КАМАЛ ТАЛЫБЗАДӘ

СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ

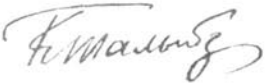

КАМАЛ ТАЛЫБЗАДӘ

СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ

ИКИ ЧИЛДДӘ

1-чи ЧИЛД

Ф. Ахундов

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1991

ББКС(Аз)2
Т 17

© Азәрнәшр, 1991

*Анам шаһзадә ханымын
әзиз хатирәсинә итһаф едирәм.*

МҮӘЛЛИФДӘН

Бизим нәсил чох мүрәккәб бир дөврдә тәһсилә башламыш вә әлинә гәләм алмышды. Мән 1940-чы илдә Университетин филолоқија факүлтәсинә дахил оланда әдәбијјатшүнаслығымызын әсас гүввәләри арадан көтүрүлмүшдү. Университетдә әсас әдәбијјат фәнләрини Әли Назим, Ә. Абид, М. Гулијев, А. Мусаханлы, Һ. Зејналлы, Б. Чобанзадә кими тәчрүбәли мүтәхәссисләрин јерләринә М. Ариф, Һ. Араслы, Ф. Гасымзадә, Мир Чәлал, Әли Султанлы, М. Рәфили кими онларын шакирдләри, һәлә тамам пүхтәләшмәмиш гисмән чаван алимләр апарырдылар. Сталинизмин дәһшәтли тәдбирләри јашлы, тәчрүбәли нәсил илә чаван нәсил арасындакы варислик әлагәсини бирдән-бирә, бир анда, бир илдә гырмыш, чаван нәсил бир нөв көкүндән, бүнөврәсиндән ајрылмалы олмушду. Бу әлагәсизлик — белә бир әләгәнин јаранмасы исә әслиндә гадаған едилмишди, — мүһазирәләрин, тәһсилин кејфијјәтинә мәнфи тә'сир бағышлајырды. Үстәлик бир ил сонра Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлады, мүәллимләр, тәләбәләр һәрәси бир тәрәфә сәпәләнди, беләликлә, тәһсилин ади давамијјәти дә позулду. Демәк истәјирәм ки, һәм Сталин иртичасынын јаратдығы вәзијјәт, һәм мүһарибәнин дәһшәтләри бизим нәслә нә тәһсилини ади гајдада давам етдирмәјә, нә дә бир милләтин өвладлары кими өз шүуру, өз мәнлији, өз мүнасибәтләри илә јашамаға, јетишмәјә имкан верирди. Јени нәслин фикрән, мә'нән шикәст «инкишафы» үчүн һәр чүр шәраит — мәчбури шәраит јаранмышды; итаәткарлыг, фикри көләлик, һәгигәти демәк һәсрәти, нәһајәт бә'зән дә өзүн инанмадығын «һәгигәтләри» демәк мәчбуријјәти вә Марксын, Ленинин, Сталинин ситатлары илә дүшүнмәк исә бејинләримизи, мүһакимәләримизи күтләшдирмиш, јарадычы тәфәккүрү бир нөв өлдүрмүшдү. Бизим нәсил тәхминән 40 ил белә шәраитдә јазыб-јаратмыш вә әкәр о, өз мәнлијини, өзүнәмәхсуслугларыны мүәјјән дәрәчә горуја билибсә, шүбһәсиз, бу онун исте'дады, фәдакарлығы, горхмазлығы, вәтәндашлығы һесабына баш вермишдир.

Мән вә мәним нәслим белә шәраитдә јазыб нәшр олунмушдур, идеолоқија вә әдәбијјата даир бир-биринин ардынча чыхан

вә јеринә јетирилмәси мәҹбури олан гәрарлар дөврүндә. Вә һәтта бир дәфә Инкилтәрәдә чыхан «Central Asian Revien» журналы мәни Мәркәзи Комитәнин гәрарларына мүтилик көстәрән бир тәнгидчи кими писләјәндә мән буну өз үнваныма бир тә'риф кими гәбул етмиш вә «Литературныј Азербајджан» журналында һәмин мүәллифә ҹавабымда билдирирдим ки, бу үмуми һал партија гәрарлары илә бизим тәнгиди фикримиз арасындакы бирликдән ирәли кәлир (1963, № 11—12). Бәли, биз белә јетишир, белә дүшүнүр, белә күтләшә-күтләшә илләри өтүрүрдүк.

Одур ки, заманын һөкмү илә узун заман әл-голу бағланмыш бир јарадычы шәхсин 45 иллик мәһсулуну 90-чы илләрдә, ашкарлыг вә демократијанын мејдан охудуғу бир дөврдә нәшрә һазырламаг, о гәдәр дә асан мәсәлә дејилдир. Охуҹуларыма габагҹадан билдирирәм ки, бу ишдә мән бөјүк чәтинликләрлә гаршылашдым. Вә чалышдым ки, икичилдлијә (бураја мәним јазыларымын чох аз бир һиссәси салынмышдыр) елә әсәрләри дахил едим ки, онлар букүнкү охуҹу үчүн лазымлы вә мараглы көрүнсүн. Мәтнләр чапа һазырланаркән тарихилик принсипинә әмәл едилмишдир. Буна көрә дә һәр әсәрә мүәјјән конкрет дөврүн вә јахуд илин мәһсулу кими јанашмаг лазымдыр.

Бүтүн бунларла јанашы мән бир һәгигәти дә охуҹуларыма чатдырмағы лазым билирәм. Мәнә көрүшләрдә јахуд мүсаһибәләрдә ҹаванлар тез-тез белә суал верирләр: Камал мүәллим, сиз чохму тәнгид олунмушсунуз? Ән чох јадыныздa галаны һансылардыр? Мән һәмишә бу суала белә ҹаваб вермишәм: Тәнгид олунмушам, анҹаг мүасирләримин чохундан хејли аз.

Бунун, шүбһәсиз, мүхтәлиф сәбәбләри вардыр. Анҹаг бир мүһүм сәбәби дә вардыр ки, бу да мәним јазыларымын һәмишә бүтүн мәрһәләләрдә заман вә халг һәјаты илә бағлы олмасыдыр. Мән элимә гәләм аланда, мөвзудан асылы олмајараг һәмишә чалышмышам ки, халгымын милли варлығынын дәркинә көмәк көстәрим, онун бөјүк тарихә, вүгара, өзүнәмәхсуслуглара малик бир милләт олмасыны үзә чыхарым, тәсдиг едим. Диггәт едилсә, ән кичик мәгаләләримдән тутмуш ири тәдгигатларыма гәдәр һамысынын әсас мәгсәди, әсас амалы бу олубдур. Буна көрә дә онлар Азәрбајҹан халгынын индики кәшмәкәшли күнүндә, тарихимизин бу гарышыг заманында, Гарабағ һадисәләринин чулғалашдығы бир вахтда да јад сәсләнмир, билаваситә дөврүмүзүн сијаси, сосиал, мәдәни һәјаты илә бағлы әсәрләрин бир тикәси, бир парчасы, бир голу кими көрсәнир. Ја'ни мәним билаваситә әдәби проблемләрә һәср олунмуш јазыларымын өзләри белә үмумхалг проблеминин бир һиссәсидир. Әкәр мән тәнгид тарихиндән јазмышамса, халгымын әдәби, бәдии тәфәккүрүнүн зәнкинлијини, бу просесин әсрләрҹә давам етдијини, онун халг мә'нәвијјаты илә, бәдии тәфәккүрү илә, ән гәдим дөврләрдән кәлән үмумтүрк фолклору илә әлагәләрини тәсдигләмәјә чалышмышам. Әкәр М. Ф. Ахундовдан, Сабирдән, Ҹ. Мәммәдгулузадәдән, Һадидән, Сәһһәтдән, Шаигдән јазмышамса, бәдии фикримизин нә гәдәр халг һәјаты, мә'нәвијјаты вә талејилә бағлылығыны ашкарламаға сә'ј көстәрмишәм. Әкәр Ф. Көчәрлидән, Әлибәј Һүсејнзадәдән, Әһмәдбәј Ағајевдән, Әлимәрданбәј Топчубашовдан јазмышамса, јенә дә дөврүн мәнһус тәләбләринә гаршы чыхараг онлары тамам инкар етмәк јолу илә кетмәмишәм, бу шәхсијјәтләри милли шүурун даһа мүрәккәб јолларда тәшәккүлүнү тә'мин едәнләр кими гијмәтләндирмишәм. Одур ки, өтән илләрин јазыларыны јенидән нәзәрдән кечирәндә күман едирәм ки, мүасир охуҹу орада кечмишимизә вә букүнүмүзә даир лазыми фикри, мә'нәви гида тапа биләҹәкдир.

Јазыларымла әлагәдар бир спесифик ҹәһәти дә демәк истәјирәм. Бу да мәним тәдгигатларымын әксәријјәтинин тәнгид вә тәнгид тарихимизлә әлагәли олмасыдыр. Бизим тәнгиди фикримиз исә һәр дөврүн вә мәрһәләнин характериндән асылы олараг һәмишә ејни заманда һәјаты, сијаси вә ичтимаи мәсәләләри дә әкс етдирмишдир; бәдии әдәбијјатын өзүнүн проблемләрилә, билаваситә әдәби шәхсијјәтләрлә мәшғул олмаг күлл һалында бәдии әдәбијјатын халг һәјаты илә јахынлығы мәсәләләрини ишыгландырмаға кәтириб чыхармышдыр. Бу исә өз нөвбәсиндә бизим тәдгигатларын аз-чох һәр заманла сәсләшмәсини, халгын мә'нәви тәкмилләшмәсинә, милли јүксәлишинә хидмәт етмәсини тә'мин етмишдир.

Бакы, 20 мај 1990-чы ил

ТАРИХӘ КҮВӘНӘН ДҮШҮНЧӘ

Тарих һәгигәтдән башланыр, ким өз дөврүнүн һәгигәтини ифадә едә билирсә, о һәмин епоханын тарихини јарадыр. Тарих јаратмағын үсуллары мүхтәлиф, мә'насы исә бирдир. Бу, надир гламлара гисмәт олан тале ишидир. Һәмин ишин ичрасы үчүн инсанын биографијасында онун тәкчә тәвәллүдү, валидејнләринин вә аилә үзвләринин ады јох шәхсијјәт, истеʼдад, вәтәндаш, халг кими сөзләр јазылмалыдыр. Бу мүгәддәс кәлмәләри биографијасына инсан өзү јох, онун әмәлинин мә'насыны дујан мүасирләри, давамчылары, хәләфләри — бир сөзлә, тарих јазыр. Биографијасына һәмин надир сөзләр јазылмасы мүмкүн олан азәрбајчанлылардан бири көркәмли алим, әмәкдар елм хадими, академик Камал Талыбзадәдир. Заманынын тарихини јазмаг үчүн Камал мүәллим инсан фәалијјәтинин чәтин саһәләриндән бирини — әдәбијјатшүнаслыг елмини интихаб едиб. Бу да тәсадүфи дејил. Онун фитри истеʼдады бөјүк әдибимиз Абдулла Шаигин аиләсиндә көк бағлајыб, Ҹавидләрин, Вурғун вә Меһди Һүсејнләрин нәфәсилә гызынан мүһитдә гол-будаг атыб. Белә ки, мүһарибәдән сонракы дөврүн Азәрбајчан милли әдәбијјатшүнаслығы вә тәнгидини К. Талыбзадәнин имзасы олмадан там тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Камал мүәллимин илк мәгаләси гәләбә илиндә, 1945-чи илдә чап олунуб, елә о вахтдан да бу имза әдәби тәнгидә јол ачыб, фикир-фикир учалыб, саһибинә објектив әдәбијјат тарихчиси, нәзәријјәчи әдәбијјатшүнас, принсипиал тәнгидчи нүфузу газандырыб. Бу нүфузун арсеналында ики јүздән артыг елми-нәзәри тәдгигат, әдәби-тәнгиди мәгалә, он бешә гәдәр монографија вә китаб дајаныр. К. Талыбзадә кими алимин нүфузуну тәкчә јаздығы мәгалә вә китабларын дәјәрилә өлчмәк әдаләтдән олмазды. Онун әдәби-нәзәри мөвгејини фикирләшәндә истәр-истәмәз Ф. Көчәрли, Ә. Назим, Ә. Абид, Б. Чобанзадә, А. Мусаханлы кими классик алимләр, М. Ариф, Һ. Араслы, Ф. Гасымзадә, Мир Ҹәлал, Әли Султанлы кими онун өз мәшһур алим мүәллимләри јада дүшүр. Мәнчә Камал Талыбзадә һәмин классик әдәбијјатшүнаслар нәслинин һазырда мәһсулдар, сәмәрәли фәалијјәт көстәрән ән истеʼдадлы нүмајәндәләриндән биридир.

Әлбәттә, Камал Талыбзадәни икичилдлик сечилмиш әсәрләрин мүәллифи кими тәгдим етмәк чәтиндир. Онун ирси вә фәалијјәтинин мөһтәшәмлији мүгабилиндә икичилдлик чох чылыз көрүнүр. Сөз јох ки, бурада алимин тәдгигат вә монографијаларынын системли тәһлилини дә вермәк оларды. Онун китаблары һаггында дүнја, иттифаг вә республика мәтбуатында 80-дән артыг мәгалә чап олундуғуну нәзәрә алсаг, бу ән'әнәви јолун фајдасызлығыны тәсәввүр етмәк чәтин дејил. Бөјүк бир чәтинлијим дә вар: нечә дејим ки, Камал мүәллимин бүтүн әсәрләри һаггында данышмаг, устад вә шакирд кими биркә ишләдијимиз илләр әрзиндә јаддашыма көчмүш вә ону бир шәхсијјәт, сон дәрәчә мүасир типли алим кими сәчијјәләндирән мүшаһидәләри јазмаг һәвәсиндән өзүмү сахлајым. Сөзүн кәсәси, һәмишә сәнә јазмаг өјрәтмиш устад һаггында јазмаг ән чәтин дәрс имиш.

Камал Талыбзадә 37-чи илдә мәһв едилмиш классик әдәбијјатшүнаслар

нәслинин фачиәсиндә иштирак етмәсә дә, онларын ән'әнәләринә варис олубдур. Камал мүәллим бизим үчүн һәмин нәслин унудулмуш — сөзү, сәнәти гијмәтләндирәркән милли бәдии тәчрүбәјә архаланмаг ән'әнәсини јашадыбдыр. Ашкарлыгдан вә 90-чы илләрин фачиәләриндән сонра бир даһа баша дүшдүк ки, јад дүшүнчәсинин бич бәһрәси олан һеч бир нәзәри постулат Азәрбајчан бәдии тәфәккүрүнүн мө'чүзәси олан әдәбијјаты өлчмәк, гијмәтләндирмәк үчүн јарамыр. Әминик ки, милли әдәбијјатшүнаслығымызын кәләчәк инкишафы бу алимләрин ән'әнәләри мәчрасында давам едәчәк. Белә чыхмасын ки, К. Талыбзадә әдәбијјатшүнаслыгда нәзәријјәни гәбул етмир. Һәлә 50-чи илләрдә мәгалә вә китабларда гәрарлар вә шүарлар, идеоложи патетика баш алыб кедәндә әдәби тәнгидин нәзәри-методоложи зәифлијини ашкар едән, онун сәвијјәсини галдырмаг наминә перспектив тәклифләр верән К. Талыбзадә олмушдур. Бунун үчүн алимин илк тәнгид мәчмуәләримиздән бири олан «Тәнгидимиз һаггында гејдләр» (1987) китабыны охумаг кифајәтдир. Алим сонралар да бу истигамәтдәки ишини тәмкин вә инадла давам етдирди. «Әдәби ирс вә варисләр» (1974), «Сәнәткарын шәхсијјәти» (1978), «Тәнгид вә тәнгидчиләр» (1989) мәчмуәләри 70-чи вә 80-чи илләрдә тәнгидимизин ахтарыш мејлләрини објектив әкс етдирән, онун уғур вә чәтинликләриндән бәһс едән, сапынтыларыны вә перспективләрини үмумиләшдирән китаблар кими нүфуз газанды.

Јазыларына, өзүнүн е'тирафларына вә шәхси мүшаһидәләримизә истинад едиб дејә биләрик ки, К. Талыбзадәнин илк мүәллими әслиндә бүтүн Азәрбајчан зијалыларынын мүәллими, атасы Абдулла Шаиг олуб. О, атасынын талејиндә јарадычылығын чәтинлијини, сөз сәнәтинин мүгәддәслијини, халгын сәнәткары олмағын ағырлығыны өјрәниб, 20—30-чу илләрин әдәбијјатшүнаслығыны тәдгиг едәркән ашкар етдим ки, А. Шаиг бу илләрдә ән аз сәһв едән әдәбијјатшүнас олуб. Камал мүәллим атасындан классикләрә еһтијатла јанашмағын, онлар һаггында ајдын вә сәмими јазмағын сиррини өјрәниб. Мүәллимләриндән сөз дүшәндә о, дәрһал ики адамын адыны чәкир: академик Мәммәд Арифин вә профессор Мир Ҹәлалын! Диггәт едилсә, көрмәк чәтин дејил ки, онларын һәр икиси үслуб вә тәфәккүр ајдынлығы бахымындан А. Шаигин јарадычылығыны тамамлајырлар. Әлбәттә, бүтүн бунлардан сонра К. Талыбзадәнин XX әсрин мүрәккәб әдәби һәјаты һаггында һејрәтамиз бир садәлик вә долғунлугла јазмасынын сиррини анламаға башлајырсан.

К. Талыбзадәнин илк бөјүк әсәри «Аббас Сәһһәтин һәјаты вә јарадычылығы» 1948-чи илдә, әдәбијјатшүнаслығымызда сосиоложи еһкамларын түғјан етдији, 30-чу илләрдән кәлән «Далој Шиллер», јә'ни рәдд олсун романтизм шүарынын вә онун мүәллифи А. Фадејевин әдәби һакимијјәт диктатору олдуғу бир дөврдә јазылмышды. Бу, Әзиз Мирәһмәдовун Һади һаггында јаздығы намизәдлик диссертасијасынын ләғв олундуғу, романтизмин буржуа дүшүнчәсинин мәһсулу кими гијмәтләндирилдији дөвр иди. Хошбәхтликдән бу тәдгигаты о вахтын көркәмли сәнәт вә елм хадимләри — С. Вурғун, М. Һүсејн, Мир Ҹәлал, Ҹ. Хәндан, Ә. Султанлы јүксәк гијмәтләндирдиләр. Бунунла да Азәрбајчан романтизми елми «бәраәт» алды, милли романтизмшүнаслығын илк нүмунәләриндән бири һәјата гәдәм гојду.

Камал Талыбзадә милли әдәбијјатшүнаслығымызын мүәјјән тарихи мәрһәләсинин — шәхсијјәтә пәрәстишин, бағыровчулуғун, дурғунлуғун һөкм сүрдүјү бир дөврүн нүмајәндәси олмушдур вә о дөврә мәхсус јанлышлыглар, тарихә, мәдәнијјәтә мә'лум биртәрәфли, сахта методоложи бахыш һәмин мәрһәләнин өвлады кими онун да јазыларына тә'сирсиз галмамышды. Бир чох әсәрләри кими алим Сәһһәт монографијасында да әдәби һадисәләри гијмәтләндирәркән әсасән синфилик мөвгејиндән чыхыш етмиш, бу исә она тарихи, әдәби просесә там һалда гијмәт вермәјә имкан вермәмишдир. Лакин јахшы чәһәтдир ки, һәлә о дөврләрдә (1940—70-чи илләрдә) Камал Талыбзадә бир гајда олараг тарихин, фактын үмуми аһәнкини позмамаға, өзүнүн әлдә етдији фактлара вә о заман дејилмәси јасаг едилмиш, јахуд чәтин олан бир чох тарихи, әдәби һәгигәтләрә күвәнә вә онлары бу вә ја башга дәрәчәдә тәсдигләјә билмишдир. Ҹаван алим бир чох тарихи, әдәби факты илк дәфә әдәбијјатшүнаслығын тәдгигат материалына чевирмиш, онларын тарихи, әдәби мөвгеләрини арашдырмыш, рәсми елм тәрәфиндән бир нөв рәдд едилмиш шәхсијјәтләрин бә'зи мүсбәт тарихи хидмәтләрини гејд етмәкдән чәкинмәмишдир.

XX əсрдə милли интибаһын башында дајанан Ə. Һүсејнзадə, Ə. Ағајев, Ə. Топчубашов вə с. һаггында илк дəфə бəһс едəнлəрдəн бири К. Талыбзадə олуб. Һəлə А. Сəһһəтə һəср олунмуш монографијада, бир аз сонра «Горки вə Азəрбајчан» (1959) китабында, «Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи»ндə (1960, 2-чи чилд), нəһајəт, 1966-чы илдə чап олунмуш «XX əср Азəрбајчан əдəби тəнгиди» адлы фундаментал əсəриндə һəмин шəхсијјəтлəрдəн бəһс едəркəн, мүəллиф тəбии олараг марксист мөвгедə дајанмышды. Ики ил əввəл бу шəхсијјəтлəрə мүнасибəтимизлə бағлы сапынтылардан сөз дүшəркəн Камал мүəллим деди ки, бизим онлара мүнасибəтимиз бə'зəн биртəрəфли, бə'зəн исə көкүндəн јанлыш олмушдур. Анчаг бу шəхсијјəтлəрдəн пис-јахшы илк дəфə јазанлардан бири мəн олмушам. Бу е'тирафдан аз сонра «Азəрбајчан» журналында алимин Əһмəдбəј Ағајев һаггында објектив бир мəгалəси чап олунду. Јери кəлмишкəн онун алим мөвгејинə ишыг салан ики мүшаһидəми дə хатырлатмаг истəрдим. 1981-чи илдə Əли Назим һаггында намизəдлик ишими Камал мүəллимə охумаға вермишдим. Ишин бир јериндə Һ. Чавид вə А. Шаиги пантүркист адландырдығы үчүн Ə. Назими күнаһландырыр, онларын түркизмлə бағлы олмадығыны иддиа етмəјə чалышырдым. Камал мүəллим деди ки, кəлəчəк нəсиллəр Һ. Чавид вə А. Шаигə көстəрдијин белə «хејирхаһлығы» сəнə бағышламазлар.

«Карван јола дүзүлүр» мəчмуəси үчүн «Абдулла Шаиг» очеркини јазмаға һазырлашырдым. Онун əдəби-нəзəри көрүшлəриндəн дə данышмалы идим. Камал мүəллимдəн хаһиш етдим ки, бəлкə Шаигин чап үзү көрмəмиш мəгалəлəрини мəнə версин. О, хејли фикирлəшди вə бирдəн əсəби бир тəəссүфлə деди: «Əши, елə билирсəн, атамын бешчилдлијинə салынан мəгалəлəр о шəкилдə иди. Һеч олмаса ач гејдлəрдəки изаһлары диггəтлə оху. «Хатирəлəрим» əсəри вə мəгалəлəри чап олунанда тарихи, милли вə дини мəсəлəлəрлə, Ə. Һүсејнзадə, Ə. Ағајев вə с. илə бағлы јерлəри зорла чыхартдырдылар, галан һиссəлəр һаггында да јаздырдылар ки, бу мəгамларда А. Шаиг сəһв етмишдир...» Бу е'тирафда үрəк ағрысы вə мəрдликлə бəрабəр, 37-дəн мирас галмыш ваһимə дə вар иди. Кичик бир мүгəддимəдə бəлкə дə бунлары хатырламамалы идим, лакин ону таныјанлар јахшы билир ки, Камал мүəллимин кечмишинə дə, замансинə дə бағлылығынын бəһрəси һəмишə кəлəчəк нəсиллəрə нəсиб олуб. Бу е'тирафлар да биздəн сонра кəлəнлəр үчүн чох иш көрə билəр. Һəм дə бу, онун «Азəрбајчан əдəби тəнгидинин тарихи» (1984) əсəрини баша дүшмəк үчүн лазымдыр. Бу əсəр һаггында елми һəгигəти ајдынлатмаг наминə бир факты да демəлијəм. Бир нечə ил əввəл бир јубилеј тəдбириндə иштирак етмəк үчүн Камал мүəллимлə бирликдə Газахыстана кетмишдик. Ораја Орта Асија республикаларындан, Татарыстан вə Башгырдыстандан да əдəбијјатшүнаслар кəлмишди. Вə мəн илк дəфə Алма-Атада һəмин алимлəрин миннəтдар мүнасибəтиндəн Камал мүəллимин түркилли республикалар үчүн нə гəдəр бөјүк иш көрдүјүнү баша дүшдүм, онун елми нүфузунун мигјасыны анладым. Өзү јашда алимлəр фəхрлə ону «устад» адландырырдылар. Белəликлə, академик К. Талыбзадəнин əн бөјүк елми хидмəти будур ки, о, Азəрбајчанда вə бүтүн түркдилли филолокијада тəнгидшүнаслыг елмини вə тəнгидшүнаслыг мəктəбини јаратмышдыр.

Һəлə 60-чы иллəрдə «XX əср Азəрбајчан тəнгиди» китабы чап олунанда академик М. А. Дадашзадə ону «тарихилији, бүтөвлүјү вə елми принсипиаллығы илə сечилəн» тəдгигат иши, «Азəрбајчан əдəбијјатшүнаслығынын наилијјəти» кими гијмəтлəндирмишди. Азəрбајчан елминин «Азəрбајчан тəнгидинин тарихини јаратмаг саһəсиндə илк тəшəббүс... Азəрбајчан əдəбијјатшүнаслығында ирəлијə доғру атылмыш јени нə бачиб аддым» (Мəммəд Чəфəр) һесаб етдији бу əсəри түрк алими Əһмəд Чəфəроғлу, Тачикистан ЕА-нын мүхбир үзвү С. Табаров, академик М. Ибраһимов, Газахыстан ЕА-нын академики Чолдасбајев түркдилли əдəбијјатшүнаслыгда елми мəктəб јарадан новатор əсəр кими јүксəк гијмəтлəндирмишлəр.

Мəшһур тачик əдəбијјатшүнасы, профессор Рəһим Мүсүлмангулов јазыр: «Əдəби тəнгид тарихинин өјрəнилмəси саһəсиндə профессор К. А. Талыбзадə мəктəби онун чохсајлы əсəрлəринин, шакирдлəри вə давамчыларынын тимсалында кетдикчə бөјүк нүфуз вə популјарлыг газаныр. Профессор К. А. Талыбзадəнин ады Тачикистанда да мəшһурдур...».

Истəр бу, истəрсə дə дикəр əсəрлəрилə бағлы мүхтəлиф иллəрдə вə мүхтəлиф диллəрдə чап олунмуш белə фикирлəрдəн чохлу мисаллар кəтирмəк олар. Бунларсыз белə е'тираф етмəјə борчлујуг ки, чохəсрлик милли бəдии фикрин һəрəкəтини тəнгид жанрлары үзрə излəјəн бу фундаментал əсəр һəлəлик XX əср Азəрбајчан əдəбијјатшүнаслығынын əн дəјəрли монографик тəдгигатыдыр. Тəсадүфи дејил ки, бу əсəрə көрə мүəллиф Азəрбајчан Дөвлəт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

К. Талыбзадəнин фəалијјəтинин əсас бир һиссəсини əдəбијјат тарихчилији вə текстолокија тəшкил едир. Мүһарибəдəн сонракы дөврдəн тутмуш һалһазырда Азəрб. ССР ЕА-нын Низами адына Əдəбијјат Институтунда һазырланмагда олан чохчилдли əдəбијјат тарихлəринə гəдəр рус вə Азəрбајчан диллəриндə чап олунмуш елə бир əдəбијјат тарихи јохдур ки, К. Талыбзадə һəмин институтда ишлəдији 45 ил əрзиндə онун тəшкилатчысы, мүəллифи вə редакторларындан бири олмасын. А. Сəһһəтин бир вə икичилдлик, Ф. Көчəрлинин бирчилдлик, А. Шаигин бешчилдлик, С. Вурғунун алтычилдлијинин V вə VI чилдлəри, сечилмиш əсəрлəринин үччилдлији мəһз К. Талыбзадə тəрəфиндəн тəртиб вə нəшр олунмуш, алим онлара кениш мүгəддимəлəр, изаһлар вə шəрһлəр јазмышдыр. Бу əсəрлəр текстолокија елмимизин гијмəтли бир тарихи мəрһəлəсини јарадыр.

Камал мүəллим əдəби əлагəлəр саһəсинин көркəмли мүтəхəссислəриндəн биридир. Һəлə 1959-чу илдə ана дилиндə, 1970-чи илдə исə рус дилиндə чапдан чыхмыш «Горки вə Азəрбајчан» адлы консептуал монографија əдəби əлагəлəр елмини еһкамчылыгдан, сəтһи фактчылыгдан хилас едиб, јени елми-нəзəри мəчраја салан əсəр иди. Зəнкин факт вə сəнəдлəр əсасында јазылмыш, Совет вə Азəрбајчан тəнгиди тəрəфиндəн јүксəк гијмəтлəндирилəн бу əсəрин милли филоложи инкишафы үчүн əһəмијјəти бунда иди ки, алим чохларындан фəргли олараг, əдəби əлагə вə тə'сири биртəрəфли, бөјүк һаким халгын əдəбијјатынын əјалəтə һəлледичи тə'сири кими изаһ етмир, милли əдəбијјатымызын лəјагəтини уча тутараг, əдəби тə'сирин икитəрəфли просес олдуғуну сүбут едирди. Сон һадисəлəр нəтичəсиндə əдəби əлагəлəр елминин јени мəзмун вə истигамəт кəсб етдији бир заманда белə, К. Талыбзадəнин «Горки вə Азəрбајчан» китабы өз əһəмијјəтини инамла горујур. Чүнки бурада Азəрбајчан Горки хəтринə дејил, Горки Азəрбајчан наминə арашдырылыр. Тəсадүфи дејил ки, 1970-чи илдə китаб русча чап олунанда көркəмли алим А. Л. Дымшитс јазмышды: «Камал Талыбзадə нəинки Азəрбајчан əдəбијјаты тарихинə даир материалла, һəмчинин ə'ла вə нүфузлу бир мүтəхəссис кими горкишүнаслыға даир материалла да олдугча сəрбəст вə сəриштəли рəфтар едир». Сонралар бу əсəр түрк алими Əһмəд Чəфəроғлу, күрчү əдəбијјатшүнасы Б. Пирадов вə бир чох Азəрбајчан алимлəри тəрəфиндəн елмимизин əдəби əлагəлəр саһəсиндə јени јол ачан перспективли тəдгигат иши кими үмумиттифаг контекстиндə јүксəк гијмəтлəндирилди.

Һəјаты боју əдəбијјат тарихчиси, тəнгидшүнас, əдəбијјат нəзəријјəчиси, текстолок кими ардычыл вə биткин фəалијјəт көстəрмəсинə бахмајараг əдəби ичтимаијјəт К. Талыбзадəни професионал тəнгидчи кими дə танымыш, охучулар онун Азəрбајчан совет əдəбијјатынын Ч. Чаббарлы, А. Шаиг, С. Вурғун, М. Һүсејн, М. С. Ордубади, М. Ибраһимов, С. Рəһимов, О. Сарывəлли И. Əфəндијев, Б. Ваһабзадə, Н. Хəзри вə с. кими гүдрəтли нүмајəндəлəри һаггында санбаллы мəгалəлəрини охумушлар.

К. Талыбзадə тəнгидинин башлыча кејфијјəти кəскин мүасирликдир. Бу тəкчə онун мəгалəлəринин нəзəри маһијјəтиндə, мүһакимəлəринин интеллектуал сəвијјəсиндə дејил. Даһа чох алимин вахт тапыб заманла ајаглашмаг, ирəлидə дуруш кəтирə билмəк еһтирасындадыр. Тəсадүфи дејил ки, Камал мүəллим əдəби тəнгидə кəлəн кəнчлəрə һəмишə дејир: «Тəнгидчи биринчи нөвбəдə һəјатшүнас олмалыдыр, һəјат һаггында өз фикри олмајан тəнгидчинин əдəбијјат барəсиндə гəнаəти ола билмəз». Јери кəлмишкəн, Камал мүəллимин ики ресензија јазыб, үчүнчүдə даһилик иддиасына дүшəнлəрə ибрəт ола билəчəк бир хүсусијјəти һаггында мүшаһидəми дə демəк истəјирəм. О, һəмишə јаздығы мəгалəлəри чаван јетирмəлəринə охујур, охумамыш чапа вермир. Мəнə

бир дәфә данышды ки, о бу ән'әнәни академик Мәммәд Арифдән әхз едиб. Өзү дә һисс етмишәм ки, о, белә һалларда тә'риф вә тәгдири гәтијјән севмир, она көрә дә мәгаләсинә кағызсыз, гәләмсиз гулаг асанда инчијир.

К. Талыбзадәнин тәнгидчи мүасирлији мәнчә бах бундадыр, ону һәм дә професссионализм кими гијмәтләндирмәк истәрдим.

Камал мүәллим тәнгидимизин вә әдәбијјатшүнаслыг елминин көркәмли тәшкилатчыларындандыр. Тәкчә она көрә јох ки, о, он једди ил Јазычылар Иттифагынын тәнгид бөлмәсинә рәһбәрлик едиб, чанлы мүзакирәләр кечириб, ијирми бир ил Низами адына Әдәбијјат институтунда елми ишләр үзрә директор мүавини чалышыб, јубилеј комитәләринә сәдрлик едиб, сессијаларда јүзләрлә мә'рузә охујуб, елми китаблары, мәчмуәләри редактә едиб, јахуд онун рәһбәрлијилә онларла елмләр доктору, елмләр намизәди јетишиб. Бу күн дә о, институтун «Јени дөвр әдәбијјаты» адлы ән бөјүк шө'бәсинә рәһбәрлик едир, академик кими республиканын елми-ичтимаи һәјатында гәлбинин вә шүурунун бүтүн енержисилә фәал иштирак едир. Мәнчә К. Талыбзадәнин милли-мә'нәви дирчәлишимизин, елмимизин сабаһы наминә көрдүјү ән бөјүк иш бундан ибарәтдир ки, онда бир чох зијалылар үчүн арзу олунан хүсусијјәт — адамларын енержисини хејирхаһ әмәлләрә вә фајдалы ишләрә вахтында јөнәлтмәк исте'дады вар. Бу исте'дад сонракы нәсилләрин, хүсусән алданышлардан чыхмыш индики кәнчлијин әдәбијјат, милләт вә Вәтән наминә һәјата кечирдији әмәлләрдә бар верәчәк. Јорулмаг билмәјән, никбин алим халгынын талејиндәки бу ағыр кечид дөврүндә дә она ики чилддә топланмыш әсәрләрини әрмаған верир, охучунун ојанмыш, интеллектилә инамла диалога кирир. Инанырыг ки, алимин јени әсәрләри мәһз бу диалогдан башланачаг...

Низамәддин Шәмсизадә

СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫ: ШӘХСИЈЈӘТЛӘР, ПРОБЛЕМЛӘР

ҺӘМИШӘ ЈАДЫМДА ОЛАН ИНСАН...

Ата һаггында оғлунун сөз демәси, хатирә јазмасы чәтиндир, бәлкә бә'зиләринә бу гејри-тәбии дә көрүнә биләр. Ејни һисси мән бу кичик јазыны гәләмә аланда да кечирмишәм. Ата һәр өвлад үчүн әзиздир, мүгәддәсдир, онун дүшүнчәсиндә, хатирәсиндә о, һәмишә әвәзедилмәз бир варлыг кими јашајыр. Буна көрә дә атадан данышаркән оғулун һиссә гапылмасы да мүмкүндүр. Анчаг мәнә тәскинлик верән будур ки, атамын — Абдулла Шаигин мүасирләри, тәләбәләри, гәләм достлары ону јахшы танырдылар, һаггында хејли хатирә јазыблар, мәним јаддашымдакы хатирәләри дә нәшр едилмиш зәнкин хатирә материалы ахынында ислаһ етмәк охучулар үчүн о гәдәр чәтин олмаз. Бир дә ки, Абдулла Шаиг јахын кечмишдир вә о, мәним хәјалымда, дүшүнчәмдә елә бил инди дә чанлыдыр, елә бил о, мәнимлә һәр күн данышыр, мәсләһәтләшир, јол көстәрир, нәсиһәт верир. Һәр күн иш јеримә онун мәзарынын јанындан — Фәхри Хијабанын гаршысындан кечирәм, һәр күн она, онунла јанашы әбәдијјәтә говушан чохлу мәшһурларымыза рәһмәт охујурам, јәгин ки, чохлары да белә едир вә һәр күн ону бүтүн дүнјасы илә — әмәлләри, әсәрләри, дүшүнчәләри илә көзүмүн гаршысына кәтирирәм.

Евимизин јухары башында онун ири рәсми асылмышдыр. Јағлы боја илә јазылмыш бу рәсми исте'дадлы рәссам Тофиг Кәримов чәкмишдир; инсафән чох јахшы ишләјиб, елә бил өзүдүр, бахышы, диггәти, әзаләләри, рәнки — һәр шеји өз јериндәдир, һејрәт едирсән — белә дә охшарлыг олармы? 25 ил Шаиглә бир бинада, гоншулугда јашамыш рәссамын маһарәтинә һејран галырсан. Даим бир нөгтәјә бахыр, мүлајим вә ити көзләрилә елә бил һәмишәки сөзләрини, фикирләрини дејир, зарафат едир, нәјә исә е'тиразыны билдирир. Танышлардан, гоһумлардан евә кәләнләр дејир: «Лап елә бил өзүдүр, адам диксинир». Һәгигәтән, Шаиг инди дә өз евиндәдир, һәмишә чанлыдыр, һәмишә өз аилә үзвләри ичәрисиндәдир, јәгин ки, охучулары да, достлары да белә һесаб едирләр.

Атамын 1906-чы илдә алынмыш бир јазы масасы вардыр. Һә-

мин масаны бир дәфә анам — Шаһзадә ханым јенисилә дәјишмәк, отағын көркәмини тәзәләмәк фикринә дүшдү, сәрли-сәлигәли арвад иди. «А киши, тәзә модда јазы масалары кәлиб, кәлсәнә буну дәјишәк, тәзәсини алаг?» Анамын — бу нурани, меһрибан инсанын арзусуна әкс кетмәк атам үчүн чох ағыр иди, онун һәр диләјини јеринә јетирмәк она һәмишә ән бөјүк мә'нәви тәсәлли олмушду. Анчаг бу дәфә о, бир сөз демәди. Сәһәр «Масама» адлы мәнсур ше'рини јазды, һамыја охуду — мәсәлә өз-өзүнә һәлл олунду — 40 иллик достдан ајрылмаг олардымы? Вәфасызлыг она јарашардымы? Ахы о, јухусуз кечәләринин шаһиди, дәрдләринин, севинчләринин дилманчы иди. Әдиб узун илләрин достуна — масасына мүрачиәтлә јазырды: «Гәлбимдә сәнәт ешги һәлә сөнмәмишдир. Бундан сонра сәнинлә јенә баш-баша вериб мүһитимдән алдығым гүввәт, ешгимдән алдығым һәрарәтлә јени әсәрләр јаратмаг ән бөјүк әмәлимдир. Гырх илдир бәрабәр чалышырыг... Һәр һалда сон әсәрими дә сәнин, анчаг сәнин үзәриндә јазачағам».

Бу һәмин маса иди ки, Шаиг әсәрләрини, еләчә дә сон әсәрини онун үзәриндә јазмышды. О инди дә ејни көркәмилә өз јериндә дурур, анчаг илләр өз јенилијини дә әлавә етмишдир. Инди һәрдән онун архасында атамын өз адыны дашыјан нәвәси, балача Шаиг отурур, шәкилли китаблары вараглајыр. Бахырсан, дејирсән, дүнјанын гәрибә ишләри вар, елә бил бабасынын өзүдүр, отурушу, дурушу, рәфтары, үрәји... Елә бил Шаиг өлмәјиб...

Шаиг һамыја, һәр кәсә, һәтта әшјаја белә бу чүр вәфалы иди. О, санки сәдагәт тимсалы иди. Вәтәнә, халга дөнмәз бир сәдагәт, вәфадарлыг онун характеринин мәһз бу хүсусијјәтилә бағлы иди.

Атам аиләдә рәсмијјәти севмәзди. Һамы илә сәмими рәфтар едәр, хидмәтчиләримизлә белә тез-тез зарафатлашар, онларын гајғысына галар, хүсуси һөрмәт көстәрәр, анама ев ишләриндә көмәк дә едәрди. Анчаг мәнимлә мүнасибәти ата-оғул мүнасибәтиндән даһа чох достун, јолдашын мүнасибәтинә бәнзәјирди. Буна мәним јахын достларымын әксәријјәти шаһиддир. Мән аиләнин бөјүк өвлады идим, (1921-чи илдә анадан олан бөјүк бачым Алтунсач һәлә көрпә икән вәфат етмишди.) атам лап кичикликдән мәнимлә бир бөјүк кими рәфтар едир, чалышырды ки, мәндән аиләнин һеч бир сиррини кизләтмәсин. Хүсусән, сон 15—20 илдә исә бүтүн аталыг еһтирамынын ән инчә нөгтәләри дә көзләнилмәк шәртилә, биз сирдаш олмушдуг. Тез-тез гаршы-гаршыја отурур, о, дүшүнчәләрини, арзуларыны, планларыны, бә'зән дә јери дүшәндә хатирәләрини сөјләјир, кәнчлик мачәраларындан данышыр, суаллар верир, мүбаһисә едир, даима нә исә өјрәнмәјә чалышырды.

Ахыр вахтлар ишдән гајыданда ону јатагда көрүрдүм. Јемәкдән сонра истираһәт етмәк адәти иди. Јатмазды, мәни көзләрди: «Көрәк Қамал тәзә нә хәбәрлә кәлиб?» Наһар едиб јанына узанар, о исә мәмнунијјәтлә кәнара чәкилиб мәнә јанында јер едәр, арыг, әтсиз голларыны башымын алтына кечирәрди, бир ан сакит дајанар, сусар, шө'ләси зәифләмиш, кичик, лакин ити көзләрини бир нөгтәјә дикиб дурар, елә бил ки, бу јахынлығын нәш'әсини ани бир сүкут ичәрисиндә дадмаға чалышар, сонра исә: «Нә вар, нә јох?» — дејә суал верәр, мәтбуатда, әдәби һәјатда олан јениликләрлә марагланар, өзү ешитдикләрини, охудугларыны исә мәнә сөјләрди. Ахыр вахтлар «Известија» вә «Бакы»ја, «Крокодил» вә «Кирпи»јә даһа чох һәвәс көстәрирди. Көрүрдүм ки, артыг гочалыр, кечә саат 2-јә, бә'зән 4-ә гәдәр ојаг галыб гәләм чалан, кечәни күндүзә гатан зәһмәткеш Шаигин енержиси түкәнир, оху даирәси даралыр.

Даим јенилијә чан атан, һәр шеји билмәк истәјән, күнүн һәр һадисәсиндән хәбәрдар олмаға чалышан Шаиг үчүн гочалыг әл вермирди, о, дарыхырды, сыхылырды. Заманла ајаглаша билмәмәк она әзаб верирди. Анчаг бунунла белә үмидсизлијә гапылмырды, бу, онун тәбиәти иди, о, анадангәлмә никбин инсан иди, бүтүн һәјаты боју бу күнлә, сабаһын үмидилә јашамышды.

Атам һаггында чох мәчлисдә сөһбәт ешитмишәм, чох хатирәјә гулаг асмышам, мәгалә охујуб, ше'р динләмишәм — һамысында әсас мәтләб онун шәхсијјәти олуб. Һамы ондан шаир кими дә, насир кими дә, мүәллим кими дә, хадим кими дә данышыб, анчаг илк плана, адәтән, онун шәхсијјәтини, инсани кејфијјәтләрини чәкибләр. Һәтта ону «мәләјә», «пејғәмбәрә» дә охшадыблар.

Атам олдугча ади вә садә адам иди, һәтта онун садәлији һәрдән садәлөвһлүк кими дә көрүнүрдү. Ушагла ушаг, бөјүклә бөјүк иди. Чох мүхтәлиф сәвијјәли вә мүхтәлиф пешәли адамларла көрүшәр, узун-узады онларла сөһбәт едәр, даһа доғрусу, сөһбәт үчүн мөвзу тапарды. Белә көрүшләрә елә бил онун дахили бир еһтијачы варды. Бүтүн бунларла бирликдә бу адилик вә садәликдә исә бир гејри-адилик дә варды, бир мә'на, бир мәгсәд дә ајдын һисс олунурду. Шаигин мүәллимлијини вә бәдии јарадычылығыны, ичтимаи фәалијјәтини, фикир дүнјасыны нәзәрә аланда бу садәлијин әсл маһијјәтини ајдын көрмәк олур. Бурада халгдан кәлән нә исә о гәдәр дә тез һисс олунмајан, көрүнмәјән бир кејфијјәт вардыр. Бу садәлик халг руһу илә ашыланмышдыр. Шаигин бир нөв Кәрим баба, Ајрым гызы, Елоғлу, Елман, Тočполад, Тапдыг дәдә кими халг гәһрәманларынын тәбиилијиндәки садәлији хатырладыр. Халг тәфәккүрүндә мөһкәм јер тутан достлуг, бирлик, әлбирлик, гардашлыг, меһрибанлыг кими мәфһумлар Шаиг шәхсијјәтиндә јени бәшәри мә'на кәсб едир, романтик шаирин арзуларынын мајасы, гајнағы вәзифәсини көрүр.

Атамын садәлијинин башга бир тәрәфи олдугча мулајим вә рәфтарлы, сакит вә еһмаллы, сәбирли вә тәмкинли бир адам олмасы иди. Онун мәишәтдә һирсләндијини, әсәбиләшдијини, јахуд башгасына хошакәлмәз сөз демәсини чәтин хатырлајан олар. Тез-тез бизә кәлән Сәмәд Вурғун һәдәнсә анама бу суалы вер-

мәји хошларды: «А балдыз, сән аллаһ дүзүнү де, һеч Мирзәнин (о, атама һөрмәт әламәти олараг Мирзә дејәрди — *К. Т.*) сәнә ачығы тутуб? Адам онун һирсләнмәсинә һеч инана билмир». Анам исә чавабында дејәрди: «Ај Сәмәд, валлаһ, јадыма сала билмирәм».

Ики тәләбәсинин хатирәсиндән бир нечә сәтирә нәзәр салаг: «Һәр кәслә елә бир көрүш, елә бир салам-вериши вар ки, гаршысындакыны миннәтдар бурахыр вә өзүнә чәзб едир. Тәләбәјә мәктәбдә әдәбијјат дәрси вердији кими, һәр көрүшүндә, һәр һәрәкәтиндә дә бир әхлаг, бир тәрбијә дәрси верир». Јахуд: «Бир нечә ил әрзиндә онун әсәбиләшдијинә вә гызышдығына тәсадүф етмәдик... Шаиг руһундакы инчәлик вә һиссијјат е'тибарилә ән јүксәк бир инсандыр».

Доғрудан да атам һәр јердә — евдә дә, чәмијјәтдә дә, бөјүкләр арасында да, кичикләр арасында да белә иди, о, мүлајимлији, рәфтары, тәмкинилә һамыда хош тәәссүрат ојадыр, чохларына тә'сир көстәрә билирди. Һәр ил санаторијадан гајыдандан сонра кәлән онларла мәктубда һәкимләр, шәфгәт бачылары, мүхтәлиф пешәли санаторија јолдашлары онун тәбиәтинин мәһз бу чәһәтиндән хүсуси аһәнклә данышырдылар.

Атам евдә дә белә иди, хош рәфтары илә бизә ән сәрт адамдан даһа чох тә'сир көстәрә билирди. Өзүнү елә апарырды ки, ән кичик арзусуну јеринә јетирмәмәк аилә үзвләри үчүн мүмкүн олмурду. Тез-тез бизи (үч ушаг идик: мәндән башга бачым Күлбәниз вә сонбешијимиз Илдырым) башына јығар, нағыл вә ләтифәләр данышар, рус вә фарс дилиндә билдији ше'рләри әзбәр дејәр, нағыллар уйдурар, даһа чох хејирхаһ, рәһмли, уфаллы, хошхасијјәт сурәтләр јаратмаға чалышарды.

Атамын тәбиәтиндәки мүлајимлик, көврәклик инсана гајғы илә мөһкәм әлагәдар иди. Дарда олан һәр кәсә көмәк етмәк, әл тутмаг, дәрдинә шәрик олмаг онун адәти иди. Касыблыгла охујан тәләбәләрин чибинә еһмалча пул гојар, еһтијачы олан гоһумгардаша мадди көмәклик көстәрәр, (касыб доланмағымыза бахмајараг белә «тәдбирләр» үчүн онун хүсуси еһтијаты варды), хәстәханаја, мәктәбә, ишә дүзәлмәк үчүн мүрачиәт едәнләрин габағына дүшәр, ишләринә әнчам чәкмәмиш кери гајытмазды. ССРИ Али Советинә депутат сечилдији илләрдә бу чәһәтдән иши хејли асанлашмышды. Онларла нәди, јүзләрлә белә факт хатиримә кәлир ки, о, бир фағырын ишини баша чатдырмаг үчүн нә гәдәр чалышарды. Бағ гоншумуз — руһи хәстә, бир көзү шикәст, анчаг инсан кими чох мараглы олан Әзизағаны демәк олар ки, һәјата о гајтарды, бир нечә дәфә хүсуси хәстәханаја дүзәлмәсинә, надир дәрманларла мүаличә едилмәсинә наил олду. Инди дә о, атамын һәсрәтилә јашајыр, кими көрүр ондан данышыр, ағзындан дүшмүр.

Һәјәтимиздә ағсачлы нәчиб бир рус гадыны варды. Онун әри Александр Бујнитски атамла һәм ингилабдан әввәл узун мүддәт реални мәктәбдә дәрс демиш, сонра исә али мәктәбдә бир јердә ишләмишдиләр. Әри вәфат едәндән сонра о, меһрини атама салмышды, арабир бәзәниб-дүзәниб бизә кәләр, атамла ширин-ширин сөһбәт едәрди. (О бизә кәләндә анам зарафатла атама дејәрди: «Адахлын јенә кәлди». Анчаг өзү онларын сөһбәтләриндә иштирак етмәзди). Биздән чыхандан сонра бир дәфә гоншуларымыза демишди: «Мән өз валеријанымын јанындан кәлирәм. Мирзә мәним үчүн валеријан дамчысыдыр. Сашанын ијини ондан алырам». Гоншуларымыз һәрдән зарафатла атамы һәмин гадынын дилилә «валеријан дамчысы» адландырырдылар.

Бүтүн бунлар атамын, үмумијјәтлә, инсана мәһәббәтиндән ирәли кәлирди, бу онун тәбиәтиндәки о чәһәтләр иди ки, јарадычылығында демократизмә вә һуманизмә чеврилирди. Шаиг һәлә 1908-чи илдә дејәндә ки, «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик, һамымыз бир јува пәрвәрдәсијик» — мәһз инсан һаггында, онун чәмијјәтдәки мөвгеји һаггында манифестини е'лан етмишди. «Инсан» онун анлајышында чох да мүчәррәд мәфһум дејилди. Әсл инсан чәмијјәт үчүн јашамалы, онун тәрәггисинә хидмәт етмәли, саф вә тәмиз мә'нәвијјата малик олмалы, башгасынын һүгугуну тапдаламамалы, кимсәни истисмар етмәмәлидир. Шаиг јалныз белә инсанлары әл-әлә вермәјә, бирләшмәјә, көзәл дүнја гурмаға чағырырды. Онун «бәшәри мәһәббәтинин» мә'насыны бу чүр мүәјјәнләшдирмәк даһа инандырычы көрүнә биләр.

Бизим евә кәлиб-кедән, нәнәм Меһри ханымла достлуг едән бир Нәнәханым адлы гоча арвад варды, тары, көһнә бир чаршаба бүрүнүб кәзәрди. Аиләмиздәки ушаглары чох севәр, арабир дағлы мәһәлләсиндәки евинә дә апарарды. Онунла атам тәсадүфән күчәдә растлашмыш, бир хаһишини јеринә јетирмәк үчүн кимсәсиз гочаны евә кәтирмиш вә учурум гаршысында дуран бир аиләни фәлакәтдән хилас етмишди. Бу тәсадүф атамын 1923-чү илдә јаздығы «Анабачы» һекајәсинин јазылмасына сәбәб олмушду. Гоча гадына едилмиш јахшылыг мүгабилиндә һәдијјә олараг тохудуғу јун чорабы тәгдим едәндә атамын зәһмәт һаггы вермәк истәмәсини о елә гәзәблә гаршыламыш, руһундакы е'тираз о гәдәр күчлү вә әзәмәтли олмушду ки, әдиби гәләмә мүрачиәт етмәјә, инсан ләјагәти һаггында әсәр јазмаға руһландырмышды. «Бәс мән нә едим?» — дејә дәфәләрлә вердији суалына «кар вә дилсиз мүһитиндән» чаваб ала билмәмәсинә, касыблығын ачы нәтичәләрилә үз-үзә кәлмәсинә бахмајараг, өз инсани ләјагәтини итирмәјән бу гоча гадынын мә'нәви јүксәклији, мәрданәлији әдиби һејран бурахмыш, һекајәсини белә бир суалла битирмәси үчүн һәјат материалы вермишди: «Еј јүксәк гадын, сөјлә алтмышиллик сәфил бир һәјатын сәнә јүкләмиш олдуғу ағыр јүкләр белини, көзләринин нуруну алмыш, дизләрини тағәтсиз етмиш олдуғу һалда нечә олмуш ки, гәлбинә, руһуна тохунмамышдыр? Сән мәнә буну анлат?!»

Шаиг һәјатда, јарадычылығында да һәмишә белә инсанлара үстүнлүк вермиш, белә инсанлары тәрәннүм етмишдир.

Атамын характериндәки мүлајимлик, хејирхаһлыг мөһкәм бир ирадә илә, принсипиаллыг илә бирләширди. Буну ше'рләриндән бириндә өзү дә тәсдиг едир: «Ипәкдән јумшағам, поладдан кәскин». «Ипәкдән јумшаг» Шаиги бир дәфә дә әјилән, бир дәфә дә фикриндән сапан көрмәдим. О, әгидә, мәсләк адамы иди, һеч бир гүввә ону идеалларындан дөндәрә билмәзди, бу мә'нада о һеч кимә күзәштә кетмәзди. Идеалынын мәркәзиндә исә, шүбһәсиз Азәрбајчан, Азәрбајчан халгы, онун азадлығы вә талеји мәсәләси дururду. Шаиг вәтәни вә халгы јолунда һәр шејдән кечмәјә һазыр олан бир фәдаи иди. 20-чи илләрдә маариф назири вәзифәсиндә чалышан көркәмли тәнгидчи Мустафа Гулијев јазырды: «Зәиф вүчудлу, сарыбәнизли Шаиг сағлам руһа, сарсылмаз бир ирадәјә маликдир».

1924-чү илдә Шаиг тәләбәләриндән биринин хатирә албомуна јазмышды: «Јүксәлмәк, һәгиги бәхтијарлыға чатмаг истәјирсәнсә, өзүнү дејил, башгаларыны јашатмаға чалыш! Зира ки, һәгиги бәхтијарлар чәмијјәт үчүн јашајанлардыр». Буна көрәдир ки, әдибин «Вәтән» пјесиндә ел гәһрәманы Елман басылмағы һөрмәтдән дүшмәк кими мә'наландыран өз достуна — мәшһур пәһләван Туғана е'тираз едәрәк дејир: «Јанылырсан, Туған, Вәтәнин јетишдирдији гәһрәмана басылан бир пәһләван торпағы ифтихарла өпүб ајаға галхмалыдыр... Бәли, ифтихарла... Сәни јетишдирән ана торпаг анчаг сәнин, мәним гүввәтимлә јашаја билмәз! Она даһа бөјүк гүввәләр лазымдыр».

«Зәиф вүчудлу» Шаиг, беләчә, өзү кими, гәһрәманлары кими јашамышдыр, өмрү боју халг, вәтән јолунда чалышмышдыр. Халга тәмәннасыз хидмәт онун вичданынын әсл мүкафаты олмушдур.

* * *

Атам мәни тәнгидә, әдәбијјатшүнаслыға сөвг едән шәхсијјәт кими дә әвәзсиз вә унудулмаздыр. Әдәбијјат аләминә, елминә кәлмәјимлә мараглананлар тез-тез белә суал верирләр — атамын бу просесдә ролу олубму, олубса нечә вә нә дәрәчәдә олуб? Вә мән онлара һәмишә чаваб вермишәм: мүстәсна, һәм дә әсас ролу олубдур.

Абдулла Шаиг өз дөврүнүн пешәкар тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларындан, өзү дә бу саһәдә габагчыл мөвге тутан шәхсијјәтләрдән бири олмушдур. О, Азәрбајчан әдәби-ичтимаи фикринин демократик голуна мәнсуб иди. Һәлә ингилабдан хејли әввәл, јени әсрин әввәлләриндән бәдии јарадычылыға башлајан әдиб мүнтәзәм сурәтдә елми фәалијјәтини дә давам етдирмишдир. Ичтимаи-сијаси көрүшләринин мүтәрәгги истигамәти, дүнјакөрүшүнүн демократик маһијјәти, халг һәјаты илә бағлылығы бәдии јарадычылығы кими, онун елми, әдәби-тәнгиди әсәрләринин дә идеја әсасыны мүәјјәнләшдирмишдир.

XX әср Азәрбајчан әдәби-елми фикринин көркәмли сималары Н. Нәриманов, Ф. Көчәрли, С. Һүсејн, А. Сәһһәт, М. Һади, Һ. Минасазов вә башгалары илә јахын достлуг вә јарадычылыг әлагәсиндә олмасы, рус әдәби фикри илә, онун мәшһур нүмајәндәләринин әсәрләрилә танышлығы, Түркијәдә әдәбијјат тарихинә вә әдәбијјат нәзәријјәсинә даир нәшр олунмуш әсәрләри мүнтәзәм нәзәрдән кечирмәси Шаигин әдәби-тәнгиди көрүшләринин тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнајан мәнбәләр олмушдур.

А. Шаиг, Сабир вә Сәһһәтин илк биографларындан бири олмуш, дәрсликләриндә габагчыл јазычылары, классик ирси тәблиғ етмиш, әдәби јығынчаг вә дәрнәкләрдә мүһазирә вә мә'рузәләрлә чыхыш етмиш, бир гајда олараг милли әдәбијјатын инкишаф тенденсијасыны, онун идеја-естетик чәһәтдән зәнкинләшмәсини тә'мин едән әдәби мәнбә вә истигамәтләри дүзкүн мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр. Онун Н. Нәримановун, С. Һүсејнин, онунчу илләрдә тәшкил етдикләри әдәбијјат дәрнәкләриндә охудуғу мә'рузәләр, «Әдәбијјатымыз вә дилимиз» (1913) адлы мәгаләси, Вагифә, Видадијә, Сејид Әзимә, Сабирә, Сәһһәтә, Пушкинә вә Лермонтова һәср етдији биографик мәгаләләр кәнч әдәбијјатчынын идеја-әдәби мөвгејинин габагчыл истигамәти һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр.

А. Шаигин елми јарадычылығынын ән јеткин мәрһәләсини Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонракы он ил, башга сөзлә, 20-чи илләр тәшкил едир. Бу заман о, Ә. Һагвердијев, С. Һүсејн, Б. Чобанзадә, Ә. Назим, А. Мусаханлы, Һ. Зејналлы, түркијәли алим Исмајыл Һикмәт вә башга гәләм достлары вә һәмкарлары илә чијин-чијинә гызғын вә мәһсулдар фәалијјәт көстәрир. Әдиб тәнгиди вә елми әсәрләринин бөјүк һиссәсини бу илләрдә јазмыш, Азәрбајчанда марксист әдәбијјатшүнаслығын формалашмасында мүһүм хидмәт көстәрмишдир. Онун хүсусилә классик ирсин тәдгиги вә тәблиғинә һәср олунмуш бир сыра әсәрләриндә әдәби шәхсијјәт вә һадисәләр халгын һәјаты, тарихи инкишафы, ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрилә сых әлагәдә алыныб гијмәтләндирилмишдир ки, бу да о заманкы Азәрбајчан әдәбијјаты вә елми үчүн чидди јениликләрдән бири иди. Бир чох шәхсијјәт вә әдәби һадисәләрә верилмиш гијмәтләр бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

А. Шаигин 20-чи илләрдәки елми фәалијјәти чохшахәли олмушдур. О, кәнч совет республикасынын јени јарадылмыш али мәктәбләриндә, еләчә дә өз адыны дашыјан «Шаиг адына нүмунә мәктәби»ндә Азәрбајчан вә Шәрг әдәбијјатына даир мүһазирәләр охујуб, али вә орта мәктәбләр үчүн тәртиб етдији дәрсликләрдә әдәбијјат тарихинә вә дилә даир тәдгигатларыны нәшр етдирир, мәтбуатда вә әдәби јығынчаг вә диспутларда мә'рузәләрлә, әдәбијјат тарихинин вә мүасир әдәбијјатын мүхтәлиф

мәсәләләринә даир мәгаләләрлә чыхыш едирди. Мүәллиф, бир тәрәфдән, әдәбијјат тарихчиси кими әдәби кечмишин ајры-ајры шәхсләр вә проблемләрини тәдгиг едир вә Низами, Руми, Хәјјам, Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, М. Һади, Сабир, Сәһһәт вә башга сәнәткарларын јарадычылыгларыны арашдырыр, онлары мүасир охучуја, тәләбәјә таныдыр, дикәр тәрәфдән, мүасир әдәбијјат мәсәләләриндән јазырды ки, бүтүн бунлар алим-јазычынын әдәби көрүшләринин системә дүшмәсинә, онун тамлығына, бүтөвлүјүнә сәбәб олурду. Бу илләрин әсәрләри орижинал вә мүстәгил фикирләрлә, јени мүшаһидәләрлә зәнкин олдуғу кими, чанлы вә ајдын дил, үслуб, тәһлил үсулу бахымындан да диггәти чәлб едир.

40-чы илләрдән сонракы мәгалә вә чыхышлары әсасән ушаг әдәбијјаты, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијә вә тәһсили мәсәләләринә һәср олунмушдур.

А. Шаигин елми-педагожи фәалијјәти узун бир дөврү әһатә едир. Һәмин дөврдә Азәрбајчан әдәбијјаты вә дилинин өјрәнилмәси, тәдгиги мүәјјән мәрһәләләр кечмиш, мүхтәлиф тә'сирләрә мә'руз галмышдыр. Һәр мәрһәләнин елми-нәзәри сәвијјәсиндән, әдәби һадисәләрә мүнасибәтиндән, еләчә дә, А. Шаигин өзүнүн мәфкурә мөвгејиндән, һәмин мәрһәләләрдәки әдәбијјатшүнаслығын сәвијјәсиндән асылы олараг онун әдәби көрүшләриндә зиддијјәтли, елмимизин индики сәвијјәси илә сәсләшмәјән мүлаһизәләрә, гејри-дәгиг фикирләрә раст кәлирик. Бу чәһәтдән әдибин әсәрләри јени әсрдә Азәрбајчан әдәби-елми фикринин габагчыл наилијјәтләрини әкс етдирдији кими, онун бә'зи зәиф вә мәһдуд чәһәтләриндән дә азад дејилдир. Анчаг бүтүн бунларла јанашы мүасир тәдгигат көстәрир ки, А. Шаигин дүнјакөрүшүнүн демократик истигамәти онун кечмиш вә һазырки әдәби һадисәләрә әксәр һалларда јанылмадан доғру гијмәт вермәсини тә'мин етмишдир.

Абдулла Шаиг ады мәним үчүн ән мүгәддәс аддыр, о мәним үчүн әвәзедилмәз шәхсијјәтдир вә һәгигәтән, әдәби фәалијјәтими онунла әлагәләндирән амилләр дә сон дәрәчә күчлүдүр.

Һәлә үчүнчү-дөрдүнчү синифләрдә охудуғум илләрдә әдәбијјата бөјүк һәвәс көстәрмәјим вә ону әсас пешә сечмәјим атамын тә'сирилә олмушдур. Доғрудур, мән јазычылар мүһитиндә бөјүмүшәм. Танынмыш Азәрбајчан совет јазычыларынын бөјүк әксәријјәти бизим евә тез-тез, вахташыры кәлиб-кетмишләр, һафизәмдә дәрин изләр бурахан бу шәхсијјәтләрин һәрәсиндән бир шеј өјрәнмишәм. Анчаг атам һәм шәхсијјәт, һәм мүәллим, һәм јазычы, һәм алим кими һәмишә мәнә нүмунә олмуш, мән бир ан белә, сағлығында да, өлүмүндән сонра да ондан ајрылмамышам.

Чохлары кими, мән дә гәләм тәчрүбәләрими бәдии әдәбијјат саһәсиндә сынамышам, арабир рус вә Гәрб әдәбијјатындан тәрчүмәләр дә етмишәм. Анчаг бу саһәдәки мәһсулун кејфијјәти һеч вахт мәни разы салмамыш вә көрүнүр, елә буна көрә дә чох ер-

кән бәдии јарадычылыгдан узаглашмышам. Һәлә 6-чы синифдә охујанда артыг кәләчәк ихтисасымы мүәјјәнләшдирмишдим — әдәбијјат елми, тәнгид саһәсиндә чалышмағы гәт етмишдим.

Атамын әдәби тәнгидә, әдәбијјатшүнаслыға хүсуси шөвгү варды. Бу саһәјә фасиләсиз мараг көстәрир, әдәби фикир јениликләрини изләјир, мүасири олдуғу тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларла сых әлагә сахлајырды. Мәшһур дүнја тәнгидинин нүмајәндәләринин фәалијјәтләриндән дә хәбәрсиз дејилди. Онун 1903-чү илдә реални мәктәбин бир мүәллиминин китабханасындан алдығы китаблар ичәрисиндә Белински, Добролјубов, В. В. Сиповски, А. И. Незеленов, В. Саводник, П. Смирновски, Дружинин кими онларла рус тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларынын рус вә Авропа әдәбијјатларына даир әсәрләри, күллијјатлары, мәшһур Данимарка тәнгидчиси Брандесин сечилмиш әсәрләри варды. Һазырда Республика Әлјазмалары Институтунда пәракәндә һалда сахланан бу китаблар ичәрисиндә Незеленовун «Историја русскоj словесности», Смирновскинин «Историја русскоj словесности», Саводникин «Очерки по истории русскоj литературы XIX века», мәшһур рус алимләри Корш вә Кирпичниковун редактәсилә 1892-чи илдә Петербургда нәшр олунан «Всеобшаја историја литературы» кими рус вә Гәрб әдәби-естетик фикри һаггында кениш тәсәввүр ојадан мә'хәзләр дә чоху. Түркијәдә — Истамбулда нәшр олунан әдәбијјат нәзәријјәсинә аид «гәваиди-әдәбијјәләр» дә шәхси китабханада кениш јер тутурду. Бүтүн бунлар атамын истифадә етдији елми-нәзәри мәнбәләр иди вә онун фәалијјәтинә чох күчлү тә'сир көстәрмишди. Тәсадүфи дејил ки, о 1906-чы илдән башлајараг, 30-чу илләрин орталарына гәдәр дәрслик, әдәбијјат тарихи вә әдәби просесә даир онларла мәгалә нәшр етдирмиш, Совет һакимијјәти илләриндә чапдан чыхмыш илк әдәбијјат тарихинин — «Әдәбијјатдан иш китабы»нын (1928) мүәллифләриндән бири олмушдур. Әдибин архивиндә Азәрбајчан дилинин морфолокијасына, синтаксисинә, лексикасына, фонетикасына, шәкилчиләринә аид 6 чап олунмамыш тәдгигаты сахланмагдадыр.

Атамын елми фәалијјәтинин мүәјјән илләри мәним көзләрим гаршысында кечмишдир. Ара-сыра јаздығы мәгаләләр вә чыхышларла јанашы о, тәнгиди фикрин гајғылары илә јашајар, јени фәалијјәтә башлајан тәнгидчиләрлә марагланар, тез-тез кечмиши — таныдығы, билдији шәхсијјәтләри хатырлајар, јери дүшәндә исә өзүнәмәхсус еһтирасла онларын һәјатындан, әсәрләриндән сөһбәт ачарды. Белинскијә, Көчәрлијә, А. Сура, мәшһур полјак јазычысы вә тәнгидчиси С. Пшибышевскијә, Брандесә, мүасир тәнгидчиләримиздән Р. Ахундова, М. Гулијевә, М. Арифә хүсуси рәғбәт бәсләјәрди. Пшибышевскинин 1910-чу илдә Москвада чап олунмуш «Критика» әсәриндән, Брандесин Авропа романтизминә даир китабындан нүмунәләр охујарды вә бүтүн бу адлары чәкилән әсәрләр бизим китаб рәфләримиздә иди, мәним

әлимин алтында иди, јери дүшәндә онлара мүрачиәт дә едирдим. Бу микромүһит, көрүнүр, мәндә әдәби тәнгид, әдәбијјатшүнаслыг саһәсинә мејл ојадан әсас илк амилләрдән бири олмушдур.

Үмумијјәтлә, атам бүтүн варлығы илә әдәбијјата вурғун адам иди вә әдәбијјаты илк дәфә севмәји вә гијмәтләндирмәји ондан өјрәнмишәм. Онун ширин нағыллары, әзбәр дедији онларла, јүзләрлә ше'рләр, данышдығы әфсанәләр, бәдаһәтән гошдуғу әһвалатлар, нәһајәт, ушаглар үчүн јаздығы, һамынын севдији әсәрләр мәндә бу сеһрли аләмә — бәдии әдәбијјата түкәнмәз, әбәди бир мәһәббәт ојатмышды. Елә тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг саһәсинә кәлмәјимин дә әсас сәбәбләриндән бири, шүбһәсиз, һәм дә бу мәһәббәт олмушдур. Чүнки мән һеч вахт бәшәријјәти, дүнјаны бәдии әдәбијјатсыз, бу мә'нәви гидасыз тәсәввүр едә билмәмишәм. Бир анлыға фикирләшин: Фирдовси, Хәјјам, Данте, Шекспир, Бајрон, Һөте олмајајды, Балзак вә Толстој олмајајды, Достојевски вә Һүго, Горки вә Һемингуеј олмајајды, Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Сабир, Ҹ. Ҹаббарлы, Сәмәд Вурғун олмајајды — дүнја нечә бош, мә'нәвијјатсыз, дујғусуз көрсәнәрди! Елә бил бу ады чәкилән вә чәкилмәјән бүтүн дүнјаја мәхсус бәдии дүһалар бәшәријјәтин көрән көзү, ешидән гулағы, дујғулары, фәрәһи вә севинчи, кәдәри вә гүссәсидир.

А. Шаигин бизим мәдәнијјәт тарихимиздә мәхсуси бир мөвгеји вардыр. Ону ајрыча мүәллим кими, ајрыча алим кими, јахуд ајрыча ичтимаи хадим кими гијмәтләндирмәк мүмкүн дејил, чүнки бу чүр јанашма бөјүк јарымчыглыға сәбәб олур. А. Шаиг бу дөрд саһәни өз фәалијјәтиндә бирләшдирән ваһид бир шәхсијјәтдир вә бу саһәләр һамысы бир мәгсәдин ичрасына — Шаиг амалынын ичрасына һәср олунмушдур. Нә иди бу амал? Лап садә десәк: вәтәнә, халга сонсуз мәһәббәт, она тәмәннасыз хидмәт! Бу мәсләк А. Шаигин әдәби-педагожи фәалијјәтинин мәғзини, үмуми мәгсәдини тәшкил едир. Тәрҹүмеји-һалында о јазыр: «Мәнә дәфәләрлә суал вериб сорушмушлар ки, бәдии јарадычылығыма, јохса мүәллимлијимә үстүнлүк верирәм. Һәмишә тәрәддүд етмәдән ҹаваб вермишәм: **мүәллимлијимә.** Мән бу күн јазычылығымдан зијадә мүәллимлијимлә ифтихар едирәм». Һәгигәтән, Шаиг һәм бәдии јарадычылығында, һәм елминдә — фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә мүәллим иди, халгы заманын габагчыл идеаллары руһунда тәрбијә етмәји о, биринчи дәрәҹәли вәзифә һесаб едирди. Буна көрә дә «мүәллим» ады өзүнүн бүтүн мә'на тутуму илә онун үчүн мүгәддәс иди. Буну ајдын тәсәввүр етмәк үчүн әдибин «Мүәллим» адлы мәгаләсинә нәзәр салмаг кифајәтдир. Мүәллиф бу фикирдәдир ки, мүәллим — һәр һансы ҹәмијјәтин, вахтындан, дөврүндән асылы олмајараг, фикри-әхлагы истигамәтвериҹи амилләриндән биридир. Мүәллим—һәр һансы ҹәмијјәтдә јүксәк нүфуз мәгамында дурмалыдыр. Јери кәлмишкән ону да дејим ки, дөвләтимизин мәктәб ислаһаты һаггында тә'лиматында совет мүәллимләринин нүфузуну јүксәлтмәк

барәдәки тәләбләрлә А. Шаигин көрүшләри арасында доғма бир әлагә вә јахынлыг вардыр.

А. Шаиг өзү дә нүмунәви бир мүәллим, педагог олмушдур, онун мүәллим шәхсијјәти һаггында әлдә зәнкин елми, хатирә материалы вардыр. Бунларын бир гисмини тәртиб етдијим «Шаигә јад ет!» китабында топламышам. Әлиблә узун мүддәт бирликдә мүәллимлик едән көркәмли түрк әдәбијјатшүнасы Исмајыл Һикмәт өз һиссләрини белә ифадә етмишди:

Нә дејирләр бәшәрлә фирдевсә[1]
Дөнәчәкмиш, дејилми, дүнјамыз?!
Бири: «Инсан мәләк олуму?» — десә,
Бән дерим: «Бир мисалы вар јалныз:
Бу тәбии шуари-мунисле
Бәнчә, «Шаиг» нүмунәдир мәләјә!

Шаиг һаггында јазанларын бөјүк әксәријјәти мүәллим Шаиглә шәхсијјәт Шаиг арасындакы вәһдәтдән бәһс етмишләр. Академик Мәммәд Ариф өз мүәллиминин шәхсијјәтини мәктубларындан бириндә белә сәчијјәләндирир: «Сизи јахындан танымајанлар јаратдығыныз әсәрләрлә шәхсијјәтиниз арасында гәрибә бир ујғунлуг олдуғуну көрүрдүләр... Сизин јүксәк инсани сифәтләринизи тә'риф етмәкдә мән аҹизәм. Лакин ону дејә биләрәм ки, Сиз өз мә'нәви улвијјәтинизлә надир адамсыныз. Сиз кәнҹ нәслимиз үчүн өрнәк олмаға лајигсиниз. Сиз даһа чох тә'рифә вә шөһрәтләнмәјә мөһтаҹсыныз. Һејф ки, биздә һәлә зијалыларымызын һәјатыны вә көзәл хүсусијјәтләрини реал сурәтдә тәсвир едән романлар јохдур. Амма олаҹагдыр вә устад романчы Сизи, һеч шүбһәсиз, бир гәһрәман кими тәсвир едәҹәкдир».

1965

СӘНӘТКАРЫН ШӘХСИЈЈӘТИ

Илләр өтдүкҹә Сәмәд Вурғун сәнәтинин шөһрәти, онун идеја-бәдии тә'сир даирәси даһа да кенишләнир, вүс'әт алыр, бу сәнәт дүнјасы јени-јени үрәкләрә јол ачыр, јени-јени өлкәләри фәтһ едир. Һејрәт етмәјә билмирсән бу поезијанын һүдудсузлуғуна, өлмәзлијинә, мүасирлијинә! Бә'зән фикирләширсән, нәдир бунун сирри, нәдир бу өлүмсүзлүјүн, тәзәтәрлијин, сәмимијјәтин, амал вә мәсләк јолунда фәдакарлығын сәбәби? Бу суаллара ҹаваб ахтарыркән шаирин сәнәтилә шәхсијјәти дә јанашы дајаныр, бир чох фөвгәл'адәликләрилә сечилән, фәрдиләшән шәхсијјәти! Марагдыр ки, Вурғун сәнәтинә мүнасибәтини билдирмәк истәјәнләр чох заман хатирәсиз кечинә билмир, онун шәхсијјәти, инсани кејфијјәтләри барәдә дә сөһбәт ачыр, бунунла санки өз фикирләринә, мүлаһизәләринә бир нөв тамлыг, бүтөвлүк вермәјә чалышырлар. Шаирлә әдәби мәҹлисләрдә иштирак едән, мүбаһисә

[1] Фирдевс — ҹәннәт демәкдир.

вә мүзакирәләрдә үз-үзә кәлән, сәфәрләрдә олан, Азәрбајҹанын әсрарәнкиз кушәләрини гарыш-гарыш кәзиб зөвг алан мүасирләринин, гәләм достларынын синәси һәлә мин бир хатирә илә долудур. Чохлары ону тәкҹә гүдрәтли бир шаир, јалныз фәал бир иҹтимаи хадим вә өз дөврүнүн мүтәфәккир алими кими јох, һәм дә бөјүк, мараглы, гәрибәликләрлә долу, өзүнүн һејрәтамиз, оригинал фәрди хүсусијјәтләрилә сечилән бир шәхсијјәт кими дә танијыр. Ш а и р Сәмәд Вурғун һәмишә өз мүасирләринин нәзәриндә Ш ә х с и ј ј ә т Сәмәд Вурғунла гоша дајанмышдыр. Бу ики амил: бөјүк Шаирлә бөјүк Шәхсијјәт, бирликдә бөјүк Сәмәд Вурғуну јаратмышдыр.

Сәмәд Вурғун поезијасынын дахили дүнјасына јол тапмаг вә онун бәдии хүсусијјәтләрини һәртәрәфли, бүтүнлүклә өјрәнмәк үчүн шаири бир шәхсијјәт кими тәдгиг етмәјин биринчи дәрәҹәли әһәмијјәти вардыр. Сәмәд Вурғун шаир вә инсан кими нә гәдәр садә вә ајдындырса, бир о гәдәр дә мүрәккәб вә дәриндир, сәнәткар вә шәхсијјәт кими нә гәдәр бөјүк вә бүтөвдүрсә, бир о гәдәр дә гәрибәликләрлә, өзүнәмәхсуслугла долудур, о бир шаир кими дә, бир шәхсијјәт кими дә өзүндә һәлә чох ачылмамыш јарадыҹылыг сирләри кизләдир.

Мүасир әдәби фикир тәсдиг едир ки, һәр һансы јарадыҹылыг мәһсулуну јазычы шәхсијјәти илә, онун характери, психолокијасы илә вә естетик аләми илә бирликдә өјрәнмәк лазымдыр. Тәсадүфи дејил ки, мүасир структурал методлар әсасында апарылан тәһлилләр бәдии јарадыҹылыг һаггында там, ганеедиҹи нәтиҹәләр вермир. Чүнки бәдии јарадыҹылыг механики бир просес дејил. О, јазычы, сәнәткар шәхсијјәтинин һәјата, ҹәмијјәтә, тәбиәтә мүнасибәти илә сых әлагәдар бир просесдир. Һәр һансы јарадыҹы шәхсијјәти өјрәнмәк бир чох мүһүм јарадыҹылыг проблемләрини һәлл етмәјә, ваҹиб естетик, әдәби-нәзәри мәсәләләри ајдынлашдырмаға көмәк едир, сәнәткарын методу, үслубу, мөвзулары вә онларын арасындакы әлагә һаггында конкрет фикир сөјләмәјә имкан јарадыр, беләликлә, јарадыҹылыг лабораторијаларындакы бә'зи «сирләр» ашкарлашмаға башлајыр. Бүтүн бунлар әдәбијјаты, бәдии јарадыҹылығы комплекс шәкилдә өјрәнмәк үчүн јени јоллар ачыр.

Бәдии әсәр бир анда, гыса бир мүддәтдә јаранмыр, о, сәнәткарын шәхсијјәтилә сых әлагәдә олан давамлы бир просесин мәһсулудур, динамик сәҹијјә дашыјыр. Демәк, мүасир бәдии тәһлилин дүрүстлүк вә дәгиглик дәрәҹәсини јүксәлтмәк үчүн сәнәткар шәхсијјәтини өјрәнмәк јолларыны тәкмилләшдирмәк вә дәринләшдирмәк дә әдәбијјат елминин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири олмалыдыр.

Һәр бир сәнәткар шәхсијјәтиндә үмуми, хүсуси вә фәрди кејфијјәтләр олур. Үмуми кејфијјәтләр сајҹа аздыр, охшардыр, хүсуси вә фәрди кејфијјәтләр исә чохдур, сајсыз-һесабсыздыр. Үмуми кејфијјәтләр даһа чох иҹтимаи амилләрә бағлыдыр, фәрди вә хүсуси кејфијјәтләр исә иҹтимаи амилләрә јанашы, сәнәткар

шәхсијјәтинин психолокијасы илә, мә'нәви аләми илә сых әлагәдардыр. Шәхсијјәтин зәнкинлији бу иҹтимаи мүнасибәтләрин, ҹәмијјәтин, коллективин мәһсулу олмагла бәрабәр, ејни заманда сәнәткарын өз шәхси, фәрди кејфијјәтләринин нәтиҹәсиндә јараныр. Фәрди хүсусијјәтләрсиз, фәрди психи кејфијјәтләрдән мәһрум сәнәткар шәхсијјәти јохдур. Одур ки, һәр һансы јарадыҹылығы гијмәтләндирәркән јарадыҹы шәхсијјәтин фәрди хүсусијјәтләрини дә өјрәнмәк зәруридир. Сәнәткарын рәфтарыны, мә'нәви аләмини, емосионаллыг дәрәҹәсини, исте'дад вә габилијјәтини, еһтирасларыны, мејлләрини, билик дәрәҹәсини, инсанлара мүнасибәтини вә бунун сәҹијјәсини, хејирхаһлығыны, гајғыкешлијини, ҹазибәдарлығыны, үнсијјәт вә меһрибанлығыны, башга сөзлә, тәбиәтинин, характеринин кенишлијини мејдана чыхармаг јарадыҹылыг просесинин бир чох мүрәккәб мәсәләләри барәдә даһа дүрүст вә дәгиг фикир сөјләмәк, објектив нәтиҹәләрә кәлмәк демәкдир.

Сәмәд Вурғунун шәхсијјәти барәдә данышмаг мәним үчүн әслиндә бир о гәдәр дә чәтинлик төрәтмир. 1932-ҹи илдән сонра, онунла гоһум олдуғумуз вахтдан е'тибарән шаирин һәјатынын мүһүм һадисәләриндән хәбәрдар олмушам, бу һәјат һәмишә көзләрим гаршысында давам едиб; онун характериндәки хүсусијјәтләри, фәрди сифәтләри, дәрһал көзә көрүнмәјән психоложи һаллары илләрлә мүшаһидә етмишәм.

Мән лап ушаглыгдан әдәбијјатла марагланырдым, бөјүкләрин сөһбәтләринә гулаг асмаг адәтим иди. Бә'зән чох аз шеј анлајардым, дејиләнләрин чоху мәнә чатмазды, анҹаг јенә динләјәрдим, өјрәнәрдим. Еләҹә дә Сәмәдин атамла, дајым Јунусла, гардашы Меһдиханла, Меһди Һүсејнлә, башга гәләм достлары илә сөһбәтләринә дәфәләрлә гулаг асмышам, аилә мәҹлисләриндә иштирак етмишәм, өзү илә тәкликдә узун-узады сөһбәтләримиз олуб.

Илк дәфә Сәмәд Вурғуну 1932-ҹи илдә мәшһур фолклорчу Һүммәт Әлизадәнин тојунда көрмүшәм. О вахт доггуз јашым варды. Һ. Әлизадә атам А. Шаигин тәләбәси иди. Касыб, кимсәсиз бир оғланды. Тез-тез атамын јанына кәлиб јарадыҹылыг мәсләһәтләри аларды. Атамын көмәклијилә 30-ҹу илләрдә онун «Дағ гызы» поемасы нәшр олунмушду.

Тој бизим гонаг отағында иди. Мәсабәји Сәмәд сечилмишди. Пәришан сачлы, арыг, узун бир оғлан иди, сәлигәсиз кејинмишди. Дәһлиздә дајаныб пәнҹәрәдән она тамаша едирдим.

Бир гајда олараг халам Хавәр бизим евдә кечирилән шәнликләрдә иштирак едәрди. Бу дәфә дә Һүммәт Әлизадәнин тојуна дә'вәт олунмушду. О, атамын јанында отурмушду. Сонралар атам зарафатла Сәмәдә дејәрди: «Ај Сәмәд, Хавәри көрүб јаман өзүндән чыхмышдын һа, Јазыг гыза көз верирдин, ишыг јох». Сәмәд дә ҹавабында зарафатла дејәрди: «Ај Мирзә, Дәрбәнд көзәли ағлымы башымдан еләмишди, нејләјә биләрдим».

О күндән башлајараг Сәмәд Вурғун һәр күн ахшамчағы бизә кәләр, бир дә кечәјарысы кедәрди. Биз һамымыз она ән јахын ев адамы кими алышмышдыг. Бу вәзијјәт Хавәрин «һәриси» алынана гәдәр давам етди. Бундан сонра шаирин ахшам көрүшләри Хавәрин јашадығы дајым Јунусун евинә көчдү.

Сәмәд Вурғунун Хавәрлә илк, тәкбәтәк сөһбәти биздә олду. Мәним дә јатдығым ушаг отағында үстүнә гырмызы мәхмәр салынмыш дәјирми миз вә бамбугдан бир кресло вар иди. 9—10 радәләри иди. Бачы вә гардашым јатмышдылар. Мән јеримдә ојаг идим. Сәмәдлә Хавәр отаға кирдиләр. Мизин әтрафында әјләшдиләр. Сәмәд хејли данышды. Хавәр башыны ашағы салыб динләјирди. Бүтүн сөзләри ешидирдим, анчаг мә'насыны баша дүшмүрдүм. Бүтүн чидд-чәһдимә бахмајараг, о сөһбәтдән һеч нә баша дүшмәдим вә одур ки, јадымда да һеч нә галмајыб.

Хатырладығым јеканә будур ки, һәмин кечә Сәмәд өз «Фанар» китабчасынын үстүнү јазыб Хавәрә бағышлады.

Үрәјимдә дејирдим: «Көр нечә инад адамдыр, истәјиндән әл чәкмир ки, чәкмир».

Мән лап ушаглыгдан көзүмү мәшһур јазычыларымыз арасында ачмышам. Атам үнсијјәти севән, достлуғу бачаран, үрәјиачыг, һамы илә дил тапа билән бир адам иди. Анам Шаһзадә ханым јүксәк әхлаги сифәтләрә малик, меһрибан, хошрәфтар, аиләчанлы, зарафатчыл бир гадын иди. Таныш олдуғу јазычы арвадлары бир дәфә ону көрсәјдиләр, ајрылмаздылар. Одур ки, јазычыларла аиләви достлуг јаратмаг о гәдәр дә чәтинликлә баша кәлмирди. Белә аиләләр ичәрисиндә Һ. Чавидин, Ә. Чавадын, Ј. Чәмәнзәминлинин, А. Мусаханлынын, М. Һүсејнин вә башгаларынын аиләләрини көстәрмәк олар. Бу јазычыларла аиләви јахын олмушуг, илләрлә јај ајларыны бир јердә истираһәт етмишик, илләрлә кедиб-кәлмишик. Демәк истәјирәм ки, бу јазычылары һәлә лап ушаглыгдан танымышам, онлара бир инсан кими бәләд олмушам. Һәрәсинин өзүнәмәхсус хүсусијјәти олуб. Анчаг Сәмәд Вурғунун шәхсијјәти, онун фәрди кејфијјәтләри мәним хатиримдә силинмәз изләр бурахыб.

С. Вурғун өзүнәмәхсуслугларла долу бир инсан иди, һеч кәсә бәнзәмирди, јүксәк инсани, әхлаги, мә'нәви кејфијјәтләри өзүндә бирләшдирирди. Тәмиз, гәрәзсиз, хејирхаһ, һуманист бир гәлбә малик иди. Ејни заманда принсипиал, мәрд, чәсур, халг мәнафејини һәр шејдән үстүн тутан фәдакар бир шәхсијјәт иди. Сон дәрәчә садә иди. Бу садәлик бә'зән садәлөвһлүк кими көрүнүрдү. Анчаг онун садәлијиндә бир әзәмәт, бөјүклүк, гејри-адилик вар иди. Белә шәхсијјәтләр анчаг һәгиги исте'дадла бирләшәндә бөјүк сәнәт нүмунәләри јарада билир!

Сәмәд Вурғунун шәхсијјәти һаггында мүасирләринин чоху сөз демишдир. Анчаг һеч кәс өз фикрини шаирин ән јахын достларындан олан Фадејев кими үмумиләшдирә билмәјиб: «Нә јахшы ки, бу дүнјада Сәмәд Вурғун вар». Бөјүк рус әдиби Сәмәд Вурғунун варлығыны дүнјајамәхсус кәрәкли бир не'мәт һесаб

едирди. Бу, һәгигәтән, белә иди. Вурғунун јохлуғу онун варлығынын әдәбијјат үчүн, чәмијјәт үчүн, халг үчүн нечә лазым олдуғуну бир даһа ашкар көстәрди.

Адәтән сәнәткарлары әсәрләрилә танымырлар, әсәрләри онларын шәхсијјәти һаггында тәсәввүр ојадыр. Анчаг Вурғун о гәдәр орижинал вә гүввәтли характерә малик иди ки, бә'зән әксинә дә олурду, шаирин шәхсијјәти онун јарадычылығына һәвәс вә мараг ојадырды. Бир хатирә:

Бөјүк түрк шаири Назим Һикмәтин јеничә Совет Иттифагына кәлдији илләрдә бир азәрбајчанлы достунун «Сәмәд Вурғуну танырсанмы?» — суалына о чаваб вермишди ки, адыны ешитмишсә дә әсәрләри илә танышлығы јохдур.

Бундан бир гәдәр сонра һәр ики шаир бирликдә Совет јазычылары һеј'әти тәркибиндә Болгарыстана кетмәли олур. Нөвбәти көрүшләрдән бири Франса сәфарәтханасында кечирилмишди. Гонагларын шәрәфинә дүзәлдилмиш зијафәтдә Назим Һикмәтлә Вурғун јанашы отурубламыш. Мәчлис сәрт дипломатик ганун вә ән'әнәләр чәрчивәсиндә давам едирмиш, јекнәсәг вә дарыхдырычы имиш. Бу вәзијјәтдән чана кәлән Н. Һикмәт. С. Вурғуна пычылдајыр:

— Сәмәдчан, лап үзүлүрәм, бирчә бизи азадлыға бурахсајдылар, гуртулардыг.

Вурғун ону сакитләшдирәрәк дејир:

— Дарыхма, инди сәнин үчүн бурада бир студент валсы дүзәлдим ки, кәл көрәсән.

Бу сөзләри дејиб шаир тамададан сөз истәјир. Ајаға галхыб сәфирин арвадына јахынлашыр, онун шәрәфинә тост дејир, ахырда Азәрбајчан дилиндә Һумајын көзәллијини тәсвир едән ше'рини охујур. Шаирин тосту сүрәкли алгышларла гаршыланыр. Алгыш алтында Вурғун сәфирин арвадынын әлиндән тутуб залын ортасына кәтирир, мусиги дәстәсинә «валс» чалмағы сифариш едир. Шаир ханымла валс ојнамаға башлајыр. Вәзијјәти белә көрән зијафәт иштиракчылары онлара гошулур, һәгигәтән бир анын ичәрисиндә динмәз дајанан мәчлис гызғын «студент валсына» чеврилир. Рәсми вә чидди чөһрәләрин аһәнки дәјишир, сәмими сөһбәтләр үчүн даһа мүнасиб шәраит јараныр.

Назим Һикмәт Москваја гајыдандан сонра һәмин азәрбајчанлы достуна Болгарыстан сәфәри барәдә тәәссүратыны нағыл едәркән Вурғуна бир инсан кими һејран галдығыны билдирир:

— Сән Сәмәд Вурғуну мәнә шаир кими танытмышдын, анчаг о һәм дә әсл гәһрәмандыр, әсрләрин көһнәлмиш, дарыхдырычы ән'әнәләринә үсјан галдырмағы бачаран гәһрәман. Белә инсанын әсәрләрини охумамаг олмаз. Онун латын әлифбасында олан ше'р китабчаларыны тап, мәнә вер, охумаг истәјирәм.

Болгарыстан сәфәриндән, шәхси танышлыгдан сонра Назим

һикмәт Вурғун јарадычылығы илә таныш олмуш, онун бә'зи ше'рләрини һәтта әзбәрләмишди.

Сәмәд Вурғун халг сәнәткар иди, халгилик — онун чәмијјәт, тәбиәт һадисәләринә мүнасибәтини тә'јин едирди, поезијасынын чаны вә руһу иди. Ону халгын доғмасы вә севимлиси едән әсас амил исә бу халгилијин еһтива етдији мәзмун вә мүндәрәчә иди: Азадлыг вә демократија. Бу мәсләк Сәмәд Вурғуну өз халгы вә вәтәни наминә, онун ишыглы кәләчәји наминә чалышмаг, јаратмаг наминә илһама кәтирирди. Јарадычылығынын һәлә илк илләриндә:

> Дүнја мәзлумларынын
> һаг бағыран сәсијәм, —

дејән шаирин сонралар «Зәнчинин арзулары», «Көрпүнүн һәсрәти», «Јандырылан китаблар», «Едуард Мазе» кими әсәрләр јазмасы тәсадүфи дејилди, шаирлик әгидәсинә е'тигадынын, инамынын нәтичәси, парлаг ифадәси иди. Азадлыг вә демократија Сәмәд Вурғун поезијасынын үмуми мәфкурә пафосу иди.

Инам — Сәмәд Вурғунун характери үчүн ән сәчијјәви хүсусијјәтләрдән биридир. Инсана, әгидәјә, идеала инам онун поезијасына бир никбинлик ашылајырды, характеринә мәхсус бу кејфијјәт онун дүнјакөрүшүнә, үслубуна, мөвзуларын сечилмәсинә, мүасир һәјата вә кәләчәјә мүнасибәтинә күчлү тә'сир көстәрирди.

Идеал уғрунда, кәләчәк уғрунда ардычыл мүбаризә, бүтүн манеәләрә гаршы чыхмаг әзми Вургунун характериндәки инамын ганунаујғун нәтичәләридир. Шаирин шәхсијјәтинә бүтөвлүк верән бу кејфијјәт она халг ичәрисиндә мәһәббәт ојадырды, ичтимаи хадим кими, әсл халг хадими кими нүфуз газандырырды. Идеала вә кәләчәјә үмидлә бахмаг, һазыры кәләчәкдән ајырмамаг вә хәјалда, тәсәввүрдә бу ики аләмин диалектик вәһдәтини јарада билмәк гүдрәти Вурғун хәјал дүнјасынын зәнкинләшмәсинә, кенишләнмәсинә сәбәб олурду.

Сәмәд Вурғун бөјүк арзулар шаири иди. Анчаг бу арзулар һәјатдан доғурду, ичтимаи керчәкликлә, чәмијјәтлә, тәбиәтлә әлагәдар иди. Дүнјанын, тәбиәтин сирләрини өјрәнмәјә, кечмиши вә индини дәрк етмәјә мараг, кетдикчә зәнкинләшән вә мүрәккәбләшән инсанын дахили аләминә нүфуз етмәк еһтирасы шаирин идеалында кәләчәк мотивләринин гүввәтләнмәсинә, өзүнә көклү јер тапмасына сәбәб олурду.

Бүтүн бу хүсусијјәтләр Сәмәд Вурғун романтикасы, онун јарадычылыг методу, үслубу һаггында даһа әтрафлы елми мүзакирәләр кечирмәјә јол ачыр. Дејиләнләрдән ајдын көрүнүр ки, Вурғун романтикасы һәјата илһамлы, емосионал, ахтарышларла долу олан мүнасибәтин нәтичәси кими, һәјатын көзәлликләрини мүдафиә етмәк еһтирасынын мәһсулу кими јаранмышды. Рус тәнгидчиси Огнев демишдир: «Романтиканы мүдафиә етмәклә о һәм дә көзәллији мүдафиә едирди».

Идеала инам Сәмәд Вурғун јарадычылығына бир түкәнмәзлик, ардычыллыг верирди. Шаир һәмишә дејәрди «Мәним «сандыг әдәбијјатым» јохдур. Јаздыгларымын һамысы мәтбуат үчүн нәзәрдә тутулуб».

Бу е'тирафы Вурғунун әлдә олан архиви дә тәсдиг етмәкдәдир, һәјатынын ән ағыр күнләриндә белә шаир өз мә'нәви ләјагәтини көз бәбәји кими горујуб сахлаја билмишди. Мәһз бу илләрдә о, «Зәнчинин арзулары» әсәрини јазмыш, тарихи пјесләр јаратмаг фикринә дүшмүшдү.

Шаирин характериндәки инам онда өзүнәинама чеврилмишди. Бу, онун характеринин ән чох инкишаф етмиш хүсусијјәтләриндән иди. Вурғун бир инсан кими чох тәвазөкарды. Өзүндән данышмағы, өзүнү тәгдим етмәји севмәзди. Бу, онун характеринә зидд бир чәһәт иди. Бир дәфә она дедим ки, чаван тәнгидчи Пәнаһ Хәлилов сизин јарадычылығыныз һаггында јахшы бир мәгалә јазыб (тәнгидчинин 1951-чи илдә «Азәрбајчан кәнчләри» газетиндә «Ше'римиз өн атәш хәттиндә» ады илә чап етдирдији мәгаләсини нәзәрдә тутурдум). Хәбәриниз вармы? Чаваб верди ки «јохдур». Анчаг фикрини белә үмумиләшдирди:

— Доғрусу, өзүм һаггында јазылан мәгаләләри чох аз охујурам. Мәгаләни охујуб мүтләг мүәллифинә тәшәккүр етмәк лазымдыр.

Сонра күлә-күлә әлавә етди:

— Өзү һаггында мәгалә јаздырмаг да писдир, јазылан мәгаләни охумамаг да.

1956-чы илдә, јубилеј мүнасибәтилә Низами адына Әдәбијјат Институту «Халг шаири» ады илә китаб бурахмышды. Китабын редактору мән идим. Илк нүсхәләрдән бирини бир ахшам өзүнә тәгдим етдим. Јатагда иди. Китабы вәрәгләјиб разылыгла күлүмсүндү, охујачағыны вә'д едиб кәнара гојду. Сабаһы јанында оланда китаб һаггында фикрини сорушдум, үмумән хошуна кәлмишди. Анчаг мәгаләләрдән бириндә јерсиз тә'рифләрә е'тиразыны билдирди:

— Тәнгид һәр јарадычылыға дүрүст гијмәт вермәлидир. Тәнгид кими тә'риф дә јериндә олмалыдыр. Мәндә олмајан бир мәтләби мәнә аид едиб мүбалиғәли фикирләр сөјләмәјә еһтијач јохдур.

Вурғунун характериндәки бу чәһәт өз јарадычылығына инамындан ирәли кәлирди. Ајдын һисс олунурду ки, о, өз бөјүклүјүнү, өлмәзлијини дәрк етмишдир.

> һәјат үчүн доғулмушам јаранышымдан,
> Ше'р, сәнәт аләминә нур сачачағам.

С. Вурғун бәдии јарадычылығында да бу јол илә кедирди. Чәмијјәтимиздәки инсанлар һаггында, онларын әмәлләри, идеаллары һаггында көзәл-көзәл, фәрәһли сөзләр демәкдән дојмур-

ду, кәләчәјин ширин хәјалына далырды, бу хәјалын ганадларында тез-тез кәләчәјә баш вурурду. Вурғун сөзүн әсл мә'насында чәсур, гәһрәман сөз устасы иди. Онун өз үрәјини, дахили аләмини, дүшүнчәләрини, хәјалыны чәсарәтлә охучулар гаршысында ачмасынын да сәбәби бу иди. Бүтүн бунлар лирик рич'әтләрдә, фәлсәфи бәдии мүһакимәләрдә, монологларда ифадә олунурду.

Јарадычы шәхсијјәтин мә'нәви аләми һәјатла, чәмијјәтлә әлагәдә зәнкинләшир. Бу әлагә нә гәдәр ардычыл, мөһкәм вә һәртәрәфлидирсә, чәмијјәт һадисәләринә бир о гәдәр дәриндән нүфуз едир, онун мә'нәви аләми бир о гәдәр зәнкин олур. К. Маркс вә Ф. Енкелс јазырдылар: «Фәрдијјәтин һәгиги мә'нәви зәнкинлији бүтүнлүкдә онун чәмијјәтә мүнасибәтинин зәнкинлијиндән асылыдыр».

Анчаг һәр шәхсијјәтин характериндән, фәрди психи хүсусијјәтләриндән асылы олараг һәјатла, чәмијјәтлә бағлана билмәк дәрәчәси дә мүхтәлиф олур. Бу чәһәтдән дә Вурғун сечилән, фәргләнән сәнәткар шәхсијјәтинә малик иди. Һәјата, тәбиәтә бу гәдәр вурғун бир адам тәсәввүр етмәк чәтиндир. Романтик, хәјалпәрвәр тәбиәти олан бу инсанда түкәнмәз бир һәјат мәһәббәти варды. О, евдә аз тапыларды, күнләрлә, һәфтәләрлә сәфәрләрдә оларды. Шаирин Азәрбајчанда кәзмәдији бир рајону, таныш олмадығы бир колхозу, зөвгүнә далмадығы бир тәбиәт күшәсини чәтин көстәрмәк олар. Овчулуға хүсуси мараг көстәрмәси дә онун характеринин бу чәһәтилә әлагәдар иди. Овчу досту Аллаһјар Чаванширов хатирәләриндә јазыр ки, бизим һәр ов сәфәримиз Сәмәдин онларла көрүшләринә сәбәб оларды. О каһ јолда мәктәбә кечикән шакирди машына миндириб мәктәбә чатдырар, онлардан мәктәбләри, мүәллимләри, дәрсләри һаггында мә'лумат алар, каһ машыны сахлатдырыб тарлаларда чалышан колхозчуларла көрүшәр, онларын күзәраны, һәјатлары илә таныш олар, тез-тез колхозчуларын евләриндә кечәләмәкдән дә әсла чәкинмәзди. Һәр ов сәфәри Сәмәдә онларла дост газандырарды. Һәр мәчлисимиз бөјүк бир тәнтәнәјә чевриләрди. Хатирәнин бир јериндә охујуруг: «Јол илә кедәркән јанларында кичик ушаглара, чијинләриндә су сәһәнкләри олан гадынлара раст кәләрдик. Шаир мүтләг онлары машына отурдуб евләринә апарар, ағсаггаллар илә кәндә су чәкилмәси барәдә сөһбәт едиб өз мәсләһәтләрини верәрди.

Ики дәфә дәфн мәрасиминә, адамларын чијинләриндә чәназә апармаларына раст кәлмишик. Шаир һеч вахт онларын јанындан машыны сүрдүрүб кечмәзди. Дәрһал машындан дүшәр, бир хејли чамаат илә кедәр, һәтта икиликдә табутун алтына да кирәрдик. Шаири һәр јердә танырдылар. Онун инсанлығына һејран галардылар...»[1]

Сәмәд Вурғунун һәјата нә гәдәр бағлы бир инсан олдуғуну хәстәлији дөврүндә дә, һәтта һәјатынын лап ағыр күнләриндә

[1] «Бир овчунун хатирәләри» адланан бу јазынын әсли биздәдир.

белә јахындан мүшаһидә етмишәм, мүхтәлиф сәһнәләрин шаһиди олмушам. Билә-билә ки, онун хәстәлији сағалмаз хәстәликдир, о, бир ан белә өлүмү өзүнә јовутмазды.

1956-чы ил мајын 13-дә јубилејин сәһәри күнү К. Симонов, П. Антаколски, С. Рәһимов Сәмәдин көрүшүнә кәлмишдиләр. Хејли сөһбәт етдиләр. Шаир деди: «Сизин кәлишиниз мәни чох севиндирди». Сонра јубилеј һаггында данышдылар. Кедәнә јахын шаирин сәһһәти һаггында сөһбәт дүшдү, һәрә өз бачардығы кими тәскинлик вермәјә чалышды.

Һамыја диггәтлә гулаг асан Сәмәд суаллы нәзәрләрлә әтрафдакылара бахыб деди:

— Дејәсән, ахы, мәнимки ракдыр.

Бунунла белә, сағалмаг үмиди һәмишә онда јашамышдыр.

Бир дәфә Сәмәдә дедиләр ки, Бакыда, бешмәртәбә тәрәфдә Һүсејн Дадашов адында түркәчарә мүаличә едән маһир бир һәким вар, кизли хәстәликләри мүаличә едир. Шаирин јахын досту, ушаглыг јолдашы Миргасым Әфәндијев илә бирликдә бөјүк чәтинликләрдән сонра һәмин һәкими тапдыг, шаирин јанына кәтирдик. Үзбәүз отурдулар. Һәким өз мүаличә үсулуну изаһ етди, деди ки, тојуғун пәтәнәсиндәки дашлары күнләрлә гајнадачаг, сонра она һансыса отларын сујуну гатыб хәстәјә верәчәк. Ахырда о, сағалтдығы хәстәләрдән данышды.

Бүтүн бунлара диггәтлә гулаг асан шаир хејли дирчәлди, үмидлә һәкимә бахараг деди:

— Сән мәни сағалт, чох демирәм, вар-јохумун јарысыны сәнә верәрәм.

Бу ифадә о гәдәр дә Вурғунун характеринә ујғун дејилди. Анчаг онда өзүнүн сағалачағына һәлә дә үмид бәсләдијини көстәрирди.

Белә бир түркәчарә һәким Ленинграддан да дә'вәт олунмушду. Лакин бу «мүаличәләрин» һеч бир мүсбәт нәтичәси олмады.

1956-чы илин 27 апрелиндә Сәмәдкилә кетдим. Јатагда иди. Фикрә кетмишди. Адәти үзрә нә исә дүшүнүрдү. Јахынлашдым. Отурдум. Көзләрини көзләримә дикиб хејли бахды. Елә бил аман истәјирди, ајларла јорған-дөшәјә дүшмәсинин сәбәбини бирдәфәлик билмәк, бу мә'нәви никаранчылыға сон гојмаг сорағында иди... Санки өз-өзүнә дејирди: «Ахы, бу нә ишди?! Нијә белә олду? Өзү дә белә вахтсыз». Сүкуту мән поздум:

— Сәмәд дајы, јубилејинизә чидди һазырлыг кедир, јахшы тәдбирләр нәзәрдә тутулуб.

Белә вахтларда јериндә дејилмиш сөз тапмаг, шаирин өз данышыг мәнтиги сәвијјәсинә мүнасиб сөһбәт башламаг чох чәтин олурду.

Шаир үзүнүн, бахышынын әввәлки сәмтини позмајыб деди:

— Еһ, Камал, мәнә нә јубилеј. Онсуз да мәним һәр күнүм бир јубилеј олуб. Һансы евә кирмишәм, бир јубилеј гәдәр мәнә һөр-

мәт едибләр, һансы мәчлисдә олмушам, бир јубилеј гәдәр еһтирам көрмүшәм.

Сәмәд Вурғун Лечкомиссијанын хәстәханасында, кениш, ишыглы палатада јатырды (инди Ә. Гарајев күчәсиндәки уролокија хәстәханасында). Ренткен шүалары илә мүаличә олунурду. Чох тез-тез көрүшүнә кедирдим. Нөвбәти көрүшләрин бириндә Осман Сарывәлли илә растлашдым. Сәмәд Османла хејли сөһбәт етди. Мән кәнарда отурмушдум. Сон вахтлар өтән күнләри јада салмағы чох севирди. Јенә кечмишләрдән сөһбәт ачмышды. Ејни ачыг, әһвали-руһијјәси јахшы иди. Бу арада Сәмәдин овчу досту узун Аллаһјар кәлди (Аллаһјар Чаваншировә о белә мүрачиәт едәрди). Онун кәлиши Сәмәдин әһвалыны хејли дәјишдирди, о, јасдығыны дикәлтди, узун Аллаһјары лап јанында отуртду, јеничә өлән овчу јолдашларыны, гыса Аллаһјары хәбәр алды. Сонра өз ов туласы Халлынын һалыны сорушду. Аллаһјар деди:

— Евдә сахлајырам, гојнумда јатырырам.

Бу сөз Сәмәди көврәлтди, хејли сөһбәт етдиләр. Сәмәд елә бил чушә кәлмишди. Бир-бир ов хатирәләрини јадына салыб күлүр, јенә тәкрар фикрә кедир, нәји исә хатырлајыр, јенә дә нәји исә Аллаһјарын јадына салырды. Бәли, бир нечә ов әһвалатындан сөһбәт кетди. Сонра бизә бахыб деди:

— Мәним бунларла кечирдијим һәр бир күн бир өмрә бәрабәр олуб.

Чәми әлли ил өмүр сүрән бир адам 60—70 јашлы гочаја охшајырды. Һәгигәтән, С. Вурғунун бир өмрү бир нечә өмрә бәрабәр олмушдур.

Ахырынчы дәфә мән Сәмәд Вурғуну ајағүстә 1956-чы илин 1 мајында көрдүм. Хавәри чағырыб костјумуну кәтиртди. Түнд боз рәнкдә олан костјумуну көмәкликлә кејди. Үзү гырхылмышды. Көзләриндә үмид парлајырды. Јаваш, лакин мәғрур аддымларла јатаг отағындан зала кечди, һәсрәтлә бүтүн отаға, мебелә, сәлигә илә дүзүлмүш бүллур габлара нәзәр салды, сонра јахынлашыб бә'зиләринә әл вурду. Сәмәддә узун мүддәт нәјинсә һәсрәтини чәкән, ағыр әзијјәтләрдән сонра азадлыға бурахылан адамлара мәхсус бир әһвали-руһијјә вар иди. Кәзиши илә бир нөв өзүнә тәскинлик верирди. Чох арыгламышды. Анчаг әјниндәки костјум она чох јарашырды. Елә бил Сәмәд Вурғун јенидән дүнјаја кәлмишди. Мәним дә үрәјимдә бир севинч варды. Кизли бир үмид мәним дә үрәјимә дахил олмушду. Бүтүн отаға бир даһа диггәтлә тамаша етдикдән сонра үзүнү мәнә тутуб деди:

— Камал, елә бил бир нечә илдир евдән ајрылмышам. Һәр шеј мәнә тәзә көрсәнир.

Сонра о кәлиб һәмишә отурдуғу јердә, столун баш тәрәфиндә әјләшди. Бир гәдәр чан сағлығындан данышды. Анчаг бу хошбәхт дәгигәләр чох давам етмәди. Сәмәд тәхминән он дәгигәдән артыг јатагдан ајрылмыш вәзијјәтә давам кәтирмәди. Јенидән јатаг отағына кечди, јаваш-јаваш сојунду, фикирли-фикирли, көзләри јол чәкә-чәкә чарпајыја узанды.

Бу, сон дәфә јатагдан ајрылдығы күн иди.

Хәстә олдуғу вахт Осман Сарывәллијә демишди:

— Бир вахт вар иди, мәним достларым онларча иди. Анчаг инди онларын гәдәри сајсыз-һесабсыздыр, јүзләрләдир, минләрләдир. Одур ки, онлардан ајрылмаг мәним үчүн чох чәтиндир.

Доғрудан да, һәјатдан, чәмијјәтдән, инсанлардан, достлардан, аиләдән ајрылмаг С. Вурғун кими үнсијјәт, һәјат ашигинә чәтин иди.

Николај Тихонов шаирин характериндәки бу чәһәти чох дәгиг ифадә етмишдир: «С. Вурғун тәкчә мәним үчүн дејил, ону танијанларын һамысы үчүн әбәди һәјат рәмзидир».

1952-чи илдә М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын јүз гырх иллик јубилеји мүнасибәтилә Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Шәкидә елми сессијасы кечирилирди. Бакыдан хејли мә'рузәчи кәлмишди. Нүмајәндә һеј'әтинин башчысы Сәмәд Вурғун иди. Елми сессија саат 7-јә тә'јин едилмишди. Чамаат јығылмыш, мә'рузәчиләр кәлмиш, рајонун рәһбәрләри топланмышды. Һамы билирди ки, мәчлиси С. Вурғун ачачагдыр. Зал ағзына гәдәр долу иди, гапыда милис нәфәрләри дуруб, кәнарда галанлары ичәри бурахмырды. Анчаг Сәмәд Вурғун кәлиб чыхмамышды. О, сәһәрдән Шәкинин дағларына, мешәләринә тәрәф кетмиш, индијә гәдәр гајытмамышды. Сәккизин јарысы олду, шаир кәлиб чыхмады. Һамы һәјәчан кечирирди. Залдакылар ара-сыра әл чалыб сессијанын башланмасыны тәләб едирдиләр. Рајонун рәһбәрләри чыхылмаз вәзијјәтдә галмышдылар. Сәмәдсиз башласынлармы? Һеч кәс чәсарәт етмирди. Елә бу арада, сәккизә ијирми дәгигә галмыш шаир кәлиб өзүнү чатдырды. Әһвали-руһијјәси ә'ла иди, һамыја бахыб күлүмсүнүрдү. Һисс олунурду ки, сәфәриндән чох разыдыр.

Чамаат С. Вурғуну көрүнмәмиш бир һәјәчанла гаршылады, алгышлар ичәрисиндә Сәмәд кириш сөзү деди. Һејрәт етдим бу гыса, сон дәрәчә мәзмунлу, елми, шаиранә кириш сөзүнә, о, елә бил ше'р охујурду. Бу, М. Ф. Ахундов һаггында кириш сөзү јох, бәдии бир әсәр иди, ше'р иди. Кириш сөзүнүн бир јериндә деди:

— Бағышлајын, хејли кечикдим, анчаг сизин дағларын, мешәләрин көзәллијиндән дојмаг олмур. Әкәр тәбиәтин сејрини јарымчыг гојсајдым, тәбиәтдән дојмасајдым, чыхышымын мәзмуну да јарымчыг оларды.

Курултулу алгышлар гопду.

Ичтимаи фәаллыг Сәмәд Вурғунун характери үчүн ән сәчијјәви кејфијјәтләрдән бири иди. О, илијинә гәдәр ичтимаи бир адам иди. Халг мәнафејини һәр шејдән үстүн тутарды. Шәхси һәјаты, сағламлығы, аиләсинин гајғылары онун үчүн икинчи дәрәчәли һәјат факторлары иди. Онун тәбиәти аилә, мәишәт, ев чәрчивәләринә әсла сығмырды. Характериндәки бу кејфијјәт

Вурғунун нүфузлу халг хадими, әсл вәтәндаш кими формалашмасына сәбәб олмушду. Шаир өзү јазырды: «Һәр сәнәткарын үрәјиндә аловланан мәсләк ешги она гол-ганад верән бөјүк гүдрәтдир». Мәһз белә бир гүдрәтә, дөнмәз бир мәсләк ешгинә малик олан шаир сәнәтдә олдуғу кими, һәјат вә ҹәмијјәт мәсәләләриндә дә принсипиал, мәрд, фәдакар бир инсан иди. Мүасир ичтимаи һәрәкатла бағлылыг онун характериндәки мәрдлијин, фәдакарлығын, ичтимаилијин ардычыл олмасыны тә'мин едирди.

Шаирин кичик оғлу Вагиф Сәмәдоғлу илә бир сәфәри чох мараглыдыр.

1952-чи илин јајында шаир Вагифи көтүрүб Астраханбазара (индики Ҹәлилабада) кетмишди. Һәмин ил бәрк гуратлыг имиш, тахыл батыб кедирмиш. Һансы евә кирирләрмиш, колхозчулар гураглыгдан шикајәтләнирләрмиш. Бу вәзијјәт шаири бәрк нараһат етмиш, онун үчүн ағыр бир дәрдә чеврилмишди.

Бакыја чох ганы гара гајыдырмыш. Шәһәрә беш-он километр галмыш бирдән күчлү јағыш јағмаға башлајыр, лејсан кими! Чох гајғылы көрсәнән шаирин көзләриндә үмид парлајыр. Шофери Андрејә дејир ки: «Газы бас!» Шәһәрин ән јахын комитәләриндән биринә кәлирләр. Биринчи катибин кабинетиндә бир нечә нәфәрлик ичлас кедирмиш. Сәмәди көрән кими һамы еһтирам көстәрир, биринчи катиб ајаға дуруб Сәмәдлә көрүшүр. Сәмәд катибә тапшырыр ки, тез ону Астраханбазарын катиби илә ҹалашдырсын. Чох чәкмир ки, Астраханбазар ҹаваб верир:

Сәмәд һәјәҹанла сорушур:

— Ајә, данышан Сәмәддир, Бакыда бәрк јағыш јағыр,ораја да дүшүбмү?

Астраханбазарын катиби ҹаваб верир ки, ораја да мөһкәм јағыш јағыр.

Шад хәбәри ешидән Сәмәд, оғлунун дедијинә көрә, о гәдәр адамын гаршысында севинҹиндән ојнамаға башлајыр. Сонра әһвалаты рајкомдакылара нағыл едиб дејир:

— Белә күндә ичлас етмәк олмаз! Һамыныз гонағымсыныз. Кедәк ичласынызы јемәк столунун архасында кечирәк.

Сәмәд Вурғун јағышын ешгинә јахшы бир гонаглыг вермишди.

Кәндә, кәндлиләрә, кәнд һәјатына белә бағлы олан бир сәнәткар анҹаг «Муған», «Бәсти» кими әсәрләр јаза биләрди, мүасир кәндин әмәк гәһрәманларынын дахили аләминә нүфуз етмәји, онларын әмәјини, мәишәтини, арзуларыны илһамла гәләмә алмағы бачарарды; Сарванын, Манјанын, Бәстинин ҹанлы бәдии сурәтләрини, мүасир кәндин, Муғанын, вахтилә илан мәләјән сәһраларын, чөлләрин романтикасыны јарада биләрди. Сәмәд сәмими шаир иди, үрәјинҹә олмајан мөвзуја јахын дүшмәзди. Бу әсәрләрин јүксәк бәдии сәвијјәјә галхмасына әсас сәбәблардән бири јүксәк сәмимијјәт иди.

Сәмәд Вурғун шәхсијјәтиндәки фәаллыг онун ичтимаи һәјатла, инсанларла сых әлагә јаратмасына көмәк едирди, исте'дадына мәхсус мүәјјән фәрди сифәтләрин инкишафыны сүр'әтләндирирди. Шаирин дөврүн ичтимаи, сијаси, мәдәни һәјатында, әдәби мүбаризәләриндә еһтирасла иштирак етмәси, һеч бир тәдбирдән кәнарда галмамасы буна јахшы мисалдыр. Шаир өзү дејәрди: «Өз дөврүнүн әсл мә'нада сәнәткары олмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, о дөврүн өвлады олмаг лазымдыр».

Бу мә'нада Вурғун дөврүнүн ән фәал өвладларындан бири иди. Одур ки, биз ону бүтүн өмрү боју әдәби мүбаһисәләрин, әдәби һәрәкатын мәркәзиндә көрүрүк. Формализм вә натурализм, космополитизм илә мүбаризә илләриндә, ајры-ајры әдәби проблем вә әсәрләрин мүзакирәсиндә онун нечә фәаллыг көстәрмәси фикримизи тәсдиг етмәкдәдир. Анҹаг мәсәлә јалныз фәал иштирак илә мәһдудлашмырды. Иш бурасындадыр ки, шаир елми мүзакирәләрин һамысында дүзкүн мөвге тута билирди, онлара ади кампанија кими јох, халгын, әдәбијјатын мәнафејинә хидмәт едән әдәби һадисәләр кими истигамәт вермәјә чалышырды.

Сәмәд Вурғун характериндәки ичтимаи фәаллыг онун бәдии јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрирди. Бир чох совет јазычылары кими, о да халглар достлуғу, бејнәлмиләлчилик мөвзуларында әсәрләр јазмышды. Лакин Вурғун бу мөвзуларын бәдии ҹәһәтдән јүксәк сәвијјәдә ишләнмәсинә наил олурду. Практики фәаллыг — һәјат һәгигәтинә јахынлашманын әсас мәнбәләриндән биридир.

Вурғунун тәбиәтиндәки бу ҹәһәт онун республикаларла, дөвләт вә мәдәнијјәт хадимләри илә, хүсусән дөврүнүн көркәмли сөз усталары илә—М. Шолохов, К. Федин, А. Фадејев, К. Симонов, П. Антаколски, И. Луговској, Ј. Долматовски, А. Адалис, К. Леонидзе, Б. Кербабајев, Г. Гулам кими мүасирләри илә сых достлуг әлагәләри јарада билмәсинә сәбәб олмушду. Достлуг әлагәләринин кенишләнмәсинә һәвәс, халгларын мәдәнијјәтинә мараг вә мәһәббәт С. Вурғунун тәбиәтиндән кәлән хүсусијјәт иди. Одур ки, о, республикаларын әксәр мәдәнијјәт бајрамларында, јубилејләрдә фәал иштирак едирди, тез-тез мүхтәлиф әдәби һадисәләр һаггында фикир сөјләјирди. Муса Ҹәлилә, Гурамишвилијә, «Сасунлу Давид» епосуна вә онларла белә сәнәткарлара, тарихи-мәдәни абидәләрә һәср олунмуш мә'рузәләр, чыхышлар, мәгаләләр шаирин үмуми билик даирәсинин кенишлијинә, рәнкарәнклијинә дәлаләт едирди. Муса Ҹәлилин вә Давид Гурамишвилинин јубилеј тәнтәнәләриндә сөјләдији нитгләр инди дә хатирәләрдә јашамагдадыр.

Белэликлә, халглар достлуғу мөвзусу, бејнәлмиләлчилик тәбии олараг, дахили јолларла Вурғунун јарадычылығына нүфуз едирди, нәтиҹәдә «Өлүм күрсүсү», «Москва», «Украјна партизанлары», «Алман бәннасы вә совет забити», «26-лар», «Зәнҹинин арзулары», «Едуард Мазе» кими һәгиги сәнәт нүмунәләри мејдана кәлирди.

Сәмәд Вурғунун ичтимаи шүурунун формалашмасында, зән-

кинләшмәсиндә коллективин күчлү тә'сири олмушдур. Онда коллектив рә'јә бөјүк инам вар иди.

Бә'зән шаири өз сағлығында аз мүталиә етмәси үстүндә тәнгид едирдиләр. Бу тәнгидләрдә мүәјјән һәгигәт вардыр. Доғрудур, Вурғунун шәхси китабханасы вә орадакы нүсхәләрдә олан сајсыз-һесабсыз гејдләр көстәрир ки, о бир о гәдәр дә аз мүталиә едәнләрдән дејилди. Анчаг мүмкүндүр ки, шаирин мүталиәси һәчмчә мүасирләринин бир чоху сәвијјәсинә галхмамышдыр. Бәс онда нечә олурду ки, тез-тез әдәби мәгаләләрлә чыхыш едән, ән мүрәккәб әдәби проблемләрә мүнасибәтини билдирән шаир, чох заман доғру мөвге тутур, нүмунә көстәрир, әдәби просесин үмуми аһәнки илә ајаглаша билирди? Бунун әсас сәбәбләриндән бири дә, шүбһәсиз, коллективин рә'јинә, онун ирадәсинә инамдан, ондан өјрәнә билмәк бачарығындан ирәли кәлирди. Мүзакирәләрдә, мүбаһисә вә әдәби мәчлисләрдә Вурғун бүтүн чыхышлара диггәтлә гулаг асарды, һеч кәсә биканә мүнасибәт бәсләмәзди. Һамыдан өјрәнмәјә чалышарды. Ешитдикләрини өз билијинә чевирмәк саһәсиндә онунла ајаглашмаг чәтин иди.

Сәмәд Вурғун инсанлара, коллектив үзвләринә чох һәссас мүнасибәт бәсләјәрди. Тәбиәтән хејирхаһ бир инсан иди, һеч кәсин үрәјини гырмаз, хәтринә дәјмәк истәмәзди. Һамыја көмәк әлини узадар, хејирдә, шәрдә иштирак едәрди.

Сөзү үзә демәк адәти иди, тә'риф дә едәрди, тәнгид дә. Анчаг һәр ики һалда бирчә мәгсәд күдәрди, үмуми ишә көмәк етсин. Буну һамы һисс едирди, одур ки, онун тә'рифи кими, тәнгиди дә һәвәсдән салмырды, дүшүндүрүрдү, јарадычылыға, ишә, фәалијјәтә руһландырырды. Јазычылар арасында һәмишә сағлам, достанә бир әһвали-руһијјә јаранмасына чалышарды, шәхси, кичик һиссләрин мејдан алмасына мүхтәлиф васитәләрлә мане оларды.

1953-чү илин јајында Меһди Һүсејн бизим вә Сәмәдин аиләсини Шүвәландакы бағына дә'вәт етмишди. Сәмәд, Меһди вә мән ејванда јердә отурмушдуг. Ортаја ағ, әтрафы сачаглы сүфрә салынмышды.

Бу о дөвр иди ки, (50-чи илләрин әввәли) XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында ингилаби-демократик фикрин мөвчуд олуб-олмамасы һаггында кәскин мүбаһисә вә мүзакирә кедирди. Әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи Микајыл Рәфили, Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадәни ингилабчы демократ адландыран алимләрә гаршы кәскин, тәнгиди мәгалә илә чыхыш етмишди. Бу мәгалә о заман чидди е'тиразлара сәбәб олмуш, М. Һүсејнин мәтбуатда Рәфилинин фикирләри илә разылашмајан мәгаләси чыхмышды. Низами адына Әдәбијјат Институтунун һәмин мәсәләјә һәср олунмуш елми шурасынын ичласында исә мән кениш мә'рузә илә чыхыш едиб, XX әср ичтимаи, әдәби фикриндә ингилаби демократизми инкар етмәјин гејри-елми бир көрүш олдуғуну сүбута чалышмышдым. Сәмәд Вурғунун да бу мәсәләдә мөвгеји ајдын иди. О да институтун елми шурасында иштирак етмиш вә шуранын мөвтејинә тәрәфдар олдуғуну билдирмишди.

Бу һадисәләрдән сонра М. Рәфили өз оппонентләри илә күсү сахлајырды, өзүнү инчик кими апарырды. Бу исә әдәби һәјатда һәмишә нормал вәзијјәт көрмәк истәјән С. Вурғуну дахилән разы сала билмәзди. Одур ки, С. Вурғун кәлиб сүфрә башында отуран кими бир ан адәти үзрә фикрә кетди, нә исә хатырлајыб јүнкүлчә күлүмсүндү, көзләри бир аз да гыјылды, үзүнү Меһдијә тутуб деди:

— А Меһди, дејәсән, ахы Микајылын бағы лап бу арададыр, сәнә гоншудур?

М. Һүсејн Сәмәдин фикрини анлајыб күлүмсәди:

— Лап бу јахындадыр.

— Онда кәлсәнә чағыртдырасан, чох «дөјүлүб», бир аз көнлүнү алаг, үрәјимиз ачылсын.

— Ајә, кәлмәз. Бу вурһавурдан сонра дејирсән ки...

— Кәләр, Рәфилидә шаир үрәји вар, кин сахлајан дејил, бир дә ки, десәләр ки, Сәмәд сәни чағырыр, билирәм ки, кәләр...

М. Һүсејн сүрүчүнү М. Рәфилинин далынча көндәрди. Һеч беш дәгигә кечмәмишди ки, бағын ашағы тәрәфиндән Рәфилинин ајагјалын, ахсаја-ахсаја кәлдијини көрдүк. Сәмәд бир әлини јерә дајајыб, мәғрур көркәм алды. М. Һүсејн разылыг һиссилә Сәмәдә бахды. Ајдын һисс олунурду ки, һәр икиси бу кәлишдән чох мәмнундур.

Микајыл Рәфили јахынлашыб һамы илә көрүшдү, мәнә дә әлини узаданда үрәјимдә бир раһатлыг һисс етдим. Мүәллимим тәнгидләрдән сонра мәнимлә дә күсү сахлајырды. Сәмәдин јанында әјләшмәк истәди, әввәлчә чох чәтинлик чәкди, бир нечә дәфә сәмтини дәјишди, зор-күч, бир ајағыны узадыб отурду. Сәмәд илк сөзүнү адәти үзрә зарафатла башлады:

— Дворјан баласы, өјрәш, өјрәш, јери кәләндә пролетариат кими јердә бардаш гурмағы да бачармаг лазымдыр.

Тезликлә сөһбәт гызышды. Сәмәд Рәфилинин шәрәфинә дедији тостда ону мәдәнијјәтимиз, әдәбијјатымыз үчүн лазымлы бир алим кими сәчијјәләндирди. Натиглијини хүсуси гејд етди.

Әдәби мүһитдә бир елми мүбаһисә илә јаранмыш кәркинлији Сәмәд фүрсәтдән истифадә едиб беләә арадан галдырмышды.

Бир һадисәни дә хатырлатмаг истәјирәм. С. Вурғун 1948-чи илин ахырларында хејли давам едән бир сәфәриндән гајытмышды. Гоһум-гардаш онлара јығышмышды. Шаир аилә үзвләри илә, гонагларла чох меһрибан көрүшдү. Сонра сәфәрдән кәтирдији һәдијјәләри пајламаға башлады. Мән кәнарда отуруб Вурғунун севинчинә, фәрәһлә һәдијјәләри пајламасына тамаша едирдим. Һәдијјә пајламаг мәрасими гуртарандан сонра о, кәлиб залдакы столун архасында отурмаг истәјирди ки, көзләри мәнә саташды, бир гәдәр дурухду, мәнә һәдијјә чатмадығыны көрүб тутулду. Тез кабинетинә кедиб, өзүнүн ири форматлы фотошәклини кәтирди.

— Ән гијмәтли һәдијјә сәнә чатды. Лондонда чәкдирдијим шәкилләрдәндир, — дејиб фотонун архасына бу сөзләри јазды:

«Гамалына инандығым, кәләчәјинә бөјүк үмидләр бәсләдијим Камал Талыбзадәјә мәндән јадикар. Сәмәд Вурғун. 10. XII. 48-чи ил. Бакы.»

Шаир фотону тәнтәнә илә тәгдим етди ки, мән унудулдуғуму һисс етмәјим, аиләдә артыг адам вәзијјәтиндә галмајым.

Инсан — Вурғун поезијасынын баш мөвзусудур. Инсана һөрмәт, онун ләјагәтини јүксәк тутмаг, инсаны тәбиәтин ән уча не'мәти һесаб етмәк, она иинам вә еһтирам шаирин бүтүн мөвзуларда јаздығы әсәрләрин лејтмотивидир.

Тарихин күнәши инсандыр, инсан!
Инсанла башланыр ән бөјүк дастан.
Инсан јаранмышдыр дүнјаја зинәт,
Инсанла бәзәнир бүтүн тәбиәт!

Мүасирләри јахшы демишләр: «С. Вурғун күнәшин өмрүнү узатмаға белә чан атан һуманист шаирдир».

Сәмәд Вурғун илһамлы сәнәткар иди. Илһамсыз әлинә гәләм алмазды. Вахт олуб ки, шаир ајларла мәһсулсуз јашајыб, јазы масасынын далына кечә билмәјиб, бир ше'р белә јаратмајыб. Белә вахтларда дејәрди: «Дејәсән илһамым гурујуб, әлимә гәләм алмаға әсла һәвәсим јохдур». Бу бөһранлы һаллары шаир әсасән јарадычылығынын сон дөврүндә, бир-биринин ардынча һагсыз тәнгидләрә, тә'гибләрә мә'руз галдығы заманда кечирмишди. «Заманын бајрагдары» әсәринин чапы үчүн илк рә'ј вермәк о заман әдәбијјатла әлагәси олмајан бир шәхсә, Мәркәзи Комитәнин бир үзвү Әмирханјана тапшырылмышды.

Анчаг һеч бир гүввә чешмә кими чағлајан Вурғун илһамынын гаршысыны кәсә билмирди. Шаир әсәрләрини адәтән бирнәфәсә јазарды. Һәчмчә ән бөјүк, ән мәшһур әсәрләри чох гыса мүддәтдә баша кәлмишдир. Әсәр үзәриндә чох ишләмәји севмәзди. «Ај-күн» поемасы бу чәһәтдән истисна тәшкил едир. Шаир нәшрдән әввәл, илк охунушлардан сонра бир нечә дәфә поема үзәринә гајытмыш, беләликлә, поеманын бир нечә варианты јаранмышдыр.

Илк вариантыны Шүвәландакы бағында мәнә дә охумушду. Бу, һәчмчә индики мә'лум вариантдан хејли кичик иди. Мөвзу мәни тутдуса да, һадисәләрин, характерләрин бәдии һәлли чәһәтдән тә'мин етмәди. Фикрими ачыг дедим. Мән ондан һеч нәји кизләмәздим:

— Сәмәд дајы, чох мүасир, актуал бир мәсәләјә тохунмусунуз. Мүасир аилә, мәишәт, мәһәббәт, әхлаг мәсәләләриндән бәһс едән әсәрләрә бөјүк еһтијач вардыр. Көтүрдүјүнүз мөвзу, характерләр, һадисәләр бөјүк мәнзум роман формасыны тәләб едир. Пушкинин «Јевкени Онекин» романы кими. Анчаг сиз һадисәләри бә'зән нағыл етмәк јолу илә кетмисиниз, рич'әтләрә алудәчилик көстәрмисиниз. Мән сизин јеринизә олсам, характерләрин дәринләшмәсинә, психоложи чәһәтдән зәнкинләшмәсинә, һадисәләрин һәјат материалы илә даһа чох јүкләнмәсинә чалышарам; һадисәләр чохдур, һәјати тәфәррүат исә азлыг тәшкил едир.

Белә һалларда Сәмәд Вурғун бир сөз демәзди. О чидди вәзијјәт алыб фикрә кетди. Сонралар хәбәр тутдум ки, илк вариантда «Кәлин» адландырдығы поеманы јенидән ишләмишдир.

Вурғунун јарадычылыг еһтирасы чох гүввәтли иди. Илһама кәлдији вахтлар онун јарадычылыг һәвәси зирвәјә јүксәләр, көрдүкләрини, дујдугларыны ифадә етмәк гүдрәти даһа да күчләнәрди; дүшүнчәләри, хәјалы реал аләмлә әлагәсини артырар, зеһни орижинал фикирләрлә зәнкинләшәр, бунларын ичәрисиндә үмдәсини, вачибини, зәрури оланыны сечмәкдә гәрибә бир һәссаслыг көстәрәрди. Мүәјјән мөвзу барәдә дүшүндүјү вахтлар бир нөв вәчд һалында оларды, бүтүн фикри-зикри, дујғулары анчаг јарадылмагда олан әсәрин мејдана кәлмәси, тамамланмасы үчүн чәмләшәрди. Бу вәзијјәт шаирин иш габилијјәтини артырарды, о, даһа сүр'әтлә ишләјәр, даһа мәһсулдар чалышарды. Буну, мән дәфәләрлә, јени әсәрләрини јазмаға башладығы вә тамамладығы дөврләрдә мүшаһидә етмишәм. Хатиримдәдир, 1939-чу илин августунда Кисловодскда бир нечә күнлүк далғынлығын нәтичәси бир кечәдә ики ше'рин јаранмасы илә нәтичәләнди («Низами» вә «Фитнә» ше'рләри. Һәр ики ше'р 24 август 1939-чу илдә јазылмышды). Һәмин күнү сәһәр ше'рләрин икисини дә атама охујуб деди:

— Мирзә, каш бу илһам пәриси тез-тез бизим гонағымыз олајды.

Јүксәк исте'дада малик шәхсијјәтләр өз инкишафларынын һәртәрәфли олмасы илә, фәалијјәтләринин чохчәһәтлилији илә сечилирләр. Сәмәд Вурғунун шәхсијјәтиндә бу чохчәһәтлилик вә һәртәрәфлилик јүксәк сәвијјәдә иди. О, көзәл шаир, фәал ичтимаи хадим, мүдрик алим вә тәнгидчи иди. Анчаг бу ону марагландыран иш, пешә, сәнәт саһәләринин чох аз бир һиссәси иди, исте'дадынын геврама габилијјәтини әһатә етмирди. О, әхлаги, интеллектуал, естетик һиссләри инкишаф етмиш бир шәхсијјәтди. Һәјата, тәбиәтә емосионал мүнасибәт онун характери үчүн сәчијјәви иди.

Сәмәд Вурғун професионал, пешәкар мусигичиләр гәдәр классик мусигини, халг мусигисини билирди, тез-тез бу мөвзуда дүшән мүбаһисәләрдә иштирак едирди, мусиги сәнәтинин инкишафы үчүн тәклифләр ирәли сүрүрдү. Харич охујан хanәндәләри көрмәјә көзү јохду. Бәстәкарлар ичәрисиндә ән чох севдији, пәрәстиш етдији Ү. Һачыбәјов иди. Хanәндәләрдән Сејид Шушинскини, Чаббар Гарјағдыны, Кечәчиоғлуну, Хан Шушинскини, Бүлбүлү чох севәрди. Онларын чохунун валларыны евдә сахлајар, олмајанлары сораглашыб тапдырар вә кефи көк оланда саатларла бу мәшһур сәнәткарлары динләмәкдән дојмазды.

С. Вурғун мусиги аләтләринин чохунда чаларды: саз, тар, скрипка, каманча, гармон, пиано, түтәк. Сәмәдин мусиги аләтлә-

риндəки ифаларынын ојатдығы мə'нəви зөвгү, ләззəти тəсəввүр етмəк үчүн анчаг шаирин өзүнү динләмəк лазымдыр. Дəфəлəрлə онун сазы синəсинə сыхыб ашыгсајағы ашыг маһныларыны чалыб охумасыны, пианонун архасына кечиб аста-аста, мəлаһəтлə муғам чалмасыны ешитмишəм. Бөјүк оғлу Јусиф Сəмəдоғлунун пианода ифасы атасыны чох хатырладыр. Тары хүсуси мəһарəтлə чаларды. Бу алəтдəн чох вахт дајым Јунус Мирзəбəјовкилə кəлəндə истифадə едəрди. Онун сəдəфə бүрүнмүш, кур, ајдын сəси олан тары варды.

Вурғунун көзəл, мəлаһəтли сəсинə дə валеһ олмамаг мүмкүн дејилди. Аилə мəчлислəриндə арабир охујарды. Ахыр вахтлар анчаг сазла охумаға мејл көстəрирди. Ашыг һаваларына саатларла гулаг асмагдан дојмазды.

Шаирин көзəл һафизəси варды. Јалныз өз ше'рлəрини јох, башга классиклəри дə əзбəрдəн дејəрди. Фикрəтдəн, Намиг Камалдан, Һамиддəн, Һадидəн, Сəһһəтдəн, Чавиддəн, Мүшфигдəн хејли əзбəр ше'р билирди.

Сəмəд Вурғун чох мəһарəтли натиг иди. О, һəр ики дилдə, һəм Азəрбајчан, һəм рус дилләриндə ејни тəравəт вə мəлаһəтлə данышмағы бачарырды. Фикирлəриндəки ајдынлыг, мөвгејиндəки сабитлик вə ардычыллыг чыхышларына бир сəмимилик, тəбиилик, инандырычылыг ашылајырды. Ону хитабəт күрсүсүндə көрмəјəнлəр чох шеј итириблəр — дејəрдим. Ејни ширинликлə дə өз ше'рлəрини охујарды.

Јадымдадыр, 30-чу иллəрин орталарында, индики Сабир бағынын ашағысында јерлəшəн Маариф евиндə ше'р кечəси кечирилирди. Сəмəд атамы да дə'вəт етмишди. Атам өзү илə мəни дə апармышды. Мəшһур шаирлəримизин һамысы орада иди. Мəчлисə Сəмəд сəдрлик едирди. Шаирлəр бир-бир хитабəт күрсүсүнə галхыб дүшүрдүлəр.

Мүшфигин чыхышы курултулу, сүрəкли алғышлара сəбəб олду. Динлəјичилəр ону бир нечə дəфə, тəкрар-тəкрар јени ше'рлəрини охумаға мəчбур етдилəр. Мəчлис бир нөв јарыш шəклини алмышды. Һамы сəбирсизликлə С. Вурғунун нөвбəсини көзлəјирди. Өзү мəчлисин сонунда чыхыш етди. Ше'рлəрини елə сəдрлик етдији столун архасында дајаныб охуду. Охунан ше'рлəр хатиримдə галмајыб. Анчаг бир о јадымдадыр ки, Сəмəд һəр ше'рини охујуб гуртарандан сонра салондакылар ајаға галхыб гызғын əл чалыр, далда отуран чаванлар исə һəтта ајагларыны да јерə вурурдулар. Шаир һамыдан артыг ше'р охумалы олду. Һəмин кечəдəки ше'р јарышында да шаир галиб кими евə дөнмүшдү.

С. Вурғун əсл футбол азаркеши иди. Əмəкдар идман устасы Əлəкбəр Мəммəдовун иштирак етдији бир ојуну белə өтүрмəзди. Шаир Азəрбајчанын адыны узаглара јајан белə оғуллара һəдсиз мəһəббəт бəслəјирди. Азаркешлијин бир мə'насы да бу чəһəт тəшкил едирди. Јазычы Имран Гасымов «Сəмəд кубоку» хатирə мəгалəсиндə онун футбол азаркешлијини јахшы тəсвир едир.

Сəмəд Вурғун һəр мəчлисин јарашығы иди. Ə'ла тамадалығы, көзəл тост демəји варды. Зарафат етмəји, јумору чох севəрди. Јериндəн реплика вермəк адəти иди. Јахшы јол јолдашлығы варды. Һəмишə далғын олан шаир сəфəрə чыханда сөһбəт етмəкдəн дојмазды.

Бу исте'дад вə фəалијјəт саһəлəринин сајыны артырмаг да олар. Вурғун шəхсијјəтини дəриндəн өјрəндикдə онун јарадычылығы илə нечə мөһкəм, сых əлагəдə олдугу ајдын олур. Характериндəки һејрəт олуначаг фəаллыг, гејри-мəһдудлуг, енержи чошғунлуғу, чохчəһəтлилик она һəјат һадисəлəринə даһа дəриндəн нүфуз етмəјə, мөвзу даирəсини кенишлəндирмəјə, халг һəјатына јахынлашмаға көмəк көстəрирди, јаранан əсəрин идејабəдии тутумунун кенишлəнмəсини, дəринлəшмəсини тə'мин едирди. Илһам, һəгиги исте'дад бөјүк шəхсијјəтə нəсиб оланда өлмəз, əсрлəрлə јашајан бəдии əсəрлəр мејдана чыхыр.

1976

«ƏЗƏЛ ЈАХШЫ БАҒЛАН БУ ТОРПАҒА СƏН!..»

Халг шаиримиз Осман Сарывəллинин һəр ше'рини охујанда, адəтəн, онун шəхсијјəти, бүллур кими шəффаф шəхсијјəти көзлəрим гаршысында чанланыр. Онун һəр ше'ри өзү кими сəмимидир; халг һəјатындан, адəт-ән'əнəсиндəн сөһбəт ачан əсəрлəри өзү кими хəлгидир; ичтимаи-сијаси мөвзуларда јазылмыш мəнзумəлəри өзү кими чевик вə һəрарəтлидир; чəмијјəтимизин наилијјəтлəрини тəрəннүм едəн лирикасы өзү кими мүасирдир; шəрə, зоракылыға, буржуа мүһитинин рəзалəтлəринə нифрəт јағдыран əсəрлəри өзү кими сəрт вə амансыздыр.

Белə бир һисси, бу бирлији вə вəһдəти даим дујмаг бəлкə дə мəним Осман мүəллими бир инсан кими јахшы танымағымла, она јахындан бəлəд олмағымла əлагəдардыр. Һəгигəтəн Осман Сарывəллини мəн лап ушаглыгдан танıјырам. 1940-чы илин јајында јазычыларын Шуша истираһəт евиндə аилəлəримизлə бирликдə кечирдијимиз гоншулуг һəјаты онун һаггындакы илк кəнчлик гəнаəтлəрими даһа да кенишлəндирирди. Һəр шејдəн əввəл, 35 јашлы шаирин тəбиəти нəзəрими чəлб етди, хүсусəн садəлији, ачыг дејим ки, бир аз да һəддини ашан садəлији. Бу сарыдан атама бəнзəјиши чох иди вə көрүнүр, елə буна көрə дə онларын гоншулуғу чох тутурду, күнлəрлə бир-бирлəриндəн ајрылмырдылар. Сонралар исə Низами адына Əдəбијјат Институтунда хејли вахт бирликдə ишлəдик.

Бүтүн бунлардан башга Осман мүəллимлə бир нечə дəфə сəфəрдə олмушуг. Дүз ијирми ил əввəл — 1965-чи илдə шаирин 60 иллик јубилејини гејд етмəк мəгсəдилə 5—6 нəфəрлик нүмајəндə һеј'əти илə јола чыхдыг. Кəнчəдə, Товузда, Газахда кечирилəн тəнтəнəли јығынчагда Осман мүəллими һəрарəтлə гаршылады-

лар, хejли ше'р охунду, мән шаир барәдә мә'рузә етдим. Сонра башымыза гәрибә бир әһвалат кәлди: Гарајазы мешәсиндә тәшкил олунмуш мәчлисә кедәркән тәхминән ијирми нәфәрин миндији јүк машыны Храм чајынын ортасында јарыја гәдәр суја батды вә сәбирсизликлә мәнзил башына чатмаг арзусунда оланлары хилас етмәк әмәлијјаты азы бир саат јарым чәкди.

Сонра шаири ушаглыг хатирәләрилә бағлы Борчалы торпағына — ашыг Һамандарын јурдуна, гәдим Сарвана (индики Марнеули шәһәринә) дә'вәт етдиләр. Сарванын нүфузлу зијалыларындан олан Һидајәт Бајрамовун кениш мәнзилиндә сөзлү, сазлы бир мәчлис гурулду.

Бу беш-он күнлүк сәфәрдә биз, һәр шејдән әввәл, Осман Сарывәллинин Азәрбајчана, онун тәбиәтинә, сазына-сөһбәтинә, фолклоруна түкәнмәз мәһәббәтинин вә онун ше'ринә, шәхсијјәтинә үмумхалг севкисинин шаһиди олдуг. Ону һәр јердә күлләчичәклә, сазла гаршылајырдылар. Даһа ашыглары демирәм, мән өмрүмдә бу гәдәр ашыг көрмәмишдим. Һәр шәһәрдә, һәр кәнддә бизим дәстәјә бир нечә ашыг гошулурду. Одур ки, һәр сәһәр јухудан јарымчыг, Осман мүәллимин отағында сәс-сәсә верән ашыгларын авазына ојанырдыг. Ашыглар бир-бирилә јарышыр кими фасилә вермәдән охујур вә арада Осман мүәллимин тез-тез «сағ ол ашыг», «јаша» сәдалары ешидилирди. Бунларын, демәк олар ки, һамысы саз һаваларыны Осман мүәллимин сөзләрилә ифа едирдиләр. Шакирдләр дә, мүәллимләр дә, бизим нүмајәндә һеј'әтинин натигләри дә—һамы јубилјарын ше'рләрини әзбәрдән дејирдиләр. Һејрәт едирдик, бир шаирин бу гәдәр севилмәсинә, бу гәдәр әзбәрләнмәсинә!

Бу күнләрдә вәчд вә севинч ичәрисиндә олан шаир өзү дә елә бил һејрәт ичиндә иди, арабир фикрә гәрг олурду, көзләри јол чәкирди. Анчаг бу садә адамын дүшүнчә ахарыны тә'јин етмәк чәтинлик төрәтмирди. Онун үрәјиндән чох шејләр кечирди. Јә'гин ки, онлардан бири бу ел бајрамында, ше'р бусатында кәнчлик досту Сәмәд Вурғуну да өз јанында көрмәк арзусу иди. Анчаг ону дүшүндүрән әсас мәтләб сөзүн, сазын сеһрли гүввәси иди, халгын өз шаир оғлуна бәсләдији мәһәббәтин сәбәбләри вә сирләри иди.

Көрүшләрдән бириндә думанлы көзләрини мәнә зилләјиб пычылдадығы бу сөзләр јахшы јадымдадыр:

-- Ше'рин, сазын бир гүдрәтинә бах!

Осман Сарывәлли ше'ринин гүдрәтини дә елә бурада, онун халга бәдии естетик тәфәккүрү илә бағлылығында ахтармаг лазымдыр; халг поезијасынын садәлијини, сәнәткарлығыны, мүдриклијини усталыгла професионал поезијаја кәтирмәсиндә, онунла ујушдура билмәсиндә ахтармаг лазымдыр.

Нүмунә үчүн ики ше'ри нәзәрдән кечирәк: «Тут ағачы» вә «Кәтир оғлум, кәтир».

Мәшһур «Тут ағачы» ше'риндә ширин, көврәк ушаглыг хатирәләри, илк мәһәббәт дујғулары, доғма јурд һәсрәти садәчә ола-

раг ағры вә ајрылыг һиссләри илә јох, пешманчылыг вә никаранчылыг, үмумән мелодрам зәмининдә јох, инкишафын, кәләчәјә доғру јүрүшүн үзви бир компоненти кими, инсанла даима гоша ирәлиләјән, биркә кедән, ондан ајрылмајан бир мә'нәви аләм кими тәрәннүм олунур. Бу бәшәри идејаны сон дәрәчә јығчам, јүксәк сәнәткарлыгла ифадә едән ијирми дөрд бәндлик ше'рдә һәр бәндин өз дәгиг јери вә мә'насы вардыр, бурада әһвалат да вар, туғјан еләјән һиссләр, һәјәчанлар да, һәјатын көзәлликләрини өзү илә ирәлијә апаран инкишафын ганунаујғунлугларыны тәсдиг дә вар, кәдәр дә, севинч дә вардыр. Бу һиссләр о гәдәр типик вә сәмимидир ки, охучу онлардан өзүнү ајыра билмир, о өзү дә истәр-истәмәз ше'рин рәван фикир вә һисс ахынына гошулур, өз ушаглығыны хатырлајыр, орадакы әлчатмаз күнләри, һадисәләри јадына салыр, көврәлир, кәдәрләнир, севинир, лакин ше'рин руһундакы никбинлик ону да кәләчәјә кечмишин көзәлликләрилә гошмаға чағырыр. Мәкәр сон бәнддә гочаман тут ағачыны әвәз едән «јени бој атан» тут ағачы ше'рин бүтүн руһуна һопмуш никбинлији, инкишафындакы варислик идејасыны тәсдиг етмәк үчүн кифајәт дејилми?

Инди бу јерләрдә јолум һәр сәһәр
Бир тут ағачынын дибиндән дүшүр,
О јени бој атыб галхыр көјләрә,
Мәним сачларыма дағ-дән дүшүр.

Бу ше'рдә тәсвир олунан објект дә ади вә садәдир, әһвалатын өзү дә; анчаг нәтичә дәрин вә һәјатидир, ибрәтли вә фәлсәфидир.

«Кәтир оғлум, кәтир», фәлсәфи ше'рин көзәл нүмунәләриндәндир. Фәлсәфә, һикмәт бурада сөзләрлә, мүчәррәд фикирләрлә јох, конкрет һәјат материалы әсасында ифадә олунмушдур. Осман Сарывәлли лирикасынын ајыг, мүасир гәһрәманы чохларынын долашдығы, башыны итирдији бир дөврдә, милли мәдәнијјәтә, милли ән'әнә вә мә'нәвијјата мүнасибәт мәсәләләриндә лагејдлик вә инкарчылыг мөвгеји тутдуғу бир вахтда ајдын вә садә, лакин гәти сөз дејә билди. Бу сөз бир анда һамынын диггәтини чәлб етди, чохларыны һејран гојду, дилләрә дүшдү; әдәби музакирәләрин әсас һәдәфләриндән биринә чеврилди. Чүнки шаир өз тәмкинли вә тәвазөкар тәбиәтилә мүбаризлијини, дөјүшкәнлијини, мәгсәд вә фикир ардычыллығыны бу ше'рдә дә горујуб сахламаға наил олмушду; мүасир һәјата диалектик бахышыны конкретләшдирә билмишди. «Кәтир оғлум» нидасында халгын ән үлви, мадди, мә'нәви не'мәтләрини «кәләчәјә апар» нидасынын да сәдалары ајдын ешидилир, башга сөзлә, лирик гәһрәман кечмиши букүнсүз вә кәләчәксиз тәсәввүр етмир, бу үч заман ваһиди анчаг бирликдә әсл кәләчәји јаратмаға гадирдир.

«Кәтир оғлум, кәтир»дә кәнди идеализә јохдур, ше'рин бүтүн идеја истигамәти бу вахтилә уједурулмуш сахта фикрин әлејһинәдир. Һәр һансы ше'ри, бәдии әсәри сәнәткарын өз идејалар алә-

миндә, үмуми һәјат консепсијасы һүгутлары ичәрисиндә, контекстдә тәһлил етмәк вә гијмәтләндирмәк лазымдыр. Осман Сарывәллинин лирик гәһрәманы мүасир инсандыр, о, күнүн һадисәләрилә јашајыр, сосиализм чәмијјәтинин үстүнлүкләрини тәблиғ вә тәсдиг едир, истисмар вә гуллар дүнјасынын гәнимидир.

Сән чөрәк истәдин һөкмдарындан,
О, панама гојду сәнин башына, —

дејә мүасир буржуа чәмијјәтинә истеһзалар јағдырыр, кәләчәјә инам бәсләјир. Бәс кәләчәјә нечә кетмәк лазымдыр? Дәдәсини данан космополитләрин јолу иләми? Әсла јох! Бәс нечә? Һәр халгын тарихиндәки, мәдәнијјәтиндәки, әхлагындакы, мә'нәвијјатындакы јүксәк, али, нәчиб, јашары кејфијјәтләр вә амилләрлә! Тарихә мүтәрәгги, материалист бахыш беләдир вә «Кәтир оғлум, кәтир» ше'ринин дә мәркәзиндә әсасән бу идеја дурур: һәјат бир јердә дајанмыр, о даим инкишафдадыр, одур ки, тәләсмәк лазымдыр, халгда нә јахшы варса, ону сечиб гәдиршүнаслыгла кәләчәјә апармаг лазымдыр. Бунларсыз бөјүк, хошбәхт кәләчәјә наил олмаг чәтиндир:

Көмүрдән алмаз чәк, јарпагдан ипәк,
Дашдан көвһәр чыхарт, булуддан шимшәк,
Кәтир, илдырымын мәғрур сәсини,
Гумру булагларын зүмзүмәсини,
Зәмиләрдән сүнбүл, бағчалардан бар,
Дәрәләрдән вүс'әт, дағлардан вүгар...
Өзүнлә чичәкли, күллү јаз кәтир,
Бир ашыг маһнысы, бир дә саз кәтир!
Кәтир, јолларына мүнтәзирәм мән!
Кәтир, бу фүрсәти вермә әлиндән!
Ана јурдумузун нәји вар кәтир —
Мәһәббәт, сәдагәт, е'тибар кәтир!..

Халгын мә'нәви кечмишинә, әсрләрлә формалашан әхлаги кејфијјәтләринә, ән'әнәләринә, халг јарадычылығына мүрачиәт тәсадүфи дејилди, бу кәндә јох, кәндин образында халгын тарихи зәнкинлијинә мүрачиәт иди. Көрүнүр, заман өзү, поетик инкишафын өзү, онун дахили мејлләри буну тәләб едирди, «Кәтир оғлум, кәтир»и дә, «Тут ағачы»ны да бу тәләбат јаратмышды. Јашлы нәслин јадындадыр — һәлә 50-чи илләрин орталарында «Кәтир, оғлум, кәтир» вә «Тут ағачы» ше'рләри мејдана чыханда онлары маһдуд идејалы әсәрләр кими кәскин тәнгид едәнләр дә тапылды. Анчаг тарих нә көстәрди? Әдәби һәрәкатын сонракы просеси көстәрди ки, әксинә, шаир өз поетик ахтарышларында, бу ахтарышын идејача истигамәтләндирилмәсиндә јанылмамышдыр. Демәк, 60—70-чи илләр әдәбијјатымызда, хүсусән поезијамызда кәнд мөвзусуна, фолклора, милли адәт-ән'әнәләрин, халг гәһрәманлары вә тарихи кечмишимизин тәсвир вә тәрәннүмүнә ојанан күтләви мејлин илк чарчыларындан бири, өзү дә бу мејли јүксәк бәдии үмумиләшдирмә гүввәсилә, бөјүк сәнәткарлыгла ичра едән чарчыларындан бири Осман Сарывәлли олмушдур.

Осман Сарывәлли сөзүн әсл мә'насында лирик шаирдир. О, дүнјаны, чәмијјәти, тәбиәти лириканын гүдрәтилә дујур, дәрк едир. Анчаг бу дујумун вә дәркетмәнин һүдудлары мәһдуд дејил, дар субјектив һиссләр вә көрүшләр даирәсиндә галмыр. Лириканын призмасындан шаир чевикликлә дүнја вә чәмијјәт һадисәләринә нәзәр салыр, ән бөјүк проблеми белә лирик жанрын имканлары дахилинә сығышдыра билир. Тәсадүфи дејил ки, совет чәмијјәтинин 30-чу илләрдән сонракы инкишаф мәрһәләләринә мәхсус бир чох ичтимаи-сијаси һадисәләр, актуал әхлагимә'нәви проблемләр, мәишәт мәсәләләри бу лириканын мөвзуларына чеврилә билмишләр. Осман Сарывәлли сијаси лириканын көзәл нүмунәләрини јаратмыш сәнәткарларымыздан сајылыр, онун сәјјар хәјалы тез-тез гитәләри долашыр, халгларын азадлыг вә сүлһ уғрунда мүбаризәләриндән гидаланыр, буржуа чәмијјәтинин рәзаләтләринә гаршы нифрәтлә аловланыр.

О. Сарывәлли кичик һәчмли ше'рләрлә мүһүм ичтимаи-сијаси әһәмијјәти олан мөвзулар ифадә етмәји бачаран шаирдир. Лаконизм, јығчамлыг онун үслубу үчүн ән сәчијјәви бәдии кејфијјәтдир. Шаир нәјинсә хатиринә ше'ри узатмаг, мәтләби хырдаламаг јолу илә кетмир, мүәјјән фикри вә әһвалаты конкрет форма дахилинә сығышдырмаға, фикри мүмкүн гәдәр сәрраст вә ајдын, садә вә гыса демәјә чан атыр ки, бу да ше'рин тә'сирини артырыр, гавранылмасыны асанлашдырыр.

Осман Сарывәллинин бизим зәнкин, чохшахәли совет поезијамызда өзүнәмәхсус, һеч кимә бәнзәмәјән јери вардыр. О, һәмишә бир шаир кими өзүнү ифадә едиб, чүнки онун өз дахили дүнјасы, өз поезија дүнјасы вардыр. Бу поезијанын һәр сәтринин архасында һәмишә онун јарадычысынын парлаг шәхсијјәти көрсәнир: мәрд, сөзүбүтөв, тәмиз, намуслу, достлугда мөһкәм вә сәдагәтли бир инсанын шәхсијјәти; вәтәндаш тәбиәтли, шәхси мәнафе күдмәјән, үмумхалг ишинә бағлы, вүгарла кәзән, вүгарла данышан, инсанларын ичәрисиндән сәси вүгарла ешидилән, бәркдән күлән, јери кәләндә бәркдән ағлајан, мәтин, сәмими, садә адамын шәхсијјәти! Биз Осман мүәллими али идеалларла јашајан әгидә саһиби, идеја адамы кими таныјырыг. О, һеч вахт өзү ше'рләрини тәблиғ етмәјиб; онун әсәрләри Осман Сарывәллини тәблиғ етмишдир. Мәһз бу шәхси кејфијјәтләр онун сәнәт јолунун башлыча истигамәтверичи мәнбәләриндән олмушдур. Ишыглы шәхсијјәт — парлаг бир сәнәтин јолуну ишыгландырмышдыр, нурлу шәхсијјәт — халг һәјатындан доған, онунла мајаланан сәнәт дүнјасыны гидаландырмышдыр. Характер сабитлији бу сәнәтин идеја сабитлијини, ардычыллығыны тә'јин етмишдир. Осман Сарывәлли шәхсијјәтинин поезија илә гошалашан дахили мәзмуну белә чохмә'налы, чохшахәли вә чохчәһәтлидир, белә мүасир вә актуалдыр.

Сәксән јашлы шаиримизә ешг олсун!

1985

ЈАЗЫЧЫ ИДЕЈАСЫ ВӘ ТӘҺКИЈӘ

(Илјас Әфәндијевин «Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы» романы һаггында)

Илјас Әфәндијев чох охунан, севилән, өзү дә һеч кимә охшамајан јазычыларымыздандыр. Онун өз мөвзулары, һәјат һадисәләринә өз јанашма јолу вә үслубу вардыр. Бу јарадычылығы мәшғул едән проблемләрдә өзүнәмәхсуслуг, орижиналлыг күчлүдүр. Әдиб адәтән һамы үчүн ајдын вә мә'лум олан һәјат проблемләринә мүрачиәт етмәји севмир, керчәклијин елә һәгигәтләрини, елә мәсәләләрини үзә чыхармағы бачарыр ки, онлар һәм дә јени олур, әдәби мараг ојадыр, мүасир һәјат проблемләри барәдә дүшүнәнләри һәрәкәтә кәтирир вә тәсадүфи дејил ки, тез-тез ичтимаи мүзакирәјә, мүбаһисәјә сәбәб олурлар.

Јазычынын «Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы» адлы јени романы да проблемләри, гурулушу, конфликтин характери, үслубу, тәһкијәнин манерасы бахымындан тәнгиди фикрә јени сөз демәјә, мүасир нәсрин идеја-сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән, үслуби истигамәтләриндән сөһбәт ачмаға имкан верир.

Роман, бүтүнлүкдә Илјас Әфәндијеви бүтүн јарадычылығы боју нараһат етмиш мә'нәви сафлыг проблеминә һәср олунмушдур. Инсан мә'нәвијјатынын паклығы, онун горунуб сахланмасы, хошбәхт аилә, фәналыгла ајдын мөвгедән амансыз мүбаризә амалы сағлам мүасир чәмијјәт гурмаг вә чәмијјәти гүсурсуз јашатмаг, ирәлиләтмәк үчүн әсас амилләрдир. Мүәллиф бу идејаны ики мүхтәлиф гүтбдә топланмыш мүсбәт вә мәнфи сурәтләрин фикри, мә'нәви тоггушмаларынын зәмининдә нүмајиш етдирир, конфликти мә'нәви, әхлаги зиддијјәтләр әсасында гурур.

Романын ики әсас гәһрәманы Валеһлә Сарыкөјнәк чәмијјәтдә нәзәрәчарпан мәнфи һаллара гаршы фәал мүбаризә апаран сурәтләрдир, онлар аиләдә, ишдә, чәмијјәтдә инсани мүнасибәтләрин ән јахшы тәрәфләрини нүмајиш етдирирләр, мүәллиф охучусуну өз гәһрәманларынын анчаг јахшы, идеал мә'нәви кејфијјәтләри илә таныш едир. Һәгиги сәдагәтә әсасланан аилә гурмуш ики кәнчин мә'нәви тәмизлији, сафлығы онлары дахилән пуч, мәсләксиз, ијрәнч инсанларла, чәмијјәтин чанына дарашмыш паразитләрлә, түфејлиләрлә амансыз, принсипиал мүбаризәјә јөнәлдир. Гәһрәманлар мүбаризә едә-едә мә'нән сафлашыр, тәмизләнир, тәчрүбә газаныр вә күчләнирләр...

Чаван аиләнин әтрафына топланан, онун һәмишә көмәјинә кәлән јахшы инсанлар да вардыр: рајонда, тикинтидә чалышан сүрүчү достлары — Сәрвәр, Елдар, Зејнал; јени мүәссисәдә вәзифә дашыјан вә өз мәсләһәтләри, достлуғу илә чаванлара әл тутан Чамал мүәллим, «зәнкин һәјат тәчрүбәси сајәсиндә һәјат ганунларынын мәчәлләсини јаратмыш» вә өзү исә билаваситә һадисәләрдә иштирак етмәјән, тез-тез ады чәкилән Фикрәт мүәллим, совет ганунларынын кешијиндә дајанан Мурадзадә, гајғыкеш депутат Чејран хала вә башгалары... Бураја ата-бабаларымызын, көһнә дүнјанын үлви, саф кејфијјәтләрини өзләриндә горујуб-сахлајан дағлар оғлу Гәдирхан баба, меһрибан вә ширниндил Күллүбәјим хала да дахилдир. Онлар әл-әлә вериб һәјаты көзәлләшдирмәк јолунда чалышырлар, әмәјә намуслу мүнасибәт бәсләјир, кәләчәк һаггында дүшүнүрләр. Лакин һәјатын ади инкишаф ахынына гошулуб арзулара наил олмаг о гәдәр дә асан дејил. Чәмијјәтдә һәлә елә ејбәчәр мә'нәвијјатлы инсанлар вар ки, һәр јерә елә јајылыблар ки, онларла гәти, биркә мүбаризә апармадан, онлары јолун үстүндән көтүрмәдән, јох етмәдән, башга сөзлә, вурушла фәал ичтимаи мөвгејә малик олмадан бу арзулара наил олмаг чәтиндир. Онлардан бири мүхтәлиф васитәләрлә Валеһин нишанлысыны әлә кечирмәјә чалышыр, башга бириси она бөһтан атыб һәбсә алдырыр, бир башгасы оғурлуг мал кәтирмәјә көндәрир, чаван, гәшәнк арвадыны әлә кечирмәк үчүн күлли мигдарда вар-дөвләт, һәтта бир «Жигули» маркалы машын да тәклиф едир, прокурор көмәкчиси Сарыкөјнәји алдадыб кечәјарысы Абшерон бағларындан биринә гачырыр, бир башгасы да тапанча илә арвадыны ағыр јаралајыр вә с. Бүтүн бунлары ичра едәнләрин чоху исә вәзифә саһибләри вә онларын әтрафына топланан рәзил, икиүзлү, јалтаг инсанлардыр. Бир-биринә бәнзәјән вә ејни заманда бир-бириндән фәргләнән бу гүввәләр бирләшәрәк паклығын, сафлығын, тәмизлијин әлејһинә мүбаризә апаран гүввәјә чеврилирләр. Мүәллиф ики кәнчин саф, тәмәннасыз мәһәббәти фонунда чәмијјәтдәки мәнфиликләрин тәсвиринә кениш јер вермиш, она чанлы лөвһәләр һәср етмиш, беләликлә, бир-биринә гаршы дуран сафлыг вә көзәлликлә ејбәчәрлијин бәдии вәһдәти јаранмышдыр. Микроаләмлә макроаләм ајры-ајры мүһитләр кими јох, ејни мүһитин, тамын ајры-ајры тәрәфләринин вәһдәти кими тәсвир олунурлар. Бу вәһдәт мә'нәвијјатларын, көрүшләрин, һәјата мүнасибәтләрин зиддијјәтини үзә чыхарыр.

Үмумән чәмијјәтимиздәки антиподларын, түфејлиләрин, чинајәткарларын тәнгиди әсәрдә мүһүм јер тутур, лакин ајдын, тәрәфкир мүәллиф мөвгеји тәнгидин мәгсәдини, мәзмунуну ајдынлашдырыр. О, мүсбәт идеалын ашкарлашмасына хидмәт едир. Ејбәчәрликләрин тәсвири — ичтимаи тәнгид хејрин, дүзлүјүн, паклығын гәләбәсинә инамы күчләндирир. Никбин вә инам әһвали-руһијјәси әсәр боју давам едир, манеәләр арадан галхдыгча даһа да гүввәтләнир.

Мә'нәви-әхлаги тәрбијәнин, дахили сафлашма просесинин сосиализм чәмијјәтинин антиподлары илә мүбаризәдә сүр'әтләнмәси, ашкарланмасы бөјүк мүасир әһәмијјәти олан бир проблемдир вә бу, чәмијјәтдә ичтимаи фәал мөвге тутмаг мәсәләләринә аид мәтбуатын дәфәләрлә галдырдығы мә'нәви-әхлаги тәрбијә мәсәләләри илә јахындан сәсләшир, онлара билаваситә чавабдыр.

Бәс бу дејиләнләр, мүәллиф идејасы нәср сәнәткарлығынын

һансы бәдии васитәләриндән истифадә едиләрәк чанландырылмышдыр? Мүәллифин өзүнәмәхсуслуғу нәдәдир? Нә үчүн јени әсәриндә насир тәһкијәнин нағыл формасына мүрачиәт етмишдир? Вә бу тәһкијә тәсвир олунан әһвалатларын бәдии һәгигәтә чеврилмәсинә нә дәрәчәдә көмәк көстәрир? Романын идејасы илә үслубу арасындакы әлагә нәдән ибарәтдир, әкәр белә бир әлагә варса, бу өзүнү һансы бәдии васитәләрлә бүрузә верир? Нәһајәт, бу роман нәсримизә һансы јенилији кәтириб, ону һансы идеја сәнәткарлыг кејфијјәтләри илә зәнкинләшдириб?

Бу суаллар әтрафында дүшүнмәдән, фикир мүбадиләси апармадан, онлара чаваб ахтармадан, бизә белә кәлир ки, тәһлил олунан әсәр һаггында дүрүст елми фикир сөјләмәк, букүнкү нәсримизин инкишаф јолларында онун мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк о гәдәр дә асан олмаз.

Мә'лумдур ки, нәсримиз һәјатын һәртәрәфли, аналитик тәһлилини вермәјә кетдикчә даһа дәриндән јијәләнә-јијәләнә инкишаф етмиш, инсан мә'нәвијјатынын даһа дәринликләринә нүфуз етмәк, мүрәккәб психоложи вәзијјәтләрлә һадисәләрин һармонијасыны јаратмаг саһәсиндә мүәјјән наилијјәтләр әлдә етмишдир. Бир чох нәср әсәрләримиздә конфликт тәкчә мә'нәви-әхлаги зиддијјәтләр үзәриндә гурулмур, һәјата нүфуз, тәшриһедичи мүдахилә онларын ичтимаи сәбәбләри илә әлатәләндирилир.

Илјас Әфәндијев дә бир насир кими бу јола биканә олмајыб, о, «Сөјүдлү арх» (1958), «Көрпүсаланлар» (1960), «Дағлар архасында үч дост» (1963) кими ичтимаи-сијаси проблемләрин реалист тәсвирини верән романлар мүәллифидир. Психоложи, лирик-интеллектуал драматуркијанын инкишафында мүһүм хидмәтләри олан әдиб, нәсрдә дә ејни јолла кетмиш, реалист нәсримизин лирик үслубуна даһа чох мејл көстәрмишдир. Лакин јени әсәриндә мүәллиф гәләмә алдығы һадисәләри лирик-романтик үслубда ишыгландырмышдыр. Бу тәсвир јолунун сечилмәси тәсадүфи дејил, буна јазычыны бәдии һәллини вермәјә чалышдығы идеја, мүәллиф мәгсәди јөнәлтмишдир, нағыл поетикасына, нағыл үслубуна мүрачиәтдә дә бир бәдии ганунаујғунлуг вардыр.

Тәбиидир ки, романын тәһлили дә лирик-романтик үслубун идеја-естетик тәләбләри чәрчивәсиндә апарылмалыдыр. Әсәр өз үслубунун тәләбләри илә тәһлил олунарса даһа доғру нәтичәләр алынар. Мәсәлән, А. Шаигин «Көч» һекајәси, С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар»ы реализмин лирик-романтик үслубунда јазылмыш әсәрләрдир. Әкәр бу әсәрләрә биз Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев реализми тәләбләри илә јанашсаг, мә'лумдур ки, онларын әсас идеја-естетик гијмәтини верә билмәрик. Һалбуки, һәр ики әсәр XX әср нәсринин көзәл нүмунәләриндән һесаб олунур.

Илјас реализминин лирик-романтик үслубу дүшүнүлмүш мөвзуну нағыл структурасында ишләмәјә имкан верир, мүәллиф романын идејасы илә структурасы, үслубу арасында вәһдәтин јаранмасына наил ола билмишдир.

Бизә елә кәлир ки, романын адындакы «нағыл» сөзү тәсадүфи олараг сәрләвһәјә чыхарылмамышдыр, конкрет бәдии жанры тәмсил едән терминә гәсдән мүрачиәт едилмишдир. Бу, әсәрин үслубу, тәһкијәнин манерасы, образларын сәчијјәси, һәтта романын идејасы илә бағлы бир сөздүр, садәчә олараг «һекајәт» сөзүнүн синоними мә'насыны дашымыр. Әсәрин әсасән ики мүсбәт образын дили илә — «алды Сарыкөјнәк», «алды Валеһ» дејә нағыл едилмәси о демәк дејил ки, мүәллиф романын тәһкијәсиндә нағылын, јахуд халг дастанларынын шәкли хүсусијјәтләриндән форма хатиринә истифадә етмишдир. Бу, мәсәләнин заһири тәрәфидир, бахмајараг ки, бунун өзү дә, тәһкијәјә бир нағылварилик кәтирир.

Нағылварилик, һәр шејдән әввәл, сурәтләрин типиндә, тәгдиминдә, сәчијјәсиндә, һадисәләрин маһијјәтиндә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, мүсбәт сурәтләр анчаг мүсбәт кими, мәнфиләр исә анчаг мәнфи кими тәсвир олунублар. Реализмин епик үслубунда јазылмыш әсәрләрдә тәсадүф етдијимиз сурәтләрин дахилиндәки мүсбәтлә мәнфинин мүбаризәси бунларда јохдур. Сарыкөјнәклә Валеһ дә, башга мүсбәт сурәтләр дә беләдирләр. Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дастанларымызда олдуғу кими, романын ики кәнч ашиг гәһрәманы хејирхаһ гүввәләрлә әлбир олуб шәрә, пислијә, ејбәчәрлијә гаршы мүбаризә апарыр, бүтүн мүбаризәләриндә галиб кәлирләр, јахшылығын гәләбәсинә инам әсәрин үмуми идеја пафосуна чеврилир.

Фикрәт мүәллим, елә бил Зүмрүд гушудур, кәнчләр чәтинлијә дүшән кими дәрһал онун ибрәтли кәламларына мүрачиәт едирләр, онун фикирләри чаванлары һәр чәтинликдән гуртарыр! «Дарда олан инсана көмәк еләмәк үчүн көстәрилән чәсарәт дүнјада ән бөјүк аличәнаблыгдыр». Мурадзадә Валеһлә Сарыкөјнәји хилас едир, ејни һәјат фәлсәфәсинә истинад едән, сөјкәнән чаванлар да дарда галан Сәнубәрә көмәк әли узадырлар, фәдакарлыгла ону дүшдүјү чәтин, бөһранлы, һәтта горхулу вәзијјәтдән чыхарырлар.

«Јахшы адам олмаг», «јахшылыг етмәк» — бу проблем әсәрдә мүсбәт гајә кими изләнир. Гәһрәманлар тез-тез бу мәсәләјә тохунур, бу барәдә дүшүнүр, фикир јүрүдүрләр. «Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир» гә'лиминә онлар тез-тез мүрачиәт едирләр. Бурада истәр-истәмәз С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллары»нда габардылан ејни һәјат фәлсәфәсини хатырлајырыг.

Фикрәт мүәллимин бу сөзләри дә романын мүсбәт сурәтләри үчүн фајдасыз олмур: «...Өзүнүз дә хошбәхт олмаға чалышын, јахшы адамларын да хошбәхтлијинә көмәк един; јә'ни бунлардан бири о биринин чәһәннәм әзабы ичиндә әлләшмәсинә сәбәб олмасын, «әввәл өзүм, сонра сиз» олмасын, јә'ни јахшылыг мәвазинәти јаратмаг лазымдыр. Јахшы адамларла бирләшиб писликләрин, јарамазлыгларын әлејһинә чыхмаг лазымдыр».

Бу сөзләр нәсиһәт, дидактика тә'сири бағышласа да, онлары

452—4

һәјата кечирмәјин мүәјјән практик чәтинликләри варса да, сурәтләрин романтикләшдирилмәсинә, идеаллашдырылмасына хидмәт едир, тәһкијәнин характеринә вә мүәллиф гајәсинә ујғун кәлир.

Сарыкөјнәклә Валеһин дә бүтүн фәалијјәтләри «јахшылыг мөвазинәтинин» јаранмасына һәср олунур, онлар: «сәнә јахшылыг едибләр, сәнә ајыр күнләрдә дајаг олублар, сән дә белә ет!» — шүары илә һәрәкәт едирләр. Бир чох јахшы адамлар дар күндә онлары чәтинликдән гуртарыблар, гәһрәманлар да бу јолла кедирләр.

Романын бир јериндә гәфил күллә Сарыкөјнәји ағыр јаралајыр. Валеһ горху вә һәјәчан ичиндәдир. Лакин охучунун үрәји сакит вә архајындыр, о, ајдын һисс едир ки, күллә јарасы Сарыкөјнәји өлдүрә билмәз, бу ахы онунла севкилиси Валеһин нағылыдыр; нағылларда исә гәһрәманлар адәтән өлмүрләр — Валеһ кими, Сарыкөјнәк кими.

Романын мәнфи сурәтләри дә беләдир — јә'ни һамысы бир типли, һамысы пислик мүчәссәмәсидир, һамысы гара рәнкләрлә тәсвир олунмушлар.

Мүәллиф «алды Күлбала», «алды Мәчидов», «алды Балаәми» демир, өзү дә јахшы еләјир ки, демир, әкәр белә етсәјди јазычынын гаршысына башга тәләбләр, вәзифәләр чыхарды, ики әсас гәһрәманын инкишаф динамикасы зәифләјәрди, әсәр өз үслубундан узаглаша биләрди. (Индики һалда мүәллиф ики чүр сурәтләр типи јарадыр: мүсбәт вә мәнфи. Онларын әхлаги кејфијјәтләри ики әсас гәһрәманын мүнасибәтләри илә тә'јин олунур). Мәсәлән, романда Күлбала мәнфи сурәтләр сырасындадыр, бу чаванда бирчә дәнә дә мүсбәт кејфијјәт јохдур, өмрүнү өз евләринин тининдә кечирән, 9-чу Хребтовунун ишсиз-пешәсиз, авара сакини олан бу бакылы баласыны ики чаванын — Валеһлә Сарыкөјнәјин көрмәјә көзү јохдур вә бу, романда е'тираз доғурмур, чүнки романын гурулушундан доғур. Анҹаг «алды Күлбала»да олсајды, тутаг ки, романын башга мәнфи сурәтләринә дә, еләчә дә Күлбалаја да Сарыкөјнәк вә Валеһ кими сөз верилсәјди, онда вәзијјәт дәјишәрди, мүәллиф башга јолла кетмәли оларды, мәгсәдиндән узаглашарды. Әкәр Күлбалаја сөз верилсәјди, јәгин ки, о да өз дахили аләмини ачмаға, өзүнү даһа дәриндән танытмаға, мәнфи сифәтләри илә јанашы өзүнәмәхсус мүсбәт мә'нәви кејфијјәтләрә дә малик олдуғуну сүбут етмәјә чалышачаг иди. Чүнки там јахшы адам олмадығы кими, там пис адам да јохдур. Үзүнү Валеһә тутуб дејәчәкди, ахы нә үчүн сән мәним «төвәрәси табаг бојда олан шапгамы» әлә салырсан, башымы балгабаға охшадырсан, ахы мәним кими бир оғланы бизим јазычымыз Елчин Балададаш ады илә пис тәсвир етмәјиб. Нијә мәнә нифрәт едирсән, јалныз она көрәми ки, мән сәнин рајонлу достларын Сәрвәрә, Елдара, Зејнала охшамырам? Ахы сәнин ловғалығын, өзүндән разылығын, јекәхапалығын, бизим мәһәллә ушагларынын дили илә десәк, «чушкалығын» мәним дә хошума кәлмир. Ахы биз ајры-ајры мүһитләрдә бөјүмүшүк, һәрәмизин өзүнәмәхсус кәм-кәсири вар. Сәнин ахы мәним Сәнубәрә мүнасибәтимдән хәбәрин јохдур, мән һәлә онунла индијә гәдәр бир дәфә дә сөһбәт етмәмишәм, һеч онун мәни севиб-севмәдијиндән дә хәбәрим јохдур. Бакынын 9-чу Хребтову мәһәлләсиндә адәтән белә едирләр: бизи ата-аналарымыз евләндирир, өзү дә биздән хәбәрсиз, кечмишин бу дәһшәтли мирасыны биз һәлә дә ләғв едә билмәмишик. Рајонлу кәнчләримизә бу чәһәтдән һәсәд апарырам. Сәнубәрин мәни севмәдијини билсәјдим, инан ки, мән өзүм дә бундан әл чәкәрдим, һеч онун гачырылмасына еһтијач да галмазды. Көрдүн ки, һеч Сәнубәрин далынча да кетмәдим, чүнки о өзү кетмишди, баша дүшдүм ки, Бакыдан кетмәјә, даһа доғрусу, гачмаға онун өз разылығы олуб. Бәлкә һеч Валеһ илә Сарыкөјнәјә күллә атан да мән дејиләм?! Бу иш гызын атасы Ағабәширә даһа чох јарашыр. Галды ки, сәнин арвадына — Сарыкөјнәјә саташан Балаәминин шалварыны чыхартдырыб күчәнин ортасына бурахмағына, һеч хошума кәлмәди, сәнә ачығым тутду, доғрусу, еләсинин үрәјини мән бычагла парчаламасајдым, һирсим сојумазды, намус гисасыны бизләрдә анчаг белә алырлар вә с. вә с.

Бу өзүнүтәһлили, өзүнүифадәни, өзүнүтәсвири истәнилән гәдәр давам етдирмәк олар. Анҹаг мүәллиф бу јолла кетмәјиб. Романда Күлбалаја анчаг романчынын биртәрәфли мүнасибәти көрсәнир. Буна о өз мүсбәт гәһрәманларынын васитәсилә наил олур.

Мәнфи образларын дахили аләмләринин әтрафлы психоложи тәһлилинә мүрачиәт етмәмәк романын структурундан кәлир, бу структур тәһкијәнин манерасына бәраәт газандырыр, бә'зи мачәра сәчијјәси дашыјан епизодларын романа салынмасына һагг газандырыр.

Романда тәсвир олунан мәнфи сурәтләр — мәчидовлар, саламовлар, балаәмиләр бир чох башга романларда көрдүјүмүз кими, бүтүн дахили аләмләри илә, һәјата бахышлары вә мүнасибәтләри илә ачылмырлар, онлар ајры-ајры һадисәләр ичәрисиндә тәсвир олунурлар вә бир нөв епизодик сурәтләрдир, бир галерeја тәшкил едирләр: Чаваншир, Мәчидов, Јусифов, Рөвшән, Саламов, Балаәми, Күлаға... Бунлар һамысы бирликдә пислији, мәнфилији тәмсил едирләр, бир нөв ваһид, бөлүнмәз, тәк мәнфилик пислик сурәтинә чеврилирләр. Она көрә дә мүәллифин тәфәррүата кетмәјә еһтијачы олмајыб. Онлар инкишафын гаршысына чыхан манеәләр силсиләсидир, чәмијјәтә дарашмыш түфејлиләрин, микробларын рәнкарәнклијини, мүхтәлифлијини, ејбәчәрлијини көстәрмәјә хидмәт едир, мүсбәт сурәтләрин дахили аләмини, һәјата бахышларыны, мәрдликләрини, инсанлара, халгын кечмишинә, тарихинә мүнасибәтини, јахшылыг, јаманлыг, мәһәббәт, достлуг, әмәк, ата-ана мәһәббәти, тәһсил, «кичик» вәзифәли адамлара мүнасибәт вә с. мәсәләләрә, һәјати проблемләрә нечә јанашдыгларыны, нечә баша дүшдүкләрини ајдынлашдырмаға хидмәт едирләр.

Романын лирик-романтик үслубуну мүәjjәнләшдирән идеја хүсусиjjәтләриндән бири дә фолклор елементләринә кениш jер верилмәси, сурәтләрин тез-тез кечмиш адәтләримизә, бу адәтләри өзләриндә јашадан тәмиз, саф, романтик тәбиәтли сурәтләрә мүрачиәт олунмасыдыр. Мүәллиф чох тәбии шәкилдә мүасир һәјатдан, букүндән кечмишә, бабаларымызын һәјат тәрзинә, кечмиш күнләрә көрпү салыр, букүнлә кечмиш арасында мә'нәви бир әлагә јарадыр. Күллүбәјим хала, Гәдирхан баба, Гөнчә хала — дағларын гојнунда јашајан, һәјат девизләри «јахшылыг» олан бу саф, тәмиз сурәтләр бизә С. С Ахундовун Пири бабасыны, А. Шаигин «Көч»үндәки Кәрим бабаны, Ајрым гызыны хатырладыр, ејни үслубун—лирик-романтик үслубун мәһсулу олан сурәтләри. Санки биз јүз ил сонра јашамыш, лакин кечмиш дүнјанын идиллик һәјат тәрзинә малик инсанларла јенидән көрүшүрүк.

Доғрудур, бу сурәтләрдә кечмиш дүнјанын бу күн керилик кими көрүнән галыглары да вар, буну мүәллиф чох үзә вурмур, анчаг охучу һисс вә тәсәввүр едир. Чүнки һәмин сурәтләр дәдә-бабаларымызын ән јахшы мә'нәви, әхлаги кејфиjjәтләрини горујуб сахлајан инсанлар кими бөјүк валеһликлә тәсвир олунурлар. Мүәллиф өз ики чаван гәһрәманыны да онларын јолу илә апармаға чалышыр, бу чаванлар өз әмәлләриндә јахшы адәт-ән'әнәләрә риајәт едирләр, истираһәт күнләрини, саатларыны мағарада кечирирләр, зоғал ағачындан гајырылмыш шишләрдә кабаб биширирләр, Күллүбәјим халанын евиндә јердә — палазын үстүндә чај ичирләр, нишанлысы тез-тез мис ләјәндә Валеһин ајагларыны јујур, бу һәрәкәт һәр икисинин үрәјинә јајылыр вә с.

Узаг кечмишлә, бә'зи јашајан халг ән'әнәләри илә бағлы сурәтләрдән бири Гәдирхан бабадыр. О, мәсәлән, һәким гәбул етмир, гыздырманын ичиндә јаныр, анчаг дәрман атмыр, Гәдирхан бабанын дәрманы мешәдәки шыррандыр, сағалмаг үчүн гыздырмалы-гыздырмалы кечәјарысы шыррана кедир. Онун сөһбәтләри дә кечмишләрдәндир: «Николај вахтындакы гачаглардан, Аразгыраглы Сүлејмандан, дәли Алыдан, өзүнүн ишләриндән, овчулуғундан».

Гәдирхан баба мешәләр оғлудур, маһир овчудур, мешәдә онун ајылары вар, онлар бу гоча овчунун достларыдыр, һәтта мешәдә она раст кәләндә ојнајырлар — шүбһәсиз, бу епизодларда нағыл руһу јашајыр, мүәллиф белә мә'нән тәмиз, гәһрәман, мүдрик адамларымызын кет-кедә азалмасына тәәссүф едир, романдакы бир детал буна ачыг ишарәдир. Кәнч севкилиләр Гәдирхан бабаны тәрк едиб кедәндә Валеһ бир мүшаһидәсини белә нағыл едир: «Машын тәрпәниб үзүашағы кетди... Гәдирхан һәлә дә һәмин јердә дурмушдур. Бирдән мәнә елә кәлди ки, бу тәмиз, ишыглы көјүн алтында, мешәли дағларын гојнунда дајаныб бизим ардымызча бахан Гәдирхан гоча өз заманынын ахырынчы адамыдыр. Биз исә кетдикчә онлардан узаглашырыг». Бурада бир нискил, бир тәәссүф вар, нағыллардакы, кечмишләрдәки Гәдирхан гочалар үчүн бир һәсрәт вар вә бу дујғу әсәрин ајры-ајры епизодларында тәкрар-тәкрар өзүнү көстәрир, аз гала бүтүн әсәрә јајылыр.

Кечмишин јахшы, мә'нәви кејфиjjәтләрини горујуб сахламаг, мүсбәт адәт-ән'әнәләрини давам етдирмәјә чағырыш әсәрдә нағыл кими көрүнән кәләчәклә әлагәләндирилир...

Лирик вә лирик-романтик үслуб Илјас Әфәндијевин артыг фәрди үслубу кими формалашмышдыр. Бу јарадычылыг үслубунун формалашмасында әдибин мөвзулары, сурәтләри дә әсас амилләр кими иштирак етмишләр.

Башга әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да мәһәббәт И. Әфәндијевин әсас мөвзусу, кәнчләр исә гәһрәманлары, баш сурәтләридир. Бәдии әсәрин бу ики һәлледичи амили романын лирик-романтик үслубунун јаранмасыны шәртләндирир. Мәһәббәт бир чох мүһүм сосиал проблемләрин һәлли үчүн јол ачыр, кәнч гәһрәманларын арзу вә диләкләри, онларын хәјаллары, үрәк дүнјасы илә бағлы олан әмәлләри бәдии проблемин һәллинә романтик бир руһ ашылајыр; гәһрәманларын емосионал өзүнүифадәләри бәдии тәсвирин үмуми фонунда үстүнлүк тәшкил едир, онларын лирик-романтик һиссләринә кениш мејдан верилир. Нәтичәдә ики чаванын—Сарыкөјнәклә Валеһин мәһәббәт дастаны јараныр. Бу мәһәббәт дастанында мәһәббәт һәр шејә, һәр чәтинлијә үстүн кәлир, һеч бир гүввә онун гаршысында таб кәтирмир. Гәһрәманлар мәһәббәт-гәһрәманлыг нағылларымызда, дастанларымызда олдуғу кими, әтрафдакы бүтүн бәд әмәлли гүввәләри јандырыб јаха-јаха, мәғлуб едә-едә мәгсәдә доғру — кәләчәјә доғру ирәлиләјирләр.

Һәјат јолуна јеничә дүшмүш, тәчрүбәсиз, бәркдән-бошдан чыхмамыш, чәтинликләрлә үзләшмәмиш кәнчләрин јалныз мәһәббәти јох, онларын һәјатдакы мөвгеләри, арзулары, онлары кәләчәклә бағлајан әмәлләри илә бағлы вүс'әтли хәјал мүәллифин үслубунун лирик-романтик истигамәтини мүәjjәнләшдирмәкдә иштирак едән әсас кејфиjjәтләрдәндир. Кәнчлик вә хәјал, кәнчлик вә кәләчәк Илјас Әфәндијевин јарадычылығы үчүн сәчиjjәви мөвзулардандыр.

Сарыкөјнәклә Валеһин һекајәти бир аз нағыла бәнзәјир, анчаг бу, һәгигәтә, керчәклијә чеврилмәси лабүд олан нағылдыр. Нағыл структуру мүәллифә һәм дә һәјат һәгигәтләринә јазычы мүнасибәтини ајдын, тенденсијалы вә перспективли ифадә едә билмәк үчүн лазым олмушдур. О, гәһрәманларынын дили вә һәрәкәтләри илә мәнфиләри, ејбәчәр инсанлары ифша етмәк, јерләјексан етмәк һүгугу газанмышдыр. Тәһкијәнин бу хүсусиjjәти әсәрдә мүәллиф мөвгејинин габармасына сәбәб олур, тәһкијәнин субјективлијини артырыр, ону лирик-романтик кејфиjjәтләрлә зәнкинләшдирир.

Јери кәлмишкән дејәк ки, бу структур мүәллифи мәчбур едир ки, әтраф мүһитә, инсанлара, һәјата ики чаван, тәчрүбәсиз гәһрәманын көзү вә дүнјакөрүшү илә бахсын. Бу да өз нөвбәсин-

дә әсәрдә мүрәккәб һәјат һадисәләри һаггында кедән мүһакимәләрин үмуми сәвијјәсини тә'јин едир.

Биз һадисәләри әсасән ики сурәтин — орта тәһсили битириб истеһсалата јенича кәлмиш ики кәнчин — Сарыкөјнәклә Валеһин дилиндән ешидирик. Онларын фикри сәвијјәси, дүнјакөрүшү, һәјата бахышлары романдакы тәсвирин, тәһлилин үмуми сәвијјәсини мүәјјәнләшдирир. Буна көрә дә дахили диалоглар мүрәккәб вә дәрин дејил, башга сөзлә, ики кәнч гәһрәманын әгли сәвијјәси мигјасындадыр.

Мә'лумдур ки, тәкпланлы тәһкијәјә нисбәтән чохпланлы тәһкијә даһа бөјүк тәсвир имканларына маликдир. Чохпланлы тәһкијәдә објектив вә субјектив башланғычларын вәһдәти, говушмасы сајәсиндә даһа кениш вә дәрин, һәм дә икили тәсвир үчүн шәраит јараныр, јә'ни бунлардан бири мүәллифин, дикәри исә гәһрәманларын вә сурәтләрин мөвгеләрини ифадә едирләр.

Тәкпланлы тәһкијә исә, јахуд һадисәләрин биринчи шәхсин дилиндән нағыл едилмәси јазычынын тәсвир имканларыны мәһдудлашдырыр, мүәллиф анчаг бир вә ја бир нечә шәхсин дејә вә көрә биләчәји һадисәләри нағыл етмәк һүгугу газаныр.

Јени романыны да Илјас Әфәндијев тәкпланлы тәһкијә формасында јазмышдыр. Тәһкијәнин бу формасынын чәтинликләринә вә мәһдудијјәтләринә бахмајараг, бу саһәдә хејли јарадычылыг тәчрүбәси олан мүәллиф ишин өһдәсиндән кәлмишдир. Анчаг о, романын үмуми тәһкијә системини позараг тәкпланлы тәһкијәдән узаглашанда әсәрин тәбии аһәнкинә хәләл кәтирир, онун лирик-романтик пафосуну зәифләдир, башга сөзлә, әсәрә үслубча јад, һадисә нағыл едән парчаларын дахил олмасы үчүн зәмин јараныр. Бу мә'нада, фикримизчә, әсәрдә истифадә олунан «Мүәллифин гејдләри» (китаб вариантында бу һиссә ихтисар едилмишдир), «Мурадзадәнин мүәллифә дедикләри», «Полковник Һәсән Бәһмәнлинин Мурадзадәјә дедикләри» кими фәсилләрә еһтијач јохдур. Чүнки бу һиссәләр садәчә олараг бә'зи һадисәләрин нағыл олунмасына хидмәт едир, тәсвирин лирик-емосионал тә'сирини зәифләдир.

Бу һиссәләр әсәрин үмуми үслубуна јад аһәнк кәтирдији кими, онун композисија бүтөвлүјүнү дә позур, онлар чәмијјәтин, инсанларын, һадисәләрин дахили зиддијјәтләринин, мүрәккәбликләринин, диалектикасынын ајдынлашдырылмасына, характерләрин дәринләшдирилмәсинә көмәк көстәрмир.

Һалбуки, бәдии фикир һадисәләри тәсвир етмәклә, гејд етмәклә, көстәрмәклә кифајәтләнмир, белә тәсвир һәјат проблемләринин маһијјәтини, көкләрини арашдырмаг мејлини зәифләдә биләр, јазычыны чәмијјәтин јараларыны тәшриһ етмәк, ону доғуран сәбәбләри өјрәнмәк вәзифәсиндән узаглашдыра биләр.

Валеһин, Сарыкөјнәјин мәчидовларла, балаәмиләрлә мүбаризәси һәлә баша чатмајыб, гаршыда һәлә чәтин мүбаризә јолу көрсәнир... Бу һәлә башланғычдыр... өзү дә чәтин башланғычдыр... Нә үчүн чәтиндир? Она көрә ки, һамы пислијә Валеһ кими,

Сарыкөјнәк кими мүбариз мөвге тутмур, мүәллиф пислијә биканәлик фәлсәфәсини тәнгидә тутур, барышдырычы фәлсәфәнин әлејһинә чыхыр. Мәчидовларла, балаәмиләрлә биркә, әлбир, елликлә мүбаризә јазычы арзусу кими галыр — бу арзу әсәрә романтик бир руһ ашылајыр; Валеһин, Сарыкөјнәјин өзләринин романтикләшмәләринә сәбәб олур.

Беләликлә, Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы јараныр. Мүәллифин рәдд етдији, нифрәт етдији, инкар етдији әхлага, инсанлара гаршы Сарыкөјнәк, Валеһ кими һәм реал, һәм дә мүәллиф арзусунун мәһсулу кими мејдана кәлмиш инсанларын сурәти чанланыр. Лирик-романтик үслуб сурәтләрин романтикләшдирилмәсинә, мүәллиф мөвгејинин габардылмасына имкан верир, һадисәләрлә мүәллиф хәјалынын даһа фәал вәһдәтинә шәраит јарадыр.

Реализм методунун јарадычылыг имканлары сон дәрәчә кенишдир. Керчәклији ин'икас етдирмәк, тәсвирдә онун маһијјәтини үзә чыхармаг үчүн о чох мүхтәлиф бәдии васитәләрдән фајдаланмаг сәлаһијјәтинә маликдир. Буну реалист сәнәтин узунмүддәтли тарихи, еләчә дә бу јарадычылыг методунда јазылан сајсыз-һесабсыз әсәрләр тәсдиг етмәкдәдир.

Реализмин тәркиб һиссәси олан романтикаја да бу бәдии методда һансыса фаизлә јер вермәк вә бу фаизин һансы дәрәчәдәсә өлчүсүнү көзләмәк вахты исә чохдан кечмишдир, бәдии тәчрүбә бу көһнәлмиш көрүшү рәдд етмишдир. Һәр бир реалист әсәрдә мүәллифин фәрди үслубуна ујғун олараг романтизмә хас олан хүсусијјәтләрә — тутаг ки, һадисәләрин, сурәтләрин идеализә едилмәсинә, јахуд мүәллиф тәсәввүрләринә кениш јер верилә биләр вә бу имканлардан һаггында бәһс етдијимиз әсәрдә дә истифадә олунмушдур.

Нәсримизин үслуб рәнкарәнклијинә чалышмаг, бу саһәдәки һәр һансы уғурлу тәшәббүсә рәвач вермәк, онун инкишафы үчүн һәр чүр јарарлы јарадычылыг зәминини јаратмаг, зәннимизчә, даһа сәмәрәли вә фајдалы јолдур.

1979

ПОЕТИК ИЛҺАМЫН ӨЗҮНӘМӘХСУСЛУҒУ

Мүасир поезијамыз өз инкишафында мәс'улијјәтли, мүрәккәб, ахтарышларла долу бир мәрһәләсини кечирир. Мүхтәлиф јарадычылыг истигамәтләри вә үслубларынын јарышы илә сәчијјәләнән бу мәрһәлә, бүтүн өз наилијјәтләри илә јанашы бир һәгигәти дә тәсдиг едир ки, һәјата, халга дәрин көкләрлә бағлы милли поезијанын, совет ше'ринин ән'әнәләринә садагәт көстәрән шаирләр даһа тутарлы уғурлар газаныр, поезијанын јүрүшүндә, һәрәкәтиндә даһа уча зирвәләрә јүксәлә билирләр. Һәр орижинал поетик исте'дад бу зәминдә өзүнү тапыр, өз јени поетик сиnал поетик исте'дад бу зәминдә өзүнү тапыр, өз јени поетик симасыны даһа габарыг мигјасда нүмајиш етдирир. Гырх илә ја-

хын јарадычылыг јолу кечмиш алтмыш јашлы халг шаиримиз Нәби Хәзри бу мә'лум һәгигәтә садиг галан шаирләрдәндир. Онун истеʼдадынын күчү дә, бәдии өзүнәмәхсуслуғу да бу мүнбит зәминлә әлагәдә парламыш, гол-будаг атмыш, әтә-гана долмуш, нәһајәт, о, мүасир ше'рин зирвәләриндән биринә учалмышдыр, дилимиздә һәмишә ифтихар вә еһтирамла сәсләнән «халг шаири» адына лајиг көрүлмүшдүр.

Нәбинин ше'рләрини һәјат вә инсан һаггында дүшүнчәләр адландырмаг олар. Бу дүшүнчәләрин мәркәзиндә шаир «мәни» дајаныр, һеч кәсә бәнзәмәјән, анчаг өзүнә охшајан, өзүнү ифадә едән, мүасир һәјатда фәал мөвгеји олан шаир «мәни», мүасирләримизә мәхсус бир чох мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләри үмумиләшдирән шаир «мәни», вәтән вә халг мәһәббәти, бејнәлмиләллик, һуманизм, әзилән халгларын азадлыг мүбаризәләринә, әмәк гәһрәманларына рәғбәт, ана, аилә, дост, өвлад гајғысы кими әһатәли бир мүндәричәјә малик шаир «мәни». Анчаг бүтүн бу һәјати проблемләр шаирин поетик дүнјасына лирик «мән»ин амплуасы һүдудларында, сәпкисиндә, вәзниндә, өлчүсүндә дахил олур, бу мөвзулар Нәбиләшир, лирикләшир, инчә бир һисс вә тәбиәт өртүјүнә бүрүнүр, башга сөзлә, мөвзу — Нәби ше'ринин өзүнәмәхсуслуғуну дәјишдирә билмир. Нәби — бүтүн ше'рләриндә, гәләмә алдығы мөвзуларда өзүдүр. Бу, шаир илһамынын күчүдүр, гүдрәтидир, бәнзәрсизлијидир.

Бә'зән охучуја елә кәлир ки, Нәбинин лирик ше'рләриндә һисс, дујғу, интуисија, тәәссүрат даһа күчлүдүр, һисс вә һәјәчан ахарында фикир ахары өз биринчилик мөвгејини итирир. Бу, әлбәттә, илк нәзәрдә беләдир, шаирин ше'рләринин мәркәзиндә, бир гајда олараг, мүәјјән фикир, гајә, идеја, мәгсәд дајаныр... Фикирсиз, идејасыз ше'р јохдур, ола да билмәз. Лакин Нәби ше'риндәки фикир, гајә елә шаиранә, зәриф поетик бир өртүјә бүрүнүр ки, һисс вә дујғулар аләминә елә гәрг олур ки, фикирлә һиссин, гајә илә һәјәчанын һарада башланыб, һарада гуртардығыны дујмурсан. Бурада фикри, идејаны зорла габартма чиддчәһди јохдур, бу исә ше'рә бир тәбиилик, сәмимилик кәтирир, лирик гәһрәманын фикир дүнјасыны мејдана чыхартмаға, онун дахили аләминдәки тәлатүмү, мүрәккәблији, зиддијјәтләри үзә чыхартмаға мане олмур.

Ше'р кәрәк охучуну ше'р кими һәјәчана кәтирсин, мәгалә кими јох!

Вахт да, заманын һәрәкәти дә, тәбиәт дә лирик «мән»дә, бу поезијанын мәркәзи тәһлил һәдәфи олан Инсанда чанландырылыр вә дәрк олунур. О, бизим мүасиримиздир, әмәкчидир, вәтәнпәрвәр вә вәтәндашдыр, никбиндир, кәләчәјә инамла бахыр; о, һәјатын ағрыларына, фачиәләринә дә көз јуммур, руһи сарсынтылара да биканә дејил, нискил вә пәришанлыг онун да тез-тез гонағы олур. Анчаг әсл һәјат адамы кими бунлар Инсанын инамыны сарсыда билмир.

Инсана инам — «Инам»ы јарадыр, вәтәнин наилијјәтләрини, әмәји, халга мәһәббәти тәрәннүм едән «Инам»ы, зәһмәтдә фәдакарлығы вәсф едән «Инам»ы, Севилин бачысы әмәк гәһрәманы Тәрланы алгышлајан «Инам»ы; «Инам» — инсана инамын нәғмәсидир. һәр чүр зәһмәтә гатлашан, һәјатын чәтинликләринә дөзән инсан хошбәхт кәләчәјә анчаг инамла јол ача биләр:

> Нә күчлү олурмуш инсан чаһанда,
> Инамы өзүнә гајтарыланда.

Нәби лирикасы бир бәдии һәгигәти тәсдигләмәк үчүн дә чанлы јарадычылыг нүмунәсидир, бурада заманын габагчыл, һуманист, ичтимаи-сијаси мәзмуна малик проблемләри тәбиәт вә тәбиәт һисси васитәсилә ифадә олунур, лирик гәһрәман санки тәбиәтсиз, тәбиәт образларына мүрачиәт етмәдән дил тутуб даныша билмир, тәбиәт онун әкиз гардашы, дүшүнән бејни, улви һиссләрлә јашајан үрәјидир; будур, елләр гызы Севил хәјали бачысы Күнәшлә данышыр, Мил илә үз-үзә дуруб сөһбәт едир, елә бил инсан-инсанла гаршылашыр. Севил һәлак олур, онун өлүмүнә инсан да јас тутур, Күнәш дә, Мил дә, бүтүн тәбиәт дә.

> Күн батды... шафаги үзләрдә галды,
> Милин күнәшисә дүзләрдә галды.
>
> Дағлар да дунјада инсан кимидир!
> Үстүндә улдузлар гучаг-гучагдыр,
> Фикирләр башында думан кимидир!

Лирик гәһрәман өз вәтәнпәрвәрлик вә вәтәндашлыг дујғуларыны да тәбиәтдән ајыра билмир. Аббас Сәһһәтин бу мәшһур бејтиндәки али мәтләб:

> Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним,
> Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним, —

бу аловлу вәтән мәһәббәти нидасы көрүн онун тәрәннүмүндә нечә орижинал, һуманист чаларларла, лирик аһәнклә, үрәјә ишләјән сәмимијјәтлә сәсләнир:

> Мәһәббәт сонсуздур, өмүрсә гыса,
> Нә олар, сәдагәт әбәди галса!
> Кимин үрәјиндә бир тел гырылса,
> Мәним үрәјимдир, мәним үрәјим!
> Булағам, сујундан дојунча ичин,
> Чәмәнәм, меһрибан-меһрибан кечин,
> Мин чичәк ичиндән бир лалә сечин, —
> Мәним үрәјимдир, мәним үрәјим!

Тәбиәт елә бил фикри, үрәји, һиссләри олан чанлы бир варлыгдыр, лирик гәһрәманын данышан дилидир, онун үчүн бу сеһрли аләмин һәр һадисәсинин, һәр гушәсинин, һәр ваһидинин бир мә'насы вардыр: дағлар — инсан вүгарыдыр, саһилләр — арзулардыр, чинар — учалыгдыр, көклә, ел-оба илә баглы учалыг... Тәсвир васитәләри беләчә үзүнү тәбиәт образларында тапыр, тәбиәт образлары фикрин әсас ифадә васитәсинә чеврилир:

Чәмән олсан әјәр сән,
Сәрин јағыш
Чиләрәм,
Әјәр дәнизә дөнсән,
Саһилә
Чеврилләрәм.

Нәби ше'ринә нәсиһәтчилик, фәлсәфи мүчәррәдлик, гуру, чансыз мүһакимәчилик јаддыр, бурада һәр шеји һәјат материалы илә, факт илә шаир илһамынын вәһдәти, говушмасы һәлл едир, факт шаирин образлар дүнјасында там бәдии ваһидә, башга сөзлә, ше'рә чеврилир. Шаир о вахт охучусуна бирбаша дәрс вермәјә, нәсиһәтә башлајыр ки, онун һәјат мүшаһидәси зәифләјир, һафизәси јени һәјат материалы илә мајаланмыр, гәләми әлинә илһамын тәһрикилә јох, ше'р јазмаг гәсдилә алыр. Белә «зоракылыг» Нәби јарадычылығына зиддир, бу ше'рдә мәзмунла форманын вәһдәтиндә тәбии бир ујарлыг, аһәнк һисс олунур, лирик һәзинлик бүтүн тәсвир вә тәрәннүм боју давам едир. Фикир конкретлији бәдии тәһкијәјә бир ајдынлыг вә јығчамлыг, ширинлик вә шаиранәлик кәтирир. Бу да Нәби ше'ринин өзүнәмәхсуслугларындан бирдир, онун бәдии тә'сир гүввәсини көстәрән кејфијјәтләриндәндир.

Кәнчлик — өмрүн илләринин сајы вә мәчмусу илә өлчүлмүр, үрәјин күмраһлығы, ичтимаи фәаллығын дәрәчәси илә тәсдигләнир. Шаир достумуз һазырда јарадычылығын фәал вә илһамлы чағларындадыр, биз әминик ки, онун поетик сөзү һәлә узун илләр охучуларынын үрәјини исидәчәк, муасир ше'рин инкишаф јолларында өзүнәмәхсус давамлы изини бурахачагдыр.

Ләпәтәк үстүмдән кечәчәк илләр,
Әбәдијјәт — мәним
Сәһәрим кими.
Әкәр гочалсам да Хәзәрим гәдәр
Чаван галачагам
Хәзәрим кими.

1984

МҮАСИР КӘНД ВӘ НӘСРИМИЗ[1]

(Бә'зи гејдләр)

Классик реалист нәсримизин ингилаба гәдәрки Азәрбајчан кәндини, онун ағыр игтисади вәзијјәтини, мәдәни керилијини, мүлкәдар зүлмүнә мә'руз галан кәндлинин ишкәнчә долу һәјатыны, зәһмәтсевән, икид, садә адамлары экс етдирмәк саһәсиндә бөјүк ән'әнәләри вардыр. Тәкчә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестини хатырламаг кифајәтдир. Бурада көһнә кәнд

[1] 1971-чи илин јанварында Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын Салјан рајонунда кечирдији сәјјар пленумунда охунан мә'рузәнин ихтисар олунмуш мәтни.

елә бил бир күлл һалында, бүтүн дүнјасы илә, Мәһәммәд Һәсән әмиләри, Зејнәбләри илә бир јердә, онларын арзулары, фәдакарлыглары, әзаб вә әзијјәтләри илә чанланыр: рәнкарәнк характерләр, тәбии лөвһәләр, ширин мүкалимәләр, кәркин вәзијјәтләр бир-бирини әвәз едир, бири дикәрини тамамлајыр. Мәгсәд вә мәтләблә идарә олунан күлүш, сатира исә мүәллиф мөвгејини ашкарлашдырыр, ағы гарадан ајырмаг үчүн охучуну истигамәтләндирир. Башга сөзлә, тәнгиди реализмин бүтүн мәзијјәтләринә биз, демәк олар ки, бу мисилсиз сәнәт нүмунәсиндә раст кәлә билирик. Кәндә ардычыл, фәал мүрачиәт, кәнд әмәкчисинә түкәнмәз мәһәббәт, гајғы, кәндлини өз торпағынын саһиби кими көрмәк арзусу бу әдәбијјат үчүн сәчијјәви иди.

Азәрбајчан совет јазычылары кәндин јенидән гурулмасыны, колхозларын јарадылмасыны тәсвир едәндә тәнгиди реализмин ән'әнәләри онларын көмәјинә кәлмишди, ән'әнә јени, новатор әдәбијјатын јаранмасы үчүн зәмин олмушду. Әдәби тәчрүбә сүбут едир ки, ән'әнәни диггәтлә өјрәнмиш вә ону јени дөврүн јарадычылыг методунун идеја-естетик тәләбләринә бачарыгла тәтбиг етмиш, кәнд һәјатыны јени мөвгедән, мүасир дүнјакөрүшү илә ишыгландырмыш јазычылар даһа мүкәммәл әсәрләр јарада билмишләр.

Бу мөвзунун мүвәффәгијјәтлә бәдии тәчәссүмүнүн мүһүм бир шәрти дә кәндләримиздәки бөјүк дәјишикликләри, јарадычылыг ишләрини дәриндән өјрәнмәк, изләмәк, кәнд зәһмәткешләринин һәјатыны, әмәјини долғун тәсвир етмәк, онларын еһтијачларына вәтәндаш гајғыкешлији вә һәссаслығы илә јанашмагдыр. 1952-чи илдә гәләмә алдығы «Муғанын јени дөвраны» адлы очеркиндә халг шаиримиз Сәмәд Вурғун һәмин зәрурәти ифадә едәрәк јазмышдыр: «Муған! Муған! Тарихләр шаһиди гочаман сәһра!.. Инсан дүнәнки инсан дејил, сән дә дүнәнки Муған дејилсән! Сәни јенидән гуран, сәнә јени зинәт вә һәјат верән совет инсаныдыр!.. Онун һәјат күчү дә һәјат ешги кими сонсуздур!.. Колхоз сәдрләриндән башламыш назирләримизә, алим вә шаирләримизә гәдәр, биз һамымыз садә инсанларымызын гапыларыны танымалыјыг... Биз онларын шәхси һәјатларыны, шәхси еһтијачларыны, мә'нәви тәләбләрини дујмалы, һәр биринә јахындан көмәк етмәли, хејирхаһ мәсләһәтләр вермәли, онлара јазачағымыз јени, јүксәк кејфијјәтли әдәби вә елми әсәрләримизлә хидмәт етмәлијик.

Сәадәт вә һәјат дастанынын илк сәһифәләри јазылмышдыр. Бу дастан замандан-замана, нәсилдән-нәсилә јазыла-јазыла давам едәчәк! Бу дастана јени сәһифәләр јазылачаг, јени имзалар тојулачаг».

19 ил әввәл һәјәчанла јазылмыш бу очеркдә Азәрбајчан кәндинин кәләчәјинә, кәнд зәһмәткешләринин ирадәсинә, гүввәсинә бөјүк инам ифадә олунмушдур, бөјүк вәзифәләрдән данышылмышдыр.

Букүнкү Азәрбајчан кәндинин игтисади, мәдәни вәзијјәти-

нин көстәричиләри шаирин арзуларынын һәјати олдуғуну тәсдиг етмәкдәдир. Фактлар, рәгәмләр, истәнилән гәдәрдир. Бәхтијар Ваһабзадәнин јахынларда «Коммунист» гәзетиндә чап олунмуш «Бир кәнд мәктәбиндә» адлы очеркиндә мүасир кәндин мәдәни һәјатындакы ирәлиләјишдән сөһбәт кедир. Шаир кәндә нүфуз етмиш јени мә'нәви кејфијјәтләрдән, кәнд адамларынын, зијалыларынын јүксәк вәтәндашлыг һиссләриндән, тәшәббүсләриндән, вәтәнпәрвәрлијиндән данышыр. Мүәллиф мүшаһидәләринә әсасланараг јазыр ки, кәнддә «дүнјамызын һадисәләри илә јашајан» мүасирләримиз вардыр вә онлар кәндин сәвијјәсини даһа да јүксәлтмәк үчүн фәдакарлыгла чалышырлар. Јени тәәссуратла јазылмыш бу мәгаләјә биз она көрә мүрачиәт етдик ки, бурада кәндин инкишаф перспективләриндән сөһбәт кедир, доғрудур, мүәллиф сөһбәтини тәкчә бир кәнд мәктәби вә бурадакы фәдакар мүәллимләрлә мәһдудлашдырыр, кәнд һәјатынын мүәјјән саһәсини көстәрир, анчаг бу һагда о, фәрәһлә јазыр.

Мәтбуатымызда бу сәчијјәдә, бу мәзмунда јазычы вә журналист гејдләринә чох тез-тез раст кәлмәк олур.

Бу бир һәгигәтдир ки, кәндимиз јениләшир, мүасирләшир вә бу арамсыз просеси сәнәтин зәнкин имканларындан истифадә едәрәк габарыг тәсвир вә тәрәннүм етмәјә бөјүк еһтијач вардыр.

Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, бугүнкү кәндин вә онун тәсәррүфат саһәләринин үзәринә дә чох бөјүк вәзифәләр дүшүр. Инкишафын өзү, јени тәләбләр, кәнд тәсәррүфаты мәһсулларына олан бөјүк еһтијач бу вәзифәләрин чәтинлијини, мүрәккәблијини вә әһәмијјәтини мүәјјән едир.

Мүасир кәнд — Азәрбајчан совет әдәбијјатынын башлыча мөвзуларындандыр. Јазычыларымыз кәндә хүсуси мәһәббәт вә рәғбәтлә јанашмыш, кәнд һәјатынын бә'зи реал сәһнәләрини јаратмышлар. Бу, тәсадүфи дејил. Кәнддә гуручулуг просеси чанлы вә тәзадлы иди. Бундан әлавә, јазычыларымызын әксәријјәти мүхтәлиф рајон вә кәндләрдән чыхмышлар. Кәнди дәриндән билән, севән бу јазычылар онун еһтијачларыны, дәрдләрини дә көрмүш, һисс етмишләр. Одур ки, кәнд һәјатына мејл онларын јарадычылығында чох ајдын нәзәрә чарпыр. М. Һүсејн, М. Ибраһимов, С. Рәһимов, Әбүлһәсән, Мир Чәлал, Әли Вәлијев, С. Рәһман, И. Әфәндијев кими јазычыларын 30, 40 вә 50-чи илләрдәки јарадычылыгларына нәзәр салсаг, бу һәгигәтин шаһиди оларыг. Буна көрәдир ки, нәсримиздә һәмин мөвзунун ишләнмәсинин чох зәнкин тарихи вардыр. 30-чу илләрдән сонра «Јохушлар»ла башланан, «Бөјүк дајаг»ла баша чатан бир мәрһәлә «Сачлы», «Тәрлан», «Гәһрәман», «Сејүдлү арх», «Ајрылан јоллар», «Јарпаглар», «Ајрылыг», «Јанар үрәк» кими онларча романын, повестин јаранмасы илә әламәтдардыр. Кәндлә әлагәдар мүһүм мәсәләләрә тохунан бу әсәрләр әдәби ән'әнәнин тәшәккүлүндә мүәјјән рол ојнамышлар. Кәндин вачиб һәјати проблемләрини епик вүс'әтлә әкс етдирән «Сачлы», «Бөјүк дајаг» кими романлара инди дә еһтијач һисс олунур. Сосиализм чәмијјәтиндә халгла мә'нәви бағлылыг мәсәләси «Бөјүк дајаг»да ичтимаи вә психоложи чәһәтдән дәрин мә'наландырылмышдыр. Һадисәләрин Рүстәм кишинин хасијјәти, фәалијјәти илә үзви әлагәләндирилмәси әсәрә бүтөвлүк вермәклә јанашы, гәһрәманын характеринин һәртәрәфли, зиддијјәтләри вә мүрәккәблији илә чанландырмаға, онун вахты илә сәјкәндији дағдан — халгдан нечә тәдричән узаглашмасы просесини реал психоложи чизкиләрлә тәчәссүм етдирмәјә имкан јаратмышдыр. Романын мә'налылығы вә тәлгинедичи күчү ондадыр ки, мәһз халгын, чәмијјәтин мәнафејилә бағлы шәкилдә фәрдин һәјатынын вә әмәјинин дәјәрлилијини, јүксәклијини чанлы вә реалист бојаларла ачыб көстәрир. «Ким ки, чамаата хор бахыр, елә бил өз әли илә өз көзләрини бағлајыр, өз шамыны сөндүрүр».

Алтмышынчы илләрдә кәнд мөвзусунун нәсримиздә ин'икасы јени идеја естетик кејфијјәтләрлә зәнкинләшир. Бу илләрин өз проблемләри, өз мәнзәрәси сәнәт әсәрләриндә чанланыр. Илјас Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» кими романлары јараныр. Колхоз кәндиндәки ичтимаи мүнасибәтләр, көһнәликлә јенилијин мүбаризәси, елмин наилијјәтләриндән кәнд тәсәррүфаты мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн истифадә олунмасы, халглар достлуғунун кәнд зәһмәткешләриндә јаратдығы мүсбәт мә'нәви иглим кими мәсәләләрә һәср олунмуш бу әсәр мүасир дүшүнчәли, кәнддәки дәјишиклији дујан вә көрән бир јазычы дүнјакөрүшү илә, мүнасибәтилә ишыгландырылыр.

Әкәр насирләримизин мөвзу даирәсинә фикир версәк, бурада мүәјјән мә'нада «ихтисаслашманы» мүшаһидә етмәк чәтин дејил. Онларын һәрәсинин өз севдији, даһа дәриндән билдији саһә, мөвзу вардыр. Мәсәлән, бир гисим јазычыларымыз, әсасән, шәһәрдән јазырлар вә онлары, әсасән, бу аләмлә бағлы тәсәввүр етмәк олур. И. Гасымов, Ј. Әзимзадә, Һ. Аббасзадә, Г. Илкин, С. Гәдирзадә, С. Дағлы, Ч. Мәммәдов, М. Сулејманов, Һ. Сејидбәјли, С. Вәлијев, В. Бабанлы, Анар, Елчин, Ч. Һүсејнов, К. Һүсејноғлу, Јусиф Сәмәдоғлу белә насирләрдәндир. Ә. Әјлисли, Ч. Әлибәјов, Ә. Гасымов, И. Мәликзадә, С. Сулејманов, Һ. Меһдијев, Ә. Һачызадә, Халидә Һасилова исә даһа чох Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусуна мүрачиәт едирләр. Јазычыларымызын бир гисми ингилаби мүбаризә тарихимизи, халгын гәһрәманлығыны, көркәмли шәхсијјәтләрини, аилә-мәишәт мәсәләләрини әкс етдирмәк саһәсиндә мүһүм мүвәффәгијјәт газанмышлар. М. Ибраһимовун «Пәрванә»си тарихи кечмишимизин мүбаризә сәһифәләрини, халг һәјатынын рәнкарәнк лөвһәләрини, тәрәгги вә азадлыг уғрунда дөјүшән фәдакар инсанларын фәалијјәтләрини кениш планда әһатә едән бир епопејанын јаранматда олдуғуну хәбәр вермәкдәдир. И. Шыхлынын «Дәли Күр»ү сон дөвр нәсримизин наилијјәтләриндәндир.

Елә сәнәткарларымыз да вардыр ки, мүасир кәнд онларын јарадычылыгларынын башлыча мөвзусу олмушдур. Бу јазычылар Азәрбајчан кәндинин инкишаф јолуну мәрһәлә-мәрһәлә,

дөвр-дөвр тәсвир етмишләр. Әбүлһәсән, Әли Вәлијев belә јазычыларымыздандыр. 60-чы илләрин әввәлләриндә Әбүлһәсән «Јохушлар» романыны баша чатдырды вә бунунла Азәрбајчан кәндинә һәср олунмуш классик әсәрләрин сырасыны даһа да зәнкинләшдирди.

Әли Вәлијев бу саһәдә даһа мәһсулдар фәалијјәт көстәрир. Азәрбајчан кәндинин социализм јолларында ирәлиләмәсини тәсвир едән «Гәһрәман», кәнд зәһмәткешләринин әмәјини, аилә мүнасибәтләрини чанландыран «Үрәк достлары», «Күлшән», «Чичәкли» вә даһа сонра гәләмә алынан әсәрләр, «Нараһат адам» јазычынын кәнд мөвзусуна сәдагәтини көстәрир. Әли Вәлијев кәнди мүнтәзәм олараг мүшаһидә вә тәсвир едән јазычыларымыздандыр.

Классик реалист нәсрин вә Азәрбајчан совет нәсринин көркәмли нүмајәндәләринин ән јахшы јарадычылыг ән'әнәләрини давам етдирән орта вә кәнч нәсил әдәбијјатымызы јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшдирмишләр. Онлар һәгиги вәтәндаш олан, виҹдан вә намусла чалышан, чәтинликләрдән горхмајан, тәмиз мә'нәвијјатлы мүасирләримизин сурәтләрини јарадырлар, өзү дә һәртәрәфли, гүсур вә зиддијјәтләри илә чанландырырлар. Һәјатымызын, инкишафымызын чәтинликләрини, мүбаризәмизин чәтин јолларыны реал вә инандырычы тәсвир едирләр. Бу јазычыларын әсәрләриндә фикир вә мәтләб орижиналлығы, һәјаты фәлсәфи үмумиләшдирмәләрлә гаврамаг мејлләри ајдын һисс олунур. Кәнчләрин бир гисми үчүн һадисә, әһвалат ардынча кетмәк әвәзинә, һадисәләрин дахили мә'насыны кәшф етмәк, инсан мүнасибәтләрини арашдырмаг, мүәјјән һәјат проблемини ишыгландырмаг вә јығчамлыг сәчијјәвидир. Бүтүн бу кејфијјәтләри сон үч-дөрд илин мәһсулу олан әсәрләрдә — Иса Һүсејновун «Коллу коха» (1967) вә «Шәппәли» (1968), Б. Бајрамовун «Ачылмамыш китаб» (1970), Э. Јусифоғлунун «Дүшмәнимин дүшмәни» (1968), С. Әһмәдовун «Дүнјанын аршыны» (1969), Ә. Әјлислинин «Мәним нәғмәкар бибим» (1970), С. Сүлејмановун «Дан гаранлығы» (1970), Әфган Әскәровун «Күлјанаг» (1970), Фәрман Кәримзадәнин «Гарлы ашырым» (1967), Сабир Азәринин «Јол үстүндә тој» (1970) кими роман, повест вә һекајәләриндә бу вә ја башга дәрәчәдә мүшаһидә едирик.

Һадисәчилијә мејл етмәк, проблем вә әһвалатлар чохлуғундан узаглашмаг јолларындан бири дә конкрет бир тәсвир објектини дәриндән, һәртәрәфли өјрәнмәклә, онун диалектик маһијјәтини ачмагла әлагәдардыр. Һәјат, әмәјин характери, һәјата бахыш дәјишир, јениләшир, өзү дә бу дәјишмә заманәмиздә чох сүр'әтлә кедир. Јазычы бу просеси диггәтлә изләмәли, ону көздән гојмамалы, әслиндә бу просесин өнүндә кетмәлидир. Әкс һалда онун гәләмә алдығы һәр һансы мөвзу далдан атылмыш даша бәнзәјир. Одур ки, көһнә тәсәввүрлә, көһнәлмиш биликлә, өтәри мүшаһидә илә мүасир һәјатын тәсвиринә киришмәк мүсбәт нәтичә верә билмәз. Букүнкү кәнддә кедән техники вә мәдә-

ни тәрәггини, бунун инсан мүнасибәтләриндә, мәишәтдә јаратдығы јениликләри, кәндин чәтинликләрини тәләб олунан идеја-бәдии сәвијјәдә әкс етдирмәк үчүн кәнди дәриндән өјрәнмәк, она фәал нүфуз етмәк лазымдыр.

Бу бахымдан Иса Һүсејновун әсәрләри мүасир нәсримизин бир сыра идеја естетик кејфијјәтләри һаггында фикир сөјләмәк үчүн зәнкин материал верир. Иса кәнддән чох јазан, өзү дә јахшы јазан јазычыларымыздандыр. О, характер вә портрет устасыдыр. Онун «Коллу коха» повести вә «Шәппәли» һекајәси нәсримизин јени көзәл нүмунәләриндән һесаб едилә биләр. Бу әсәрләрдә әсл сәнәтә аид кејфијјәтләр чохдур: инсан мә'нәвијјатына, дахили аләминә нүфуз, сурәти реал данышдырмаг; тәбии мүкалимә, јығчамлыг, кичик бир детал илә кениш бир аләм јаратмаг исте'дады; типикләшдирмә; үмумиләшдирмә гүввәси; һәјаты кәнар мүшаһидәчи, сејрчи кими дејил, мәһз вәтәндаш јазычы кими дәрк едә билмәк, онун дәринликләринә чума билмәк бачарығы; нәһајәт, конкрет һәјат проблеминин һәллини вермәк мәһарәти.

«Шәппәли» belә бир проблемә һәср олунмушдур: инсан идеал илә јашајыр, һәрәнин өз мәгсәди, өз мәһәббәти, өз аләми вар. Вәзифәдән, мәртәбәдән, мөвгедән асылы олмајараг һәр кәси һәјатда чәлб едән, һәјаты онун үчүн ширинләшдирән, үмид ојадан амил вар. Үмуми ичтимаи идеал илә јанашы һәр кәс мүнасибәтләрин, инсанларын ичәрисиндә дә өзүнә мә'нәви бир дајаг тапыр, она сөјкәнир, она архаланыр. Бу дајағы кәрәк о, итирмәсин, итирәндә Шәппәли кими дәрһал ону шәппә вурур, јә'ни ифлич олур. Инсан нәјә исә инаныр, бу инам мәһв оланда о да елә бил һәр шеји итирир.

Бу һекајәни охујанда реалистләрин јаратдыглары кичик адамларын талејини хатырлајырсан. Доғрудур, Шәппәли — јә'ни Мәмәд киши мүасир кәндин адамыдыр, о, кәнддә һесабдар көмәкчиси вәзифәсиндә чалышыр; тәмиз мә'нәвијјата малик бир инсандыр, һамыја јахшылыг етмәкдән, әл тутмагдан ләззәт алыр. Өз көһнә достунун јадикарына, Бакыда чәррәһ кими шөһрәт тапмыш «Мәммәјә» исә хүсуси бир е'тигадла јанашыр. Шәппәлинин нәзәриндә доктор «Мәммә» тәмизлик, дүзлүк, хејирхаһлыг мүчәссәмәсидир. Бирдән мә'лум олур ки, доктор Мәммә надүрүстдүр, рүшвәтхордур вә елә буна көрә дә ишдән говулмушдур. Буну ешидән Мәммәд кишини тәзәдән шәппә вурур, һәр шеји итирир.

Мүәллиф инчә јуморла Шәппәлинин өзүнә дә ирад тутур. Мәммә Шәппәлијә дејәндә ки, мәнә илк рүшвәти сән вермисән, рүшвәтә мәни сән өјрәтмисән, о, һејрәт едир. Анчаг әслиндә бурада балача бир һәгигәт дә вардыр. Шәппәли кими садә, бәлкә садәлөвһ адамлар ајры-ајры мәнсәбпәрәстләрдән бүт јарадыр, өзләри дә һисс етмәдән Мәммә кими дәләдузларын дәјирманына су төкүрләр. Бу кичик әһвалат, лакин мә'налы бир сәһнә сәнәткарлыгла ишләнмишдир. Классик реализмин ән'әнәләриндән ба-

чарыгла истифадә едән мүәллиф биткин, бүтүн мә'нәвиjјаты илә охучуја ачылан сурәт јарада билмиш, гаршысына гојдуғу проблеми бачарыгла һәлл етмишдир.

Еjни хүсусиjјәтләрә «Коллу коха» повестиндә дә раст кәлирик. Әһвалаты нағыл етмәклә охучуну јормаг бурада јохдур. Динамика һадисәдә јох, мүкалимәнин өзүндәдир, бүтүн бунлар исә әсәрә охунаглыг верир, тә'сири күчләндирир, охучуну дүшүнмәјә вадар едир.

Кәнддә баш верән һадисәләр јазычы үчүн бир васитә олмушдур. Мәтләб, проблем исә үмумидир, һәм кәндә, һәм дә шәһәрә аид проблемдир. Ловғалыг, халгдан узаглашмаг мејлләри, худбинлик, шөһрәтпәрәстлик — кәнд адамларында да, шәһәр адамларында да мүшаһидә олуна билән сифәтләрдир. Анчаг Иса Һүсејнов буну мүасир кәнд адамларынын психолокијасы, дүнјакөрүшү зәмининдә тәбии, реал чизкиләрлә ача, көстәрә билмишдир.

Иса кәндин мүасир адамларыны, әхлаги кејфиjјәтләрини тәсвир едәндә онларын јени, мүсбәт сифәтләри илә јанашы көһнәлијин галығы кими инкишафа мане олан әнкәлләри, мәнфи хассәләри дә тәнгидә тутур. Бу чәһәт онун әсәрләриндә габарыгдыр. Ловға, өзүндән разы рәһбәр ишчиләр, бир гајда олараг, өз әтрафларында јалтаглар јетишдирир, пәрәстиш әһвали-руһиjјәси јарадырлар. Мүәллиф сағлам, әмәк әһвали-руһиjјәси илә әһатә олунмуш бир мүһитдә белә бир гејри-тәбии вәзиjјәтин јаранмасыны мүшаһидә етмиш вә ону кәскин тәнгид һәдәфинә чевирмишдир.

Коллу Коха һәгигәтпәрәстдир, әјрини дүздән чох һәссаслыгла сечә билир. Онда дәрин мүшаһидә габилиjјәти вар. Ән кичик гүсур белә нәзәриндән гачмыр. О, вәфалыдыр, сәдагәтлидир, һамыдан да белә олмағы тәләб едир. Әсәрдә инсана еһтирам, инсан ләјагәтини јүксәлтмәк идејасы Коханын фәалиjјәтилә әлагәләнир. Онун рајон ағсаггалы Гылынч Гурбанла, колхоз сәдри Чаванширлә апардығы мүбаризә ичтимаи сәчиjјә дашыјыр, бурада чүзи дә олса, шәхси мараг јохдур. Доғрудур, Коха бу мүбаризәни әсас бир јолла — ајама, ләгәб гојмаг јолу илә апарыр. Мәсәлән, исти күнләрдән бириндә рајон конфрансында колхоз сәдри Чаваншириң Гылынч Гурбана бир шүшә бузлу лимонад тапыб кәтирмәси, она јалтаглыг, көзәкирәнлик кими көрсәнир, дәрһал Чаваншириң ләгәби гојулур: Лимбуз! Лимбуз Чаваншир! Ләгәб илдырым сүр'әти илә кәндә јајылыр, Чаваншир тәрк-силаһ олур. Чаваншириң кәнд јетим-јесиринин пәнаһы Чында нәнәни унутмасы, ону јолухмамасы Кохаја тохунур, бундан истифадә едәрәк Чаваншириң мәнсәбпәрәстлијини үзүнә чырпыр. Гылынч Гурбан исә ахырда дөнүб Подрат Гурбан олур. Доғрудур, Коханын мүбаризә үсулу — ләгәб, ајама гојмагла тәнгид јолу әсәрдә шәрти сәчиjјә дашыјыр, бундан, мүәллиф бир васитә кими истифадә едир. Анчаг Коханын бу мүбаризә васитәси о заман даһа чанлы вә тә'сирли оларды ки, онун өзүнүн дә шәхси һәјаты, ичтимаи фәалиjјәти, бир сучу кими әмәји кениш экс олунајды.

Коха, елә бил һадисәләрдән, инсанлардан кәнарда дајаныб гүсурлары, нөгсанлары мүшаһидә етмәклә мәшғулдур. Гылынч Гурбан, Чаваншир иш көрүр, фәалиjјәт көстәрир, Коха исә онларын нөгсанларыны, сәһвләрини дүзәлдир, онлары тәрбијә едир. Мәһз буна көрә дә, jә'ни шәхси, ичтимаи һәјатынын ачылмамасы үзүндән Коха «Саз»дакы Исфәндијар кими, Һачы кими севилмир.

Тәрәггијә мане олан ичтимаи әнкәлләри вә онлары доғуран сәбәбләри тәнгид совет әдәбиjјаты үчүн сәчиjјәви кејфиjјәтдир. Һәртәрәфли тәһлил јолу илә едилән тәнгид нөгсанларын дәф вә ислаһ олунмасыны да асанлашдырыр. Анчаг бу тәнгид идеалларымызын ишығында вериләндә даһа дәрин тәрбијәви тә'сирә малик олур.

Сон илләр мәһсулдар чалышан Әнвәр Јусифоғлунун әсәрләри бу чәһәтдән мараг ојадыр. О, һекајәләриндә, «Чәрраһлар» повестиндә олдуғу кими, һәләлик биринчи һиссәсини чап етдирдији вә кәндә һәср олунмуш «Дүшмәнимин дүшмәни» романында да һәјатын ишыглы тәрәфләрини, фәдакар инсанлары өн плана чәкмәјә чалышыр вә буна әсасән мүвәффәг олур.

Романда мүһүм бир проблемә тохунулмушдур. Сөһбәтин әһәмиjјәти тәкчә мешәдән, онун фајдасы вә горунмасындан кетмәсиндә дејил. Доғрудур, охучу әсәрдән мешә һаггында чох шеј өјрәнир, мешәнин кәнд тәсәррүфатындакы әһәмиjјәтинә, онун горунмасы вә мүһафизәсинә даир, јени мешә золагларынын салынмасы гајдалары һаггында елми гәнаәтләр әлдә едә билир. Анчаг мүәллиф бу мүһүм актуал мәсәлә илә јанашы мүхтәлиф характерли инсанлар јарада билиб, әһвалатлар инсанларла, онларын талеји, һәјата бахышлары, әхлаглары, мә'нәвиjјатлары илә әлагәләниб. Мүәллиф һадисәләрин тәбии ахынында өз гәһрәманларына мәһәббәт, мешә тәсәррүфатыны, халгын тәбии сәрвәтләрини дағыдан дүшмәнләрә исә нифрәт ојадыр. Уғурлу, Мүслүм, Гәдим, Әдһәм, мешә әмәкчиләри нә гәдәр рәғбәт ојадырларса, өз ишләри, һүнәрләри, мүасир дүшүнчәләри, вәтәндашлыг гејрәтләри илә нә гәдәр диггәти чәлб едирләрсә, Гачај, Гәни — кәндин мүасир зијанверичиләри бир о гәдәр охучуда гәзәб вә нифрәт ојадырлар. Үз-үзә дуран бу ики гүввә әсәрдә схем кими верилмәјиб. Биз кәркин һадисәләр ичәрисиндә чәтинликләри көрүрүк. Көзкөрәси мә'лум һәгигәтләрин сүбута јетирилмәсинин, нә гәдәр манеәләрә раст кәлдијинин, инсан мүнасибәтләринин, талеләринин нечә чарпазлашмасынын шаһиди олуруг. Романда гардаш гардаша, гыз атаја гаршы гојулур. Белә мүнасибәтләри психоложи чәһәтдән әсасландырмаг, тәбиилијә, реаллыға хәләл кәтирмәмәк, охучуну инандырмаг чәтиндир. Мүәллиф буна наил ола билмишдир.

Биринчи һиссәнин сону да бизи тә'мин етди. Һадисәләрин мәнтиги нәтичәси Гачајын әдаләтли мүһакимәсинә, чинајәтләрин ачылмасына кәтириб чыхармалы иди. Анчаг мүәллиф белә мә'лум, шаблон јол илә кетмир. Өмрү боју тәбиәтә тәсд едән Гачај

тәбиәтин өз әли илә мәһв едилир, тәбиәтин стихијасынын гурбаны олур. Символик бир сонлугдур. Мә'налы вә ибрәтамиздир!

Чох тәфәррүата кетмәдән һәләлик анчаг буну мәсләһәт көрәрдик ки, китаб вариантында мүәллиф романа пролог кими әлавә етдији изаһаты ихтисар етсин, әсәрин ады барәсиндә дүшүнсүн, һадисәләрин ифрат шахәләнмәмәсинә диггәт јетирсин.

Мүасир кәндин наилијјәтләрини тәсдиг мөвгејиндән јазылмыш әсәрләрдән бири дә Әфганын «Күлјанат» романыдыр. Мүәллиф кәнди, колхоз һәјатыны, бурадакы әмәк просесини мүхтәлиф сурәтләрин бир-биринә мүнасибәти фонунда тәсвир етмәјә, онларын әхлаги кејфијјәтләрини ачмаға чалышмыш, Дәдә Бәһмән, Күлјанаг кими јадда галан, ишкүзар, намуслу, мәрд инсанлар чанландыра билмишдир. Романын тәсдигедичи пафосу, кәндин ишыглы гүввәләринә бәсләнән инам колхоз кәндинин кәләчәк инкишафына олан инамла үзви шәкилдә бағланыр. Романда колхоз гурулушунун 20-чи иллләрдән башламыш сон заманлара гәдәр кечдији мәрһәләләр Дәдә Бәһмәнин узунмүддәтли әмәк фәалијјәтиндә үмумиләшдирилмишдир.

Дәдә Бәһмән һәјатыны ингилабдан сонракы кәндин тәрәггисинә, колхоз гурулушунун инкишафына һәср едән, мүбариз, гејрәтли, чалышган, халгы дујан хадимдир. Мүәллиф Дәдә Бәһмәни инсани кејфијјәтләри илә вермәјә чалышмыш, онун зәиф чәһәтләрини көстәрмәкдән сәрф-нәзәр етмәмишдир. Дәдә Бәһмән — мәрддир, мәғрурдур, һәмишә габагчыл олмаг, планы долдуранлар сырасындан керидә галмамаг үчүн һәр чүр фәдакарлыға кедир. Илләр кечир, һәјат јениләшир. Дәдә Бәһмән дөврлә ајаглашмагда чәтинлик чәкир, лакин о, әввәлки мөвгејини әлдән вермәк истәмир, бу чәһд ону һәтта сәһв јола да апарыр. О, алиәјри рајком катибинин мәсләһәтинә алданараг артыг саһә әкир, анчаг гочаман сәдр мәрдликлә өз сәһвини бојнуна алыр, тәнгидләрдән доғру нәтичә чыхарыр. Әсәрдә әсас мәтләб вә һадисәләр Дәдә Бәһмәнин фәалијјәтилә үзви шәкилдә әлагәләнир. Мүәллиф белә бир мәтләби охучуја чатдырмаг истәјир ки, сурхајлар, пашалар — намәрд адамлар һәр һансы вәзифәни тутурларса-тутсунлар, кәлди-кедәрдиләр, һәјат онлары өз јолундан сүпүрүб атачагдыр. Мәрд, тәмиз инсанлар исә һәмишә халг мәһәббәтинин илыг нәфәсини дујурлар, даим јүксәлирләр.

Лакин заман кенишлији вә бунунла әлагәдар мүхтәлиф һадисәләрин, әһвалатларын әсәрә дахил едилмәси характерләрин һәртәрәфли, дәриндән ишләнмәсинә хејли мане олмушдур. Мүәллиф бә'зи һадисәләри, садәчә олараг нағыл едир, әһвалат даныныр, бу, әсәрин бәдии камиллијинә хәләл кәтирир. Елә ки, Күлјанагла Симузәрин көрүш сәһнәсиндә олдуғу кими, сурәтләрин дахили аләминә, онларын психоложи вәзијјәтләринә диггәт јетирилир, онда һадисәнин, әһвалатын бәдии тә'сир күчү дә артыр, гүввәтләнир.

Кәнд мөвзусуна һәср олунмуш вә мәтбуатда мүсбәт гијмәтләндирилмиш әсәрләрдән бири дә Кәрај Фәзлинин «Илдырымлы

дағлар» романыдыр. Бурада Азәрбајчан торпағынын көзәллији, шаиранәлији илә јанашы кәнд адамлары, онларын әмәлләри, мүбаризәләри дә реалист планда тәбии мүнасибәтләрдә чанландырылмышдыр. Мә'нәви тәмизликлә позғунлуғун, дүзкүнлүклә әјрилијин зиддијјәтләрини романын конфликтинин әсасына гојан мүәллиф Нәркиз илә Никарын симасында тәмизлијин, һәгигәтин тәнтәнәсини, гәләбәсини көстәрир. Бә'зи севки хәтләринин гејри-тәбиилијинә, сүжетин тамлығына вә динамикасына хәләл кәтирән артыг сәһнәләрин олмасына бахмајараг Кәрај Фәзли гаршысына кәнд әмәкчиләринин арзу вә әмәлләрини, өз күндәлик һәјатларында раст кәлдикләри чәтинликләри көстәрмәк кими мүһүм бир мәгсәд гојмушдур.

Мүасир нәсрдә белә бир кејфијјәт — мүшаһидә етмәк мүмкүндүр: әмәји ики нөвә — шәһәрә вә кәндә мәхсус әмәјә бөлмәк, он, ијирми ил әввәл јазылмыш бә'зи әсәрләрдә олдуғу кими, бу ики әмәк нөвү арасындакы фәрги, спесифик чәһәтләри габартмаг мејли јохдур, әксинә, «кәнд» илә «шәһәр» мөвзусу, бир нөв, говушмуш шәкилдә екс етдирилир, башга сөзлә, мүасир инсаны, онун мә'нәви аләмини чанландырмаға даһа чох һәвәс көстәрилир.

Ејни просес мүасир рус әдәбијјатында да кедир вә рус тәнгидиндә сон илләр бу мәсәләјә чидди диггәт јетирмишләр. Одур ки, кәндә, јахуд шәһәрә, кәнд һәјатына, јахуд шәһәр һәјатына һәср олунмуш әсәр дедикдә, мүасир дөврдә бир гәдәр шәрти анлашылыр. Чүнки һәр ики һалда јазычынын тәсвир објекти мүасир инсандыр, онун дүшүнчәләридир, јени дөврүн адамыдыр. Кәнд вә шәһәр исә јазычынын өз мәтләбини, идејасыны тәчәссүм етдирмәк үчүн васитә ролуну ојнајыр. Доғрудур, әслиндә кәндә һәср олунмуш бүтүн классик әсәрләримиздә бу хүсусијјәт вардыр. Мәсәлән, «Јохушлар»ы, «Сачлы»ны, «Бөјүк дајаг»ы хатырлајанда һеч дә нәзәримизә онларын кәндә, јахуд шәһәрә һәср олундугларыны кәтирмирик. Бу әсәрләрин гәһрәманлары бизи, илк нөвбәдә, инсан кими дүшүндүрүрләр, онларын әмәлләри, сәчијјәләри, чәтинликләрлә мүбаризәси бизи чәлб едир. Бу әсәрләрдә конкрет һәјат материалы — кәнд мөвзусу үмумиләшдирмәнин гүввәси вә кенишлији сајәсиндә, характерләрин тәбиилији вә мүрәккәблији сајәсиндә, реализмин күчү нәтичәсиндә әхлаги, фәлсәфи бир проблемә, һәјатын, чәмијјәтин үмуми истигамәтини, инкишаф перспективини, етик кејфијјәтләрини ифадә едән бир проблемә чеврилир.

Әмәкчи инсанын дахили аләминин, дүнјакөрүшүнүн, психоложијасынын, әмәјә мүнасибәтинин, һуманизминин кениш планда, ајрыча бир проблем кими ишләнмәси сон дөвр нәсримиздә өн плана кечиб, јени кејфијјәт кими сәчијјәләнир.

Кәнди јахшы билмәк, дујмаг вә дәрк етмәк тәкчә ора тез-тез кетмәклә, јахуд орада узун мүддәт јашамагла шәртләнмир. Ола биләр ки, өмрү боју кәнддә јашајан, күнү-күзәраны орада кечән бир кәнд зијалысы мүасир кәндин гаршысында дуран проблемләри бир шәһәрлидән сәтһи тәсәввүр етсин, һәјаты билмәк, тәс-

вир олунан објектлә танышлыг — кәнди көрмәклә, сејр етмәклә, орада јашамагла мәһдудлашмыр. «Һәјаты билмәк», «һәјаты өјрәнмәк» кими һазырда әдәби терминә чеврилмиш ифадәләр јени идеја-естетик мәзмун кәсб едир. Мүасир кәнддән јазан сәнәткар инди һәјатын үмуми инкишаф динамикасыны дәриндән билмәлидир, кәнди мүасир һәјатын үмуми ахынындан тәчрд едилмиш шәкилдә дејил, ону просесин ичәрисиндә көрә вә көстәрә билмәлидир. Нә үчүн Ч. Чаббарлы «Алмаз»да, «Јашар»да 20-чи илләрин кәндини парлаг реалист сәһнәләрдә тәчәссүм етдирә, чанлы характерләр јарада билмишди? Она көрә ки, Ч. Чаббарлы дөврүнүн нәбзини тута билмишди, о, дәрк едирди ки, көһнә кәнд алмазларын, јашарларын күчү илә өз симасыны дәјишәчәк, һачы әһмәдләр, имамјарлар чох өмүр сүрә билмәјәчәкләр, шәһәрлә кәнд арасында сых әлагә јараначаг вә с. Бунлар Чаббарлыја ајдын иди вә буна көрә дә әсәрләриндә дөврүн мүһүм проблемләрини галдырмағы, онларын бәдии һәллини вермәји бачарырды, кәләчәји ајдын көрүр вә доғру үмумиләшдирмәләр апарырды, инкишафын үмуми чәһәтләрини сосиалист реализминә мәхсус романтик кејфијјәтләрлә әкс етдирирди.

Кәндә һәср олунмуш ән јахшы әсәрләримиздә һәмишә кәнд илә шәһәр бир-бирини зәнкинләшдирән, бир-бирини тамамлајан ичтимаи гүввәләрин мәнбәји кими тәсвир едилмишдир. Даһа бурада кәндин бәрәкәтли торпағы, шәһәрләрин асфалтына гаршы гојулмајыб. «Бәсдир бу асфалтын һавасы илә нәфәс алдыг, бир халгын ичинә кедәк» — дејәнләр дә бу әсәрләрдә јохдур. Јахын кәләчәкдә ола билсин ки, бизим кәндләримизин күчәләринә дә башдан-ајаға асфалт дөшәнәчәк, анчаг кәнд јенә өз кәндлијиндә галачаг. Шәһәри кәнддән ајыран асфалт дејил! Мәсәлә мүасир кәнди, онун кәләчәјини, проблемин фәлсәфи, ичтимаи маһијјәтини дәрк едиб әдәбијјата кәтирмәкдән ибарәтдир. Кәнд адамынын, колхозчунун мә'нәви аләми, әмәји, мәишәти, тәбиәтлә әлагәси, дүнјакөрүшү үмумиләшмиш шәкилдә, бәдии әдәбијјатын тәләб етдији типик һадисәләрлә габардылмыш, нәзәрә чатдырылмыш шәкилдә чанландырылмалыдыр. Бу елә әдәбијјат олмалыдыр ки, колхозчуја, колхоз сәдринә, рајком катибинә, кәнд зијалысына тәкчә онларын нечә олдугларыны көстәрмәклә кифајәтләнмәсин, һәм дә онларын кәләчәјиндән, сабаһындан чәзбедичи сөһбәт ачсын, онларда јүксәк әхлаги кејфијјәтләр тәрбијә етсин.

Совет һакимијјәти илләриндә кәндлә шәһәр арасында јаранан ичтимаи, мәдәни әлагәни көстәрмәк бахымындан Бајрам Бајрамовун «Јазылмамыш китаб» (1970) романы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бајрам Бајрамов кәнддән чох јазан, кәнди јахшы билән јазычыларымыздандыр, онун әсәрләринин әксәријјәти һаггында фикир сөјләнмишдир вә онлары тәкрар етмәјә еһтијач јохдур. Јени әсәриндә о, ингилабын илк дөврүндә рајон вә кәндләрдән Бакыја кәлән кәнд зијалыларынын Бакынын тајнар мәдәни һәјатына гарышыб шәһәр зијалыларына чеврилмәси просесини, бу просесин мүрәккәблијини, зиддијјәтләрини гәләмә алмышдыр. Мүәллиф тарихи һәгигәтә садиг галараг көстәрир ки, 20 вә 30-чу илләрдә кәндин өзүнүн дә мәдәниләшмәсиндә һәмин зијалыларын мүстәсна хидмәти олмушдур. Бә'зи сәһнәләрдә һәддини ашан тәфәррүат, мәтләбдән јајынмаг һаллары һисс олунса да, бурада Јасәмән, Аббасәли, Мирталыб, Кәһризли кими саф мә'нәвијјатлы, мәдәнијјәт, инчәсәнәт, елм, маариф наминә һәр чүр фәдакарлыға һазыр олан чаванлардан сөһбәт кедир. Мүәллиф Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулдуғу илк илләрдә Азәрбајчан зијалылығынын формалашмасыны, бу просесдә кәнд зијалыларынын ролуну әкс етдирмәјә чалышмыш вә чанлы, тәбии бәдии лөвһәләр јарада билмишдир.

Бајрам Бајрамовун сатирик «Гудурған» һекајәси әслиндә кәнд һәјатына һәср олунмушдур. Бу кичик һәчмли һекајәдә Фәррух Фәррухов адлы бир рајон ишчисинин дост вә јолдашларынын көмәклији илә мәртәбәдән-мәртәбәјә артмасы, артдыгча гудурмасы, мә'нәви чәһәтдән позулмасы тәнгид атәшинә тутулур.

Бу һекајәдәки үмумиләшдирмә гүввәтли олдуғу үчүн, охучу һадисәнин кәнддә, јахуд шәһәрдә ваге олдуғуна о гәдәр дә әһәмијјәт вермир, ону мәтләбин өзү марагландырыр, фәррухлара нифрәт едир.

Бә'зән исә әксинә, мүәллифләр сәтһи вә сејрчи тәсвирә мејл көстәрирләр. Буна көрә дә сечилмәдән, маһијјәти дәрк олунмадан, перспективи дүшүнүлмәдән тәсвир олунан һадисә, ишләнән мөвзу сәнәт нүмунәси сәвијјәсинә јүксәлә билмир. Реалист әсәр романтикадан мәһрум олмамалыдыр, романтик кејфијјәтләр тәсвир олунан һадисәләрә күчлү сирајәт етмәлидир. Онда һадисә кәләчәклә, јазычы тенденсијасы илә, инкишафла бағлана билир. Бу, heч дә чәтинликләри, нөгсанлары, зиддијјәтләри өртүб-басдырмаг кими анлашылмамалыдыр. Әксинә, реализм методу нөгсанлары кәләчәјин ишығында, перспективин, тәрәггинин мејлләри фонунда һәртәрәфли тәнгид етмәјә, ону доғуран сәбәбләри ашкара чыхармаға имкан верир.

Мүасир әдәбијјатшүнаслыгда «интеллектуал» термини сәбәбсиз тез-тез ишләнмир. Бу терминдән, доғрудур, бә'зән суи-истифадә олунур. Анчаг һазыркы сәнәт мүасир зәка илә, әглин јени наилијјәтләри илә, елмлә мөһкәм әлагәли шәкилдә инкишаф едир.

«Мә'зунлар» вә «Инсан дүшүнүр...» романларында мүасир кәндин һәјатына, адамларынын дахили аләминә, мүнасибәтләринә дәриндән нүфуз олунсајды, бәдии мүвәффәгијјәт дә әлдә едилә биләрди. Тәәссүф ки, тәсвирчилијә бә'зән тәчрүбәли јазычыларымызын да әсәрләриндә тәсадүф едирик.

Сон дөвр нәсримизин диггәти чәлб едән нүмунәләриндән бири истe'дадлы насир Сабир Әһмәдовун «Дүнјанын аршыны» романыдыр. Әсәрдән һисс олунур ки, мүәллиф кәндлә таныштдыр, онун гаршысында дуран јени вәзифәләрдән хәбәрдардыр вә буна көрә дә кәндин намуслу, тәмиз, әмәксевәр адамларынын јадда галан

сурәтләрини јарада билмишдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән рајкомун биринчи катиби Рәһман хүсусә рәғбәт ојадыр. Онун ағыллы хәтти-һәрәкәти, принсипиаллығы, објектив олмасы колхозларда — Һарајлыда, Сыныглыда бир чох мүрәккәб мәсәләләрин јолуна дүшмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Ахырда гардашы Арифин «Рәһман... сән мәндән гат-гат јүксәк, гат-гат тәмизсән» — е'тирафы да јеринә дүшүр, сәмими сәсләнир.

Романын бир мәзијјәти дә, онун кәнд колоритини аилә мүнасибәтләриндә, колхоз кәндинә мәхсус сәһнәләрдә, кәндлиләрин, рәһбәр рајон ишчиләринин фәалијјәтиндә көстәрә билмәсидир.

Роман марағлы сүжет хәттинә, гурулуша маликдир. Биз кәндлә јалныз романын гәһрәманы философ Арифин сәјаһәти нәтичәсиндә таныш олмуруг. Доғрудур, Ариф рајонун кәндләрини, колхозларыны, өз гоһум-гардашларынын евләрини кәзә-кәзә бизи дә кәнд адамлары, әмәкчиләри илә көрүшдүрүр. Биз, еjни заманда, Арифин васитәсилә колхозларын вәзијјәти, әмәкчиләрин зәһмәти, ишә мүнасибәти илә таныш олуруг. Анчаг бу сәјаһәтдә биз Арифин дүшүнчәләрини дә изләјир, онун һәјат, мүасир кәнд, дүнја һаггында мүлаһизәләрини динләјирик. Арифин көрүшләри романа мүәјјән фәлсәфи бир аһәнк верир, тәсвир олунан һадисәләр кечмишлә, кәләчәклә әлагәләнир. Анчаг бу фәлсәфә романа елә бил кәнардан, анчаг Арифин мүһакимәләри илә дахил олур. Бу дүшүнчәләр өз-өзлүјүндә марағлыдыр, ибрәтамиздир. Нәдәнсә Ариф мүшаһидә етдији нөгсан вә чәтинликләрин сәбәбләрини әтрафлы көстәрә билмир. Бир чох һалда о, пассив мүшаһидәчи тә'сирини бағышлајыр. Ариф һәр јердә олур, елә бил һәр шеји көрүр, һисс едир, ағы гарадан сечир, анчаг өз мөвгејини, өз мүнасибәтини ајдын билдирмир, ифрат хәсислик көстәрир, бу исә ону турулашдырыр, әтдән, гандан мәһрум едир. Бунун өзү дә көрүнүр кәнди јахшы билән, ону дәриндән дујан мүәллифин һәјата, вәзијјәтә бәләдлијиндән, сәдагәтиндән, көрдүкләрини, билдикләрини олдуғу кими көстәрмәк чәһдиндән ирәли кәлән кејфијјәтләрдир.

Ариф охучунун әлиндән тутуб кәнд-кәнд, оба-оба кәздирир, кәндлә чәрәјан едән һадисәләри она көстәрир. Анчаг чәкилиб кәнарда дајаныр, һадисәләрә фәал мүнасибәт бәсләмир. Һадисә вә мәсәләләрә зәиф мүдахилә, тәсвир олунан һадисәләрин иштиракчысы олмамаг, һәр шеји дүшүнчәдә, тәфәккүрдә, үрәкдә һәлл етмәк, бә'зән исә еjһамларла данышмаг јазычы тенденсијасынын мүәјјән гәдәр зәиф сәсләнмәсинә сәбәб олур, биз Арифи мүсбәт сурәт кими тамамилә тәгдир едә билмирик. Мүәллифин сурәтә мүнасибәти там ајдын олмаjанда, онун дүшүнчә аләми, сәчијјәси дә лазымынча ачыла билмир, бу исә сурәтин бәдиилијинә хәләл кәтирир. Буну да хатырлатмаг јерсиз олмазды ки, С. Әһмәдовун «Аран» вә «Көрүнмәз далға» романлары һаггында мәгалә нәшр етдирмиш М. Ариф насирин јарадычылығындакы бу зәиф чәһәти вахты илә гејд етмишди.

Сыныглы вә Һарајлыдакы чобан Нәчмәддин, Һарајлыдакы

колхоз сәдри сурәтләри рәғбәт ојадырлар. Бә'зи рајон вә кәнд рәһбәрләринин лагејдлији тәбии һадисә вә мүкалимәләрдә чанландырылыр. Үстүнү кол-кос басмыш Сыныг көрпүнүн тәсвири, ики гардашын ајрылығы — гардашлыг һиссләри әсәрдә јахшы мә'наландырылыб, охучуја тә'сир едир.

Доғрудур, романда артыг көрүнән, охучуну јоран вә сүжетдәки һәрәкәти зәифләдән әһвалат вә һадисәләр дә вардыр. Аилә мүнасибәтләринин ән интим нөгтәләринә әл апармаг, ән кичик деталлара белә мүрачиәт етмәк дә мүәјјән дәрәчәдә әсас мәсәләләрин марағла изләнмәсинә мане олур. Рајком катиби Рәһманын јекнәсәг һәјат тәрзи, еjни ахшам көрүшләри, еjни мәзмунда сөһбәтләр, еjни адамлар — Миднәт киши, Набат хала, Нәрминә, Агил — бунлар романа да бир јекнәсәглик верир. Бәлкә, мүәллиф буну гәсдән едир, Рәһманын һәјат тәрзиндәки јекнәсәглијә ирад тутмаг истәјир. Бу елә әслиндә һәјатын өзүндән кәлән һәгигәтдир, һәјатымызын тәрзинә, ганунуна чеврилән, мәишәтә һопмуш бир бәладыр. Һәр һалда тез-тез бир-биринә бәнзәјән вә бир-бирини тәкрар едән ахшам көрүшләри бир гәдәр јығчамлыг тәләб едир.

С. Әһмәдовун орижинал јазы тәрзи вардыр. Бәдии үмумиләшдирмәни севир, психоложи вәзијјәтләрин тәсвиринә мараг көстәрир.

«Дүнјанын аршыны» мүасир нәсримизин көзәл нүмунәләриндән биридир.

Сон илләрдә кәнд зәһмәткешләринин һәјатына даир хејли әсәр јазылмышдыр. Јазычыларымыз мүһүм јарадычылыг наилијјәтләри газанмыш, јени-јени мәсәләләрин бәдии һәллинә киришмишләр. Лакин бу саһәдә кәләчәкдә көрүләси ишләр даһа чохдур. Елә бирчә бу факты көстәрмәк кифајәтдир ки, кетдикчә мүасир кәндә һәср олунмуш әсәрләрин сајы азалыр.

1966—1970-чи илләрдә «Азәрбајчан» вә «Улдуз» журналларында 85-ә гәдәр роман вә повест нәшр олунмушдур. Бунлардан анчаг 15-и мүасир кәнд мөвзусуна һәср олунмушдур ки, бу да мөвзулар арасында тәнасүбүн позулдуғуну көстәрән чидди хәбәрдарлыгдыр. Бу тәәссүф доғуран рәгәм јазычыларымызы дүшүндүрмәлидир.

Әдәбијјатын идрак әһәмијјәти, тәрбијәви ролу барәсиндә чох јазылмышдыр. Бу проблемә охучунун дүнјакөрүшү, сәвијјәси, марағы вә с. дә дахилдир. Әдәбијјатын тә'сири о заман күчлү олур ки, ону гәбул едән охучу, халг өзү дә һазыр вәзијјәтдә олсун, охучу јазычыны дәрк едә билсин.

Һәгиги сәнәти гавраја, дуја, гијмәтләндирә билән охучулара малик олмаг үчүн, онун өзү илә дә мүнтәзәм мәшғул олмаг лазымдыр. Бу бөјүк халг ишиндә әдәбијјатын хидмәти мисилсиздир. Кәнд тәсәррүфаты мәһсулдарлығыны елә бир техники сәвијјәјә јүксәлтмәк, иши елә сәмәрәләшдирмәк лазымдыр ки, кәнд зәһмәткеши өз мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк, өз оху даирәсини кенишләндирмәк үчүн кетдикчә даһа чох имкан тапсын.

Кәнд зәһмәткешинин, кәнд зијалысынын мүасир тәләбләрини өдәмәк үчүн кәнди мараглы, чәлбедичи етмәк, мүасир һәјат тәрзинин тәшкилинә чидди фикир вермәк лазымдыр вә бу саһәдә әдәбијјатымыз чох иш көрә биләр. Колхозчуларын вә кәнд зијалыларынын һазырда тәләбләринин һүдудлары чох кенишләниб. Доғрудур, кәндләрдә мүәјјән мәдәни абадлыг ишләри апарылыр, арды-арасы кәсилмәдән мәдәнијјәт очаглары тикилир. Бүтүн бунларла јанашы нәзәрә алынмалыдыр ки, артыг кәндлә шәһәр арасында әлагә сон дәрәчә кенишләнмишдир. Колхозчу күндәлик мәтбуаты мүнтәзәм охујур, радиону динләјир, телевизора тамаша едир, бәдии вә елми китаблар охујур, һәр һансы пјесин илк тамашасына шәһәрли илә бир јердә, бир күндә бахыр. Бунлар исә онун әхлагында, дүнјакөрүшүндә, һәјата мүнасибәтиндә јени кејфијјәтләр доғурур. Шәһәрдәки кими чанлы, гајнар мәдәни мүһити о өз кәндиндә дә көрмәк истәјир. Одур ки, әмәк нормаларынын јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә, кәндә кениш мигјасда, мүасир сәвијјәдә мәдәнијјәтин кәлмәси илә, кәнд зәһмәткешләринин мә'нәви-мәдәни тәләбатынын өдәнилмәси илә сых бағлыдыр.

Јени бешилликдә республикамызда тикилмәси нәзәрдә тутулмуш 116 сәнаје мүәссисәсинин бөјүк фаизи Абшерондан кәнарда олан рајонлара пајлашдырылмышдыр. Демәк, рајонларымызда кәнд тәсәррүфаты ишчиләри кими, фәһлә гүввәсинә дә еһтијач артачагдыр. Һалбуки һәр ики саһәдә әмәкчи гүввәләрин азлығы һисс олунур вә планларын јеринә јетирилмәсиндә бу амил мүһүм рол ојнамагдадыр. Анчаг бу да мә'лумдур ки, һазырда республикамызда минләрлә кәнч фајдалы ичтимаи әмәклә мәшғул олмур. Бу кәнчләрин чәмијјәтимизин габагчыл идејалары руһунда тәрбијә олунмасы ишиндә, шүбһәсиз, бәдии әдәбијјат да чох иш көрә биләр.

Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, совхоз директору Хавәр Талыбова «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин «Наилијјәтләримизин сирри нәдәдир?» — суалына белә чаваб вермишдир: «Једди-сәккиз ил бундан габаг бу суала мән белә чаваб вермишдим: техникаја әсасланмаг лазымдыр. Әкәр онда десәјдим ки, биринчиси, адамларла дил тапмаг, икинчиси, техникаја архаланмаг, үчүнчүсү, кәнчләри доғма торпаға бағламаг лазымдыр, инди тәәссүфләнмәздим» («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, 14 јанвар, 1971).

Һәгигәтән, мүасир инсанла дил тапмаг, онун мә'нәви еһтијачларыны дујмаг, она истигамәт вермәк мүһүм мәсәләләрдир вә бунлара јазычыларымыз бәдии вә публисист јазыларында чидди диггәт јетирмәлидирләр.

Колхоз кәндинин наилијјәтләрини тәблиғ едән чевик жанрлара бөјүк еһтијач һисс олунур. Сәнәдли повест, очерк жанрлары әмәк гәһрәманларымызы танытмаг, онларын иш тәчрүбәсини јајмаг саһәсиндә чох иш көрә биләр. Һазырда сәнәдли повестдән гардаш халглар әдәбијјатларында кениш истифадә олунур. Бу јахынларда «Литературнаја газета»да јазычы Владимир Попо-

вун сәмәрәләшдиричи тәклифләри илә мәшһур олан Николај Васијевлә нечә әлагә сахламасы, онун әмәк фәалијјәтини нечә изләмәси вә гәләмә алдығы сәнәдли повестин јаранма јоллары һаггында чох мараглы бир јазы нәшр олунмушдур. Әмәк гәһрәманларына үмумхалг мәһәббәти јаратмагда сәнәдли повест әлверишли жанрлардан биридир. Ә. Гасымовун «Севил» сәнәдли повести кими әсәрләрә, тәәссүф ки, тәк-тәк һалларда тәсадүф етмәк олур.

Очерк жанрына да диггәти артырмаг лазымдыр. Мәрһум әдибимиз Сабит Рәһманын вахтилә «памбыг профессору» адландырдығы Гүдрәт Сәмәдовун әмәк гәһрәманлығына һәср етдији «Гүдрәт» кими очеркләрә еһтијач чохдур. Ағачавад Әлизадәнин Салјан әмәкчиләринин фәалијјәтинә һәср етдији 30-а гәдәр очеркини, әлбәттә, хатырламамаг олмаз. Әһмәд Чәмил Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Сәрдар Имрәлијевә мәнзум мәктуб көндәрмишдир. Мәктуб «Бол мәһсул, һалал чөрәк» ады илә «Совет кәнди» гәзетиндә нәшр едилмишдир (7 нојабр, 1970). Мән тәсәввүр едирәм ки, торпаға, әмәк адамларына бөјүк мәһәббәтлә јазылмыш бу зәһмәт нәғмәси нечә-нечә Сәрдар Имрәлијев кими гәһрәманын үрәјини дағa дөндәрмиш, фәрәһләндирмишдир.

Гәһрәманларын ишинин, фәалијјәтинин, характеринин әмәк просесиндә ачылмасы, әмәјин ичтимаи амил кими гәһрәманларын фәалијјәтинә дахил едилмәси мүасир нәсримизин әсас кејфијјәтләриндән биридир. Насирләримиз јени формалара мүрачиәт едирләр, әввәлләр һәјатын әһатә олунмајан саһәләринә диггәт јетирмәјә башлајыблар. Инсана инам, шәхсијјәт илә чәмијјәт арасында әлагә, инсанын мә'нәви аләминин максимал дәрәчәдә үзә чыхарылмасы сосиализм һуманизминин идеја хүсусијјәтләри кими тәзаһүр едир.

Лакин бу мәсәләләр ејни әһвалат, ејни һадисә, ејни конфликт, ејни образлар әсасында чанландырыланда тәкрар, јекнәсәглик јараныр. Бир романда кениш, һәртәрәфли һәлл олунан мүәјјән бир мәсәлә бу вә ја башга шәкилдә сонра јаранан әсәрләрдә тәкрар олунур. Һалбуки һәр бир јени әсәр өзү илә јени бир аләм кәтирмәлидир, онун мөвзусу да, сурәтләри дә, һадисәләри дә јени олмалыдыр. Һәгиги сәнәт тәкрары севмир!

Сон заманлар тәнгидчиләримиз нәсримиздә етик мәсәләләрә, инсанын дахили аләминин ин'икасына, һуманизм проблеминә кениш јер верилдијини гејд едирләр. Ејни мејли кәндә һәср олунмуш әсәрләрдә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Анчаг јахшы чәһәт будур ки, бу үмуми идеја-естетик хүсусијјәтләр ајры-ајры јазычыларда мухтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр едир. Үслуб мүхтәлифлији, һәр јазычынын ән'әнәјә өзүнәмәхсус мүнасибәти, орижинал ахтарышлары әдәбијјаты зәнкинләшдирән, мараглы едән амилләрдир вә бу рәнкарәнклик мүасир нәсримиз үчүн дә әсасән сәчијјәвидир. Мәсәлән, Сабир Әһмәдовла Әкрәм Әјлислинин јазы манерасы, тәһкијә тәрзи, мөвзу даирәси башга-башгадыр, һәрәсинин өз мәзијјәти, өз мөвгеји вардыр. Ә. Әјлисли даһа чох

лирик тәсвирә мејл көстәрир. «Күр гырағынын мешәләри» Ә. Һагвердијевин «Шејх Шабан»ыны хатырладыр. Лирик ричʼәтләр һадисәләрлә говушмуш шәкилдә ифадә едилир. Анчаг лирика характерин, һадисәнин тәбиилијинә, мәнтиги ардычыллығына хәләл кәтирмәмәлидир, реализми зәифләтмәмәлидир. Күр гырағынын чазибәси илә арвадыны, ики ушағыны гојуб кәлән бир азәрбајчанлынын психолокијасы, һиссләри, дүшүнчәләри һәртәрәфли верилмәлидир. Вәтән торпағына түкәнмәз, сонсуз мәһәббәти аилә сәадәтинә гаршы гојмаг, јазычы үчүн о гәдәр дә әлверишли мүнагишә дејил.

Әмәк гәһрәманы дөврүмүзүн баш гәһрәманыдыр. Шүбһә јохдур ки, јазычыларымыз бундан сонра да онун мәʼналы һәјатыны, зәнкин характерини, шәрәфли әмәјини һәгиги сәнәткарлыгла, лајигинчә әкс етдирәчәкләр.

1971

«АЗӘРБАЈЧАН» ЖУРНАЛЫ — 1981

(Бир илин бәʼзи јекунлары)[1]

Бир әдәби журналын иллик мәһсулу һәмин илин тәчрүбәсинин анчаг мүәјјән һиссәсини әкс етдирсә дә, онун мәзмунунда әдәби просесин бәʼзи үмуми инкишаф мејл вә тенденсијаларыны да көрмәк мүмкүндүр. Бу мәʼнада бир журналын иллик фәалијјәти барәдә сөһбәт ачмаг әдәби тәчрүбәнин бәʼзи мәсәләләринә диггәти јөнәлтмәк үчүн фајдалы вә әһәмијјәтлидир.

1981-чи илдә республикамызын мәдәни һәјатында фәргләнән иллләрдән олмушдур. Бу фәрг, һәр шејдән әввәл, мәдәни һәјатымыздакы фәаллыгда, әдәби һадисәләрин зәнкинлијиндә өзүнү көстәрмишдир. Өтән ил сон беш илдә әдәби һәрәкатын үмумиттифаг, һәм дә республика мигјасында нәтичәләрини мүзакирә едән ики әдәби мәчлис — совет вә Азәрбајчан јазычыларынын гурултајлары, бир чох классикләримизин вә мүасир сәнәткарларымызын үмумхалг бајрамы сәвијјәсиндә — әдәби фикир мүбадиләси шәраитиндә јубилејләри кечирилмиш, билаваситә әдәбијјата даир бир нечә партија сәнәди нәшр олунмушдур. Бүтүн бунлар әдәби һәјатда бир чанлылыг әмәлә кәтирмиш, илин өзүнәмәхсуслугларыны тәʼјин етмишдир. Бу үмуми әдәби мәнзәрәдә «Азәрбајчан» журналынын фәалијјәти нечә олмушдур? О, республиканын ән галын әдәби журналы кими илин әдәби һадисәләринә нечә мүдахилә етмиш, нечә мөвге тутмуш, һансы уғурлары илә охучуларыны разы салмыш, һансы чәтинликләрлә гаршылашмышдыр?

1981-чи илдә журналда шеʼрә кениш јер верилмишдир. Шеʼр һәмишә бизим халгын, азәрбајчанлы охучунун мәʼнәви һәјатында, әхлаги тәрбијәсиндә, вәтәндашлыг идејалары илә зәнкинләшмәсиндә, һәјатын гајнар ахынына дахил олмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Буна көрә дә бәдии мәһсулун бу саһәсинин идеја-естетик маһијјәтинә дәриндән нүфуз етмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Она көрә «хүсуси әһәмијјәт кәсб едир» дејирик ки, бугүнкү шеʼрин јени јарадычыларында, 70-чи илләрдә вә бәлкә бир аз сонра әдәбијјата кәлән шаирләрин јарадычылыг ахтарышларында чох бөјүк чәтинликләрлә гаршылашдыгларыны мүшаһидә едирик вә бу чәһәт «Азәрбајчан» журналынын «Әдәби кәнчлик» рубрикасында нәшр олунан шеʼрләрдә даһа габарыг көрүнүр.

1981-чи илдә көркәмли поезија усталарымызын әксәријјәтинин әсәрләри журналда дәрч едилмишдир вә бу әсәрләр үмумиликдә мүсбәт тәʼсир бағышлајыр. Сүлејман Рүстәм, Рәсул Рза, Осман Сарывәлли, Мирварид Дилбази, Һикар Рәфибәјли, Балаш Азәроғлу, Бәхтијар Ваһабзадә, Нәби Хәзри, Һүсејн Ариф, Чабир Новруз, Н. Һәсәнзадә, Г. Гасымзадә, Әли Тудә, Һ. Буллури, Фикрәт Гоча, Габил, Мәммәд Араз, Фикрәт Садыг, Сабир Рүстәмханлы, А. Зејналлы, Хәлил Рза, Һикмәт Зија, Тофиг Маһмуд вә б. шаирләрин әсәрләриндә классик Азәрбајчан совет шеʼринә мәхсус кејфијјәтләри ајдын мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Азәрбајчан совет поезијасынын инкишаф јолларында өзләринә мәхсус, өз поетик мөвге вә мигјаслары мүгабилиндә хидмәтләри олан бу шаирләрин иллик мәһсулу онларын ил әрзиндә јарадычылыг јениликләри, мөвзулары, поезијаны заманын һәрәкәти илә вәһдәтдә вермәк үчүн көстәрдикләри поетик тәшәббүсләри һаггында тәсәввүр әлдә етмәк үчүн гијмәтлидир. Бу шаирләрин әсәрләрини үмумиликдә сәчијјәләндирән хүсусијјәт онлардакы мүасирлик вә вәтәндашлыг пафосудур, күнүн, заманын сосиал проблемләринин бәдии һәллинә көстәрдикләри һәссаслыгдыр.

Журналын нәшр етдији шеʼр нүмунәләриндән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, бу илин шеʼри — лирик шеʼрдир. Поемаларын өзләри дә лирик планда јазылмышдыр. Анчаг бу лирика һәјата һәссас мүнасибәт бәсләјән, фәал, һәјати лирикадыр. Шаирләримиз шәхси һиссләрини дөврүн актуал проблемләри илә бағламыш, ичтимаи-сијаси лириканын бәʼзи јахшы нүмунәләрини јаратмышлар. Онлар бир сәнәткар, бир инсан кими чәмијјәтдәки мөвгеләрини ајдын еʼлан етмиш, бу үмуми, бәшәри мөвзунун конкрет милли аспектләрини дә нәзәрә алмышлар.

Кәлмишәм күнәшлә көрүшмәјә мән,
Һардан кәлмишәмсә, јадымда дејил.
Мән кечиб кәлмишәм милјон иллләрдән,
Пушкүмә дүшүбдүр бу ад, өмүр, дил.

Кәлдим ки, дүнјадан ким нсә кедиб,
Кәлдим инсан кими тапым, итирим.
Кәлдим ки, ешгими бәһанә едиб,
Мән дә бу дүнјаја инсан кәтирим.

[1] Мәгалә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы Рәјасәт Һејʼәтинин кениш ичласында «Азәрбајчан» журналынын бириллик фәалијјәти барәдә охунмуш мәʼрузә әсасында һазырланмышдыр.

Кәлдим ашиг өлум сују, торпаға,
Кәлдим һәјан олум инсан һајына,
Кәлдим өмүр олум мән бир арзуја,
Кәлдим бир үмидин сон һарајына.

Бурда нәләр олур, әввәл билмишәм,
Кәлмишәм севилим, сөјүлүм, — дејә,
Нәсими дәриси кејиб кәлмишәм
Һагг ишин јолунда сојулум дејә.

Кәлдим, азалмасын аләмдә бәшәр,
Бир көз артыг олсун һагг очағында,
Бирдән тәрәзијә кирәр хејир, шәр,
Хејир ағыр кәлсин сон ајағында.

(Фикрәт Гоча)

Бу, инсан ләјагәтини уча тутан бир һуманизмдир, «Нәсими дәриси кејиб» хејирлә шәрин мүбаризәсиндә хејрин сиглətини артырмаг үчүн сојулмаға һазыр олан, ады — азәрбајчанлы ады, дили — Азәрбајчан дили, һәјат јолу, өмрү, бу өмрүн мә'насы — халис азәрбајчанлы бир вәтәндашын јени һуманизмидир, дүнјаја нә үчүн кәлдијини билән, һагг иши јолунда мүбаризә апармаға һазыр олан јени дөвр шаиринин никбин, мүбариз һуманизмидир. Дил садә, риторика јох, фикир мүасир, гуру фәлсәфәчилик, дидактика јох!

Анчаг демәлијик ки, тәчрүбәли шаирләримизин бә'зән һәм гајә, һәм сәнәткарлыг чәһәтиндән мүасир поезија тәләбләринә чаваб вермәјән ше'рләри дә журнал сәһифәләринә кәлиб чыхыр ки, бунлар анчаг тәәссүф доғурур.

1981-чи илдә 150-јә јахын шаирин ше'ри чап едилмишдир. Бунларын јарысындан чоху јени јазанлардыр ки, 200-дән артыг ше'рләри охучулара тәгдим олунмушдур. Биз кәнчлијә журналда белә кениш јер верилмәсини доғру һесаб едирик. Чүнки бу күн Азәрбајчан әдәбијјаты өз инкишаф просесиндә јени бир нәслин формалашмасы дөврүнү кечирир вә бу мүһүм вәзифәни ләјагәтлә баша вурмаг үчүн кәнчликлә — јени әдәби нәсиллә хүсуси, чидди мәшғул олмаг зәруридир. Анчаг мәсәлә бир нөмрәдә 15 јени јазан шаирин ше'рини чап етмәклә битмир. Журнал ше'р алманахы дејил, онун сәһифәләри дә кичик әдәби експериментләр апармаг үчүн мүнасиб јер дејил. Мәним фикримчә, журнал инди күнүн идеја-естетик тәләбләри сәвијјәсиндә дуран сечилмиш ше'р нүмунәләринә диггәтини артырмалыдыр, даһа доғрусу, сынагдан чыхан кәнч шаирләрә кениш мејдан верилмәлидир.

Чаванларын ичәрисиндә фәрди јарадычылыг хүсусијјәтләрилә сечиләнләри олса да онлары бирләшдирән умуми кејфијјәтләр дә вардыр. Һәр шејдән әввәл һисс олунур ки, онларын бир чоху артыг ше'рин техникасына, онун гурулуш сирләринә јијәләнмишдир. Тәбиәти тәсвирә, тәрәннүмә мејл сон дәрәчә күчлүдүр, белә ше'рләрдә бә'зән колоритли, емосионал образлара да тәсадүф олунур. Тәбиәти дәрк бу ше'рләрдә лирик гәһрәманын өз мә'нәви сафлығыны, вәтәнә, онун торпағына бәсләдији севкини ифадә етмәк мәгсәди илә әлагәләнир. Мәһәббәт чаванларын ән чох мүрачиәт етдији мөвзудур вә бу һисси онлар әсәрләриндә јүксәк мә'нәви кејфијјәт кими тәрәннүм етмәјә чалышырлар. Бә'зән интим дујғулара ичтимаи мотивләр дә: аилә-мәишәт мотивләри дә гарышыр. Кәнд һәсрәти, кәндлә бағлы хатирәләр онсуз да һисс вә дујғуларла чох әлләшән бу поезијаја бир гәмкинлик вә көврәклик кәтирирсә дә мүасир кәнд һаггында мүәјјән лирик тәсәввүр ојадыр.

Әдәби кәнчликдә тарихи кечмишимизә — Дәдә Горгуда, Бабәкә, Короғлуја, бу шәхсијјәтләрлә бағлы һадисәләрин поетик ифадәсинә күчлү бир мејл ојанмышдыр. Халг әдәбијјаты мотивләринә, фолклор поетикасына мүрачиәт күтләви бир шәкил алмышдыр. Тәзәтәр поезијадакы бу мејли биз милли өзүнүдәркетмә просеси кими гијмәтләндиририк. Бу мејл чох ибтидаи шәкилдә нүмајиш етдирилсә дә, бә'зән шаблона чеврилсә дә, көрүнүр, белә просесин јаранмасыны шәртләндирән амилләр мөвчуддур. Чаванларын бә'зи ше'рләриндә өз варлығыны, һејсијјәтини, милли вүгарыны дујма вар, ана тәбиәтин көзәллијинә вурғунлуг вар; халгдан, халг әдәбијјатындан кәлән бир хәлгилик, садәлик вар:

Бу јолларын бир башында бир маһал,
О маһалын һәр аддымы нағылды.
О маһалын гарылары ипәкди,
Гочалары дүнја бојда ағылды.

О маһалын һәр дөнкәси гыфылбәнд,
Һәр чешмәси јүз мә'налы бајаты,
О маһалын һәр гајасы бир әрән,
Күләкләри јел ганадлы Јел аты.

(Гасым Аббасәлијев)

Јахуд ашағыдакы балача лирик парча садәлији, тәбиилији, халг ифадә тәрзи илә, дахили фикри мәнтиги, композисија бүтөвлүјү илә диггәти чәлб едир:

Нә замандыр,
дәниз көзлүм,
нә замандыр
бу дәнизи белә сонсуз,
бу руһуму белә сәнсиз,
көрмәмишдим,
нә замандыр.
Нә замандыр
јарпаг әллим,
нә замандыр
јарпаглары белә ипәк,
бу руһуму белә көврәк
көрмәмишдим,
нә замандыр.
...Дәниз көзлүм,
булуд сачлым,

јарпаг эллим.
Белә достлуг олмаз ахы.
Көзләјирәм,
кәл, амандыр.

(*Расәт*)

Бүтүн бунларла јанашы демәк лазымдыр ки, чаванларын мөвзу даирәси, үмумијјәтлә, әкәр журналда чап олунан ше'р-ләрлә мәһдудлашырса, нараһатлыг јаратмалыдыр. Белә ше'р-лә биз Азәрбајчан совет поезијасынын шөһрәтли бајрағыны ирә-ли апармагда чәтинлик чәкәрик. Ики јүздән артыг ше'рин әлли-дән чоху мәһәббәтә, отуза гәдәри тәбиәтә, бир ијирмиси кәнд һәсрәтинә, ушаглыг вә кәнд хатирәләринә һәср олунуб, бир хеј-лиси дә бајатысајағы, гошмасајағы ше'рләрдир. Бу гәдәр ше'рин ичиндә вәтәндашлыг пафосу илә мүасир инсанын әмәк һәјатына, дүнја һадисәләринә, Азәрбајчанын өз мүасир ичтимаи-сијаси вәзијјәтинә һәср олунмуш нүмунәләр аздыр. Сијаси лирикаја бир лагејдлик вардыр.

Бирчә 11-чи нөмрәдә анчаг севки вә тәбиәт мөвзусунда аша-ғыдакы ше'рләр чап олунмушдур: Севдим көзләрини; Лалә; Еһ, нијә ағачлар тез чичәкләнди; Тој һәсрәтли гызлар; Бир дәли, шыдырғы, јағыш јағајды; Күлүшүн; Кедирсәнми?; Бу чај ки, вар...; Гызлара; Бир јаз кечәсиндә; Нар ағачым, чичәклән вә с. Көрүндүјү кими, пис мөвзулар дејил, шаиранә мөвзулардыр, ан-чаг бүтүн ше'рин истигамәтини, өзү дә елә бир жанрын ки, әср-ләр боју халгымыз онун бөјүк идеалларындан фикри, мә'нәви гида алыб, бу чүр мөвчуза мәһдудлашдырмаға, мән белә фикир-ләширәм ки, бизим ихтијарымыз јохдур.

Бу, һәлә мәсәләнин бир тәрәфидир. Дәрч едилән ше'рләрин бөјүк бир гисминдә орижиналлыг да јохдур, тәкрар фикирләр, тәкрар һисс вә ифадәләр баш алыб кедир. Мәһәббәтдән, әлбәттә, јазмаг олар, јазылмалыдыр вә һәмишә јазылачагдыр. Бу мөвзу поезија илә әкиздир, һәтта ән јахшы мәһәббәт ше'ри үчүн мүса-бигә е'лан едиб мүкафат да вермәк олар. Анчаг ејни мотивләри, әсрләрлә дејилиб кәлән фикирләри нә гәдәр тәкрар етмәк олар? Өзү дә ашағы сәвијјәдә. Бу тәкрары ше'рләрин адындан да тә'-јин етмәк олар. «Јанымда олмајанда», «Көзләримдән чәкилмир-сән», «Сәнин үчүн гәрибсәмишәм», «Ајрылыг аны чатанда», «Вахтында чәкмишәм һәсрәтини», «Ај гара телли», «Севмәк ис-тәјирәм», «Сән ки, варсан», «Гајытма», «Мәһәббәт ағлајыб күлә биләрмиш» вә с.

Мәһәббәт али һиссдир, фәлсәфи, һәјати мәзмун дашыјыр, о һәмишә — һәр дөврүн өз фикри-мә'нәви тәләбләри сәвијјәсиндә тәрәннүм олунмуш, һәр дөврүн һиссләри вә дүшүнчәләри мөвге-јиндән мә'наландырылмышдыр. XVIII вә XIX әсрләр халг ше'ри нүмунәләриндә, ашыг поезијасында даһа поетик, даһа мә'налы дејилән бу мотивләри тәкрарламагла бүкүнүн поетик тәләблә-ринә чаваб вермәк, әмәл етмәк мүмкүн дејил. Һәр һансы мөвзу

сәнәт әсәринә, бәдии сөзә о вахт чеврилир ки, јазычы она јени мә'на верә билсин охучу исә ондан күнүн аһәнкини һисс етсин.

Бајаты шәклиндән вә мотивләриндән истифадә едәнләр дә бә'зән уғурлу нәтичәләр газана билмәмишләр. Бунлар бизим ешитдијимиз, билдијимиз бајатыларла өз фәлсәфи, һәјати туту-му илә јанашы дајананда, көрүн нечә сәсләнир:

Тутубму тәрси, нәдир?
Көнлүмдә тәр синәдир,
Талејин дә ишләри
Һәмишә тәрсинәдир.

Бах јара, јарашыға!
Көз гамашыр ишыға,
Горхурам ки, бурда мән
Дөнәм Сары Ашыға.

(*Һафиз Әли*)

Јахуд:

Хәнчәринин гашы дүшмәз.
Үзүјүнүн гашы дүшмәз,
Бу өмрүн хош сифәтинә
Бу јерләрин гышы дүшмәз,
Дүшмәз анам, дүшмәз анам.

(*Фирузә Мәммәдова*)

Дил хәталары, мә'нача зәиф ифадәләрлә, тәкрар чинасларла долу, конкрет фикри, дәјәри олмајан парчалары профессионал мәтбуат сәһифәләринә чыхармамаг даһа мәгсәдәујғундур. Фолк-лор поетикасына, бајаты шәклинә белә мүрачиәт мүасир поетик ахтарышлар просесиндә тәбии сәсләнмир.

Поезијада тәкрар үчүн тәзә бир мәнбә дә ачылыб — классик поезијанын мотивләри. Классика һәр һансы халгларын мүасир поезијасынын әсас фикри, поетик гида мәнбәләриндәндир. Анчаг тәкрара јол вермәмәк шәртилә.

1980-чи илин ахырларында ССРИ Јазычылар Иттифагы пле-нумунун сон илләрин поезијасына һәср олунмуш материалларын-дан биз белә нәтичәјә кәлдик ки, республикаларын әксәријјәтин-дә кәнч нәслин јарадычылығыны идеја мејлләри вә мөвзу чәһәтдән бирләшдирән үмуми кејфијјәтләр чохдур. Мәсәлән, та-нынмыш татар тәнгидчиси Р. Мустафин сон илләрдә әдәбијјата кәлән кәнч шаирләрин јарадычылығыны белә гијмәтләндирир: Чаванларын әсәрләриндә нә чатмыр? 70-чи илләрин икинчи ја-рысына мәхсус инкишаф ләнклији нә илә әлагәдардыр? Һәр шеј-дән әввәл, вәтәндашлыг јеткинлијинин вә камиллијинин зәиф-лији илә! Һазырда сәс-сәмирсиз, јухуладычы ше'р һәддиндән артыг јашамаг һүгугу газаныб... Чаван шаир ән чох нәдән јазыр? Шәһәрдә јашамасына бахмајараг, өз доғма кәнди үчүн, тәбиәт үчүн хиффәт едир, дарыхыр, чох вахт талесиз мәһәббәтиндән ја-зыр. Надир һалларда да вәтәндашлыг мөвзусундан... Истәр-истә-мәз бу шаирин көрүш, билик даирәси, вәтәндашлыг мөвгеји һаггында фикирләширсән. Көрүнүр, бизим бу поезијадан нара-

зылығымыз реал һәјатын мүндәричәси илә ше'рләрин мәзмуну арасындакы ујғунсузлугдан ирәли кәлир[1].

Белә бир үмуми һалы нәзәрә алыб фикирләшмәк олар ки, бу сүр'әт әсриндә, кениш информасија шәраитиндә бәлкә белә ше'рдә инсанын һәјәчанларынын, јорғунлуғунун, әсәб кәркинлијинин көмәјинә кәлир — мәһз сакитләшдиричи, бир аз интим, бир аз лирик?! Белә ше'рләр — әлбәттә, сөһбәт әсл ше'рдән кедир — бәлкә елми-техники тәрәгги дөврүнүн мә'нәви еһтијачларындан доғур? Материалист естетика дејир ки, һәр әдәби мәрһәләдә јаранан бәдии мәһсулу һәјатын, чәмијјәтин өз тәләбләриндән, өз ганунаујғунлуғундан тамамилә кәнарда һесаб етмәк олмаз.

Бүтүн бунларла јанашы бир һәгигәт дә мә'лумдур ки, елми-техники тәрәгги дөврүнүн интеллектуал тәләбләрини тәкчә пејзаж вә мәһәббәт лирикасы илә, сосиал проблемләрә, ичтимаи-сијаси һадисәләрә о гәдәр дә һәссас мүнасибәт бәсләмәјән бир лирика илә өдәмәк олмаз. Сијаси лирика XX әср милли ше'римизин бүтүн мәрһәләләрдә апарычы голу олуб. Индики шәраитдә ше'рин идеја-мөвзу чаларларыны мәһдудлашдырмаг, ону өз кениш мигјасындан — вәтәндашлыг пафосундан узаглашдырмаг... Бу, ше'рин ичтимаи, тәрбијәви тә'сир гүввәсини зәифләтмәјә јөнәлдән бир јол оларды.

Вагиф Чәбрајылзадә бу ил журналда 13 ше'р дәрч етдирмишдир. Бу ше'рләр, шәксиз, исте'дадын мәһсулудур, һисс олунур, шаир өз дүшүнчәләрини, һиссләрини, дахили дүнјасында һәрләдији фикирләри поетик дилә чевирмәк габилијјәтинә маликдир. Дүшүнчәләр, һиссләр исә јекрәнк, мәһдуд дејилдир. Ону ән ани тәәссүрат һәрәкәтә, илһама кәтирә билир вә бунлар асанлыгла поетик сөзә чеврилир. Бир дә көрүрсән ки, шаирин көрпәлик, ушаглыг јолдашы олан «гара чырағын ишығы» онун өмүр сирдашына, өмүр ишығына, өмүр дајағына чеврилир, онунла јанашы «илләри јарыб кечир», һәрә бир чырағын — ај чырағынын, күн чырағынын гулу олдуғу кими, о да өз гара чырағынын гулудур — ишығында илк ше'рини јаздығы гара чырағын, үмумән ишығын, анчаг өз көрдүјү, дуjдуғу, дајағына чеврилән ишығын. Лирик гәһрәманын бу әһвали-руһијјәсини бирчә сөзлә ифадә етмәк олар — сәдагәт! Бу гәһрәман һәмишә нараһатдыр, гәмлидир, кәдәрлидир, анчаг онун даима һәрәкәтдә олан ахар сулар кими ахмаг истәјән руһу, дүшүнчәләри бу кәдәрә, мүчәррәд дә олса, бир үмид, инам ашылајыр:

Елә ахыр,
елә ахыр бу сулар,
мәним сәркәрдан руһум
анчаг бу суларда динчәлир.
Баш гојуб бу дағлара
ахмаг истәјирәм
улу дағлардан
улу дәрјалара доғру...

[1] «Вопросы литературы», 1981, № 1, с. 95

Лирик гәһрәманын кәдәринин бә'зи ичтимаи мотивләри дә вардыр:

Дүш телевизордан, Гәдир Рүстәмов,
гәриб сәс көзәлдир, гејбдән кәләндә,
О тајдан кәләндә,
...Араз күләндә.

Анчаг бүтүн бу идеја кејфијјәтләрилә баһәм лирик гәһрәманын мә'нәви дүнјасыны там һалда нәзәрдән кечирәндә көрүрсән ки, о, чох интимдир, өз дахили аләми илә һәддиндән артыг мәшғулдур. Ичәрисини харичи дүнја илә әлагәләндирмәкдә һәлә чәтинлик чәкир, елә бил бу әлагәдән горхур, кизли, дахили һиссләринин, еһтирасларынын ифадәсинә верилән үстүнлүк лирик гәһрәманын реал планда анлашылмасына, реал һәјатла әлагәләнмәсинә мане олур. Онун кәдәр вә гүссә ичәрисиндә чырпынмасынын, зиддијјәтли руһи һаллар кечирмәсинин, тез-тез кәдәрләниб гүссәләнмәсинин, ичтимаи зәифлијинин әсас сәбәбләри дә будур. Бу зәиф тәрәфин сәбәбини чох һәссаслыгла лирик гәһрәманын өзү дә е'тираф едир:

Ким билир, бәлкә дә шаир ајағы
бу гара торпаға аз дәјдијиндән,
гара торпағын да, ағ ше'рин дә
гара шаирин дә, ағ шаирин дә
ағрылары артыр, ачысы артыр.

Бу гара асфалтлар гара булудтәк
гара торпаглардан галдырыр бизи —
нә көј кими көјдәјик,
нә јер кими јердә.

Һәгигәтән беләдир. Бу гәһрәман һәлә ајагларыны јерә мөһкәм дајамајыб; о, һәлә нә көј кими көјдәдир, нә јер кими јердә. 50-чи илләрин һәмин гәһрәманы асфалтын хәтринә чох дәјмишдир, бу тәзә мотив, тәзә бәһанә дејил. Анчаг сонраки чох фыртыналы јарадычылыг илләри тәсдиг етди ки, ким, һансы гәһрәман һәјат дејилән бүнөврәдән мөһкәм јапышдыса, о өз ше'р гајығыны саһилә уғурла чыхара билди.

Бизә белә кәлир ки, бу һәлә бәркдән-бошдан чыхмамыш чаван лирик гәһрәман һәјатла, заманла, әтрафында чәрәјан едән һадисәләрлә нә гәдәр чанлы, сых әлагә јаратса, һәјата мүнасибәтдә фәал ичтимаи мөвге тутса, һәјатын инкишаф ганунлары илә силаһланса, бир аз да китабларын тә'сиринә аз гапылса, бир о гәдәр асанлыгла чәтинликләрдән узаглашар, охучуларынын даирәсини хејли кенишләндирәр.

Азәроғлунун «Никаранчылыг нүсхәси» (№ 7, с. 72) ше'ринин дә әсас мөвзусу шаир нараһатчылығы вә кәдәридир. Анчаг мүәллиф өз шәхси аилә-мәишәт дујғулары илә шәртләнән нараһатлығыны, гүссә вә кәдәрини дахили һәјәчанлары чәрчивәсиндән чыхарыб, вәтәни Чәнуби Азәрбајчанда чәрәјан едән сијаси, мәдәни һадисәләрлә елә тәбии шәкилдә әлагәләндирир ки, шәхси

кәдәри вәтәнин о бири тајы илә бағлы никаранчылыг дујғулары илә бирләшиб бөјүк ичтимаи мә'налы кәдәрә, үмумхалг кәдәринә, никаранчылығына чеврилир. Кичик, ади бир һадисә ичәрисиндә шаир һәм өз дахили чырпынтыларыны верир, һәм дә бу дујғулары вәтәнин талејилә бағлы мүһүм һадисәләрлә сәсләшдирир. Белә кәдәр, әлбәттә, фајдалы кәдәрдир, инсаны нараһат едән, ојадан, ајылдан кәдәрдир.

Поезија бизә милләти јатырмаг үчүн јох, милләти ајылтмаг үчүн лазымдыр. Өзү үчүн поезија јохдур. Поезија — халг үчүндүр, онун һәјаты дәрк етмәси үчүн ән күчлү мә'нәви силаһлардан биридир. Бөјүк Зәрдабинин бу күн васијјәт кими сәсләнән кәламыны биз һеч вахт јаддан чыхармамалыјыг. «Бизим Гафгаз мүсәлманларына һеч бир јазы вә дил илә дејилән сөз о гәдәр әсәр етмәз, нечә ки, ше'р илә дејилән сөз».

* *
*

Өтән ил журналда үч роман, једди повест, ијирми бешдән артыг һекајә дәрч олунмушдур. Доғрусу, белә бир рәгәмлә гәнаәтләнмәк оларды. Анчаг биз «Литературнаја газета»да Газахыстан «Жулдыз» журналынын нәср бөлмәсинин илин фәалијјәтинә һәср олунмуш мәгаләдә охујанда ки, 1979-чу илдә орада 14 роман, 23 повест нәшр олунмушдур, бу рәгәм барәдә дүшүнмәли олдуг[1]. Һәр һалда бир факт кими ону редаксијанын нәзәринә чатдырмаг истәјирик.

1981-чи илдә халг јазычысы Сүлејман Рәһимовун «Ана абидәси» (сону), халг шаири С. Рүстәмлә Әһмәдаға Муғанлынын «Гачаг Нәби» кино-повести, Н. Хәзринин «Һејкәлсиз абидә» мәнсур поемасы, Әзизә Чәфәрзадәнин «Бакы — 1501», Чәмил Әлибәјовун «Гызыл ат вә торпаг» романлары, Сабир Азәринин «Күнәшә сары кедәндә...», Әли Әмировун «Аға, Балача, Гарача вә Сонракәлән», Нурәддин Һәкимин «Мејмунун дәфни», Таһир Һүсејновун «Имтаһан» вә Молдавија јазычысы Ион Друтсенин «Пајызын сон ајы» повестләри дәрч олунмушдур.

Биз бүтүн бу әсәрләр һаггында ајры-ајрылыгда данышмағы, фикир демәји гаршымыза мәгсәд гојмамышыг. Бу нүмунәләрин бә'зиләринә сөјкәнәрәк мүасир нәсрин бир-ики мәсәләсинә — мүһүм сајдығымыз мәсәләсинә өз мүнасибәтимизи билдирмәклә кифајәтләнәчәјик.

Нәср әсәрләринин бөјүк һиссәси мүасирләримизин һәјатына, дахили аләминә, дүшүнчәләринә, аилә-мәишәт, әхлаг проблемләринә һәср олунмушдур. Доғрудур, бунларын ичәрисиндә мәшһур халг гәһрәманы Гачаг Нәби, чох ачы талеји олан бөјүк Азәрбајчан шаири Мирзә Шәфи Вазеһ, ваһид Азәрбајчан дөвләти јаратмаг јолунда бөјүк фәдакарлыглар көстәрән Шаһ Исмајыл кими тарихи шәхсијјәтләрин бәдии образларыны јаратмаг мәгсәдини изләјән әсәрләр дә вардыр. Бунлар мүасир Азәрбајчан јазычысынын тарихә бәдии мүнасибәтинин сон мәрһәләсинә мәхсус хүсусијјәтләрини өзүндә ифадә едән нүмунәләр кими гијмәтлидир. Бу күн азәрбајчанлы охучусунун өз тарихини она өјрәдән, дәрк етдирән, анчаг ону бу күнүн дүшүнчәси, бахышы илә дәрк етдирән, бу күндән узаглашмаға јох, бу күнү габагламаға көмәк едән тарихи әсәрләрә бөјүк еһтијачы вардыр.

«Гачаг Нәби» кино-повестиндә халгын чаризмә вә јерли һакимләрә гаршы мүбаризәсинә башчылыг едән халг гәһрәманынын мүбариз, горхмаз, кениш тәбиәтли образы әсасән мүкалимәдән вә ајры-ајры епизодлардан истифадә јолу илә јарадылмышдыр. Мүәллиф шәрһинә вә тәһлилинә аз имкан верән бу жанр сурәтләрин бир-бирини изләјән лөвһәләрлә верилмиш һадисәләрин ичәрисиндә ачылмасыны шәртләндирмишдир.

«Һејкәлсиз абидә» лирик повестдир. Рич'әтләрин кенишлијини, публисистик пафосун күчүнү нәзәрә алсаг, ону, Нәби Хәзринин өзү дедији кими, «мәнсур поема» да адландырмаг олар. Мүәллиф Мирзә Шәфинин һәјатыны, мәһәббәтини, мүһити вә дөврүнү, достларыны, әлагәләрини, фачиәсини вә бу фачиәнин јаранмасында Боденштедтин ролуну тәсвир едән тарихи һадисәләр фонунда шаирин сурәтини чанландырмаг мәгсәдини изләмишдир. Әлбәттә, лирик повестин жанр имканлары дахилиндә.

Мә'лумдур ки, сон илләр тарихи романларын јазылмасына мејл күчләнмишдир. Бу, јени мәрһәләнин ән мүсбәт, фајдалы әдәби һадисәләриндән биридир. Тарихчиләримиз, көрүнүр, халгымыза өз тарихини өјрәтмәјә о гәдәр дә һәвәс көстәрмирләр. Бу вәзифәни һеч олмаса, јазычылар ичра етсинләр. Һәр бир халг өз тарихини, кечмишини билмәлидир вә бу саһәдә бәдии әдәбијјатын үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Јүксәк тәләбкарлыгла јазылмыш мүрәккәб тарихи һадисәләрин бәдии һәллинә наил олан «Мәһшәр» кими көзәл әсәримиз мејдана чыхмышдыр. Узаг кечмишә мүрачиәт едән тарихи романлардан бирини дә кечән ил журнал чап етмишдир. Әзизә Чәфәрзадәнин «Бакы — 1501» романы Азәрбајчан тарихиндә һәм дөвләт хадими, һәм дә бир шаир кими хүсуси мөвге тутан Шаһ Исмајыл Хәтаинин фәалијјәтинә һәср олунмушдур. Чох мүрәккәб, фәлсәфи, етик, дини көрүшләрин тоггушдуғу бу дөврү гәләмә алан мүәллиф мараглы тарихи фактлар әсасында бир сыра чанлы сурәтләр, вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг еһтирасы илә долу, охунаглы сәһнәләр јаратмышдыр. Романда мүәллиф тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан сурәт вә һадисәләрә лазым олдуғундан кениш јер верилсә дә тарихи һәгигәтлә онларын ујарлығы, әлагәләнмәси јахшы тә'сир бағышлајыр. Анчаг Шаһ Исмајылын шәхсијјәтини габартмаг вә романдакы һадисәчилији мәһдудлашдырмаг үчүн шиәлијин тәблиғини тәсвир едән сәһнәләри јығчамлашдырмаг пис олмазды. Шаһ Исмајыл тарихимиз үчүн ваһид Азәрбајчан дөвләти јара-

[1] *С. Кирабаев.* Штрихи современности, «Литературная газета», 2 июля 1980 г., № 27.

дан шәхсијјәт кими гијмәтлидир, шиәлији јајан мүбариз кими јох. Јә'ни ки, тарихдә дә шиәлик ејни заманда бөјүк идеалы һәјата кечирмәк үчүн бир васитә олмушдур.

Тарихи әсәрдә бәдии һәгигәт тарихи һәгигәти тәсдиг етмәлидир, тарихи һәгигәтин консепсијасына әкс кетмәмәлидир, тарихилик принсипи һәр јердә көзләнилмәлидир, тарихи шәхсијјәт вә һадисәләрдән мүмкүн гәдәр кениш өлчүдә истифадә олунмалыдыр. Тарихи бәдии әсәр тарихи һадисә вә шәхсијјәтләри нағыллашдырмамалыдыр, һадисәчилик, мачәрачылыг белә әсәрләрин идеја-бәдии сигләтинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Тарихи бәдии әсәр јазмаг јазычыдан бөјүк мәс'улијјәт тәләб едир. Бу, халгын тарихини кениш охучу күтләсинә нечә чатдырмаг мәсәләсидир. Анчаг, нәдәнсә, тәнгид чох вачиб бир проблемә лагејдлик көстәрир. Журналын јазычы Иса Һүсејновла тарихчи Әбүлфәз Рәһимовун елми мүбаһисәсини нәшр етмәси бу күн үчүн чох әһәмијјәтлидир. Мүкалимә бир даһа тәсдиг едир ки, тарихи әсәр јазан јазычы мөвзусуну бир тарихчи гәдәр дәриндән билмәлидир. Онун тарихи, фәлсәфи вә мүасир маһијјәтини өзү үчүн һәртәрәфли ајдынлашдырмалыдыр, анчаг бу һалда бәдии исте'дадын күчү илә камил бир сәнәт әсәри мејдана чыха биләр.

Бунунла белә, јухарыда дејилдији кими, нәсрин бүтүн жанрларында јазылан нүмунәләрдә мүасир һәјат мөвзусу әсас јер тутур. Отуз бир фәсли журналын 1980-чи ил нөмрәләриндә чап олунан халг јазычысы Сүлејман Рәһимовун «Ана абидәси» романы нөвбәти илдә баша чатмышдыр. Хүсуси тәһлилә еһтијачы олан бу романда мүәллиф јарадычы шәхсијјәтин әхлаги, мә'нәви аләми, өз идеалы уғрунда мүбаризәси проблеминә тохунмуш, бәдии исте'дадла исте'дадсызлығы ајрыча мә'нәви аләм кими гаршылашдырмыш, бу бәдии мәгсәди чанландыран сурәтләр јарада билмишдир.

Чәмил Әлибәјовун «Гызыл ат вә торпаг» адлы јени романынын мөвзусу исә мүхтәсәр дејилсә, тәрбијә, әхлаг проблеминә, мүасир инсанын мә'нәвијјаты вә онун чәмијјәтлә әлагәсинә һәср олунмушдур. Мүәллиф мүхтәлиф характерли, дүнјакөрүшлү, тәбиәтли сурәтләр јаратмаг јолу илә кедәрәк чаван нәслин тәрбијәси, бу просесдә аиләнин, валидејнләрин ролу кими мәсәләләри илк плана чәкмиш, Икрәмовлар аиләси илә Галалы аиләсинин гаршылыглы мүнасибәтләри зәмининдә өз јазычы мәрамыны ачмаға чалышмышдыр.

Чәмијјәтин сырави, ади адамларынын дүнјакөрүшләри, һәјаты, арзулары, дахили аләмләри, севинч вә кәдәрләри илә нәсрә кәтирилмәсинин бөјүк тарихи вардыр вә бу саһәдә Азәрбајчан нәсри М. Ф. Ахундовдан башлајараг узун инкишаф јолу, мүхтәлиф мәрһәләләр кечмишдир. Лакин 60—70-чи илләрдә белә инсанларын тәсвиринә күчлү бир мејл ојанды. Бу мөвзуда јазылмыш ири вә кичик һәчмли әсәрләр мејдана чыхды. Нәсримиз јени

кејфијјәтләрлә зәнкинләшди. Нәсрин бу тәмајүлүнүн наилијјәтләри көз габағындадыр.

Анчаг әдәби кәнчлијин бир чох әсәрини охујуб бу нәтичәјә кәлмәк олур ки, онлар һәмин тәмајүлүн әдәби тәчрүбәсиндән һәмишә дүзкүн нәтичә чыхармыр, ади вә садә адамларын ачы талеләрини көстәрмәкдә биртәрәфлилијә, ифрата варыр, һәјатын өзүндән чох әдәбијјата сөјкәнир, тәкрар сурәтләр јарадырлар. Белә сурәтләрин дахили аләми илә харичи мүһит арасында әлагә зәиф олур.

Чаван насир Сәфәр Алышарлынын «Гасым» вә «Зәнк» һекајәләри бу проблем барәдә фикир мүбадиләси етмәјә мараглы материал верир. Һәр ики һекајә марагла охунур, һадисәләри, инсанлары өз тәбии һалында тәсвир үсулу илә диггәти чәлб едир. Тәсвир просесиндәки мүәллиф тәмкини јахшы тә'сир бағышлајыр. 12 ил өвладсыз, сонсуз аилә һәјаты кечирән, ким билир, бәлкә дә елә бунун дәрдиндән әјјашлыға гуршанан Гасымын, арвады Шәкәрин ачы талеләри охучуну кәдәрләндирир, рүшвәт үчүн беш манат пулун, бир дәмир парчасынын кифајәт олдуғуну күман едән Билалын садәлијинә, садәлөвһлүјүнә күлүрсән, ејни заманда, ачыјырсан. Анчаг бу һекајәләри охујуб гуртарандан сонра онларын ојатдығы тә'сирин фәргини дә һисс едирсән, јазычы мүшаһидәсинин характериндәки маһијјәт ајрылығы илә гаршылашырсан.

«Гасым» һекајәсиндә јазычы мүшаһидәси әсасән сејрчи характер дашыјыр, Гасым һәр күн, һәмишә көрдүјүмүз минләрдән биридир. Анчаг бу үмумилик Гасым сурәтиндә фәрдиләшә, типикләшә билмир. Тәсадүфи дејил ки, һекајә мелодраматик бир финал илә гуртарыр. Доғрудур, образын јарадылмасында классик һекајәчилијин реалист тәсвир үсулу, манерасы чаван јазычынын чох көмәјинә кәлиб. Анчаг бу тә'сир јарадычы фајдаланмадан даһа чох тәглидә доғру јөнәлдилмишдир. Мүәллиф һәјатда көрдүјү инсанлары, талеләри мүасир сәнәткар бахышы илә мүшаһидә етмәјә, мә'наландырмаға чәтинлик чәкмишдир. Она көрә дә Гасым сурәти јарадылмыш ачы талели сурәтләрин тәкрары тә'сири бағышлајыр, адамда чох елә давамлы јени фикир вә дујғу ојатмыр.

Доғрудур, һекајәдә белә бир сәһнә вар ки, ајрылмаг фикринә дүшән Шәкәр сон көрүшү ичкијә алудә әри Гасымла стол архасында кечирмәји гәрара алыр, онунла бадә бадәјә вурур, һәјатында илк дәфә ичкинин тә'сириндән мәст олур вә бундан сонра сәссиз-сәмирсиз шејләрини јығышдырыб, һәмишәлик әрини тәрк едир, бу кедишлә Гасымы хошбәхт етмәк истәјир. Анчаг бу һадисә Гасымдан чох Шәкәрин өз характеринин ачылмасына көмәк едир. Гасым сон вахтлар әдәбијјата ахыб кәлмәкдә олан, бирбиринә охшајан, ејни талели, ејни тәбиәтли, кимсәсиз, јазыг инсан сурәтләриндән о гәдәр дә фәргләнмир. Белә тәкрара мејл исә чаван јазычынын мүшаһидәсинин фәаллығына мәнфи тә'сир

көстәрә биләр. Һәгиги сәнәт әсәриндә һәјат, варлыг, инсан һәмишә тәзә, јени көрүнмәлидир.

Бу барәдә редаксијанын јазычыја вердији јарадычылыг мәсләһәтләриндә доғру мәгамлар чохдур. Һәгигәтән чаван мүәллифләрин бә'зи нәшр олунан әсәрләринин «бөјүк бир гисми нәинки мөвзусу-мәзмуну, һәтта өлчүсү, аһәнки илә дә бир-биринә охшајыр». Билаваситә «Зәнк» мүәллифинә дејилән бу сөзләри дә фајдалы һесаб етмәк лазымдыр: «Һекајәләриндә әдәбијјатдан кәлән мотивләр дә ашкар һисс олунур».

«Зәнк» һекајәсиндә исә вәзијјәт башгадыр. Билал тәзә сурәтдир, бу, јарадычы јазычы мүшаһидәсинин мәһсулудур, бурада ајдын јазычы мөвгеји дә вар, характери үчүн һәјат материалы да вар, реалист финал да вардыр. Билал ешидәндә ки, оғлуну рүшвәт вермәдији үчүн ә'лачылыгдан салыблар, бунун үчүн о, мүтләг пул вермәлидир, мәктәбә кедиб өзүнәмәхсус гүрур вә чәсарәтлә мүдирин габағына јанындакыларын көзү өнүндә бир бешлик туллајыр, чыхыр бајыра. Чох тәбии, образын характеринин дахили мәнтиги кими сәсләнән бу һәрәкәт ичтимаи бир е'тираз сәвијјәсинә јүксәлир, образын өзүнүн бәлкә дә дәрк етмәдији бу акт, онун өзүнүн дәрк олунмасы үчүн мә'нәви бир ачара чеврилир.

«Baлададашын тој һамамы» Елчинин ејни адлы гәһрәманынын өмүр јолуна һәср олунмуш һекајә силсиләсиндәндир. Илк һекајәләрдә олдуғу кими, бурада да чәмијјәтдә һеч бир хүсусијјәти илә фәргләнмәјән, ади мөвге тутан бир чаванын өз мүһитинә мүнасибәти ачылыр. Балададашы әһатә едән инсанлар һәрәси өз аләми, дүнјакөрүшү, психоложи өзүнәмәхсуслуглары илә сечилирләр.

Гызы консерваторијаны битирмиш, күрәкәни бәстәкар олан Күмүш Малик кәндин «мө'тәбәрләриндәндир», павилјонларын бирини бағлајыб, бирини ачыр, Маликин гоһуму һамамчы Әләкбәрин һәјаты, шөһрәти, иззәти вәзифәси илә бағлыдыр. О да кәнд әһлинин иши дүшән адамларындандыр. Чајчы Гәзәнфәр, һәмишә дәм олан Әмиргулу вә б. — үмумијјәтлә, бүтүн бу инчә јуморла тәсвир олунан сурәтләрдән мүәллиф Балададашын характерини, һәјата мүнасибәтини, дахили аләмини ачмаг үчүн истифадә едир.

Әсас әһвалат јахын күнләрдә тој етмәјә һазырлашан Балададашла Күмүш Малик вә онун гоһуму һамамчы Әләкбәр арасында дүшмәнчилијә чеврилән бир мүнагишә илә башлајыр. Бу конфликт әсасында гурулан һекајәдә интизарла долу лөвһәләр бир-бирини изләјир, һамы Балададашын тој һамамына кетмәси күнүнү көзләјир, бу шәхси конфликтин нә илә нәтичәләнәчәји барәдә дүшүнүр, кәнддә чүрбәчүр мүлаһизәләр ајаг алыб јеријир. Еlә бу һәлледичи анда биз әсл Балададашы танıјырыг, бурада гејри-ади бир әһвалат баш верир: һамы бу мүнагишәнин бөјүк мә'рәкә илә гуртарачағыны көзләдији һалда Балададаш тој һамамына кетмәк үчүн евләринә јығылан достларыны көтүрүб һамам әвәзинә дәнизә апарыр — думдуру, көз ишләдикчә узанан көмкөј дәнизә... бир анда саһили чаванларын сәсләри бүрүјүр. Һамы Балададаша бахыб гышгыр-бағыр сала-сала, јүјүрә-јүјүрә, сојуна-сојуна лүт анаданкәлмә олуб дәнизә атылыр вә һеч бири дәнизин бумбуз сујуну вечинә алмыр. Саһили «Ај Әләкбәр» сәсләри бүрүјүр, истеһза долу бу сәдалар көһнәлијә, көһнәлији тәмсил едәнләрә гаршы бир е'тираз сәдасы кими сәсләнир. «Тој һамамындан» — дәниздән кери гајыданда Балададашын һамамын габағында гышгыра-гышгыра Әләкбәрә дедији бу сөзләр һекајәнин санки әсас гајәсини ифадә едир: «Алә, Әләкбәр, о сәнин һамамын, о да сән! Мән дәниздә чимдим... Мәним оғлум дәнизә охшајачаг, дај сәнин о хосма һамамына јох!»

Көрүндүјү кими, јазычы балача гәһрәманын башына кәлән балача әһвалатла конкрет бир һәјат проблемини һәлл етмишдир: лазым оланда көһнәлији јенисилә әвәз етмәк мүмкүндүр, инсан өз азадлығына, сәрбәстлијинә әнкәлә чеврилән һәр чүр манеәјә гаршы чыхыш јолу тапмаға гадирдир. Һекајәдә чағырыш руһу вардыр, чәмијјәтдә бухова чеврилән мүһафизәкарлыға, һәр чүр һәјати шәртиликләрә е'тираз руһу вардыр. Бу наилијјәтин әсас сәбәбләриндән бири одур ки, јазычы мүшаһидәси сејрчи јох, јарадычы сәчијјә дашыјыр, ади инсанларын мә'нәвијјатларындакы јениликләри, јени дөврүн јаратдығы јени кејфијјәтләри көрә вә гијмәтләндирә билир.

Әли Әмировун «Ағча, Гарача, Балача вә Сонракәлән» повестинин дә баш сурәти Чаһанкир ади адамлар гәбилиндәндир. Анчаг о нәсрин сон илләр јаратдығы јазыг вә фағыр сурәтләрдән бир о гәдәр дә сечилмир. Чаһанкир кәсбкарындан галыб бүтүн меһрини мәдәнијјәт евинин мејданчасындакы һовузда сахланан дөрд сона гушуна салыр, башга гајғыларыны унудуб күнләрини онларла кечирир. Күнләрин бириндә бу јазыг, фағыр, көврәк, зәһмәткеш адамын башына әсл фачиә кәлир, киминсә хејри, киминсә хәтри, киминсә гисасы үчүн бу сона гушлары ләзиз бир тәам кими бир мәчлисин сүфрәсинә кәлиб чыхыр, аһ-зар ичиндә галан Чаһанкир бу ишдә өз мүдири Гачајын әли олдуғуну билиб чохдан хидмәт етдији мәдәнијјәт сарајындан кетмәји гәрара алыр. Беләликлә, әтрафындакы инсанлардан даһа чох дилсиз-ағызсыз гушларла үлфәт тапан Чаһанкир санки тәк галыр, бу һадисәјә о гәдәр дә чидди јанашмајан гаровулчу Һәсән кишидән башга дәрдини бөлүшмәјә кимсәни тапмыр.

Инсанларын талеләрини һәлл едән бир-биринә охшар кеф мәчлисләринин тәсвири нәсримиздә һәддиндән артыг чохалмышдыр. «Дәјирман»ын ибтидаи, дајаз шәкилдә тәкрары башлајыб. Сурәтләри диалектлә данышдырмаг да әсл сәнәтин јолу дејил.

Нәсрдә мәнфи әхлаглы инсанларын, антиподларын тәсвиринә кениш јер верилир. Бу, әлбәттә, һәјатдан кәлән мөвзудур, проблемдир, чәмијјәти керијә чәкән бәдәмәлли, мүһафизәкар көрүшлү инсанлар һәмишә табагчыл әдәбијјатын тәнгид вә тәһлил һәдәфи олуб вә бу күн дә јазычыларымыз тәбии олараг бу мөв-

зуја, белә инсанлара мүрачиәт едирләр. Анчаг мәнә елә кәлир ки, јенә дә проблемин бәдии һәллиндә јазычыларын бөјүк јарадычылыг чәтинликләри вардыр. Бу мәсәлә дә јазычы мүшаһидәси, јазычы мөвгеји, јазычы сәнәткарлығы вә истедады илә сых әлагәдар мәсәләдир. Һәјата мүнасибәтлә онун инкишаф мәнтигини вә перспективләрини дәрк етмәклә, һәгиги чанлы мүсбәт гәһрәман сурәтинин јарадылмасы мүрәккәбликләрилә, чәтинликләрилә әлагәдар бир мәсәләдир.

Бу мүнасибәтлә ики әсәрдән — Сабир Азәринин «Күнәшә сары кедәндә...» вә Нурәддин Һәкимин «Мејмунун дәфни» повестләриндән данышмаг истәјирәм.

«Мејмунун дәфни» сатирик повестиндә мүәллиф бир рајон мәркәзини ағыр вәзијјәтә салан бир дәстә бәдәмәлли, бәдәхлаглы инсанлардан сөһбәт ачмағы гаршысына мәгсәд гојмушдур. Биз гәтијјән белә формал мүгајисә апармаг вә анчаг бу мүгајисә илә повестә гијмәт вермәк фикриндә дејилик ки, бу нечә рајон мәркәзидир, бураја јығылан бүтүн инсанлар — вәзифәлидән тутмуш вәзифәсизәчән һамысы мә'нәвијјатча позғун, һәр шејә шүбһә илә јанашан, бир-биринә дост дејиб, далда ајағынын алтыны газан, әчлаф, фырылдагчы вә икиүзлүдүр. Рајонда доносјазанлар нә истәјирләр еләјирләр. Бир нәфәр — Әләнкә Әлигошун бүтүн рајону киринч еләјиб, кими истәјир вәзифәдән чыхартдырыр, кими истәјир вәзифәјә гојдурур. Адыны јазмағы белә бачармајан Әлигошунун далынча бир сүрү адам сүрүнүр, нә вар ки, о, «чәсарәтли» адамдыр, доносларын алтында өз адыны мәрд-мәрданә гојдурмагдан чәкинмир. Мәһз гојдурмагдан, чүнки өзү јазы јаза билмир. Бу рајон мәркәзиндә һамы бир-бирини алдадыр, әлә салыр, бир-биринин далынча данышыр, бир-биринә хәјанәт едир, ишләри саһмана салмаг үчүн шәһәрдән нүмајәндә кәлир ки, о да ағылдан вә мә'нәвијјатдан касыбдыр, һамыдан нә исә умур, рајон гадынлары исә кишиләрин әлиндә өз пис нијјәтләрини һәјата кечирмәк үчүн бир васитәдир... вә с.

Мәсәлә тәкчә һәјатын негатив тәрәфләринә мүәллифин хүсуси һәвәс көстәрмәсиндә дејил, әсл мәсәлә ондадыр ки, бурадакы сурәтләр характер сәвијјәсинә, мәнфиликләри өзләриндә бирләшдирән сурәтләр сәвијјәсинә галхмыр, фәрдиләшә билмәдији кими, үмумиләшә дә билмирләр; мүәллиф сурәтләрин мә'нәви дүнјасына енмәјә, онларын психоложи вәзијјәтләрини ачмаға мачал тапмыр, одур ки, бу сурәтләр мүәјјән һадисәләрин ичрачылары кими бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнмирләр. Елә бил онлар инсан дејил, бир дәнә дә олсун мүсбәт чәһәтләри, инсани сифәтләри јохдур. Бу мүбалиғә һүдудсузлуғу һәмин сурәтләри тәбииликдән, инсанлыгдан чыхарыр, чансызлашдырыр, бир нөв мүгәвваја чевирир. Бир вахтлар вар иди, бүтүн мүсбәт фрагментал кејфијјәтләри өзүндә бирләшдирән мүгәвва мүсбәт сурәтләр јарадырдылар, инди исә тәрсинә олуб, бүтүн фрагментал мәнфиликләрә малик мүгәвва мәнфи сурәтләр јаранмаға башлајыр.

Повестдәки сурәтләрдә тәзәтәрлик дә аздыр, һәтта мүәллифин өзү дә буну һисс едәрәк әсәрин епиграфында: «Галошлунун гәними Сүлејман Рәһимова узун өмүр, чан сағлығы...» — дејә мәшһур Галошлуну хатырлатмағы өзүнә борч билир.

Үмумијјәтлә, бу насирдән она көрә бир аз әтрафлы данышдыг ки, онун јазы тәрзиндә, сурәтләри данышдырмаг, һадисәләри тәсвир техникасында мараглы хүсусијјәтләр вардыр, мүкалимәләри тәбиидир, дили садә вә хәлгидир. Дүздүр, диалектләрдән тез-тез истифадә едир: гымзанмаг, чылдырламаг, чадаррамаг, ирсиз, чанытмыш, зымыртағ чәләкләмәк, мағдур, сәрдәмә, дазыја-дазыја, пәрхашлыг, гәләнник, варағамаг кими аз данышылан, јахуд анлашылмајан сөзләр ишләдир. Бунларын бир чоху һеч диалектоложи лүғәтдә дә јохдур, анчаг јериндә ишләнән тәзә сөзләр вә ифадәләр дә вардыр ки, бунлар чаван јазычынын дилинә колорит вә емосионаллыг верир.

Сабир Азәринин «Күнәшә сары кедәндә...» повестиндә дә әхлаги ејбәчәрлији, мә'нәви јохсуллуғу вә позғунлуғу илә чәмијјәти бөјүк сосиал чәтинликләр гаршысында гојан антиподларын тәнгидинә кениш јер верилир. Анчаг јазычы бизи инандыра билмир ки, мүхтәлиф јолларла вәзифә башына кечән, зәли кими ондан јапышыб һәр чүр рәзаләтә әл атан Сәттарзадәләр, Чаббарзадәләр нә гәдәр һијләкәр олсалар, нечә маскалансалар да чәмијјәтин апарычы мүсбәт әхлаги тәмајүлләри гаршысында таб кәтирә билмир, ән ачы, лакин мә'нән тәмиз вә саф инсанларын мүгабилиндә әзилир, кичилир, бир варлыг кими өлүрләр. Бурадакы гаршыдурма заһири сәчијјә дашымыр, повестин гәһрәманы Мустафа Дүнјамалыјев әсла өз тәрәф-мүгабилләри илә, һимајәләриндә олдуғу рәисләрлә ачыг мүбаризә апармыр, чүнки ајдын көрүр ки, буна онун күчү чатмаз, онлар һөрүмчәк тору кими бир-биринә бағлыдырлар.

Мустафа да «ади адамлар» гәбилиндәндир, елә бир идеалы да јохдур, ән бөјүк арзусу вәзифә саһиби олмагдыр, бунун үчүн дөвләт гануну да позур, анчаг әсәр боју онун дахилиндә сонрадан әмәлә кәлмиш јад мә'нәви кејфијјәтләрлә мүбаризә кедир.

Мүәллиф тәһлил күчүнү өз гәһрәманынын характерини, тәбиәтини ачмаға јөнәлдир. Мустафа һадисәләрә, инсанлара мүнасибәтини көстәрә-көстәрә мә'нән јүксәлир, өз әхлаги вә ирадәси илә шәрә, פислијә гәләбә чалыр.

Повестдәки һадисәләр чәми үч күндә давам едир. Бу үччә күндә биз Мустафанын һәјат јолу, тәһсили, севкиси, аиләси, дүшүнчәләри, әхлагы, әтрафдакылара мүнасибәтилә таныш олуруг. О, рајон ичраијјә комитәсинин сәдри Чаббарзадәнин тапшырығы илә торуға чејран овуна кетмәли олур, мин бир әзијјәтлә вә'дини јеринә јетириб бир чејран овлајыр. Мустафа лилли, гамышлы көлдә јолуну итирир, боранлы-човғунлу тәбиәтлә өлүм-дирим мүбаризәсинә башлајыр, чијниндә зиндана дөнмүш чејранла көлдә долашан Мустафанын саһилә чыхмаг чәһдләри, үмидләри бир-бир боша чыхыр, кетдикчә сәртләшән боранда һәлак олмаг горхусу дәгигәдән-дәгигәјә артыр. Анчаг вә'динә әмәл етмәк, ја-

ланчы чыхмамаг фикри бир ан Мустафаны тәрк етмир. Әзијјәтләрә мәрдликлә синә кәрир, бөјүк ирадә нүмунәси көстәрир.

Биз әсәрдә һәм дә овун һәјәчанлы, чазибәли сәһнәләри илә гаршылашырыг, овчу психолокијасы, вәтәнин чејран-чүјүрлү, газлы-ördәкли тәбиәтилә, бурада мәскән салмыш башга һејванларын һәјаты илә таныш олуруг: будур, ики тәкә чејран үз-үзә дајанмышдыр, кәллә-кәлләјә кәлир, онлардан бири гоча, дикәри исә чавандыр. Узагдан бу мәнзәрәни сејр едән Мустафа гоча тәкәни өз рәиси «Сәттарзадә», чаванын исә «Мустафа» адландырыр, дөјүш кет-кедә гызышыр, бујнуз парчалары көјдә ојнајыр, кәллә таппылтылары дүзү бүрүјүр. Бир аз сонра чејран сүрүсүнүн һәрис бир чанаварын һүчумуна мә'руз галдыгыны көрүрүк, гоча тәкә — «Сәттарзадә» илә чаван тәкә — «Мустафа сүрүнү һүчумдан горумалыдыр. Гоча тәкә чанаварын ағзындан хилас олмаг үчүн чүрбәчүр фәндләр ишләдир, о, тәчрүбәлидир, чаван тәкәни ачыг-ашкар өлүмә итәләјир, чаван тәкә — Мустафа чаванлыг енержиси илә чејран сүрүсүнү бүтүн гүввәси илә мүдафиә едир, гоча тәкә бүдрәјиб, бир анда гана булашыр, өзүндән күчлүнүн гаршысында таб кәтирә билмир.

Охучу истәр-истәмәз һәјатдакы Сәттарзадә илә Мустафанын вәзијјәтини, агибәтини хатырлајыр, ики характери үзләшдирир.

Тәсвир олунан бу һадисәләр ичәрисиндә мүәллиф һәр фүрсәтдән истифадә едиб өз гәһрәманыны данышдырыр, дахили монологлар тәдричән Мустафанын мә'нәви аләмини ачыр. О, олубкечән әһвалатлары јада сала-сала, онлара мүнасибәтини билдирә-билдирә бир инсан кими јүксәлир. Кимәсә һәдијјә апармаг үчүн табелијиндә олан әмәкдашы гадаған олунмуш чејран овуна көндәрән Чаббарзадә ешидәндә ки, Мустафа үч күндүр овдан гајытмајыб, мәсәләнин үстүнүн ачылмамасы үчүн үрәјиндә онун өлүмүнү арзулајыр, беләликлә, ики мә'нәвијјат, ики әхлаг үз-үзә дајаныр, даһа онларын мүәјјән һадисәләр ичәрисиндә гаршылашдырылмасына еһтијач галмыр.

Лилли-гамышлы көлдә күнәшә сары кедәндә анчаг Мустафа өлүмүн ағзындан хилас олур... мәһз кәләчәјин бу ишыглы јолунда шәр, бәдлик чох сөнүк, кәләчәксиз көрүнүр.

Ејни мәгсәд, ејни мөвзу, анчаг проблемин ајры-ајры сәнәткарлыг мөвгеләриндән һәлли.

* * *

Һаггында данышдығымыз илдә журналда әдәбијјатшүнаслыға даир 23, мүасир әдәбијјат һаггында 7 мәгалә дәрч олунмушдур. Ресензијаларын сајы 17-дир. Бунларын 7-си әдәбијјатшүнаслыг әсәрләринә һәср едилмишдир.

Әкәр чари әдәбијјатын проблемләриндән бәһс едән 7 мәгаләдән икисинин тәнгидә, биринин бәдии дилә аид олдуғуну нәзәрә алсаг, онда журналын чох еһтијач дујулан мүасир бәдии әдәбијјатын мәсәләләринә мүдахиләсинин нә вәзијјәтдә олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Әлбәттә, мәсәлә тәкчә кәмијјәтдә дејил. Амма дәрч едилән мәгаләләрин мөвзу әһатәси көстәрир ки, бунларла мүасир әдәбијјатын инкишафына тә'сир көстәрмәк вәзифәсини јеринә јетирмәк мүшкүлдүр.

Журналын әдәбијјатшүнаслыг проблемләринә кениш јер вермәсинин објектив сәбәбләри вардыр. Республикамызда классикләримизлә әлагәдар кечирилән тәдбирләрә, јубилејләрә, һабелә јени тәдгигатларын нәтичәләринә, шифаһи халг әдәбијјатына һәср олунмуш мәгаләләрдә әдәбијјат тарихимизин мүхтәлиф актуал мәсәләләри ишыгландырылмышдыр. «Әдәбијјатшүнаслыг», «Сәрһәдсиз сөз сәрвәтимиз», «Ахтарышлар, тапынтылар», «Фактлар, јозмалар», «Әдәби әлагәләримиз» рубрикалары алтында верилән бу мәгаләләр охучуларымызы әдәби ирслә, бу саһәдә апарылан јени тәдгигатларла, алимләримиз арасында давам едән елми-нәзәри мүбаһисәләрлә, тапынтыларла, әдәби әлагәләримизлә таныш едир. Чаван әдәбијјатшүнасларын да чап едилән мәгаләләри үмумиликдә јахшы тә'сир бағышлајыр, әдәбијјат тарихинин тәдгигат һүдудларынын кенишләндирилмәсиндә онларын сәмәрәли фәалијјәти ајдын һисс олунур. Чәнуби Азәрбајчанла әлагәдар верилән мәгалә вә материалларын әһәмијјәти хүсуси гејд олунмалыдыр. Араз чајынын о бири саһилиндә, мин бир мүсибәтин ичиндә вәтәнпәрвәр бир әдәбијјат јараныр ки, ону арамсыз, јүксәк сәвијјәдә, ардычыл шәкилдә тәблиғ етмәк вә јајмаг ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Бу чәһәтдән халг јазычысы Мирзә Ибраһимовун һазырда Чәнуби Азәрбајчандакы әдәби һәрәкатын тәһлилинә һәср етдији «Чәнуб совгаты» мәгаләси өз мәзмун кенишлији, факт зәнкинлији вә әдәби фикримизә кәтирдији јенилији илә, мүасир Чәнуб әдәбијјатына илк дәфә фәал елми мүдахиләси илә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Үмумијјәтлә, журналда әдәбијјатшүнаслыг бөлмәсинин мигјасы јахшы тә'сир бағышлајыр, республикамызда сон дөврдә классик ирс вә мәдәнијјәт тарихимизә көстәрилән диггәтлә һәмаһәнк сәсләнир, кәләчәкдә бу истигамәти ејни сәвијјәдә давам етдирмәк мәгсәдәујғундур. Бунунла белә журнал билаваситә онун профили илә о гәдәр ујғун олмајан, сырф әдәбијјатшүнаслыг органларына аид олан, анчаг беш-он тәдгигатла мәшғул охучуну чәлб едән материаллар да чап едир.

Әдәбијјатшүнаслыг проблемләринин ишыгландырылмасында республикамызын 25-дән артыг танынмыш алими вә чаван әдәбијјатшүнасы иштирак етмишдир. Бәс бу рәгәмин мүгабилиндә республика тәнгидчиләринин гүввәсиндән нечә истифадә олунмушдур? Јахшы олунмамышдыр!

Ил әрзиндә журналда мүасир әдәбијјатымызын проблемләринә һәср олунан 7 мәгаләнин 8 мүәллифи вардыр. Бунларын да бири јазычы, бири дилчи, бири исә тарихчидир. Профессионал тәнгидчи-мүәллиф һеј'әтинин азлығы журналын әдәби просе-

син чанлы, зәрури проблемләринә мүрачиәт етмәсини, бу проблемләрә фәал чохсаһәли мүдахиләсини мәһдудлашдырмышдыр.

Јашар Гарајевин «Драматуркијанын ахтарышлары» мәгаләси, Араз Дадашзадә илә бирликдә тәнгидимизин вәзијјәти барәдә диалогу, Елчинин «Уман јердән күсәрләр» вә Һәсән Гулијевин «Ахтарыш стратекијасы вә онун һүдудлары» мәгаләләри, Иса Һүсејновла Әбүлфәз Рәһимовун «Мәһшәр» романы әтрафында мүбаһисәси мүасир Азәрбајчан совет әдәбијјатынын вә тәнгидинин мәсәләләрини мүасир әдәби фикримиз сәвијјәсиндә тәһлили, мараглы елми нәтичәләри илә диггәти чәлб едир. Тофиг Һачыјевин «Бәдии дилин ше'р вә нәср ладлары» мәгаләси нәср дили илә ше'р дилинин гаршылыглы тә'сири мәсәләсинә һәср олунмушдур.

Бу сијаһынын өзү тәсдиг едир ки, мүасир әдәби тәчрүбәнин ирәли сүрдүјү онларча проблемин һәллинә, тәдгигинә олан бөјүк еһтијач бахымындан журналын тәнгид бөлмәсинин проблематикасы нечә касыб вә әһатәсиздир.

Бу тәнгиди мәгаләләрдә бә'зи әдәби проблемләрин гојулушунда бизә мүбаһисәли көрүнән мәгамлар вар ки, бир нечә сөз дә бу барәдә демәк истәјирик.

Тәнгидчи Вагиф Јусифлинин «Сәнәткар мөвгеји вә әдәби гәһрәман» мәгаләси актуал бир мөвзуја һәср олунмуш вә тәнгидчинин башга мәгаләләри кими, бә'зи елми нәтичәләри илә хош тә'сир бағышлајыр. Анчаг мәгаләдә бизә мүбаһисәли көрүнән фикирләр дә вардыр.

Мәгаләнин әввәлиндә охујуруг: «Публисистик тон, јүксәк патетик чағырыш, сәфәрбәрлик әһвали-руһијјәси, бирбаша идејанын өзүндән доған сәнәткар тенденсијасы сосиализм реализминә хас олан әсәрләрин әсас мәзијјәтидир».

Бәдии әсәрдә сәнәткар мөвгејини ашкарлашдыран бу компонентләри садалајандан сонра мүәллиф 60—70-чи илләр нәсрини бу бахымдан тәһлил едир вә бахыб көрүрсән ки, бурада онун мәгсәди, һеч дә «сосиализм реализминин вәзијјәти» кими гијмәтләндирдији кејфијјәтләри мејдана чыхармаг, тәсдиг етмәк дејилмиш. Тәнгидчинин бүтүн чидд-чәһди буну сүбут етмәкдән ибарәт олмушдур ки, 60—70-чи илләр нәсринин бә'зи нүмунәләриндә сәнәткар мөвгеји проблеминин нәзәријјәсини әсасландырсын, јә'ни сүбут етсин ки, сәнәткар мөвгеји бәдии әсәрдә «кизли» јолларла да ашкарланыр, онун тәһлил үчүн сечдији әсәрләрдә бирбаша тенденсијанын јохлуғу онларда сәнәткар мөвгејинин јохлуғу демәк дејилдир. Бу фикрини даһа да әсасландырмаг үчүн мүәллиф јазыр ки, «...елә бир әсәр тапмаг олмаз ки, орада бу мөвге (сәнәткар мөвгеји — К. Т.) ашкарланмасын».

Онда тәбии белә бир суал доғур: мүәллиф тәһлил етдији әсәрләри сосиализм реализми методунда јазылмыш әсәрләр һесаб едир, ја јох? Ахы мәгаләдә бу әсәрләрин һеч бириндә ситатда садаланан кејфијјәтләрин варлығындан сөһбәт кетмир?! Мүәллиф бәдии әсәрләрдә сәнәткар мөвгејинин һансы «кизли», «өртүлү» јолларла ашкарлана билмәси јолларыны тәдгиг едир?

Нечә ола биләр ки, сәнәткар мөвгејиндән данышасан, мүсбәт гәһрәман проблеминә тохунмајасан?! Елә бил тәнгидчи «мүсбәт гәһрәман» сөзүнү терминләр сијаһысындан чыхардыб, «әдәби гәһрәман», «мүсбәт сурәт» терминләри илә әвәз едиб. Мүсбәт гәһрәман барәдә сөһбәт ачан тәнгидчиләрә исә мүнасибәти јахшы дејил. Нијә? Она көрә ки, онун үстүнлүк вердији, бир чүр, бир нөв әдәбијјат вар, о әдәбијјатда мүсбәт гәһрәман јохдур; она көрә ки, әдәби просесә о, бүтөвлүкдә нәзәр сала билмир, мүсбәт гәһрәманы олан әсәрләрдә исә сәнәткар мөвгеји «кизли» јолларла јох, бирбаша тенденсија јолу илә ашкарланыр. Одур ки, мәгаләнин лап башлангычында истигамәтверичи нәзәри мәнбә кими кәтирилән ситат көјдән асылы бир вәзијјәтдә галды.

60—70-чи илләр нәсринин бүтүн истигамәтләринә ејни објективликлә јанаша билмәјән тәнгидчи Рәһим Әлијевлә мүбаһисәсиндә дә сәнәткар мөвгејиндән данышдығы һалда, өз тәнгиди мөвгејини лазымынча мүдафиә едә билмир.

Рәһим Әлијевин «Исте'дадын һәјатилији» мәгаләсиндә кәнддән јазан чаванларын һекајәләриндән бәһс олунур. Тәнгидчи чаван насирләрә мәсләһәт көрүр ки, кәнди кениш планда, һәртәрәфли, мигјаслы тәсвир етмәк, сурәтләр даирәсини кенишләндирмәк лазымдыр. Әкрәм Әјлисли нәсриндән кәлән мотивләри тәкрар етмәк кечилмиш бир мәрһәләнин тәкрарына апарыб чыхарар. Мәгаләдән ашағыдакы парчалара диггәт јетирәк: «Нәдәнсә сон ики-үч илдә нәсримиздә балача, көврәк, көмәксиз, јалныз һиссләр сәвијјәсиндә јашајан инсан сурәтләринә, онларын «ағрыларына», «әзабларына» мараг артмышдыр. Белә гәһрәманлы әсәрләр бир-бирини тәкрар едир, һәјата, инсанлара јазычы бахышындакы ејни зәиф нөгтәјә ишарә едир».

«Белә әсәрләрин сәчијјәви хүсусијјәти одур ки, онларын гәһрәманлары шәхси, психоложи, ичтимаи чизкиләрдән чох һиссләри вә емосијалары, јә'ни ағрылары бахымындан тәсвир едилирләр. Онларын нәзәриндә «инсан ағрылары» әдәбијјат үчүн ән ләјагәтли, ән бәшәри мөвзудур...» «Амма нәср әсәри анчаг инсан изтирабларыны вә һиссләрини тәсвир етмәк нијјәтилә гијмәтли ола билмәз».

«Инсан ағрысы әдәбијјатда өз сәбәби вә маһијјәти илә мә'налыдыр».

«Гәһрәманлары хырда, санбалсыз олан әсәрләрин чохунда һәјат материалы да касаддыр. Бу исә тәсадүфи дејилдир вә бә'зи кәнч јазычыларда һәјат материалынын, һәјат билијинин, јазычы дүнјабахышынын дарлығы вә дајазлығы илә бағлыдыр».

Көрүндүјү кими, мәгалә әсасән дүзкүн мөвгедән јазылмышдыр. Мүәллиф, үмумијјәтлә, әдәбијјатда ағрынын тәсвиринин әлејһинә кетмир вә ачыг дејир ки, бәдии әсәр «анчаг инсан изтирабларыны» тәсвир етмәсилә гијмәтләндирилә билмәз. Вагиф Јусифли еһтијатла вә гисмән дәгиг дејилмиш бу фикрә гаршы

өз чавабында «инсан ағрыларын»ын тәсвири нә вахтдан әдәбијјат үчүн јасаг е'лан олунмушдур? — суалыны гојуб вә әдәбијјатда «ағры» проблеминин шәрһини верир.

Мәгаләдән өјрәнирик ки, демә, дүнјанын Толстој, Чехов, Мирзә Чәлил кими бөјүк сәнәткарлары, совет әдәбијјатынын Н. Думбадзе, Ч. Ајтматов, И. Һүсејнов кими нүмајәндәләри инсан ағрысыны тәсвир едән јазычылардыр. Һәјаты јох, «инсан ағрысы»ны. Сонра өјрәнирик ки, демә, «ағры» әдәбијјатын ајрыча «тематикасы» имиш. Бәс онда «севинч тематикасы» нијә олмамалыдыр? Бәс инсан һиссләринин бу тәрәфинә нијә белә лагејдлик көстәрилир? Чох ајдын һисс олунур ки, нәјисә мүдафиә етмәкдән өтрү мүәллиф тәнгидчи јолдашынын фикрини тәһриф едәрәк, мәсәләни сон мәтләбә чатдырмаг истәјирмиш, демәк истәјирмиш ки, «инсан әзабы», «инсан агрысы» чидди әдәбијјатын мөвзусу ола биләр. Әлбәттә, ола биләр вә буну сүбут етмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Анчаг билмәк лазымдыр ки, әсл чидди әдәбијјат һәјаты әкс етдирир, бу, сәнәтин әлифбасыдыр. Һәјат исә тәк ағрыдан ибарәт дејил вә бөјүк бир халгын әдәбијјатыны «инсан ағрысыны», «инсан әзабыны» тәсвир етмәјә јөнәлтмәк јанлыш мөвгедир.

Вагиф Јусифли бир чох елми-нәзәри, әдәби просеслә бағлы мараглы мәгаләләрин мүәллифидир. О, әдәби просесә биртәрәфли, бир аз да субјектив мүнасибәт бәсләмәкдән узаглашса, шәксиз, даһа чох фајда верә биләр.

Бизә белә кәлир ки, бугүнкү тәнгидин әсас чәтинликләриндән бири јазычы вә мүасир һәјат проблемләринин һәллиндәки мүрәккәбликлә бағлыдыр; һәјат, чәмијјәт, дүнја һадисәләринин, халг талејинин бир чох вачиб мәсәләләринин, јени инсанын мә'нәви аләминдәки әсаслы дәјишикликләрин бөјүк мигјасда бәдии әдәбијјата нечә кәтирилмәси барәдә аз дүшүнмәси, үмумән, һәјатын өзүнә мүдахиләсинин зәифлијидир. Тәнгид чох заман һәјатын әдәби просес гаршысында ирәли сүрдүјү актуал проблемләрдән сәрф-нәзәр едәрәк анчаг бәдии әдәбијјатын өзүнүн мөвзулары илә мәшғул олур, бу исә онун бәдии јарадычылығын чәтинликләрини вахтында үзә чыхармаг имканларыны хејли мәһдудлашдырыр.

Елми-техники тәрәгги дөврүнүн јени инсаныны һәртәрәфли— дахили дүнјасы, әлагәләри, дүнјакөрүшү илә бирликдә чанландырмаг саһәсиндә јазычыларымызын гызғын ахтарышлар апардыглары бир заманда мүсбәт гәһрәман проблеминин мүхтәлиф аспектләринин нәзәри, методоложи шәрһинә бөјүк еһтијач дујулур. Белә күман едирик ки, һәјат материалыны әсас көтүрәрәк тәнгидин зәнкин нәзәри арсеналынын, тарихи тәчрүбәсинин көмәјилә, анчаг сәбирлә, һөвсәлә илә гәһрәман ахтарышлары просесинә мүәјјән истигамәт вермәк олар, бу барәдә јазычыларымыза мүәјјән јардым әли узатмаг олар. Чүнки әдәбијјаты кичик мәнфи сурәтләр башына көтүрүб, онларла дөврүн апарычы мејлләринин бәдии һәллини вермәк чәтиндир, белә сурәтләр чох заман бөјүк әдәбијјатын бәдии типләринә чевриләбилмирләр, әдәби просесин сүр'әтли ахынында көрүнмәз олур, тез дә унудулурлар.

Журналын «Китаблар, рә'јләр» рубрикасында мүасир әдәбијјатын вә елми-нәзәри фикрин әсасән наилијјәтләри тәблиғ олунур. Бурада тә'рифләјичи ресензијаларла јанашы А. Һүсејновун «Нәсрин тәкамүлү вә тәнгидин мүшаһидәләри», Шириндил Алышановун «Милли реализмин типолокијасы», А. Мәммәдовун «Низами һаггында јени тәдгигат», С. Ахундовун «XVII әср Азәрбајчан лирикасынын тәнгиди», Назиф Гәһрәмановун «Ушаглыгдан јеткинлијә гәдәр» кими нәзәри тәһлил професионаллығы илә сечилән, бәдии вә нәзәри фикрин һәртәрәфли — һәм мүсбәт, һәм зәиф тәрәфләрини арашдыран мәгалә типли рә'јләри дә дәрч едилмишдир.

Башга рубрикаларын да мөвзуча кенишләндијн һисс олунур: «Дүнја әдәбијјаты», «ССРИ халглары әдәбијјаты», «Совет әдәбијјаты классикләри».

1982

АЗӘРБАЈЧАН ГОРКИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА

Максим Горки 1891-чи илин апрел ајында Русијаны сәјаһәтә чыхмышды. Бу, ади, мәгсәдсиз бир сәјаһәт дејилди. Вәтәнини гызғын бир мәһәббәтлә севән кәнч Алексеј ону әһатә едән аләми, халглары, инсанлары, онларын һәјат вә мәишәтини, адәт вә ән'әнәләрини өјрәнмәк, билмәк истәјирди. О, өзү сонралар јазырды: «Мәним Русијаны сәјаһәт етмәјим сәфиллијә олан мејл олмајыб, һарада јашадығымы, әтрафымда олан халгын ким олдуғуну көрмәк арзусундан ирәли кәлмишди».[1]

Горкинин сәјаһәт маршруту чох кениш вә мүрәккәб олмушдур. О, јашадығы Нижни-Новгороддан чыхдыгдан сонра Волга илә Саритсинә кәлмиш, Дон сәһраларыны кечәрәк Ростовда олмуш, орада ағыр физики ишдә чалышмыш, Воронеж, Курск, Харков шәһәрләриндә галмышдыр. Әдибин олдуғу һәр бир јер, һәр бир шәһәр, һәр бир јашајыш мәнтәгәси онун јазычы һафизәсиндә силинмәз изләр бурахмыш, кәләчәк бир чох һекајә вә романынын әсас мөвзусуну тәшкил етмишдир.

Бу јерләрдән сонра Горки Бессарабијаја кәлир, Дунај саһилләринә кедиб чыхыр, бурада о, зәнкин халг јарадычылығы мотивләри илә таныш олур, нәһајәт, Одесса, Херсон, Перекоп, Јалта, Керч вә Таманы кечәрәк Кубана чатыр, орадан исә һәрби Күрчүстан јолу илә Тифлисә кәлир.

Тифлисә гәдәрки сәјаһәт сәккиз ајә јахын сүрмүшдү. Кәнч Горки Тифлисә чатанда артыг 1891-чи илин нојабры иди.

[1] *М. Горький.* Собрание сочинений, том 29, М., 1955, сәһ. 148.

Тифлис бу заман кәнчлик еһтирасы илә јанан, јазмаг, јаратмаг ешгилә чырпынан, мә'нәви бөһранлардан хилас олмаға чан атан Горкинин һәјатында чох мүһүм бир рол ојнады. Бурада Горки тезликлә Русијадан Гафгаза сүркүн едилмиш ингилабчыларла таныш олур, дәмирјолу фәһләләри илә јахынлыг едир, онларла достлуғу кетдикчә мөһкәмләнмәјә, көрүшләри мүнтәзәм шәкил алмаға башлајыр. Тифлис достларынын ичәрисиндә сонралар Горки илә әлагә сахлајан, дәфәләрлә сүркүнләрдә олмуш ингилабчы А. М. Калјужны (1853—1939), фәһлә-механик Ф. Ј. Афанасјев (1869—1921) дә вар иди. Һәр ики ингилабчы кәнч Горкинин Тифлисдә ән чох севдији, тә'сирләндији, үнсијјәт бағладығы инсанлар иди. Тәсадүфи дејил ки, илк мәтбу әсәри олан «Макар Чудра»ны о, Калјужнынын евиндә јазмыш, онун көмәјилә јерли «Гафгаз» гәзетиндә чап етдирмишди. Һекајәнин чап олундуғу 1892-чи илин 12 сентјабрыны Горки һаглы олараг өз әдәби јарадычылығынын башланғычы һесаб едирди.

Максим Горки Тифлисдә јашадығы мүддәтдә Загафгазијанын мүхтәлиф шәһәрләрини кәзир, халг һәјаты вә мәишәтилә таныш олур. О, Күрчүстанын Ахалкәләк, Батум, Ахалск, Гори кими шәһәр вә гәсәбәләриндә олмуш, алдығы тәәссүратлары, ешитдији мә'луматы мүхтәлиф әсәрләриндә, о чүмләдән «Гафгаз гачаглары» ады илә 1896-чы илдә «Нижегородски листок» гәзетиндә чап етдирдији очеркләриндә вермишди.

М. Горки һәлә 1892-чи илдә Тифлисдә олдуғу заман сијаси бир мүбаһисә әснасында «Бакы» кәлмәсинин мә'насыны өјрәнмишди. Әдиб «Советләр Иттифагында» адлы мәшһур әсәриндә һәмин мүбаһисәнин чох мараглы тәсвирини верир. Горки хатырлајыр ки, бир дәфә Тифлисдә көркәмли рус халгчыларындан олан Берви-Флеровскинин јанында олдуғу заман онун бир азәрбајчанлы публисист илә сөһбәтини ешитмишди. Флеровскинин јанында шаһиди олдуғу сәһнәни о белә хатырлајыр: «Фамилијасыны унутдуғум бир түрк (азәрбајчанлы — К. Т.) публисист бизә Бакы шәһәринин мараглы вә көзәл тарихини нағыл етди. О, шәһәри «Бадкуие» адландырды. Хатиримдәдир, «бад» — фарсча — шәһәр, «ку» — күләк, Бакы — күләкләр шәһәри демәкдир, — дејә изаһ етди.

Флеровски хошламазды ки, онун јанында башгасына гулаг ассынлар. Одур ки, о, наразы һалда түркә деди:

— Бунлар һамысы әфсанәдир! Кечмиши унутмағы өјрәнмәк вә өјрәтмәк лазымдыр.

— Сизин инди дедикләринизи мән унуда билмирәм, бу исә артыг кечмишдир, — дејә нәзакәтлә түрк она чаваб верди вә сорушду:

— Мән дүнән нә олдуғуму вә атамын ким олдуғуну унутсам, бу күн өзүмү нечә таныја билләрәм?

Онлар мүбаһисәјә киришдиләр. Флеровски һәмишәки кими һөвсәләсиз вә кобуд иди; дүшмән она ше'р охујурмуш кими ә'ла, тамамланмыш чүмләләрлә чаваб верирди. Бу сәһнә, хүсусилә

түркүн сөзләри санки дүнән көрдүјүм вә ешитдијим кими инди дә чох јахшы хатырымдадыр.

Ола биләр ки, мәним белә тез-тез кечмишә гајытмағым кәнч охучуларын хошуна кәлмәсин? Анчаг мән буну гәсдән едирәм. Мәнә елә кәлир ки, чаванлар кечмиши кифајәт гәдәр билмирләр, өз аталарынын әзаблы вә гәһрәман һәјатыны ајдын тәсәввүр етмирләр...

Мән билирәм ки, хатирәм «көһнәликләрлә» һәддиндән артыг долудур, анчаг һеч нәји унуда билмирәм вә унутмағы лазым көрмүрәм».

Бу балача, лакин мә'налы сәһнә Горкидә һәлә 1892-чи илләрдә Бакыја, азәрбајчанлылара мараг ојандығыны көстәрмәкдир. Бурада досту Флеровскинин дејил, илк дәфә көрдүјү азәрбајчанлы публисистин доғру фикирләринә Горкинин рәғбәти дәрһал һисс олунур. Чүнки азәрбајчанлы публисистин сөзләриндәки һәгигәт кәнч әдибин фикирләри илә чох ујғун кәлирди. Һәмин мүбаһисәјә Горки гарышмамышдыса да, јәгин ки, үрәјиндә, көрүшләриндә азәрбајчанлынын чәбһәсиндә дурмушду. Тәсадүфи дејил ки, сонралар Горки һәмин фикирләри даһа да инкишаф етдирәрәк кәнчләрә мүрачиәтлә јазырды: «Һазыркы вәзијјәти јахшы гијмәтләндирмәк үчүн, сиз кечмиши јахшы билмәлисиниз. Кечмиши өјрәнмәкдән чәкинмәјин! Бу, сизә һазыркы вәзијјәти даһа јахшы баша дүшмәјә көмәк едәр...»[1]

Биз Горки илә көрүшмүш азәрбајчанлы публисистин ким олдуғуну билмирик. Јәгин ки, о, 90-чы илләрдә Тифлисдә фәалијјәт көстәрән габагчыл зијалылардан бири олмушдур. Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, бу көрүш вә о заман Тифлисдә мүмкүн олан онларла белә көрүшләр кәләчәкдә Горкидә Азәрбајчан мәдәнијјәтинә, бу халгын адәт вә ән'әнәләринә ојанан марағын илк амилләриндән бири олмушдур.

Максим Горкинин Бакыја илк кәлиши дә онун Тифлисдә јашадығы дөврә тәсадүф едир. О, 1892-чи илин јајында, һәлә Гара дәниз саһилинә ишләмәјә кетмәздән әввәл Бакыја кәлмиш вә бу илк көрүш Горкијә чох ағыр тә'сир бағышламышды. Бу сәјаһәтә Горки тәк дејил, фәһлә јолдашы Фјодор Јермолајевич Афанасјев илә бирликдә кәлмишди.

Ф. Ј. Афанасјев 90-чы илләрдә марксизмлә таныш олмуш фәһләләрдән иди. С. Аллилујев «Кечмиш јол» адлы хатирәсиндә нағыл едир ки, Ф. Ј. Афанасјев јени башланан ингилаби һәрәкатын фәал иштиракчыларындан иди. О, Тифлис дәмирјол е'малатханасында ишләјирди. Фәһлә дәрнәкләринә бә'зән өзү илә бәрабәр Горкини дә апарырды.

М. Горкинин Фјодор Јермолајевич илә достлуғу да бурадан башланмышды. Бир чох дәлилләр сүбут едир ки, Бакыја онлар даһа мүнасиб иш тапмаг мәгсәдилә кәлмишдиләр. 1892-чи илин јајында һавасы нефт гохујан исти Бакы вә онун санаје рајонла-

[1] *М. Горький.* О молодежи. М., 1949, сәһ. 95.

452—7

рыны кәзәркән фәһләләрин ағыр күзәранын, дөзүлмәз иш шәраитини көрән Ф. Ј. Афанасјев Горкијә демишдир: «Үч дәфә ачындан өләрәм, анчаг бураја ишләмәјә ҝәлмәрәм». Бакыдан гајытдыгдан сонра 1892-чи илин јајында Горкинин Гара дәниз саһилләринә ҝедәрәк орада Сухум — Новороссијск шосесинин тикинтисиндә ишләмәси дә, онун Бакыја ишләмәк мәгсәдилә ҝәлдијини тәсдиг едир. «Советләр Иттифагында» адлы очеркләрдән ајдын олур ки, XIX әсрин ахырларында Бакынын «Гара шәһәр» рајонундакы ағыр иш шәраити Горкијә чох мәнфи тә'сир етмиш вә она ҝөрә дә, о бурада ишләмәк фикриндән дашынмышдыр.

Хатирәләр ҝөстәрир ки, Горки Бакыја ҝәләркән, еjни заманда, бурада сијаси сүркүнләри, танıдығы вә танымадығы достлары, ингилабчылары ҝөрмәк, јохламаг мәгсәдини изләјирди.

Горкинин Тифлисдә олдуғу заман евиндә јашадығы Олга Иосифовна Данко хатирәләриндә јазыр: «1891 вә 1892-чи илләрин јајында биз бирликдә Бакыда, Кутаиси вә Батумда сүркүндә оланлары јолухардыг»[1]. Лакин Горкинин Бакыја ҝәлдији заман киминлә ҝөрүшдүјү һаггында һәләлик әлдә һеч бир мә'лумат јохдур.

Горкинин һәјатына аид бир чох хатирә вә дәлилләр ҝөстәрир ки, ҝәнч әдиб 1892-чи илдә Бакыда ики дәфә олмушдур. 1892-чи ил сентјабр ајынын ахырларында Горки Нижни-Новгорода гајыдаркән Тифлисдән дәмирјолу илә Бакыја ҝәлмиш вә бурадан Хәзәр дәнизи илә Һәштәрхана јола дүшмүшдүр. Һәмин илләрдә Горки илә чох јахын олмуш О. Ј. Каминскаја хатирәләриндә онун 1892-чи илин сентјабрында Бакыдан Һәштәрхана јола дүшдүјүнү гејд едир[2].

Һәмин мә'луматы М. Горкинин бу јахынларда С. Ј. Бродскаја тәрәфиндән тапылмыш вә илк дәфә алман дилиндә «Das deutsche Buch» журналында чап олунан «Хәзәр дәнизи үзәриндә јелкәнли ҝәмидә» адлы натамам һекајәси дә тәсдиг едир[3].

Һекајә белә башлајыр: «Беләликлә, јенидән Нижнијә, дәмирјолу илә Бакыја гәдәр ҝәлиб, мән әввәлләр танıдығым балыгчылыг артели илә растлашдым...» Биринчи шәхсин дилиндән вә әдибин ҝәнчлик илләринин мараглы бир сәһнәсини чанландыран бу һекајә Горкинин Бакыдан Һәштәрхана ҝәми илә ҝетмәсинә һәср олунмушдур. Әдиб бурада ајдын реалистик бојаларла Нижни-Новгороддан олан өз таныш јерлиләринин, јол јолдашларынын сурәтләрини јарадыр, онларын характериндәки мөһкәмлији, ирадәни ҝөстәрир.

Максим Горкинин Бакы вә онун нефт мә'дәнләри һаггындакы хатирә вә мүлаһизәләринин бөјүк бир һиссәси дә бу илк тәәссүратлар әсасында јазылмышды.

[1] *Илья Груздев.* Горький и его время. Советский писатель, 1948, сәһ. 559.
[2] Јенә орада, сәһ. 585.
[3] Бах: Неизвестный рассказ М. Горького, «На шхуне по Каспийскому морю», Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка, том XIII, вып. 5, М., 1954, сәһ. 449—455.

Һәлә ҝәнч јашларында ичтимаи-сијаси һадисәләрә тәнгиди мүнасибәт бәсләмәји бачаран Горки, Бакы һаггындакы фикирләрини илк дәфә 1896-чы илдә «Одесские новости» гәзетиндә чап етдирмишдир. Һәмин илдә Нижни-Новгородда Үмумрусија сәнаје вә бәдии сәркиси ачылдығы заман Горки дә «Одесские новости» гәзетинин мүхбири сифәтилә орада иштирак едирди. Бу илләр ҝәнч јазычынын ән фәал чалышдығы дөвр иди. О, бир тәрәфдән бәдии јарадычылыгла мәшғул олур, дикәр тәрәфдән исә Үмумрусија сәркисинә даир онларла, мүхбир мәктублары, фелјетонлар, очеркләр јазыб чап етдирирди. Јалныз 1896-чы илдә Горкинин имзасы илә 261-дән јухары мүхтәлиф мәзмунлу әсәри чап едилмишди. Сәркијә һәср олунмуш мәгалә вә очеркләриндә о, зәһмәткешләрин мүдафиәчиси кими чыхыш едирди; фәһләләрин һәјатындан, дөзүлмәз иш шәраитиндән, истисмарчы синифләрин, капиталистләрин азғынлығындан јазырды. Сәркидә Горкинин диггәтини чәлб едән павилјонлардан бири дә вахтилә шаһиди олдуғу Бакы нефт сәнајесинә һәср олунмуш павилјон иди. Һәмин павилјон һаггында јазылмыш мәгалә «Павильон т-ва бр. Нобель» сәрлөвһәсилә чап едилмишдир.[1]

Әсәрләринә дахил едилмәмиш бу мәгаләдә Бакы нефт сәнајесинә һәср олунмуш павилјонун тәсвири илә јанашы, орадакы фәһләләрин ағыр һәјат вә иш шәраитинә аид гејдләр дә вардыр. Бунлар Бакыда олдуғу заман ҝәнч јазычынын хатирәсиндә силинмәз изләр бурахан, тәәссүф вә е'тиразына сәбәб олан мәсәләләр иди. Шилдерин «Гара шәһәри» тәсвир едән ишинә әсасән мүсбәт гијмәт верәрәк әдиб гејд едирди ки, бурада Бакынын ағыр тәбиәти, натәмизлији әслиндә олдуғу кими верилмишдир.

Бунунла бәрабәр, Горки Шилдерин тәсвирләринин бә'зи сијаси характердә олан нөгсанларыны ҝөстәрмәкдән дә чәкинмәмишдир. «Өтәри гејдләр» сәрлөвһәси илә «Нижегородский листок» гәзетиндә чап етдирдији башга бир мәгаләсиндә исә о јазырды: «Сизин гаршыныздa түстүјә гәрг олмуш «Нефт кралы» өлкәсиндә олан вә ҝөрүлән һәр шеј миниатүр шәклиндә әкс етдирилмишдир... Нобелин павилјонунда «Гара шәһәрчик» Шилдерин ҝөзәл панорамында бүтүнлүклә тәгдим едилмишдир...

Јахшы олар ки... онун әһалисинин өлүм фаизи вә бу руһда олан башга шејләр ҝөстәрилсин, шәһәрин мәдәнијјәти илә бурадакы нефт саһибләринин күлли мигдарда ҝәлир рәгәмләри гаршы-гаршыја гојулсун. Белә олдугда, бир тәрәфдә јүз милјонларла пудлар вә он милјонларла пуллар мөһкәм сәсләндији кими, дикәр тәрәфдә, чиркабын, кимсәсиз јерләрин вә һәр чүр гәбаһәтләрин һејрәтләндиричи мәнзәрәси ачыларды».

Бу сәтирләр Бакы нефтиндән милјонлар газанан Нобел вә Ротшилдләрә, јерли капиталистләрә ачы бир иттиһамнамә иди. Горки Үмумрусија сәнаје сәркисиндә истисмарын ијрәнчлијини вә онун төрәтдији рәзаләтләри ҝизләтмәјә чалышан нобелләрин

[1] С Всероссийской выставки, «Одесские новости», 28 август 1896, № 3731.

һиjләсинин үстүнү ачмыш, Бакы нефт заводларындакы һәгиги вәзиjjәти доғру әкс етдирмәдиjи үчүн сәркидәки павилjону тәнгид етмишди. Капитализмин jараларыны ганадан белә сәтирләр, Бакыда олмуш, нефт сәнаjесиндә чалышан азәрбаjчанлы, рус фәһләләринин ачыначаглы һәjатыны көрмүш, онларын вәзиjjәтинә үрәкағрысы илә ачыjан Горки кими һуманист бир сәнәткарын гәләминдән чыха биләрди.

М. Горкинин ингилабдан габагкы Бакы вә онун нефт мә'дәнләри һаггындакы әтрафлы мә'луматы «Советләр Иттифагында» адлы мәшһур очеркләриндә верилмишдир. Әдиб 1928-чи илдә Советләр Иттифагыны, сосиализм гуран jени адамларын наилиjjәтләрини көрмәк мәгсәдилә сәjаһәтә чыхдығы заман Бакыjа да кәлмишди. О, бурадакы дәjишикликләри, сәнаjе вә техника саһәсиндәки инкишафы, мәдәни тәрәггини көрдүкдә 1892 вә 1897-чи илләрдәки Бакыны хатырламыш, бу мүнасибәтлә өзүнүн көһнә вә jени тәәссүратыны чох кениш шәкилдә jазмышды. Бу мә'лумат вә аjры-аjры фактлар көһнә Бакыны, фәһләләрин күзәраныны өjрәнмәк нөгтеjи-нәзәриндән дә чох әһәмиjjәтлидир. Очеркдә азәрбаjчанлы фәһләләрә һәср едилмиш аjры-аjры гейдләрдә Горкинин Азәрбаjчан халгынын исте'дад, ирадә вә бачарығына инамы әкс олунмушдур.

М. Горки 1892-чи илдә Бакыда олдуғу заман нефт мә'дәнләрини көрә билмәмишди. О, анчаг шәһәрин өзүнү вә онун әсас фәһлә раjону олан «Гара шәһәри» кәзмишди. Одур ки, Бакыjа һәср олунмуш очеркинин башланғычында әдиб әсасән 1892-чи ил тәәссүратыны верир. Бурадан мә'лум олур ки, XIX әсрин сонларында Бакынын харичи көрүнүшү чох jохсул имиш. Фәһләләр ағыр бир шәраитдә jашаjырлармыш.

Бакыда олдуғу заман Горкини һәр шеjдән чох фәһләләрин әмәjи маратландырырды. Әдиб бурада да истисмарын иjрәнч сәһнәләри илә гаршылашмыш, көрдүjү аjры-аjры һадисәләр онун хатирәсиндән узун заман силинмәмишдир. «Гара шәһәр»дә раст кәлдиjи бу сәһнәләрдән бирини jазычы белә хатырлаjыр: «Гара вә гырмызыjа боjанмыш санитар арабасы jолдан кәнарда дәрин гума батыб галмышды; онун оху сынмышды; арабада бир аjағы jалын, геjри-тәбии шәкилдә көjәрмиш, дикәриндә исә әзилмиш вә jаш узунбоғаз чәкмә олан адам узанмышды; дәри дөшлүjү олан күрән сачлы сүрүчү гумун үстүндә узанараг арабанын охуну гаjышла чиркли бир тахтаjа сарыjырды. Әзилмиш бочканын үстүндә отурмуш санитар исә хәләтиндәки jаш ләкәләрин үстүнә гум төкүрдү. Афанасjев ондан сорушду:

— Өлдүрүлмүшдүр?

— Кеч кет, сәнин ишин деjил.

Нефтә булашмыш, күн шүалары алтында гарышга кими парылдаjан фәһләләр бизи өтүб кечир вә гаршылаjырдылар. Бу вахт боз, анчаг чох арыг гоша атлары олан бир фаjтон да бизи өтүб кечди; фаjтонда аг костjумлу бир нәфәр көзләрини jумуб jарым узанмыш бир вәзиjjәтдә отурмуш, ити саггаллы, түнд еjнәкли, фурашкасы нишанлы, дизләри үстүндә сары бир ағач олан башга бириси исә онун jанында jырғаланырды. Фаjтону иjирмиjә jахын бир дәстә фәһлә сахлады; онлар папагларыны чыхарыб, әлләрини һавада оjнадараг һамысы бирдән данышмаға башлады:

— Күнаһымыздан кечин! Бу нечә ола биләр? Биз бачармырыг! Күнаһымыздан кечин!

Папағы нишанлы адам азачыг галхды:

— Кериjә! Ким ичазә вериб? Бу саат кериjә! — деjә гышгырды.

Фаjтончу атлары тәрпәтди. Фаjтонун чархлары гуму хамыр кими кәсәрәк һәрәкәт етди, фәһләләр кериjә чәкилдиләр вә бир-бирләринә бахмаjараг сүкут ичиндә онун далынча кетдиләр».

«Советләр Иттифагында» әсәринин Бакыjа һәср олунмуш марағлы бир һиссәси әдибин 1897-чи ил хатирәләрини әһатә едир. О, Бакыны илк сәjаһәтиндән беш ил сонра анчаг нефт мә'дәнләрини көрә билмиш, ону «гаранлыг чәһәннәмә» бәнзәтмишди. Әдиб jазыр: «Мә'дәнләрә мән «Каспи» гәзетинин бир әмәкдашы илә бирликдә беш ил сонра дүшә билдим; о, һәр шеj һаггында мәнә әтрафлы нағыл етмәjә сөз верди, анчаг Сураханыjа чатанда узун бир адам илә мәни таныш едиб, өзү геjб олду».

Горки һәмин күн сәһәрдән ахшама гәдәр мә'дәнләри кәзир, Сураханы вә Рамана мә'дәнләриндәки иш просесилә jахындан таныш олур. О «нефтә булашмыш буруглар мешәси»ндә ган-тәрә батмыш, сималары гара jағла өртүлмүш фәһләләрин ағыр әмәjинин шаһиди олур. Онлар нефт илә jоғрулмуш торпаг үзәриндә чалышыр, бир jанда машынлар ишләjир, дикәр тәрәфдә чәкич сәсләри ешидилир: «һәр jердә фәһләләр вурнухур; түркләр[1], руслар, фарслар[2] рүтубәтли гумда беллә jер вә архлар газыр, бир jердән башга jерә узун борулар, дәмир чубуглар, ағыр полад парчалары дашыjырлар...

Фәһләләр jарымсәрхош кими давранырдылар: әсәби, мә'насыз олараг бир-бирләринә чығырыр вә мәнә елә кәлирди ки, онларын һәрәкәтләри доғру деjилдир. Онлардан чох jоғун, үстбашы чиркли олан бири мәним үзәримә атылды вә хырылтылы бир сәслә бағырды:

— Сәнә нә олуб, шеjтан, желонканы...

Анчаг көрәндә ки, мән о адам деjиләм, сөjә-сөjә ирәли гачды вә бу һадисә таныш олмадығым желонка сөзүнүн хатиримдә галмасына сәбәб олду».

Горки бу дәфә нефт мә'дәнләриндә чалышан фәһләләрин һәjат шәраити вә jашадыглары евләрлә дә таныш ола билмишди. Бу мәнзәрә она даһа ағыр тә'сир бағышламышды. Фәһләләрин jашадыглары «алчаг казармалар»ы көрәркән о, «ибтидаи инсанларын jашадыглары комалары» хатырламышды.

[1] Азәрбаjчанлылар.
[2] Чәнуби азәрбаjчанлылар.

Бакы милјонерләринин чибләрини долдуран, кечә-күндүз ишләјиб габығдан чыхан, кечәси-күндүзү олмајан фәһләләр ингилабдан әввәл белә јашајырдылар. Чаризмин Азәрбајчанда, онун үрәји олан Бакыда јаратдығы вәзијјәт белә иди. Бүтүн әдәби вә ичтимаи фәалијјәтини зәһмәткешләрин азадлығына һәср едән, даима онларын мәнафејини мүдафиә едән Горки дә елә бу сәһнәләри хатириндә чох көзәл сахламышды. Мәһз бу вә онларча белә сәһнәләр Горкинин сонралар пролетариатын һәјат вә мүбаризәсини әкс етдирән «Мешшанлар», «Дүшмәнләр», «Ана» кими әсәрләринин мејдана чыхмасына сәбәб олмушду.

Мәсәлә бурасында иди ки, бөјүк јазычы Бакыда рус фәһләләринин тәкликдә дејил, азәрбајчанлы фәһләләрлә чијин-чијинә ишләдијини, бир-биринә гардаш көзү илә бахдығыны көрүрдү. О көрүрдү ки, ағыр зәһмәт, мөвчуд ичтимаи гурулуш онлары бир-биринә сон дәрәчә јахынлашдырмышдыр. Русијанын онларча фабрик вә заводларында олдуғу кими, бурада да азәрбајчанлы фәһләләр мин бир әзаба гатлашыр, онлар да өз «саһибләринә» гаршы һәдсиз нифрәт бәсләјирләр; Горки ајдын һисс едирди ки, рус фәһләси өз азадлығы уғрунда мүбаризәјә галхдығы заман, Азәрбајчан зәһмәткешләри дә бу мүбаризәдә она гошуларағ өз көмәјини әсиркәмәјәчәкдир. Бүтүн бунлар Горкинин бөјүк пролетар јазычысы кими јүксәлмәсинә, онда бејнәлмиләлчи идејаларын гүввәтләнмәсинә тә'сир көстәрән амилләрдән иди. Буна көрә дә Бакы һаггындакы тәэссүрат тәфәррүатла Горкинин хатириндә галмышды. Горки хатырлајыр ки, мә'дәнләрин, буруғларын чох сых олан бир саһәсиндә фәһләләри тәһгир едән, башлары үзәриндә дајаныб «Әј! Гој! Тәрпәт!» дејә әмрләр верән енликүрәк, азғын саһибкара фәһләләр дәрин бир гәзәб вә нифрәтлә бахмышдылар. Белә бир гәзәб вә нифрәт о заман һәмин сәһнәјә тамаша едән кәнч јазычынын көзләриндә дә парламышды. Харичи вә јерли капиталистләрин һөкмранлыг етдији бу пролетар шәһәри, зәһмәт вә әмәк, еһтијач вә сәфаләт өлкәси онда һәзин бир кәдәр доғурмушду. Горки Бакыја көрдүјү илк күндән бағланмышды, ону пролетар шәһәри кими севмишди.

Халг шаири Сәмәд Вурғун Горкинин Бакыја бәслədији мәһәббәти хатирәләриндән бириндә белә тәсвир едир: «...Арада бир о мәндән Бакыны сорушду. Мән она Бакынын бу сон илләрдә нә гәдәр дәјишдијиндән, көзәллијиндән данышдығым заман онун арыг үзүндә тәбәссүмләр ојнајыр, көзләри күлүр вә «чох көзәл» дејирди. О, бизим Бакыны чох севирди»[1].

1928-чи илдә Бакыја кәлдији заман Горкинин севинч вә фәрәһинин сәбәби бурада тамамилә јени бир аләмлә, әввәл көрдүкләриндән хејли сечилән јени бир һәјатла гаршылашмасы иди. Сәккиз илин мүддәтиндә Бакыда јени бир һәјат јаранмышды. Шәһәр өз харичи симасыны сүр'әтлә дәјишир, һәр јердә иншаат ишләри кедир, фәрәһли әмәк просесиндә јени инсанлар, совет

[1] «Әдәбијјат гәзети», 30 март 1938, № 15.

адамлары јаранырды. Горки Совет Иттифагынын һәр јериндә олдуғу кими, Бакыда да идеаллары, көрүшләри, тәбиәтләри е'тибарилә ингилабын мәһсулу олан јени инсанларла үз-үзә кәлмишди. Горки чыхышларындан бириндә демишди: «Мән артыг чохлары илә сөһбәт етмишәм, чохларыны көрмүшәм, чохларына диггәт јетирмишәм. Бу башга халгдыр. Бу о халг дејилдир. Бу таныдығым, һаггында јаздығым халг дејилдир... О, истәдијини һәр шеји јаратмалыдыр вә буну о бачарар, буну о едәчәк дә»[1].

Сосиалист Бакысындан алдығы тәэссүрат «Советләр Иттифагында» очеркиндә чох кениш верилмишдир. Бу очерк јени Бакынын әмәк гәләбәләрини тәрәннүм едән, Бакыја һәср олунмуш ән көзәл очеркләрдән биридир.

* * *

Максим Горкинин Азәрбајчан халгы, онун адәт вә ән'әнәләри, мәншәји һаггында сөјләдији фикирләр дә чох марағлыдыр. Әдиб дәфәләрлә Бакы вә Тифлисдә, онун гәза вә кәндләриндә олдуғу заман халгымызын һәјаты илә јахындан таныш олмуш, онун нүмајәндәләри илә көрүшмүш, мүсаһибә апармыш, јери кәләндә сөһбәт вә хатирәләрдән әсәрләриндә истифадә етмиш, бу мүнасибәтлә мүлаһизәләрини сөјләмишдир.

Бүтүн бунлар әдибин бир чох көзәл бәдии әсәрләринин, очерк вә мәгаләләринин јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Сонралар, 1928-чи илдә совет Бакысында олдуғу заман Горкинин Азәрбајчан халгыны «гәдим исте'дадлы халг» адландырмасы[2], онун көһнә мүшаһидә вә гәнаәтләри илә мөһкәм бағлы иди. М. Горкинин Загафгазија халгларына, о чүмләдән азәрбајчанлылара рәғбәт көстәрмәси онун 1905-чи илдә Бакы мәтбуатында чап олунмаг үчүн јаздығы «Гафгаз һадисәләри һаггында» адлы мәшһур мәгаләсиндә дә ајдын ифадә олунмушдур. Әдиб Азәрбајчан халгыны күрчү вә русларла дост вә гардашчасына рәфтар едән, онларла бир јердә ишләјән, бирликдә кәдәрләнән, бәрабәр чалышан тәмиз мә'нәвијјатлы халг кими тәгдим едир. Үч гардаш халгын нүмајәндәләрини бирликдә о, «садә, севимли инсанлар» адландырыр.

Әлдә олан бир сыра дәлилләр ајдын көстәрир ки, М. Горки Тифлис вә Бакыда олдуғу заман Азәрбајчан халгынын һәјатындан алдығы интибаларла узун заман јашамыш, әсәрләриндә сонралар да бу заманкы мүшаһидәләриндән, әлдә етдији мә'луматлардан јери кәлдикчә истифадә етмишдир. 1896-чы илин јајында Бакыја даир мүлаһизәләрини јаздыгдан сонра, һәмин илин ахырларында «Гафгазда гачаглар» ады алтында бир силсилә очеркләр чап етдирир. «Нижегородский листок» адлы гәзетдә чап олунан бу очеркләрдә әдиб о заман Гафгазда чох јајылмыш га-

[1] «Правда» гәзети, 29 мај 1928.
[2] «Бакинский рабочий», 22 ијул 1928, № 181.

чагчылыг һаггында әтрафлы мә'лумат верир. Очеркләрдә Азәрбајҹан гачагларынын һәјаты вә мүбаризәсинә һәср олунмуш чох марағлы епизодлар вардыр. Әдибин әсәрләринә дахил едилмәјән бу очеркләр силсиләси XIX әсрин ахырларында Загафгазијада Гара Нәби ады илә гачаглыг едән бир нәфәрин гулдурлуг фәалијјәтинә һәср олунмуш епизодларын тәсвирилә башланыр. Гара Нәбини Горки гәддар, ганичән, кәндлиләрә диван тутан, рәһмсиз бир адам кими танıдыр: «О, (Гара Нәби — *К. Т.*) Загафгазијада 1887-чи илдә мејдана чыхды вә тәхминән он илә гәдәр әлинә дүшәнләри сојуб амансыз әзијјәт вермәклә халгда горху вә дәһшәт јаратды.

Јаз күнләри башлајан кими һәр ил о, адыны чәкдијимиз губернијаларын (Бакы, Јелизаветпол вә Ираван губернијалары нәзәрдә тутулур — *К. Т.*) кәндләринин бириндә өз башкәсән, интизамлы вә э'ла силаһланмыш дәстәси илә мејдана чыхыр вә фәалијјәтә башлајырды...

Бүтүн Загафгазија тајфалары ондан хәбәрдар иди вә һамы ондан дәһшәтлә данышырды; онлар онун ады илә ушагларыны горхудурдулар... онун һәр һүчуму өлүм вә фәлакәтлә нәтиҹәләнирди... Бу вәһшичәсинә гана сусамыш гәддар бир адам иди»[1].

Бундан сонракы очеркдә Гара Нәбинин өлдүрүлмәси сәһнәси тәсвир олунур. Әдиб о заманкы мәтбуатдан өјрәндији мә'лумат-лара әсасланараг нағыл едир ки, өз достунун арвадына тәҹавүз едән Гара Нәби 1896-чы илин март ајында Урмијанын Ларни кәндиндә һәмин арвадын әри тәрәфиндән өлдүрүлүр.

Гара Нәбинин гачагчылыг фәалијјәтинә һәср олунмуш һиссә Азәрбајҹан кәндләринин о заманкы вәзијјәти һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Кәндләрдәки һәрҹ-мәрҹлик, өзбашыналыг, кәндлиләрин талејинин бир түкдән асылы олмасы бурада чох инандырыҹы, тарихи фактлар әсасында көстәрилмишдир.

Гара Нәби һаггында Горкинин вердији мә'луматын башга бир әһәмијјәтли ҹәһәти бурасындадыр ки, бу Азәрбајҹан тарихи вә фолклорунда долашыг дүшән бир мәсәләни ајдынлашдырмаға имкан верир. Бу, XIX әсрин ахырларында Азәрбајҹанда кәндли һәрәкатына башчылыг едән мәшһур Гачаг Нәби һаггында олан рәвајәт вә хатирәләрлә әлагәдардыр. Демәк лазымдыр ки, Гачаг Нәбијә даир бә'зи рәвајәт вә хатирәләрдә мәшһур халг гәһрәманынын фәалијјәти анҹаг гарәтчиликлә мәшғул олан Гара Нәбинин фәалијјәти илә гарышдырылыр, бу исә Гачаг Нәбинин башчылыг етдији кәндли һәрәкатынын үзәринә гаранлыг бир көлкә салыр.

XIX әсрин ахырларында Гачаг Нәби Азәрбајҹанда гызғын фәалијјәт көстәрдији, јерли һаким вә мүлкәдарлара гаршы арды-арасы кәсилмәјән һүҹумлар тәшкил етдији заман Гара Нәби дә өз гулдур дәстәсилә кәндләри, кәндлиләри гарәт етмәклә мәшғул имиш. О, өзүнү бә'зән Гачаг Нәби кими гәләмә верир, Гачаг Нәбинин адындан суи-истифадә едир, бунунла кениш халг күтләләрини алдатмаға, онларын рәғбәтини газанмаға чалышырды.

Гачаг Нәби һаггында топланан материаллар тәсдиг едир ки, һәтта Јереван маһалы кенерал губернатору Тизенгаузен Гачаг Нәбини кәндлиләр ичәрисиндә нүфуздан салмаг үчүн гәза начальникләринә хүсуси көстәриш вермишди ки, Гара Нәбинин етдији бүтүн ҹинајәтләри Гачаг Нәбинин адына чыхыб она гаршы олан рәғбәти азалтмаға чалышсынлар.

Беләликлә, Максим Горкинин «Гафгазда гачаглар» очеркиндә вердији мә'лумат бир даһа Гачаг Нәби илә Гара Нәбинин ајры-ајры шәхсијјәтләр олдуғуну, өз фәалијјәтләриндә тамамилә бир-биринә зидд хәтти-һәрәкәт тутдугларыны көстәрмәкдәдир. Горки һуманист бир јазычы кими Гара Нәбинин Азәрбајҹан, еләҹә дә Загафгазијанын башга кәнд вә гәзаларында төрәтдији тәхрибатлары үрәкағрысы илә тәсвир едирсә, дикәр тәрәфдән халга көмәк едән, кәндлиләри јерли һакимләрин, мүлкәдарларын, чар чиновникләринин истисмарындан хилас едән халг гәһрәманларыны алгышлајыр, онларын мүбаризәсинә өз рәғбәтини билдирирди. «Гафгазда гачаглар» очеркиндә кәндлиләрин һалына галан белә ҹәсур вә горхмаз гачагларын бир нүмајәндәси кими Гачаг Кәрәм[1] верилмишдир. Кәрәмин мәрдлији, кәндлиләрә јахшылығы, әдаләти Горкијә хош кәлмиш вә о, бу марағлы шәхсијјәт һаггында ешитдикләринә очеркдә чох кениш јер вермишдир.

Гачаг Кәрәм XIX әсрин ахырларында Гафгазда гачагчылыгла мәшғул олан, халгын рәғбәт вә мәһәббәтини газанмыш гәһрәман бир шәхс олмушдур. Узун мүддәт Гафгаз әразисиндә вә Кубанда фәалијјәт көстәрмиш Кәрәмин ады илә инди дә Азәрбајҹан халгы ичәрисиндә чох ширин, марағлы рәвајәт вә хатирәләр вардыр. Бу рәвајәт вә хатирәләрдә Кәрәм мәрд, јохсул кәндлиләрә дар күндә көмәк әли узадан бир гачаг кими хатырланыр. XIX әсрин 90-чы илләриндә о, Ирана кедәрәк үзә чыхмыш вә орада сарајда јашамышдыр.

М. Горкинин «Гафгазда гачаглар»да халг күтләсинә јахын гачаглара нүмунә олараг Кәрәми сечмәси, көрүндүјү кими, тарихи һәгигәтләрә ујғундур. Очеркдә тәсвир олунан Кәрәмлә әлагәдар рәвајәтләрдәки Кәрәм арасында бөјүк бир јахынлыг вардыр.

Горки ешитдикләринә әсасланараг Кәрәми «аул, аилә вә ајры-ајры шәхсләрин арасында баш верән мүбаһисәләрдә һаким ролу ојнајан вә һәмишә бу ролу виҹдан вә әдаләтлә јеринә јетирән» бир гачаг кими танıдыр. Мәһәббәтлә јазылмыш ашағыдакы сәтирләр романтик руһлу әдибин ҹәсур азәрбајҹанлыја бәсләдији рәғбәти чох ајдын ифадә едир: «Күлли мигдарда ешитдијим һекајәләрдә Кәрәм инсанпәрвәр вә јахын адама бачардығы көмәклији етмәји севән бир шәхс кими верилир. О, Сигнахдан

[1] «Нижегородский листок», 8 нојабр 1896, № 309.

[1] М. Горкинин Кәрим адландырдығы гачаг Азәрбајҹанда гачаг Кәрәм ады илә мәшһурдур. Биз ону әсл ады илә веририк.

Тифлис базарына тулугда гырмызы шәраб кәтирән күрчүнүн арабасынын сынмыш чархыны дүзәлдир; тә'гибләрдән кизләнмиш бир нәфәрә ики мин манат бағышлајыр вә онун кәндинә һеч бир заман басгын етмәјәчәјинә сөз верир, о, һәмишә мүбаһисә едән кәнд, аилә вә достларын арасында һаким олур. Мәсәлән, ики чаван бәј бир-бириндән ат үстүндә күсүбләрмиш вә һәтта бир-бирләринә күллә дә атыблармыш. Кәрәм онлары мүһакимә етди. О, бир һејвандан өтрү бир-бирини өлүмлә һәдәләмәјин ајыб олдуғуну дејиб аты ја өлдүрмәји, ја да она вермәји тәклиф етди. О, әфсанә вә нағылларын гәһрәманыдыр, кобуд олса да о, әдаләт мүчәссәмәсидир...»[1].

М. Горкинин Кәрәмә мүрачиәт етмәси, тәсадүфи дејилди. XIX әсрин 90-чы илләриндә мөвчуд ичтимаи гурулушдакы зиддијјәтләр, әзилән күтләләрин ачыначаглы һәјаты әдибин е'тиразларыны күчләндирир, «кичик адамларын» мәнафејини мүдафиә едәнләрә рәғбәтини артырырды. О, бу заман јүксәк романтик арзуларла јашајыр, көһнә ичтимаи гурулуша гаршы чеврилмиш романтик гәһрәманларыны јарадырды. Горки бу заман күтләләри нәјин баһасына олурса-олсун — «Гаранлыглар сәлтәнәтиндән» ишыглы дүнјаја чыхармаға чан атан данколары јарадыр. Халга јахын олан һәр шеј, һәр һадисә, һәр мәсәлә бу заман Горкинин јарадычы хәјалыны мәшғул едир, онун јазыларында өз әксини тапырды. Кәрәмә дә Горкинин бу гәдәр рәғбәтлә јанашмасы, һеч шүбһәсиз, онун Кәрәм һаггында ешитдији рәвајәтләрдәки гәһрәманлыг, онун кениш халг күтләләрилә гисмән бағлы олмасыдыр. Бу сурәт өз характери, һәрәкәт вә ишләрилә бир нөв Горкинин әфсанәви романтик сурәтләрини хатырлатыр. Әдиб өзү дә очеркдә Кәрәми дәфәләрлә әфсанәви гәһрәман адландырыр, һәтта очеркин бир јериндә јазыр ки, Кәрәм һаггында ешитдикләрим о гәдәр әфсанәвидир ки, һазырда сағ олмасајды, онун һәгигәтән мөвчуд олмасына инсан һеч чүр инана билмәзди[2].

«Гафгазда гачаглар» очеркиндә верилән һадисә вә рәвајәтләрин мараглы вә әһәмијјәтли чәһәтләриндән бири будур ки, әдиб бурада јалныз охудуғу, мәтбуатда раст кәлдији мә'луматларла кифајәтләнмәмиш, бунлары ајры-ајры чанлы инсанларын ешитдикләри әсасында зәнкинләшдирмишдир. Бу чәһәтдән очеркдә Кәрәм һаггында рус кәндлиләринин вердији мә'лумат чох әһәмијјәтлидир. М. Горки Кәрәми ејни заманда руслара, күрчүләрә вә башга халглара рәғбәт бәсләјән, јери кәләндә онлара өз көмәк әлини узадан бир гәһрәман кими тәгдим едир. Бу чәһәт Азәрбајчан халг гәһрәманларынын ән јахшы сифәтләриндән бири кими Кәрәмдә дә өз ифадәсини тапмышдыр.

Горки көстәрир ки, Кәрәм нәинки Загафгазијада, һәтта Кубан казаклары ичәрисиндә өз мәрдлији вә рәшадәтилә шөһрәт

---

[1] «Нижегородский листок», 23 нојабр, 1896, № 324.
[2] «Нижегородский листок», 8 нојабр 1896, № 309.

тапмыш, әфсанәви бир һала салынмыш гачаг кими мәшһурдур. Әдиб, Кәрәм һаггында рәвајәтләрин Кубанда нечә јајылдығына тәәччүб едир. Онун алдығы мә'лумата көрә Кәрәм Загафгазијадан кәнара чыхмамышдыр. Одур ки, очеркдә Кәрәм һаггында рәвајәтләрин Кубан кәндлиләри ичәрисиндә јајылмасы «гәһрәманлыг културуна» вә романтизмә олан мејл вә еһтирасла изаһ едилир. Лакин һадисәләрин һәгиги кедиши Горкинин әлдә етдији мә'лумата ујғун кәлмир. Бир чох хатирә вә рәвајәтләр көстәрир ки, Гачаг Кәрәм тәк Загафгазијада јох, Кубанда, Һәштәрханда, Русијанын башга јерләриндә дә олмушдур. Бу фактлар гачаг Кәрәм һаггында јахшы мә'луматы олан Азәрбајчан фолклорчусу Әһлиман Ахундова да мә'лумдур. Одур ки, Горкинин гачаг Кәрәм һаггында Кубан казакларындан ешитдији рәвајәтләр јәгин ки, әфсанә олмајыб, мүәјјән дәрәчәдә тарихи һәгигәтләрә ујғундур.

Горки јазыр ки, о, Кәрәмин гәһрәманлығы һаггында ешитдији ики һекајәти Бождуховски стансијасында јашајан казак Капитон Чорныдан ешитмишдир. Һәр ики һекајәт Кәрәмин рус кәндлисинә етдији јахшылыглары, көмәји тәсвир едир.

Һекајәтләрин бириндә дејилир: «Бир дәфә бир көчәри Украјна кәндлиси Лабинскидә базарда бир чүт өкүзүнү сатыб Лабинин саһилилә өз евинә гајыдырмыш. Бирдән колларын арасындан әлиндә хәнчәр тутмуш бир чәркәз чыхды. О:

— Мән Кәрәмәм, — деди.

Кәндли Кәрәмин ким олдуғуну билирди, одур ки, бир сөз демәдән туманбағысындан кисәсини ачыб, горхудан титрәјә-титрәјә гачаға верди. О, пуллары алды вә дәрһал колларын арасында јох олду. Бәдбәхтлик үз вермиш кәндли исә саһилдә отуруб кәдәриндән ағлады.

— Нә үчүн һөнкүрүрсән? — дејә һисс олунмадан онун гаршысына чыхмыш чијниндә јәһәр олан балача бир адам сорушду. Кәндли она үз верән бәдбәхтлији данышды; онда бу адам Кәрәмин һансы тәрәфә кетдијини сорушуб кәндлијә деди:

— Отур вә мәни көзлә!

Сонра о фит чалды вә дәрһал онун габағына гара бир ат кәлди. Һәмин адам чијниндән јәһәри атын үстүнә атыб өзү дә јәһәрә сычрады, нә'рә чәкди вә јох олду; кәндли исә бир ан онун далынча бахды, отуруб көзләмәклә Кәрәм тәрәфиндән алынан пулларын гајытмајачағыны дүшүнүб, өз јолу илә кетмәјә башлады. О, хејли кетмишди ки, бирдән далда ат ајагларынын сәси ешидилди. Кәндли көрдү ки, бу, һәмин Кәрәмдир, өзү дә балача адамын гара атыны чапыр, балача адам исә онун дал тәрәфиндә отурмушдур. Онлар кәндлијә гәдәр чапдылар, икиси дә тәләсирди. Балача адам Кәрәми көстәрәрәк сорушду:

— Кәрәм будурму?

— Одур, — дејә балача адамын гаршысында горху һисси кечирәрәк кәндли чаваб верди. Балача адам да Кәрәм кими папаг

вә чуха кејмишди, көзләри исә күпәкирән гарыларын көзләри кими јашыл рәнкдә иди.

— Будур! О, сәнә ит кими јалан демишдир. Кәрәм о дејил, мәнәм, мәнә бах вә мәним нечә олдуғуму јадында сахла. Онун сәндән алдығы пуллары гајтарырам, анчаг пулун һамысыны сәнә вермирәм, мән пуллары сәнин үчүн тапмышам, она көрә дә онун үчдән бирини өзүмә көтүрүрәм. Сизин рус ганунуна көрә белә олмалыдыр; һәр кәс тапдығынын үчдә бирини өзүнә көтүрмәлидир. Ал ки, бир дә мәни бу пис адамла гарышыг салмајасан; көрүнүр, онун ады јохдур ки, мәним адымы өзүнә көтүрүб. Мән инди ону сәнин үчүн нишанлајачағам ки, кәләчәкдә бир дә бу адамы мәнимлә гарышдырмајасан. Бах!

Бу ан Кәрәм чәркәзин јахасындан тутуб дизләри үстә отуртду вә хәнчәрлә ики гулағыны кәсди...

— Итин вармы? — дејә о кәндлидән сорушду. — Бу адамын гулагларыны ал итләринә једирт!..

Сонра о, кәндлини азад етди».[1]

М. Горкинин Кубан кәндлиси Капитон Чорнынын дилиндән ешитдији икинчи һекајәт дә Кәрәмин рус кәндлисинә бәсләдији дост мүнасибәтә һәср олунмушдур.

«Гафгазда гачаглар» очеркиндә верилән һәр ики лөвһә Кәрәмин Шимали Гафгазда фәалијјәт көстәрдији заман рус кәндлиләринә мүнасибәтини, онлара бәсләдији рәғбәти чох ајдын тәсвир едир. Бу лөвһәләр бир даһа сүбут едир ки, Кәрәм Загафгазијада олдуғу кими, Кубанда да јери кәләндә кәндлиләрә көмәк едир, онларын гајғыларына галыр, бачардығы јахшылығы әсиркәмирмиш.

Рус кәндлисинин нағыл етдији һекајәтләрдә, Кәрәмә, онун мәрдлијинә дәрин бир мәһәббәт вардыр. Кубанда Кәрәм һаггында јајылмыш бу рәвајәтләр јәгин ки, онун орадакы фәалијјәтинин мүәјјән лөвһәләри илә бағлыдыр.

Кубан казакынын нағыл етдикләрини јазыја көчүрүб чап едән Максим Горки өзү дә бу һекајәтләрә сојугганлы мүнасибәт бәсләмәмишдир. Горки Кәрәмин бүтүн мүсбәт сифәтләрини, гочаг, мәрд бир адамын хүсусијјәтләри кими тәсвир едир. Әдибин Кәрәм һаггында вердији хүласәләрдә бу ајдын һисс олунур. Доғрудур. Горки Кәрәмин фәалијјәтиндәки мәнфи вә гүсурлу чәһәтләрә көз јуммамышдыр. Очеркдә Кәрәмин бә'зи һалларда гарәтчиликлә мәшғул олмасы, хүсусилә онун өмрүнүн ахырларында Ирана кедәрәк шаһ сарајында јашамасы вә с. кими мәнфи һадисәләр Кәрәмин фәалијјәтинә көлкә салан чәһәтләр кими тәнгид едилир. Очеркдә үмумијјәтлә, гачагчылыг култунун тәнгидинә дә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бүтүн бунларла јанашы Кәрәм очеркдә сон дәрәчә рәғбәт вә мәһәббәт доғрудан бир сурәт кими верилир. Әдиб онун һәр һәрәкәтини охучусуна чатдырмаг истәјир. Очеркдә Кәрәм һаггында верилән башга лөвһә вә фактлар да ејни руһдадыр. Әдиб көстәрир ки, Загафгазијанын һәр јериндә — Тифлисдә, Ахалсыхда, Кутаисидә, Сигнах, Гори вә Душет кими гәзаларда Кәрәмә һәср олунмуш онларла рәвајәт вә һекајәтләр вардыр.

[1] «Нижегородский листок», 13 нојабр 1896, № 314.

Белә адамлар һаггында халг ичәрисиндә јајылан рәвајәт вә хатирәләрә Горки мүсбәт бир мә'на верир. О, јазыр ки, «Инсан һәмишә гәһрәманлара бир еһтијач дујур». Бу ифадә М. Горкинин 90-чы илләрдә романтик гәһрәманлар јаратмаға бөјүк мејл көстәрмәсинин сәбәбләриндән бирини изаһ етмәк үчүн чох мараглыдыр. Һәгигәтән, инсан арзуладыгларыны реал шәраитдә әлдә едә билмәјәндә өз хәјалына күч верир, арзуларыны һәјата кечирән әфсанәви гәһрәманлар јарадыр, јахуд мөвчуд гәһрәманлары әфсанәвиләшдирир, онлара фөвгәл'адә хасијјәтләр верир.

Максим Горкинин 1898-чи илдә нәшр олунан «Шиәләрин бајрамы» адлы очеркиндә Тифлисин азәрбајчанлылар һиссәсиндә Һаллавар вә Шејтанбазар мәһәлләләриндә мәһәррәмлик бусатынын нечә ичра олунмасы көстәрилир.

«Шиәләрин бајрамы» очеркинин јазылмасынын ајрыча бир тарихчәси вардыр. Тифлис вә Батум сосиал-демократ тәшкилатынын бир нечә рәһбәр вә үзвүнүн, о чүмләдән Горкинин Тифлис досту Ф. Афанасјевин һәбс едилмәсилә әлагәдар олараг Горкини дә истинтаг үчүн 1898-чи илин маі ајында һәбс едирләр. Һәмин күнләрдә Горкинин Нижни-Новгороддакы евиндә ахтарыш олур. Аз сонра Тифлис губернијасы жандарм идарәсинин тәләби илә јазычы Тифлисә кәтириләрәк Метех галасына салыныр. Лакин кифајәт гәдәр сүбут олмадығы үчүн мајын 28-дә М. Горки азад едилир.

Әдиб «Шиәләрин бајрамы» очеркини дә Метех галасында олдуғу заман јазмышдыр. Горкинин һәбсдә олдуғу камеранын пәнчәрәси Тифлисин Шејтанбазар, јә'ни әсасән азәрбајчанлылар јерләшән һиссәсинә бахырмыш. О, мәһәррәмлик — тә'зијәдарлыг сәһнәләрини һәмин пәнчәрәдән мүшаһидә етмиш вә көрдүкләрини бүтүн тәфсилаты илә јазыја көчүрмүшдүр. Нижнијә гајыдандан сонра әдиб очерки һәмин илдә «Нижегородский листок» гәзетиндә чап етдирмишдир[1].

Очерк Тифлисин Һаллавар вә Шејтанбазар һиссәсиндә 1898-чи илин 17—22 мајында кечирилән мәһәррәмлик мәрасимләринин чох дәгиг тәсвирини верир. Охучу әввәлчә мәһәррәмлик һадисәләринин тарихи көкләри илә таныш олур. Әдиб бир гәдәр тарихи мә'лумат вердикдән сонра билаваситә ичра олунан мәһәррәмлик һадисәләринин тәсвиринә кечир. Бу тәсвирләрдә о ән кичик тәфәррүаты белә нәзәрдән гачырмамаға чалышыр. Бурада һәм Тифлисин сәлигәсиз тикилмиш, бир-биринин ичинә кирмиш Шејтанбазар һиссәсиндәки евләрин тәсвири, һәм Горкинин диггәтлә мүшаһидә етдији бир чәнуби азәрбајчанлынын һәјат сәли-

[1] «Нижегородский листок», 28 ијун. 5 ијул 1898. № 174, 181.

тәсиндәки, кејиминдәки, арвад вә ушаглары илә мүнасибәтиндәки милли хүсусијјәтләр, һәм дә тә'зијәдарлыг ајинләриндә иштирак едәнләрин кејими, онларын кечирдији әһвали-руһијјә вә с. өз әксини тапмышдыр. Бүтүн бунларла јанашы, очеркдә әсас диггәт мәһәррәмлик ајинләринин өзүнүн тәсвиринә верилмишдир. Горки мајын 17-дән башлајараг, 22-си дә дахил олмагла, һәр күнүн ајрыча тәсвирини верир. Охучу бу тәсвирләрдә мәһәррәмлијин дәһшәтли сәһнәләрилә үз-үзә кәлир.

Бу мәсәлә габагчыл, вәтәнпәрвәр Азәрбајҹан мүтәфәккирләринин һәмишә үрәк јанғысы илә тәсвир етдији, һәм дә халг һәјатына јабанчы бир ән'әнә олмушдур. Мәһәррәмлик ајинләри, шәбиһкәдарлыг реалист әдәбијјатымызын һәмишә тәнгид һәдәфләриндән бири олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, һәлә 1911-ҹи илдә мәшһур Азәрбајҹан јазычысы М. С. Ордубади «Өлүм»[1] адлы фелјетонунда мәһәррәмлијин мәһз бу ҹәһәтини, онун халгы практики һәјатдан узаглашдыран, кәндлиләри әкин ишләриндән ајыран, мәрсијәханларын ҹибләрини долдуран бир васитә олдуғуну јазырды. Әдиб јазырды ки, тә'зијәдарлыг күнләриндә синә вуран, баш чапан вә бу јол илә өзүнү зәиф салан зәһмәткешләр анҹаг өзләринә зијан вурур, өз ирадәләрини зәифләдир, өз базарларыны касад едир, нәтиҹә е'тибарилә истисмарчыларын дәјирманына су төкүр, онлара көмәк едирләр.

Ејни руһ, ејни гајғы М. Горкинин «Шиәләрин бајрамы» очеркиндә вардыр. О, тәсвир етдији мәһәррәмлик һадисәләрини кениш халг күтләләрини хејирли, фајдалы ишләрдән узаглашдыран бир бајрам кими гијмәтләндирир. Одур ки, әдиб мәһәррәмлик тә'зијәләриндә өзләрини һәлак едәнләрә, ајинләрин иҹра едилмәси үчүн күлли мигдарда вахт, гүввә сәрф едәнләрә мүраҹиәт едәрәк дејирди: «Гејри-ихтијари дүшүнүрсән ки, әкәр инсанын бу нәһәнк гүввәсини тәхрибат ишинә дејил, һәјаты гурмаға, онун јени шәкилләрини јаратмаға доғру истигамәтләндирсән, ола билсин, һәгигәтән бир јахшы китабда да дејилдији кими, «инсанлар иблисләри һејрәтдә гојсун вә онлара аллаһын өзү дә һејран галсын»[2].

М. Горки 1928-ҹи илдә Бакыја кәлдији заман бу инсан гүввәсинин «һәјаты гурмаға, онун јени шәкилләрини јаратмаға доғру» нечә истигамәтләндирилмәсинин шаһиди олду. О, инсан гүввәсинин аз заманда бу гәдәр бөјүк харигәләр јаратмасына һәгигәтән һејран галды. Инсан гүввәсинә инам бу јени өлкәдә өзүнүн ән јахшы бәһрәләрини верирди. Бунлары көрән Горки Бакы фәһләләринә мүраҹиәтлә демишди: «Сиз, фәһләләр әфсанәви бир һәјат гурурсунуз, сиз бүтүн гәдим нағыл вә әфсанәләрдән даһа көзәл олан бир һәјат гурмаға башламысыныз. Бу кичик өлкәдә... мөһкәм достлуг шәраитиндә сиз артыг нәһәнк ишләр көрмәјә башламысыныз»[1].

Бу сөзләр Азәрбајҹан халгынын сүр'әтлә ирәлиләдијини ајдын көстәрирди. Бу сөзләрдә өз гәдим мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәјә көзәл бир шәраит әлдә етмиш исте'дадлы бир халгын кәләҹәјинә бөјүк инам ифадә олунмушду.

* * *

Бакыда олдуғу илләрдәки мүшаһидәләри, Бакы фәһләсинин истисмар сәһнәләри, бу гәдим шәһәрин тәбиәти, Хәзәр дәнизи вә онун әсрарәнкиз мәнзәрәси вә саирә сонралар Горкинин бир чох бәдии әсәринин мөвзусу олмуш, ајры-ајры персонажларынын јаранмасына, тәкмилләшмәсинә тә'сир етмиш, әдибин көзәл дәниз мәнзәрәләри јаратмасына илһам вермишдир. Әдиб дәфәләрлә әсәрләриндә Бакы хатирәләринә мүраҹиәт етмишдир.

Фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәсинә һәср олунмуш, онун кечмиш Русијадакы вәзијјәтинин көзәл лөвһәләрини верән «Ана» романыны јазаркән, һеч шүбһә јохдур ки, Горки Бакы мүшаһидәләриндән, бурада көрдүјү сәһнәләрдән истифадә етмәмиш дејилди. Бакы мүшаһидәләринә даир әдибин сонралар «Нижегородски листок», «Одесские новости» кими гәзетләрдә чап етдирдији мүхбир мәктублары, Бакыдакы 1905-ҹи ил һадисәләринә һәср етдији «Гафгаз һадисәләри» очерки, «Советләр Иттифагында» адлы әсәриндә тәсвир етдији лөвһәләр чох ајдын шәкилдә көстәрир ки, онун пролетар јазычысы кими формалашмасында, дүнјакөрүшүнүн инкишафында бу мүшаһидәләр илк тә'сиредиҹи амилләрдән олмушдур.

«Ана» бүтүн Русија фәһләләринин вәзијјәтини, мүбаризәсини үмумиләшдирән бир роман иди. Одур ки, belә бир әсәри узун илләр боју едилән мүшаһидәләр нәтиҹәсиндә бөјүк һәјат тәрбијәси әлдә етмиш, Русијаны гарыш-гарыш кәзмиш бир јазычы јаза биләрди. Максим Горки мәһз белә бир јазычы иди. О, Русијанын онларча башга сәнаје шәһәрләри кими, XIX әсрин сонларында мәшһур сәнаје мәркәзләриндән биринә чеврилмиш Бакыда да олмуш, бүтүн көрдүкләри исә онун јазычы һафизәсиндә силинмәз изләр бурахмышды. Буна көрә дә рус әдәбијјатшүнасы С. Косторскинин «Ана» әсәри илә «Совет Иттифагында» очеркинин ингилабдан габагкы Бакыја һәср олунмуш һиссәси арасында мөһкәм бир әлагә көрмәсини тәсадүфи һесаб етмәк олмаз. С. Косторски көстәрир ки, Горкинин капиталист Бакысына һәср етдији лөвһәләри, бу лөвһәләри тәсвир едәркән әдибин, садә, тәмтәрагсыз, дил вә үслуб хүсусијјәтләри бир чох ҹәһәтдән «Ана» романыны хатырладыр[2]. Доғрудур, Горкинин «Ана» романында тәсвир етдији ингилабчы фәһләләр әдибин Бакыда көрдүјү фәһләләрдән синфи шүурҹа чох ирәли кетмишләр. Бун-

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, 1911, № 43.
[2] *М. Горький.* Собрание соч., т. 23. Бундан сонра Горкинин русча 30 ҹилдлик «Әсәрләри»ндән кәтирилән ситатларын јери мө'тәризәдә, ситатын сонунда көстәриләҹәкдир.

[1] «Бакинский рабочий», 22 ијул 1928, № 181.
[2] Бах: *С. Косторский.* Статьи о Горьком. Л., 1953, сәһ. 490—491.

лар артыг бөјүк ингилаби тәчрүбәјә малик бир партијанын рәһбәрлији илә ишләјир, ондан илһам алыр, онун јолунда дөјүшә кедирләр. Лакин фәһлә һәјатынын капитализм шәраитиндә үмуми чәһәтләрини, бә'зи деталлары тәсвир едәркән, бурада онун чох зәнкин мүшаһидәләри көмәјинә кәлирди. «Ана» романынын илк фәсилләриндә фәһлә һәјатынын ағыр сәһнәләри, онларын күзәраны һәгигәтән Горкинин 1892—1897-чи илләрдә Бакыда көрдүкләринә чох јахын иди. Әдиб һәмин илләрдә Бакыда фәһлә мәһәлләләриндә көрдүјү сәһнәләри «гаранлыг чәһәннәмә» бәнзәдирди. Бура түстүјә гәрг олмуш бир јердир. Истидән нәфәс тутулур, зибил дизә чыхыр, һәр јери јашылвары гара көлмәчәләр басмышдыр. Бакы фәһләләри чыр-чындыр ичәрисиндә казир, дахмаларда јашајырлар. Әдиб үзләри нефтә булашмыш бу инсанлары «күн ишығында парылдајан гарышгаја» бәнзәдир. Фәһләләр мин бир зәһмәтә гатлашыр, каналлар газыр, узун, ағыр борулар дашыјырлар. Бу ағыр зәһмәт онлары јарымсәрхош вәзијјәтә салмышдыр. Одур ки, бә'зән өз ади һалларындан чыхыр, бир-биринин үстүнә чығырыр, сөјүшүр, һәтта дәличәсинә һәрәкәтләр едирләр.

«Ана» романы да тәхминән фәһләләрин белә бир вәзијјәтини тәсвир едән лөвһәләрлә башлајыр. Фәһләләрин јашадығы мәһәлләнин һавасы «түстү вә јаға» бүрүнмүшдүр. Онлар алчаг евләрдә јашајыр, дојунча јатмыр, әсәби һаллар кечирир, габа сөјүшләр сөјүрләр. Әдиб бир парча чөрәк әлдә етмәк үчүн габыгдан чыхан бу инсанлары бу дәфә гарышгалара дејил, «һүркүдүлмүш тараканлара» бәнзәдир. Романын илк сәтирләри бу мәнзәрәләри чох ајдын әкс етдирир: «Фәһлә мәһәлләси үзәриндә түстүлү вә јағлы һавада һәр күн фабрик фитинин титрәк бағыртысы ешидилир, јухудан дојмамыш, тәзә гүввә топламаға мачал тапмамыш гашгабаглы инсанлар бу чағырыша табе олараг, һүркүдүлмүш тараканлар кими, алчаг вә боз евләрдән күчәјә сычрајырлар... Јухулу сәсләрин хырылтылы бағыртысы ешидилир, габа сөјүш һаваны гәзәблә јарырды...

Ахшамчағы батмагда олан күнәшин гырмызы шүалары евләрин шүшәләриндә јорғун-јорғун әкс едән заман, фабрик бу инсанлары, тулланты кими, өз даш дәринликләриндән ешијә атырды; үзләри һисдән гаралмыш, әтрафа машын јағы гохусу јајан вә дојунча чөрәк јемәјән инсанлар дишләри ағара-ағара јенә күчәләрдә кедирдиләр...»[1].

Бу парчаны истәнилән гәдәр узатмаг олар. Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, Горкинин Бакы мүшаһидәләрини тәсвир едән лөвһәләрлә «Ана» романынын бу сәһнәләрини мүгајисә етдикдә, һәр чүмләдә, һәр сәһнәдә, һәтта тәшбеһ вә деталларда, тәсвир үсулунда сон дәрәчә бөјүк јахынлыг көрүрсән. Биз бунунла анчаг бир мәсәләни — «Ана» романынын вә бир чох башга әсәрләрин јаранмасында, еләчә дә Горкинин бир пролетар јазычысы кими дүнјакөрүшүнүн формалашмасында Бакы мүшаһидәләринин дә әһәмијјәтли рол ојнадығыны көстәрмәк истәјирик.

[1] *М. Горки.* Ана. Бакы, 1950, сәһ. 3—4.

М. Горкинин пролетар һәрәкатына јахынлашмасы процесиндә дә Бакы һәјаты аз рол ојнамамышдыр. Бу һәгигәти рус әдәбијјатшүнасларындан В. И. Боршуков белә тәсдиг едир: «М. Горкинин илк әсәрләри марксизм илә халгчылыг арасында мүрәккәб вә кәскин мүбаризә кетдији дөврә, рус фәһлә синфинин тәшкилати вә күтләви ингилаби һәрәкатынын јеничә башладығы дөврә аиддир. 80-чи илләрин ахырларында јазычынын Русијаны долашмасы, Бакы фәһләләринин, нефтчиләринин каторга һәјатыны мүшаһидә етмәси вә хүсусән 1891—1892-чи илләрдә Тифлис дәмир јолу е'малатханаларындакы иши ону фәһлә синфи, ингилаби фәһлә һәрәкаты илә јахынлашдырды»[1].

М. Горкинин Бакы хатирәләрилә аз-чох әлагәдар олан әсәрләриндән бири «Кедирләр» һекајәсидир. Бу, әдибин 1913-чү илдә јазмаға башладығы «Русија боју» силсиләсинә дахил олан автобиографик һекајәләриндәндир. Һекајәдә кәнч Горкинин 1892-чи илин пајызында Бакыдан Һәштәрхана кедәркән кәмидә раст кәлдији һадисәләрин тәсвири верилир. Бу тәсвир әдибин јол интибаларынын анчаг бир һиссәсини, тәхминән Дағыстан саһилләриндән Һәштәрхана гәдәрки дөврү әһатә едир. Лакин һекајәнин мәзмунундан мә'лум олур ки, кәми Иран лиманындан чыхыб Һәштәрхана кедир; кәминин сәрнишинләринин јүздән чоху «Божиј промысел» артелинин балыгчыларындан ибарәтдир. Мә'лумдур ки, М. Горки дә 1892-чи илин пајызында Нижнијә кетмәк мәгсәдилә Тифлисдән Бакыја кәлдији заман орада һәлә әввәлләрдән таныш олдуғу «Божиј промысел»[2] артелинин балыгчылары илә вә онларын олдуглары кәми илә Һәштәрхана кетмишди. Һекајәдә билаваситә Бакы илә әлагәдар олан лөвһәләр олмасы да, әдибин јол тәәссүратларыны, хүсусән онун сонралар һәмин мөвзуда јаздығы «Хәзәр дәнизи үзәриндә јелкәнли кәмидә» һекајәсини даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн әһәмијјәтлидир. Һәр ики һекајәнин тәсвир објектләри чох јахын олдуғу кими, идејасы да тәхминән ејнидир. Һәр ики һекајәнин сурәтләри Һәштәрхана кедән «Божиј промысел» артелиндән олан балыгчылардыр. Онлар һекајәләрдә чох мүсбәт хүсусијјәтләрлә тәсвир олунурлар.

«Хәзәр дәнизи үзәриндә јелкәнли кәмидә» адлы һекајәси 1923-чү илдә јазылмышдыр. Әдиб, һәмин илдә бир силсилә автобиографик һекајәләри јазаркән («Короленконун дөврү», «Илк

[1] *В. И. Боршуков.* Роль В. И. Ленина в формировании мировоззрения и творческого метода М. Горького, М., 1952, стр. 5.

[2] Азәрбајчан Русија илә бирләшдириләндән сонра чар һөкумәти Хәзәр саһилләриндә олан бүтүн балыг вәтәкәләрини өз һимајәсинә алды. Сонралар Салјан балыг вәтәкәләри дә «Божиј промысел» адыны алмышды. Бах: «Присоединение Азербайджана к России, его прогрессивные последствия в области экономики и культуры», Баку, 1955, сәһ. 81.

мәһәббәт һаггында», «Мәним университетләрим» вә с.) јенидән «Кедирләр» һекајәсинин мөвзусуна гајытмыш, орада тәсвир етдији һадисәләри даһа кениш планда вермәјә чалышмышдыр.

«Хәзәр дәнизи үзәриндә јелкәнли кәмидә» адлы һекајә илк дәфә 1923-чү илдә «Das detsche Buch» журналында алман дилиндә чап олунмушдур. Индијә гәдәр Горкинин һеч бир күллијјатына дахил едилмәмиш һәмин һекајәни рус дилинә чевириб, һаггында биринчи дәфә кениш мә'лумат верән С. Ј. Бродскајадыр. О, бу марагы елми-тәдгигат ишиндә һекајәнин јаранмасы тарихи һаггында бир чох доғру нәтичәләрә кәлмишдир[1].

Һекајә «Илк мәһәббәт һаггында» әсәриндә тәсвир олунан һадисәләрдән әввәлки дөврү, јә'ни Горкинин Нижнијә чатана гәдәрки дөврү әһатә едир. Әдиб мараглы бир тәһкијә үсулу илә, «Кедирләр» һекајәсиндә олдуғу кими, Бакыда раст кәлдији бир дәстә балыгчы илә јелкәнли кәмидә Һәштәрхана кетмәсини нағыл едир. Һекајә бу сәтирләрлә башлајыр:

«Будур, јенә Нижнијә.

Дәмир јолу илә Бакыја гәдәр кәлиб, мән, «Божиј промысел»дән олан таныш балыгтутан артели илә растлашдым вә онларын ики дорлу көһнә кәмисинә отурдум.

Јол јолдашларымын бөјүк һиссәси Сергачдан олан нижегородлу киши вә гадынлар иди. Онларын чоху бабалары вә улу бабалары кими кәнч јашларындан бүтүн һәјатлары боју, илбәил Хәзәрдә ишләјирдиләр»[2]. Бу балыгчылар, јазычынын өзүнүн дедији кими, кечмишдә таныдығы бир балыгчы артелиндәндир. Онлар һекајәдә һәјата бағлы, ирадәли, никбин инсанлар кими тәсвир олунурлар. Һәјатда баш верәчәк әһәмијјәтсиз шејләр онлары дар тәбиәтли инсанлар кими һөвсәләдән чыхармыр, бу сағлам, ири көвдәли, дәриләри күләкдән јанмыш адамлар һәјата һакиманә бир мүнасибәт бәсләјирләр. Лакин бунунла јанашы, һекајәдә капитализм шәраитинин инсанлара көстәрдији мәнфи тә'сир, инсана гајғысызлыг идејасы да өз әксини тапмышдыр.

М. Горкинин автобиографик һекајәләр сырасында чап етдирдији «Үзү күләр» һекајәсинин мөвзусу да јухарыда бәһс етдијимиз ики һекајә илә әлагәдардыр[3]. Бу һекајәдә әдиб 1888-чи илдә Каспидә балыг вәтәкәсиндә ишләдији заман шаһиди олдуғу ганлы бир әһвалаты нағыл едир. «Хәзәр дәнизи үзәриндә јелкәнли кәмидә» һекајәсиндә «Божиј промысел»дән олан таныш балыгчы артели илә растлашдым» демәсиндән күман етмәк олар ки, һәмин артел илә о, елә бу заман таныш олмушдур.

---

[1] Неизвестный рассказ М. Горького, Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка, том XIII, выпуск 5, М., 1954, стр. 449.

[2] Јенә орада.

[3] Һекајә Азәрбајчан дилинә Ч. Чаббарлы тәрәфиндән тәрчүмә олунмуш вә илк дәфә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналында нәшр едилмишдир (1928, № 6).

Һекајәдәки һадисәләр ики чәнуби азәрбајчанлы сурәтилә чох мөһкәм бағлы олдуғу үчүн, онун јазылмасы тарихи һаггында мә'лумат вермәји лазым билирик.

«Мәним университетләрим» повестиндә Горки 1888-чи илдә Хәзәр балыг вәтәкәләринә ишләмәјә кетмәсини белә изаһ едир: «Мән Бариновла бәрабәр кәнд-кәнд кәзәрәк, варлы мужикләрин јанында ишләјир, хырман дөјүр, картоф газыб чыхардыр, бағлары тәмизләјирдим...

— Лексеј Максимович, гоншунуз сәркәрдә, бәс нечә олсун һә? — дејә јағышлы кечәләрин бириндә Баринов мәндән сорушду: — Сабаһ үзү дәнизә тәрәф кедирикми? Аллаһа анд олсун дүз дејирәм! Бурада нә вар, ахы? Бурада бизим кимиләри севмирләр. Үстәлик сәрхош вахтларында — о сөз — башымызы батырырлар...

— Кедирикми, һә? Сабаһ?

Јола дүшүрүк...

...Самараја гәдәр миник кәмисиндә «гачаг» кетдик. Орада музд илә бир баржа ишә көтүрүлдүк, једди күндән сонра, демәк олар ки, сағ вә саламат кәлиб Хәзәр саһилләринә чыхдыг, бурада исә чиркли калмык вәтәкәси олан Қабанкул-бајда балыгчыларын кичик артелиндә ишә дүзәлдик»[1].

Хәзәр балыг вәтәкәси хатирәләри әсасында Горки сонралар бир нечә әсәр јазмышдыр. Һәмин әсәрләрдән бири дә 1894-чү илдә «Дәниз кәнарында» һекајәсидир. Повест јазылдыгдан сонра чап олунмаг үчүн о заманкы редаксијалардан биринә көндәрилмиш, әлјазмалары исә орада итмишдир. Әдиб сонра һәмин повестин бә'зи гаралламаларыны тапмыш, онун әсасында «Үзү күләр» һекајәсини јазмышды. 1933-чү илин 10 апрелиндә Илја Груздејә көндәрдији мәктубларындан бириндә Горки бу барәдә јазырды: «Дәниз кәнарында һекајәси, чох күман ки, ики чап вәрәги оларды. «Русское богатство» редаксијасы ону мәнә гајтармады. В. Г. Короленко да она сојуг јанашды...

15 јахуд 16-чы илдә мән бу һекајәнин бир нечә гара сәһифәсини тапдым. Онлардан «Үзү күләр» һекајәси әмәлә кәлди (XXX, 299).

«Үзү күләр» һекајәси ики чәнуби азәрбајчанлынын һәјатындан бәһс едир.

Һекајә Хәзәр дәнизинин тәсвири илә башлајыр. Саһилдән бир гәдәр кәнарда, дәнизин ортасына атылмыш сары атласы андыран гум пиштәдә Баринов тәнбәл-тәнбәл узаныб һәјат һаггында мүһакимәләр јүрүдүр. Бу, Горки илә бирликдә узун мүддәт кәзиб ахырда Хәзәр балыг вәтәкәләринә ишләмәјә кәлән Бариновдур. Әдиб онунла бирликдә рүтубәтли торпаг үзәриндә хејли сөһбәт едир, ону өз һәрәкәтләри вә мүһакимәләрилә охучуја танытдырыр. Лакин онларла бирликдә бурада үчүнчү бир

---

[1] *М. Горки.* Мәним университетләрим, Бакы, 1952, сәһ. 186, 195.

адам да вардыр. Верст јарым онлардан кәнардакы пиштәдә балыг кәмисинин ипләрини јығмагла мәшғул олан бу адамын ады Иззәтдир. Русча пис данышмасына бахмајараг, она дејиләи һәр бир сөзү, тапшырығы чох јахшы баша дүшүр, дәрһал јеринә јетирир. Иззәт о заман өз вәтәнини тәрк едиб бир гарын чөрәк үчүн Гафгазын һәр тәрәфинә јајылмыш, ач-јалавач һәјат кечирән он минләрлә чәнуби азәрбајчанлылардан биридир. Доғрудур, әдиб ону фарс адландырыр. Лакин бу сөз һеч дә ону чәнуби азәрбајчанлылыгдан чыхармыр. Әввәла, демәлијик ки, бир чох әсәрләриндә әдиб јери кәләндә чәнуби азәрбајчанлылары «фарс» («перс») адландырырды. Чох ајдын һисс олунур ки, буну о, — чәнуби азәрбајчанлылары шимали азәрбајчанлылардан ајырмаг үчүн шәрти васитә кими ишләдир. Мәсәлән, «Советләр Иттифагында» очеркиндә шимали азәрбајчанлылар «түрк», чәнуби азәрбајчанлылар исә «фарс» адландырылмышдыр (XVII, 115). «Шиәләрин бајрамы» очеркиндә Тифлисин Һаллавар мәһәлләсиндә көрдүјү чәнуби азәрбајчанлы һәјатини исә (XIX әсрин сонларында һәгигәтән Тифлисин бу һиссәсиндә чохлу чәнуби азәрбајчанлы аиләләри јерләшмишди. Бунларын бөјүк гисми инди дә орада јашајыр) «фарс һәјәти» — дејә тәсвир етмишдир (XXIII, 278). Ингилабдан әввәл азәрбајчанлылар өзләри дә бә'зән чәнуби азәрбајчанлылара «иранлы» дејәрдиләр. «Фарс» кәлмәсинин, үмумијјәтлә бир чох јазыларда Иран дөвләти тәркибиндә јашајан бүтүн милләтләрә аид едилдијини нәзәрә алсаг, «Үзү күләр» һекајәсиндәки «фарс» кәлмәсинин һансы мә'нада ишләдилдијини мүәјјән етмәк чәтин дејилдир.

Икинчи тәрәфдән тарихи һәгигәт кими мә'лумдур ки, XIX әсрин ахырларында Гафгаза он минләрлә ишләмәјә кәләнләр фарслар дејил, ач, һәр шејдән мәһрум бир вәзијјәтә салынмыш чәнуби азәрбајчанлылар олмушдур. Әлдә буну сүбут едәчәк күлли мигдарда тарихи сәнәдләр вардыр. Тәбриздәки рус консулунун вердији мә'лумата көрә анчаг XIX әсрин 80-чи илләриндә һәр ил Чәнуби Азәрбајчандан Загафгазијаја 30—35 мин адам кәлирди. Шимали Азәрбајчана вә Русијанын башга јерләринә сәпәләнмиш бу адамлар мүхтәлиф саһәләрдә чалышыр, мүхтәлиф пешәләрә саһиб олурдулар. Бунларын бир гисми исә Хәзәр дәнизи саһилиндә салынмыш вәтәкәләрдә ишләјирдиләр. Хәзәр дәнизи саһилиндә јерләшән балыг вәтәкәләринин тарихинә даир әсәрләрдән өјрәнирик ки, бу заман вәтәкәләрдә чалышанлар ичәрисиндә Чәнуби Азәрбајчандан кәлмиш фәһләләр хејли јер тутурдулар.

Бүтүн бу дәлил вә сүбутлар көстәрир ки, М. Горки «Үзү күләр» һекајәсиндә бәһс етдији вә «фарс» адландырдығы Иззәт вә «Үзү күләр» анчаг вә анчаг чәнуби азәрбајчанлы ола биләрдиләр. Тәсадүфи дејил ки, һәлә 1928-чи илдә Ч. Чаббарлы «Үзү күләр» һекајәсини тәрчүмә едәркән, ону чәнуби азәрбајчанлыларын шималдакы һәјатына һәср олунмуш бир әсәр кими гәбул

етмиш вә орада ишләнән «фарс» сөзләрини «һәмшәри» шәклиндә тәрчүмә етмишдир.[1]

Иззәт һекајәдә «сакит, сөзәбахан», «чох ишә јарајан адам» кими тәсвир олунур. Бу, илк бахышда мүсбәт кими нәзәрә чарпан хүсусијјәтләрлә әдиб, һәм дә заманын онун тәбиәтинә вурдуғу ағыр, дәһшәтли дамғаны көстәрмәк истәмишдир. Бу чүр зәһмәтли ишә дөзмәклә, әмәк севмәклә јанашы, Иззәтдә буржуа-мүлкәдар гурулушунун инсанлара ашыладығы мүтилик, анчаг өз һајына галмаг психолокијасы да вардыр. Иззәт дүнјанын бүтүн не'мәтләриндән мәһрум бир адамдыр. О, анчаг ишләмәк, әмрләрә гулаг асмаг, ахырда исә ади бир тәсадүфүн гурбаны олмаг үчүн јаранмышдыр.

Иззәти өлдүрән икинчи чәнуби азәрбајчанлы һекајәдә даһа ајдын бојаларла верилир.

Пиштәдә отуруб ширин сөһбәт едән Баринов саһилдә онлара доғру ирәлиләјән бир нәфәр көрүр. Узагдан тә'јин едир ки, о да чәнуби азәрбајчанлыдыр. Бу сәһнә һекајәдә белә верилир: «Мән су үзәриндә онун гарамтыл, гырхылмыш үзүнү, тыса вурулмуш боз бығларыны вә јүнкүл күлүшдән ачыгда галмыш ағ дишләрини көрдүм. Башында кечә папаг варды ки, сахсы бардаға бәнзәјирди; чијниндән бир көј шалвар салланмышды. Палтары да көј иди. Алтында исә ағ көјнәји варды. Көјнәјин јахасы ачыг иди.

Јаваш-јаваш су енир, ондан мис ајаглар чыхыр вә күнәшдә парылдајырды.

— Здырјасты! — дејә адам дәјирми башыны үст-үстдән әјәрәк чығырырды.

— Үзү күләрдир — дејә Баринов күлүмсәјәрәк сөјләди. Һәмшәриләр һамысы беләдир, күләр үзлү тајфадырлар, јахшы адамдырлар».

Әдибин «Үзү күләр» адландырдығы гонаг Бариновкилин јанына кәлиб онларла көрүшүр. Баринова тәнбәки тәклиф едир, кәнардакы пиштәдә ишләјән Иззәти көстәрәрәк, онун ким олдуғуну сорушур. Баринов «сизләрдәндир» — дејә чаваб верир, онда гонат чаваб верир ки, онун ады Иззәт дејил, Һәсәндир, өзү дә мәним достумдур. Бу сөзләри дејиб «Үзү күләр» гәрибә бир маһны охујур. Дәниздәки кәдәри бир гәдәр дә дәринләшдирән бу маһны Иззәтин дә нәзәрини чәлб едир. О, гајығы суја итәләјиб онлара тәрәф кәлмәјә башлајыр. Гонагдан нә охудуғуну сорушдугда о, позғун рус дилиндә белә чаваб верир: «Такој веселы песнја — тәсниф, наша завут тәсниф!».

Сөзләри чатышмады, көзләрини јумду, чалханды вә јенидән инләмәјә башлады:

Ај-јај-јај-ај-ј!
Мине нады иехат Фарсиста-ан!
Маһныны кәсди, мәнә көз вуруб деди:

[1] «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1928, № 6, сәһ. 16.

— Нады, не нады, кто знаит? Аллаһ знаит, человека нет знаит! Молодој баба асталсја дома, другој муж взјал, не взјал,— кто знаит? Скажи добрыј Джин, которыј мој друг, жены новыј муш? Так поем тәсниф. Шејтан шутит-человечка плачит...

Нады иехат Фарсистан, — не нады иехат? Буду пит вино, буду обманут дыруга и все лјуди, — такој тәсниф! Дома человечка — умны, дорога—глупы!».

Бу тәснифләрдә доғма јурд, аилә арзусу илә јанан, лакин кәшмәкәшли һәјатын дәһшәтли һөкмү нәтичәсиндә бу арзуја говуша билмәјән минләрлә чәнуби азәрбајчанлынын кәдәри ифадә олунмушдур. Горки һәлә о заман бу зәһмәткеш инсанларын үрәјиндәки арзуну вә бундан доған, пәришанлығы чох јахшы баша дүшмүшдү. Бу кәдәри о, онларын данышығында, маһныларында ифадә едир. Вәтәнә гајытмаг, јахуд гајытмамаг? — Бу суал дәһшәтли, һәлли мүмкүн олмајан дағ ағырлығында иш кими онларын гаршысында дурур. Вәтәнә гајыдарса, ону һәр шеј көзләјә биләр: ачлыг, вәфасызлыг! О гојуб кәлдији, баш көтүрүб гачдығы һәрч-мәрчлик, ачлыг дүнјасында һәр шеј мүмкүндүр. Бурада исә, доғма јурддан ајры, аиләдән ајры, тәк вә гәриб кими јашамаг чәтиндир. Бунун үчүн онун маһнылары чох кәдәрлидир. Бунун үчүндүр ки, о, чыхыш јолуну ахырда адамлары алдатмагда, өмрүнү сәрхошлугда кечирмәкдә көрүр. Тәсадүфи дејил ки, тәсниф: «Чахыр ичәчәјәм, достуму вә бүтүн инсанлары алдадачағам» — сөзләрилә битир.

Бу талесиз инсанын кәдәри, арзулары Горкијә о гәдәр дәрин тә'сир едир ки, тәснифин сөзләри онун инсанпәрвәрлик дујғусу илә чырпынан үрәјини о гәдәр һәјәчана кәтирир ки, јазычы бу сөзләрин, дујғуларын әсасында көзәл бир маһны јарадыр:

Истәјимдир јахшы ишләр,
Кедәчәјәм Фарсистана.
Сөјлә мәним јахшы чиним,
Нә бәлалар һазырлајыр,
Шејтан заваллы инсана?!

Мәним арвадым кәнҹ ушаг,
Дизләри јастыгдан јумшаг.
Кетмәлијәм Фарсистана.
Сөјлә мәним јахшы чиним,
Арвадым мәнсиз көнлүнү
Верәчәк һансы шејтана?..

Мәним тәк ики достум вар —
Көнлүм онларсыз дарыхәр,
Кетмәлијәм Фарсистана.
Сөјлә, чиним, мәни һачаг,
Һансы достум алдадачаг?

Чәһәннәм олсун арвад да,
Ишләрим дә, достларым да,
Кетмәрәм мән Фарсистана.
Өзүм һәр кәси алдадыб
Кефләниб киррәм мејдана.[1]

[1] «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1928, № 5, сәһ. 16.

Бу сәтирләр «Үзү күләр» һекајәсинин идејасы илә гырылмаз шәкилдә бағлыдыр. Горки «Үзү күләр»ин дилиндән ешитдији тәсниф әсасында јаздығы маһныда Гафгазын һәр јеринә сәпәләнәрәк, ачыначаглы һәјат сүрән чәнуби азәрбајчанлы зәһмәткешләрин арзу вә кәдәрләрини, һәјатларынын бир телдән асылы олмасыны, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин инсаны нә гәдәр гијмәтсиз бир шејә чевирдијини мәһарәтлә көстәрмишдир.

Бу кәдәрли, мә'јус маһны һекајәнин финалы үчүн дә бир нөв һазырлыгдыр. Чох чәкмир ки, ики чәнуби азәрбајчанлы үз-үзә кәлир. Онларын гаршылашмалары илә әлдә бычаг вурушмаға башладыглары бир олур. Бир ан кечмәмиш Иззәт ганына гәлтан олмуш һалда рутубәтли торпаға јыхылыр. «Үзү күләр» «Прочај!» дејә видалашыб һара исә баш алыб кедир.

Көрүндүјү кими, мөвчуд ичтимаи шәраит бир елдән олан ики досту, гардаш дејил, дүшмән етмишдир.

Горкинин «Үзү күләр» адландырдығы чәнуби азәрбајчанлыда үзү күләрликдән һеч бир әсәр-әламәт јохдур. Бу шәнлик заһиридир. Онун охудуғу маһны гәмли, көзләри дүшүнчәли вә мә'јусдур. О, дәфәләрлә фикрә кедир, нәји исә дүшүнүр, һәрәкәтләри, сөһбәтләри исә әсәби вә һәјәчанлыдыр. Горки үзү күләрин күлүшләрилә дахилиндәки пәришанлығы романтик бир вәһдәтдә вермишдир. Онун күлүшләри, көз вурмалары да елә бил нә исә бир һәјәчаны, кәдәри, мә'јуслуғу ифадә едир.

«Үзү күләр» һекајәсиндә чәнуби азәрбајчанлы сурәтләрини нәзәрдән кечирәркән, истәр-истәмәз Азәрбајчан әдәбијјаты үчүн чох доғма олан бир мөвзуну хатырлајырсан. Иззәтин, Үзү күләрин талеји, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Сабирин үрәк јанғысы илә тәсвир етдији «чырым-чындырлы» һәмвәтәнләринин талејинә нә гәдәр јахындыр. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин өз ел-обаларындан дидәркин дүшән бу бәдбәхт инсанлар һаггында дедији сөзләр Иззәтин һәјат јолуна, талејинә нә гәдәр ујғун кәлир: «...Бирчә Загафгазијада бунлар јүз минләрлә һесабланыр. Онлар диләнчиләрә охшајырлар. Һәмишә чырым-чындырда, ач, јорғун... Онлар узаг мәмләкәтләрдән ишләмәк үчүн кәлмишләр вә ишләјирләр. Амма онлар сон дәрәчә јазыгдырлар, чүнки һеч кәс онлары севмир, һеч кәс онларын фикрини чәкмир, онларын гејдинә галмыр...

Бу — Иран фәһләләридир. Онлар бизә Иранын ајры-ајры маһалларындан кәлмишләр. Чүнки онлар орада, өз вәтәнләриндә јемәјә бир шеј тапмырлар...

О, вәтәнини, арвадыны вә ушагларыны гојуб гачыр. О, гачыр, чүнки онун арвады вә ушаглары ачдырлар. О, бизә кәлир ки, чөрәк газансын вә бу чөрәклә арвад вә ушагларыны сахласын».[1]

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин бу сәтирләрилә М. Горкинин «Үзү күләр»ин талејинә һәср етдији маһнынын сөзләри арасында елә

[1] *Ҹ. Мәммәдгулузадә.* Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1954, сәһ. 345—346.

бил һеч бир фәрг јохдур. Һәр ики бөјүк сәнәткар бу талесиз инсанларын һәјатына ачымыш, онларын мәһкум вәзијјәтләринә өз е'тиразларыны билдирмишләр.

Кәтирилән мисал вә нүмунәләр, очерк вә һекајәләр чох ајдын шәкилдә сүбут едир ки, Бакы мүшаһидәләри, Азәрбајчан халгынын һәјатына, тарихинә, фолклоруна, ән'әнәләринә аид бә'зи хүсусијјәтләр Горкинин бир чох әсәрләринин јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. «Советләр Иттифагында» очеркиндә исә о, Бакы вә Азәрбајчан һәјатындакы бүтүн мүшаһидә вә мә'луматларыны үмумиләшдирмиш, инкишаф јолуна дүшмүш Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын гәләбәләрини, бурада көрүлән ишләри, мәдәни тәрәггини тәсвир етмишдир.

1956

СӘНӘТКАРЫН ТӘНГИДЧИ МӨВГЕЈИ

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘНИН САНӘТӘ БАХЫШЫ

Чәлил Мәммәдгулузадә бәдии әсәр вә фелјетонлары илә јанашы, мәгалә-фелјетонлары илә дә һәјата әсасланан, дөврүн нәбзини тутан, халгын тәрәггисинә, ингилаби шүурун гүввәтләндирилмәсинә хидмәт едән бир әдәбијјат угрунда мүбаризә апарырды.

Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәби көрүшләри һаггында аз јазылмамышдыр[1]. Мүәллифләр бөјүк демократын реализм угрунда апардығы мүбаризәнин мүхтәлиф саһәләрини ишыгландырмыш, ајры-ајры әдәби һадисәләр һаггында сөјләдији фикирләри изаһ етмишләр.

Проф. Мир Чәлал Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығынын идеја мәнбәләрини, онун ингилаби демократизминин характерини мүәјјән едән сәбәбләри арашдырараг белә бир нәтичәјә кәлир ки, әдибин көрүшләриндәки дөнүшү анчаг 1905-чи ил ингилабынын тә'сири илә изаһ етмәк олмаз. Онун ингилаби демократизминә истигамәт верән мәнбәләрдән бири фәһлә мәтбуаты, пролетар һәрәкаты вә дөврүн ингилаби идејалары олмушдур. Бу исә Ч. Мәммәдгулузадәнин редакторлуғу илә чыхан «Молла Нәсрәддин» журналына «башга руһ вә башга чәсарәт» вермишдир. Мир Чәлал фикирләрини јекунлашдырараг белә бир нәтичәјә кәлир: «Тифлис мүһити она көрә бирдән-бирә бөјүк әдибин көзүнү ачмыш, ону мүбаризә, демократија јолуна сала билмишдир ки, бу заман әдиб билаваситә болшевик мәтбуаты илә сых мәфкурәви әлагәдә олмушду. Әлдә етдији мәтбәәдә («Гејрәт» мәтбәәси) фәһлә һәрәкатыны вә ингилаби чағырышлары əкс вә ифадә едән ачыг вә кизли интибаһнамәләр нәшр етмәси, тәбиәти илә

[1] *М. Ибраһимов.* Бөјүк демократ. Бакы, 1939; *Мир Чәлал.* Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр (1900—1917-чи илләр). Бакы, 1947 (док. дисс.); Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 2-чи чилд, сәһ. 605—612; *Халид Әлимирзәјев.* Чәлил Мәммәдгулузадәнин әдәби көрүшләри, Бакы, 1964 (нам. дисс.); Реализм уғрунда мүбаризәдә. «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 6, сәһ. 168—176; *К. Талыбзадә.* XX әср Азәрбајчан тәнгиди. Бакы, 1966.

халга, азадлыға бағлы олан јазычыны ингилаби идејалар јолуна чәлб етмишдир»[1].

Бу мүлаһизәләр бөјүк бир һәгигәти ифадә едир вә сонракы тәдгигатлар да онун дүрүстлүјүнә шүбһә доғурмур. Досту Өмәр Фаиг Не'манзадә илә бирликдә Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Гејрәт» мәтбәәсиндә халгы бирлијә, мүбаризәјә чағырыш руһунда јазылмыш ингилаби мәзмунлу интибаһнамәләр, китабчалар нәшр етмәси, «Кавказски рабочи листок» кими болшевикләрин идарә етдији гәзетдә иштиракы тәсадүфи һадисә дејилди. Мәраглыдыр ки, С. М. Әфәндијев Тифлисдә «Гејрәт» адлы Русија ичтимаијјун-амијјун (сосиал-демократ — *К. Т.*) фәһлә тәшкилатынын јарандығыны вә бу тәшкилатын «мүсәлман фүгәрајикасибәсини вә јохсул кәндистан әһлини дә иттифаг вә иттиһад едиб инсан һүгугу үчүн вә зәһмәткешләр мәнафеји үчүн чалышыб сә'ј етмәләринә дә'вәт етдијини» көстәрән бир интибаһнамә бурахдығыны билдирирди[2]. Мәтбәәдә һәтта полис тәрәфиндән беш дәфә ахтарыш апарылмышды[3]. «Гејрәт» мәтбәәсиндә «Азадә данышмаг вә бир јердә чәм олмаг нә үчүн лазымдыр?» (1906), «Силк, синиф, фиргә» (1906), «Милләтләрин паралары насыл топланыр вә насыл сәрф олунур?» (1907), «Чөрәк, ишыг вә азадлыг» (1907)[4] кими сијаси мәзмунлу китабчаларын нәшри дә мә'лумдур.

«Гејрәт» мәтбәәсинин сосиал-демократ партијасы илә әлагәдар олдуғуну вә бурада ингилаби мәзмунлу интибаһнамәләрин чап едилдијини Өмәр Фаигин хатирәләри дә тәсдиг едир. Һадисәләрин билаваситә иштиракчысы олан мүәллиф јазыр: «Анчаг о сыраларда тез-тез сосиал-демократ фиргәси тәрәфиндән јазылыб чап етмәкдә олдуғумуз кизли интибаһнамәләрин чапында даһа ајыг, даһа еһтијатлы олмағы өјрәндик. Интибаһнамәләр јалныз Тифлис ишчиләри үчүн дејилди. Бунлар онсуз да хырда вә кәдәк олурду. О сырада бизи раһатсыз едән Османлыја көндәриләчәк узун мүндәричатлы интибаһнамәләр иди»[5].

«Гејрәт» мәтбәәсинин вә «Молла Нәсрәддин» журналынын ингилаби һәрәкатла вә сосиал-демократ партијасы илә әлагәдә олдуғуну Күрчүстан Мәркәзи Дөвләт архивиндә сахланылан бә'зи сәнәдләр дә тәсдиг етмәкдәдир. Әлдә етдијимиз бу сәнәдләрдә «Гејрәт» мәтбәәсиндә вә «Молла Нәсрәддин» журналында ингилаби мәзмунлу, «чинајәткар әмәлләри тә'риф едән» јазылар чап олундуғу көстәрилир.

---

[1] *Мир Чәлал.* Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығынын мәфкурәви мәнбәләри һаггында. «Әдәбијјат гәзети», 27 декабр 1947-чи ил, № 36.
[2] «Дә'вәт» гәзети, 22 ијун 1906-чы ил, № 7.
[3] «Тәкамүл» гәзети, 16 декабр 1906-чы ил, № 1.
[4] Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд 480, сијаһы 2, говлуг 233, сәһ. 47—48. Тифлис Сензура Комитәси китабчанын јајылмасына разылыг вермәмишдир.
[5] *Өмәр Фаиг Не'манзадә.* Хатирәләр, 2-чи дәфтәр, сәһ. 48—49. (Республика Әлјазмалар Институту, архив 6, К—27 (609).

Сәнәдләрдән бириндә Петербургда чыхан «Россија» гәзетиндә (7 феврал 1908-чи ил, № 676) дәрч олунмуш «Фәдаи» вә Иран ингилабы» адлы мәгаләјә истинад едиләрәк, Гафгаз Мәтбуат Комитәсинин нәзәринә чатдырылыр ки, «Тифлисдә Иран ингилабчыларынын васитилә сахланан вә хүсуси ингилаби мәзмунда әсәрләр чап едән мәтбәә вардыр. Бу мәтбәәдә Иран партијасы «Фәдаи»нин Тифлис шө'бәси тәрәфиндән чап едилмиш рус-татар дивар тәгвиминдә чинајәткар әмәлләр тә'риф едилир»[1]. Мәтбуат комитәсинин чаваб мәктубунда көстәрилир ки, «Молла Нәсрәддин» журналында вә «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап олунан сијаси мәзмунлу әсәрләр «Фәдаи» тәшкилатына мәхсус дејилдир. Чүнки бу тәшкилат «спесифик мүсәлман» сәчијјәси дашыјыр. «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап олунан әсәрләр әслиндә «сосиал-демократ характеринә маликдир». Һәмин мәтбәәдә чап олунан әсәрләри «мүсәлманлары ингилабиләшдирмәјә чалышан», сосиал-демократ тәшкилаты илә әлагәләндирән комитә мәктуба бу факты да әлавә етмишдир: «Бу јахынларда комитәнин «Гејрәт» мәтбәәсиндә зәбт етдији «Чөрәк, ишыг вә азадлыг» адлы татар дилинә тәрчүмә олунмуш китабча да һәмин нәшрләр силсиләсинә мәхсусдур»[2].

«Фәдаи» вә Иран ингилабы» адлы мәгаләдә Мәркәзи Сензура Комитәсини нараһат едән, тәшвишә салан башга сәбәбләр дә вар иди. Мәгаләдә «Фәдаи» тәшкилатынын Иран ингилабына көстәрдији јардымдан, Мирзә Әскәр хан Әтабәјин өлдүрүлмәсиндәки ролундан сөһбәт кедирди. Мәгалә мүәллифи «Јүксәк рус ордени» илә тәлтиф олунмуш бир шәхсин өлдүрүлмәсинин «Гејрәт» мәтбәәсиндә бурахылмыш рус-татар тәгвиминдә тә'рифләнмәсини «рус ганунуна» зидд һәрәкәт һесаб едиб јазырды: «Анчаг бә'зи Загафгазија татарлары бу гәтлә һәјасызчасына јанашан иранлыларда вә Русија мүсәлманларында ингилаби еһтирас аловландырмаға чалышдылар. Тифлисдә «Гејрәт» адлы мәтбәә сахлајан вә јумористик, шәкилли «Молла Нәсрәддин» журналыны нәшр едән «Фәдаи» партијасынын шө'бәси бу јахынларда рус-татар дивар тәгвими нәшр етмишдир... Бурада «Бөјүк шәһид Аббас аға»[3] рәзил, гатил олан бир адам «шәһид» адландырылыр ки, бу да дин уғрунда һәлак олмаг демәкдир. Бу ады шиәләр анчаг өз бөјүк шиә башчылары олан мүгәддәс Имам Һүсејнә верирләр...»[4].

Тарихи фактлардан да мә'лумдур ки, Мәркәзи Загафгазијада јерләшән «Фәдаи» тәшкилаты Русија сосиал-демократ һәрәкаты илә сых әлагәдә олмушдур. Онун програмында олан үмуми, мүстәгим, бәрабәр, кизли сечки һүгугу, сөз, мәтбуат, јығынчаг

---

[1] Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд 480, сијаһы 2, говлуг 233, сәһ. 45.
[2] Јенә орада, сәһ. 47—48.
[3] Әтабәји өлдүрән шәхсин адыдыр.
[4] «Федаи» и персидская революция», «Россия» гәзети, 7 феврал 1908-чи ил, № 676.

вә тә'тил азадлығы, сәккиз саатлыг иш күнү, шаһ торпагларынын мүсадирә едилиб кәндлиләрә верилмәси вә с. бу әлагәни ајдын көстәрирди[1]. Сосиал демократларын «Һүммәт» групу вә онун рәһбәрләриндән Нәриман Нәриманов илә «Фәдаи» тәшкилатынын биркә фәалијјәт көстәрмәси һаггында тарихчиләрин мараглы елми мүшаһидәләри вардыр[2].

Бүтүн бу фактлар, алимләрини бахтилә көстәрдикләри кими, һәм «Гејрәт» мәтбәәсинин, һәм дә «Молла Нәсрәддин» журналынын ингилаби һәрәкатла, сосиал-демократ партијасы илә әлагәдар олдуғуну бир даһа тәсдиг етмәкдәдир. «Гејрәт» мәтбәәсиндә сосиал-демократ мәзмунлу китабча вә интибаһнамәләрин, «Молла Нәсрәддин» журналында ингилаби руһлу фелјетонларын чапы, ејни заманда, бу јахынлыг илә әлагәдар иди.

Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләринә, онун ичтимаи-сијаси көрүшләринә «башга руһ вә башга чәсарәт» верән башлыча амилләрдән бири, шүбһәсиз, онун дөврүн габагчыл ингилаби идејалары илә бағлы олмасы иди. Ејни «башгалыг», ејни «чәсарәт» бөјүк демократын әдәби көрүшләринин дә характерини мүәјјән едир, онун сәнәтә бахышына ингилаби-демократик истигамәт верирди.

Ч. Мәммәдгулузадә ингилаби-демократик идејалар тәблиғ едән тәнгиди реализм уғрунда, халг һәјатыны, онун бөјүк әмәлләрини чанландыран әдәбијјат јолунда мүбаризә апарырды. Бунун үчүн о, һәр шејдән әввәл, һәјат һәгигәтинә истинад етмәји, һәјаты дәриндән өјрәниб әкс етдирмәји илк шәртләрдән бири сајырды. Әдиб көстәрирди ки, сәнәтин әсас тәсвир објекти халгын һәјатыдыр, одур ки, әлинә гәләм алан шәхс «дүнјаны јахшыча танымалы, тәчрүбә көрмәлидир». Мөвзу, идеја гәләм саһибинин хәјал аләминдә јаранмыр, буну онда мүшаһидәләри, билији, тәчрүбәси доғурур. Јазычы һәјаты өјрәнмәсә, дәрк етмәсә сәнәт наминә һеч бир шеј мејдана кәтирә билмәз: «...биз бир јазычы милләтик; бизә јағ вә пендирдән, сүд вә гајмагдан да әфзәл дүнјаны јахшыча танымаг, тәчрүбә көрмәк лазымдыр. Бизә көр-көтүр лазымдыр. Бизә тема вә мөвзу лазымдыр. Јә'ни мүхтәсәр: бизим јазычылыг карханасына һәмишә хаммал лазымдыр ки, карханамыз ишләсин, бикар галмасын»[3].

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә јарадылмыш јазычы сурәти — гәзетчи Хәлил дә өз јарадычылығында бу јол илә кедир, көрдүјү, билдији, өјрәндији әһвалатлардан јазыр. Чибиндә дәфтәр кәздириб көрдүкләрини, ешитдикләрини «јазыја көтүрмәси» сајәсиндә о, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» кими китаб јарада билир[4].

[1] Бах: *Ә. Дадашлы.* 1905—1907-чи илләр рус ингилабы вә Асијанын ојанмасы. Бакы, 1955, сәһ. 42—43.
[2] Јенә орада.
[3] *Ч. Мәммәдгулузадә.* Драм вә нәср әсәрләри, Бакы, 1958, сәһ. 569.
[4] Јенә орада, сәһ. 263—264.

Ч. Мәммәдгулузадә әсл көзәллији һәјатын өзүндә көрүр, бурада ахтарырды. Әкәр һәјат инсан еһтијачларыны өдәјирсә, инсанын тәләбләри илә ујғун кәлирсә, онун көзәллији дә бир о гәдәр артыр. Әдиб јазыр: «Инди кәндлинин гадын барәсиндә олан көзәллик идеалы одур ки, арвады Һүсејнгулукилдән кәләндә кишисини узагдан һарајлајыб севинчәк она хәбәр верә:

— А киши, шүкүр олсун аллаһа, бу кечәлик нефт тапмышам. Көзәллик, көзәллик — будур!»[1].

Ч. Мәммәдгулузадәни јазмаға мәчбур едән, онун әсәрләринә әсл көзәллији верән бу һәјат һәгигәти иди, халг һәјатына сәдагәт иди. Онун илһам мәнбәјини һүсејнгулулар, новрузәлиләр, уста зејналлар кими күндә тәсадүф едилән, анчаг дәриндән дүшүнүлмүш вәтәндашлар, онларын һәјаты вә дүнјакөрүшү тәшкил едирди. Буну әдиб өзү белә е'тираф едир: «Тифлисин Шејтанбазарында раст кәлдијим ислам аләми һәр күн вә һәр саат мәни јазмаға вадар едирди. Материал о гәдәр иди ки, шаирләр дејән кими:

Јаза-јаза дәрдими аләмдә кағыз гојмадым.
Ахыры бир кушеји-дивара јаздым дәрдими.

Ахырда мән дә көтүрдүм бир һекајә јаздым... Орада Уста Зејналын бәдбәхтлијини тәсвир етдим»[2].

Буна көрәдир ки, Ч. Мәммәдгулузадә бүтүн фәалијјәти боју халгы реал аләмә, јашадығы дүнјаја дејил, ахирәтә чағыран, һәјат һәгигәтини әфсанәләрдә гејри-тәбии тәсвирләрлә әвәз едән јазычылара гаршы амансыз олмуш, онларын әдәби инкишафа зијан вурдуғуну, халгын тәрәггисинә әнкәл олдуғуну көстәрмишдир. Буна көрә әдиб епигончу ше'рә гаршы чыхмыш, илһамыны көјләрдән алан шаирләри писләмишдир. Ч. Мәммәдгулузадә журналда Сабирин епигончу ше'рә атәш ачан «Еј алнын ај...» сатирасыны вә она чәкилмиш карикатураны чап едәндә дә ејни мәгсәди изләјирди[3].

Ч. Мәммәдгулузадә епигончу шаирләрин, һәр шејдән әввәл, јарадычылыг методуну тәнгид вә рәдд едирди. Чүнки онлар әлләринә гәләм аланда көзләрини һәјата, ичәрисиндә јашадыглары аләмә дејил, «көјә ахыдыб», «чәннәтин һуриләрини хәјал илә гучаглајыр», халгын һәјат вә мәишәти әвәзинә «ешгдән, мәһәббәтдән, вүсалдан, каман гашлардан, лаләдән, бүлбүлдән, күлдән, пәридән, јылдызлы көјләрдән...» јазырдылар. Бу ше'р нәш'әси «илә хумарланмыш, милләтин авам, чаһил, ач» галмасына сәбәб олан шаирләри Ч. Мәммәдгулузадә бирдәфәлик арадан чыхармаға чағырырды: «Нә гәдәр ки... дүнја мәдәнијјәти тәрәгги тапмагдадыр, бизләрдә дә хәјалат «мәдәнијјәти» шөһрәт тапмагдадыр. Орада гәләм саһиби өз фикрини садәчә кағыз кө-

[1] *Ч. Мәммәдгулузадә.* Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар. Бакы, 1961, 694.
[2] Јенә орада, сәһ. 715—716.
[3] «Молла Нәсрәддин», 1909, 26 ијул, № 30.

түрүб илдырым итилији илә дүнја вә аләмә јајыб, бизләр дә сол овчумуза бир балача кағыз алыб, көзләримизи көјә ахыдыб гафијә ахтарырыг вә мәзмуну вәзн вә гафијәјә гурбан кәтириб ше'р јазырыг... Ихтијар мәндә олса, ше'р нәш'әсини гадаған едәрәм, нечә ки, тирјәк нәш'әси гадағандыр»[1].

Ч. Мәммәдгулузадәнин романтизмә, «Фүјузат»ын истигамәт вердији әдәбијјата гаршы чыхмасынын әсас сәбәбләриндән бири онун бу естетик тәләбләрилә бағлы иди. Әдиб «Ханымлар» адлы фелјетонунда «Фүјузат»да дәрч олунмуш ејни адлы бир ше'ри[2] сатираја тутмушдур. Бу ше'рин мүәллифи тәкчә әрәб, фарс сөзләрини чох ишләтдији вә анлашылмаз бир дилдә јаздығы үчүн дејил, һәм дә ше'рдә реал олмајан һәјати тәсәввүрләрлә дүз кәлмәјән, мүчәррәд фикирләр тәблиғ етдији үчүн тәнгид олунурду. Ч. Мәммәдгулузадә фүјузатчы шаири баша салырды ки, бәдии әсәрдә дејилән фикирләр, тәсвир олунан сәһнәләр һәјат һәгигәти илә ујғун кәлмәлидир, тәсәввүр илә, хәјал илә имкан арасында зиддијјәт олмамалыдыр. Әкәр шаир гадыны индики шәраитдә «мејдана чыхмаға» чағырырса, анчаг буну нечә, һансы шәраитдә етмәји көстәрмирсә, бу, бош сөз олараг галыр, мә'насыз, күлүнч бир хәјала, тәсәввүрә чеврилир: «Машаллаһ, јаваш-јаваш тәзә сөзләр ешидирик, инди дә «Фүјузат»ын шаирләри башлајыблар ки, «ханымлар кәрәк мәрданә чыхалар мејдана» ...Ханымлар мејдана чыхыб нә гајырсынлар?

Ахыр буну ушаг да билир ки, мејдан ханым јери дејил, мејдана пәһливанлар чыхыб күштү тутарлар... Бәс, ханымлар мејдана чыхыб нә гајырсынлар? Онда да һәлә мәрданә?»[3].

Шүбһәсиз, романтик чағырышлары һәјати тәфәррүатла бу тәдәр узлашдырмағын, хәјалдан бу дәрәчәдә мәһрум етмәјин өзүндә дә бир ифрат тәләбкарлыг, биртәрәфлилик варды.

Ч. Мәммәдгулузадә илһамыны реал аләмдән алан М. Ә. Сабир, Әли Нәзми, Ә. Г. Гәмкүсар кими шаирләри һәмишә тәгдир вә тә'риф едирди. Чүнки бу шаирләр XX әср ше'рини заманын тәләбләри сәвијјәсинә галдырмыш, реалист ше'рин инкишафында дөнүш јаратмышлар. Халг һәјатынын бүтүн саһәләри онларын рәнкарәнк поезијасында өзүнүн реал тәсвирләрини тапа билмишди. Одур ки, Ч. Мәммәдгулузадә сонралар М. Ә. Сабир, Әли Нәзми вә Ә. Г. Гәмкүсар һаггында јаздығы мәгаләләриндә онлары «Молла Нәсрәддин» журналынын реалист истигамәтинә мувафиг кәлән шаирләр кими гијмәтләндирир вә көстәрирди ки, журналын нәшрә башладығы лап илк күнләрдән онлара бөјүк еһтијач јаранмышды: «...биз һәгигәтән «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырдыг»[4].

[1] *Ч. Мәммәдгулузадә.* Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар. сәһ. 648—649.
[2] «Фүјузат» журналы. Азад ханымлар. 1907, 7 август, № 24, сәһ. 400.
[3] «Молла Нәсрәддин». Ханымлар. 1907, 2? август, № 31.
[4] *Ч. Мәммәдгулузадә.* Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, сәһ. 836.

Чүнки бу шаирләр епигончу ше'рин, мәрсијә-синәзән әдәбијјатынын әксинә олараг, һәјатын, мүасир чәмијјәтин «нөв-нөв күлүшләрини дадлы вә дузлу дил илә тәсвир едир»[1], Һачы Мәчид әфәндиләрин мүрид вә гочуларыны, руһаниләри, мүстәбидләри, мүстәмләкәчиләри, бир сөзлә, әлигабарлыларын бүтүн дүшмәнләрини сатираја тутурдулар, өзү дә бунлары хәјаләт аләминдә дејил, ичәрисиндә јашадыглары чәмијјәтдә көрүр, дәрк едир вә көстәрирдиләр.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин бир јазычы вә журналист кими бирдән-бирә шөһрәт газанмасынын вә ингилаби-демократик чәрәјанын башчыларындан биринә чеврилмәсинин әсас сәбәбләриндән бири өз јарадычылығыны халгын талеји илә, артыг ојанмаға башлајан «лүт-үрјан» адландырдығы фәһлә-кәндли гардашларынын талеји илә бағламасында иди; өз фәалијјәтини халгын азадлыг һәрәкаты илә әлагәләндирә билмәсиндә иди. О, мүасир әдәбијјаты да ејни истигамәтдә инкишаф етдирмәји, она ингилаби-демократик мәзмун вермәји ирәли сүрүр вә әдәбијјатын идејалылығы мәсәләсини бу мөвгедән һәлл едирди. Проф. Мир Чәлал Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәби көрүшләринин идеја истигамәтини белә изаһ едир: «Әдәбијјат вә сәнәт һаггында данышанда әдиб өз демократик фикирләрини тәблиғ едирди. О, бөјүк рус ингилабчы-демократлары кими сәнәтин мә'на вә вәзифәсини һәјата, инсанлара хидмәтдә көрүрдү... Әдиб сәнәткара халг хадими кими бахырды, ону тарих вә мәдәнијјәт гаршысында мәс'ул бир шәхс сајырды... Ч. Мәммәдгулузадә рус ингилабчы-демократлары кими, әдәбијјаты һәјата табе тутур, онун мә'насыны, әһәмијјәти дә бунда көрүрдү»[2].

Ч. Мәммәдгулузадә әдәбијјатын идрак әһәмијјәтини, онун идејалылығыны белә дүшүнүр вә буна көрә дә XX әсрин әввәлләриндә буржуа естетикасына, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинин мухтәлиф тәзаһүрләринә гаршы ардычыл вә амансыз мүбаризә апарырды. Әдиб дөнә-дөнә әдәбијјаты, сәнәти халгын азадлығы ишинә хидмәт етмәјә, ону мүртәче гүввәләрә гаршы кәскин силаһа чевирмәјә чағырырды: «...һәр бир гәләмин өз мүгәддәс вәзифәси вар: биринчи нөвбәдә милләтин хошбәхтлији јолунда хидмәт етмәк»[3].

Ч. Мәммәдгулузадә көстәрирди ки, мүасир әдәбијјат күтләни мүбариз руһда тәрбијә етмәлидир. Схучунун башынын алтына јастыг гојан, ону архајынчылыг руһунда тәрбијә едән әдәбијјаты һазыркы дөврдә көкүндән рәдд етмәк лазымдыр: «Чүнки инди Сә'ди әсри дејил. Бош-бош аллаһы чағырмагла аллаһ, ишләрини өтүрүб, көјдән јерә пилләкән гојуб, eниб кәлиб сәнә көмәк еләмәз!

Лазымдыр чалышмаг, чалышмаг, чалышмаг!..

[1] *Ч. Мәммәдгулузадә.* Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар. сәһ. 837.
[2] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. 2-чи чилд, сәһ. 606—607.
[3] *Ч. Мәммәдгулузадә.* Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар. сәһ. 649.

Бозбашдан дојмаг истәјирсәнсә, гонагларыны тох јола салмаг истәјирсәнсә, чөлмәјә чох эт сал. Јохса «бисмиллаһ» демәклә инсанлар тох олсалар, дәхи дүнјада ачлыг олмаз»[1].

Ҹ. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин»и «һүрријјәт вә әдаләт бајрағы алтында чалышан», «азадлыг јолунда һагг сөзү мүзајигә етмәјән», «һәрдәнбир халгын үстә күлән»[2] мүбариз бир орган кими гијмәтләндирир вә бу идеја хүсусијјәтләрини журналын мәсләки һесаб едирди. О, дөврүн әдәбијјатыны да халгын, ҹәмијјәтин инкишафына көмәк едән идејалы әдәбијјат олмаға чағырырды. Бу әдәбијјат, онун фикринҹә, дүшүндүрмәји, фикирләшмәји бачармалы, мадди, мә'нәви инкишафа көмәк етмәлидир. О, «бөјүк вә нүфузлу адамын барәсиндә мәдһ вә сәна демәкдән»[3] узаг олуб, әксинә, онларын гүсурларына күлмәји, гәбаһәтләри ифша етмәји бачармалыдыр. Әдиб Иран истибдадыны, Шәрг мүһафизәкарлығыны ифша едән Зејналабдин Марағалынын «Ибраһимбәјин сәјаһәтнамәси»ни белә тә'сирли, халгы ојадан әсәрләр сырасына дахил едир, тез-тез охуҹулара мәсләһәт көрүрдү ки, ону охусунлар, бачардыгҹа чох вә дәриндән охусунлар. «Ниҹат јолу» тапмаг үчүн бу китабда доғру сөзләр јазылмышдыр: «...«Ибраһимбәјин сәјаһәтнамә»сини охујун, охујун!

Вә охујандан сонра бир гәдәр фикир един.

Еј мәним јолчу, лүт-мүт гардашларым, һәмшәриләр! Әкәр истәјирсиниз ки, сизи дә адам билиб мәҹлисләрә гојсунлар, кәрәк мәним бу нәсиһәтләримә әмәл едәсиниз. Чүнки валлаһ, биллаһ, јер һaггы, көј һaггы, бундан башга сиздән өтрү ниҹат јолу јохдур»[4].

Ҹ. Мәммәдгулузадә әдәбијјаты, мәтбуаты, дөврүн сијаси һадисәләри илә әлагәләндирмәјә чағырырды, сијасәтдән, ичтимаи һәјатдан ајрылмыш әдәбијјаты рәдд едирди. «Үрәјинин дәрдләрини», дүшүндүјү мәтләбләри, күнүн ваҹиб мәсәләләрини «Молла Нәсрәддин»дә ишыгландыран әдиб бәдии-журналистик јарадыҹылыға башладығы илк иллэрдән әдәбијјата сијаси, ичтимаи истигамәт вермәк әзминдә олмушдур. О, вәтәндашлары, әдәбијјат, мәтбуат саһәсиндә чалышанлары баша салырды ки, әкәр Русија мәтбуаты Николај кими бир падшаһы хоруз шәклиндә чәкиб тәнгид едирсә, биз дә мүсәлман аләминин николајларыны, Шәргин Мәммәдәли шаһларыны, ханлары, султанлары, һаким вә мә'мурлары, «әммамәли һәшәраты» көстәрмәклә, онларын дахили аләмини халга танытмалыјыг. Әдиб өз гәләм достларыны бу мәсәләләрдән јазмаға чағырырды: «...Елә дә пәс нијә дурмаг вә нијә дајанмаг, фүрсәти фөвтә вермәк... Пәс онлар нә вахтадәк абикөвсәр вә'дәси илә бәдбәхт ислам ҹамаатынын ганыны сораҹаглар?... Русија истибдадыны биздән дә чох гүввәтли олан шимал вә хачпәрәст гәләм јолдашларымыз ити гәләмләринин нишанәсинә гојмушдулар. Амма бизим габағымызда дағ кими дуран истибдад, Шәрг истибдады вә Шәрг гаранлығы иди, шаһ вә султан истибдады иди вә шәриәт зүлмәти иди... вә мин-мин бир гисим һәшәрат үнсүрләри өзләрини мејданда тәк көрүб вә ҹамааты ҹәһаләт гаранлығында кар вә кор көрүб мејдан суламагда идиләр...»[1].

Әдәбијјатын идејалылығы һаггында дејилмиш бу мүлаһизәләр мүасир әдәбијјата, әсәрләрә, шәхсијјәтләрә гијмәт вермәк үчүн әдибин әлиндә әсас өлчүләрдән бири иди. О, М. Ә. Сабири, Әли Нәзмини, Ә. Г. Гәмкүсары, Зејналабдин Марағалыны тәгдир вә тәблиғ едәндә бу өлчүнү әсас көтүрүрдү, епигончу ше'ри, мүртәҹе, мүһафизәкар јазычылары тәнгид атәшинә тутанда да әсасән ејни ҹәбһәдән чыхыш едирди. Ә. Г. Гәмкүсар онун нәзәриндә «дини мөвһумата гаршы шиддәтли тәнгид вә чыхышлар» едән «фикри ачыг» шаир олдуғу үчүн гијмәтли иди[2]. М. Ә. Сабири исә Ҹ. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналынын идеја руһуну ифадә етдији үчүн һәмишә хатырлајыр вә тә'рифләјирди[3].

Ҹ. Мәммәдгулузадә бә'зән идејаҹа хошладығы мүасир әдәби нүмунәләрә дә өз мүнасибәтини билдирирди. А. Шаигин о заман мәтбуатда чыхмыш «Нишанлы гыз» мәнзумәси һаггында әдиб ејниадлы ајрыҹа фелјетон јазмыш, ше'рдә Шәрг гадынынын аҹы дүшүнҹәләринә һәср олунмуш лөвһәләрин һәгигәтә мүвафиг кәлдијини көстәрмишди. Ҹ. Мәммәдгулузадә романтик планда јазылмыш мәнзумәнин идејасыны изаһ етмиш вә Шәрг гадынынын мәһкум вәзијјәтә дүшмәсинин сәбәбини ачмаға чалышмышды[4]. Јәгин ки, ше'р гадын әсарәтинә е'тираз руһунда јазылдығы үчүн бөјүк һуманистин диггәтини ҹәлб етмишди.

Ҹ. Мәммәдгулузадә буржуа јазычыларына, мүртәҹе идејалар јајан әсәрләрә гаршы да ејни дәрәҹәдә амансыз иди. О, мәфкурә мүбаризәсиндә күзәштә кетмәјин гәти әлејһинә чыхырды. Ән кичик идеја сапынтысы да ону нараһат едирди. Әдиб һәтта М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт кими габагҹыл сәнәткарлара белә сәһвләрини бағышламырды. Бөјүк демократ «Һоп-һоп» имзасы илә мүбариз ингилаби әсәрләр јазан бир шаирин Һаҹы Маҹид Әфәндизадә кими дин хадиминә гәсидә һәср етмәсинә тәәссүфләнирди. О көстәрирди ки, шаирин «Сабир» тәхәллүсү илә јаздығы ше'рләр «сәбр вә тәһәммүл саһибинин», «дүнјанын ҹөвр вә ҹәфасына» дөзән иман вә е'тигад әһлинин ше'рләридир. «Һоп-һоп»

[1] «Молла Нәсрәддин», Тәзә ил. 1912, 6 јанвар, № 1.
[2] Јенә орада. Мәсләкимиз, 1907, 28 декабр, № 48.
[3] Јенә орада. 1907, 3 феврал, № 5.
[4] Јенә орада. «Һәмшәри», 1907, 19 јанвар, № 3.

[1] *Ҹ. Мәммәдгулузадә.* Драм вә нәср әсәрләри, сәһ. 718—719.
[2] *Ҹ. Мәммәдгулузадә.* Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, сәһ. 865.
[3] *Ҹ. Мәммәдгулузадә.* Драм вә нәср әсәрләри, сәһ. 718—719.
[4] «Молла Нәсрәддин». Нишанлы бир гыз, 1910, № 2.

исә «Даш гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи!» кими ичтимаи һагсызлыға гаршы чыхан ингилабчы шаирин имзасыдыр: «Онун үчүн мән һәмәвагт «Сабир» ләфзини бир јанда көрәндә вә ешидәндә белә бир хәјалата чумурам: нә үчүн дүнја белә гурулубдур ки, күн ләкәсиз олмур вә гызыл күл тикансыз битмир. Вә бәлкә һәмин дүнја ганунунун тә'сириндәндир ки, «Һоп-һоп» кими ән гијмәтли вә надир бир шаиримизин күлхарлығынын ичинә диндарлыг сармашыглары да кәлиб гарышајды кәрәк».[1]

Ч. Мәммәдгулузадә Сәһһәт јарадычылығындакы идеја тәрәддүдүнү, либерализми даһа кәскин тәнгид етмишди. «Сәһһәтнамә» адлы фелјетонда шаирин дилиндәки гүсурлара нәзәр јетирән[2] әдиб «Шаир вә Ше'р пәриси» адлы фелјетонунда Сәһһәтин «милләтин көзүнү ачанлара», молланәсрәддинчиләрә јахын кәлмәдијини, «Шамахыда чамаатын бојнуна кәндир салыб ојнадан» Һачы Мәчид әфәндиләри, Мустафа әфәндиләри лазымынча тәнгид етмәдијини көстәрирди[3].

Һачы Мәчид әфәнди, Мустафа әфәнди о заманкы Шамахынын һәјатында өз хејријјәчи, мәдәни тәдбирләри илә танынан һөрмәтли шәхсләр иди вә Ч. Мәммәдгулузадәнин Сабирлә Сәһһәтин үнванына дедији тәнгидләрдәки биртәрәфлилији дә нәзәрдән гачырмаг олмаз.

Лакин Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәбијјаты сағлам идеја истигамәтиндән јајындыран мүәллифләрлә мүбаризәси башга характердә иди. О бурада даһа мүбариз мөвге тутурду. Белә јазыларында әдиб е'тираздан, тәнгиддән даһа чох ифшаја мејл едирди. Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә һеч бир идеја-бәдии мәзијјәти олмајан ше'рләр јазан «ше'р бүлбүлләри», епигончу шаирләр вә онлары тәблиғ едән «гәзәлпәрәстләр» тәнгид олунур[4], император Николаја вә императричаја мәдһнамә јазыб Петербурга көндәрән вә әвәзиндә императордан «подарка» көзләјән Әбдүррәһим әфәнди кими әдәбијјаты өз шәхси кәлир мәнбәји һесаб едән чызмагарачылар сатираја тутулурду[5].

Ч. Мәммәдгулузадә һәгиги, реал мәһәббәти тәсвир етмәјин әлејһинә дејилди, анчаг мәһәббәти бајағылашдырыб кәлир васитәсинә чевирән, ону сүн'и вулгар вәзијјәтләрдә көстәрән әдәбијјаты рәдд едирди. Ше'рдә сүн'и, реал олмајан тәсвирләрдә, шаблон тәшбиһләрдә өзүнү көстәрән бу чәһәт сәһнәдә һәддини ашан өпүшмәләр, гучаглашмалар вә с. шәклиндә мејдана чыхырды. Әдиб идејалы әдәбијјат үчүн, әсл сәнәт үчүн бу јолу чох горхулу һесаб едирди. О, Үзејир Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» кими һәгиги мәһәббәтә һәср олунмуш операсындан јанлыш нәтичәләр чыхаранлары тәнгид едәрәк јазырды: «Үзејир чәнаб-

[1] Сабир барәсиндә хатиратым, Сабир китабханасынын ониллији. Бакы, 1920, сәһ. 19.
[2] «Молла Нәсрәддин», 1909, 4 октјабр, № 40.
[3] Јенә орада, 1923, 21 март, № 18.
[4] *Ч. Мәммәдгулузадә.* Драм вә нәср әсәрләри, сәһ. 506—515.
[5] «Молла Нәсрәддин». Әбдүррәһим әфәнди. 1906, 30 ијун, № 13.

лары опера ичад едәндә бакылылар елә баша дүшдүләр ки, «опера» өпмәкдән ибарәтдир»[1].

Илк совет пјесләриндә дә Ч. Мәммәдгулузадә бә'зи бајағы, вулгар мәһәббәт сәһнәләринин верилмәсини, әсәрләрә «јерсиз балет дәстәси вә рәгс мәчлисләрини јапышдыранлары» тәнгид етмишди. О, «курултулара, алгышлара» ујан, «Гур'анын иман әһлинә вә'дә вердији не'мәтләри, ләззәтләри» сәһнәдә јарадынлары баша салырды ки, әсл сәнәт јолу В. Шекспирин, И. Ф. Шиллерин, Н. В. Гоголун, М. Ф. Ахундовун јолудур. Онлар «Һамлет», «Гачаглар», «Мүфәттиш», «Һачы Гара», «Мүсјө Јордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ», «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» илә һәгиги сәһнә әсәри јаратмаг јолуну көстәрмишләр. Бу јол илә дә кетмәк лазымдыр[2]. Башга бир фелјетонунда исә о, бајағы, әхлагы позан әсәрләр әвәзинә классикләрә кениш јер вермәјә, онлардан өјрәнмәјә чағырырды: «...Инди Мирзә Фәтәли бирдәнбирә дирилә вә кәлә әјләшә тамаша отағында... Јәгин ки, танымајачаг ки, аја, бура һарадыр, театродур, ја лотуханадыр?! Чүнки көрәчәкләр: бир гапыдан сәһнәјә бир әнник-киршанлы оғлан чыхды, бир гапыдан да әнник-киршанлы гыз чыхды вә... башладылар гучаглашыб өпүшмәјә... Вәһалом ки, нә Мирзә Фәтәли бизә бу ешгбазлыг мәдрәсәсини көстәриб, нә гејри милләтләрин театро јазычылары көстәриб.

Мәјәр Молјер белә дејирмиш, мәјәр Гогол кими бир гәләм устадынын варлығы бизә кифајәт дејил ки, бичарә, авам чамааты бары һәрдәнбир дә олмуш олса өз үстүнә күлдүрүб ејбини өзүнә нишан верәк?!

Һарадан биз бу јолу тутмушуг вә кимдән өјрәнмишик?»[3].

Ч. Мәммәдгулузадәнин халг һәјатына, мәнафејинә јахынлаша билмәјән јазычылара гаршы мүбаризәси онун әдәби фәалијјәтинин ән мә'налы сәһифәләриндән бирини тәшкил едир. Әдибин сәнәтә бахышынын бә'зи принсипләри бу мүбаризәдә јаранмыш вә формалашмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадә каһ Азәрбајчан әдәбијјатынын мүстәгиллијини инкар едән, Османлы әдәбијјатыны она гаршы гојуб милли ән'әнәләрә, демократик фикирләрә хор бахан мүһәррирләрә гаршы чыхыр[4], каһ да әдәбијјаты јалтаглыг вә кәлир васитәсинә чевирән, ријакарлыг едән чызмагарачылары ифша едирди. Әдиб «Ничат» гәзетинин Мустафа бәј Әлибәјову тәнгид едән мәгаләсини дә[5] елә бу чәһәтинә көрә бәјәнмишди. Мәгаләдә дејилирди ки, бә'зи јазылары илә танынан Мустафа бәј мәтбуатда әсли олмајан мәсәләләрдән јазыр, Тағыјевин һәбсханасыны тә'рифләјир, өзүнү Л. Н. Толстој вә Н. В. Гогол илә мүгајисә едир вә Ч. Мәммәдгулузадә «Ничат»ын бу

[1] «Молла Нәсрәддин». Театр, 1911, 1 мај, № 16.
[2] Јенә орада, Театр конфрансы, 1928, 10 феврал, № 6.
[3] Јенә орада. Ешг мәдрәсәси, 1923, 7 апрел, № 19.
[4] «Молла Нәсрәддин». Зәнчир, 1909, 22 феврал, № 8.
[5] «Ничат» гәзети, 1911-чи ил, 16 ијул, № 36.

тәнгидинә бәраәт газандырыр вә өзүндән разы олан белә «бөјүк адамлары» бәднам еләмәјә чағырырды[1].

Әдиб Әһмәд бәј Ағајеви дә ејни мөвгедән тәнгид едирди. Онун редактә етдији «Иршад» гәзетинин «һүррijјәт, мүсават, әдаләт» шуарларыны Ч. Мәммәдгулузадә буржуа ибарәпәрдазлығы адландырырды, буржуа чәмијјәти дахилиндә, хан илә кәндлинин јашадығы бир үсули-идарәдә бу сөзләри һәјата тәтбиг етмәјин мүмкүн олмадығыны көстәрирди: «...Индики заманда ејибдир белә сөзләри данышмаг... Мән өлүм, Әһмәд бәј, лоту-лотујана мәнә бир де көрүм, һеч көрүбсән вә ешидибсәнми ки, хан кәндлинин саламынын чавабында дејә әлејкәссәлам?..

Белә шејләри гәзетдә јазмағын бәс дејил, һәлә дејирсән мүсәлманлар гәзет охумурлар»[2]. «Сүрмә» адлы башга бир фелјетонунда да әдиб јенә Ә. Ағајеви «Нијә биз дүнјада хар вә зәлил олмушуг?» суалына конкрет чаваб вермәдији үчүн, «тарих-Надир» ачыб охучунун фикрини јајындырдығы үчүн тәнгид едир, ишарәләр илә ону баша салыр ки, инди сөзү гыса вә ити демәк лазымдыр[3].

XX әсрин бир чох тарихи шәхсијјәтләринә биртәрәфли мүнасибәт көстәрир ки, Ч. Мәммәдгулузадә рус чаризминин мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы Азәрбајчанда күчләнән азадлыг һәрәкатынын дахили мүхтәлифлијини, онун ајры-ајры голларыны лазымынча гијмәтләндирә билмир. Азәрбајчан буржуазијасынын, онун габагчыл идеологларынын, бә'зи руһаниләрин фәалијјәтиндәки халга фајдалы чәһәтләри көрмүрдү.

Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәби көрүшләринин тәшәккүлүндә рус әдәбијјаты вә тәнгидинин чидди тә'сири олмушдур. О, реалист рус јазычыларыны дәриндән өјрәниб гијмәтләндирмиш, рус реализмини, онун һәгигәтпәрәстлијини, мә'на зәнкинлијини дујараг, бу әдәбијјатын габагчыл сималарынын әсәрләрини мүасирләринә нүмунә көстәрмишдир.

Н. В. Гоголун анадан олмасынын јүз иллијинә һәср етдији тәнгиди фелјетонда әдиб бөјүк рус јазычысынын халг һәјатына јахынлығыны ән көзәл бир мәзијјәт кими көстәрир, онун охучулар ичәрисиндә шөһрәт тапмасынын сәбәбини дә бунунла изаһ едирди[4].

Ч. Мәммәдгулузадә реалист әдәбијјатын хүсусијјәтләриндән бәһс ачаркән И. А. Крылов, А. С. Пушкин, Л. Н. Толстој, Д. И. Писарев, М. Горки кими јазычы вә тәнгидчиләрин әсәрләринә мүрачиәт етмиш, реализмин ајры-ајры мәсәләләринә өз мүнасибәтини билдирәркән онларын әсәрләриндән, мүлаһизәләриндән

[1] «Молла Нәсрәддин», Мустафа бәј Әлибәјов, 1911, 4 август, № 28. сентјабр, № 25.
[2] Јенә орада. Чаваб. Әһмәд бәј Ағајев чәнабларына, 1906, 22 сентјабр, № 25.
[3] Јенә орада, 1908, 9 ијун, № 23.
[4] Јенә орада, 1909, 5 апрел, № 23.

фајдаланмыш, мүасирләринин диггәтини рус реалист әдәбијјатынын јарадычыларына чәлб етмәјә чалышмышдыр[1].

Әдәби дил һаггында дедији фикирләр Ч. Мәммәдгулузадәнин естетик көрүшләри системиндә чох мүһүм јер тутур. Садә халг дили уғрунда мүбаризә, бәдии әдәбијјат вә мәтбуат дилини мүмкүн гәдәр үмумхалг дилинә јахынлашдырмаг әдибин реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәсинин үзви бир саһәсини тәшкил едир. Ч. Мәммәдгулузадә XX әсрдә әдәби дил саһәсиндә башланан мүбаһисәләрдә ингилаби-демократик чәбһәјә башчылыг едир, она истигамәт верирди. О, дил мәсәләләри илә бүтүн әдәби фәалијјәти боју мәшғул олмуш, бу барәдә мәгаләләриндә, фелјетонларында, бәдии әсәрләриндә, хатирәләриндә тәкрар-тәкрар јазмыш, буну күнүн вачиб мәсәләләриндән бири һесаб етмишди.

Ч. Мәммәдгулузадәнин дил мәсәләләринә ајрыча диггәт вермәси тәсадүфи дејилди. Бу, онун ингилаби-демократик идејалары илә бағлы иди. О һәмишә јазырды ки, бир јазычы вә журналист кими мәгсәди «лүт-үрјан» гардашлары, вәтәнләриндән дидәркин дүшмүш Иран фәһләләрини, «мәзлум әмәкчи халгы» ајылтмаг, онлары ичтимаи фәалијјәт даирәсинә чыхармагдан ибарәт олмушдур. Буна көрә дә елә јазмаг лазымдыр ки, мүрачиәт етдијин авам чамаат сәни баша дүшә, анлаја, дүшүнә вә нәтичә чыхара билсин. Бунун үчүн исә ән јахшы јол — асан дилдә, ана дилиндә јазмагдыр. Әдиб сонралар өзү дә дејирди ки, журналы чыхармагдан мәгсәд «...дәрди-дилимизи һал-һазырда чамаат баша дүшән дилдә она јетирмәк иди»[2].

Бөјүк демократ «Молла Нәсрәддин» журналынын көрдүјү бөјүк тарихи ишдә онун дилинин һәлледичи, мүһүм рол ојнадығыны белә изаһ едирди: «...Мәчмуәмиз түрк өлкәләринә чох асанлыгла дағылыб өз сөзүнү онлара чох асан вәчһлә јетирә билди. Бунун сәбәби мәһз мәчмуәнин асан дилидир. Онунчүн да бу јолда биз бәрк дурмушуг вә тәрәддүд вә шәкк-шүбһә етмирик»[3].

Ч. Мәммәдгулузадә Азәрбајчан әдәби дилинин хәлгилији уғрунда мүбаризә апарырды. Буну о, әдәбијјатда хәлгилијин әсас чәһәтләриндән бири һесаб едирди. Дилдә хәлгилији ана дилинә бөјүк еһтирам бәсләмәкдә, бир вәтәнпәрвәр кими онун бүтүн зәнкинликләрини, көзәлликләрини мејдана чыхармагда, бу мәзијјәтләрдән бачардығча кениш шәкилдә истифадә етмәкдә көрүрдү. О көстәрирди ки, әдәби дил илә, јазычынын, мәтбуатын дили илә халг дили арасында, «авам чамаатын» дили арасында учурум олмамалыдыр. Әдәби дил классикләр тәрәфиндән чилаланмыш, ишләнмиш үмуми халг дили әсасында инкишаф етмәлидир.

[1] «Молла Нәсрәддин». Абирин вә килаб, 1906, 25 август, № 21; Папаслар, 1909, 9 август, № 32; Зәнчир, 1909, 22 феврал, № 8; Театр конфрансы, 1928, 10 феврал, № 6 вә с.
[2] *Ч. Мәммәдгулузадә*. Драм вә нәср әсәрләри, сәһ. 727.
[3] Јенә орада, сәһ. 726.

Бу фикирләрини Ч. Мәммәдгулузадә мүхтәлиф мүнасибәтләрлә демиш вә бунлар дил мәсәләләриндә онун әсас чыхыш нөгтәси олмушдур. О, «Һәјат»ын, Фүјузат»ын, «Шәлалә»нин дилини вә онларын дил сијасәтини, Ә. Һүсејнзадәнин, Ә. Ағајевин әдәби дил һаггында көрүшләрини тәнгид едәндә бу мүлаһизәләринә әсасланырды. Әдиб көстәрирди ки, Ә. Һүсејнзадә вә Ә. Ағајев кими мүһәррирләр, јазычылар әдәби дил мәсәләләринин һәллиндә зәрәрли мөвге тутурлар. Белә мүәллифләр дили халгдан ајырыр, бир овуч зијалынын охујуб баша дүшдүјү мәһдуд бир васитәјә дөндәрмәјә чалышырлар. Онлар «асан јазмағы», «ејиб» һесаб едир, өз савадларыны көстәрмәк үчүн јазыларыны әрәб, Османлы сөз вә ибарәләри илә долдурур вә өз һәрәкәтләринә белә бәраәт газандырырлар: «Авамын вә кәндлинин чаны чәһәннәмә! Мәнә чох лазымдыр ки, о мәним јаздығымы баша дүшәчәк, ја дүшмәјәчәк. Мәнә анчаг бу лазымдыр ки, мәним јаздығымы охујанда десинләр: «Пәһ, пәһ, көр әрәб дилини нә јахшы билир»[1].

Ч. Мәммәдгулузадә әдәби дил мәсәләсини бу чүр һәлл едән мүһәррирләрә, јазычы вә гәләм саһибләринә гаршы чох амансыз олмушдур. О каһ әсәрләриндә Сәмәд Ваһид кими Османлы түркләринин әдәбијјатыны, дилини јамсылајан, халгдан ајрылмыш шаир сурәтләри јарадыб онлара күлүр, каһ да әдәби дили османлылашдырмаға, Османлы әдәби дилини тәглид етмәјә чағыранлара гаршы чыхырды. «Төвһид» адлы фелјетонунда әдиб јазырды ки, «тамам Гафгазда түрк дилини билән бир шәхс вардыр ки, о чәнаб да бу дили Истамбулда өјрәнибдир», — дејән мүәллиф әсл һәгигәти тәһриф едир, инкарчылыг јолу илә кедир, «мәзәли вә күлмәли» фикир сөјләјир. Чүнки әслиндә: «...дүнјада түрк дилини әрәбләшдирән бир јер варса, о да Истамбулдур»[2].

Ч. Мәммәдгулузадә чаваб вердији мүәллифә дәлилләрлә сүбут едирди ки, Азәрбајчан дилини инкишаф етдирән, ону әрәбләшдирмәкдән хилас едән јеканә өлкә варса, о да Гафгаздыр, дил бурада «хошбәхт олуб». Азәрбајчан әдәбијјатынын бөјүк классикләри, мүасир дөврүн Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, М. Ә. Сабир, Ү. Һачыбәјов, Ө. Ф. Нe'манзадә, Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндизадә, Аббасаға Гајыбов кими јазычы вә мүһәррирләри бу дили инкишаф етдирмиш, рөвнәгләндирмиш вә үмумхалг дили сәвијјәсинә галдырмышлар. Беләликлә, әдиб Азәрбајчан реалистләринин дилини, онларын дил мөвгејини тәгдир едир вә бу јол илә кетмәјә чағырырды. О көстәрирди ки, халг јазычысы, халга сөз демәк истәјән сәнәткар И. А. Крылову, онун өзү кими, садә дилдә тәрчүмә етмәлидир, јолчу сөзүнү «абирин», ит сөзүнү «килаб» кими вермәклә дили инкишаф етдирмәк олмаз: «И. А. Крылов тәмсилләрини садә рус дилиндә јазыб ки, рус милләти јахшы баша дүшсүн». Азәрбајчанлы тәр-

[1] «Молла Нәсрәддин». Папаслар, 1909, 9 август, № 32.
[2] Јенә орада, 1909, 19 ијул, № 29.

чүмәчи дә ону ана дилинә елә чевирмәлидир ки, халг ону анласын, баша дүшсүн.

Ч. Мәммәдгулузадә әдәби дили халгын, чәмијјәтин үмуми инкишафына, фикри мә'нәви тәрәггисинә хидмәт едән гүдрәтли бир васитә кими гијмәтләндирирди, «чүрүк шалвары ајагдан чыхарыб билмәррә кәнара атмаг» вә «тәзә ганун»[1] јаратмаг јолунда, «лүт-мүт гардашларын» әл-әлә вериб, бирләшиб истибдад гурулушуну девирмәси үчүн[2] дили кәсәрли бир силаһ һесаб едирди. Бу, әдәби дил проблеминин һәллиндә дә әдибин ингилаби-демократик идејалардан чыхыш етдијини көстәрмәкдәдир.

XX әсрдә Азәрбајчан әдәби фикринин инкишафы Ч. Мәммәдгулузадәнин ады илә мөһкәм бағлыдыр. Онун әдәби көрүшләринин ингилаби-демократик истигамәти реалист әдәбијјатын кәләчәк инкишафы үчүн мөһкәм зәмин һазырламыш, XX әсрдә демократик тәнгидин формалашмасына, онун габагчыл әдәби фикирләрлә зәнкинләшмәсинә күчлү тә'сир көстәрмишдир.

1965

ИНГИЛАБИ ПОЕЗИЈАНЫН ӘДӘБИ ПРИНСИПЛӘРИ

Сабир нәзәријјәчи дејилди. Университет, институт, семинарија битирмиш бир чох мүасирләри кими, сәнәт проблемләринә даир мәгаләләр дә јазмамышды. Анчаг о бөјүк әдәбијјат ки, јени әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда јаранырды вә өзүнүн шөһрәтли классикләрини јетишдирмишди, бу әдәбијјатын идеја-естетик принсипләринин һазырланмасында, шәрһиндә, мүәјјәнләшдирилмәсиндә мүстәсна рол ојнамышды.

Сабир ингилаби сатирасы илә Азәрбајчан әдәбијјатына дөврүнүн ингилаби пафосуну кәтирмишди, бөјүк, давамлы бир әдәби мәктәбин әсасыны гојмушду. Анчаг мараглы чәһәт будур ки, әдәби-нәзәри көрүшләрини дә о, поезијанын, бәдии сөзүн өз дили илә, онун өз имканларындан истифадә едәрәк сөјләмишди. Беләликлә, јени поезија өзү илә бәрабәр, өз тәркибиндә нәзәријјәсини дә кәтирмишди. Мө'чүзәләрлә долу олан Сабир шәхсијјәти вә сәнәти бурада да мө'чүзәсиз кечинмәмишди, шаир бәдии сөз васитәсилә јени әдәби мәрһәләнин, тәнгиди-реалист естетиканын елә принсипиал проблемләринә тохунмушду ки, онлары бу гәдәр ајдынлыг вә гәтијјәтлә дөврүн һәтта һеч бир профессионал тәнгидчиси вә әдәбијјатшүнасы ирәли сүрмәмиш, бу гәдәр мүбариз мөвгедән ону мүдафиә етмәмишди. Бунунла Сабир һәм дә Низами, Нәсими, Фүзули кими бөјүк сәләфләринин әсрләрлә јашајан бир ән'әнәсинин дә — ше'рлә поетик сәнәтин сирләри вә мәтләб-

[1] «Молла Нәсрәддин». Јамаг, 1909, 26 апрел, № 17.
[2] Јенә орада. Һәмшәри, 1907, 19 јанвар, № 31.

ләри барәдә елми-нәзәри фикир сөјләмәк ән'әнәсинин дә ән көзәл давамчыларындан бири олдуғуну сүбут етмишди.

Доғрудур, Сабир өмрүнүн бөјүк һиссәсини мәдәни мәркәзләрдән кәнарда олан, артыг әјаләт шәһәринә чеврилмәјә башлајан Шамахыда кечирмишди. Анҹаг тәбиәтән ајыг, һәссас вә фәал шаирә, онун хүсуси гаврама истe'дадына, пис илә јахшыны, јени илә көһнәни, мүтәрәгги илә мүртәҹени дәрһал бир-бириндән ајырмағы бачаран зәкасына ҹоғрафи мүһит мәһдудлуғу мане ола билмәмишди. Бир дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Сабир вахташыры Бакы вә Тифлисә кәлир, ән көркәмли мүасирләрилә сых әлагә сахлајыр, дөврүнүн чох зәнкин чари әдәби вә сосиал мәсәләләрини әтрафлы ишыгландыран милли мәтбуат органларыны диггәтлә изләјирди. Өмрүнүн ахырларында Бакыда мүәллимлик етмәси, редаксијаларда чалышмасы да онун дүнјакөрүшүнүн инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишди.

Бүтүн башга Азәрбајҹан тәнгиди реалистләри кими, Сабир дә дүнјакөрүшчә ингилаби-демократизм ҹәрәјанына мәнсуб сәнәткар иди. Анҹаг онун 1905-ҹи ил ингилабынын вә хүсусән пролетар һәрәкатлары дөврүнүн идејалары илә гидаланан, камилләшән ингилаби-демократизми бу ҹәрәјанын ән'әнәви сијаси, фәлсәфи чәрчивәләрини хејли кенишләндирмишди. Шаирин дүнјакөрүшүнүн заманла ајаглашан бу ингилаби хүсусијјәти әдәби көрүшләринин дә мәзмунуна, габагчыл естетик мүддәаларла зәнкинләшмәсинә күчлү тә'сир көстәрмишди.

Јени сәнәтин естетик принсипләрини е'лан етмәдән әввәл көһнәни, тәзәјә мане оланлары рәдд етмәк лазым иди. Буну Сабир өзүнәмәхсус кәскинликлә етди. «Молла Нәсрәддин»дә «Еј, алнын ај, үзүн күнәш, еј гашларын каман» мисрасы илә башланан сатирасы чыхды, сатиранын бөјрүндәки әҹаиб көзәлин карикатурасы бу бәдии парчанын тә'сирини бир аз да артырды. Тәсвир о гәдәр һејбәтли вә күлүнҹ алынды ки, шаир өзү белә тәәссүратыны кизләдә билмәди:

Гаһ!.. Гаһ!.. гәрибә күлмәлисән ханиман хәраб!..

Бу, амансыз күлүш иди!

Елә күлүш иди ки, она лагејд галмаг, ондан горхмамаг, онун тәләбләринә әмәл етмәмәк чәтин оларды. Адәтән һәмин сатираны епигончу ше'рин, схоластик әдәбијјатын әлејһинә јазылмыш әсәр кими гијмәтләндирирләр. Әслиндә исә онун ити сатирик охлары әсрләрлә милли ше'ри ифлиҹ едән «тохунулмаз», «тилсимли» ганунлара гаршы чеврилмишди; бүтөв бир естетик идејаны тәмсил едән бу 8 мисралыг сатира мүасир поезијаны заманын бөјүк тәләбләринә ҹаваб вермәјә, мүасирләшмәјә, јениләшмәјә, ичтимаиләшмәјә, сәнәткарлыгча камилләшмәјә, реаллашмаға чағырыш иди. Бу чағырышын, бу естетик манифестин ајры-ајры конкрет тезисләри — мүддәалары исә сонралар шаирин көрүшләриндә ајдын изаһыны тапмышды.

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур, әш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар јазым, —

бејтилә башланан ше'р дә белә үмумиләшдирмә гүввәсинә маликдир, шаирин естетик кредосуну ифадә едән парлаг нүмунәдир. Бу бир нөв биринҹи ше'рин давамыдыр, шаир бурада «Бәс нечә јазмаг?» — суалына ҹаваб вермәјә чалышыр, әсас естетик принсипини е'лан едир: һәгигәти јазмаг! Сәнәт ајнасы һәр шеји олдуғу кими — јахшыны јахшы, писи пис көстәрмәлидир.

Сабирин сәнәт һаггында әсас естетик тезисләри башланғыҹыны бурадан алыр.

Шаир өз сәнәтини һәгигәт ајнасы адландырмышды. Бу, заманын мүтәрәгги вә ингилаби идејаларыны әкс етдирән, јүксәк естетик тәләбләрә ҹаваб верән бир сәнәт ајнасы иди. Бу ајнаја һамы дөврүн һәгигәтләрини көрмәк вә дәрк етмәк үчүн тамаша едирди: достлар да, дүшмәнләр дә.

Сабир бу һәгигәти — дөврүн һәгигәтини, Сабир һәгигәтини горујан чағырышлары илә дә, габагчыл әдәби мејлләри вахтында көрүб гијмәтләндирән сима кими дә бөјүк вә һејрәтамиздир. Онун һәгигәт ајнасында, һәр шејдән әввәл, мүрәккәб мүбаризәләр дөврүнүн дөјүшкән, горхмаз сәнәткар сурәти илә гаршылашырыг. О, мәсләк вә гајә саһибидир, вәтәндашдыр, одур ки, һеч бир тәһгир вә тәһдид ону мәсләкиндән, идеалларындан, тутдуғу јолдан ајыра билмир:

Сахтә бир хәтти-хам илә мәнә кағыз јазыб
Еј мәни тәһдид едән мин дүрлү тә'кидат илә!
Бөјлә: «Хортдан кәлди, дур гач» — сөзләрин кет тифлә де!
Затыны Сабир таныркан, горхмаз өвһамат илә!

Сәнәтдә ҹәсарәтли олмағы тәләб едәндә Сабир нәји нәзәрдә тутурду? Чох шеји, Ҹ. Мәммәдгулузадә кими мәсләкдашларынын фәалијјәтини, ејни заманда өзүнүн әсәрләриндәки ҹәсарәти, ингилаби мәзмуну, истисмар дүнјасына гаршы чеврилмиш, ичтимаи бәрабәрсизлији ифша едән «ох кими ити» сатирасынын идејасыны, милли азадлыг һәрәкатынын әсас гүввәләри олан фәһлә вә кәндли синифләринин мүбаризәсини, бу мүбаризәнин лабүдлүјүнә олан мүнасибәти! Бир сөзлә, тәнгиди реализмин мүһүм идеја әсасларындан бирини — көһнә ҹәмијјәти учуруб дағытмаға хидмәт едән бир мә'нәвијјаты: ҹәсарәти, мүбаризлији, дөтәләблији!

Сабир көстәрирди ки, заманын әсл сәнәткары һәгигәти демәк үчүн һәр ҹүр фәдакарлыға кетмәлидир, һеч бир һәдә-горху, тә'нә сели сәнәт јолчусуну доғру јолундан ајырмамалыдыр. О, бүтүн чәтинликләрә, манеә вә һүҹумлара вүгарла синә кәрмәли, лазым кәлсә өзүнү мәсләк, әгидә, амал јолунда гурбан да вермәлидир. Јалныз белә сәнәткар халгын јаддашында әбәди јер тутар, мәрамы дүнја дурдугча галар:

Сејли-тә'н ојлә тәмәввүҹлә алыб дөврү бәрим —
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјада дурар!

Дөјсә дә чанымы минләрчә мәләмәт ләпәси —
Зөврәги-һимәтим әввәлки тәмәниндә дурар!
Бүсбүтүн синәсинә дәјсә дә мин тишә јенә
Чөврә тәмкин едәрәк дурдуғу мә'вадә дурар!
...Нә гәм, уғратса да бир күн мәни ифнаја заман,
Мән кедәрәмсә, мәрамым јенә дүнјадә дурар!

Беләликлә, чәсарәт, сәнәткар чәсарәти Сабирин әдәби көрүшләринә бир нөв мүстәгил естетик катеҝорија кими дахил олур вә бу, бир идеја чалары тәк, демәк олар ки, шаирин бүтүн јарадычылығы боју давам едир.

Сабир үчүн әдәбијјатда бир јол вар иди: халга, чәмијјәтә хидмәт јолу!

Һәјата, керчәклијә сәнәткар сәдагәти Сабирдә сәнәти инсанлыға хидмәт едән бөјүк әмәлләр чарчысына чевирмәк мәгсәдилә бирләширди. Онун фикринчә, сәнәткар һәјаты сејрчи кими тәсвир етмәмәлидир. Һәјат һәгигәти сәнәткары заманын габагчыл дүнјакөрүшүнү, дөврүн фикри тәмајүлләрини әкс етдирмәјә доғру истигамәтләндирмәлидир. Әдәби көрүшләринин бу мәгамында Сабир мүасирләринин чохундан ирәли кедир, ингилаби-демократик тәнгиди чәрәјанын тәрәфдары кими чыхыш едирди.

Халга мүнасибәтдә Сабир мәсләк досту Ч. Мәммәдгулузадә илә бир мөвгедә дајанырды. Бу мәркәзи проблем шаирдә садәчә олараг халга мәһәббәт дујғулары илә, она һәср олунмаг фәдакарлығы илә мәһдудлашмырды. Бу үлви мәһәббәтә, фәдакарлыға сијаси һәссаслыгла халгын талејини ингилаби мөвгедән гијмәтләндирә билмәк дә, халг руһуна, психолокијасына, дилинә дәриндән бәләдлик, онун гүввәсинә, кәләчәјинә инам да дахил иди. Мәкәр 1905-чи ил ингилабына, Иран вә Түркијә ингилабларына Сабирин мүнасибәти халгларын азадлығында ингилабларын көрә биләчәји бөјүк әмәли ишә инамла әлагәдар дејилдими? Халг талејини, онун азадлығыны Сабир ингилабсыз тәсәввүр етмирди вә Сабирин сәнәти халга хидмәт етмәјә чағырышларынын мәзмунуну мәһз бу һәјат һәгигәтләрилә әлагәли шәкилдә шәрһ етмәк лазымдыр.

Сабир мүсбәти, идеалы, кәләчәји тәсдиг едән тәнгидин инамы рәдд етмәјән гәзәб вә кәдәрин тәрәфдары иди. Кәләчәјин инсанларыны һазырлаја билән инкары фајдалы сајырды. Буна көрә шаир халг һәјатына мүшаһидәчи мүнасибәт бәсләјән, реал әсасы вә һәгиги олмајан тә'риф вә тәсвири рәдд едирди, мүасир чәмијјәтин гаранлыг, кәдәрли, гүссәли, гәзәб ојадан тәрәфләрини гәләмә алмаға, үстүнлүк верирди.

Мүһафизәкар тәнгиди фикрин мүгавимәтинә раст кәлән «Молла Нәсрәддин» журналы вә онун мәсләкдашларынын мүдафиәси, бу әдәби чәбһә илә һәмрә'ј олмаг Сабирин көрүшләриндә мәркәзи јерләрдән бирини тутур. Бөјүк мүасири Ч. Мәммәдгулузадә кими, шаир «Молла Нәсрәддин» вә онун әсас иштиракчыларынын фәалијјәтини халга хидмәтин, әдәбијјатда вәтәндашлығын ән көзәл нүмунәси кими гијмәтләндирмиш, журналын тәнгиди-

реалистләрин идеја рупору кими мүдафиәсиндә гызғын ардычыллыг көстәрмишдир. Бу мөвзуда шаир тәнгид, гәзәб вә күлүш охлары чох ити олан бир нечә сатира јазмышдыр. Бу сатираларда әсас тәнгид һәдәфи «Молла Нәсрәддин»ин идејаларына гаршы чыхан ријакар, икиүзлү, мәсләксиз, шәхси мәнафејини күдән јазычы сурәтидир. Бу ловға јазычыны Молланын «мүсәлман әләмини» тәнгид етмәси, ичтимаи һәјатда «ат чапмасы», «халгы ојатмасы» әсәбиләшдирир, о, журнала бирбаша һәдәгорху кәлир, «һүријјәти-вичдан» кими сијаси мәсәләләр əвәзинә охучуларына «Чеһл-тути» нағылларындан, дини һәдисләрдән јазмағы мәсләһәт көрүр:

Чапма атыны, кирмә бу мејдана, а Молла!
Чох мәсхәрә сән јазма мүсәлманә, ә Молла!
Салма өзүнү атәши-пиранә, а Молла!
Кәлсин јазығын чанына, диванә, а Молла!
Бу сөзләрини јаз хәрү надана, а Молла!
Биз анлајаныг, кәлдик ахыр чанә, а Молла!

«Молла Нәсрәддин»ин ичтимаи, әдәби нүфузу гаршысында өзүнү итирмиш мүһафизәкар јазычыларын идеја хәтти «Һәјат»ын «Коп-коп»уна сатирасында даһа ајдын шәкилдә ачылыр, конкретләшир, «Һәјат» гәзетинин 1906-чы ил нөмрәләриндән бириндә (25 август, № 190) «Коп-коп» имзасы илә «Молла Нәсрәддин» бабаја, даһа доғрусу, «һоп-һоп»а чаваб» — дејә бир јазы нәшр олунмушду. Мәшһур Һоп-һопу — Сабири «Молла Нәсрәддин»ин «јарымохумуш мүһәррири» адландыран мүәллиф ачыгашкар журнала һүчум едир, һөкумәтә саташмасыны, Иранын ишләринә гарышмасыны, моллаларла, дин хадимләрилә мүбаризәсини шүбһә алтына алыр. Сабир журналын сијаси вә әдәби мөвгејинә белә јанлыш мүнасибәтә биканә гала билмәзди вә «Һәјат»ын «Коп-коп»уна сатирасы да белә мәгсәдлә, «Коп-коп»ун копларына — јаланларына чаваб олараг јазылмышды. Сатиранын сон бәндиндә шаир фикри бирбаша сөјләмәк үсулундан истифадә едир, журналын идеја мөвгејини, онун Һоп-һоп, Мозалан, Гыздырмалы, Башыгапазлы кими мәшһур мүһәррирләрини јерсиз, објектив олмајан һүчумлардан мүдафиә етмәјә чағырыр:

Коп-коп кими бифаидә әһли-гәләм олма,
Ол, Башыгапазлы, вәли Бидәрдү Гәм олма,
Гыздырмалы ол, Тәшнәләбү дидәнәм олма,
Молла, Мозаланлара үјүш, мөһтәрәм олма,
Гој Һоп-һоп олуб шөһрәти, там ејләсин оғлун,
Кәсбин бурахыб ше'рә дәвам ејләсин оғлун!

«Тәбриздән «Молла Нәсрәддин»ә көндәрилән кағызларын мүфәттишинә» тазијанәси дә ејни мәгсәдлә јазылмышдыр:

Еј мүфәттиш, јолланан кағызлары ахтарма чох,
Һөкм тәфтиш ејләјән әшхасы кет тәфтиш гыл;
Гојма, јаврум, Молла Нәсрәддин әмин хаин дејил,
Хаини-милләт олан һүккамдан тәшвиш гыл.

Шаир вә мүһәррир адыны дашымаға лајиг олмајанлара гаршы Сабир амансыз иди. Онлар ајдын мәсләки, әмалы олмајан, сәнәти гара пула сатыб «јамана јахшы» дејән, мәддаһлыг едән, дүшүнчә вә көрүшчә каридә галмыш, тәрәггијә, интибаһа дүшмән чызма-гарачылардыр. Сабир әдәбијјаты шәхси кефинин аһәнкинә ујдуран јазычылары өз дили илә белә диндирир:

Санма бир мәсләки тә'гиб илә мөһкәм галарам,
Әлли архын сујуну күндә бир арха чаларам!
Кефимин кәлмәсинә бах, нә кәрәк јахшы-јаман?
Мән кәһи михи, кәһи нә'ли дөјүб тапдаларам.

Беләләрини Ә. Һагвердијев «Аға бујурур сүр дәрәјә, сүр дәрәјә» мәсәлини гулагларына күшварә едән ханәбәдүш, «бамбылы» јазычы адландырырды. Сабир исә беләләрини кәда һесаб едирди:

Вәлејк чанзәчулугла вәсфку шаир,
Бу мәсләкиндә јовунчу кәда дејил дә, нәдир?
Пула ситајиш едән шаирин бу гәһбәлији,
Нәһајәт, әгбәһ олан бир әда дејил дә, нәдир?
Дүри-хәзинеји-әһли-кәлам икән әш'ар, —
Хәзәф баһасына сатмаг чәфа дејил дә, нәдир?
Мәдиһәкуләрик әш'ары абрулары тәк
Нисари-хаки-дәри-әгнија дејил дә, нәдир?
Демәм ки, фасиди вәсф ет, сакын фәсадындан!
Јамана јахшы демәк насәза дејил дә, нәдир?
Ризаји-һәгги көзәт, кет раһи-һәгигәтлә,
Бу јолда кәлсә бәла, һәг риза, дејил дә, нәдир?

Әдәбијјатын идејалылығындан данышанда Сабир мүасирлијини дә, реализмин бу мүһүм естетик категоријасыны да нәзәрдән гачырмырды. Әсрин, заманын сәсинә сәс вермәк, «әсрә көрә мәзһәр» алмаг, онун фикринчә, реалист әдәбијјатын әсас кејфијјәтләриндән биридир. Сәнәткарын үрәји, бејни бүтүн дүнјаны көстәрән бир лөвһә олмалыдыр. Бу лөвһәдә вәтән әһлинин сәадәти, јүксәлиши, онун һәјаты, талеји илә бағлы ән мүһүм мәсәләләр әкс етдирилмәлидир.

Насыл да әсрә көрә мәзһәр олмасын шаир?!
Фуады лөвһеји-кејтинума дејил дә, нәдир?!
Хәјалы мәс'әдәтү е'тилаји әһли-вәтән,
Шуары милләтә меһрү вәфа дејил дә, нәдир?

Сабирин әдәби көрүшләринин тә'сири сон дәрәчә күчлү олмушдур. Шаирин сатиралары кими сәнәт мәсәләләринә һәср олунан әсәрләри дә охучулар ичәрисиндә сүр'әтлә јајылыр, әзбәрләнирди.

Сабир өз поезијасы кими мүбариз, өз поезијасы кими һәгигәтпәрәст сәнәт јолунда чалышырды, шаирин поетик аләми онун уғрунда мүбаризә апардығы әдәбијјатын бир нөв еталону иди.

Сабир гәзәб вә кәдәр поезијасыны үлви бир көзәллијә, әлчатмаз сәнәт зирвәсинә јүксәлтмәклә јанашы бу көзәллијин, бәдии зирвәнин естетикасыны да јаратмышды. Елә естетик фикир

консепсијасыны ки, Сабир поезијасынын өзү кими мүасир, һәмишәјашар вә көзәлдир, ибрәтли вә дәриндир, сәнәт нәзәријјәсинин бир чох принсипләрини өзүндә әбәдиләшдирән естетик фикир хәзинәсидир.

1962

НӘРИМАН НӘРИМАНОВУН

ӘДӘБИ КӨРҮШЛӘРИ

XX әср Азәрбајчан марксист тәнгидинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири Нәриман Нәриманов иди. О, чохчәһәтли бир јарадычылыға малик олмуш, мүәллимлик, јазычылыг етмиш, Азәрбајчан болшевик тәшкилатынын рәһбәрләри сырасында гызғын фәалијјәт көстәрмишдир. Бүтүн бунларла јанашы, Нәриманов ингилаби публисистика саһәсиндә чалышмыш, әдәби тәнгидлә мәшғул олмуш, тез-тез әдәби һадисәләрә өз мүнасибәтини билдирмишдир. Онун әдәби көрүшләри публисистикасынын, бурада ирәли сүрүлән идејаларын үзви бир һиссәсини тәшкил едирди.

Н. Нәримановун әдәби-тәнгиди көрүшләри мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмишдир. XIX әсрин 90-чы илләриндә о, һәлә маарифчи демократлар нәслинә мәнсуб јазычы иди. Бу дөврдәки әдәби көрүшләри дә һәмин чәрчивәдән кәнара чыхмырды. «Шамдан бәј» вә «Наданлыг» пјесләринә јаздығы мүгәддимәләрдә, «Јазычылыг едән зијалыларымыз һаггында бир нечә сөз» (1896), «Кәнчәдә театр барәсиндә дејилмиш Н. Нәримановун сөзү» (1899) әсәрләриндә әдибин тәнгиди көрүшләринин демократик сәчијјәсини көрмәк мүмкүндүр. Халгы елмә, маарифә чағырыш, көһнәлмиш адәтләри, чәһаләт вә керилији тәнгид, әдәбијјаты заманын бу мәсәләләрини һәлл етмәјә доғру истигамәтләндирмәк һәмин әсәрләрин әсас идејасыны тәшкил едир. Нәриманов јазырды: «Һансы милләт ки, елм вә мә'рифәт дalынча дүшүб, инди, бу заманәдә хошбәхтлик илә күн кечирир. Амма о милләт ки, елмдән вә мә'рифәтдән гачаг дүшүб, бу заманәдә зәлил дүшүб».

Јазычы белә бир мәгсәдлә, халгын мәдәни тәрәггисинә көмәк көстәрмәк арзулары илә әдәби јарадычылыға башламыш, әдәбијјатын, сәнәтин гаршысында да бу мәгсәддән доған мәсәләләр гојмушду.

Нәриманов әдәбијјаты чәмијјәтә тә'сир едән васитә һесаб едирди. Одур ки, «Наданлыг» пјесинә јаздығы мүгәддимәдә дејирди: «Үмидварам ки, мәним бу кәмтәрин гәләмимин мејвәси, мүсәлманларын зиндәканлығына бир зәррә гәдәр нәф' кәтирә». Театры да о, тәрбијә очағы, «бөјүкләр үчүн мәктәб» адландырырды.

Ејни фикирләр башга шәкилдә «Кәнчәдә театр барәсиндә

дејилмиш Н. Нәримановун сөзү» әсәриндә дә ирәли сүрүлмүшдү. Нәриманов театрын әһәмијјәтини, фајдасыны белә шәрһ едирди: «...комедија чыхартмагдан әсл мәгсәд тәрбијәдир. Инсан чох вахт өз зиндәканлығында өзүнүн вә ја гејри шәхсин гүсуратыны көрмәјир вә јаинки һисс етмәјир. Амма комедија чыхарданда бунларын һамысыны көрүб, јахшыны јамандан сечир вә мүмкүн олан гәдәр чалышыр ки, јаман сифәтләри өзүндән рәдд етсин... Театр бөјүкләр үчүн бир нөв мәктәбдир».

XX әсрин әввәлләриндә фәһлә һәрәкаты илә јахынлашмасы, марксизм илә танышлығы Нәримановун ичтимаи-сијаси көрүшләринә олдуғу кими, әдәби-тәнгиди мәгаләләринин мәзмунуна да күчлү тә'сир едир. Онда марксист-тәнгиди фикрин тәшәккүлү чох узун мүддәт, бүтүн фәалијјәти боју давам етмиш, әдибин јени ингилаби тә'лими өјрәнмәси просеси илә, материалист фәлсәфәјә јијәләнмәси илә бағлы олмушдур. 1902-чи илдән сонра Одессада фәһлә һәрәкаты илә әлагәси, 1905-чи илдә болшевик партијасы сыраларына дахил олмасы вә ингилаби фәалијјәти Нәримановда әдәбијјат, сәнәт мәсәләләрини күнүн ингилаби идејалары чәбһәсиндән ишыгландырмаг еһтијачы ојатмышды.

Н. Нәриманов марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнүн бә'зи мүддәаларыны Азәрбајчанда өзүнә мәхсус бир орижиналлыгла јајырды. О, јерли шәраити, халгын үмуми фикри инкишафыны, полисин, сензуранын тә'гибләрини нәзәрә аларат, Азәрбајчанын ичтимаи фикри тарихиндәки демократик идејалардан, ән'әнәләрдән ајрылмајараг, ингилаби көрүшләри тәблиғ едирди. О, марксизмә еһкам кими јанашмыр, ону халгын мүбаризәси, арзулары вә идеаллары илә үзви шәкилдә бирләшдирмәјә чалышырды. Нәриманов ингилаби идејалары мүхтәлиф мәтбуат органларында бә'зән һеч нәдән чәкинмәдән е'лан едир, бә'зән исә өзү дедији кими, «сәтирләр арасында» охучуларына чатдырырды. Иртича, тәзјиг ону башга гәләм вә мәсләк јолдашлары кими белә һәрәкәт етмәјә мәчбур едирди. Тәсадүфи дејил ки, Н. Нәриманов сонралар да Азәрбајчанда милли мәдәнијјәт мәсәләләринин һәллиндә јерли шәраити нәзәрә алмағы лазым билирди. О көстәрирди ки, ингилабын гаршыја гојдугу вәзифә, еләчә дә Маркрсын, Ленинин милли мәсәләјә мүнасибәти буну тәләб едир. Мәһз бу хүсусијјәтләри көрә билдији үчүн Русијада марксист тәнгидин көркәмли нүмајәндәләриндән олан А. Луначарски Нәримановy марксизм-ленинизм идејаларыны Шәрг күтләләри илә мөһкәм әлагәләндирән ингилабчы, «Шәргчи коммунист» адландырырды.

Нәримановун әдәби көрүшләриндә дә јени чәһәт нәзәрә чарпыр. О, ингилаби идејалары јерли шәраити нәзәрә алараг јајдығы кими, ингилаби сәнәт нәзәријјәсинин дә бә'зи принсипләрини мүасир әдәби һәјатла, әдәбијјатын тәләбләри илә әлагәләндирир, о заман әдәби инкишафа бөјүк көмәк көстәрән демократик тәнгидлә бир чох һалларда бирҝә һәрәкәт едирди. Одур ки, демократик тәнгид илә Нәримановун әдәби көрүшләри арасында бөјүк бир јахынлыг, һәтта ајры-ајры мәсәләләрин һәллиндә ејнијјәт вар иди. Бу вәзијјәт, јә'ни демократик тәнгидин марксист тәнгидлә јанашы фәалијјәт көстәрмәси, бир-биринә көмәк етмәси о заманкы Азәрбајчанын әдәби фикринин үмуми инкишафына мәхсус спесифик бир һал иди.

Әдәбијјатын идејалылығы Нәримановун әдәби көрүшләринин әсас мәсәләләриндән бири иди. О, бир ичтимаи-сијаси хадим кими, бир јазычы кими өзүнү халг һәјаты илә бағламышды. Публисист мәгаләләриндә «милләти баш галдырмаға», «иттиһада», «иттифага» сәсләјир, «јаланчы милләтпәрәстләри, һүрријјәтпәрәстләри» тәнгид едир, «ичтимаијјун-амијјун» фиргәсинин «көзәл әгидәләриндән» данышыр, Маркс, Енкелс вә Лениндән, онларын ингилаби фикирләриндән сөз ачыр, «Марксын иншасыны охујанлары» онун «дедикләринә әмәл етмәјә» чағырырды. Чаризмә, онун чүрүмүш үсули-идарәсинә, халглар арасында әдавәт салмаг сијасәтинә гаршы ардычыл мүбаризә апарырды. Әдәбијјаты да о, бу мәсәләләрә хидмәт едән бир идеја васитәси кими көрмәк истәјирди. Нәримановун фикринчә, һәгиги габагчыл сәнәткар һәјатын елә мәсәләләринә тохунмалыдыр ки, о, күнүн тәләбләринә чаваб версин, чәмијјәтдәки кәсирләри гамчыласын, тәрәггијә јардым етсин. Мәсәлән, ингилабдан габагкы Азәрбајчанын ичтимаи јараларыны чәсарәтлә ифша едән «Өлүләр»и Нәриманов белә әсәрләрдән сајырды, ону «өлмүш руһлара чан верәчәк» «идејасы ингилаблы» әсәр һесаб едирди. Чох дәгиг вә мә'налы сөјләнмиш бу мүлаһизәдән сонра Нәриманов «Өлүләр» һаггында ајрыча мәгалә јазмыш, лакин «Јени игбал» гәзетинин башчылары мәгаләнин нәшриндән имтина етмишдиләр. Чүнки гәзет «Өлүләр» пјесинә мүтәрәгги тәнгидчиләрин вердији гијмәтләрлә разылашмыр, Ҹ. Мәммәдгулузадәни «кениш бир теманы јалныз өлү дирилтмәк вә сиғә етмәк кими» кичик мәсәләләрлә мәһдудлашдырмагда тәгсирләндирир, пјесин әсл идејасыны пәрдәләјирди. Одур ки, Нәриманов һәмин гәзетин пјесә бәсләдији бу мүнасибәти, гәзетин мөвгејини тәнгид едәрәк јазырды: «Бундан сонра чәнаб Оручовун «Јени игбал» гәзетинә јазмағы мәсләкимә мүвафиг көрмүрәм... Гој бундан сонра «Јени игбал» охучулары билсинләр ки, «Јени игбал»а руһ верән кимдир».

Бу фактын өзү көстәрир ки, Нәриманов әдәби фикирләрини јајмаг үчүн нә гәдәр чәтин манеәләрә раст кәлирди. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири о иди ки, 1907-чи илдән сонра, тәхминән 10 ил Азәрбајчан дилиндә ингилаби мәтбуат јох дәрәчәсиндә иди. Одур ки, коммунист јазычы вә тәнгидчиләр фикирләрини јајмаг, бәдии әсәрләрини, тәнгиди мәгаләләрини чап етдирмәк үчүн мүхтәлиф мәсләкли гәзетләрин сәһифәләриндән истифадә етмәк мәчбуријјәтиндә галырдылар. Бу исә чох заман онлары өз идејаларыны ачыг шәкилдә мәтбуата кәтирмәк имканындан мәһрум едирди. Јаранмыш вәзијјәти арадан галдырмаг үчүн Нәриманов бир нечә дәфә гәзет, журнал нәшр етмәк фикринә дүшмүш, лакин мәгсәдинә наил ола билмәмишди. Һәтта 1916-чы

илдә хүсуси «Тәнгид» шө'бәси олан «Фикир» адлы ајлыг журнал чыхармаг истәмиш, бу мүнасибәтлә 13 декабр тарихли әризә илә Бакы шәһәр полисинә мүрачиәт етмишди. Нәриманов журналда әдәби тәнгидә кениш јер вермәк фикриндә иди. О нәзәрдә тутурду ки, «Тәнгид» шө'бәсиндә «дөври мәтбуатын хүласәси, мүасир јазычыларын әсәрләринин тәнгиди хүласәси» верилсин. Бу көзәл тәшәббүс дә о заман баш тутмамышды.

Демәк лазымдыр ки, Н. Нәриманов јалныз әдәби-тәнгиди мәгаләләр јазмагла кифајәтләнмир, һабелә тәнгид дәрнәкләри дә тәшкил едир, габагчыл јазычылары әтрафына топлајараг ајры-ајры бәдии әсәрләрин мүзакирәсини кечирирди. О, «Ничат» маариф чәмијјәтиндә әдәбијјат шө'бәсинин сәдри олдуғу заман «Тәнгид кечәләри» ады алтында дәрнәк јаратмышды. «Тәнгид кечәләри»нин мәгсәди «Игбал» гәзетиндә белә изаһ олунурду: «Ничат» маариф чәмијјәти әдәбијјат шө'бәсинин сәдри доктор Нәриман Нәримановун тәһти-сәдарәтиндә «Тәнгид кечәләри» үнваны илә бир маариф бинасы тә'сис едилмишдир. Бу тәнгид кечәләринин тә'сисиндән мәгсәд мејдани-мәтбуатымыза чыхмыш вә бундан сонра чыхачаг әсәри-мәтбуәји тәнгид етмәк үчүн бир әсас тәртиб вермәкдир ки, тәнгид едиләчәк әсәрләр о әсаса истинадән тәнгид едилсин».

Мәтбуатда «Тәнгид кечәләри»нин фәалијјәти һаггында верилән мә'луматдан өјрәнирик ки, бурада ајры-ајры елми, бәдии әсәрләр мүнтәзәм шәкилдә мүзакирә едилирмиш. Дәрнәјин илк јығынчағында (23 нојабр 1914-чү ил) «Шакирдләрин сәламәтлији», «Ағыллы гыз» әсәрләри, икинчи јығынчагда (7 декабрда) С. М. Гәнизадәнин «Набәкар гоншу», Сејид Һүсејнин «Гачаг гоншу» һекајәләри мүзакирә олунмушду. «Набәкар гоншу» һаггында чыхыш едән Абдулла Шаиг һекајәнин мәзијјәтләрини көстәрмиш, бә'зи дил, ифадә нөгсанларыны тәнгид етмишди. Һәмин күн дәрнәјин нөвбәти јығынчағынын күндәлији тәсдиг едилмиш, С. С. Ахундовун «Нурәддин» һекајәси вә Меһдибәј Һачыбабабәјовун «Пешманчылыг» пјеси һаггында мә'рузә һазырламаг Абдулла Шаиг илә Сејид Һүсејнә тапшырылмышды.

А. Шаиг хатирәләриндә «Тәнгид кечәләри»нин фәалијјәти һаггында вердији мә'луматда көстәрир ки, Н. Нәримановун «Ничат» чәмијјәтинин әдәбијјат шө'бәсинә сәдр сечилмәси «чәмијјәти хејли чанландырмышды». Дәрнәкдә «ајры-ајры әсәрләр һаггында јазылмыш тәнгидләр охунуб мүзакирә едилирди... «Ничат» чәмијјәтинә Нәриман болшевик партијасына мәнсуб олан вә демократ руһлу зијалылары чәлб едирди».

Бүтүн бу фактлар тәсдиг едир ки, Н. Нәриманов әдәби тәнгидлә мүнтәзәм мәшғул олур вә ондан өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәјә чалышырды. О, өзү јазырды ки, «заманын бөјлә бир вахтында» мәдәнијјәт мәсәләләрини халгын азадлыг идејалары илә, һүррijјәт илә бағламаг лазымдыр: «Бир милләт өзүнү танымајынча һүгугуну дүшүнмәз. Танымаг үчүн дә милли дил, милли мәктәб, милли мәтбуат, милли әдәбијјат лазымдыр.

Бунларын да мејдана кәлмәси вә тәрәггиси бизим үчүн һүррijјәтә бағлыдыр».

Н. Нәриманов Сабир ше'рини онун ингилаби мәзмунуна, азадлыг идејаларынын тәрәннүмүнә көрә чох јүксәк гијмәтләндирирди. Онун иштирак етдији «Һүммәт» гәзетиндә Сабир «фәһлә-кәндли шаири» адландырылмышды. Бир гәдәр сонра исә Нәриманов бөјүк ингилабчы шаири «гәзәбли, дөјүшкән ше'рләрин» мүәллифи, «һәгиги пролетар» сәнәткары кими тәгдим едәрәк јазмышды ки, Сабир «фәһлә вә кәндли синфинин аға вә мүлкәдар зүлмү алтында чәкдији мәшәггәтләри әјани вә чанлы шәкилдә көстәрән шаирдир». Мараглыдыр ки, «Јол вериниз, милләт кәлир» сәрлөвһәси илә јаздығы мәгаләдә «бәсдир милчәк олуб һөрүмчәкләрә јем олмаг» дејә халгын, «һүррijјәтин һәгиги мүчаһидләринин» гүввәсинә бөјүк инам бәсләјән Н. Нәримановла Сабирин «Гач оғлан! Гач, ат басды милләт кәлир!» сатирасы арасында идеја, ифадә јахынлығы да нәзәрә чарпыр.

Нәриманов мүасир әдәбијјатын бүтүн мәсәләләринә, демәк олар ки, һәмишә белә, јә'ни ингилабын гаршыја гојдуғу мәсәләләр чәбһәсиндән јанашырды. Беләликлә, марксист тәнгидин әсас принсипләриндән олан әдәбијјатын партијалылығы онун әдәби көрүшләриндә бу шәкилдә һәлл едилирди. Нәриманов әдәбијјаты азадлыг јолунда мүбаризә силаһы, кәсәрли бир тәрбијә васитәси сајыр, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин, онун чүрүмүш ганунларынын тәнгидинә, ифшасына һәср олунмуш һәр әсәрдән, һәр сәтирдән истифадәјә чағырырды. Буна көрәдир ки, о, сәнәти газанч мәнбәјинә чевирмәјә чалышан, В. И. Ленинин тә'биринчә — «мәнфәәтпәрәстлик, алверчилик мәгсәдини күдән», «асан газанч» далынча гачан мүһәррирләрә, театр хадимләринә, актјорлара мәсләһәт көрүрдү ки, «чамааты мә'насыз комедијалар илә јемләмәсинләр», «чамаат хејринә» иш көрсүнләр. Нәриманов «Молла Нәсрәддин» журналыны да онун халг мәнафеји уғрунда фәдакарчасына мүбаризә апармасына көрә бәјәнир, ону өз рәфиги адландырырды. С. С. Ахундовун «Тамаһкар» комедијасыны исә Нәриманов күнүн вачиб мәсәләләринә тохундуғу үчүн тә рифләјирди. «Һәфтә фәрјады» фелјетонунда о, комедијанын гәһрәманы Һачы Мурады пулдан өтрү һәр чүр вәһшилијә әл атан, гәнаәт ады илә јетим-јесирин һаггына јијәләнән бир сурәт кими сәчијјәләндирир.

Бу тәһлилә мүәллиф комедијанын реализмини, идејалылығыны, онун ичтимаи нөгсанлары гамчыламаг үчүн көзәл бир васитә олдуғуну нәзәрә чатдырырды.

Лакин Нәримановун мәгсәди комедијанын тәһлилини вермәклә, Һачы Мурадын сифәтләрини садаламагла мәһдудлашмырды. Мүәллиф әсәрин үмуми мөвзусундан, идејасындан өз сијасиичтимаи фикирләрини јајмаг, бунлары охучуја даһа асан јолла чатдырмаг үчүн истифадә едирди. Нәриманов комедијада гојулан мәсәләләрлә күнүн бир чох сијаси һадисәләрини мәһарәтлә бағлајырды. О, өз охучуларынын нәзәринә чатдырмаг истәјирди

ки, хәсислик, тамаһкарлыг, пул јығмаг азары буржуа чәмијјәтинин дахили ганунларына мәхсус үмуми кејфијјәтдир. О, анчаг Һачы Мурада мәхсус дејилдир. Нәриманов көстәрирди ки, вәтәнин еһтијачларына биканә олуб, ојнашларына минләр хәрчләјән, хәсислик учундан милли кадрлары заводлара, фабрикләрә ишә көтүрмәјә һәвәс көстәрмәјән Бакы капиталистләриндән башламыш рус-јапон мүһарибәсиндә варланмыш, сандыглара саһиб олмуш чар кенералларына гәдәр, хәзинәнин пулларыны «јербәјер» етмәјә һазырлашан Дурново, Витте кими чар назирләринә гәдәр һамысы оғурлугла јашајыр, јығдыглары пулу исә гәнаәт адына сандыгларда сахлајырлар.

Беләликлә, Нәриманов буржуа дөвләт гурулушунун чүрүклүјүнү, орадакы хәјанәтләри, һәр шејин пулдан асылы олдуғуну көстәрәркән С. С. Ахундовун «Тамаһкар» комедијасындан истифадә етмишди.

Әдәби мәсәләләри сијаси һадисәләрлә белә әлагәләндирмәк, ону ингилаби һәрәкатын хејринә јөнәлтмәк Нәримановун әдәби-тәнгиди фәалијјәтинин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән иди. В. И. Ленин бу чәһәти марксист тәнгидин әсас вәзифәләриндән бири һесаб едир вә һәмишә партија ишини, ингилабын вәзифәләрини әдәбијјатла, әдәби тәнгидлә әлагәләндирмәјә чағырырды.

В. И. Ленин һәр һансы јазычынын вә ја әсәрин тарихи ролуну, әһәмијјәтини онун халг күтләсинин арзуларыны, мөвчуд ичтимаи һәјаты нечә, нә дәрәчәдә доғру көстәрмәсилә өлчүр вә гијмәтләндирирди. Әдәби һадисәләрә белә мүнасибәт, көрүндүјү кими, Нәримановун әдәби көрүшләринин дә әсас истигамәтини тәшкил едирди. Белә бир өлчү илә о, ејни заманда, әдәбијјат тарихи мәсәләләринә, Азәрбајчан вә дүнја әдәбијјаты классикләринә јанашырды.

Нәриманов Фүзули, Вагиф, Видади, Закир, Сејид Әзим, Шекспир, Һете, Шиллер, Бајрон, Крылов, Толстој, Туркенев, Гогол, Һүго, Емил Золја вә б. һаггында мүхтәлиф мүнасибәтләрлә данышмыш, Ибсен барәсиндә ајрыча мәгалә јазмышдыр.

Азәрбајчан һәјатына, мәишәтинә, дилинә дәриндән бәләд олмаг үчүн, мүасир охучуларын, хүсусән мәктәблиләрин «тәһзиби-әхлагы» үчүн Нәриманов «Гафгазын милли шаирләрини — Закири, Вагифи, Видадини» «јахшы танымағы», өјрәнмәји вачиб сајырды. О, Толстоју бөјүк сәнәткар һесаб едир, лакин онун ислам дининин мүсәлманлар үчүн куја «мүәјјән јол гојмасы» кими фикирләрини инчә кинаjә илә тәнгид едирди; Гоголун бөјүклүјүнү онун реализминдә, кәндли ислаһатына гәдәрки Русијада синфи зиддијјәтләри мәһарәтлә көстәрмәсиндә көрүрдү. Рус кәндлисинин гул вәзијјәтиндән, онун ағыр күзәранындан, мәдәни сәвијјәсинин ашағы олмасындан данышан Нәриманов ејни вәзијјәтин Гоголун «Өлү чанлар» әсәриндә көзәл тәсвир едилдијини јазырды: «Авропа дөвләтләриндә рус кәндлиси кими касыб, һәгир, дилсиз, вүчудсуз рәијјәт тапмаг чәтиндир. Шималдан Чәнуба, Ағ дәниздән Гара дәнизәдәк, Шәргдән Гәрбә, Украјнадан

Балтик дәнизинәдәк әкин јерләрини нәзәрә алдыгда зәнн олунур ки, рус кәндлиләринин күзәраны кәрәк јахшы олсун. Лакин беләдирми? 80 милјон кәндлидән анчаг бир милјонунун мәхсуси чәмијјәт јери вар десәк, бөјүк сәһв олмаз зәнн едирик... 70 милјон чан дөвләтдән вә мүлкәдарлардан ичарә олунмуш јерләрдә ганлы тәр төкүб инләјир, анчаг бундан өтрү ки, күлфәти үчүн бир иллик гара чөрәк газансын. Мин зәһмәт вә мәшәггәтлә алдығы мејвәнин мәнфәәтини дөвләт вә мүлкәдарлар көрүрләр... Јер төјчүсүндән башга «косвенни налог» адланан падшаһлыг төјчүсү бичарә кәндлини билмәррә јыхыб гара чөрәјини дә əлиндән алыр... Бичарә рәијјәт 1861-чи сәнәјәдәк ихтијарсыз бир һејван олуб мүлкәдарлара, дөвләтә гул һесаб олунурду. Мүлкәдар, јаинки дөвләт өз рәијјәтини гејри-мүлкәдара нә вахт сатмаг истәсә иди, сатарды... Рус әдибләриндән мәшһур Гогол бу әһвалаты «Мертвые души» («Өлү руһлар» јахуд «Әрваһи-мејитә») үнванлы иншасында чох көзәл јазыбдыр».

Н. Нәримановун рус кәндлисинин вәзијјәти вә «Өлү чанлар» һаггындакы фикирләри В. И. Ленинин ејни мәсәләјә даир мүлаһизәләринә ујғун вә јахын иди. Үмумијјәтлә, В. И. Ленин, еләчә дә рус марксист тәнгидчиләр Гогола, хүсусән онун «Өлү чанлар» әсәринә дәфәләрлә мүрачиәт етмиш, ону көһнә Русијанын чиркабларыны чәсарәтлә гамчылајан әсәр кими гијмәтләндирмиш, мүасир ичтимаи-сијаси һәјатдакы ејбәчәрликләри Гоголун типләр сәркисиндән истифадә едәрәк тәнгидә тутмушлар.

«Һәфтә фәрјады» силсилә мәгаләләриндән бириндә исә Нәриманов И. А. Крыловун «Јолчулар вә итләр» тәмсилинин мәзмунуну нағыл едир, ону «пүрмә'на бир һекајә» адландырыр вә тәмсилин идејасыны чох усталыгла конкрет ичтимаи-сијаси һадисәләрлә бағлајырды. Мүәллиф охучуларына баша салмаг истәјирди ки, мүртәче гүввәләри, инкишафа, ингилаба дүшмән кәсилиб «һүрмәкдән» јорулмајан чәнаблары бир ан белә өзбашына бурахмаг олмаз, онлара дәрһал «иттиһад вә иттифаг» илә чаваб вермәк лазымдыр. О, 1905-чи ил ингилабына, онун тарихи ролуна, болшевикләр партијасынын гаракүруһчулара гаршы мүбаризәсинә ишарә едәрәк јазырды: «Һүрәнләрин бир гисми вар ки, онлары диггәтсиз гојмаг олмаз! Јәгин единиз ки, бу гисим «һүрәнләри» диггәтсиз гојса идик, инди Русијада грингмутлар..., крушеванлар[1] вә әмсали чохдан вәтәни «алт-үст» едиб өз мәгсудларына чатмышдылар. Чохдан һүррийјәт бајрағыны дармадағын дағыдыб бичарә кәндлини јенә дә јүз илләр илә ајагјалын, башачыг, јары буғда, јары арпа гара чөрәјинә мөһтач гојмушдулар... Бичарә мүсәлманлар, ермәниләр индијәдәк бирбиринин ганыны ичә-ичә Гафгазы Сәһраји-кәбирә чевирмишдиләр...

Бәли, бунлар «һүрүрдүләр, улујурдулар», чамааты учурума дә'вәт едирдиләр... Лакин чиркин мәгсудларына чатмадылар,

[1] гаракүруһчулардыр.

вәтәнини, милләтини севәнләр иттифаг вә иттиһад едиб онларын мүгабилинә чыхдылар, учуруму ашкар көстәриб г е ј р и б и р ј о л көстәрдиләр».

Бу ачыгдан-ачыға ингилабын әлдә етдији гәләбәләри горумаға, мүбаризәни давам етдирмәјә, бирләшмәјә чағырыш иди. Белә бир идејаны исә Нәриманов чох усталыгла Крыловун «Јолчулар вә итләр» тәмсили илә әлагәләндирмишди.

Ејни үсулдан Нәриманов башга мәгаләләриндә тез-тез истифадә едирди. Мәсәлән, ичтимаи фајдалы ишләрлә мәшғул олмаг, «достуну, дүшмәнини» танымаг һаггында данышаркән, еләчә дә «ағзымызы јүз илләрлә бағлајан» «ана дилимизә һәсрәт гојан», «милли һәјатымызы мүрур илә пуч» етмәјә чалышан чаризмин гәддар милли сијасәтини дамғалајаркән о, Шиллерин әсәрләриндән, онун азадлыг һаггында дедији фикирләрдән дә фајдаланырды. Халгы бирлијә, һүррријјәт јолунда мүбаризәјә, өз гынына кирмәјиб, милли интибаһа јарајан ишләр көрмәјә чағыран сијаси бир мәгаләсини Нәриманов белә башлајырды:

«Өлмәк сәнә кәр верәрсә дәһшәт,
Муштаги исән бәгаји-өмрүн.
Чәмијјәтә сән кәл ејлә хидмәт.
Гүдсијјәтин анла бејлә әмрин:
Баги бу чаһанда тәк чәмаәт.
Һәр фәрдә бәга онунла гисмәт.

Шиллер.

Нә көзәл сөзләр! Нә һәкиманә фикирләр! Бәли, истәјирсиниз адыныз баги галсын, тәк өзүнүз үчүн, өз нәфсиниз үчүн јашамајыныз..., топланыныз, чәм олунуз вә чәм олуб бирликдә у м у м и в ә м ү ш т ә р ә к б и р м ә г с ә д ә чалышыныз. Тәкликдә бәдәнинизлә бу әфкарыныз, амалыныз, мә'нәвијјатыныз да фани олар. Фәгәт үмуми ишдә чәкдијиниз зәһмәтләрин асары баги галар. Чүнки баги галан анчаг «чамаат» олачагдыр.

Шиллерин халг вә чәмијјәтә хидмәт һаггындакы үмуми шәкилдә дејилмиш фикирләрини Нәриманов чәсарәтлә чаризмә гаршы аловланан азадлыг мүбаризәсинин мәгсәд вә тәләбләри илә әлагәләндирирди. О, 1905-чи ил ингилабына, «Һүммәт»ин фәалијјәтинә ишарә едәрәк дејирди: «...Бу бир илин әрзиндә... бир нөв ихтијар алыб мејдана чыхмышыг, чүр'әт едиб доғру, һ а г г ј о л а д ә' в ә т е т м и ш и к».

Нәриманов Шиллерин сөзләри илә башладығы һәмин мәгаләсини мүбаризәјә чағырышла битирирди. О, нәзәрләри күнүн вачиб мәсәләләринә доғру чәлб етмәјә, халгларын ән гәддар дүшмәни чаризмин рәзил симасыны өз охучуларына танытдырмаға чалышырды: «Ким иди бизим ағзымызы јүз илләр илә бағлајан? Ким иди бизи ана дилинә һәсрәт гојан? Ким иди милли һәјатымызы мүрур илә пуч едән?.. Ким иди сәни өзүнә гул едиб чәми ихтијарыны чығнајан?..

Бу бир илин әрзиндә топ-түфәнк, бомба сәси, талан олмуш кәндләр, ајагјалын, башачыг, вәһши кими өз јолларындан гачанлар, күчәләрә төкүлән јетимләр сизи ајылтмадымы? Достунузу, дүшмәнинизи танымадынызмы?».

Бу арды-арасы кәсилмәјән суалларла мүәллиф асанлыгла мәтләби охучусуна баша сала билирди.

Н. Нәримановун 1906-чы илдә Һ. Ибсенин (1828 — 1906) өлүмү мүнасибәтилә ајрыча мәгалә јазмасы да бөјүк Норвеч драматургунун әсәрләринин идеја истигамәти илә бағлы иди.

Мөвчуд ичтимаи гурулуша е'тираз, кәләчәјә сөнмәз инам, гәһрәманлыға вә фәдакарлыға чағырыш, сөнүк, јекрәнк һәјата нифрәт — бүтүн бунлар XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә мүасир буржуа чәмијјәтинә гаршы чыхан габагчыл адамлара мәхсус кејфијјәтләр иди. Одур ки, дөврүн мүтәрәгги јазычы вә мүтәфәккирләри бу мәсәләләрә чох һәссас мүнасибәт бәсләјирдиләр. Ибсенин дә о заман мәшһур әдәби сималар сырасына кечмәсинә әсас сәбәбләрдән бири мәһз дөврүн бу руһуну тута билмәсиндә, ирадәли, чошғун, кәләчәјә вә азадлыға чан атан гәһрәман сурәтләр јарада билмәсиндә иди. Буна көрә дә 1906-чы илдә онун вәфаты дәрһал бүтүн әдәби ичтимаијјәтин нәзәрини чәлб етди. Хүсусилә рус марксист тәнгидчиләр Ибсендән тәкрар-тәкрар јазмаға, онун јарадычылығынын үстүн чәһәтләрини нәзәрә чатдырмаға чалышдылар.

В. Г. Плеханов јазырды: «Һенрих Ибсенин симасында... мүасир дүнја әдәбијјатынын ән көркәмли вә ән чазибәли хадимләриндән бири сырадан чыхды. Бир драматург кими о, јәгин ки, бүтүн өз мүасирләриндән үстүндүр».

В. В. Воровски исә күнүн вачиб мәсәләләринә мејл көстәрмәкдә Ибсени Горки илә мүгајисә едирди.

А. В. Луначарски дә Ибсен әтрафында башланан мүбаһисәләрә гошулмуш, «Ибсен вә мешшанлыг» адлы ајрыча мәгалә чап етдирмишди.

Марксист тәнгидин Ибсенә бу гәдәр һәссас мүнасибәт көстәрмәсинин әсл сәбәбләриндән бири бә'зи идеологларын ону буржуа чәмијјәтинин мәддаһы кими тәгдим етмәјә чалышмалары иди. Марксист тәнгидчиләр бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығындакы зиддијјәтләри ачмагла јанашы, «Ибсендән чох шеј өјрәнмәк олар» дејә онун тәгдирәлајиг, фајдалы чәһәтләрини гејд едирдиләр.

Н. Нәриманов да белә вахтда Ибсен һаггында өз фикирләрини демиш, марксист тәнгидчиләрин сәсинә сәс вермишди.[1] О, Норвеч драматургунун: «Јашамаг, дири олмаг ағыл вә гәлб васитәсилә гаранлығын гүввәләри илә мүбаризә.... демәкдир» фикрини мисал кәтирәрәк јазырды: «Бу көзәл фикирләрин саһиби Һенрих Ибсен үмумавропанын, хүсусән Норвечин бәзәји

[1] Н. Нәриманов В. Г. Плехановун ичтимаи-сијаси фәалијјәтилә таныш иди вә ондан өз мәгаләләриндә бәһс едирди. Бах: һүррријјәтә даир бир нечә сөз, «Һәјат» гәзети, 28 ијун 1906, № 140 вә с. Азәрбајчан коммунистләринин «Әхбары» гәзетиндә исә В. Г. Плехановун өлүмү мүнасибәтилә ајрыча мәгалә чап олунмушдур (16 ијун 1918, № 52).

олуб замана философу һесаб олунурду. Вә үмум әдәбијјат аләминдә ишыглы бир бөјүк чыраг олуб јанаркән бир нечә күн әгдәм сөндү... Лакин онун көзәл фикирләри, мә'налы вә мүфид сөзләри кетдикчә интишар тапыб никнамын баги вә зиндә галмағына баис олачагдыр».

Н. Нәриманов Ибсенин тәрчүмеји-һалындан бә'зи фактлары, хүсусән онун азадлыға олан мејлини, «вәтәндашларыны һүрријјәтә чағырыб онлары мүстәгил «һөрүмчәкләр»дән хилас етмәк истәмәсини» нәзәрә чатдырдыгдан сонра бөјүк драматургун јарадычылығындан данышыр, «Доктор Штокман», «Чөл өрдәји», «Гедда Габлер» кими әсәрләринин адыны чәкир. Мәгаләдә дејилирди ки: «Һенрик Ибсен заманә мүәллими олуб, гаре'ләрини һәмәвәгт доғру јола дә'вәт едирди. Әсл мәгсәди инсанын әхлаг вә этварыны дүзәлтмәк олуб, ону нәфсинин үстә аға етмәјә чалышырды».

Ибсен јарадычылығында Нәримановун диггәтини чәлб едән мәсәләләрдән бири дә чәмијјәтдә гадына мүнасибәт, гадын азадлығы проблеми иди.

Үмумијјәтлә, XX әсрин әввәлләриндә гадын азадлығы мәсәләси әтрафында кедән мүбаһисәләрдә Н. Нәриманов ән доғру јол тутан зијалылардан бири иди. Гадын азадлығы барәсиндә Ј. Чәмәнзәминлинин вердији бир суала онун 1913-чү илдә јаздығы чаваб мәктубу буну тәсдиг етмәкдәдир. Мәктубда Нәримановун бир чох тарихи һадисәләрә материалист бахышы өз әксини тапмышды. О көстәрирди ки, тарихи инкишафда бир ганунаујғунлуг вардыр. Мүртәче гүввәләр нә гәдәр күчлү олса, «вичданларыны гара пула сатанлар» нә гәдәр сатгынлыг етсәләр ирәлијә кедән бир һәрәкатын гаршысыны ала билмәзләр. Шәрг аләминдә гадын азадлығы мәсәләси үмуми азадлыг мүбаризәсинин бир һиссәсидир вә онун гаршысыны һеч бир гүввә илә алмаг олмаз: «Әмин олунуз, белә бир ингилаб чаршаб мәсәләсиндә дә олачагдыр. Тәбиидир! Күнүн истилијини һеч бир шејлә сөндүрмәк олмаз. Одда тәбии јандырмаг хасијјәти вар. Бу хасијјәти оддан аларсынызсә од оддуғундан чыхар, одлуғуну итирәр. Инсандан алынарса, инсан инсанлығыны итирәр...

Һәгиги арвад инсандырса, мүдам тәрәггидә олмаг онун хасијјәтидир. Бу хасијјәт арваддан алынарса, арвад инсан чәркәсиндән кәрәкдир чыхсын. Алынмазса, бу тәрәггинин габағыны һеч бир ганун илә сахламаг мүмкүн дејил, мүмкүн олмадыса, тәрәгги зәнчир севмәз. Чаршаб бизим арвадларын зәнчиридир».

Беләликлә, Н. Нәриманов чох мүһүм бир мәсәләјә материализм дүнјакөрүшү әсасында јанаша билмиш вә буна көрә дә о заман бу саһәдә фикир јүрүдән мүәллифләри, һәтта гадын азадлығы мәсәләсиндә мүртәче мөвге тутан шәлаләчиләрә гаршы чыхан «Игбал» гәзетинин мөвгејиндәки нөгсанлары дүзкүн тәнгид етмишди. О көстәрирди ки, «һәр чәһәтдән әтрафлыча бөјүк һазырлыг» тәләб едән бир мәсәләнин һәлли анчаг елми јолла мүмкүндүр. Јохса мүасир јазычылар Гур'андан мисаллар кәтирмәклә иши дүзәлдә билмәјәчәкләр. «Гур'ан буну «бојлә дијор», «јох Гур'ан буну бојлә димијор, ојлә дијор» сөзләриндән бир шеј чыхмајачагдыр». Нәриманов бүтүн тәнгиди мүлаһизәләринә јекун вурараг көстәрирди ки, гадын азадлығынын тә'мини үчүн әввәлчә «ингилаба, јә'ни чаршаб мәсәләсинә чамааты һазырламаг кәрәкдир». Сонра исә ичтимаи һәјатда бир ингилаб олмалыдыр. «Дәһшәтли мәсәләләри» арадан галдыра билән белә бир дөнүш јаранмајынча, «чаршаб мәсәләси тәбии јол илә кетмәјәчәкдир».

Бунлар тарихи инкишафын истигамәтини көрән, ингилаби көрүшләри мүасир һадисәләрлә әлагәләндирмәји бачаран бир публисистин мүлаһизәләри иди вә һәмин мүлаһизәләри тарих бир гәдәр сонра тәсдиг етди.

Онунчу илләр Нәримановун профессионал тәнгидә даһа чох мејл көстәрдији илләрдир. Бу дөврдә о, јалныз тәнгид дәрнәкләри јаратмаг, әдәби-нәзәри фикри күчләндирмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрмәклә кифајәтләнмир, өзү дә тез-тез бәдии әсәрләрә һәср олунмуш тәнгиди мәгаләләр јазырды. Доғрудур, әдибин бу мәгаләләриндә 1905—1906-чы илләрдә јазылмыш әсәрләринә мәхсус ингилаби чошғунлуг, әдәбијјаты күнүн сијаси мәсәләләринә доғру јөнәлтмәк мејли зәифдир. Бунунла белә, Нәриманов онунчу илләрдә дә әдәбијјатын идејалылығыны бәдии әсәрләрин гијмәтләндирилмәсиндә әсас естетик тәләб кими ирәли сүрүрдү. Мәсәлән, о, «Меһр вә Маһ» операсынын мүәллифини әсәрин сүжетиндә истифадә етдији «Әсли вә Кәрәм» дастанынын идејасыны баша дүшмәмәкдә, дастанда тәсвир олунан бөјүк мәһәббәти мәтләбсиз, чылыз һисслэр илә әвәз етмәкдә тәгсирләндирир: «Чәнаб Шәрифов... онда олан назик мәтләби ја дүшүнмәјибдир, јаинки дүшүнүбсә дә, һаман мәтләби кизләдибдир. «Әсли вә Кәрәм»дәки көзәл, дәрин, фәлсәфи, тәмиз, мүгәддәс әгидә бу һекајәдә көзә чарпмајыр». «Әнуширәвани-адил» пјесиндә исә Нәриманову тарихи һадисәләрин сахталашдырылмасы наразы салмышды. Пјес һаггында ајрыча мәгалә јазмыш мүәллиф бәдии тәһлил јолу илә бу нәтичәјә кәлир ки, «Әнуширәвани-адил»дә тарих сахталашдырылмыш, «һүрр вә азадлыг тәблиғ едән Мәздәки дининин» ичтимаи-сијаси маһијјәти тәһриф олунмуш, буна көрә дә идејача јарарсыз, мәгсәдсиз бир пјес мејдана чыхмышдыр. Мүасир тамашачыны тә'мин едән јүксәк идејалы тарихи драм јазмаг үчүн мүтләг тарихә елми јанашмаг лазымдыр: «Драма истәјәнләр сәһнәдән руһларына, әгилләринә јем истәјирләр. Буну да елмин гүввәти илә мејдана кәтирмәк оларь».

Онунчу илләрдә драматуркија мәсәләләри әтрафында кедән мүбаһисәләрдә Нәриманов да иштирак етмиш, зәиф, идејабәдии чәһәтдән дәјәрсиз сәһнә әсәрләрини тәнгидә тутмуш, театр ишләрини чанландырмаг үчүн тәклифләр ирәли сүрмүшдү. О, һәр әли гәләм тутаны «әдәбијјат мејданына» бурахмамаға чағырырды. Мәсәлән, Нәриманов Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал

алан» мусигили комедијасыны нүмунәви сәһнә әсәри кими гијмәтләндирирди. Оперетталара һәср етдији бир мәгаләсиндә о, дејирди ки, сәһнә әсәриндә, хүсусән оперетталарда шәртилијә јол верилә биләр. Лакин бу шәртилик тәбииликдән узаг олмамалыдыр. Бизим бә'зи мүасир оперетталарда тәбиилик көзләнмәдији үчүн «куколни» тамаша тә'сири бағышлајыр. «Аршын мал алан» исә «һәм мусиги, һәм мә'на чәһәтдән» гијмәтлидир. Чүнки «бунда бир идеја вар...».

Н. Нәриманову Азәрбајчан дили, онун тәдриси вә тәрәггиси мәсәләси дә чох мәшғул едирди. Демократ тәнгидчиләрин әсәрләриндә бу мәсәлә чох заман маариф, реализм чәбһәсиндән ишыгландырылырдыса, Нәримановда сијаси бир мәсәлә, милли мәсәләнин тәркиб һиссәси кими һәлл олунурду. О, дил мәсәләсинин маарифлә, әдәбијјатла әлагәдар чәһәтләрини гејд етмәклә јанашы, онун сијаси тәрәфинә ајрыча әһәмијјәт верирди. Чүнки Нәриманов чох јахшы билирди ки, ана дили мәсәләси чар Русијасы шәраитиндә сырф сијаси мәсәлә шәклини алмышдыр.

Одур ки, әдиб публисист мәгаләләриндә тез-тез ана дили мәсәләсиндән сөз ачыр, ана дилини «әсарәтдән хилас етмәјә» чағырырды. О, чаризмин милли дилләри сыхышдырмаг сијасәтини тәнгидә тутараг охучуларына мүрачиәтлә дејирди: «Мәкәр көрмүрдүн? Анламырдын? Јени көзәл романлардан һансыны өз дилинә тәрчүмә етдин? Һансыны охудун? Ушагларымыз тәһзиби әхлаг вә адаба даир һансы һекајәләри өз дилләриндә охудулар?.. Кечән илләдәк һансы бир дәрдини ана дилиндә охујубсан?.. Лакин һагг батил едә билмәјәчәкләр... Аналарымызын лајлаларыны гулагларымыздан чыхармајачаглар. Илләрлә билүзүм бир шеј кими ајаг алтына атдыглары о көвһәри гијмәтдән сагит етмәјәчәкләр. Ана дилимиз һәр һалда гүввәт тапачагдыр. Јени Фүзулиләр, Вагифләр, Закирләр, Видадиләр, Сејидәзимләр мејдана кәләчәкләр. Толстој, Туркенев, Гогол, Виктор Һүго, Золја, Бајрон, Шекспир, Шиллер, Һөте кимиләри олмағыны билмәјә өз лисанымыз васитә олачагдыр».

Н. Нәриманов әдәби дилин мүмкүн гәдәр садәләшдирилмәсинин тәрәфдары иди. О, шаирлији «аллаһ веркси» сајан идеалистләрә гаршы чыхдығы кими, Азәрбајчан әдәби дилини әрәб вә фарс сөзләри илә анлашылмаз бир шәклә салан шаирләри, әдәби дили ајры-ајры голлара, шивәләрә ајыран дил нәзәријјәчиләрлә әсла разылашмырды: «Мәсәлән, истәјирсән ки, рус шаири оласан, кәрәкдир рус дилиндән башга гејри фрәнк, немес, инкилис, јапон... дилләрини дә охумалысан... Ја хејир, түрк шаири олмаг истәјирсиниз, кәрәк фарс, әрәб, «түрк» дилләринә ашина оласыныз. «Түрк» дили исә бир нечә һиссәјә бөлүнүр: Мәсәлән: «нуни-сәғирли» түрк дили вә «нуни-сәғирсиз» түрк дили. «Нуни-сәғирсиз» түрк дили јенә бир нечә јерә бөлүнүр: мәсәлән, «түрки-Чәмбәрәкәнди», «түрки-Ичәришәһәри». Һәлә јенә вар. Хүласә, бу бөјүк бир елмдир. Буна азындан 7—8 ил

лазымдыр түрк «дилләрини» охујасыныз, сонра башлајасыныз шe'р демәјә, ја јазмаға».

Н. Нәриманов әдәби дили мәһәлли голлара парчалајан, ону үмумхалг дилиндән узаглашдырмаға чалышан мүһафизәкарлара гаршы һәмишә ардычыл мүбаризә апармышдыр.

Көрүндүјү кими, әдәбијјатын идејалылығы мәсәләси, ону пролетар һәрәкатынын, халгларын азадлыг мүбаризәсинин тәләб вә мәгсәдләринә доғру истигамәтләндирмәк чәһди Азәрбајчан марксист тәнгидинин, о чүмләдән Нәримановун әдәби көрүшләринин әсас кејфијјәтләриндән иди. Нәриманов өз әдәби көрүшләри илә Азәрбајчанда марксист естетиканын кәләчәк инкишафы үчүн илк тәмәл дашыны гојмуш, реалист әдәбијјатда демократик тәнгидин тәрәггисинә тә'сир көстәрән көркәмли әдәби сималардан олмушдур.

Азәрбајчанда марксист естетиканын јајылмасы вә бәдии зөвгүн бу руһда тәрбијәләнмәсиндә Азәрбајчан марксист тәнгиди диггәтәлајиг иш көрмүшдү. Доғрудур, тарихи шәраитдән асылы олараг, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда марксист әдәби тәнгид мүәјјән мәһдуд чәрчивәдән кәнара чыха билмәмишди. О, јеничә јајанмаға, гол, ришә атмаға башламышдыса да, нәзәри чәһәтдән һәлә о гәдәр möhкәм дејилди, марксист естетиканын бир чох проблемләринин һәллинә киришмәк сәвијјәсинә јүксәлмәмишди. Мүасир әдәби һадисәләри дә о, там һалда әһатә етмирди. Бунунла белә, әдәбијјатын идејалылығы уғрунда ардычыл мүбаризә апармаг, пролетар әдәбијјатыны јајмаг, әдәбитәнгидин идеалист мүддәаларына гаршы чыхмаг саһәсиндә марксист тәнгид габагчыл мөвге тутурду.

1959

СӘМӘД ВУРҒУНУН ӘДӘБИ ИРСИНДӘ ТӘНГИД МӘСӘЛӘЛӘРИ

Мүасир әдәби һәјатын тәһлили көстәрир ки, әдәби-бәдии тәнгидин мөвгеји, маһијјәти, нечәлији, мәгсәди, нүфузу, вәзифәләри һаггында фикир мүбадиләсинә, бу барәдә дејилән мүлаһизәләрин шәрһинә, тәблиғинә һәлә дә бөјүк еһтијач вардыр. Бу бахымдан бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғунун тәнгид һаггында дејилмиш мүлаһизәләри чидди елми мараг ојадыр, инди дә чох мүасир сәсләнир.

Һәр бир халгын әдәбијјат тарихиндә елә бөјүк шәхсијјәтләр јетишир ки, онларсыз халгын руһуну, дүнјакөрүшүнү, психолокијасыны, милли ән'әнәләрини, инчәсәнәтини, әдәбијјатынын апарычы мејлләрини тәсәввүр етмәк, мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур. Сәмәд Вурғун халгын бәдии тәфәккүрүндә мөһкәм јер тутан мәһз белә сәнәткарлардандыр. Шаирин әдәбијјат тарихимиздәки мөвгеји онун әдәби-естетик фикримиздә дә мүһүм рол ојнамасыны шәртләндирмишдир.

Сәмәд Вурғунун әдәби-тәнгиди ирсиндә бәдии тәнгид мәсәләләри хүсуси јер тутур. О, нәинки тез-тез тәнгиддән вә онун вәзифәләриндән данышмыш, һәм дә бүтүн фәалијјәти боју тәнгидчиләрин пәнаһы, хејирхаһы олмушдур. Адәтән јазычылар тәнгидчиләрин амансызлығындан, сәртлијиндән шикајәтләнирләр, тәнгидчиләр исә әксинә, бир гајда оларағ, јазычыларын тәнгидә дөзүмсүзлүјүнү, тәнгидә гаршы објектив олмадығыны онлара ирад тутурлар. Анчаг Сәмәд Вурғун тез-тез һагсыз тәнгидләрә мә'руз галмасына бахмајараг, тәнгидә, тәнгидчијә һәмишә бөјүк еһтирамла јанашмыш, сөзү дүз дејән тәнгидчијә арха олмуш, онун гајғысына галмышдыр. Өз бәдии наилијјәтләрини гијмәтләндирмәји бачармајан, милли әдәби зәмин илә бағланмајан, һазыр нәзәри мүддәаларла әдәбијјата гијмәт верән тәнгидчиләр, шаирин өз дили илә десәк, «әдәбаз нәзәријјәчиләр» исә көзүнүн дүшмәни иди.

Сәмәд Вурғунун елми әсәрләринин мөвзу даирәси кенишдир. Бөјүк шаир бәдии јарадычылығы илә јанашы елми-нәзәри јарадычылығыны да ара вермәдән давам етдирмиш, чох зәнкин, һәлә мүһүм һиссәси нәшр олунмамыш зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Отузунчу иллләрдән башлајараг, әллинчи илләрин орталарына гәдәрки дөврдә о, әдәби мүбаһисә вә мүзакирәләрин фәал иштиракчыларындан олмуш, мүһүм мәсәләләрин һәллиндә партијалы, принсипиал бир мөвге тутмуш, марксист-ленинчи естетиканын мөвгејиндә дурмушдур. Сәмәд Вурғуну бир әдәбијјат тәнгидчиси вә нәзәријјәчи кими сәчијјәләндирән хүсусијјәтләрдән бири дә бу иди ки, о, чохларынын дејә билмәдији, көрә билмәдији, демәјә чәсарәти чатмадығы фикирләри, тәнгидләри өзүнәмәхсус мүдрикликлә, мәрданәликлә ичтимаијјәтин мүзакирәсинә чыхарырды. Бөјүк әдәбијјат уғрунда, шаирин өз ифадәси илә десәк, «масштаблы әдәбијјат» уғрунда мүбаризәдә о һеч нәдән чәкинмәз, хитабәт күрсүсүндә аловлу бир натигә, тәдгигатларында инадкар бир алимә, әдәби мәгаләләриндә принсипиал, објектив бир тәнгидчијә чевриләрди. Кимдән, нәдән јазмасына бахмајараг, әдаләтли, објектив һаким кими һәмишә һәгигәти, доғруну демәјә, үзә чыхармаға чалышарды. Чүнки халг шаири, доғма әдәбијјаты үчүн, онун кәләчәји үчүн мәс'улијјәт дашыјырды. О, әдәбијјата үмумхалг иши кими бахыр, буна көрә дә халгын мә'нәви хәзинәсинә хәјанәт етмәји халга хәјанәт сајырды. Она гүввәт верән дә, сөзләрини, фикирләрини учадан демәјә һагг газандыран да шаирин мә'нәви мәс'улијјәти, халга олан сәдагәти иди, онун һәмишә һәр әдәбијјатчыдан тәләб етдији «вәтәндашлыг чәсарәти» иди.

«Тәнгид — әдәбијјатын ајрылмаз һиссәсидир», «Тәнгидин руһу әдәбијјатымызын прогрессив һәрәкаты, ахыны илә үзви сурәтдә јашамалыдыр» — Сәмәд Вурғунун тәнгидин әдәби просесә мүнасибәти һаггында фикри белә иди. Бу, әдәби һәјатын өзүндән чыхан нәтичә иди. Тәсадүфи дејил ки, шаир бәдии әдәбијјатын үмуми мәсәләләринә, нәзәри проблемләринә һәср етдији мәгаләләрин, мә'рузәләрин әксәријјәтиндә әдәби тәнгидә вә онун ајры-ајры нүмајәндәләринә хүсуси јер ајырар, јери дүшдүкчә онлардан бәһс ачарды.

М. Ф. Ахундов, В. Г. Белински елми-нәзәри фикрин бөјүк дүһалары кими Сәмәд Вурғун үчүн чох гијмәтли идиләр. Анчаг шаир онлары әсла сәнәт дүнјасындан ајры тәсәввүр етмирди. Бөјүк рус тәнгидчисини «сәнәт ашиги» адландырараг көрүн онун әдәби фәалијјәтинә нечә гијмәт вермишди: «Сәнәтин бүтүн дөврләр вә заманлар үчүн дәјишмәз бир гүдрәти вардыр: инсанлары өзүнә мәфтун етмәк, көнүлләр мүлкүнә һаким олмаг, һәр үрәјин кичик вә бөјүк арзуларыны хәбәр вермәк! Сојуг вә гуру бир тәбиәтлә, сакит вә һәјәчансыз бир шүурла сөјләнилмиш бөјүк фикирләри дә биз тез унудуруг. Инсан гәлбинин исти ганы сојуг сөзләрин вә фикирләрин гарлы-бузлу һавасында донмаг истәмир.

Әсл сәнәт әсәринин һүснү олан јүксәк вә долғун мә'налары да биз о әсәрдәки үлви һиссләрдә, һәјәчанларда, изтираб вә севинчләрдә, үмид вә арзуларда, хәјал вә әмәлләрдә охумалыјыг. Бу мә'налы вә көзәл һиссләр дүнјасы инсан мә'нәвијјатынын өлмәз поезијасыдыр. Белә бир поезија Белинскинин пәрәстиш вә тәрәннүм етдији көзәлликдир... Белинскинин гәлбиндә бир дәниз кими даима тәлатүмә кәлән поезија ешги онун һәјат ешгидир!»

Бәдии јарадычылығын е'чазкар аләми илә тәнгидчилик сәнәтинин ајрылмаз олмасыны, һәр ики јарадычылыг дүнјасынын һәјат ешгилә, бәшәријјәтин бөјүк әмәлләри илә, инсан гәлбинин исти ганы вә һәјәчанлары илә мөһкәм әлагәси нечә шаиранә, анчаг нечә дәгиг, дүрүст ифадә едилмишдир. Бәдии јарадычылыг әкәр инсан тәфәккүрүнүн инсан гәлбиндән кечиб кәлән фикир вә һиссләрин мәһсулудурса, бу сәнәт һәгиги тәнгидчи гәлбини дә тәлатүмә кәтирмәлидир, сәнәт һаггында сәнәт дилилә, сәнәткар кими данышмаг лазымдыр. Поезија, бәдии әдәбијјат һәјатын зәрури вә гануни бир еһтијачыдыр, онун дөшләриндән сүд әмән доғма бир övладдыр. Өз јарадычылыг мајасыны һәјатдан алан тәнгидчи дә «инсан гәлбиндән гопуб кәлән мүхтәлиф сәсли симфонијаны», бөјүк поезијаны бир һәјат симфонијасы кими «тәрәннүм етмәлидир», мәһз т ә р ә н н ү м е т м ә л и д и р. Шаир тәнгидчи үчүн «тәрәннүм» мәфһумуну гәсддән ишләдир. Чүнки һәгиги сәнәт һаггында фикир онун өзү кими тәрәннүм олунмалыдыр.

Шаир бу фикирдәдир ки, тәнгидчи дә һаггында бәһс етдији сәнәт әсәринин јарадычысы гәдәр вәтән торпағына, ана јурда бағлы олмалыдыр, онунла јашамалыдыр. Вәтән вә халг севкисиндән, милли вүгар һиссиндән мәһрум тәнгидчи халг һәјатындан јазылан һәр һансы әсәрә објектив гијмәт верә билмәз. Бунсуз милли әдәбијјат вә онун орижинал симасы, ән'әнәләри уғрунда мүбаризә апармаг, «әлдәгајырма Балзаклары», гондарма, халг һәјатындан узаг, китабдан кәлән сүн'и әдәбијјаты да рәдд етмәк мүмкүн дејил. Шаир јазырды ки, «мүвәггәти инсан өмрүнү

гәһрәманлыгла кечирмәк ән бөјүк сәадәтдир». Белә мә'нәви гәһрәманлығы о, Белинскидә көрүрдү. Бу гәһрәманлыг руһуну она ашылајан әсас гүввә вәтән, халг мәһәббәти иди: «Биз Белинскинин өлмәз әсәрләрини охудуғумуз заман бу надир инсанын гәлбиндә аловланан бөјүк бир һиссә, милли вүгар һиссинә һејран галырыг. О өз вәтәнини, халгыны јалныз мүтәфәккир вә вәтәндаш кими дејил, ејни заманда бөјүк бир шаир кими, гәлби илә севир. О дејир: «Мән рус халгыны гәлбән севирәм. Вә бу халг күтләси ичәрисиндә ән кичик бир гум зәррәси олмағы өзүм үчүн намус вә шәрәф һесаб едирәм».

Бу, чағырыш иди! Бөјүк шаир онунла јалныз гәләм чалан өз тәнгидчи мүасирләрини, гәләм достларыны белә олмаға, белә јазмаға, белә дөјүшмәјә, белә илһамланмаға чағырырды.

Сәмәд Вурғунун тәнгид вә тәнгидчилик сәнәти һаггында фикирләрини һәртәрәфли тәһлил етмәк үчүн тәнгиди мәгаләләри дә зәнкин материал верир. Чүнки бу мәгаләләрлә о, бир нөв әдәбијјата, әдәби һадисәләрә, сәнәткарлара јанашмағын јолларыны көстәрир, нәји гијмәтләндирмәји, нәји инкар етмәји, нечә инкар етмәји өјрәдирди. Бу бахымдан шаирин «Нә үчүн ајрылдылар?» (1938), «Бир ше'р һаггында» (1941), «Сәбуһи» (1941), «Шаирин ешги» (1943), «Мәммәд Раһимин јарадычылығы һаггында» (1943), «Азәрбајчанын көркәмли шаири» (1947), «Солғун чичәкләр һаггында» (1945), «Әдәбијјатымызын фәхри» (1950) кими мәгаләләри чох гијмәтлидир. Адлары чәкилән мәгаләләр һансы хүсусијјәтләри илә сечилир? Бу мәгаләләрдә, һәр шејдән әввәл, әдәбијјата сонсуз бир мәһәббәт дујулур, заман гаршысында бөјүк мәс'улијјәт һисс едән бир мүтәфәккир шаирин, мүтәфәккир тәнгидчинин мүбариз симасы чанланыр. Сәнәти мәһдудлугдан, адиликдән, сүн'иликдән узаглашдырмаг, бөјүк әдәбијјат үчүн јол ачмаг мүәллифин әсас мәгсәдидир. Бунун үчүн о, әдәби јениликләрә чох һәссас мүнасибәт бәсләјир, исте'дадлылары исте'дадсызлардан ајырмағы тәләб едир, халтураја гаршы амансыз олмаға, әдәби мәһсула мүмкүн гәдәр објектив гијмәт вермәјә чағырырды.

Тәнгидимизин, професионал әдәби фикрин нәтичәләрилә шаирин сәнәт һаггында олан гәнаәт вә мүһакимәләрини тутушдурсаг, көрәрик ки, өз көрүшләриндә Вурғун нә гәдәр дәгиг вә објективдир, бәдии јарадычылығын инчәликләрини, дахили, чәтин мүшаһидә олунан сирләрини көрмәкдә, көстәрмәкдә, кәшф етмәкдә нә гәдәр һәссасдыр. Шаир тәнгиди мәгаләләрилә бир нөв мүасирләринә өрнәк олур, онларын диггәтини актуал әдәбинәзәри проблемләрин һәллинә доғру истигамәтләндирирди.

«Бизим тәнгидимиз нә чүр олмалыдыр?» суалына һәлә 1935-чи илдә Сәмәд Вурғун белә чаваб верирди: «Тәнгид, һәр шејдән әввәл, јазычыја конкрет көмәк етмәлидир... Әввәлчә тәнгидимиз өз јахасыны абстракт фикир сөјләмәкдән, габагчадан дүшүнүлмүш формуллар вә ресептләр вермәкдән гуртармалыдыр. Тәнгид конкрет сурәтдә бәдии әсәрин мүндәричә, форма, дил, жанр, композисија, хүласә бүтүн бәдии елементләрини тәһлил етмәклә, јазычынын бу вә ја дикәр нөгсаныны көстәрмәклә, јазычыны инандырычы бир һалда тәнгид етмәли вә она истигамәт вермәлидир.

...Биз бәдии тәнгидә бәдии јарадычылыг кими бахыр вә ону бәдии әдәбијјатдан ајры, мүчәррәд бир шәкилдә дүшүнмүрүк. Одур ки, бизим бөјүк тәнгид әсәрләринә вә бөјүк мүнәггидләрә еһтијачымыз вардыр».

Бу сәтирләри охујуб һејрәт етмәјә билмирсән: елә бил бу күн дејилиб. Нә гәдәр дәгиг, нә гәдәр елми, әдәби һәјат үчүн нә гәдәр лазымлы фикирләр, тәклифләр вә мүлаһизәләрдир!

Доғрудур, Сәмәд Вурғун тәнгидин нөгсанларыны да, керидә галмасынын, өз миссијасыны јеринә јетирмәмәсинин сәбәбләрини дә мүнтәзәм олараг көстәрмишдир. О, вахтилә әдәби просесә чох фәал мүдахилә едән, танынмыш, исте'дадлы тәнгидчи Әли Назими, бир тәрәфдән, «талантлы Азәрбајчан тәнгидчиси» адландырыр, дикәр тәрәфдән, онун вулгар-сосиоложи тәһлилләринә, гијмәтләринә е'тираз едир, әсәрләриндәки мүчәррәдлији, тәһлилсиз, сүбутсуз-дәлилсиз һөкм вермәк вәрдишини рәдд едирди. «Тәнгидсиз тәнгид һаггында» мәгаләләриндә шаир Әли Назимин «Өјрәндикләримиз» («Коммунист» гәз., 6 нојабр 1934) адлы мәгаләсиндә бәдии әдәбијјаты гијмәтләндирмәк үсулунун методоложи гүсурларыны ајдынлашдырыр. О көстәрир ки, «субјектив көрүшә сығынараг һәр јазычыја гуру вә чансыз формулларла гијмәт вермәк» олмаз. Тәнгидчи һөкмү инандырычы олмалыдыр, елми тәһлилдән доғмалыдыр. Шаир јазырды: «Сән јазырсан ки, «Рәфилинин сәрбәст ше'рләри јорғун-јорғун Маһач-Галадан кери гајыдыр». Көрүнүр ки, сән бу кериләмәјә ачыјырсан, еләми? О һалда бу кериләмәнин нәдән ибарәт олдуғуну вә шаирин тәксири үчүн өз алим мәсләһәтләрини нә үчүн әсиркәмәјирсән?»

Сәмәд Вурғун тәнгид вә тәнгидчи гаршысында бөјүк тәләбләр гојурду. Онун вәзифәләрини бәдии әдәбијјатын вәзифәләриндән ајырмырды. Шаир дәфәләрлә гејд едирди ки, бәдии әдәбијјат кими, тәнгид дә ичтимаи һадисәдир, одур ки, тәнгидчи һәр һансы әдәби һадисәјә, әсәрә дәгиг гијмәт вермәлидир. Әкәр тәнгидчи, јазычынын бир әсәрини тәһлил едәрсә, «һәр шејдән әввәл, бу јазычыны танымалыдыр. О, јалныз тәнгид етдији ајры-ајры әсәрләри танымаг дејил, јазычыны, онун јарадычылығыны бүтүн мүрәккәблији илә танымалыдыр. Бунсуз тәнгидчи һеч бир заман мүәјјән әсәрә објектив, доғру гијмәт верә билмәз... Тәнгидчи конкрет јазычыны танымадыгда, онун конкрет дахили хүсусијјәтләрини, онун психоложисини өјрәнмәдикдә, бу вә ја дикәр сәһвләрини үмуми сәбәбләрдә арамаға башлајыр» («Азәрбајчан әдәбијјат тәнгиди һаггында»).

Көрүндүјү кими, шаир чох инчә бир мәтләбә тохунур. Бурада сөһбәт тәкчә һәр һансы бәдии әсәри бүтөвлүкдә — ону идејасәнәткарлыг хүсусијјәтләрилә бирликдә тәһлил етмәкдән кетмир, һәм дә сәнәтә, јарадылан әсәрә идеја-бәдии кејфијјәтләрин

системи кими бахылыр, һәр һансы сәнәткарын јаратдығы әсәрләрин арасында олан диалектик әлагәдән, бу әлагәләрин өјрәнилмәсинин әһәмијјәтиндән данышылыр.

Сәмәд Вурғунун тәнгид вә тәнгидчијә даир мүлаһизәләри ичәрисиндә тәнгидчи мәдәнијјәти вә ерудусијасы, әдәби просес вә тәнгид, әдәбијјатын сәвијјәси вә тәнгид, тәнгидчи вә јазычы мүнасибәти, тәнгидчи шәхсијјәти, тәнгид вә әдәби ирс кими мәсәләләр дә мүһүм јер тутур.

Мәгаләләрдән бириндә дејилирди; «Мүнәггидәләримизә өз тәнгидләри илә јазычылара конкрет сурәтдә көмәк едә билмәләри үчүн өзләринин мәдәни вә елми билик сәвијјәсинин јүксәк олмасы лазымдыр. Мүнәггид ше'ри онун бүтүн хүсусијјәт вә елементләрини бир шаир гәдәр дүшүнмәли, билмәлидир».

Бу күн белә актуаллығыны, мүасир мә'насыны итирмәјән бу мүлаһизәләр һәлә отуз ил әввәл тәнгидимизи истигамәтләндирмәкдә, ону әдәби һәјат үчүн фајдалы бир васитәјә чевирмәкдә аз рол ојнамамышды.

Һәмин мәгаләдә естетчилији, субјективизми тәнгидчи үчүн мәнфи, зијанлы кејфијјәтләр кими көстәрән шаир һәлә о заман бу күн дә мүасир сәсләнән бир мәсәләни тәнгидчиләрин нәзәринә чатдырмышды. Сәмәд Вурғун дејирди ки, әлбәттә, бөјүк тәнгидин јаранмасы үчүн бөјүк әдәбијјат лазымдыр. Бу фикирдә мүәјјән һәгигәт вардыр. Белинскини, Чернышевскини, Добролјубову, Писареви — Пушкин, Лермонтов, Толстој кими нәһәнк сәнәткарлар јетишдирмишдир.

Лакин Сәмәд Вурғун бу фикри гејд-шәртсиз бүтүн халгларын әдәбијјатына тәтбиг етмәји доғру һесаб етмирди, бу тезисин зијанлы тәрәфини дә ачырды. О көстәрирди ки, кәнардан дуруб бөјүк шаир, бөјүк әдәбијјатын јаранмасыны көзләјиб сонра фәалијјәтә башламаг истәјән тәнгидчиләр јанылырлар, онлар бу һәрәкәтләри илә анчаг әдәби инкишафа зијан вура биләрләр, тәнгиди фикрин тәрәггисини ләнкидәрләр: «Лакин бу о демәк дејилдир ки, бөјүк әдәби әсәрләр јазылана гәдәр бизим мүнәггидләр мүркүләмәлидирләр. Бөјүк әсәр јазмаг үчүн тәнгид лазым дејилми? Тәнгидсиз дә бөјүк әсәр јазылачагса, онда тәнгидә һеч бир еһтијач галмајыр. Мәнчә, бөјүк әсәрләрин јаранмасы үчүн тәнгидә бөјүк еһтијач вардыр».

Ејни фикирләри С. Вурғун һәмин илдә тәнгид мәсәләләринә һәср етдији «Азәрбајчан әдәбијјат тәнгиди һаггында» бир чыхышында да гојмуш, јухарыдакы фикирләри бир гәдәр кениш шәкилдә изаһ етмишди.

Дәгиглик, елмилик, бәдии әсәр һаггында мүмкүн гәдәр еһтијатлы, објектив фикир сөјләмәк — Сәмәд Вурғунун тәнгиддән тәләб етдији әсас кејфијјәтләрдән иди. О көстәрирди ки, тәнгид һәр һансы әсәрә мүмкүн гәдәр објектив јанашмаға чалышмалыдыр, нә артыг, нә әскик гијмәт вермәлидир. Чүнки бунунла, о, тәкчә һәмин әсәрин дејил, онун мүәллифинин дә әдәбијјатдакы мөвгејини тә'јин едир. Әкәр тәнгид белә дәгиглик дальнча кет-

мәсә, бәдии әдәбијјатла јанашы өз нүфузуну да, өзүнүн тә'сир гүввәсини дә зәифләдир. С. Вурғунун мәгаләләриндән бу һагда ситатлар кәтирмәдән бурада бир һадисәни хатырлатмаг истәјирик: 1956-чы ил мај ајынын әввәлләри иди. Шаир даһа јатагдан галха билмирди, халг исә онун 50 иллији јубилејинә һазырлашырды. Мән Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун јени нәшр етдији «Халг шаири Сәмәд Вурғун» китабчасыны она кәтирдим. Китабын редактору мән идим. Үстүнү јазыб вердим. О күлүмсәди, китабы өтәри вәрәгләјиб кәнара гојду. Сәһәри онлара кедәндә китаб јенә јанында иди. Мән китаб һаггында фикрини сорушдум. О, мүәллифләрә өз разылығыны билдирдикдән сонра китабдан мисаллар кәтирә-кәтирә чидди бир тәнгиди гејд етди. Көстәрди ки, тәнгидчиләр бә'зән мәним әсәрләримдән бәһс едәндә һеч о әсәрә дәхли олмајан мәсәләләрдән данышырлар, зорла мәним әсәримдән јени, мәтләбә аидијјәти олмајан фикирләр чыхарыр, бунунла мәни «бөјүтмәјә», мәнә күјә «јахшылыг» етмәјә чалышырлар. Буна еһтијач јохдур. Белә һаллар тәнгидә олан инамы, еһтирамы азалдыр.

Сәнәткар тәнгидчи илә пешәкар тәнгидчијә фәрг гојмаға чағырыш, бөјүк тәнгидчи шәхсијјәти уғрунда мүбаризә Сәмәд Вурғунун әдәби көрүшләриндә бөјүк әдәбијјат уғрунда мүбаризә идејасы илә бирләширди. Шаир дејирди ки, өз проблемләри, гәһрәманлары илә алышыб-јанан, «өз гәһрәманыны һеч олмаса өзү истәдији кими күлдүрмәјинчә, ағлатмајынча бүтүн кечәни јатмајан» јазычы кими, тәнгидчи дә «өз сәнәтини севмәлидир», өзүнү «һәгигәтән инчәсәнәт адамы һесаб етмәлидир». «Тәсадүфдән-тәсадүфә јазан, енержи сәрф етмәјән, өз сәнәтини севмәјән вә она еһтирам бәсләмәјән» тәнгидчи нәинки әдәбијјата көмәк едә билмәз, тәнгидин өзүнүн дә кери галмасына сәбәб олар.

«Һәгиги сәнәткар бөјүк вәтәндаш олмалыдыр» — фикри Сәмәд Вурғунун тәнгиди ирсиндә ејнилә тәнгидчи шәхсијјәтинә аид едилир. Тәнгидчи дејәндә о, М. Ф. Ахундов, Белински кими әдәби фәалијјәтини бүтүнлүклә халг һәјатына һәср едән, бөјүк ичтимаи идејалар јолунда чалышан тәнгидчиләри нүмунә көстәрирди: «Үмумијјәтлә, тәнгид, хүсусилә бәдии әдәбијјат тәнгиди һәмишә бөјүк ичтимаи мәгсәдләрә малик олмушдур... Әкәр бөјүк классикләримизин, мәсәлән, Белинскинин, јахуд М. Ф. Ахундовун тәнгид ирсини көтүрсәк, онларын јалныз ајры-ајры әдәби һадисәләри тәһлил етмәклә кифајәтләнмәдикләрини, өз заманәләринин габагчыл адамлары, парлаг зәка вә бөјүк гәлб саһибләри олан бөјүк тәнгидчиләрин јазычы вә шаирләри өз дөврләринин бөјүк ичтимаи проблемләринә вә тәкамүлә чағырдыгларыны көрәчәјик... Онлар бир дә она көрә бу чүр нәһәнк ишләри көрә билмишләр ки, өз заманәләринин габагчыл мәдәнијјәти сәвијјәсиндә дајанмышлар («Бәдии тәнгид бајрағыны јүксәкликләрә галдыраг»).

Белә тәнгидчиләри С. Вурғун һәмишә мүдафиә етмиш вә гијмәтләндирмишдир. Мәним јахындан таныдығын мүасир јазычы-

452—11

лар ичәрисиндә Сәмәд Вурғун гәдәр тәнгидчи зәһмәтинә гајғы илә јанашан, ону һәмишә әдәби просесин мәркәзиндә көрмәк истәјән икинчи бир шәхсијјәт кәстәрмәјә чәтинлик чәкирәм. Шаир өз јарадычылығына биканә олан тәнгидчиләр ичәрисиндә белә бир балача истеʼдад көрәндә дәрһал онлара гајғы көстәрмәјә чалышырды. Тәнгидчи нүфузу уғрунда мүбаризәни о, бөјүк әдәбијјат уғрунда мүбаризәдән ајырмырды. Азәрбајчан Совет Јазычылар Иттифагынын 1941-чи илин әввәлләриндә чағырдығы әдәби тәнгид конфрансына көндәрдији мәктубда шаир јазырды: «Әсас мәсәләләрдән бири дә будур ки, биз истәр тәнгидимизин, истәрсә дә тәнгидчиләримизин һөрмәтини мүгәддәс тутмағы бачармалыјыг. Бир чох јазычы јолдашлар бизим тәнгидчиләримизә гулаг асмаг истәмирләр. Онлар белә күман едирләр ки, чох бөјүк јазычы олмушлар, тәнгидчиләр исә онлардан сәвијјәчә ашағыда дурурлар. Мәнчә, бу јазычылар башкичәлләнмә хәстәлијинә дүчар олмуш адамлардыр *(күлүш)*. Бу исә, һәр шејдән әввәл, о јазычы јолдашларын өзләринә зијан верә биләр...

Бир дә ифтихарла демәк лазымдыр ки, бизим тәнгидчиләримиз арасында көзәл бәдии зөвгә вә елми сәвијјәјә саһиб јолдашларымыз да аз дејил. Бизим онлара гулаг асмағымыз, һеч олмаса јазычылыг борчумуз олмалыдыр. Бу јолдашлар бир чох бәдии мәгаләләр јазмышлар ки, онлардан шәхсән мән чох истифадә етмишәм».

Сәмәд Вурғун һәмишә әдәби просесдә мөвчуд олан новаторлуг мејлләрини, наилијјәтләри көрә вә гијмәтләндирә билирди. Илләрлә фасиләсиз јазыб-јарадан А. Ариф, Ә. Назим, М. Һүсејн, М. Ч. Чәфәров, Һ. Әфәндијев, М. Рзагулузадә, Ә. Ағајев кими тәнгидчиләрин исә фәалијјәтинә көз јуммаг олмазды. Шаир артыг әдәби просесә тәʼсир көстәрмәјә башламыш бир гүввәни нәзәрә алмамағы доғру һесаб етмир, она әдәби һәјатда өз гијмәтини вермәјә, һөрмәт етмәјә чағырырды, «бу һөрмәти мүгәддәс тутмағы» төвсијә едирди. О, белә бир гәти фикрә кәлмишди ки, тәнгидин, тәнгидчинин нүфузуну, биринчи нөвбәдә, јазычыларын өз ичәрисиндә артырмаг вачибдир, бу нүфуза илк әввәл јазычы коллективинин дахилиндә наил олмаг лазымдыр: «Биздә тәнгиди севмәјән, тәнгидлә әсла разылашмајан елә јазычылар вардыр ки, биз буна анчаг јекәбаш вә ловға адам дејә биләрик. Беләләри илә кәскин мүбаризә етмәлијик.

Тәнгидимизин доғрудан да авторитетли олмасы үчүн биз, биринчи нөвбәдә, онун авторитетини өз ичәримиздә јазычылар арасында галдырмалыјыг.

Ариф јолдаш мәʼрузәдә көзәл фикирләр сөјләди, бунлары өјрәнмәк лазымдыр.

Азәрбајчан Совет Јазычылар Иттифагы Сабит Рәһманы, Сүлејман Рүстәми, јахуд Чаһанбахшы бир јазычы олараг севир. Биз тәнгидчиләримизи дә ејни мәһәббәтлә севмәлијик, онларын нүфузуну јүксәлтмәлијик. Биз буну сәнәт очағындан тәләб етмәлијик («Әдәби тәнгид конфрансында сон сөз»).

Ејни мулаһизәни шаир тәнгид конфрансына көндәрдији мәктубда даһа кәскин шәкилдә ифадә етмишди: «Јолдаш Ә. Һидајәт вә М. Ч. Чәфәров өз мәʼрузәләрини јазылы сурәтдә мәнә охумушдур. Доғрусу, мән чох шад олдум вә бу нәтичәјә кәлдим ки, бу јолдашлар истәдикләри заман көзәл ишләмәји бачарырлар. Јазычылар Иттифагы тәнгид кадрларымызы көз бәбәји кими горумалы, онлара лазым олан бүтүн шәраити (хүсусән мәʼнәви шәраити) јаратмалыдыр».

Сәмәд Вурғун тәнгидин нүфузуну салан, тәнгиддән шөһрәти үчүн истифадә едән, принсипсиз, ријакар, ловға тәнгидчиләрә гаршы исә амансыз олмушдур. Гәрәз вә субјектив мүнасибәтләр әсасында тәнгидә мәʼруз галан јазычылары, әсәрләри еһтирасла мүдафиә етмишдир.

Сәмәд Вурғунун тәнгидчилик сәнәтинә мүнасибәтини ајдынлашдырмаг үчүн онун өз бәдии әсәрләри һаггында јаздығы тәнгиди мәгаләләринин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Шаирин гәләминдән чыхмыш мәшһур әсәрләринин демәк олар ки, һамысы бир гајда олараг өз дөврүндә әдәби тәһлилдән кечмиш, мүзакирә вә мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур. Одур ки, әдәби һәјата фәал мүнасибәт бәсләјән шаир бу мүзакирә вә мүбаһисәләрдә иштирак етмәји, әсәрләри һаггында мүәјјән тәнгиди гијмәтләрә мүнасибәтини билдирмәји өзүнә вачиб сајырды. Бундан әлавә, бәʼзән ајры-ајры тәнгидчи вә сырави адамларын онун јарадычылығы һаггында јанлыш мүһакимәләр јүрүтмәләри дә, гејри-објектив мөвгедә дурмалары да онлара чаваб јазылмасыны зәрури едирди: «...Бәʼзән әдәбијјат һаггында мүһакимә јүрүдән ајры-ајры адамлар мәним әсәрләрими охујаркән јарадычылыг мејлләрими, мәним әсәрләримдә олан романтик дәбдәбәнин мәʼнасыны вә маһијјәтини анламамышлар, һалбуки, мән белә бир үслубун инди дә гызғын тәрәфдарыјам... Мән мәһз бу јолла кедәрәк «Вагиф» вә «Ханлар» пјесләрими, «Зәнчинин арзулары» поемасы вә имканларым дахилиндә мүвәффәгијјәтли чыхмыш буна бәнзәр дикәр әсәрләрими јаратмышам».

«Вагиф һаггында», «Мәним «Вагиф» драмым һаггында», «Вәтән ешги», «Шаирин һүгуглары», «Кәләчәк китаблар» адлы мәгаләләри вә еләчә дә «Ајкүн» поемасынын тәнгидчиләринә чаваблары Сәмәд Вурғунун тәкчә өз әсәрләринә вә јарадычылығына мүнасибәти кими јох, һәм дә ајры-ајры әдәби проблемләрин һәлли вә ишыгландырылмасы, тәнгидин нечәлији вә вәзифәләринин мүәјјәнләшдирилмәси бахымындан да чох дәјәрлидир.

Шаирин өз әсәрләри һаггындакы мулаһизәләринин бир хүсусијјәти будур ки, бурада дүрүст вә елми чәһәтдән әсасландырылмыш тәнгидләри тәслиг етмәк руһу чох күчлүдүр. Сәмәд Вурғунун тәбиәтинә мәхсус бөјүклүк, һәгигәтпәрәстлик бу мәсәләдә дә өзүнү парлаг нүмајиш етдирмишдир.

Јери кәлмишкән шаирә мәхсус бир мәʼнәви кејфијјәти хатырламаг истәјирик. Сәмәд Вурғуну адәтән инандығы, гәбул етдији бир фикирдән дөндәрмәк, дашындырмаг чох чәтин олдуғу кими,

ону мүәјјән бир јарадычылыг хүсусијјәтиндән узаглашдырмаг да бир о гәдәр чәтин баша кәлирди. Бу, онун тәбиәтинә, әхлагына, бир јарадычы инсан кими психолокијасына мәхсус кејфијјәт иди. Шаирин јарадычылығына даир дејилән тәнгидләри онун нечә һәјәчанла гәбул едиб онлар һаггында илләрлә дүшүнмәсинин, бунлар һаггында мүһакимә јүрүтмәсинин шаһиди олмушам. Бәли, јалныз күнләрлә, ајларла јох, илләрлә. Нә вахт инанды ки, дејилән тәнгид доғрудур, һәгигәтдир, онда шаирин ејни ачыларды, далғынлығы чәкиләрди, әсл јазычы чәсарәтилә јарадычылыг нөгсанларыны бојнуна алар, е'тираф едәрди; јахуд әксинә, разылашмајанда, тәнгид ону инандырмајанда, јенә дә өзүнәмәхсус мәрдлик вә чәсарәтлә е'тиразларыны билдирәр, чыхышларында, мәгаләләриндә өз фикирләрини сүбута чалышарды. Тәсдиг вә инкар бир мәгсәдә — бөјүк әдәбијјат уғрунда мүбаризәјә хидмәт едәрди, мүһүм бир јарадычылыг проблеминин һәллинә көмәк көстәрәрди.

Мәсәлән, чох мүбаһисәләрдән сонра шаир бу гәнаәтә кәлмишди ки, «Вагиф» пјесиндә Ибраһим хан сурәти, һәгигәтән, тарихи чәһәтдән биртәрәфли јарадылмышдыр. Өз фикирләрини изаһ едәрәк о көстәрирди ки, Ибраһим хан пјесдә үмумиләшмиш хан сурәти кими верилмишдир, онун шәхсиндә јерли ханлара мәхсус бир чох үмуми, сәчијјәви сифәтләр чәмләшдирилмишдир. Бу бахымдан мүәллиф сурәтин идеја-бәдии һәллини дүзкүн һесаб едирди. Анчаг бунунла белә тәсдиг едирди ки, Ибраһим хан тарихи шәхсијјәтдир, онун бир чох тарихи хидмәтләри көлкәдә бурахылмышдыр. «Мән чох севдијим «Вагиф» әсәринин кәләчәк талејини дүшүндүјүм заман орада јол вердијим бир чох тәһрифләр, хүсусән Ибраһим хан сурәтинин тәһрифи мәни чох јандырыр, лакин әсәр елә бир вәһдәт тәшкил едир ки, мән һәлә дә бу тәһрифи, әсәрин бәдии тә'сирини азалтмамаг шәрти илә дүзәлтмәјә чох чәтинлик чәкирәм».

«Инсан» пјесинин илк тамашасы дөврүндә мәтбуатда кенишләнән мүбаһисәләри дә Сәмәд Вурғун диггәтлә, һәјәчанла изләмиш, узун мүддәт тәнгидчиләрлә фикир мүбадиләсинә киришмиш, нәһајәт, тәнгидин бә'зи гејдләри илә разылашмышды. Бу барәдә дә шаир өз тәбиәтинә садиг галмыш, өз јарадычылыг гүсурларыны сәмимијјәтлә е'тираф етмишди: «Мәним «Инсан» пјесимдә мүчәррәд фәлсәфи үнсүрләр, һәгиги һәјатдан ајры дүшмүш мүсбәт гәһрәманларын һәддиндән артыг романтикләшдирилмәси һаллары вардыр».

Мәсәлә тәкчә бу е'тирафларын әсл һәгигәти нә дәрәчәдә әкс етдирмәсиндә дејил. Бу ишин башга тәрәфидир. Бир дә мәсәлә бурасындадыр ки, шаир тәнгиди фикрә нечә һәссас мүнасибәт бәсләмиш, өз јарадычылыг инкишафы үчүн ондан нечә нәтичәләр чыхармағы бачармыш, нәһајәт, нечә ачыг-ајдын, ичтимаи шәкилдә өз нөгсанларыны бојнуна алмышдыр.

Ејни принсипиаллыгла Сәмәд Вурғун әсәрләри һаггында дејилән објектив олмајан, гејри-елми рә'ј вә мүлаһизәләрә гаршы

чыхмыш, өмрүнүн ахырына гәдәр мөвгеләриндән керијә чәкилмәмишдир. Мәсәлән, шаири әсәрләриндә романтикаја кениш мејдан вермәсиндә тәгсирләндирәнләрлә арды-арасы кәсилмәјән мүбаризә Вурғун естетикасында мәркәзи јерләрдән бирини тутур. Бөјүк арзулар вә әмәлләр шаири сәнәтдә мәишәтчилијин, натурализмин, сејрчилијин амансыз дүшмәни иди. Бәдии әсәрдә тәсвир олунан һәр һансы фактын, һадисәнин о, дәриндән дәрк олунмасыны, дујулмасыны, мә'наландырылмасыны, бу јолла онун естетик, поетик кејфијјәтинин үзә чыхарылмасыны тәләб едирди. Ола билсин ки, Сәмәд Вурғунун естетик көрүшләриндә реалист әдәбијјат үчүн вачиб олан реал һәјат деталларынын вачиблији, зәрурәти кифајәт гәдәр гијмәтләндирилмир, јахуд шәрһ олунмурду, бурада, шәксиз бир өзүнәмәхсуслуг вар иди. Лакин бу чәһәт шаирин јени сәнәтдә романтикаја верилмәли олан мејданын, вүс'әтин әһәмијјәти мәсәләсинә көлкә сала билмирди. Сәмәд Вурғун өз јарадычылығында да бу јол илә кедирди. Чәмијјәтимиздәки инсанлар һаггында, онларын әмәлләри, идеаллары һаггында көзәл, фәрәһли сөзләр демәкдән дојмурду, кәләчәјин ширин хәјалына далырды, бу хәјалын ганадларында тез-тез кәләчәјә баш вурурду. Сәмәд Вурғун сөзүн әсл мә'насында чәсур, гәһрәман сөз устасы иди. Онун өз үрәјини, дахили аләмини, дүшүнчәләрини, хәјалыны чәсарәтлә охучулар гаршысында ачмасынын да сәбәби бу иди — бүтүн бунлар лирик рич'әтләрдә, фәлсәфи мүһакимәләрдә, кәләчәк һаггында фикирләрдә ифадә олунурду.

Сәмәд Вурғунун мүсбәт гәһрәман һаггында көрүшләри дә бу естетик принсипләрә истинад едирди. Јени чәмијјәтин мүсбәт адамыны, күнүн гәһрәманыны тәсвир етмәк проблеми шаири бүтүн јарадычылығы боју мәшғул етмиш, дәфәләрлә, мүхтәлиф мүнасибәтләрлә бу мәсәләјә гајытмыш, һәр дәфә һәм бәдии јарадычылығында, һәм дә әдәби көрүшләриндә проблемин јени аспектини мејдана чыхармышдыр. Шаир чәсур, гәһрәман, мәрд, фәдакар инсанлары тәрәннүм етмәји, онларын гәһрәманлыгла долу һәјатларындан, ишләриндән сөһбәт ачмағы тәләб едирди. Белә инсанларын долғун, чанлы сурәтини јаратмағын јолларыны көстәрирди. Бу мәсәләдә дә о өз тәнгидчиләри илә тоггушмалы олмушду.

«Ајкүн» поемасы әтрафында башланан мүбаһисәләр бу чәһәтдән сәчијјәвидир. Поеманын һәм охучулар тәрәфиндән, һәм дә сонралар әдәби тәнгид тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмәси шаирин јарадычылыг јолунун, әдәби көрүшләринин тәләбәси иди.

Поемада Ајкүн вә Әмирхан сурәтләринин бәдии һәллини шаир өз әдәби көрүшләриндән чыхыш едәрәк әсасландырырды. О, бу мәсәләдә бәдии әсәрдә мүсбәт вә мәнфи гәһрәманларын һәртәрәфли, бүтүн дахили зиддијјәтләри илә верилмәси принсипини — мәһз бу реалист принсипи мүдафиә едирди.

Ајкүн сурәти поемада әсл инсан кими, гадын вә ана кими,

гүввәтли вә зәиф чәһәтләри илә верилмишди, мүәллиф өз гәһрәманыны мүгәвваја дөндәрмәк јолу илә јох, ону әсас дахили зиддијјәтләри илә чанландырмаг јолу илә кетмишди. Бу јол С. Вурғун јарадычылығынын узун илләр газандығы бөјүк әдәби тәчрүбәјә истинад едирди. Шаир дәфәләрлә јазмышды ки, «биз кәрәк һәјат һәгигәтинин тәләб етдији кими мүсбәт гәһрәманы чәтин вә узун мүддәтли мүбаризәдә, бүтүн иткиләри вә мүвәффәгијјәтләри илә көстәрәк». Ејни принсипилә дә о, Ајкүн вә Әмирхан сурәтләринә јанашылмасыны доғру һесаб едирди: «...Артыг бир тәрәфдә јалныз гаралар көстәрмәк вә табагчадан аг рәнкләрин гаралара үстүн кәләчәјини охучулара хәбәр вермәк үсулу әдәбијјатымызда рәдд олунур».

Беләликлә, тәнгид вә онун әдәби просесдә мөвгеји һаггында шаирин кәлдији нәтичәләр јалныз өз бәдии јаарадычылыг тәчрүбәсинин јекуну дејилди, һәм дә өзүнүн тәнгидчилик тәчрүбәсинин бу саһәдә әлдә етдији наилијјәтләрин јекуну иди.

1973

МЕҺДИНИН ЈЕРИ КӨРСӘНИР...

Мәтләбсиз, исте'дадсыз әсәрләр тә'рифләнәндә, киминсә әдәби уғуру тапдалананда, кејфијјәтчә зәиф бәдии әсәрләрин нәшринә биканә мүнасибәт, лагејдлик көрәндә, дәфәләрлә ешитмишәм, дејирләр: Меһдинин јери көрсәнир... Әдәби мүзакирәләрин мүбаһисәсиз, сүст, анчаг тә'риф, тәсвир истигамәтиндә, бир сөзлә, ашағы сәвијјәдә кечмәсиндән наразы галанлар да чох заман дејирләр: Меһдинин јери көрсәнир... Һәр шеји олдуғу кими — дүзү-дүз, әјрини-әјри көрмәк вә ешитмәк истәјәнләр дә, әдәби наилијјәтләрин дәрин, үмумиләшмиш, нәзәри тәһлилинә еһтијач дујанлар да тез-тез дејирләр: Меһдинин јери көрсәнир... Еһтирассыз, тәләбсиз, мөвгесиз тәнгид нүмунәләрини, мүасир, актуал, монументал ичтимаи-сијаси мөвзулардан узаглашыб мәзмунча сысга, идејача кәсәрсиз, «психолокизм» өртүјү алтында чылыз һиссләр, фикирләр ифадә едән әсәрләри охујанлар да Меһдини хатырламадан кечинә билмирләр, онун мүбариз, кәскин, сәвијјәли тәнгидләрини, «Абшерон», «Сәһәр», «Комиссар», «Јералты чајлар дәнизә ахыр» кими бәдии әсәрләрини јада салыр вә дејирләр: Меһдинин јери көрсәнир...

Бу јадасалма, хатырлама, ассосиасија әсла бу күнүн әдәби наилијјәтләрини гијмәтләндирмәк әһвал-руһијјәси илә бағлы дејил, јахуд ајры-ајры јазычыларымызын, тәнгидчиләримизин сон илләрдәки диггәтәлајиг мүвәффәгијјәтләрини нәзәрдән салмаг, гијмәтләндирмәмәк гајәсини дашымыр. Бу, һәр шејдән әввәл, она көрә беләдир ки, Меһди Һүсејн бир шәхсијјәт кими әдәби һәјатымызда мөһкәм јер тута билмишди. Јазычы, тәнгидчи, мәдәнијјәт хадими, нәһајәт, бир вәтәндаш кими онун өзүнәмәхсус, јалныз өзүнәмәхсус јери, мөвгеји варды, һеч кимә бәнзәмирди, бәнзәмәјән кејфијјәтләри исә — бөјүк әхлаги, мә'нәви идејаларла гидаланан хәлги сәнәтин, јени социалист мәзмунлу әдәбијјатын јолунда, һәгиги сәнәт наминә јорулмаг билмәдән, еһтираслы, мүбариз бир әскәр кими дөјүшмәк, әдәбијјаты һәр хәтадан көз бәбәји кими горумаг әзми — вәтәндашлығы, фәдакарлығыдыр ки, ону тез-тез јада салыр, әдәби һәјатда јеринин бошлуғуну даим һисс етдирир.

Меһди Һүсејн јарадычылығынын јеткин бир дөвриндә арамыздан кетди. «Јералты чајлар дәнизә ахыр...» романы көстәрди ки, о, јарадычылығынын даһа камил мәрһәләсинә гәдәм гојмаг, сәнәтин даһа уча зирвәләринә јүксәлмәк әрәфәсиндәдир, һәјатын даһа дәрин, мүрәккәб гатларына, даһа драматик, чәлбедичи, актуал вә кәскин мәсәләләрә мүрачиәт етмәјә, онлары сәнәт дилинә чевирмәјә һазырдыр.

Бунунла белә јазычынын зәнкин әдәби ирси әввәли вә ахыры олан, мүәјјән дахили мәрһәләләр кечирмиш, тамамланмыш бир јарадычылыг кими ибрәтли, кәрәкли, проблемли бир јарадычылыг кими бәһс етмәјә имкан верир...

Меһди Һүсејн 1934-чү илдән сонра бизә кәлиб-кетмәјә башламышдыр, Сәмәд Вурғунун һәмин илдә бизим евдә кечирилән тојундан сонра. Ону нисбәтән јахындан танымағым исә 1936-чы илә аиддир. Һәмин илдә бир нечә јазычы аиләси јај истираһәтини Новханы бағларында кечирмишди. Јазычылар Иттифагынын әдәбијјат фонду бизимлә Сәмәд Вурғунун аиләси үчүн бир һәјәтдә, Меһди илә көркәмли тәнгидчи-әдәбијјатшүнас Атабаба Мусаханлынын аиләси үчүн исә гоншулуғумуздакы һәјәтдә бағ кирајә етмишди. Ахшамүстү олан кими аилә үзвләри Меһдикилин гапысы ағзындакы нарын гум тәпәсинә јығылырдылар, кишиләр, гадынлар вә ушаглар ајрылар, һәрәси өз мәчлисини гурарды. Јадымда галан одур ки, Сәмәдлә Меһди чох вахт бир јердә олардылар, өзү дә чох заман мүбаһисә едәрдиләр. Мүбаһисәләрин мәзмунуну хатырламырам, јашым аз олдуғу үчүн онлары анлаја да билмирдим, анчаг о көзүмүн габағындадыр ки, онлар гаршы-гаршыја отуруб бир-бирилә нечә күзәштсиз, һәтта бә'зән әсәбиләшәнәдәк фикир дөјүшү апарардылар, Сәмәд нә гәдәр сакит идисә, Меһди бир о гәдәр чылғын көрүнүрдү, һисс едирдим ки, шаир гаршысындакы «рәгибини» нәјәсә инандырмагда, фикриндән дөндәрмәкдә чәтинлик чәкир, ара-сыра өзү фикрә кетмәли олурду. Үрәјимдә Меһдинин бу инадкарлығына гәзәбләнәрдим. Һәмин илләрдә Сәмәд Вурғун «Јевкени Онекин»ин тәрчүмәси илә мәшғул иди. Тәрчүмә етдији јени парчалары бағдакы јазычылара, еләчә дә Меһдијә охујарды. Мүбаһисәләр тәрчүмә әтрафында да кедәрди.

Бә'зән сөһбәтләрин мөвзусу дәјишәр, башга истигамәтә јөнәләрди. Белә вахтларда Меһди сусар, дарыхар, чох сакит көрүнәр, өз аләминә даларды. Анчаг фүрсәт тапан кими јенә сөһбәти әдәбијјатын үстүнә кәтирәрди, әдәбијјат мејданында о өз атыны

истәдији кими, истәдији тәрәфә чапа билирди, бу онун стихијасы иди, әдәбијјатсыз о, бир инсан кими марагсыз вә дарыхдырычы көрсәнирди. Зарафат етмәји дә бир о гәдәр бачармазды. Јадымдадыр ки, дәниздә чиммәји чох хошлајан, мәндән јашча кичик олан бачым Күлбәнизи көрәндә зарафатла дејәрди: «Күлбәниз, апарсын сәни дәниз». Анамын исә дәрһал пычылтысы ешидиләрди: «Аллаһ еләмәсин, а Меһди».

Меһди Һүсејн — 27 јашлы чаван јазычы вә тәнгидчини илк дәфә мән белә көрмүшдүм, ики сечилән хүсусијјәти исә һәлә о вахт нәзәрими чәлб етмишди, о хүсусијјәт ки, бүтүн һәјаты боју ону мүшајиәт етмиш, онун бир нөв характеринә чеврилмишди: әдәбијјата вурғунлуг вә әдәби фикир дөјүшүнә, тәнгидә, мүбаһисәјә сонсуз һәвәс!

Бакыдакы мәнзилләри Әлиһејдәр Гарајев күчәсиндәки 1 нөмрәли бинада иди. Күчәјә бахан пәнчәрәләри М. Ф. Ахундов бағына ачылырды, бөјүк драматургун абидәси илә үзбәүз иди... һаггында чох јаздығы, тәгдир етдији, һејран олдуғу М. Ф. Ахундовла... Тез-тез олдуғум бу мәнзил бизим Верхны Нагорны күчәсиндәки (Јухары дағүстү, № 23, инди: Абдулла Шаиг күчәси, 21) евимизин јолу үстүндә иди. Кечәләр бә'зән орадан кечәрдим. Меһдинин отағынын ишығы һәмишә јанарды... О, адәтән, күндүзләр јазарды, кечәјарысына гәдәр охујарды...

М. Һүсејн әсл әдәбијјат вурғуну иди, адама елә кәлирди ки, о бүтүн варлығы илә бағлы олдуғу бу аләмдән бир ан белә ајрылмыр, кечә-күндүз онунла јашајыр, онунла нәфәс алыр, о барәдә дүшүнүр. ...Әдәбијјатдан данышанда санки о бир аз да чаванлашыр, көзләри од сачыр, сөһбәтләри даһа дәһшәтли олурду. Ајдын көрүрдүн ки, о, бүтүн гүввәси илә әдәбијјатын кешијини чәкир, фәдакар әскәр кими, һеч нәјә, һеч кимә күзәштә кетмәдән, нә раһатлығына, нә сәһһәтинә, нә дә һаггында фикир дедији шәхсијјәтләрин кимлијинә, сонрадан она бәсләјәчәкләри мүнасибәтләринә мәһәл гојмајан белә мәгамларда онун үчүн санки һәр чүр мүнасибәтләр јоха чыхыр. Тәкчә бир мүнасибәт јашајырды: әдәбијјата вә сәнәтә мәһәббәт! Сонралар да һеч заман азалмамыш, даһа да камилләшмиш вә өрнәјә чеврилмиш Меһди Һүсејн мәһәббәти! Меһди Һүсејнин бајағы әдәбијјатчылара вә әдәбијјата, сәнәтдә халтураја гаршы чох сәрт вә амансыз олмасынын, мүбаризлијинин, принсипиаллығынын, әдәби тәнгидә мараг көстәрмәсинин вә онда тәнгидчи тәбиәтинин формалашмасынын әкс сәбәбләриндән бири, шүбһәсиз, бу кејфијјәт иди — әдәбијјата сонсуз мәһәббәт, онун мүгәддәслијинә инам!

Әдәбијјата Меһди Һүсејн мәһәббәти, тәнгидчи Меһди Һүсејни јаратмышды! Доғрудур, һәр һансы шәхсин дахили, мә'нәви зәнкинлији, һәм дә һәјата, инсанлара мүнасибәтинин зәнкинлијиндән асылыдыр. Меһди дә бир јазычы кими һәјата јахынлашдыгча, онунла әлагәси кенишләндикчә мә'нәви дүнјасы да зәнкинләширди. Лакин бунунла јанашы онун өз тәбиәтинә, натурасына мәхсус сифәтләр дә вар иди ки, онларын ән үмдәләриндән бири

нөгсанлара гаршы һәссаслыг, сәнәтдә зөвгсүзлүјә гаршы амансызлыг, гүсурлары көрә билмәк вә онлары мүтләг көстәрмәк, үзә чыхармаг јанғысы иди. Одур ки, һәр һансы әсәрин мүәллифинә тәгдиретдичи гејдләрлә јанашы чох кәскин тәнгидләрини дә дејәрди, т ә н г и д онун нитгиндә, данышыг тәрзиндә чох чанлы вә ифадәли сәсләнәрди. Јазычыја, бәдии јарадычылыгла мәшғул олан мүәллифләрә бу мүнасибәти о, ганунн, нормал һәрәкәт һесаб едир, чалышырды ки, һәр һансы јазычынын әсәринә мүнасибәти шәхси мүнасибәтләрә чевирмәсин. Лакин бә'зи јазычылар Меһди Һүсејнин бу хүсусијјәтини лајигинчә гијмәтләндирә билмир, ондан инчијир, күсү сахлајыр, һәтта онунла ачыг шәхси мүбаризәјә башлајырдылар. Меһдини исә өз көрүшләриндән, мөвгејиндән дөндәрмәк, чәкиндирмәк чох чәтин иди, һәтта гејри-мүмкүн иди. Әдәбијјат мәсәләсиндә о, һеч бир компромисә кетмәзди, әлбәттә, ону елми әсасларла инандыра билмәсәјдиләр. Елә ки, сәһвини баша дүшдү, чәсарәтлә бојнуна алмағы да бачарарды. Јадымдадыр, бир дәфә деди ки, Чавид һаггында сәһв етмишик, ону јенидән охудум, һәгигәтән бөјүк шаирдир. Вагиф вә Ч. Чаббарлы барәсиндә вахты илә бурахдығы сәһвләри дүзәлтмәк мәгсәдилә дә ајрыча мәгаләләр јазды, јанылдығыны е'тираф етди.

Намизәдлик диссертасијамын мүдафиәсинә Сәмәд Вурғунла бирликдә кәлмишди. Мүзакирә 1949-чу илин 10 ијунунда индики Халг Тәсәррүфаты Институтунун бөјүк салонунда кечирилирди. О вахт университетин филолокија факүлтәси һәмин бинада јерләширди. Сәдр көркәмли алимимиз Чәфәр Хәндан иди. Өзү вә истәкли мүәллимим профессор Әли Султанлы оппонентләрим идиләр. Диссертасијанын мүзакирәсиндә һәр икиси — Сәмәд Вурғун да, М. Һүсејн дә чыхыш етди. С. Вурғун Сәһһәт сәнәтинә јүксәк гијмәт верди, онун јарадычылығынын орижинал хүсусијјәтләриндән данышды вә вахты илә шаири анчаг тәрчүмәчи кими гәләмә верәнләри тәнгид етди. «Шаир вә Ше'р пәриси»ни милли ше'рин көзәл нүмунәси кими тә'рифләди. Чыхышынын бир јериндә деди: «Һеч бир тә'сир нәтичәсиндә белә милли кејфијјәтләрлә зәнкин, орижинал бәдии әсәр јарана билмәзди. Әлбәттә, бөјүк рус әдәбијјатынын мүсбәт тә'сирини бу әсәрдә гејд етмәлијик». Бу консепсија диссертасијанын үмуми елми истигамәти илә ујғун кәлмирди. Лакин кәләчәкдә диссертасијаны чапа һазырлајанда һәмин фикир мәнә чох лазым олду вә бә'зи артыг көрүнән әдәби паралелләри ихтисар етмәли олдум. С. Вурғунун өз чыхышында нәјә ишарә етдији мәнә ајдын иди.

Меһди Һүсејн исә тәнгидсиз кечинә билмәди. О, диссертасијанын үмуми елми гијмәтини верәндән сонра деди: «Сәһһәтин дили һаггында садә дил демәк вә гәти һөкм вермәк, әлбәт ки, доғру дејилдир. А. Сәһһәтин өзүндә идеја ајдынлығы олмадығы кими, онун әсәрләриндә дил вә үслуб мүхтәлифлији дә һисс олунур». М. Һүсејнин бу тәнгиди гејди доғру иди, нәинки доғру иди, һәтта шаирин әсәрләринин бә'зән садә, ајдын, бә'зән исә тәмтә-

раглы, ибарәли, әрәб-фарс сөзләриндән бол-бол истифадә едилмиш бир дилдә јазылмасынын сәбәбләрини ајдынлашдырмаға елми ачар верирди.

Мүдафиәдән сонра бизим евдә кечирилән мәчлисдә дә Меһди кәнара чәкилиб әсәр һаггында мәнимлә хејли данышды, тутарлы мәсләһәтләр верди.

Әллинчи илләрин әввәлләриндә «Сәһәр» романы һаггында «Тәблиғатчы» журналында кениш мәгалә дәрч етдирмишдим[1]. Меһдинин бу әсәри о заман әдәби ичтимаијјәтин марағына сәбәб олмушду. Романын мәзијјәтләри сырасында мән онун Максим Горкинин «Ана» романы илә сәсләшдијини, идеја әлагәләрини дә көстәрмәјә чалышмышдым. Мәгалә чыхан кими мәнә зәнк вурду, разылығыны билдирди, ону да деди ки, «сән мәгалә јох, әмәлли-башлы тәдгигат јазмысан». Анчаг бир мүлаһизәси мәним үчүн чох гијмәтли олду, деди ки, доғрудур, Горкини вә онун «Ана» әсәрини мән чох севирәм, мәним романымла онун идеја бағлары, шүбһәсиз, мөвчуддур. Сәнин тәһлилиндә исә бу јарадычылыг тә'сиринин мигјасы шиширдилмишдир, бу да романын орижиналлығына көлкә салыр.

Мән мәгаләнин тәкрар нәшрини һазырлајанда һәмин мәсәләјә һәср олунан сәһифәләрдә хејли ихтисар апардым, Меһдинин дедикләри мәнә доғру көрсәнди.

Нәшр олунан әсәрләри дәрһал, фасилә вермәдән охумаг адәти иди. Буна көрә дә онунла үз-үзә кәлмәк чох чәтин иди, о саат сорушарды: «Филан әсәри охумусанмы? Филан мәгаләдән хәбәрин вармы». Өзүндә исә бу әсәрләр, бу мәгаләләр һаггында мүәјјән фикир вә мүлаһизә һәмишә һазыр оларды. Әдәби просесә фәал мүнасибәт бәсләјәр, чәлд, ити реаксија көстәрәрди. Бир-ики нүмунә. Әллинчи илләрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатында ингилаби-демократизмин фикри, әдәби чәрәјан кими варлығыны инкар едән мәгалә нәшр едилән кими (мәгаләни профессор Микајыл Рәфили јазмыш вә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналында нәшр етдирмишди, 1952, № 8) буна гаршы дәрһал, өзү дә елми мөвгедән, марксист-ленинчи методолокијанын принсипләриндән чыхыш едәрәк чаваб верән Меһди Һүсејн олду. Әдиб «Әдәбијјатшүнаслыгда марксизми тәһриф әлејһинә!» адлы «Әдәбијјат гәзети»ндә мәгаләдә дәрч етдирәрәк, јанлыш бир мүлаһизәни рәдд етди, һәм дә бунунла ејни мөвгедә дуран әдәбијјатшүнасларын сәсинә сәс верди. Бир гәдәр сонра бу сәтирләрин мүәллифи Низами адына Әдәбијјат Институтунун Елми шурасында мә'рузә илә чыхыш едәрәк профессорун методоложи сәһвләрини әтрафлы тәһлил вә тәнгид етди. Шурадакы мүзакирәнин кедиши о вахт «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин бүтөв бир сәһифәсиндә нәшр олунмушду (9 октјабр 1952, № 28)...

Бир сәһәр јенә Меһди зәнк вурмушду. «Ә, јаллаһ, көрүнмүрсән?» — дејә өзүнәмәхсус көрүш ифадәсиндән сонра сорушду ки, Бәкир Нәбијевин Фиридун бәј Көчәрли һаггында јени чыхмыш монографијасыны охумушаммы? Дедим ки, о, әсәри диссертасија вәзијјәтиндә охумушам, мүдафиәдә Бәкирин оппоненти олмушам, анчаг китаб һалында һәлә көрмәмишәм.

Һисс олунурду ки, севдији мүәллими һаггында ајрыча китаб нәшр олунмасындан мәмнундур:

— Ә, сиз алимләри эталәт басыб. Китабы бир күнә охумушам, јахшыдыр, анчаг Фиридун бәјин һәјатына, тәрчүмеји-һалына даир бә'зи фактик сәһвләр вардыр.

Онлары бир-бир сајды. Мән бу гејдләри, сәһв етмирәмсә, елә һәмин күнләрдә Бәкирә чатдырдым. Тәһрифләр рәсми сәнәдләрлә Меһдинин өзүнүн шаһиди олдуғу бә'зи һәјат, тәрчүмеји-һал фактлары арасындакы зиддијјәтләрә аид иди.

Әдиб бә'зән әдәби мүзакирәләри евиндә, кабинетиндә кечирәрди. Јанына кәлән адамларла анчаг әдәбијјат барәсиндә данышмағы хошларды, хүсусән сон илләр онун кабинети бир нөв әдәби проблемләрин мүзакирәси очағына чеврилмишди. Бура өз јашыдлары да, чаванлар да кәләрдиләр. Меһди илә әдәби фикир мүбадиләси әсасында үнсијјәт јаратмаг асан вә чох ибрәтли иди.

Мән она «Меһди әми» дејә мүрачиәт едәрдим. Гәрибәдир ки, өләнә гәдәр дә мүрачиәтимин шәклини дәјишә билмәдим, 40-дан јухары јашым варды, анчаг јенә елә «Меһди әми» демәкдә давам едирдим. Көрүнүр, о өз фикри, мә'нәви үстүнлүјүнү, јахын аиләләрә мәхсус меһрибанчылығыны, сәмимилијини, бир инсан кими бөјүклүјүнү горујуб сахлаја билмишди...

Доғрудур, о мәни өзүнә дост һесаб едәрди, әксәр китабларынын үстүнү јазанда мәни «чаван достум» адландырмышды, анчаг мән бу достлуғу мүәллимлә тәләбәнин, бөјүклә кичијин достлуғу кими баша дүшүрдүм, көрүнүр, елә бу сәбәбдән дә она «Меһди әми» демәкдә давам едирдим, һәтта Јазычылар Иттифагында да она бир нечә дәфә чашыб белә мүрачиәт етмишдим, сонра исә өз-өзлүјүмдә дә пәрт олмушдум. Дејәсән, о, буна һеч әһәмијјәт вермирди...

Сөһбәтимиз әдәбијјатдан дүшәндә, мүбаһисә едәндә исә «Меһди әми» илә һүгугларым бәрабәрләшәрди. Меһдидә јашындан, кимлијиндән асылы олмајараг гаршысындакынын фикирләринә диггәтлә гулаг асмаг, е'тина көстәрмәк кими јүксәк јазычы мәдәнијјәти вар иди.

Меһди Һүсејн тәбиәтчә бүтөв адам иди. Әдәби һадисәләрә мүнасибәтдә онда өзүнәмәхсус дәгиглик вә принсипиаллыг варды, бу саһәдә зәифлик көстәрән әдәбијјатчылары севмәзди. Бир дәфә баш вермиш бир һадисә мәндәки бу гәнаәти даһа да мөһкәмләндирди.

Академијанын Коммунист күчәсиндәки салонунда нә исә бөјүк бир тәдбирлә әлагәдар јығынчаг варды. Пилләкәнләри Меһди илә биркә чыхдыг. Үчүнчү мәртәбәдә фоједә тәнгидчи Чәфәр Чәфәровла растлашдыг. Бу о вахт иди ки, Чәфәр Чәфәров Јазычылар Иттифагындакы бир чыхышында әдибин «Алов» пјесинә

[1] «Тәблиғатчы» журн., 1954, № 5.

мүәббәт гијмәт вермишди. Һәмин чыхышы инди дә хатырымдадыр. Лакин сонра исә һарадаса пјес һаггында илк рә'јинин әксинә олараг мәнфи фикир сөјләмишди. Ч. Чәфәров әлини узадыб Мәһди илә көрүшмәк истәјәндә, о, әлләрини јанында сахламыш һалда әсәби вә чох сәрт шәкилдә деди:

— Сән икиүзлүсән, әл вермәјә лајиг адам дејилсән.

Доғрусу, мән пәрт олдум, өзүмү ешитмәмәзлијә вурдум, Мәһди исә чох фикирли шәкилдә фоједә кәзинмәјә башлады. Нә мән она, нә дә о мәнә бир сөз деди. Фикирләшдим, бу узун мүбаризә јолу кечмиш әдәбијјат мүчаһидинин һәрәкәтинә гијмәт вермәјә чалышырдым, бизим јени дөврүн әхлагы илә өлчүб-бичирдим... бизим һеч биримиз, күман ки, белә һәрәкәт етмәзди. Јәгин ки, Мәһди дә инди өзүндән һәм разы, һәм дә наразы иди, онунла бәлкә дә растлашмамағы даһа үстүн тутарды. Нә едәјди — бу онун характери иди, Мәһди белә иди...

Мәһди Һүсејн гијмәтләндирмәји, севмәји, тәгдир етмәји дә бачарырды, өзү дә лап јүксәк сәвијјәдә. Онун классикләр һаггында — Низами, Шекспир, М. Ф. Ахундов, Вагиф, Пушкин, Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Горки, Чавид вә Чаббарлыја һәср олунмуш јазыларыны хатырлајырам. Нечә һәртәрәфли, дәлиллисүбутлу, профессионал билик нүмајиш етдирән әсәрләр иди, дәрин нәзәри тәһлилләри, дүрүст, дәгиг гијмәтләри илә сечилән мәгаләләр иди. Азәрбајчанда марксист әдәби, нәзәри фикрин инкишафында онларын нә гәдәр бөјүк хидмәти олмушду. Бәс өз мүасирләринә, гәләм досларына һәср етдији мәгаләләри, одлуаловлу, тә'риф вә тәнгиддә, алгыш вә е'тиразла долу мәгаләләри нечә, онлары һеч унутмаг олармы?! Онларын һәлә өз дөврүндә әдәби просесә көстәрдији гүввәтли тә'сири нечә, унутмаг олармы? Бунларда нә гәдәр севинч, нә гәдәр мәһәббәт, инам вә ифтихар вардыр. Бу ифтихары, севинчи вә инамы нәзәри фикрә, һәгиги елмә чевирмәкдә о, нечә маһир иди.

Бурда, јери кәлмишкән, атам Абдулла Шаигә, онун јарадычылығына, шәхсијјәтинә, педагожи фәалијјәтинә Мәһди Һүсејнин мүнасибәти һаггында да бә'зи хатирәләрими сөјләмәк истәјирәм. Бу онун мүасирләринә, әдәби ирсә јанашмасынын мәзмунуну, мәгсәдини ајдынлашдырмаг үчүн чох сәчијјәви вә әһәмијјәтлидир.

Һ. Мәһдинин атама дәрин мәһәббәти варды. Ону бир инсан, бир мүәллим, бир сәнәткар кими севәрди. Ја «Мирзә», ја да «Шаиг әфәнди» дејә мүрачиәт едәрди.

Атам һәмишә нағыл едәрди ки, 37-чи илин ағыр күнләриндә ону «халг дүшмәни» кими Јазычылар Иттифагындан чыхармаг истәјәндә, көмәјинә кәләнләрин, ону гәтијјәтлә мүдафиә едәнләрин ән фәалы вә чәсарәтлиси Мәһди Һүсејн олмушдур. О, өз чыхышында Шаиг јарадычылығынын демократизмини, хәлгилијини сүбут етмиш, онун әлејһдарларыны силаһсызлашдырмышды.

50-чи илләрин әввәлләриндә «Араз» романыны јенидән нәшр етмәк истәјән «Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты»нын горхаг баш редактору нәдәнсә рә'ј үчүн ону Партија Тарихи Институтуна көндәрмишди. Орадан кәлән рә'јдә дејилирди ки, партија тарихинин бир чох һадисәләри романда өз әксини тапмајыб. Нәшријјатын фикри белә иди ки, 1940-чы илдә ајрыча китаб һалында нәшр олунмуш вә әдәби ичтимаијјәтин үмуми рәғбәтини газанмыш әсәри мүәллиф бир дә ишләсин, сијаси һадисәләрә даһа кениш мигјас версин. Онда да өз гоча мүәллиминин көмәјинә Мәһди кәлди, романын јенидән нәшри үчүн мүсбәт јазылы рә'ј верди, көстәрди ки, А. Шаиг партија тарихи јох, бәдии әсәр јазмышдыр. Һәмин рә'јин әсли, јәгин ки, инди әдибин архивиндәдир.

Атамын тәрбијә үсулундан, шәхсијјәтиндән данышанда, нәдәнсә бир һадисәни Мәһди тез-тез јада саларды. Бу белә олмушдур. 1936-чы илин јајында Новханы бағларында истираһәт етдијимиз күнләрдән бириндә, мән адәтим үзрә сәһәр тездән саһилә, балыг овуна кетмишдим. Һәмин јај бағa бир нечә јазычы аиләси илә бирликдә көчмүшдүк. Евдә мәни күнортаја гәдәр көзләјирләр, кәлиб чыхмырам. Анам хидмәтчимизи далымча дәниз кәнарына көндәрир, о исә гајыдыб хәбәр кәтирир ки, торпаға санчылмыш бир гармы тиловдан башга саһилдә һеч нә вә һеч ким јохдур. Бу хәбәр тезликлә гоншулара да, гоншу јазычылара да јајылыр, чох чәкмир ки, онлар атамын, фәрјад гопаран анамын башына јығылырлар: һәрә бир чүр тәсәлли вермәјә чалышыр. Мәһди нағыл едәрди ки, «елә бу јердә бир дә көрдүк ки, сән чијниндә гармы тилову, будур, јаваш-јаваш кәлирсән. Араја сүкут чөкдү. Һамынын нәзәрләри сәнә дикилмишди. Сән исә һәр шејдән хәбәрсиз адам кими бир јерә топланан адамлара јахынлашырдын. Мәним исә фикрим Мирзәдә иди. Көзләјирдим ки, көрәсән сәни нечә тәнбеһ едәчәк. Һәр һалда бәрк көтәкләнәчәјинә шүбһәм јох иди. Һејрәт ичиндә кәлиб мат-мат сәнә бахан адамларын јанында дајандын. Анчаг һеч бир фөвгәл'адә һадисә баш вермәди. Мирзә өзүнәмәхсус әда вә тәмкин илә сәнә јахынлашыб бу сөзләри дејиб өз мәнзилинә тәрәф јөнәлди: «Оғлум, адам да белә һәрәкәт едәр, демирсән, бәс мәндән никаран галарлар? Бир анана бах! Бизд урәк-көбәк гојмадын...»

Мәһди һәмишә дејәрди, мән һисс етдим ки, бу сөзләр сәнә нечә дәрин тә'сир көстәрди, бу дөјүлмәкдән дә беш-он дәфә ағыр тә'сир көстәрән тәнбеһ үсулу иди. Педагог Шаиг бу чәтин вәзијјәтдән анчаг белә чыхыш јолу тапа биләрди.

Сәһв етмирәмсә, Мәһди Һүсејн А. Шаиг һаггында јазыларындан бириндә бу әһвалаты нағыл едибдир.

Абдулла Шаиг 1946-чы илдә ССРИ Али Советинә депутат сечиләндә Мәһди Һүсејн онунла әлагәдар бир нечә мәгалә јазды. Онлардан бири «Правда» гәзетиндә нәшр едилди (23 феврал 1946, № 20). «Бөјүк һәјат» адлы хатирә исә «Әдәбијјат гәзети»ндә чыхмышды, 22 јанвар, 1946). Мәһди Һүсејн тәләбә икән А. Шаиглә синифдә илк көрүшүнү, тәсәввүрләри илә илк көрү-

шү арасындакы ујғунлуғу һәмин хатирәдә белә тәсвир етмишдир: «Мән бу сәадәтин бүтүн ширинлијини инди чох көзәл һисс едирдим. Мән һисс едирдим ки, инсанлары бу гәдәр сонсуз бир мәһәббәтлә севән, дүнјада һәр заман көзәллик ахтаран, тәбиәтдә көрдүјү мәнзәрәләрин ән чазибәдарыны һәрис бир сәнәткар фырчасы илә рәсм едән, әсл көзәллији халгын һәр нөв сүн'иликдән узаг олан ријасыз һәјатында тапан бир јазычынын өзү мүтләг көзәл олмалыдыр... Бу садәчә инсанын меһрибан чөһрәсини көрәндә, зәннимдә јаныламадығымы анладым...

Онун кениш алнындан, бозумтул вә ајдын көзләриндән дәрһал инсаны өзүнә чәлб едән бир сәмимијјәт вә меһрибанлыг төкүлүрдү. О, һамыја нәвазишли бир нәзәрлә бахырды. О, формула вә чәдвәллләрдән јорулмуш бејнимизә ше'р вә сәнәтин көзәл нүмунәләри илә истираһәт верирди. О, данышаркән, синфә елә бир сүкут чөкмүшдү ки, дедији өзләри дәфтәрә гејд едән јолдашларымызын гәләмләринин сәси лап ајдын ешидилирди.

Бу мүәллим, Азәрбајчан халгынын минләрчә оғлуну тәрбијәләндирмиш, онларын гәлбинә әсл һуманизм дујғулары ашыламыш, көләлијә вә һагсызлыг дүнјасына сонсуз бир нифрәт һисси ојатмыш, XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә шәрәфли бир мөвге тутмуш, лирик нәсримизин тәмәл дашыны гојмуш, өз бәдии лөвһәләриндә саф Азәрбајчан дилинин көзәлликләрини тәчәссүм етдирмиш, мүгтәдир јазычы Абдулла Шаиг иди».

Сәләфләринә, гәләм достларына гајғы вә севки илә јанашан, онлара гијмәт гојмағы бачаран, һәр кәсин јерини билән бир әдәбијјат хадими мүасирләринин мәһәббәтини газанмаја билмәзди. Бу хатирәдә дејилән вә дејилмәјән бир чох хүсусијјәтләридир ки, Меһди Һүсејни јашадыр, онун бир әдиб, аловлу тәнгидчи, бачарыглы тәшкилатчы, ән гысасы исә јүксәк мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләрә малик инсан кими јерини һәмишә јада салыр.

1979

БӨЈҮК ИДЕАЛЛАР МӨВГЕЈИНДӘН

(Мирзә Ибраһимовун әдәби-тәнгиди көрүшләри барәдә гејдләр)

Дүнја әдәби тәчрүбәсиндән мә'лумдур ки, бөјүк сәнәткарларын әксәријјәти аз вә ја чох дәрәчәдә әдәби-нәзәри фикир јарадычылығы илә дә мәшғул олмуш, исте'дадларыны бу истигамәтдә дә сынамышлар. Бәдии сөз усталарынын әдәби просесдәки мөвгеләринин мүхтәлифлији әдәби-нәзәри көрүшләринин мөвзу даирәсинин, сәвијјәсинин вә тә'сир күчүнүн дә мүхтәлифлијини тә'јин етмишдир.

Бир дә елә сәнәткарлар вар ки, онлар бәдии вә елми јарадычылыгларыны фасилә вермәдән јанашы, бир-биринә говушмуш шәкилдә давам етдирир, әдәби-нәзәри јарадычылыгларыны үмуми фәалијјәтләринин ајрылмаз, үзви саһәсинә чевирирләр. Адәтән онларын елми әсәрләри профессионал сәвијјәдә олур, пешәкара нәзәри фикирлә биркә аддымлајыр, онун инкишафына, јени мүддәаларла зәнкинләшмәсинә көмәк едир.

Белә сәнәткарлар чох заман өз бәдии јарадычылыгларынын зәнкин тәчрүбәсиндән дә истифадә едир, тәдгигатларыны шәхси бәдии јарадычылыг зәмининдә апарырлар ки, бу да онларын әдәби көрүшләринә хүсуси бир тазә-тәрлик, јенилик әлавә едир. Азәрбајчан совет әдәби-тәнгиди вә естетик фикринин инкишафында көркәмли хидмәтләри олан Мирзә Ибраһимов мәһз белә јазычы-алимләрдән биридир.

М. Ибраһимовун јазычы вә алим кими ән фәргләндиричи хүсусијјәти ондадыр ки, о, һәр ики јарадычылыг саһәсини ејни сәвијјәдә, ејни ардычыллыгла, ејни вәтәндашлыг гүруру вә амалы илә давам етдирир. Мүгајисәдә бунларын бири дикәринә күзәштә кетмир, бир-биринә тә'сир көстәрән мүстәгил јарадычылыг саһәләри кими јашајырлар. Јазычы М. Ибраһимов көркәмли совет классикидирсә, алим-тәнгидчи М. Ибраһимов марксист әдәбијјатшүнаслығын ән көзәл нүмунәләрини јаратмыш елм хадими, илк академикләримиздән биридир. Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулдандан сонра чох мүрәккәб, һәм дә елә чанлы ичтимаи-мәдәни һәјат јаранмышдыр ки, көрүләси бөјүк ишләр үчүн јүксәк сәвијјәли зијалы мүтәхәссисләр чатышмырды. Одур ки, бир нәфәр бир нечә саһәдә чалышмалы олурду. Бу, јени чәмијјәтин, дөврүн тәләби иди вә М. Ибраһимов доғма јурдунун еһтијачларына намуслу вәтәндаш, мүбаризәјә, дөјүшә һазыр бир әскәр кими һәмишә вахтында чаваб вермиш, әлиндән кәләни әсиркәмәмишдир.

Азәрбајчан совет тәнгиди чох мүхтәлиф, бир-биринә бәнзәмәјән дөврләр, мәрһәләләр кечириб, мүхтәлиф әдәби һадисә вә әсәрләр әтрафында чидди мүбаһисә вә мүзакирәләр олуб, һәтта бә'зи һалларда ајры-ајры зөвгләри тәмсил едән груплашмалары да көрмүшүк. Анчаг бүтүн бу мүрәккәб вәзијјәтләрдә М. Ибраһимов һеч вахт өз алим тәмкинини итирмәјиб, һиссә гапылмајыб, һәмишә дүзкүн мөвге тутмаға наил олубдур. Бу, әлбәттә, илк нөвбәдә онун марксист методолокијанын әсасларына мөһкәм јијәләнмәсинин нәтичәсидир.

Алимин әсәрләриндә елмиликлә јанашы објективлик, әдәби һадисәләри дүзкүн, дәгиг гијмәтләндирмәјә мејл, әдәби фактлары әһатәли өјрәнмәјә һәвәс чох күчлүдүр, бүтүн бунлар бирликдә бу елми јарадычылығын сағлам идеја хәттилә ирәлиләмәсини тә'мин едир.

М. Ибраһимов совет јазычыларынын једдинчи гурултајындакы чыхышында мүасир дөвр әдәбијјатынын инкишафына мане олан чох мүһүм бир факта нәзәрләри чәлб етмишдир. Бу, илк бахышда ади көрүнә билән мәсәлә мүасир әдәби просес үчүн чох характерикдир, нөгсанларымызын чоху бу бәладан төрәјиб, бу да мүасир дөвр әдәбијјат хадиминин билик сәвијјәси, һәјаты

билмәк дәрәчәсидир: «Мәнә елә кәлир, зәиф әсәрләрин мејдана кәлмәсинин бир сәбәби, хүсусән чаванларын әсәрләриндә, һәјаты лазымынча билмәмәкдән ирәли кәлирсә, дикәр тәрәфдән, бунун сәбәби — билик сәвијјәсинин ашағы олмасы, мә'лумат даирәсинин мәһдудлуғудур...»[1].

М. Ибраһимов һәртәрәфли савадлы, мүталиәси кениш, охудугларындан јарадычы шәкилдә бәһрәләнә билән алимләримиздәндир. Онун јарадычылығындан һәмишә нә исә јени шеј өјрәнирсән. О, чох мәһарәтлә мүталиә даирәсини, өјрәндикләрини елми јарадычылығы илә әлагәләндирир, охучусуну дүнја әдәби фикринин јениликләри сәвијјәсиндә сахлаја билир, бунунла милли әдәби-нәзәри фикрин инкишафына көмәк көстәрир.

М. Ибраһимовун бәдии јарадычылығына мәхсус жанр мүхтәлифлији вә зәнкинлији ејнилә елми јарадычылығы үчүн дә сәчијјәвидир. Әдиб тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығын мүхтәлиф шәкилләриндән — монографија, портрет-очерк, ресензија, тәдгиги мәгалә, мүкалимә вә саирәдән тез-тез истифадә едир. Онун тәдгиг етдији саһә кениш, мөвзулары мүхтәлифдир, бәдии әдәбијјатын бүтүн жанрлары әдибин тәһлил һәдәфинә чеврилә билир. Бу гејри-мәһдудлуг мөвзуларын тарихинә, дөврүнә дә аиддир — ән гәдим дөврләрдән, шифаһи халг әдәбијјаты јарадычылығындан башламыш бу күнә гәдәр. Заман кенишлији, мөвзу рәнкарәнклији исә алимин әдәби көрүшләринин мә'на вәһдәтинә, естетик бахыш сабитлијинә хәләл кәтирмир.

«Бөјүк демократ» чапдан чыхандан сонра И. Ибраһимовун елми-нәзәри әсәрләри «Һәјат вә әдәбијјат» (1947), «Сары сим» (1958), «Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән» (1961), «Бөјүк шаиримиз Сабир» (1962), «Көзәллик ганунлары илә» (1964), «Бөјүк сатира устасы» (1966), «Ашыг поезијасында реализм» (1966), «Әдәби гејдләр» (1970) вә «Әдәбијјат һаггында гејдләр» (рус дилиндә, 1971) кими китабларда топланмышдыр.

Бу китаблара дүшмәјән онларла мәгалә вә тәдгигаты еләчә дә сон он илдә нәшр едилән сајча чох олан јени әсәрләри дә нәзәрә алсаг, әдибин елми јарадычылығынын һүдудларыны тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Тәкчә мөвзуча тәсниф едилсә, ашағыдакы зәнкин мәнзәрә алынар: Азәрбајчан совет әдәбијјаты, рус әдәбијјаты, гардаш совет халглары әдәбијјаты, мүасир дүнја әдәбијјаты, әдәбијјат нәзәријјәси вә естетика проблемләри, театр, инчәсәнәт, бир дә ки, үмумиликдә классик ирс мәсәләләри.

Биз бурада садаланан мәсәләләрин анчаг биринин — әдибин естетик көрүшләри системиндә классик ирс проблеминин тутдуғу јери ајдынлашдырмаға чалышачајыг.

Әдәби ирси гијмәтләндирмәјин, онун тарихи-мүасир әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәјин М. Ибраһимовун сәнәтә бахышында методоложи ме'јары, елми, естетик принсипләри вардыр. Бунлары тәхминән ашағыдакы маддәләрдә үмумиләшдирмәк олар:

[1] «Литературная газета», 8 ијул 1981-чи ил.

1. Әдәби һадисә вә шәхсијјәтә тарихи јанашмаг, ону јарандығы дөврүн ичтимаи-сосиал вә әдәби тәләбләри чәрчивәсиндә арашдырмаг, дөврүн үмуми ичтимаи вә әдәби ситуасијаларыны әсас көтүрүб әдәби ирсин мүтәрәгги вә мүртәче идеја-естетик хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг.

2. Һәр һансы әдәби фактын өз дөврүндә халг һәјаты вә талеји илә нә дәрәчәдә әлагәдар олмасы, халг һәјатыны һансы сәвијјәдә вә чәрчивәдә әһатә етмәси, әдәби шәхсијјәтин бу саһәдә нә дәрәчәдә фәдакарлыг көстәрмәси. Башга сөзлә, һәр һансы әдәби фактда хәлгилијин һансы хүсусијјәтләрлә, нечә үзә чыхдығыны ајдынлашдырмаг.

3. Әдәби фактын милли вә бәшәри ән'әнәләрлә әлагәсини тә'јин едиб онун новаторлуғуну, әдәби һәјатдакы јенилијини ачмаг. Әдәби шәхсијјәт нә өјрәниб, јени нә кәтириб, фајдалы нә гојуб кедир. Бөјүк јноватор әдәбијјат ән'әнәсиз јаранмыр вә һәгиги новатор әдәбијјат исә кәләчәк әдәби инкишафын рәһнидир. Бу проблемләри һәлл едәркән мүәллиф идејалылыг, мәзмун вә форма, бәдии сәнәткарлыг, һәјатда вә сәнәтдә көзәллик кими мәсәләләрә даһа әтрафлы диггәт јетирир.

4. Мүасирлик. Өз дөврү үчүн мүасир олан һәгиги сәнәт әсәри һәмишә мүасирдир. Бунун үчүн һәр һансы әдәби факты һәм дә бу күнүн көзү илә гијмәтләндирмәк, онун мүасир идеја-естетик әһәмијјәтини, чәмијјәт үчүн әхлаги тәрәфини ајдынлашдырмаг.

Бу дөрд әсас принсип илә М. Ибраһимов тарихи, әдәби һадисәләрә јанашыр вә бүтүн бунлар бирликдә она имкан верир ки, классик әдәби ирсин һәгиги гијмәтини версин, тәһлилләриндә дүзкүн нәтичәләрә кәлсин.

Мирзә Ибраһимов Низами, Хагани, Нәими, Нәсими, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Ә. Талыбов, З. Марағаји, Һејран ханым, Ашыг Әләскәр, Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир, Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, Һ. Чавид, А. Шаиг, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, М. Мүшфиг, Р. Рза вә онларла бу сијаһыја дүшмәјән классикләримиз һаггында фикир јүрүтмүш, ајрыча мәгалә, тәдгигат вә монографик әсәрләр јазмышдыр.

Алимин естетик консепсијасында һәр классик өз дөврүнүн јетирмәси, мәһсулу кими тәгдим едилир. Бу бахыш һәр дөврүн тарихи мәһдудијјәтини һәмин шәраитдә јашајыб јарадан классикә нөгсан тутмағы рәдд едир, вулгар-сосиоложи әдәбијјатшүнаслығын бир чох мүддәаларына реалист сәнәт естетикасы мөвгејиндән атәш ачмаға имкан верир. Әслиндә бу елә бир ачардыр ки, онунла классики өз мүһити, онун ичтимаи-фәлсәфи чәрәјанлары, халг һәјаты вә руһу илә әлагәләндирир, алимә һәр классикин хәлгилијини, новаторлуғуну, мүасирлијини ајдынлашдырмаға көмәк едир.

Ашағыдакы мүлаһизәләри нәзәрдән кечирәк: «Низами јарадычылығына о дөврүн мүһүм һадисәләриндән тәчрид едилмиш һалда гијмәт вермәк олмаз. О өз дөврү илә, дөврүнүн бүтүн мү-

рәккәб әлагәләрилә бағлы шәкилдә тәдгиг олунмаса, бир сыра бөјүк кејфијјәтләри ачылмамыш, кифајәт гәдәр гијмәтләндирилмәмиш, анлашылмамыш галар»[1].

Јахуд: «Нәсими поезијасындакы бир чох ичтимаи, фәлсәфи, әхлаги фикирләр вә тәбиәтә аид мулаһизәләр бу күн бизә доғру көрүнмүрсә, шүурун, елми тәфәккүрүн ачмыш олдуғу һәгигәтләрә ујғун кәлмирсә, бурада гејри-тәбии бир шеј јохдур. Чүнки Нәсими 600 ил әввәлки чәмијјәтин өвлады иди. О, феодал чәмијјәтиндә, феодал идеолокијасынын фикри-фәлсәфи чәрчивәсиндә јетишмишдир. **Кечмиш күнләрин бөјүк адамларына,... биз онларын мәһдуд чәһәтләринә көрә дејил, заманәләриндәки** хидмәтләринә, мүтәрәгги, мүсбәт фәалијјәт вә идеалларына көрә гијмәт вермәлијик»[2].

Олжас Сүлејменов сон мәгаләләриндән бириндә А. Толстој, Мајаковски, Сакен Сејфуллин кими өз дөврләринин охучуларыны нәзәрә алараг садә, күтләви бир дил илә јазан јазычыларын тарихи хидмәтләрини гијмәтләндирмәјән тәнгидчиләрә чох гәзәбли сөзләр дејир: «Анчаг биз... һеч вахт Толстојун, Мајаковскинин, Сејфуллинин вә бир чох башгаларынын гәһрәманлыгларыны унутмамалыјыг... Адам бу даһиләрин «утилитар» әдәбијјатлары илә әдәбазлыгла һагг-һесаб чәкән тәнгидчиләрин јеринә хәчаләт чәкир вә бунунла даһи сәнәткарларын образларыны бәситләшдирирләр. Онлар белә сәнәткарлары тарихи аләмдән, һәмин дөврүн мәхсуси шәраитиндән ајырырлар. Даһиләрин нәчибликләрини гијмәтләндирмәк үчүн. кәрәк өзүн нәчиб оласан»[3]

Бу сөзләрин бу күн јенидән мәтбуат сәһифәләриндә тәкрар сәсләнмәси М. Ибраһимовун тарихилик проблеминә нечә доғру мөвгедән јанашдығыны көстәрмәклә бәһәм муасир әдәбијјатшүнаслыгда ифрат сосиоложи мејлләрин һәлә дә арадан галхмадығыны тәсдиг етмәкдәдир.

Мирзә Ибраһимов идеаллары вә зөвгү илә халга бағлы адамдыр, халг ичиндән чыхмыш, онунла нәфәс алмыш, онун кечмиши вә бу күнү илә јашамышдыр. Бу түкәнмәз халг мәһәббәтини халгын доғма оғлунун бүтүн варлығында — һәјат јолунда, ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндә, бәдии-елми јарадычылығында көрмәк мүмкүндүр. Бир јазычы вә алим кими онун әсәрләринә нүфуз етмиш вәтәнпәрвәрлик вә һуманизм идејалары дәрин халг мәһәббәтиндән ирәли кәлир, бу мәһәббәтин әјани ифадәси кими тәзаһүр едир.

Классик ирсин гијмәтләндирилмәсиндә дә хәлгилијин мүһүм идеја-бәдии компонент кими ирәли сүрүлмәси алимин бу мәфкурә мөвгеләри илә сых әлагәдардыр. Әдиб өзү јазыр ки, «хәлгилик сүн'и» заһири бир шеј дејилдир, сәнәткарын варлығындан,

[1] Ше'р сәмасынын сөнмәз күнәши, «Коммунист» гәзети, 6 октјабр 1981-чи ил.

[2] Совет әдәбијјатшүнаслығынын актуал проблемләри, Бакы, 1974, с. 61.

[3] Мы приходим что бы действовать, «Литературная газета», 2 сентјабр 1981-чи ил.

һәјаты идракындан, һәјата мүнасибәтинин хасијјәтиндән, тәрбијә вә һиссијјатындан доғур, халгын һәјаты, кечмиши вә кәләчәји илә нә дәрәчәдә бағлы олдуғуну көстәрир»[1]. Белә тәләбләрлә дә о, классик мә'нәви ирсә јанашыр, һәр классикин өзүнәмәхсуслуғуну мејдана чыхарыр. Алимин классикләрә һәср олунмуш бир чох тәдгигатлары кими, Хаганинин һәјаты вә естетик идеалы» әсәри дә бу чәһәтдән хүсуси мараг ојадыр»[2]. Бөјүк Азәрбајчан шаиринин һәјат вә јарадычылығыны диггәтлә өјрәнән, ајры-ајры алимләрин тәдгигатларыны нәзәрдән кечирән мүәллиф јени нәтичәләрә кәлир, мүгајисәләр апарыр, мүбаһисәләр едир вә охучусуну инандыра билир ки, «ашағылардан чыхмыш» Хагани әсл халг сәнәткары олмушдур, сарајларда јашамасына, гәсидәләр јазмасына бахмајараг, јохсуллара хүсуси рәғбәт бәсләмишдир. Әдиб Хагани хәлгилијини онун «јарадычылығынын дәрин һуманизми, јохсул зәһмәткеш тәбәгәләрин мәнафејини мүдафиә етмәси, зүлмә, истибдада гаршы чеврилмиш мүбариз руһу, дар милли чәрчивәләрдән чыхараг башга халглара һөрмәт вә мәһәббәт һиссләрини тәблиғ етмәси» кими идеја чаларлары илә мүәјјәнләшдирир. Мәгаләдә дејилир ки, «Хаганинин фәлсәфи көрүшләринә онун халг һәјаты илә бағлылығы, зәһмәткеш халгдан кәлән демократизми күчлү тә'сир көстәрмишдир», «һәјати һиссләр шаири торпаға чәкмишдир».

Алимин фикринчә һәр классики әсрләрлә јашадан кејфијјәтләрдән бири дә онун новаторлуғудур, новатор сәнәткар милли әдәбијјатын ән'әнәләри үзәриндә бој атыр, тәдричән милли чәрчивәләрдән кәнара чыхыр, өз әсринин фикри һүдудларыны ашараг чох габаглара бојланыр. Сәнәткар нә гәдәр һәјата, торпаға мөһкәм бағланырса, онун новаторлуғу даһа узунөмүрлү, мәзмунлу, идејача зәнкин вә чохчәһәтли олур. Бу фикирләр Низами вә Фүзули сәнәтинә белә тәтбиг олунур:

«Низами... феодал дүнјасынын, феодал әдәбијјатынын ичтимаи идеалыны рәдд етмишдир, чәмијјәтә јени идеал, әлигабарлы зәһмәткеш инсанын идеалыны, хош һәјат арзуларыны кәтирмишдир. Низаминин новаторлуғу јалныз феодал әдәбијјаты идеалыны учурмасында дејил.,,, о, јени гәһрәманы, кәләчәк дүнјанын гәһрәманыны тәмизлик, сәдагәт вә фикри үлвијјәт тимсалы кими әдәбијјата кәтирди, ону кәләчәјә ганадландырды»[3].

Јахуд: «Ким дејә биләр ки, бөјүк Низами, сүжети узаг тарихи кечмишләрдән алынмыш поемаларында XII әср Азәрбајчан чәмијјәтинин әхлагыны, фәлсәфәсини, һәтта еһтирасларыны әкс етмәмишдир?.. Демәли, классик дүнја әдәбијјатынын тәчрүбәси ајдын көстәрир ки, һәр һансы бөјүк сәнәткарын новаторлуғунун көкү онун заманәсиндәдир, јашадығы чәмијјәтин һәјаты илә чанлы, үзви әлагәсиндәдир»[4].

[1] Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән, Бакы, 1961, с. 187—188.

[2] «Азәрбајчан» журналы, 1980, № 7.

[3] Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән, Бакы, 1961, с. 292—293.

[4] Әдәби гејдләр, Бакы, 1970, с. 15—16.

Вə јахуд: «Көрүн нечə јүз ил Фүзули зөвглəрə, үрəклəрə, фикирлəрə һаким олуб, нə гəдəр инсан фикри онун ше'рлəриндəки һəгигəт нуру илə ишыгланыб! Чүнки Фүзули һəгиги новатор шаирдир... Мəһз буна көрə дə бəдии сөз тарихинə дахил олмуш вə узун əсрлəр јашамагдадыр, əдəби зөвг мəнбəји олараг галмагдадыр»[1].

«Фүзулинин бөјүклүјү вə əзəмəти... бəдии сөзү инсан һəјатынын, инсан мүбаризəсинин фəлсəфəсини, чанлы еһтирасларыны экс едəн бир күзкүјə чевирмəсиндəдир»[2].

М. Ибраһимов тəнгид-əдəбијјатшүнаслыг ирси һаггында да мараглы фикирлəр сөјлəмишдир. Онун Низами, Хагани, Фүзули, М. Ф. Ахундов, Һ. Зəрдаби, Ҹ. Мəммəдгулузадə, Ф. Көчəрли, Ə. Назим, М. Ариф кими классиклəрин əдəби-естетик көрүшлəри барəдəки јазыларыны бир јерə јығсаг, əдəби фикир тарихимизин кечдији јол һаггында конкрет тəсəввүр ојада билəр. Мүəллиф əдəбијјатын һəјата, һəгигəтə, халг һəјатына чағырыш нотларына, сəнəтин көзəллији, тə'сири, новаторлуғу мəсəлəлəринə хүсуси диггəт јетирир, марксист тəнгидин əдəби просесдəки ролунун јени чəһəтлəрини мејдана чыхарыр.

М. Ибраһимовун бу мүшаһидəси дə доғрудур ки, бəдии əдəбијјат кими əдəби фикир јарадычылығы да өз əн'əнəлəринə сөјкəниб инкишаф едир. Əн'əнəсиз, дахили ганунаујғунлуглары зəмининдə, өз милли көкү үзəриндə учалмајан елми-нəзəри фикир һəгиги новатор əдəби фикир сəвијјəсинə јүксəлə билмəз, илк мəнбəлəр үзрə мүстəгил тəдгигат јолу тута билмəдији үчүн мүтлəг о, компилјатив шəкил алар, јени, орижинал нəтичəлəрə кəлмəкдəн мəһрум олар, башга сөзлə, сонсуз галар.

М. Ибраһимов сөзүн əсл мə'насында мүасир шəхсијјəтдир. Јашадығы күнлəрə, кечмишə вə кəлəчəјə өз күнүнүн тəлəблəри илə бахыр, онун əдəби көрүшлəриндə өзү үчүн кечмиш јохдур, кечмиш анчаг кечмишин бир факты кими гијмəти дејил, кечмиш о заман гијмəтли олур ки, о, бу күн нəдəн өтрүсə кəрəкдир, нəјəсə лазымдыр, нə үчүнсə мə'налыдыр. Бу хүсусијјəт — заманлары, дөврлəри бу күнүн көзү илə көрə билмəк һəр һансы тəфəккүр саһибиндəн, һəр шејдəн əввəл, мүасир сəвијјə, мүасир дүнјабахыш тəлəб едир. Белə мүасирлик тəлəблəри илə дə о, классик мə'нəви сəрвəтə јанашыр.

Мəсəлəн, әдибин көрүшлəриндə Низами анчаг XII əсрин һадисəси олараг галмамышдыр. О, бүтүн сонракы əсрлəрин əдəбијјатларына поезија күнəши кими өз нүфузедичи шуалары илə тə'сир көстəрмишдир. Низами əсрлəри, əсрлəр Низамини бу күнə гəдəр јашатмышдыр. М. Ибраһимов Низаминин мүасирлијини онун идејаларынын əзəллији, милли-мəһəлли мəһдудијјəт билмəмəси, дүнја шөһрəти илə изаһ едир, ону үмумдүнја əдəбијјаты контекстиндə гијмəтлəндирир.

[1] Əдəби гејдлəр, Бакы, 1970, с. 15.
[2] Јенə орада, с. 14.

Əдиб А. Фадејевин «Низами бизимлə бирликдə бəрабəрлик чəмијјəти гурмаг үчүн мəзардан баш галдырыр» фикринə һагг газандырыр, ону тəсдиг үчүн мараглы мүлаһизəлəр јүрүдүр. Низами она көрə бу күн јенидəн əзəмəтлə сəслəнир ки, о, бөјүк һуманистдир, «халгы мүстəбидлəрə гаршы гојур»[1], шəхсијјəтин лəјагəтини, јүксəк инсани маһијјəтини, һəјатын көзəллијини əмəкдə көрүр, залымлара, башгасынын əмəји илə доланан мүфтəхор тəбəгəлəрə, мүһарибə һəрислəринə бəдии сөзлə өлдүрүчү зəрбəлəр ендирир, азадлыг вə гардашлыг мүбаризəлəрини алгышлајыр.

«Хагани она көрə 800 илдəн аргыгдыр ки, јашајыр, көзəллијини, тəравəтини, мə'на дəринлијини итирмир ки, халгын мəнафејини, заманəсинин мүтəрəгги, бəшəри идеалларыны əкс етмиш, онлара хидмəт көстəрмишдир»[2].

Нəсими поезијасы исə «түкəнмəз, əбəди хəзинə» адландырылыр, «бу хəзинəдə инсан һəјатынын, инсанын чанлы еһтирасларынын вə мə'нəви алəминин мүхтəлиф тəзаһүрлəринин парлаг бəдии ифадəси олан сөз инчилəри топланмышдыр. Нəсими ше'ри инсан үрəјинин чырпынтылары кими рəнкарəнкдир, һəјатын өзү кими далғалы вə фыртыналыдыр»[3]. Бу поезија əглə истинад едир, əгл исə инсан əлиндə əбəди вə парлаг, «сөнмəз вə гаралмаз бир мəш'əлдир». «О, идрак вə мə'нəвијјат поезијасыдыр». Нəсими поезијасына белə јүксəк гијмəт верəн мүəллиф «бөјүк шаирин поетик тəфəккүрү јүз иллəр габаға јөнəлмишдир» — дејир, онун поезијасынын дөјүшкəнлик, мүбаризлик, дүзлүк, əмəксевəрлик, хејирхаһлыг кими мə'на чаларларынын мүасирлијини əхлаги əһəмијјəт кəсб етдијини сөјлəјир.

Бөјүк Фүзули мəһəббəтин əбəдилијини тəрəннүм етдији үчүн өлмəздир, һəмишə мүасирдир.

Вагиф — никбинлик, көзəллик тимсалыдыр, халг руһунун, тəфəккүрүнүн илһамлы мүбəллиғидир, «Вагифи охујанда биз бу күн дə һəјəчанланырыг, зөвг алырыг, дүшүнүрүк... онун əсəрлəри биздə јени фикирлəр ојадыр, фəлсəфə вə естетика гаршысында јени вəзифəлəр гојур»[4].

М. Ф. Ахундов — вəтəндашлығы, чəмијјəти чəррaһ кими мүшаһидə етмəји өјрəдəн бөјүк, мүбариз мəдəнијјəт хадимидир.

«Сабирин һəр бир əсəри одлу, јанар бир үрəкдəн чыхмышдыр. Онун һəр ше'ри, һəр мисрасы бир көз кимидир, јандырыр, тə'сир едир, адамы тəрпəдир вə һəрəкəтə кəтирир... буна көрə дə онлары охујанда адамын ганы гајнајыр»[5].

Əкəр өтəн узаг вə јахын əсрлəрдə јазыб-јаратмыш сəнəткарлар бу күнүн охучусуну һəрəкəтə кəтирибсə, онун ганыны гајна-

[1] Халгилик вə реализм чəбһəсиндəн, с. 293.
[2] «Азəрбајчан» журналы, 1980, № 7.
[3] Совет əдəбијјатшүнаслығынын актуал проблемлəри, Бакы, 1974, с. 60—61.
[4] *М. Ибраһимов.* Заметки о литературе. М., 1971, с. 345.
[5] Халгилик вə реализм чəбһəсиндəн. с. 345—346.

дыбса, демәк, о, бу күн дә јашајыр, бу күнүн дә вәтәндашлары илә јанашы аддымлајыр.

Белә бир мүасирлик руһу алимин ән јахшы елми-нәзәри әсәрләринә дә аиддир. Һәлә 1930-чу илләрдә — әдәбијјатшүнаслығымызын чәтин әдәби мүбаризәләри јеничә баша чатдырыб, мүстәгил инкишаф јолуна дүшдүјү, марксист әдәбијјат елминин илк бәһрәләри көрүнмәјә башладығы дөврдә «Бөјүк демократ» нәшр едилмишдир. Белә бир монографик тәдгигатын о заман мејдана чыхмасы, Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы тарихиндә әламәтдар һадисә иди.

«Бөјүк демократ» јалныз Ҹ. Мәммәдгулузадәјә һәср олунмуш әсәр дејилдир, бу, бөјүк, мүрәккәб бир дөврүн, о вахта гәдәр барәсиндә мүхтәлиф, зидд фикирләр олан бир әдәби шәраити — XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндәки әдәби һәјаты јени аспектдә, заманын естетик тәләбләри ишығында тәһлилдән кечирән гүввәтли нәзәри тәдгигат иди. «Бөјүк демократ» — әдәби кечмишә, әдәби мүбаризәләрә, әдәби шәхсијјәтләрә марксист мүнасибәт бәсләмәјин јолларыны шәрһ едирди. «Бөјүк демократ» кәнч Мирзә Ибраһимовун анҹаг намизәдлик елми дәрәчәси алмаг үчүн вердији имтаһан дејилдир, бу, һәм дә Азәрбајчан марксист әдәбијјатшүнаслығынын илк уғурлу имтаһанларындан бири иди ки, бу јохламадан о, шәрәфлә чыхмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, «Бөјүк демократ» бу күн белә өз мүасир елми әһәмијјәтини итирмәмишдир.

М. Ибраһимовун елми-нәзәри ирси зәнкин, чохчәһәтли вә мән дејәрдим ки, һәм дә чох ибрәтлидир. Бу, әдәбијјатшүнаслығымызда, хүсуси, һәртәрәфли өјрәнилмәјә еһтијачы олан мүһүм мөвзулардан биридир вә елә мөвзудур ки, онун тәдгиги әдәби фикир тарихимизин мәрһәләләриндән, бир чох хүсусијјәтләрини, чәтинликләрини вә наилијјәтләрин, мүбаризә вә мүбаһисәләрини ајдынлашдырмаг үчүн кениш имканлар ачыр. Бу, елә бир јарадычы елми фикир мәнбәјидир ки, бир нечә алим нәсли, еләчә дә чаван әдәбијјатчыларымыз, охучулар илләр узуну ондан чох шеј өјрәнмиш, өјрәнир вә кәләчәкдә дә өјрәнәчәкләр.

М. Ибраһимовун вәтәндашлығы онда гибтә олуначаг ичтимаи чевиклик вә зәһмәткешлик тәрбијә етмишдир. Адам онун түкәнмәз енержисинә, фәалијјәт еһтирасына, ичтимаи һәјатда иштирак етмәк һәвәсинә, ҹәмијјәтдә даим көрүнмәк, иш көрмәк шөвгүнә һејран галыр. Кечәли-күндүзлү зәһмәт Мирзә мүәллимин күнләринин мә'насыдыр, бәзәјидир. Күндәлик кәркин јарадычылыг ишиндән бир ан белә ајрылмајан нараһат сәнәткарын, алимин кәләчәк јени уғурларына әминик.

1981

АББАС СӘҺҺӘТ

монографија

(тәкмилләшмиш нәшри)

О адам хошбәхтдир ки, сөзүнү вә әмәлини, гәлбини вә зәкасыны халгынын тәрәггисинә, онун һәртәрәфли инкишафына һәср едә билир. Белә адам он илләрлә, јүз илләрлә нәсилләрин, вәтән өвладларынын хатирәсиндә јашајыр, бә'зән исә милли сәрһәдләри ашараг јер үзүнүн бүтүн халгларынын үрәјинә, зеһнинә јол тапыр.

Сәһһәтин өлүмүндән кечән онилликләр тәсдиг едир ки, о, халгынын белә унудулмаз, фәдакар оғулларындан биридир

Сәһһәт — бу һәгиги, еһтираслы бир исте'дад, бөјүк вәтәндашлыг идеалларынын һәјата кечирилмәсинә һәср олунан бир һәјат демәкдир.

Сәһһәт — бу халг, вәтән јолунда јорулмадан чалышмаг арзусу, чошғдашан, гаршысы алынмајан бир гүввәт, һәвәс, енеркија демәкдир.

Сәһһәт — инсанларын азадлығы вә гардашлығы һаггында маһны вә дүшүнчәдир.

Сәһһәт — мәләк кими нурани, алмаз кими сәрт, ана тәбиәтин өзү кими фитри, тәбии, сәмими шәхсијјәт демәкдир.

Сәһһәт — бу, Азәрбајҹан халгына, Азәрбајҹан торпағына түкәнмәз мәһәббәтин рәмзидир.

«Беш илин мүддәтиндә, о, әдәбијјатымызда бөјүк бир ингилаб јаратды... көһнә ше'рлә јени ше'р арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, кери дөнмәјә кимсәдә ҹүр'әт вә ҹәсарәт галмады».

— Сабир һаггында дејилән бу сөзләр әслиндә Сәһһәтин өзүнүн әдәби манифести иди. Сабири јени әср Азәрбајҹан ше'ринин зирвәси сајан шаир, бу сәнәтә өз мүнасибәтини билдирмәклә, һәм дә јени әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда кедән кәркин зөвгләр чарпышмасы, фикирләр мүбаризәси шәраитиндә өз әдәби мөвгејини дә е'лан етмишди...

1945-ҹи илин пајызында аспирантураја дахил оланда Низами адына Әдәбијјат Институтунун сабиг директору, бөјүк әдәбијјатчылар нәслинин устады Мәммәд Ариф диссертасија мөвзусу кими Аббас Сәһһәтин һәјат вә јарадыҹылығыны көтүрмәји мәнә мәсләһәт көрдү. Севимли мүәллимим елә бил үрәјимдән хәбәр верди. Ахы һәлә тәләбә икән дипло̄м ишими «Мәһәммәд Һади вә Азәрбајҹан романтизми» мөвзусунда јазмышдым. Сәһһәт дә XX әсрин романтикләриндән иди, јени романтизм мәктәбинин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири иди. Одур ки, дәрһал разылыг вердим. Һәвәслә ишә киришдим, ајларла архивләрдән чыхмадым, илләрлә ингилаба гәдәрки мәтбуатын сәһифәләрини вәрәгләдим, шаирин һәр јени әсәрини тапдығым күн мәним үчүн јени бир бајрама чеврилди... Севинҹләрими адәтән мөвзумла чох марагланан атам Абдулла Шаиглә бөлүшүрдүм... Шаирин мүасирләри, һәмјерлиләри, гоһумлары, тәләбәләрлә көрүшдүм, күлли мигдарда хатирә материалы топладым. Хејли вахт Шамахы, Күрдәмир, Сабирабад, Кәнҹә шәһәрләриндә долашдым, шаирлә әлагәдар олан һәр шеји өјрәнмәјә чалышдым. Үч ил сонра бөјүк шаиримизин һәјат вә јарадыҹылығына һәср олунмуш әсәр һазыр иди. 1949-ҹу

илдә кечирилән мүдафиәдән бир гәдәр сонра исә о Академијанын нәшријјатында чап олунду (1955).

Инди һәмин замандан 40 илә јахын бир мүддәт кечир. Әсәрә тамам јени көзлә бахмаг, өзү дә ону «Азәрбајчанын көркәмли адамлары» серијасына мүнасиб үслубда јазмаг лазым иди. Ону да дејим ки, вахты илә әлдә едилмиш, лакин тәдгигата чәлб олунмамыш күлли мигдарда материал да галмышды. Үстәлик китабын нәшриндән сонракы илләрдә топланан материал... Бүтүн бунлары нәзәрә алыб «Аббас Сәһһәт» китабымы јенидән ишләдим.

Анчаг мәнә бу сәтирләри јаздыран тамам башга һиссдир. Китабын 1955-чи ил нәшри илк гәләм тәчрүбәм иди, ән әзиз китабларымдан, вахтилә јүксәк гијмәтләндирилән әсәрләримдән иди, кәнчлијимин ән дәјәрли хатирәси иди. Одур ки, она тамам е'тинасыз јанашмаг, ондан һеч фајдаланмамаг олмазды. Онун бу күн ибтидаи сәсләнән, һәтта гејри-дәгиг көрүнән бүтүн фикирләринин, чүмләләринин үзәриндән гәләм чәкмәк, онлардан тамам узаглашмаг, 40-чы илләр әдәбијјатшүнаслығынын бүтүн идеја әламәтләриндән имтина етмәк чәтин иди. Онларда мүәјјән елми мәрһәләнин мөһүрү, тохунулмазлығы вар иди. Буна көрә чалышдым ки, көһнә тәдгигатдан бә'зи һиссләр, дүшүнчәләр, һәтта сәһифәләр, сәтирләр — бу күн нә гәдәр парадоксал көрүнсә дә кәнчлијин еһтирасы, хатирәси кими јени әсәрдә дә өзүнә јер тапсын. Бунсуз вахты илә көрүлән иш өз илкинлијини, о заманки тазә-тәрлијини итирә биләрди. Белә мәзмунда апарылан јарадычылыг иши кечилмиш мәрһәлә илә јени мәрһәлә арасында мүәјјән әлагә јаратмаг, ики ајры-ајры дөврләрин мәһсулу арасында елми фикир көрпүсү јаратмаг үчүн дә лазым иди.

Охучулара тәгдим олунан Сәһһәт һаггында јени әсәр белә мүрәккәб јарадычылыг просесиндә јазылмышдыр, заманынын габагчыл, ајыг, мәдәни, халг талејини дүшүнән, вәтәнпәрвәр вә вәтәндаш шаиринин һәгиги сурәтини јаратмаг мәгсәдини изләмишдир.

1986

Биринчи фәсил

ҺӘЈАТЫ

«МӘСЛӘКИМ — ТӘРЧҮМЕЈИ-ҺАЛЫМДЫР»

Аббас Сәһһәт бу сөзләри јазанда өмрүнүн јарыдан чохуну јашамыш, јарадычылығынын ән мәһсулдар, ән камил дөврүнә гәдәм гојмушду. Бу поетик е'тирафын, мүгәддәс әдәби андын, шаир вә вәтәндаш бәјанатынын мүәллифи артыг мәшһур бир әдәби хадим, ше'рләри дилләр әзбәри олан бир сәнәткар иди. Сәһһәт тәрчүмеји-һалынын чох мүһүм бир хүсусијјәти көз габағында иди: онун һәјат јолу илә сәнәт јолу арасындакы мөһкәм әлагә вә аһәнкдарлыг! Вәтәндаш Сәһһәтлә шаир Сәһһәт һәмишә бир әмәлә, бир гајәјә хидмәт едирди. Одур ки, онун гыса, шаир вә вәтәндаш тәрчүмеји-һалы һәгигәтән мәсләкинин, идеалларынын бир ајнасына чеврилмишди. Сәһһәт — артыг бәдии сөзлә әмәлин, сәнәтлә идеалын бирлијинин рәмзи, сәнәткар шәхсијјәтинин тамлығыны нүмајиш етдирән парлаг бир нүмунә иди.

Шишә чәксәз дә дирижкән әтими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими —

— дејән шаир һәјатында да, сәнәтиндә дә ејни идеалын, ејни мәгсәдин јолчусу, фәдаиси олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, бу мисралар Сәһһәтин «Тәрчүмеји-һалым...» адландырдығы ше'риндәндир. Һәмин әсәриндә шаир јазыр ки, ағзы од сачан, вүчуду алышан, дахили вулкан кими пүскүрән сәнәт адамыдыр; көнлү исә әмәлләрлә, арзуларла долудур, фикирләри дәрјалар гәдәр дәрин, нијјәтләри бөјүкдүр. Анчаг зәманә онун әл-голуну бағламыш, «нәфәси ганлы әлләрлә тыханмышдыр», «ады Сәһһәткән өзү хәстә олмушдур». Авамлар ону «һүлүлү» — дејә лаға гојур, даша басырлар. Лакин шаир тәслим олмаг фикриндә дејил, өләнә гәдәр, әтини шишә чәксәләр белә өз мәсләкиндән, али нијјәтләриндән дөнмәјәчәјини е'лан едиб дејир:

Мәсләким — тәрчүмеји-һалымдыр.

Шаирин һәјат јолу бу сөзләрин һәгигәт олдуғуну тәсдиг едир.

* * *

А. Сәһһәтин өмүрлүјүнү ишыгландыран вә бу саһәдәки бир сыра думанлы вә мүбаһисәли мәсәләләри ајдынлашдыран мәнбәләр аз дејилдир.

Доғрудур, һазырда шаирин һәјатына даир өзү тәрәфиндән гәләмә алынмыш һеч бир сәнәд әлдә јохдур. 1914-чү илдә А. Шаигин хаһиши илә јаздығы тәрчүмеји-һал исә һәләлик тапылмамышдыр. А. Шаиг бу барәдә јазыр: «Мәним хүсуси сифаришим вә хаһишим үзрә Сәһһәт өз тәрчүмеји-һалыны дөрд бөјүк сәһифәдә јазыб көндәрмишди. Мән бу гијмәтли материалдан истифадә етмәмиш Салман Мүмтаз ону мәндән истәјиб апарды». Анчаг Сәһһәтин бә'зи мәгалә, мәктуб вә ше'рләриндә вердији өтәри, гыса биографик мә'лумат бу бошлуғу гисмән долдурур вә шаирин һәјатыны өјрәнмәк ишиндә ән е'тибарлы мәнбәләр сајылыр.

Сәһһәтин һәјатына даир бир сыра әсас һадисәләри әһатә едән мәнбәләрдән бири дәрсликләрдә вә онун бәдии әсәрләринә мүгәддимә кими верилән тәрчүмеји-һаллардыр. Шаирин һәјат јолуну ишыгландыран илк дәрслик А. Шаигин «Күлзар»ыдыр (1912). Бурадакы тәрчүмеји-һал шаирин өзүнүн вердији мә'лумат әсасында јазылмышдыр. Дәрслик мүәллифи 1909-чу илдә, «Күлзар»ы тәртиб етдији заман Бакыда Сәһһәтлә көрүшмүш вә һәмин тәрчүмеји-һалы да онун сөјләдикләри әсасында јазмышдыр. Шамахы реалны мәктәбиндә шаирин тәләбәси олан проф. Әмин Әфәндијев сөјләјир ки, мүәллиминин ән чох фајдаландығы вә ишләтдији дәрслик «Күлзар» иди. А. Шаиг сонракы дәрсликләриндә дә һәмин тәрчүмеји-һалы бә'зи әлавәләрлә нәшр етмишдир (Милли гираәт китабы, 1922; Түрк әдәбијјаты, 1924; Гираәт китабы, 1924). Бу замандан сонра Сәһһәтин тәрчүмеји-һалыны јазан мүәллифләр әсасән бу дәрсликдә көстәрилән һадисә вә мә'луматлары ејнилә сахламышлар.

Әдәбијјатшүнас Салман Мүмтазын Республика Әлјазмалары фондунда сахланан ики сәнәди дә шаирин һәјатына ишыг салан мәнбәләр кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Бунлардан бири Сәһһәт әсәрләринин 1933-чү ил нәшри һаггында јазылмыш «Аббас Сәһһәт китабынын нөгсанлары» адлы тәнгиди гејдләрдән ибарәтдир. Икинчиси исә шаирин һәјат вә јарадычылығына даир зәнкин јени мә'лумат верән хатирәдир. Һәр ики сәнәдлә таныглыг көстәрир ки, онлар конкрет, дәгиг фактик мә'лумат әсасында јазылмышдыр. Көрүнүр, һәмин сәнәдләр Сәһһәтин А. Шаигә көндәрдији вә Салман Мүмтазда галан дөрд сәһифәлик тәрчүмеји-һал әсасында јазылмышлар. Тәәссүф ки, алимин Республика Әлјазмалары Фондуна верилән шәхси архивиндә бу тәрчүмеји-һал тапылмамышдыр.

А. Сәһһәтин тәрчүмеји-һалынын өјрәнилмәсиндә истифадә олунан мәнбәләрдән бири дә јазылы вә шифаһи хатирәләрдир. Шаирин гәләм јолдашлары, тәләбәләри, гоһумлары тәрәфиндән

јазылан вә сөјләнән бу хатирәләр онун ушаглығы, тәһсили, Ирандакы һәјаты, сәјаһәти, ичтимаи-сијаси вә әдәби фәалијјәти, шәхсијјәти барәдә зәнкин материал верир. Һәлә 40-чы илләрин орталарында Бакы, Шамахы, Галагајын (индики Сабирабад), Кәнчә шәһәрләриндә јашајан шаирин мүасирләри Абдулла Шаиг, Чәмо Чәбрајылбәјли, Фатма ханым Оручәлијева, Әбүлгасим Әминзадә, Баба Күләһмәдов моллаханада бирликдә охудуғу Һачы Шәмсәддин Исмајылов, гардашы арвады Сәкинә ханым Абидова, оғуллуғу, дајысы оғлу Бөјүкаға Меһдизадә, Сабирин гардашы оғлу Зејналабдин Таһирзадә, Сабирин оғлу М. С. Таһирли, Шамахы реалны мәктәбиндә дәрс дедији тәләбәләриндән Әмин Әфәндијев, Исмајыл Һәгги Вејсов, Рәмзи Јузбашов, Мәммәдәмин Әфәнди вә башгаларындан топладығымыз хатирәләр бизә Сәһһәтин илк елми тәрчүмеји-һалыны јазмаға имкан вермишдир.

«ӨЛҮ ШӘҺӘР»ИН САРЫТОРПАГ МӘҺӘЛЛӘСИНДӘ

Аббасгулу Меһдизадә Сәһһәт 1874-чү илдә Шамахынын Сарыторпаг мәһәлләсиндә јохсул бир руһани аиләсиндә доғулмушдур.

Шаирин доғулдуғу аилә ағыр бир күзәран кечирирмиш. Мәктәбдарлыг едән атасы Молла Әлиаббасын азачыг кәлири вә Шамахыда мәрсијәхан кими танынан анасы Сејид Ругијјәнин газанчы бу аиләни еһтијачдан хилас едә билмәмишди.

Сарыторпаг мәһәлләсиндә ачдығы моллаханада дәрс дејән Әлиаббас әдәбијјатла да марагланыр вә «Әтшан» тәхәллүсү илә ше'рләр јазырды. Бир дәфә јахын достларындан биринин арвады неһрәдә јағ чыхара билмәмәсиндән шикајәтләниб Әлиаббасдан дуа јазмағы хаһиш етдикдә, о, дуа јериндә ашағыдакы сәтирләри јазыб вермишди:

Анам-бачым ханым ағә,
Дуа јазмаг нејләр јаға?
Сән өзүнү бәрк бас јерә,
Отур неһрә чалхамаға.

Аббасгулунун анасы Сејид Ругијјә дә ше'р аләминә биканә дејилди. О, Шамахыда танынмыш, мәчлисләрә тез-тез дә'вәт олунан мәрсијәханлардан иди.

Балача Аббасгулу ше'рә, сәнәтә јахын, анчаг мөвһуматын көк салдығы аиләдә бој атыб бөјүјүр, ону әһатә едән мүһит ушаглыг һафизәсиндә, тәбиәтиндә силинмәз изләр бурахырды. Аббасгулу илк тәһсилини дә о заман Шамахыда јеничә ачылмыш «үсули-чәдид» мәктәбиндә ала билмәмишди. Атасы ону өз мәһәллә моллаханасында охутмушду. 1881-чи илдә, једди јашында икән тәһсилә башлајан Аббасгулу бир нечә ил әрзиндә әрәб

вә фарс дилләрини өјрәнир, Гур'аны баша чыхыр, «Күлүстан»ы охујур.

Аббасгулу ушаглыгдан өз ағлы вә зирәклијилә диггәти чәлб едәр, кәскин вә ити һафизәсилә һамыны һејрәтдә гојарды. Шаирин өз сағлығында јазылмыш тәрчүмеји-һалындан мә'лум олур ки, о «кичик икән нәһајәт дәрәчәдә гүввеји-һафизәјә малик имиш. Белә ки, һәр бир ше'ри бир кәрә охудугда хатырлармыш».

Һәлә о заманлар Сәһһәт Азәрбајчан вә Шәрг әдәбијјаты илә марагланыр, Фирдовси, Сә'ди, Низами, Фүзули кими классикләрин Шамахыда чох јајылан диванларыны мүталиә едирди.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда реалист-маарифчи әдәбијјатла јанашы, нүмајәндәләри әсасән гәзәл-гәсидә жанрларында, ән'әнәви «күл-бүлбүл», «ашиг-мә'шугә» мөвзусунда јазан шаирләрдән ибарәт олан епигончу-формалист ше'р чәрәјаны да јашамагда иди. Мүасири М. Ә. Сабир кими, Сәһһәт дә әдәби јарадычылыға һәмин ше'рин тә'сирилә башламыш вә илк әсәрләрини 1890-чы илләрдә јазмышдыр.

30 мај 1859-чу илдә чох күчлү зәлзәлә нәтичәсиндә губернија мәркәзинин Шамахыдан Бакыја көчүрүлмәсилә әлагәдар олараг Шамахы өз әввәлки әһәмијјәтини итирмәјә башламыш вә ади бир гәза шәһәринә чеврилмишди.

Доғрудур, Азәрбајчандан кечиб кедән әсас тичарәт јоллары үзәриндә јерләшән Шамахы бир тичарәт шәһәри кими өз мөвгејини тамамилә итирмәмишди; бурада һәлә нүфузлу тачирләр јашајыр, Русија илә тичарәт әлагәсини давам етдирирдиләр. XIX әсрин ахырларында Шамахыда үзүмчүлүк, бағчылыг, һејвандарлыг чох инкишаф едән саһәләрдән иди. 50—60-чы илләрдә Азәрбајчанда истеһсал едилән ипәјин бөјүк бир һиссәсини Шамахы верирди. Бурада ипәкәјиричи вә ипәктохујан фабрикләр варды.

Бүтүн бунларла јанашы, Шамахынын дәмир јолу вә су јолларындан кәнарда олмасы онун јени шәраитдә бир мәдәнијјәт мәркәзи кими өз әввәлки мөвгејини сахламасына имкан вермирди. Русијада, Бакы вә Тифлис кими мәркәзләрдә баш верән мәдәни јениликләр Шамахыја чох кеч чатыр, бә'зән дә һеч чатмырды. Бу исә башга Азәрбајчан гәзалары кими Шамахыја да әдәби јениликләрин тә'сир көстәрмәси имканларыны мәһдудлашдырыр, әдәби һәјатын мүасирләшмәси просесини ләнкидирди. Русија илә сых әлагәјә кирән вә мәдәнијјәт мәркәзләри кими сүр'әтлә инкишаф етмәкдә олан Бакы вә Тифлис шәһәрләрилә онун ајаглашмасыны чәтинләшдирирди. Беләликлә, Шәргин сәнәт мәркәзләриндән бири, Хаганинин, Нәсиминин, Баһарын вәтәни Шамахы мүһафизәкарларынын, көһнәпәрәстләрин мејдан охудуғу, феодал әлагәләрин, мөвһуматын һөкм сүрдүјү бир шәһәр олараг галмагда иди. Шаирин өз тәсвириндә дә Шамахынын 1901-чи ил зәлзәләсиндән сонракы мәнзәрәси белә иди, «өлү шәһәр» тимсалында:

Ким бахарса һачаг бизим шәһәрә,
Бир мәзарлыг кими кәләр нәзәрә.
Нә курулту, нә күј, нә сәс вардыр,
Бир нечә руһсуз гәфәс вардыр.
Дириликдән әсәр әламәти јох,
Һәшири вар, шуриши-гијамәти јох.
Гарадыр халгынын күнүз дә күнү,
Говушубдур булудлара түтүнү.
Бихәбәр елмү фәнни-дүнјадән,
Мүфтәхир ихтилафи-бичадән.
Гопса аләмдә шуриши-мәһшәр.
Өлү тәк онлара һеч етмәз әсәр
Дирилирләр әкәрчи сурәтдә,
Өлүдүрләр, вәли, һәгигәтдә.

Чаван јашларында еһтирасла гәләмә сарылан Аббасгулу белә бир шәраитдә вә мүһитдә јарадычылыға башламышды.

Шаирин илк дәфә охујуб өјрәндији әсәрләр Шәрг ше'ри нүмунәләри олмушдур. О, көзүнү ачыб бу әсәрләрлә тәрбијәләнмиш вә илк ше'рләрини дә бу әдәбијјатын руһунда јазмышдыр. Мүасирләри Сабир вә Тәрраһла бирликдә «бәдиһәкулуг» етмәләри, Азәрбајчан вә фарс дилләриндә гәзәл, гәсидә јазыб-охумалары һаггында шаирин өзүнүн вердији мә'луматдан, хүсусилә әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрлијә көндәрдији мәнзум мәктубундан ајдын олур ки, һәлә 1905-чи илләрә гәдәр өз әсәрләрини «көһнә ше'р» тә'сирилә јазмышдыр. Илк ше'рләриндә бир о гәдәр дә мүвәффәг олмајан кәнч Сәһһәт Шамахы шаирләриндән Сабитин[1] көмәјилә бәдии сөз үзәриндә даһа диггәтлә ишләмәјә башлајыр, јарадычылығын сирләрини өјрәнмәјә чалышыр.

ЈОЛЛАР, ШӘҺӘРЛӘР, «ТАРМАР ОЛМУШ» ИРАН

Атасы Аббасгулуну руһани етмәк арзусунда олуб, бу мәгсәдлә дә ону Мәшһәдә көндәрмәк истәјирди. Мүәллими Сабит дә она «елмини дәринләшдирмәк» үчүн атасынын тәклифини гәбул етмәсини мәсләһәт көрүрдү. Әдәбијјата дәрин һәвәс көстәрән, бу саһәдә гәләмини аз-чох сынамыш олан зәкалы кәнч, руһани олмаг истәмәсә дә, тәһсилдән галмамаг үчүн бу мәсләһәти гәбул едир. 1894-чү илин әввәлләриндә ијирми јашлы Аббасгулу тәһсилини давам етдирмәк мәгсәдилә Мәшһәдә јола дүшүр.

XIX әсрин сонларында Азәрбајчанда тә'лим-тәрбијә ишлә-

[1] Шаир Һачы Чаббар Сабит тәһсилини Иранда алыб, узун заман орада јашамыш, Шамахыја гајытдыгдан сонра тичарәтлә мәшғул олмушдур. Дини тәһсил алмасына бахмајараг, Сабит Шәрг поезијасынын хүсусијјәтләрини дәриндән билир, Фүзули ше'ринин тә'сирилә гәзәлләр јазырды. 1900-чү илдә Баһа әгидәсинә мәнсуб бир шәхслә јахынлыг етдији үчүн јерли руһаниләрин һүчумуна мә'руз галмыш вә һәмин илдә Ирана кетмишдир.

риндә әсас ики тәмајүл варды. Бунлардан бири кәнч нәслин тәһсилини дини истигамәтә јөнәлтмәк мејли иди. Бу тәмајүлүн тәрәфдарлары өзләри кими өвладларыны да ислам дининин итаәткар бәндәси кими јетишдирмәк, дин хадими кими көрмәк истәјирдиләр. Икинчи тәмајүлүн тәрәфдарлары исә өз өвладларыны јени-јени ачылмаға башлајан «үсули-чәдид» вә «рус-татар» мәктәбләриндә охумаға чан атыр, онларын јени мәдәнијјәтә јијәләниб, дөврүн габагчыл адамларындан олмаларыны арзулајырдылар. Бу тәмајүлүн тәрәфдарлары сајча нисбәтән аз олсалар да, онлар өз фәалијјәтләриндә даһа артыг фәдакарлыг вә гәтијјәт көстәрирдиләр.

Аббасгулунун атасы Әлиаббас биринчи тәмајүлүн тәрәфдарларындан олуб, оғлунун дини тәһсил алмасына чалышырды.

Шаирин Иранда кечирдији илләр, онун тәрчүмеји-һалынын ән думанлы дөврүдүр. Әлдә олан мәнбәләрдән өјрәнирик ки, 20 јашлы Аббасгулу әввәлчә Мәшһәддә Мирзә Чәфәр мәдрәсәсиндә охујур. 1894-чү илин ахырларында Шамахыја, атасына јаздығы мәктубунда билдирирди ки, бурадакы тәһсили ону тә'мин етмәдији үчүн Теһрана тибби тәһсил алмаға кетмәк фикриндәдир.

Гәрар гәти иди. Һәтта атасынын јаздығы е'тираз чавабы да чаван шаири фикриндән дөндәрә билмир. Атасы өз мәктубунда оғлуна тәһсилини давам етдирмәји, јохса көндәрдији хәрчлији вә тәдрис һаггыны кәсәчәјини хәбәр верирди. Бунларын һеч бири тибб вә тәбиәт елмләринә чан атан, дөврүнүн ачыгкөзлү зијалысы олмаг истәјән кәнчи горхутмур; 1894-чү илин ахырларында о, Теһрана көчүр.

Теһранда Сәһһәт атасынын јахын достларындан биринин көмәјилә Теһран дарүлфүнунун тибб шө'бәсинә дахил олур. «Мәдрәсеји-низамијјеји-Насиријјә» адланан вә мүхтәлиф елмләрин тәдрис олундуғу бу дарүлфүнун 1850-чи илдән сонра тә'сис едилмишди. Бурада «Франсадан кәлмиш алимләр вә Иранын көркәмли мүәллимләри»[1] дәрс дејирдиләр. Әсас ихтисас дәрсләри франсыз дилиндә кечилирди. Сәһһәтин Теһранда франсыз дилини мүкәммәл өјрәнмәси вә франсыз әдәбијјаты илә марагланмасы да бурадакы тәһсиллә әлагәдар олмушдур. Һәмин факты әлдә етдијимиз бир архив сәнәди дә тәсдиг едир. Шаир Шамахы реалны мәктәбинин директоруна көндәрдији әризәдә көстәрирди ки, о, Теһран али мәктәбиндә охудуғу заман франсыз, фарс, түрк-татар (јә'ни Азәрбајчан) вә әрәб дилләрини дә өјрәнмишдир. Лакин бу дарүлфүнунун тәдрис, тә'лим вә тәрбијә ишләриндә чох ибтидаилик варды. Алты ил тибб факүлтәсиндә охујан вә һәким һазырланан тәләбәләрлә тәчрүби мәшғәләләр апарылмырды, чүнки шәриәт мејидин тәшриһ едилмәсинә јол вермирди. Дарүлфүнунда нә тәдрис програмлары, нә дә тәләбәләр үчүн лазыми дәрсликләр варды. 1910-чу илдә «Зәнбур»

¹ *Рзагулухан Һидајәт.* Фәрһәнки-әнчүмәнараји-Насири, Теһран, һичри 1288, сәһ. 3.

журналында чап олунан бир фелјетонда бу вәзијјәт сатирик шәкилдә белә тәсвир едилир: «Инди кәләк сөз үстүнә. Бу дарүлфүнунуна фалшивә демирик, бәлкә ораны шакирдләри биздән инчијәр. Амма Авропа дарүлфүнунларынын тәглидини демәјә мәчбуруг. Мәсәлән: мә'лумдур ки, Авропа дарүлфүнунларында әнваи-әгсам мүхтәлиф елмләр охунур. Һәмчинин бу дарүлфүнунда... чох мүхтәлиф дәрсләр охунур. Бири Франса дилинин әлифбасыны охујур, бири грамматикасыны, бири чоғрафија, бири елм, бири әрәби, о бири фарси охујур. Фәгәт буранын ики мәзијјәти вар ки, дүнјанын һеч бир дарүлфүнунларында тапылмаз. Бири будур ки, шакирдләр һәр синнидә вә либасда олса, гәбул олунур. Мәсәлән, 6 јашында әлифба охујан да вар, 40 јашында фирәнк дили охујан да вар; әммамә гојан да вар, сырф ала-франкда да вар. Икинчиси одур ки, һәр кәс һәр дилдән вә һәр китабдан хаһиш етсә охујур. Дарүлфүнун өзү мәхсусән бир китаб, ја бир програм мүәјјән етмәјиб. Јашасын белә дарүлфүнун!»

Үмумијјәтлә, Теһран дарүлфүнуну бир дарүлфүнундан даһа чох, мәһдуд Шәрг мәдрәсәләринә охшајырды. Бу мәһдудијјәтләр, шүбһәсиз, бурада охумуш Сәһһәтин да тәһсилинин кејфијјәтинә тә'сир көстәрмишди.

1898-чи илдә шаир Иранын мәшһур мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Шираза кедир. Бурада о, Сә'динин, Һафизин мәзарларыны зијарәт едир, сәјаһәтдән алдығы тәәссүратла «Шејх Сә'ди» вә «Хачә Һафиз» ше'рләрини јазыр. Шаирин һәлә Теһранда тәһсил алдығы илләрдә бәдии јарадычылыгла мәшғул олдуғуну көстәрән бу ше'рләрдә сәнәт дүһаларына бөјүк мәһәббәтлә јанашы Шәргдәки дурғунлуг вә биканәлијә, әталәт вә керилијә гаршы е'тираз да өз ифадәсини тапмышды. Анчаг бунлар Сәһһәтин тәһсил илләриндәки јарадычылығынын јеканә нүмунәләри дејилди. Һәмин дөврдә кәнч Сәһһәт франсыз шаири Лафонтенин бә'зи тәмсилләрини дә орижиналдан Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишди. Бунлар шаирә сонралар бөјүк шөһрәт кәтирән бәдии тәрчүмәләрин илк нүмунәләри иди.

Јени әсрин биринчи или Сәһһәт тәһсилини баша вурараг һәкимлик диплому алыр. Лакин онун вәтәнә гајытмаг арзусу баш тутмур.

Сәһһәт чалышганлығы вә исте'дады, елми вә нәзакәтилә јолдашлары, мүәллимләри, елчә дә дарүлфүнун мүдири јанында һөрмәт газанмыш, өзүнү мә'луматлы бир кәнч һәким кими таныда билмишди. Одур ки, мүәјјән бир иш үчүн Теһрана кәлмиш Гашгај ханы Зәрғамус-Сәлтәнә өзү илә бәрабәр апармаг мәгсәдилә дарүлфүнунун мүдириндән савадлы бир һәким истәдикдә, мүдир ону тә'рифлә хана тәгдим етмишди. Беләликлә, Сәһһәт 1900-чү илин ахырларында ханла бирликдә түркдилли Гашгај тајфалары ичинә кетмәли олмушду[1].

¹ *«Аббас Сәһһәт»,* «Вәтән уғрунда» журналы, 1944, № 6, сәһ. 51. А. Сәһһәтин Зәрғамус-Сәлтәнә илә нечә вә һарада растлашмасындан бәһс олунаркән

452—13

Бир илә јахын ханын сарајында һәкимлик едән Сәһһәт ханла онун арасында баш верән бир тибби мүбаһисә нәтичәсиндә дөјдүрүлүр. Надан вә чаһил хандан өз хидмәтинин «мүкафатыны» алан, тәһгир олунмуш кәнч һәким артыг орада гала билмәјиб, 1901-чи илдә доғма јурдуна — Шамахыја гајытмалы олур[1].

Тәһсил илләриндә Сәһһәтин Франсаја — Парисә кетмәси һаггында мә'лумат верән сәнәд вә хатирәләр дә вардыр. Чаван һәкимин Парисдә олмасыны С. Мүмтаз белә нағыл едир: «Сәһһәт 16 јашында Ирана әзимәт едиб Теһранда көһнә үсул илә тибб елмини охујубдур. Сонра орада Мирзә Абдулла адлы Фирәнкистанда тәһсил етмиш бир профессора тәсадүф едиб онун тәшвиги илә Теһранда олан Насиријјә мәктәбинә дахил олмушдур. Орада тәһсил етмишдир. Сәһһәт мәзкур мәдрәсәнин клиникасында ишләдији вахт ораја һүлаки нәслиндән бир чаван хан кәлиб өз көзләрини мүаличә етдирир. Сонра һәмин чаван хан Парисә кетмәли олур... О да Парисә кедәндә көзләринә гуллуг еләмәк үчүн өз јанынча бир нәфәр апармалы имиш. Профессор Мирзә Абдулланын мә'руфлуғу илә һәмин хан Сәһһәти өзү илә бәрабәр Парисә апарыр. Хан орада бир иләчән мүаличә илә мәшғул олур. Мәрһум Сәһһәт дә Парис хәстәханаларынын биринчи тәчрүбәсини артырмаг үчүн чалышмаға давам едир. Һәмин хан гајытдығы вахтда Сәһһәт дәхи гајыдыб кәлиб Ирана».

Сәһһәтин Франсада — Парисдә олмасыны шаирин шакирдләри проф. Әмин Әфәндијев вә доктор Исмајыл Һагги Вејсов да бу сәтирләрин мүәллифинә сөјләдикләри хатирәләриндә тәсдиг етмишләр. Сәһһәт аиләсинә чох јахын олан Һ. Вејсов сөјләјирди ки, «Теһранда тәһсилини икмал етдикдән сонра хәстәлијини мүаличә етдирмәк үчүн Парисә кедән бир ханын јанында гуллуғуна кирир вә хан ону мүшајиәтчи сифәтилә өзү илә апарыр. Сағалдыгдан сонра мадди вәзијјәти ағырлашан хан Сәһһәти вәзифәсиндән азад едир вә о һагг-һесабыны алараг Парисдән тәнһа кери гајыдыр». Әмин Әфәндијев дә «Дејиләнләрә көрә Сәһһәт

бир сәнәддә көстәрилир ки, шаир «наиблик рүтбәси илә јурдуна дөнәркән Шираза уғрајыр. Орада Гашгај ханы Зәрғамүс-Сәлтәнәнин нәзәрини чәлб едир». Әлдә олан башга мәнбәләр бу дејиләнләри тәсдиг етмир. Шаирин «Сыныг саз»да «Шејх Сә'ди» ше'ринә јаздығы гејддән ајдын олур ки, Шираза о һичри 1316-чы илдә (1898) кетмишдир. Онун 1900-чү илдә икинчи дәфә Ширазда олмасыны тәсдигләјән һеч бир сәнәд јохдур. Һәм дә Шамахыја гајыдаркән Сәһһәтин тамамилә экс истигамәтә—Иранын чәнубуна доғру јолланмасы һеч чүр инандырычы көрсәнмир. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «Мәдрәсеји-низамијјеји-Насиријјә»ни битирән тәләбәләр өзбашына бурахылмыр, мүдиријјәт тәрәфиндән мүхтәлиф әјаләтләрә тә'јин олунурдулар. Чүнки мәдрәсә гисмән һәрби хассә дашыјыр, мә'зунлара һәкимлик шәһадәтнамәси илә бирликдә наиблик рүтбәси дә верилирди. Одур ки, Сәһһәтин мәдрәсәни битирдикдән сонра һеч бир јерә тә'јин олунмадан Шираза кәлмәси, тәсадүфән орада Зәрғамүс-Сәлтәнә илә растлашмасы һәгигәтә бәнзәмир.

[1] Бә'зи мәнбәләрдә Сәһһәтин Шамахыја гајытмасы тарихи 1900-чү ил көстәрилир. Лакин 1894-чү илдән сонра бир ил Мәшһәддә, алты ил Теһранда охудуғуну вә бир нечә ај Зәрғамүс-Сәлтәнәнин сарајында һәкимлик етдијини нәзәрә алсаг, бу тарихин 1901-чи ил олдуғуну гәти сөјләмәк олар.

Франсада да олмушдур» — дејир. Лакин шаирин нә өзү, нә дә башга мүасирләри бу барәдә сөһбәт ачмамышдыр...

...Једди иллик тәһсил мүддәти архада галмышдыр; сәрт һәјатла, кериликлә, истисмарын ағыр сәһнәләри илә гаршылашмыш илк һәјат тәчрүбәси, өмрүн илк сарсынтылары; Мәшһәд, Теһран, Шираз, Исфаһан шәһәрләри; чохлу инсан талеји; учсуз-бучагсыз јоллар, сајсыз-һесабсыз дини абидәләр... Бүтүн бунлар тәбиәт е'тибарилә чох һәссас олан Сәһһәтин гәлбинә, хәјалына әбәдилик чөкмүш, һәјат һаггында онда мүәјјән гәнаәт доғурмушду. Һеч шүбһәсиз, һәмин тәәссүратын тәлгин етдији ачыначаглы һәјат һәгигәти шаирин үрәјиндәки саф дујғулары дилә кәтирмиш вә һәмин ишыглы арзулар наминә — тәрәгги, маариф, билик наминә онун мүбаризә апармаг әзмини гүввәтләндирмиш, ән башлычасы исә белә бир мүбаризә үчүн кифајәт едән мә'нәви һазырлығын әсасы гојулмушду.

Иран һәјаты шаирин мүхтәлиф тарихи мәнбәләр әсасында хәјалында јаратдығы бу классик Шәрг дөвләти һаггындакы тәсәввүрләрини дә алт-үст етмишди. Бурада артыг «пејманифәрһәнк» заманындакы асајиш вә әмин-аманлыг әвәзинә һәрчмәрчлик, әдаләт вә һәгганијјәт јеринә истибдад, Чәмшид вә Нуширәван дөврләринин әфсанәви сәадәти мүгабилиндә ачлыг вә сәфаләт һөкм сүрүрдү, адил Хосровлары өз мәнафеләрини күдән, һеч бир дөвләт вә инзибатчылыг габилијјәтләрилә фәргләнмәјән Нәсрәддин вә Мүзәффәрәддин кими тиран шаһлар әвәз едирдиләр. Иран шаирин нәзәриндә беләчә «өз кечмиш дәбдәбә вә тәнтәнәсини итирмиш» өлкә кими — керидә галмыш феодал мүнасибәтләри өлкәси кими чанланмышды.

Мәкәр бу көрүшләр мүасир Иранын онун кечмиши илә мүгајисә едән вә Шәргин бу типик өлкәсиндәки керилијә, истибдада әнчам чәкмәк арзусу илә јашајан М. Ф. Ахундовун ашағыдакы фикирләрилә сәсләшмирдими? Өз дәрсләриндә тез-тез һаггында сөһбәт ачдығы бөјүк философун, драматургун мөвгеји илә Сәһһәтин тарихә мүнасибәти арасында ганунаујғун бир варислијин мөвчудлуғуну тәсдиг етмирдими? М. Ф. Ахундов: «Һејф сәнә еј Иран, һаны бу дөвләт, һаны бу шөвкәт, һаны бу сәадәт?.. Сәнин торпағын харабдыр вә әһлин нададыр вә сивилизасиони-чәһандан бихәбәрдир вә азадијјәтдән мәһрумдур вә падшаһын деспотдур...» — дејирди. Сәһһәт дә беләчә 1905-чи илдә А. Шаигә јаздығы мәнзум мәктубунда ибн Хәлдунлар, ибнәр-Рүштләр, ибн Синалар, Фирдөвсиләр әјјамыны хатырладыр, «һаны о күнләр, о заманлар» — дејә Шәргин мүасир вәзијјәтинә ачыјырды:

Һаны Фаруги-мүәззәм, һаны ол әзми-гәвим —
Ки, кәрамәт илә галиб ола әшрарә вәтән?..
Һаны Бағдад күтүбханәси, Һарун дөврү —
Ки, тәвәффүг едә ислам илә Күффарә вәтән?
Ибн-Хәлдун, һачы Әлламә, һаны ибнәр-Рүшт?
Фәхри-Рази һаны разын дејә ол јарә вәтән.

Ибн-Сина һаны, Сәдра һаны, Фирдөвси һаны —
Ки, мүбаһәт едә бу әсрдә онлара вәтән?

Шаир һәлә бир нечә ил әввәл — 1898-чи илдә Иранын бөјүк сәнәткарлары Һафиз илә Сә'динин мәгбәрәләри башында мәһз белә бир тәәссүф һисси кечирмиш, һәр ики даһијә һәср етдији мәнзумәсиндә ше'рә, сәнәтә гијмәт гоја билмәјән вә гәфләт јухусунда олан иранлыларын һалына ачымыш, вахтилә «дилгуша», инди исә «тармар олмуш» Иранын вәзијјәтини үрәк јанғысы илә гәләмә алмышды.

Көһнә зеһнијјәт вә һәјат тәрзини мүдафиә едән, Сејидәзимләри тәкфир вә тәһдид едән, Сабирләри вәрәмләдән Шамахы мүртәчеләри вәтәнинә дөнән кәнч шаири дә «арзу олунмајан гонаг» кими гаршылајырлар. Ахундлуғу бурахыб һәким олмасы, дин вә шәриәтә е'тинасызлығы мүһафизәкар даирәләрдә Сәһһәтә гаршы дүшмән мүнасибәт јаратмышды. Одур ки, шаир бир мүддәт өз вәтәниндә ағыр күнләр кечирир; Теһран дарүлфүнунун диплому илә Русија торпағында һәкимлик етмәјә ихтијары олмадығы үчүн ишсиз галыр, бир мүддәт ону чох да һәрарәтлә гаршыламајан атасынын вә саатсазлыг едән кичик гардашы Мәһәммәд Рзанын мадди көмәјилә јашамаға башлајыр...

Шаирин 25 јашы тамам олур. Әлаббасын Сарыторпаг мәһәлләсиндә кичик евиндәки тәм-тәрагсыз тој ики чаванын — Аббасгулу илә дајысы Мир Әләкбәрин гызы Сәкинә ханымла аиләсинин әсасыны гојур. Лакин бу илк аилә һәјаты узун сүрмүр. Хасијјәтләринин ујушмамасы вә гадынын јүнкүл тәбиәти тезликлә онларын ајрылмасына сәбәб олур. Бир илдән аз давам едән илк аилә һәјатындан сонра 1902-чи илдә шаир ади аиләдән олан Солтан Нисә адлы бир гызла евләнир. Солтан Нисә касыб вә савадсыз иди. Анчаг сәмими, хошрәфтар вә мә'нән зәнкин бир гадын олдуғундан тезликлә шаирин һәссас, гајғыкеш достуна чеврилир. О, Сәһһәтин көмәји илә аз заман ичәрисиндә савад өјрәнир, шаирин әсәрләринә мараг көстәриб охумаға башлајыр.

Сәһһәтин Шамахыда кечирдији тәнһа һәјат чох давам етмир. Вәтәнә, халга хидмәт арзусу илә алышыб-јанан Аббасгулу тез өзүнә һәмфикирләр дә тапыр. Бу заман артыг сәјаһәтдән гајытмыш Сабир Шамахыда бәрбәшик олмушду. Ағалибәј Насеһ, Мәһәммәд Тәрраһ кими мәдәнијјәтә мејл көстәрән шаирләр јазыб-јарадыр, Шамахы зијалыларынын габагчылларындан сајылырдылар. Фикир вә мәгсәд јахынлығы бу сәнәт достларыны бирләшдирир. Чох чәкмәдән онларын араларында сәмими бир достлуғун әсасы гојулур, јарадычылыг әлагәләрини кенишләндирмәк үчүн имканлар јараныр. Һәмин күнләри хатырлајараг шаир сонралар јазырды ки, Сабир «1901-чи илдә ики нәфәр өзүнә һәммәсләк шаир вә мүсаһиб тапыр: Аббас Сәһһәт вә Мәһәммәд Тәрраһла таныш олур. Бикар вахтларда бир јерә чәм олуб, бәдиһәкулуг вә фарси, түрки гәсидә вә гәзәл охумагла имрари-вахт едәрләрмиш».

«БӨЈЛӘ МӨВСУМДӘ ЈАТАН ҚИМСӘЛӘРӘ АР ОЛСУН!»

XX әсрин әввәлләриндә Сәһһәтин кениш ичтимаи, әдәби, педагожи фәалијјәт дөврү башлајыр, һәјат өзү, чәмијјәтин гаршысында дуран вәзифәләр шаирин фәалијјәтинин характерини тә'јин едирди. Бәлкә Сәһһәт елә анчаг поезија үчүн дүнјаја кәлмишди вә анчаг бу јолу давам етдирсәјди, ше'рин даһа али пилләләринә јүксәлә биләрди?! Онун инчә, һәссас, шаиранә руһу, зәриф тәбиәти, габагчыл идеалларла гидаланан тәфәккүрү, бөјүк шаирлик исте'дады бу јүксәлиш үчүн мөһкәм бир бүнөврә иди. Бу мә'нәви, фикри бүнөврә имкан верирди ки, шаир өз илһамыны анчаг вә анчаг ше'р илаһәси илә говушдурсун, өзүнү анчаг она һәср етсин, бир чох пешәкар шаирләр кими... Анчаг бу белә олмады вә ола да билмәзди. Чүнки нә чәмијјәт, нә мөвчуд ичтимаи гурулуш, нә ону әһатә едән «зәрли-зибалы» инсанлар, һәр шеј, һәр шеј, елә бил, онун истәкләри илә дүз кәлмирди. Көрдүкләри онун истәдији кими дејилди, реал мәнзәрә үрәк буландырырды. Мәһз бу вәзијјәт һәгиги вәтәндашын гаршысында мүхтәлиф мәзмунлу вәзифәләр гојурду: Сәһһәт дә бир вәтәндаш кими бу вәзифәләри дәрк едәнләрдән бири олду, мәдәни инкишафа һәср олунмуш чохсаһәли фәалијјәтә башлады.

Сәнәдләр вә хатирәләр Сәһһәтин кетдикчә кенишләнән ичтимаи-мәдәни фәалијјәтинин зәнкин мәнзәрәсини јарадыр. Шаир бу илләрдә бир тәрәфдән мәдәни-маариф ишләриндә чалышыр, мүәллимлик едир, јени тәдрис очагларынын јаранмасы, синифләрин сајча артырылмасы, тәдрис һагларынын азалдылмасы јолунда чалышыр, китабхана вә гираәтханаларын ачылмасы үчүн тәдбирләр көрүр, касыб шакирдләрә мадди көмәк көстәрмәк мәгсәдилә театр тамашаларына режиссорлуг едир, дикәр тәрәфдән бәдии јарадычылыгла мәшғул олур, тәрчүмәчилијини кенишләндирмәк үчүн рус дилини өјрәнир, Шамахы шаирләринин әдәби мәчлисини јарадараг она рәһбәрлик етмәјә башлајыр. Мүәллимликлә фасиләсиз мәшғул олмасы Сәһһәтә сонралар тә'лим-тәрбијә вә маариф ишләринин даһа мүрәккәб вә мәс'ул саһәләринә кечмәк, дәрсликләр јаратмаг, педагожи мөвзуда мәгаләләр јазмаг үчүн имканлар јарадыр.

Сәһһәтин фәалијјәтиндә һәкимлик хүсуси јер тутурду. Иранда әлдә етдији дипломла онун Русијада һәкимлик етмәјә рәсми һүгугу јох иди. Анчаг буна бахмајараг халгына мә'нәви хидмәт етмәк јолунда фәдакарлыглар көстәрән Аббасгулу она физики чәһәтдән дә јардымдан имтина едә билмәзди. Чох чәкмир ки, о, «һәким Аббасгулу» ады илә мәшһурлашыр, халгын севимлисинә чеврилир. Сәһһәтин бир һәким кими гајғыкешлијинә, чиддилијинә, мәрһәмәтли олмасына даир һәмјерлиләри арасында онларла хатирә вә әһвалат долашыр. Кечәјарысы Шамахы кәндләринә хәстә үстүнә кедән Сәһһәт, бә'зән сифариш вериләчәк дәрманларын да пулуну өзү верир, һәтта давачаты аптекдән өзү алыб

апарарды. Шаирин «Сәһһәт» тәхәллүсүнү дә сечмәси тәсадүфи дејилди. О, ше'рләриндә «Сәһһәт» кәлмәсини бә'зән һәм тәхәллүс, һәм дә шәфа, сағламлыг мә'насында ишләтмишдир.

А. П. Чехов мәктубларындан бириндә јазырды ки, «Тибб елмләрилә мәшғул олмағым, шүбһә етмирәм ки, мәним әдәби фәалијјәтимә чидди тә'сир көстәрмишдир».

Бу, сәмими бир е'тираф иди, чүнки, һәгигәтән һәкимлә јазычы арасында бөјүк бир мәгсәд јахынлығы вардыр. Һәр икисинин тәһлил вә тәдгиг һәдәфи инсандыр. Инсана хидмәт вә мәһәббәт, ону һәр чүр ағыр мә'нәви, физики бәлалардан хилас етмәк, һуманизм идеаллары илә јашамаг һәр ики пешә саһибинә мәхсус хүсусијјәтләрдир. Тәсадүфи дејил ки, «Сиз һәким олдуғунуз һалда нә үчүн мүәллимлик едирсиниз?» суалына Сәһһәт: «Мән мүәллимлик етмәклә халгымын ән ағыр хәстәлијини — онун савадсызлығыны мүаличә едирәм» — дејә чаваб вермишди.

Анчаг мүәллим-һәким вәтәндашларынын физики мүаличәсинә дә бөјүк әһәмијјәт вермиш вә бүтүн өмрү боју бу саһәдә дә гызғын фәалијјәт көстәрмишдир. О һәм дәрсләриндә тәбабәт елминдән, һәкимлик сәнәтиндән, Ирандакы тибби тәһсилиндән сөһбәт ачыр, тез-тез тәләбәләрилә бирликдә Шамахы әтрафына тәбиәт сејринә чыхараг мүаличә әһәмијјәти олан чичәк вә отлардан данышыр, «Гәндин вүчудумуза олан фајдасы» кими елми мәзмун дашыјан мәгаләләр јазыр, һәм дә һәкимликлә мәшғул олурду. Дејиләнләрә көрә һәтта Ирандан гајыдандан сонра бир мүддәт Бакыда отаг тутуб хәстә гәбул етмиш, анчаг јени шәһәр мүһитинә ујғунлаша билмәдијиндән тезликлә керијә гајытмышдыр. Көз хәстәликләринә даһа чох ашина имиш. Бунунла јанашы башга хәстәликләрин мүаличәси илә дә мүнтәзәм мәшғул олурмуш. Сонралар өз мүәллиминин сәнәтини сечмиш мәшһур һәким Исмајыл Һәгги Вејсов дејирди ки, «Сәһһәт Шамахыда танынмыш һәкимләрдән бири иди. Хәстәләрдә она гаршы бир инам варды. Бизим аиләдә хәстә оланда чох вахт она мүрачиәт едәрдиләр». Буну да тәсадүфи сајмаг олмаз ки, «һәким Аббасгулу»нун шакирдләри ичәрисиндән республикамызын чох мәшһур һәкимләри јетишмишдир.

Сәһһәт, өз һәкимлик сәнәтинә мәс'улијјәтлә јанашыр, хәстәләри һәртәрәфли мүајинәдән кечирирди. Шамахылылар арасында јајылмыш бир әһвалат бу мә'нада диггәти чәлб едир: «...Бир күн Мирзә Аббасгулу күчәдә дајаныб бир нәфәрлә сөһбәт едирмиш. Бу заман бир шәхс Мирзәјә јахынлашыб саламлашдыгдан сонра дејир: — «Һәким, мән чох өскүрүрәм, мәнә бир дәрман јаз». Һәким о саат чибиндән бир кағыз парчасы чыхарыб нүсхә јазараг хәстәјә верир. Аптекдә Мирзәнин јаздығы нүсхәни охујуб күлүрләр. Демә, Мирзә хәстәјә ади фантан сују јазыбмыш. Бу әһвалатдан инчимиш хәстә Сәһһәтин евинә кәләрәк она өз наразылығыны билдирир. Сәһһәт она сакитчә чаваб верәрәк дејир: — Күчәдә тәсадүфән ајаг үстә дәрдини дејән хәстәнин мүаличәси будур. Хәстәни диггәтлә мүајинә етмәдән она дәрман вермәк олмаз».

Шамахыда кетдикчә кенишләнән фәалијјәтиндә Сәһһәт бәдии јарадычылыға даһа кениш јер верирди. Ше'р — еlә бил онунла гоша дүнјаја кәлмишди, дејиләнә көрә ше'рсиз онун бир күнү дә кечмәзмиш. Ше'рә, сәнәтә олан сөнмәз һәвәс тезликлә Шамахы әдәби мүһитиндә чаван шаирә шөһрәт кәтирир. О, аз заман ичәрисиндә Шамахы шаирләр мәчлисинин рәһбәрләриндән биринә гәдәр јүксәлир[1]. Анчаг нечә јазмаг? Нәдән јазмаг? Јени ше'р нечә олмалыдыр? — суалларына о, һәлә лазымынча доғру чаваблар тапа билмир, бәдии јарадычылығын мүрәккәб мүасир мәрһәләсинә мүнасибәтдә ајдын мөвге тутмурду. О көрүрдү ки, гәләм достлары илә — Сабирлә, Насеһлә, Тәрраһла бирликдә охујуб тәһлил етдикләри «сағәрә, чанана» һәср олунан ше'рләрин дөврү чохдан кечмишдир. Бу чәһәтдән Ф. Көчәрли илә 1903-чү илдән башланан гијаби достлуғун да шаирә фајдасы аз олмамышдыр. Јәгин ки, јени реалист әдәбијјатын арамсыз тәблиғатчысы өз мәктубларында Шамахы шаирләринә мәсләһәт көрүрдү ки, јени әдәбијјатын јолу Вагифин, Ахундовун, Пушкинин јолудур, бу һалда, бу истигамәтдә јазыб-јаратмаг лазымдыр. Сәһһәт Ф. Көчәрлијә көндәрдији мәнзум мәктубларындан бириндә јарадычылығынын һәмин дөврүнә ишарә едәрәк јазырды:

Јазмысан тазә нә шејләр? — дејә сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабзән олдун, гардаш!
Сабир илә белә мәктубу чох алдыг сәндән,
Һәр нә јаздығса, она бани сән олдун, гардаш!
Бир заман Насеһү Тәррaһ илә Сабир, бәндә,
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә.
Биримиз мәрсијәкулугда бөјүк шаир иди,
Биримиз сағәрә маил, биримиз чананә.
Бирымиз һәчвдә Јәғма кими чох маһир иди.
Лаубали кечинирди күнүмүз риндානә.
Бу пәришан јухудан сән бизи бидар етдин,
Доғру, дүз јолда чалышмаглығә вадар етдин.

Анчаг Сәһһәт үчүн мүасир ше'рин гаршысында дуран тәләбләри габагчыл сәнәткар сәвијјәсиндә һәлл етмәк һәлә чох чәтин иди. Доғрудур, шаир Көчәрлијә јазырды ки, бизи сән «пәришан јухудан бидар етдин». Әслиндә исә бу ојанма просеси хејли узун чәкмишди, зиддијјәтли, енишли-јохушлу олмушду. Сәһһәт ајылмағын зәрурәтини дәрк едирди, лакин нечә ајылмаг, һансы сәнәт јолу илә кетмәк, әсрин мүрәккәб проблемләрини сәнәт дилинә нечә чевирмәк? — әсл мәсәлә бу иди. «Фүзули тилсимини» гыр-

[1] Әдәби мәчлисин үзвләри чох вахт Шамахы күбарларындан олан әдәбијјат мараглысы Һачы Исмајыл Вејсовун евиндә јығылардылар. Мәшһур Азәрбајчан терапевти Һәгги Вејсовун атасыдыр.

маг бир һүнәр тәләб едирдисә, дөврүн јени сәнәтини јаратмаг ики һүнәр истәјирди. Мәһз јени сәнәт јаратмагла һәмин «тилсими» һәгигәтән гырмаг мүмкүн иди. Демә, «јени сәнәт» елә бу «тилсимин» үзәриндә гурулмалы имиш. Белә бир шәраитдә Сәһһәт јарадычылығында чох узун давам едән ахтарышлар дөврү башлајыр. Доғрудур, о, тәһсили вә сәјаһәтләри мүддәтиндә чох шеј көрмүш вә өјрәнмишди. Авропа тәһсилли мүәллимләрин мүһазирәләрини динләмишди, франсыз дили васитәсилә Авропа ше'ринә бәләд олмушду. Анчаг Иран вә Шамахынын мүһафизәкар мүһити, тәһсилинин схоластик мәзмуну да она күчлү тә'сир көстәрмишди. Ислам дининин нүфузуну горумаг јолу илә «ислам аләминә ничат кәтирмәк» инамы, чаризмин «мәрһәмәтинә» е'тигад онун дүнјакөрүшүндә һәлә мүәјјән јер тутурду.

Бу чәһәтдән Сәһһәтин илк мәтбу ше'ри сәчијјәвидир. 1904-чү илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә нәшр олунан һәмин ше'р рус—јапон мүһарибәсинә һәср олунмушду. Бурада шаир халгы монархијанын мүдафиәсинә чағырыр, шејхүл-исламын «императора мәһәббәти»ни алгышлајырды. Доғрудур, ше'рдә мүһарибәјә, өлүмә, нифага гаршы е'тираз, нифрәт һисси дә вар иди. Шаир јапонларын гәфләтән мүһарибә башламаларыны «налајиг һәрәкәт» адландырырды. Бунунла белә, ше'р нә идеја, нә дә бәдии чәһәтдән о заман диггәти чәлб етмәмишди, «Шәрги-Рус» гәзетинин монархист мөвгејинә ујғун кәлән вә комментарија мәзмуну дашыјан ади бир нәзм тә'сири бағышламышды.

Көрүнүр, илк мүвәффәгијјәтсизлик шаири хејли нараһат етмишди. Бир ил сонра Сәһһәт бир-биринин ардынча «јени сәпкидә» ше'рләр гәләмә алыр.

* * *

Чаризмин әсасларыны сарсыдан, Русијанын, еләчә дә мүстәмләкә өлкәләринин халглары үчүн ичтимаи-сијаси һәјатда фәал иштирак етмәк имканы јарадан 1905—1907-чи илләр ингилабы Сәһһәтин дүнјакөрүшүнүн инкишафына, дөврүн әсас ичтимаи мәсәләләринә мүнасибәтинә, фикри вә мә'нәви тәкамүлүнә дәрин тә'сир көстәрмишди.

Биринчи рус ингилабы илләри фикри интибаһ, мәдәни јүксәлиш, сијаси фыртына илләри иди. В. И. Ленин бу «чошғун һәрәкатын» әрәфәсиндә јазырды ки, «Биз Русија тарихинин див аддымлары илә ирәлиләдији, бир илин бә'зән динчлик дөврләринин он илләринә бәрабәр олдуғу чошғун бир заманда јашајырыг»[1]. Бу ингилабын бајрағында азадлыг, рәдд олсун мүтләгијјәт шүарлары јазылмышды. О империализм дөврүнүн биринчи халг ингилабы иди, тарихдә фәһлә синфинин рәһбәрлик етдији илк буржуа-демократик ингилаб иди. Ингилаб тезликлә фәһлә вә кәндлиләри, әһалинин дикәр тәбәгәләрини ојадыб сијаси һәјата гошду, «јени тарихи дөврүн — дәрин сосиал сарсынтылар вә ингилаби дөјүшләр дөврүнүн башланғычыны гојду».

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 6-чы ч., Бакы, 1975, с. 410.

1905-чи ил ингилабы чох сүр'әтлә Русијанын учгар вилајәтләринин һүдудларыны ашды. Октјабр сијаси тә'тили, демәк олар ки, ән узаг рајонларадәк бүтүн өлкәни вә ән керидә галмыш тәбәгәләрәдәк бүтүн фәһләләри бүрүјүб Үмумрусија тә'тилинә чеврилди.

Рус ингилабынын тә'сирилә Загафгазијада, еләчә дә Азәрбајчанда зәһмәткешләрин бир сыра бөјүк ингилаби чыхышлары олду. 1905-чи илин март ајында Бакы, Тифлис, Јелизаветпол, Һачыгабул, Ағстафа, Јевлах дәмирјолчуларынын үмуми тә'тили башланды. Ијун ајында Бакы дәнизчиләри, август ајында исә Бакы мә'дәнләри вә заводларынын фәһләләри тә'тил етдиләр. РСДФП Бакы комитәсинин рәһбәрлијилә кечирилән бу тә'тилләрдә Бакы пролетариаты гошун вә полислә силаһлы дөјүшләр кечирир, әксингилаби гүввәләрә гаршы гызғын мүбаризә апарырды.

1905-чи ил һадисәләринин тә'сирилә Азәрбајчанын гәза вә кәндләриндә дә азадлыг һәрәкаты гүввәтләнирди. Кәндлиләр чар мә'мурларынын әмрләрини јеринә јетирмәкдән бојун гачырыр, дөвләт веркисини вермир, бәј-хан маликанәләрини дағыдыр, дөвләт мешәләрини ичазәсиз олараг гырырдылар. Һәтта Азәрбајчанын бә'зи гәзаларында истисмарчыларла мүбаризә апаран силаһлы кәндли дәстәләри дә јаранмышды.

Мүбаризәнин гызғын дөврүндә Бакыда ингилаби мәтбуатын әсасы гојулур. 1906-чы илин әввәлләриндән е'тибарән Бакыда бир-биринин ардынча болшевик вә күтләви фәһлә гәзетләри чап олунур. 1906-чы илин мај ајында болшевикләрин «Бакински рабочи», Азәрбајчан дилиндә «Дә'вәт» гәзетләри чыхмаға башлајыр. Орду вә донанмада ингилаби тәблиғат апармаг мәгсәдилә 1906—1907-чи илләрдә Бакы болшевик тәшкилаты рус дилиндә «Рјадовој» адлы кизли гәзет нәшр едир. Фәһләләр арасында кениш јајылан гәзетләр ичәрисиндә «Бакински пролетари», «Тәкамил», «Гудок», «Јолдаш» кими легал болшевик гәзетләри дә вар иди.

Ингилаби јүксәлиш дөврүндә фәһлә мәтбуатынын бу гәдәр јајылмасы фәһлә һәрәкатынын кенишләнмәси вә гүдрәтли сијаси тә'тилләр шәкли алмасы илә әлагәдар иди. В. И. Ленин бу вәзијјәти изаһ едәрәк јазырды: «Мәтбуат азадлығы әлдә едилмишди. Сензура садәчә олараг арадан галдырылмышды. Нәшријјатчыларын һеч бири һөкумәт органларына мәчбури нүсхә вермәјә чүр'әт етмирди, һөкумәт органлары исә буна гаршы бир тәдбир көрмәјә чәсарәт етмирди. Рус тарихиндә илк дәфә Петербургда вә башга шәһәрләрдә ингилаби гәзетләр азад сурәтдә чыхмаға башлады. Тәкчә Петербургда 50 миндән 100 мин нүсхәјәдәк тиражла нәшр едилән үч күндәлик сосиал-демократ гәзети чыхырды»[1].

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты. 30-чу ч., Бакы, 1981, с. 362.

Бакыда ингилабдан сонра сүр'этлә кенишләнмәјә башлајан болшевик мәтбуаты фәһләләри мүтәшәккил мүбаризәјә һазырламагда, онларын марксизм-ленинизм идејалары илә таныш олмасында, Русија пролетариатынын ингилаби ән'әнәләрини, онун мүбаризә үсулларыны өјрәнмәкдә мүһүм иш көрүрдү.

Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатына гүдрәтли бир тәкан верән бу ингилаб мәфкурә, әдәбијјат саһәсинә дә чидди ојадычы тә'сир көстәрмишди.

Ингилаб габагчыл Азәрбајчан зијалыларынын фикри вә мә'нәви аләминдә әсаслы бир интибаһ јаратмышды. Индијә гәдәр өз фикирләрини ачыг демәјә имканы олмајан демократлар вәтәнин вәзијјәтилә, онун сијаси талејилә даһа дәриндән марагланмаға, мәтбуатда фәал чыхыш етмәјә башламышдылар. Онлар өз арзуларыны, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин дедији кими, «үрәкләринин дәрдләрини» билдирмәјә, чәннәт һүлјасы илә јашајан беһиштлик руһаниләрин, јерли бәј вә ханларын, буржуа вә мүлкәдарларын зүлмүнү, фәһлә вә кәндлинин ачыначаглы вәзијјәтини көстәрмәјә, Шәрг мүстәбидләрини, Мәммәдәли шаһлары, Султан Әбдүлһәмидләри, чаризми вә онун мүстәмләкә сијасәтини ифша етмәјә бөјүк еһтијач һисс етдиләр. Нәтичәдә, «Молла Нәсрәддин» кими ингилаби-демократик идејалары тәблиғ едән бир журнал мејдана чыхды вә онун әтрафына топлашан јазычылар һәгигәтән өз «үрәкләринин дәрдләрини чәсарәтлә дедиләр.

Ингилаб Азәрбајчан зијалыларынын бөјүк әһәмијјәт вердији милли мәтбуатын сүр'әтлә инкишафыны тә'мин етди, мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләр өз әдәби, сијаси вә ичтимаи мөвгеләрини ишыгландыран мәтбуат органларынын нәшринә ичазә алдылар. Беләликлә, «Иршад», «Һәјат», «Фүјузат», «Дәбистан», «Рәһбәр» кими мүхтәлиф мәсләкли вә истигамәтли гәзет вә журналларын гызғын фәалијјәт дөврү башлады. Идејаларда, көрүшләрдә, чәмијјәт мәсәләләринә мүнасибәтләрдә кедән идеја мүбаризләри дөврүн әдәби-бәдии һәјатынын да инкишаф истигамәтини тә'јин етди.

Бу һәлә башланғыч иди. Сонракы илләрдә мәтбуатын нәшри даһа да кенишләнди. Бу заман Азәрбајчанда вә еләчә дә Загафгазијада милли мәтбуатын үмуми мәнзәрәси А. Шаигин образлы ифадәси илә десәк «чыхыб-батан улдузлу сәманы» хатырладырды.

Бу сијаси, әдәби-мәдәни һәрәкат Азәрбајчанын мүхтәлиф гәза вә әјаләтләринә дә, о чүмләдән Бакыдан о гәдәр мәсафәчә узаг олмајан Шамахыја да күчлү тә'сир көстәрмишди. Бакыда баш верән һадисәләр бу вә ја башга шәкилдә вә дәрәчәдә Шамахыда да тәкрар олунурду. Мәтбуатын вердији мә'лумат вә хатирәләрдән өјрәнирик ки, бу заман Шамахыда полис вә мә'мурларын вә јерли һакимләрин һагсызлығына, рүшвәтхорлуғуна гаршы чыхышлар баш верир, вахташыры әһали арасында чар үсул-идарәсинә, мүтләгијјәтә гаршы чеврилмиш бәјаннамәләр јајылырды. Өз әмәл достлары илә чијин-чијинә Шамахынын

ичтимаи, мәдәни ишләриндә фәал чалышан А. Сәһһәт дә јаранмыш јени вәзијјәтә биканә галмады. 1905-чи илдә о, досту Сабирлә бирликдә чар һөкумәтинин ингилаби һәрәкаты боғмаг мәгсәдилә азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында төрәтдији милли әдавәтин гаршысыны алмаг үчүн фәалијјәт көстәрирди. Хатирәләрдән мә'лум олур ки, милләтчиләр әсрләрлә достлуг шәраитиндә јашајан һәр ики халгын ичәрисиндә милли әдавәт тәблиғаты апардығы заман, Сабир, Сәһһәт вә башга габагчыл зијалылар көһнә Шамахынын азәрбајчанлы вә ермәни мәһәлләләрини кәзир, чар фитнәсинә алдананлары баша салыр, ики халгын достлуғундан данышыр, онлары милләтчиләрин тәблигатына ујмамаға чағырырдылар. Бу һәмин дөвр иди ки, Сабир мәшһур «Бејнәлмиләл» ше'рини јазмыш, «ермәни вә мүсәлман вәтәндашларына» мүрачиәт едәрәк, онлары бирлијә, гардашлыға чағырмышды.

1907-чи илин јајында јерли зијалыларын, еләчә дә Сабирлә Сәһһәтин јахын иштиракы илә Шамахыда јени бир гираәтхана ачылыр. Китабларын топланмасы ишиндә хүсуси сә'ј көстәрән Сәһһәт гираәтхананын ачылышы күнү кениш бир мә'рузә едәрәк, белә мәдәнијјәт очагларынын әһәмијјәтиндән данышыр. Сабир гираәтхананын ачылышына һәср етдији вә бөјүк алгышла гаршыланан «Елм» адлы ше'рини охујур.

Чох кәчмир ки, гираәтхана тәрәггипәрвәр зијалыларын көрүш јеринә чеврилир. Онлар тез-тез бураја топлашыр, күнүн һадисәләри, әдәби мәсәләләр әтрафында сөһбәт едирдиләр. Бу көрүшләр о гәдәр мүнтәзәм кечирилир ки, сонралар Шамахы гәза рәиси Жупрински бундан шүбһәләнәрәк, гираәтхананын бағланмасы һаггында әмр верир. Сәһһәтин евиндә ики дәфә ахтарыш апарылыр, кәнч мүәллим Ҹ. Ҹәбрајылбәјлијә Шамахыдан чыхмаг тәклиф олунур.

Габагчыл Шамахы зијалылары чар мә'мурларынын, јерли мүртәчеләрин чидди манеәләринә бахмајараг, милли мәдәнијјәтин тәрәггиси үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едирдиләр. Бу васитәләрдән бири дә театр иди. Шамахыда театр тамашалары јерли һәвәскар зијалыларын гүввәсилә верилирди ки, бунларын да бир чохуна Сәһһәт рәһбәрлик едир, һәтта бу тамашалар үчүн өзү орижинал пјесләр јазырды. Сәһһәтин рәһбәрлији вә тәшәббүсү илә верилән белә тамашалардан бири дә 1908-чи илин мартында көстәрилмиш Н. Вәзировун «Ады вар, өзү јох» комедијасы иди. Бу һагда Шамахыдан верилән бир мә'луматда јазылырды: «Мартын сәккизиндә кечә еjди-Новруз мүнасибәтилә Шамахы реалны мәктәбинин јухары синиф шакирдләри тәрәфиндән мүәллимләри Мирзә Аббасгулу Меһдизадә чәнабларынын нәзарәтилә мөһтәрәм Н. Вәзировун «Ады вар, өзү јох» үнванлы комедијасы фәгир шакирдләр нәф'инә тамашаја гојулмушдур».

Тәбиәти е'тибарилә мәдәни тәдбирләрдә чалышмағы севән Сәһһәт башга халгларын мәдәнијјәтинә, әдәбијјатына да бөјүк еһтирамла јанашыр, онларын наилијјәтләрини тәблиғ едәрди.

Шамахыда онун бир чох рус вə күрчү достлары варды. Онларын васитəсилə Сəһһəт рус дилини өјрəнир, бəдии тəрчүмəлəр едир, халгларын габагчыл мəдəнијјəти вə əдəбијјаты илə таныш олурду.

Ингилабдан сонра Шамахыдакы мəдəни јениликлəрдəн бири дə реални мəктəбин ачылышы иди. Бу замана гəдəр бурада јалныз шəһəр мəктəби вар иди ки, Сəһһəт дə һəмин мəктəбдə «туземныј јазык» (ана дили) дəрслəрини апарырды. 1906-чы илин октјабрында реални мəктəбин тəшкилинə ичазə верилдикдəн сонра исə, Сəһһəт өз педагожи фəалијјəтини даһа да кенишлəндирир. О, əризə илə реални мəктəбин директоруна мүрачиəт етмиш вə мүсбəт чаваб алмышды. Русча јазылмыш һəмин əризəдə дејилирди:

«Шамахы реални мəктəбинин Чəнаб Директору
Зати-алилəринə

Шамахылы *Мирзə Аббасгулу Меһдизадə*
тəрəфиндəн

Əризə

Өз диндашларымын — мүсəлманларын маарифлəнмəси ишинə хидмəт етмəк истəјими нəзəрə алараг Сиздəн еһтирамла хаһиш едирəм ки, мəнə јени ачылмыш вə сəрəнчамымызда олан реални мəктəбдə «татар дили» вə шəриəт үзрə бир мүəллим јери верəсиниз. Буну да əлавə етмəји шəрəф билирəм ки, мəн өз тəһсилими Теһранда али Иран мəктəбиндə алмышам, тибб доктору адына малик олмағым һагда шəһадəтнамəм вардыр; орада ајрыча олараг мүсəлман шəриəтилə бирликдə франсыз, фарс, түрк-татар вə əрəб диллəрини өјрəнмишəм.

25 октјабр, 1906, Бакы шəһəри.

Мирзə Аббасгулу Меһдизадə».

Сəһһəт маариф, тə'лим-тəрбијə мəсəлəлəринə, тəһсил вə тəдрис ишлəринə бөјүк əһəмијјəт вердији үчүн үмуми фəалијјəтиндə бəдии јарадычылығы гəдəр мүəллимлијə дə чох кениш јер ајырырды. О, дəрк едирди ки, елмсиз, савадсыз, мүасир мəдəнијјəтдəн бихəбəр бир халгы XX əсрин бөјүк сијаси, елми тəлəблəри мүгабилиндə ирəли апармаг, ону əсл азадлыг јолуна чыхармаг мүмкүн дејил. Маариф — јени əсрдə ингилаби маһијјəт дашыјан бир проблемдир, һəр нəјин баһасына олурса, она наил олмаг, халгы маарифлəндирмəк лазымдыр. Буна көрə дə чаван вəтəнпəрвəр мүəллим өз тə'лим-тəрбијə ишлəринə бөјүк мə'на верир, бир ан белə севдији саһəдəн ајрылмырды, өзү дедији кими «мүəллимликлə халгынын əн ағыр хəстəлијини — савадсызлығыны мүаличə етмəјə» чалышырды.

Одур ки, Шамахыда реални мəктəбин ачылмасы Сəһһəтин педагожи фəалијјəтиндə бөјүк бир һадисəјə чеврилмишди.

Реалнидə азəрбајчанча ики фəнн кечилирди: ана дили вə шəриəт. Шəриəт дəрслəрини молла Маһмуд апарырды. Ана дилиндəн исə Сəһһəт дəрс дејирди. О заман мəчбури олмајан бу дəрсə тəлəбəлəрдə мараг вə һəвəс ојатмаг үчүн шаир јухары синифлəрдə əдəбијјата, хүсусəн Азəрбајчан əдəбијјатына кениш јер верирди. Низами, Хагани, Фүзули вə хүсусилə Сабир онун чох севдији вə дəрслəриндə тез-тез бəһс етдији əдəби сималар иди. Сəһһəт онлардан һəјəчанла данышыр, əсəрлəриндəн əн көзəл парчалары əзбəр охујур вə тəһлил едирди. М. Һади шаир достунун өлүмү мүнасибəтилə јаздығы «Аббас Сəһһəтин үфули-əбəдиси» адлы мəгалəсиндə јазырды: «Затəн Шејх Низамијə бөјүк бир һөрмəти варды. Даима Низаминин лаjəмут нəзмлəрини кəмали-фəсаһəтлə охур, самелəрини лəззəтјаби-əдəбијјат едəрди».

Сəһһəтин əдəбијјат дəрслəринин мөвзу даирəси кениш иди. О һəтта јухары синифлəрдə ана дили саатларыны да əдəбијјатла əвəз едирди. Бир анлыға шаирин өз тəлəбəлəрини, мүасирлəрини динлəјəк: «Əбдүлгафар Маһмудов: «А. Сəһһəт Мирзə Фəтəли Ахундову чох севəр, хидмəтлəриндəн данышар, əсəрлəриндəн бəһс едəрди; Хагани вə Низамидəн, Нəсими вə Вагифдəн, С. Ə. Ширванидəн сөһбəт ачар, онларын əсəрлəриндəн нүмунəлəр кəтирəрди. Бу нүмунəлəрин һамысыны Мирзə əзбəрдəн дејəрди: Фүзули һаггында о дејəрди ки, бу бөјүк шаирин «Салам вердим, рүшвəт дејил — дејə алмадылар» каламы бүтүн бир дөврү сəчијјəлəндирир». Чəмо Чəбрајылбəјли: «Сəһһəт классик Шəрг шаирлəринин, хүсусəн Фүзулинин вурғуну иди. Фүзули диваныны демəк олар ки, башдан-ајаға əзбəр билирди. Бөјүк шаирин гəзəл вə гəсидəлəрини елə бөјүк мəһарəтлə охујарды ки, əн чəтин мəзмун да охучуја чатарды... Мəн инди дə Фүзулинин онларча ше'рини əзбəрдəн билирəм вə бу ишдə анчаг Сəһһəтə борчлујам».

Шаир дəрслəриндə рус əдəбијјатындан да тез-тез сөһбəт ачар, чох севдији шаирлəрдəн, хүсусəн, Пушкин, Лермонтов вə Крыловдан ширин-ширин данышарды. О, чох заман тəрчүмəлəрини илк дəфə синифдə охујар, тəлəбəлəрини дə бу бөјүк əһəмијјəт вердији ишлə мəшғул олмаға һəвəслəндирəрди. Реални мəктəбдə узун иллəр Сəһһəтин шакирди олмуш Мəммəдəмин Əфəнди өз мүəллиминин она Островскинин «Туфан» пјесини тəрчүмə етдирмəсини белə хатырлајыр: «Мəн Аббас Сəһһəти 1906—1918-чи иллəр арасында тез-тез јахындан көрмүшəм. О заман Шамахы реални мəктəбиндə Азəрбајчан дили вə əдəбијјатындан дəрс дејирди... Онун фитри мүəллимлик исте'дады сајəсиндə шакирдлəр бу дəрслəри əсл бајрам кими гаршылајырдылар... Аббас Сəһһəт өзү билик дəрјасы иди, шакирдлəрини дə кениш мə'лумата малик олмалары үчүн гүввəсини əсиркəмир, һəр чүр имканлардан истифадə едирди. О бизи дүнја əдəбијјатынын көркəмли сəнəткарларынын əсəрлəри илə таныш етмəк үчүн өзү тəрчүмəлəр едир, шакирдлəрə дə бу мəзмунлу тапшы-

рыглар верирди... Мән һәлә 4-чү синифдә охујаркән Островскинин «Туфан» пјесини онун мәсләһәти вә рәһбәрлији илә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдим...

...Сәһһәт өзүнүн бир чох ше'р вә тәрчүмәләрини илк дәфә бизә охујурду».

Сәһһәт дәрсләриндә јери дүшәндә Түркијә, Иран вә Гәрби Авропа јазычыларына да мүрачиәт едәр, Фирдовси, Сә'ди, Һафиз, Н. Камал, Т. Фикрәт, М. Ә. Рәчаизадә, Ә. Һамид кими шаирләрин тәрбијәви әһәмијјәти олан, вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јазылмыш әсәрләрини охујар вә тәһлил едәрди.

Сәһһәт кениш билик саһиби иди, мүасирләринин дилилә десәк «билик дағарчағы» иди. Дәрсләрини бөјүк мәһарәтлә мүхтәлиф елмләрлә, күнүн һадисәләрилә әлагәләндирәр, шакирдләринин дүнјакөрүшүнүн, алдыглары билијин мүасирләшмәсинә хүсуси сә'ј көстәрәрди. Јери дүшәндә дүнја алимләриндән: Дарвиндән, Едиссондан, Азәрбајчан тарихиндән сөһбәт ачмасы белә мәгсәд излəјирди. Тәләбәси академик Азад Әфәндијевин дедији кими: «Аббас Сәһһәт бизә тәкчә савад өјрәтмирди. О, јери дүшдүкчә халгымызын, вәтәнимизин кечмишиндән чох мараглы вә гијмәтли мә'лумат верәрди. Вәтәнимизин тарихиндән, көркәмли, бөјүк сималарындан, шаир вә мүтәфәккирләриндән өзүнәмәхсус мәһарәт вә усталыгла данышарды. Тез-тез Низаминин дәрин вә мә'налы фикирләриндән бәһс едәрди. Азәрбајчан, Бабәк, ингилаб сөзләрини биз илк дәфә А. Сәһһәтдән ешитмишик». Башга бир тәләбәси чоғрафијашүнас Рәмзи Јүзбашов нағыл едир ки, 1917-чи илдә илк дәфә синфә кирән Сәһһәт биринчи дәрс саатларыны үч сөзүн шәрһинә, бәдии тәчәссүмүнә һәср етди: вәтән, милләт, дин: «Биз баша дүшдүк ки, бизим вәтәнимиз Одлар өлкәсидир. Губа, Дәрбәнд маһалындән тутмуш, Та Тәбризә гәдәр олан әрази Азәрбајчандыр... миллијјәтчә азәрбајчанлыјыг, һәр милләтин өз инчәсәнәти вә адәт-ән'әнәси вардыр... дин пәрдәси алтында апарылан мүһарибәләрин мәгсәди исә торпаглары тутмаг, зәиф халглары әсарәт алтына алмагдан ибарәт олмушдур... Дүнјада бир дин вар: дүз олмаг, доғру олмаг, адам алдатмамаг, зүлм етмәмәк, јохсула әл тутмаг».

Бир маарифпәрвәр кими Сәһһәтин Шамахы мәктәблиләри вә кәнчләринин тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмасы тәкчә мүәллимликлә мәһдудлашмырды. О, ејни заманда Шамахыда јени маариф очагларынын јарадылмасы јолунда чалышыр, тә'лим-тәрбијә вә тәдрис ишләриндәки нөгсанлары тәчрүбәли мүәллимләрлә бирликдә арадан галдырмаг ишиндә һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмирди. О һәр ил реалнијә шакирдләр топламаг үчүн кәндләрә кедир, тәһсил хәрчи вермәјә имканы олмајан касыб ушагларыны мәктәбә дүзәлдир, бә'зән онларын китаб вә дәфтәрләрини дә өзү алырды.

Лакин бүтүн бунлар Сәһһәтә өз бәдии јарадычылығыны фәаллыгла давам етдирмәјә мане олмурду: О, Бакы вә Тифлис

әдәби мүһитилә сых әлагә сахлајыр, тез-тез һәр ики шәһәрә кедиб мүасирләрилә, гәләм достлары илә көрүшүр, мүхтәлиф нәшријјат вә мәтбуат органларынын сифаришләрини јеринә јетирир, јени јаздыглары әсәрләрин нәшрилә мәшғул олурду.

О, «Һәјат» (1905—1906), «Иршад» (1905—1908) кими гәзетләрдә, «Дәбистан» (1906—1907), «Рәһбәр» (1906—1907), «Зәнбур» (1909—1910) вә «Мәктәб» (1911—1915) журналларында тез-тез әсәрләр чап етдирәрди («Шамахы зәлзәләси», «Фәрјади-интибаһ...», «Гәзет нәдир?», «Фирдәвсүл-этфал...», «Дилбәри-һүрријјәтә гит'ә», «Мүсәлман үрәфалары» вә с.). 1905-чи илдән сонра Сәһһәт өз ше'рләри, һабелә көзәл тәрчүмәләри, маарифә, мәдәнијјәтә чағыран мәгаләләрилә охучуларын диггәтини чәлб етмәјә башлајыр. Онун ады јаваш-јаваш дөврүн көркәмли шаирләри сырасында чәкилир, әсәрләри дәфәләрлә дәрсликләрдә нәшр олунур («Түрк әлифбасы», «Ушаг көзлүјү», «Јени мәктәб», «Күлзар», «Икинчи ил», «Әдәбијјат мәчмуәси» вә с.) аз заман ичәрисиндә Сәһһәт елә мәшһурлашыр ки, ше'рләринә нәзирәләр белә јазылыр. «Ата вә гыз». Мөһтәрәм Аббас Сәһһәт чәнабларына бәнзәтмә» ады илә «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунан:

> Ај дәдә, дур кет мәнә голбаг, зәр ал,
> Бир дәнә чаршаф, ики топ мәхмәр ал, —

мәтлә'ли фелјетон Сәһһәтин:

> Ај дәдә, дур кет мәнә чох шејләр ал,
> Бир дәнә чанта, бир-ики дәфтәр ал, —

— бејтилә башланан «Ата вә оғул» (1907) адлы ше'ринә нәзирә јазылмышдыр.

Шаир, мүәллим, һәким, маариф хадими олан Сәһһәт һәм дә дөврүнүн мәшһур тәрчүмәчиси олмушдур. Илк тәһсил илләриндә фарс вә әрәб, сонралар исә франсыз вә рус дилләрини өјрәнмәси она тәрчүмә илә мәшғул олмаға имкан вермиш вә о, һәлә лап чаванлығында, Теһранда охудуғу вахт франсыз тәмсилчиси Лафонтендән етдији тәрчүмәләри илә бу саһәдәки бачарығыны сынамышдыр. 1905-чи илдә А. Шаигә көндәрдији мәктуба франсыз шаири Жан Рамодан етдији бир тәрчүмәни дә салмасы көстәрир ки, о, јени әсрин әввәлләриндә дә тәрчүмә јарадычылығыны давам етдирмишдир. Јахын достларынын, Шамахы «рус-татар» вә реални мәктәбләринин мүәллимләринин көмәклији илә рус дилини өјрәндикдән сонра исә — тәхминән 1907-чи илләрдән сонра о рус әдәбијјатындан тәрчүмә ишинә башлајыр вә аз заман ичәрисиндә бу бөјүк әдәбијјатын ән габагчыл тәблиғатчыларындан биринә чеврилир. Онун Крылов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Фет, Колтсов, Надсон, Горкидән етдији тәрчүмәләр охучуларын үмум мәһәббәтини газаныр. Тәрчүмәләринин бир гисмини ушаглар үчүн нәшр олунан журналларда, Маһмудбәј Маһмудбәјов илә бирликдә тәртиб етдикләри «Јени мәктәб»

(1909) вə башга дəрсликлəрдə, ики чилддəн ибарəт «Мəғриб күнəшлəри» (1912) китабларында чап етдирдикдəн сонра да Сəhhəт бүтүн өмрү боју тəрчүмə илə мəшғул олмуш, онларын анчаг чох аз hиссəсини чап етдирə билмишдир. Онун рус классиклəриндəн онларла тəрчүмəси (Лермонтовдан — «Демон» вə б.) кəлиб бизə чатмамышдыр. Шаирин мүасирлəри бөјүк тəəссүфhиссилə көстəрирлəр ки, бу чох зəнкин ирс бөјүк тəрчүмəчинин онларла орижинал əсəрлəрилə бирликдə 1918-чи илдə Шамахыдакы həрч-мəрчлик дөврүндə мəhв олмушдур.

Сəhhəт həлə өз сағлығында гүдрəтли пешəкар мүтəрчим кими тəсдиг олунмушду. Онун илк биографы А. Шаиг 1912-чи илдə јазмышды ки, «Сəhhəт əфəндинин тəрчүмəдə даhа артыг мəhарəт вə исте'дады олдуғу үчүн рус əдиблəриндəн «икинчи Жуковски» — дејə билəрик». Бир гəдəр сонра бу «мəhарəтин» нəдəн ибарəт олдуғуну Фəрhад Ағазадə белə əсасландырмышды: «Бу тəрчүмəлəр əсиллəринə о гəдəр јахын, о гəдəр мүтабигдир ки, həр ики дилə вагиф олан шəхслəр «онларын русчалары илə бəрабəр түркчəлəрини дə рус шүəрасы јазмышдыр» — дејə, иддиа вə hөкм вермиш олурлар. Һəгигəтəн, индијə гəдəр түрк шүəрасы арасында Мирзə Аббасгулунун тəрчүмəси кими дүзкүн бир тəрчүмəјə раст кəлмəдик».

Анчаг Сəhhəтин мүhүм мүтəрəгги маhијјəт дашыјан тəрчүмəчилијинə hамы ејни мүнасибəт бəслəмирди. Шаирин јарадычылығынын бу саhəдəки уғурларынын əлејhдарлары да тапылырды. Һəтта бə'зи мүhафизəкарларын мүтəрчим шаири мəсхəрəјə гојмаға да чəсарəти чатмышды. «Бабаји-əмир» сатирик журналында өзүнə мејдан тапан чызма-гарачылардан биринə Сејид Һүсејн «Сон хəбəр» гəзети васитəсилə кəскин чаваб вермиш вə шаирин тəрчүмəлəринин əдəби просесдəки əhəмијјəтини шəрh етмишдир: «həр кəсин бир ишдə ихтисасы олар... Аббас Сəhhəт əфəндинин мүтəрчимликдə ихтисасы вар. О, бу барəдə Гафгазда биринчилији газаныр. Онун əчнəби əдəбијјаты илə чамаатымызы ашина етмəкдə бөјүк хидмəти вардыр. Гој əчнəби əдəбијјатына гејри-ашина шаирлəримиз Аббас Сəhhəтин тəрчүмəлəриндəн истифадə етсинлəр, онлара тəглидəн ше'р јазмагла həчв вəгəсидə јазмагдан вə јахуд мүhəссəнати-лəфзијјə илə мəшғул олмагдан əл чəксинлəр. Бунунла бəрабəр Пушкин вə Лермонтовун əш'ары тəрчүмəси «Наполеонун мүашигəси» романы тəрчүмəсиндəн дə мəнфəəтсиз ки, дејилдир».

Бүтүн сəнəд вə хатирəлəр Сəhhəти дөврүнүн габагчыл, вəтəндаш руhлу зијалысы, аловлу вəтəнпəрвəри, достлугда вəфалы вə мүлајим тəбиəтли инсан, башга халгларын нүмајəндəлəрилə əлагə јаратмағы бачаран фəдакар, фəал ичтимаи мөвгејə малик бир шəхсијјəт кими таныдыр. Фактлар вə дəлиллəр чохдур. Сабирин оғлу хатирəсиндə галан Сəhhəти белə тəгдим едир: «Мəн Сабирлə бир дам алтында дөрд ил јашамышам, лакин Сəhhəтин тəнəффүс етдији hавадан он ил удмушам. Сəhhəтин өмрүнүн сон он или мəним өмрүмүн илк он или олмушдур... Аилəмиздə Сəhhəтə «Мирзə Аббасгулу» — дејə мүрачиəт едəрдилəр. Мирзə Аббасгулу ортабојлу, хошсифəт, хошəhвал вə ширинсөhбəт бир киши иди. Көрүнүшү инсанда хош əhвали-руhијјə доғурурду. Башына гышда гара папаг вə ја фəс, јајда исə силиндр гојарды; көзүнə пенсине тахарды; əјнинə чох гəшəнк тикилмиш Авропа бичимли костјум (гара рəнкдə пенчəк, жилет вə шалвар), ајағына исə гара ботин кејəрди. Кəзəркəн əлиндə көзəл трост тутарды. Сүр'əтлə јеријəр вə сүр'əтлə данышарды. Тез-тез данышмасы сөзлəринин тə'сирли олмасына манечилик төрəтмəзди...

Һади вə Сəhhəт бизим евин əн əзиз гонағы идилəр. Сəhhəтлə Сабирин бүтүн күнлəри бирликдə кечирмиш. Атамын хəстə күнлəриндə Сəhhəт онун јастығы јанындан чəкилмəмиш, ону мүаличə етмишдир.

А. Сəhhəт həмвəтəнлəри тəрəфиндəн чох севилмишдир. О, олдугча гəдирбилəн бир инсан иди.

Бүтүн башга хатирəлəрдə дə Шамахыда «Мирзə Аббасгулу» ады илə мəшhур олан Сəhhəти белə чанландырыр. А. Шаигин тəсвириндə о həссас, инчə тəбиəтли бир инсан кими көрсəнир: «Сəhhəт олдугча həссас, шəн вə көврəк гəлбə малик бир шаир иди. Əн кичик, шəн бир hадисə онда бөјүк бир севинч доғурдуғу кими, əн əhəмијјəтсиз, həзин бир лөвhə вə hадисə дə онда ачы дүшүнчə, кəдəр вə руh сыхынтысына сəбəб олурду; мүhүм бир фачиə исə онун бүтүн варлығыны сарсыда билирди». Чəмо Чəбрајылбəјли исə устадыны вəфалы дост, фəдакар инсан кими сəчијјəлəндирир: «О бојча гыса, вүчудча арыг вə чевик иди. Кəскин бахышлы, мөhкəм чəнəли, достлугда вəфалы, кинсиз, həм дə фəдакар бир јолдаш иди. Чох тəвазөкар иди. Өзүндəн кичиклəри белə, көрдүкдə салам вериб əhвал-пүрсан оларды».

Сəhhəт аилəдə дə белə меhрибан вə сəмими иди. О өз аилə үзвлəрилə чох хош рəфтар едəр, hеч кəсин гəлбинə дəјмəз, hирслəнмəз вə аилə наразылыгларыны мүмкүн гəдəр мүнагишəсиз həлл етмəји бачарарды. 1909-чу илдə илк вə јеканə өвлады — гызы Ругијјə Солтанын дүнјаја кəлмəси аилəнин həјатында бөјүк севинчə сəбəб олмушду. Сəhhəт мəктəбдəн нечə јоргун кəлирсə-кəлсин, нечə фикирли вə дүшүнчəли олурса-олсун, ону көрəн кими дəрhал дəрди дағылар, голлары арасына алыб бағрына басар, ојнатмагдан дојмазмыш, Ругијјə Солтан онун əн бөјүк тəсəллилəриндəн бири иди. Бу сəнəлəрин шаhиди олан Сəhhəтин гардашы арвады Сəкинə ханым Абидованын ифадəси илə десəк, ата-гыз мəhəббəти елə күчлү вə нəhајəтсиз иди ки, она тамаша едəндə гəhəрлəнмəмəк олмурду, елə бил талe бу гыса өмүрлү мəhəббəтə гəсдəн белə гүввəт вə көврəклик вермишди.

Бу иллəр Сəhhəтин həјатынын əн ширин, фəрəhли дөврү иди. Реални мəктəбин ачылышы вə Шамахы аптекинə Мамаладзе адлы ачыг фикирли бир күрчүнүн мүдир тə'јин олунмасы шаирин мадди вəзијјəтини дə хејли јахшылашдырмышды. Сəhhəтин вə həлə евлəнмəмиш кичик гардашы Мəммəд Рзанын газанчы (о

саатсазлыг едирди) о гәдәр дә бөјүк олмајан аиләни аз-чох тә'мин едирди. Артыг Сәһһәт атасы Молла Әлиаббасы да мәктәбдарлыг етмәјә гојмурду.

«САБИР ӨЛДҮ ДЕМИРӘМ, ШЕ'Р ЕВИ ВИРАН ОЛДУ»

Илләр кечдикчә Сәһһәтин Сабирлә достлуғу даһа да мөһкәмләнирди. Онлар тез-тез көрүшүр, јаздыглары јени әсәрләри бирбирләринә охујур вә рә'јләрини сөјләјирдиләр. Сабир бә'зән ше'рләрини дә Сәһһәткилдә јазырды. Бу достлуг елә мүгәддәс вә үлви бир сәвијјәјә јүксәлмишди ки, һәлә онларын сағлығы дөврүндә мүасирләринин диггәтини чәлб етмишди. Одур ки, бөјүк ингилабчы сатирик илә көркәмли романтик шаир һаггында данышан, јазан бүтүн мүәллифләр ики сәнәткарын мә'нәви, фикри јахынлыглары мөвзусуна тохунмадан кечинә билмәмишләр. 1905-чи илин јајында аиләси илә Сурамдан кери гајыданда бир нечә күн Шамахыда галмыш Абдулла Шаиг Сабир вә Сәһһәтлә таныш олмуш, онларын достлуг әлагәләринә һејран галмыш вә сонралар јаздығы хатирәләриндә бу достлугдан һәмишә нәсилләрә нүмунә кими бәһс етмишдир: «Сабирин ән јахын вә сәмими досту Аббас Сәһһәт иди. Сәһһәт Шамахыда бүтүн күнләрини онунла бирликдә кечирирди. Онлар бир јердә һәр мәчлисә јарашыг верирдиләр... 1910-чу илдә Сабир Бакыја көчмәјә мәчбур олдугдан сонра Аббас Сәһһәт тәк галмышды. Сабир онун муниси-гәлби, мәһрәми-әсрары иди. Бүтүн дәрд вә әләмләрини јалныз онунла бөлүшәрди».

Мүасирләри нағыл едирләр ки, һәр ики шаир Сәһһәтин башчылыг етдији әдәби мәчлисдә дә тез-тез көрүшәр, мүбаһисәләрдә фәал иштирак едәрдиләр. Онлар чох заман бир мөвгедә дурурдулар. Хүсусән мүасир әдәби һадисәләри диггәтлә изләјән, јени әдәбијјатын истигамәти һаггында мәтбуатда мараглы фикирләрлә чыхыш едән Сәһһәтин мүбаһисәләрдәки мулаһизәләри чох мараглы олур, мәчлис үзвләринә күчлү тә'сир көстәрирди. Белә мүбаһисәләр даһа чох Насеһлә Сәһһәт арасында башлајарды. Сабир исә адәтән өз сәнәт, әгидә достунун тәрәфиндә дурар, һәмишә Сәһһәтин әдәби фикирләринә е'тигад вә е'тимадла јанашар, бунларын әдәби инкишаф үчүн әһәмијјәтини гијмәтләндирәрди. Һәтта өзүнүн бир сәнәткар кими јүксәлишиндә дә шаир достунун хидмәтләрини е'тираф етмәкдән чәкинмәзмиш. 1910-чу илдә «Исламијјә» адлы Бакы меһманханасында Салман Мүмтазын Сабирлә сөһбәтинин бир јериндә белә суал-чаваб вардыр:

«**Суал** — Аббас Сәһһәтин нечә јашы вардыр? Сиз бөјүксүнүз, јохса о?
Чаваб — Башда о бөјүкдүр, јашда мән.
Суал — Сәһһәт дәрин савадлыдырмы?
Чаваб — Мән онун шакирдијәм, о мәнә устаддыр».

Әлбәттә, бу чаваблардакы даһијә мәхсус тәвазөкарлыг, доста гаршы сәмимијјәт, бөјүк инсана аид учалыг көз габағындадыр. Анчаг бу чавабларда инчә бир тәсдиг дә, мүәјјән бир һәгигәтин е'тирафы да вардыр. Бу да одур ки, шамахылылар арасында «билик дағарчығы» ләгәбини газанмыш, дәрин мүталиә саһиби олан Сәһһәт Сабир үчүн чанлы билик мәнбәји олмушдур, онун рус, Авропа вә түрк әдәбијјаты һаггындакы зәнкин мә'луматы сатирик истедадын тәшәккүлү вә инкишафы просесиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Анчаг бу да көз габағындадыр ки, Сабир өз әзәмәти вә дүһасы илә һәмишә Сәһһәт гаршысында бөјүк сәнәт һејкәли кими дајанмыш, Сәһһәт бу әзәмәти һәмишә көрмүш, дујмуш, онун тә'сириндән бир ан өзүнү кәнарда һисс етмәмишдир. Ики шаир арасындакы достлуг, XX әср Азәрбајчан реализми илә романтизминин гаршылыглы әлагәсини вә тә'сирини әјанилэшдирән бир рәмзә чеврилмишдир. Бир аз сонра көрәчәјик ки, Сәһһәт өз устадынын јолу илә кетмәјә, сатиралар јазмаға нечә чәһд көстәрмиш, Сабир сатирасынын ичтимаи-сијаси вә әдәби мөвгејини нечә вахтында гијмәтләндирмәји бачармышдыр.

Шүбһә јохдур ки, реалист вә романтик сәнәткарлар арасында мәфкурә вә бәдии зөвг фәргләри дә чох дејилди. Дөврүн ичтимаи-сијаси вә әдәби һадисәләринә Сабир даһа дәриндән вә әһатәли нүфуз едир, онлара даһа мүтәрәгги мөвгедән јанашырды. Бу фәрг, тәбии ки, һәр ики шаирин әсасән сәнәтлә һәјатын әлагәси мәсәләсинә мүнасибәтдә мејдана чыха биләрди. Сабирин бир е'тирафы бу фәргин мөвчудлуғуну тәсдиг етмәкдәдир. Бир дәфә Сабир ше'рин хәлгилији, һәјатла әлагәси һаггында фикирләрини белә изаһ етмишди: «Ше'р одур ки, мөвзусу һәјатдан көтүрүлүб, өзү дә ачыг-ајдын јазылсын. Беш күн, үч күн өмр еләјиб јашајан ше'рләрә ше'р дејилмәз. Халгын охумадығы, әзбәрләмәдији ше'р ше'р дејилдир. Чүнки онларын әсасы вә бүнөврәси јохдур, онлар һубаб[1] кәмиси кими тез чыхыб тез дә батарлар. Елин руһундан, үрәјиндән гопмајан ше'рләр халгын руһунда һеч бир заман һәјәчан әмәлә кәтирә билмәз.

Бир адамы раһат отурдуғу јердә јериндән дурғузуб ојнатмаг үчүн она онун көнлү истәдији вә сүмүјүнә дүшдүјү һава чалынмалыдыр. Белә олмаса, о голларыны ачыб сүзә билмәјәчәкдир.

Әзиз достум вә устадым олан Сәһһәт мәним фикримин бә'зи нөгтәләри илә шәрик олмурса да ејби јохдур. Буну кәләчәк көстәрәчәкдир...»

Бу «нөгтәләри» ачмаг, дәгигләшдирмәк, шүбһәсиз, чәтиндир. Анчаг бурада сөһбәтин әсасән романтик сәнәти реалист сәнәтдән ајыран естетик фәргләр, өзүнәмәхсуслуглар барәсиндә кетдијини гәрарлашдырмаг чәтин дејил.

Ики шаир арасында башга мәзмунда олан ихтилафлар да варды вә бунлары чох заман зарафат зәмининдә дә һәлл едәр-

[1] Көпүк.

диләр. Сабир диндар дејилди, руһаниләрин вә дини тәригәтләрин гаты дүшмәни иди, анҹаг ән'әнәви шәкил алмыш бә'зи дини ајинләри ичра едирди. Анҹаг Сәһһәт онун әксинә оларағ беләајинләрә е'тинасыз јанашар, намаз гылмаз, оруҹуну исә јејәрди. Ики шаир бә'зән бу мәсәләләр әтрафында да мубаһисәләр едәрдиләр. Сабир Сәһһәтин ифрат е'тигадсызлығындан хошланмазды. Бир дәфә ејни мөвзуда башланан мубаһисә заманы Сабир вахты илә Сејид Әзимин өз досту Бихуда дедији ше'ри тәбдил едәрәк зарафатла демишди:

Биз ики шәрик худавәнда,
Бизи һәр бир әмәлдә тоәм гыл.
Ја мәни кафир ејлә Сәһһәт тәк,
Ја ону мән кими бир адәм гыл.

Сәһһәтлә Сабирин һәјатлары, дүшүнҹәләри, көрүшләри гырылмаз телләрлә бир-биринә бағлы иди вә романтик шаирин бөјүк мүасиринин һәјаты, аилә-мәишәт мәсәләләрилә јахындан марагланмасы, она хүсуси гајғы көстәрмәси дә бу телләрин гырылмазлығына дәлаләт едирди.

Сабир чох ағыр бир шәраитдә јашајырды. Өз вәзијјәтини дүзәлтмәк мәгсәдилә о бир нечә тәшәббүс етмишдисә дә фајда вермәмишди. Күнләрини сабун тијаны јанында кечирмәк исә шаир үчүн бөјүк мүсибәт иди. Бу пешә она һәм мә'нәви әзаб верир, һәм дә мадди ҹәһәтдән ону тә'мин етмирди. Вахтилә Шамахыда, сабун дүканында А. Шаигә дејилән бу сөзләр дә бошбошуна дејилди: «Бу авам ҹамаатын дахилини тәмизләмәк әлимдән кәлмир, һеч олмаса заһирини тәмизләјим дејә, көрдүјүнүз сабун дүканыны ачдым. Нејләјим ки, залым ушаглары тәмизликдән дә гачырлар». Одур ки, шаир бүтүнлүклә әдәбијјата һәср олунмаға, халгын үмуми мәһәббәтини газанмыш бәдии јарадыҹылығыны давам етдирмәјә, маариф саһәсиндә чалышмаға ҹан атырды; онун «иштијаг вә мәһәббәти елм вә маарифә иди».

Сәһһәт «күзәраны гәмли фаҹиә» олан Сабири бу вәзијјәтдән хилас етмәк, онун әзијјәтләринә сон гојмаг вә бөјүк исте'дадын тәрәггисинә көмәк етмәк үчүн јоллар ахтарырды. Нәһајәт, ики шаир, ики дост бу гәрара кәлирләр ки, Шамахыда «рус-татар мәктәби» ачмаға иҹазә алсынлар. Бунунла, бир тәрәфдән, Шамахыда јени үсуллу тәдрис мүәссисәсинә олан еһтијаҹ арадан галхаҹаг, икинчи тәрәфдән, Сабир бу мәктәбдә мүәллимлик етмәклә ағыр мадди вәзијјәтдән гисмән јаха гуртараҹагды.

Сәһһәт јени «рус-татар мәктәби»нин тәшкилинә иҹазә алмағы өз өһдәсинә көтүрүб, бу мәгсәдлә 1908-чи илин әввәлләриндә Бакыја кәлир. Лакин әлагәдар дөвләт идарәләри вә чар мә'мурлары шаирин хаһишини рәдд едирләр. Бакыдакы достлары да она көмәк едә билмирләр. Һәр јердән әли үзүлдүкдән сонра Сәһһәт чох пәришан һалда Шамахыја гајыдыр.

Аз сонра Сабир «Үмид» адлы бир мәктәб ачараг, орада дәрс

дејмәјә башлајырса да, мүртәҹеләр бу мәктәбин узун заман давам етмәсинә јол вермирләр. Бөјүк шаир јенә ишсиз галыр. Бир чох чәтинликдән сонра, 1910-чу илдә Сабир Бакы губернијасынын Балаханы мәктәбинә мүәллим тә'јин олунур. Шаир бу кичик кәнддә дә мүһафизәкарларын мүгавимәтинә раст кәлир. Амма бурада Сабири мүдафиә едән гүввә даһа мөһкәм, шүурча даһа чох инкишаф етмиш фәһлә синфи иди. Белә ки, Сабир дәрс дедији мәктәбдә тәшкил едилмиш «Нур» гираәтханасы илә әлагә сахлајыр, бураја топлашан кәнҹ фәһләләрин һәјаты, арзу вә әмәлләрилә таныш олур, өз мүбариз ше'рләрилә онлара тә'сир көстәрирди. Фәһлә синфилә јахынлыг ингилабчы шаирин дүнјакөрүшүнә дә тә'сирсиз галмады, онун ше'рләринин ингилаби пафосу даһа да күчләнди.

Лакин шаир Балаханыда да узун мүддәт гала билмир; 1910-чу илин ахырларында хәстәләнәрәк Шамахыја гајыдыр. 1911-чи илин февралында Сабир Сәһһәтин мәсләһәтилә мүаличә үчүн Тифлисә кедир. Чох ҹидди мүаличә етдирмәсинә бахмајараг Сабирин хәстәлији даһа да шиддәтләнир. Досту Сәһһәтә мәктубунда ондан разылыг едән Сабир вәзијјәтинин ағырлығы, үмидсизлији һаггында белә јазырды: «Лакин һәјатымдан билкүллијә гәт'и-үмидәм. Ахыр нәфәсләрим олдуғуну дәрк едиб дә бу мәктубла сәнә әһвалымы хәбәр верирәм. Бир гәдәр бабәт олар исәм Шамахыја гајыдаҹағам... Әһли-әјалымы сизә... тапшырырам. Өлүрсәм гәм етмәрәм. Чүнки билирәм сиз мәним а'сарымы тәб' етдирәрсиниз».

1911-чи илин 27 ијунунда јазылан бу мәктубдан бир нечә күн сонра хәстә Сабир Шамахыја гајыдыр. Онун вәзијјәтинин чох ағыр олдуғуну көрән Сәһһәт достунун мүаличәсилә өзү мәшғул олмаға башлајыр, күнләрини хәстәнин јанында кечирир. Лакин бүтүн ҹидд-ҹәһдләр Сабирә ниҹат вермир. О, ијулун 12-дә вәфат едир.

Сабирин өлүмү илдырым сүр'әтилә Шамахыја јајылды. Динчини алмаг үчүн евинә кедән Сәһһәтин далынҹа дәрһал Сабирин гардашы оғлу Зејналабдин Таһирзадәни көндәрдиләр. Бир нечә дәгигәдән сонра Сәһһәт өз бөјүк достунун ҹәназәси өнүндә иди. Бүтүн достлар, гоһумлар, зијалылар, ҹаванлар јығылмышды, дәфн мәрасиминә һазырлыг ишләри көрүлүрдү. Сәһһәт кәдәр ичиндә иди, итки бөјүк иди, кәдәр һәдсиз иди, о өзүнүн тәкҹә јахын достуну, мониси-ҹаныны, мүхлисини јох, бөјүк бир инсаны, шамахылыларын севимлисини јох, һәм дә Азәрбајҹанын, бүтүн Јахын Шәргин нәһәнк бир шаирини итирмишди, буну Сәһһәт дәриндән дәрк едирди: мәшһур «Һопһоп», дилләр әзбәри олан «Ағлар-күләјән» өлмүшдү. Дәрһал мүхтәлиф шәһәрләрә телеграмлар кетди, сәһәри Бакыдан ики фајтон кәлди, кәләнләрин ичәрисиндә Султанмәҹид Гәнизадә дә варды. Сабири ҹәлал илә көтүрдүләр, бүтүн мәктәбләр бағланмышды, Шамахынын бөјүјү

дә, ҹичиҹи дә ағлајырды... Сәһһәтин һафизәсиндә бу мисра долашырды:

«Сабир өлдү демирәм, ше'р еви виран олду».

Сабирин өлүм хәбәрини Бакы вә Тифлисә илк дәфә Сәһһәтин чох тә'сирли јазылмыш телеграмы кәтирмишди. Ашгабада вурулан телеграмын да мүәллифи о иди. Бундан бир нечә күн сонра Сәһһәт мәктубла чыхыш едәрәк Азәрбајҹан халгыны үз вермиш бөјүк иткидән хәбәрдар етди, шаир достунун өлүмүнә һәср етдији илк ше'рилә дәрин тәәссүф вә кәдәрини билдирди: «Еј гаре!.. гәзетләри охудугда о һәвәслә охудуғун көзәл-көзәл ше'рләр, ширин-ширин мәзмунлар, дузлу-дузлу сөзләр ки, бир анда сәни һәм ағладыб, һәм күлдүрүрдү, онлары даһа бир дә көрмәзсән. Зира онларын назими... олан севкили, әзиз шаиримиз Сабир... әлимиздән кетди!

Сабир!

Ҹан кими севдијин јазыг милләт,
Һәлә сәндән умарды чох хидмәт.
Тәнкинаји-ҹаһаны тәрк етдин,
Әндәлибим! Нә тез сусуб кетдин?!
Мүгтәдир, бинәзир шаир идин,
Һәр бәла кәлсә иди, сабир идин.
Јохса сәбрин түкәндими, Сабир?!
Бизә көнлүн күҹәндими, Сабир?!
Милләтин дәрди илә гәмләндин,
Булмадынмы дәва, вәрәмләндин?
Кечди өмрүн әза вә зәһмәт илә,
Мин мәрарәтлә, мин мәшәггәт илә.
Әбәда көрмәдин ҹаһанда рифаһ,
Оф!.. сәнә рәһмәт ејләсин аллаһ!..
Јени бир шивә ихтијар етдин,
Әдәбијјаты новбаһар етдин.
Јағдырыб зүлмә, ҹәһлә бариғәләр,
Көстәрирдин бәјанда хариғәләр.
Ағладыб-күлдүрүрдүн инсаны.
Ағладыр мөвтүн әһли-виҹданы.

Сабирин өлүмү Сәһһәтә чох ағыр тә'сир етмишди. О узун заман матәм сахламыш, илк күнләр дәфәләрлә мәзары үстүнә кетмишди. Лакин Сәһһәт өлмәз шаирин бөјүк сәнәтинин јашајаҹағына әмин иди. О инанырды ки, «өз халгынын тәрҹүманы олан, онун бүтүн фаҹиәсини хәндәләрлә верән» бөјүк ингилабчы-сатирик вә онун сәнәти јашајаҹагдыр. О инанырды ки, бир күн шаирин «намына һејкәл гојаҹаглар»:

Еј мүҹәссәм дујғу, еј үлви бәшәр,
Еј ҹамырлыг ичрә душмүш саф зәр.
Тә'ну лә'н ејләсә һәр надан сәнә,
Ја мусаид олмаса девран сәнә,
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һејкәл јапарлар намына.

Сәһһәтин «Сабир» адлы бу мәнзумәси шаирин өлүмүнә һәср етдији икинчи ше'ри иди. Ики ил сонра, 1913-чү илдә чап олунмуш ше'риндә дә Сәһһәт Сабирин өлмәзлијиндән, әдәбијјата кәтирдији јениликдән бәһс едәрәк јазырды:

Сабир, еј ән севимли шаиримиз
Мүгтәдир, дузлу сөзлү шаиримиз!
Нечә ган олмасын сыныг көнлүм,
Сәни чох тез ајырды биздән өлүм.
Јох, јох, әсла сән өлмәдин, дирисән!
Ән бөјүк гәһрәманларын бирисән!
Гәләминлә, дилинлә, һалын илә,
Көһнәләнмәз ширин мәгалын илә.
Сүнкүләр ачмајан јолу ачдын,
Гәләминдән ҹәваһирәт сачдын.
Зүлмү, ҹәһли, тәәссүбү јыхдын,
Учалыб әрши-давәрә чыхдын.
Көстәриб чарәји-ниҹатымызы,
Нәзм гылдын нәвагисатымызы.

Сабир јарадыҹылығы һаггында әтрафлы мә'лумат верән «Сабир» (1911) адлы илк мәгаләни дә Сәһһәт јазмышды. Бөјүк шаирин бир сыра јарадыҹылыг хүсусијјәтләрини елми сурәтдә изаһ едән бу дәјәрли мәгаләдә, Сабирин әдәбијјатымыза кәтирдији јенилик, әдәбијјатда тутдуғу мөвге бир сыра јени, мараглы әдәби фактларла тәсдиг едилирди. Мәгалә мүәллифи, Сабир сәнәтинин бөјүклүјүнү онун гүдрәтли реализминдә, һәјаты доғру әкс етдирмәсиндә көрүрдү.

Сәһһәт достунун сон вәсијјәтини дә унутмамышды. Сабир һәлә Тифлисдән јазмыш олдуғу мәктубда «Өлүрсәм гәм етмәрәм. Чүнки билирәм сиз мәним а'сарымы тәб' етдирәрсиз» сөзләрилә өз әсәрләринин кәләчәк талејини она тапшырмышды. Сабирин сағлығында наил олмадығы арзусуну Сәһһәт бөјүк чәтинликләрдән, бир нечә дәфә Бакыја кәлиб-кетдикдән сонра мүәллим Маһмудбәј Маһмудбәјовун көмәклијилә јеринә јетирә билир. Сабирин әсәрләри «Һопһопнамә» ады илә 1912-чи илдә нәшр олунур. Сәһһәт бу китабын әввәлиндә Сабирин бу күн белә әһәмијјәтини итирмәмиш, шаирин һәјатыны өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәләрдән сајылан тәрҹүмеји-һалыны чап етдирмишдир. Шаирин һәјатындакы әсас һадисәләри әһатә едән бу мәгаләдә Сабир јарадыҹылығынын үмуми тәһлили вә әдәбијјатымыздакы јери дә мүхтәсәр көстәрилир. Сәһһәт «Һопһопнамә» илә ејни заманда, китаб тәртибинин көзәл бир нүмунәсини вермиш, тәртиб ишинин бә'зи елми хүсусијјәтләрини јахшы билдијини дә көстәрмишди.

«ОДЛУ БИР НӘҒМӘ ЈАЗМАГ ИСТӘЈИРӘМ»

1912-чи илдән башлајараг бир-биринин ардынча Сәһһәтин әсәрләри ајрыча китабчалар һалында чап олунур. Һәмин илдә шаирин «Сыныг саз» адлы ше'рләр мәҹмуәси, бәдии тәрҹүмәләрдән ибарәт «Мәғриб күнәшләри» (I вә II һиссә) адлы китабчалары чыхыр.

Аббас Сәһһәт бир нечә драм әсәри дә јазмышдыр. Онун «Чәһаләт сәмәрәси, јахуд бир јетимин хошбәхтлији» (1914) вә «Тағы вә Нағы» адлы әсәрләри илк ушаг пјесләриндәндир. Бундан әлава, Сәһһәт игтибас јолу илә «Јохсуллуг ејиб дејил» (1912) (А. Н. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасына бәнзәтмәдир) вә «Нефт фонтаны» (1912) кими кичик һәчмли драмлар да нәшр етдирмишдир.

Мүәллимликлә јанашы Сәһһәт о заман Азәрбајчан мәктәбләринин бөјүк еһтијач дујдуғу јени дәрсликләр јарадылмасы иши илә дә мәшғул олурду. 1905-чи ил ингилабындан сонра бир чох јени мәктәбләрин ачылмасы вә дәрс програмларынын дәјишдирилмәсилә әлагәдар олараг, бу чүр дәрсликләрә еһтијач артмышды. Чохдан бәри ишләнмәкдә олан, дәфәләрлә чап едилмиш Чернјајевскинин «Вәтән дили», Рәшидбәј Әфәндијевин «Ушаг бағчасы», «Бәсирәтүл-этфал» кими дәрсликләри артыг һәм мүндәрәчәси, һәм дә педагожи принсипи е'тибарилә јени тәләбләрә чаваб вермирди. Одур ки, 1906-чы илдә Бакыдакы мүәллимләр гурултајында гојулан мәсәләләрдән бири дә јени тәдрис програмлары әсасында мәзмунча даһа долғун дәрсликләрин јарадылмасы иди. Бу замандан башлајараг, тәчрүбәли Азәрбајчан мүәллимләри «Түрк әлифбасы» (М. Маһмудбәјов), «Икинчи ил», (Ф. Ағазадә, А. Шаиг, С. С. Ахундов, М. Маһмудбәјов вә б.), «Ушаг көзлүјү», «Күлзар» (А. Шаиг) кими јени дәрсликләр јазырлар.

Сәһһәт дә 1909-чу илдә М. Маһмудбәјовла бирликдә «Јени мәктәб» («Үчүнчү ил») адлы бир дәрслик чап етдирир. Бу китабын әһәмијјәтли чәһәтләриндән бири бу иди ки, бурада чоғрафија, тәбиијјәт, анатомија елмләри һаггында, мәктәбә, аиләјә, елмә вә саир әхлаги-тәрбијәви мәсәләләрә даир ајры-ајры мараглы фәсилләрлә бәрабәр, Азәрбајчан (Сабир, Зәрдаби, Сәһһәт) вә рус классикләринин (Крылов, Пушкин, Лермонтов, Туркенев, Толстој) әсәрләриндән нүмунәләр дә верилмишди. Дәрслијә мәзмун, дил чәһәтиндән ушагларын зөвгүнә, сәвијјәсинә ујғун парчалар, көзәл тәрчүмәләр дахил едилмишди. Ше'рләри А. Сәһһәт, мәнсур парчалары М. Маһмудбәјов јазмыш вә тәрчүмә етмишди. Сәһһәтин Лермонтовдан тәрчүмә етдији «Мтсыри» поемасы да илк дәфә бурада чыхмышдыр. Ингилаба гәдәр ибтидаи мәктәбләрдә охунан дәрсликләр ичәрисиндә «Јени мәктәб» чох мүвәффәгијјәт газанан вә јајылан дәрсликләрдән иди. 1909-чу илдән сонра тез-тез јенидән нәшр олунан вә шакирдләрин һүсн-рәғбәтини газанмыш бу дәрслик мәтбуатда да јахшы гијмәтләндирилмишди. «Тәрәгги» гәзетиндә чыхмыш бир мәгаләдә дәрслијин бә'зи мүсбәт хүсусијјәтләриндән, хүсусилә Сәһһәтин орадакы ше'рләриндән бәһс едиләрәк јазылырды: «Мәктәбләримиздә охумаг үчүн биринчи вә икинчи илин ана дили китаблары һүммәтли мүәллимләрин чалышмалары сајәсиндә һазыр едилиб; үчүнчү ил үчүн китаб лазым иди ки, о да һәмин јолда ишләјән Маһмудбәј Маһмудбәјов илә шаир Аббас Сәһһәт чәнаблары тәрәфиндән тәртиб едилиб өз вахтында мөвгеји-интишара гојулубдур.

Јени мәктәб китабынын мәһнәвијјаты он гисмә бөлүнүбдүр. Бу он гисмин беш әввәлинчиләри ушагларын тәрбијә вә тәһзиби-әхлагына хидмәт едәчәк һекајә вә ше'рләрдән, беш ахырынчы гисмләри исә ушаглара мәнфәәтли билик верән, ағлыны артыран вә нәзәрләрини итиләшдирән мәгаләләрдән ибарәтдир.

Мүәллиф чәнаблары китабын дилинә чох диггәт јетириб асан әдәби, сәһиһ Азәрбајчан дилимизин нүмунәсини көстәрмәјә мүвәффәг олубдурлар» (1909, № 206). Бир гәдәр сонра Сәһһәт јенә М. Маһмудбәјовла бирликдә «Түрк әдәбијјатына илк гәдәм» (1914) адлы мүнтәхәбат тәртиб едирсә дә, китаб мүвәффәгијјәт газана билмир. Бунун башлыча сәбәби һәр ики мүәллифин Азәрбајчанда шөһрәт тапмыш дәрсликләрин, ејни заманда мәктәбләрдә мүвәффәгијјәтлә тә'лим олунан өзләринин «Јени мәктәб» дәрслијинин ән'әнәсиндән узаглашмалары, китаба мүасир охучунун анламадығы әрәб-фарс сөзләрилә долу ше'р нүмунәләри дахил етмәләри иди. Азәрбајчан шаирләриндән анчаг Сабирин «Шаһнамә»дән етдији тәрчүмәјә јер верән тәртибчиләр түрк әдәбијјатындан да әсасән о гәдәр диггәти чәлб етмәјән, мәзмунча јекнәсәг ше'рләрдән фајдаланмышдылар.

Сабирдән сонра Сәһһәтин ән јахын шамахылы достларындан бири көркәмли маариф хадими Маһмудбәј Маһмудбәјов иди. О, «Түрк әлифбасы» (1907), «Илк гираәт» (1908), «Биринчи ил» (1909) кими дәрсликләрин мүәллифи иди, өз шаир һәмкарларыны да ушаглар үчүн әсәрләр јазмаға о һәвәсләндирмишди. Сәһһәтин илк ушаг ше'рләри јухарыда адлары чәкилән дәрсликләрдә чыхмыш вә мүәллифинә елә өз дөврүндә бөјүк шөһрәт кәтирмишди. «Чүчәләр», «Гушлар», «Јаз», «От бичини» кими классик ше'рләр бу дәрсликләрдә нәшр олунмушду. Сәһһәтин рус дилини вә әдәбијјатыны өјрәнмәсиндә, тәрчүмәчилик фәалијјәтини кенишләндирмәсиндә дә Маһмудбәјовун бөјүк хидмәти олмушдур. Шаирин рус әдәбијјатындан тәрчүмә етдији онларла әсәр Маһмудбәјовла бирликдә тәртиб етдикләри «Јени мәктәб» дәрслијиндә чап олунмушдулар («Мтсыри», «Сазандалар», «Фил вә Алабаш», «Гурд вә Гузу» вә с.).

1913-чү илдә Сәһһәт Бакыда сабиг тәләбәси Исмајыл Һәгги Вејсовла көрүшүр. Кијевдән мә'зунијјәтә кәлмиш Һәггинин мәктәб јолдашы Әләвсәт Әфәндијев илә бирликдә мүаличә үчүн Волгабојундакы Ставропола кетмәк истәдијини өјрәндикдә Сәһһәт дә Русијаны көрмәк фикриндә олдуғуну билдирир. Чохдан бәри Русијаны кәзмәк, чох севдији рус шаирләринин вәтәнини, бу јерләрин тәбиәтини көрмәк арзусунда олан Сәһһәт јенидән Шамахыја гајыдыб сәјаһәт үчүн һазырлыг көрүр.

Ијул ајынын орталарында артыг Сәһһәт ики һәмјерлиси илә Ставрополун јахынлығындакы «Кмыснаја дача» дејилән јердә динчәлирди. Беш һәфтәлик истираһәт вә сәјаһәтдән сонра шаир Шамахыја гајыдыр.

Гыса мүддәтли сәјаһәт, Ставропол вә онун әтраф кәндләриндә јашајан әһалинин һәјат тәрзи, адәт вә ән'әнәләри, хүсусилә Волгабојунун көзәл тәбиәти шаирә дәрин тә сир бағышлајыр; онда јени һиссләр, јени јарадычылыг мејлләри әмәлә кәтирир. Һәмин илдә Сәһһәт сәјаһәтдән алдығы тәәссүрат, раст кәлдији, ешитдији гәрибә әһвалат вә һадисәләр әсасында «Волга сәјаһәти» адлы романыны јазыр. Бу, шаирин илк нәср әсәри иди.

«Волга сәјаһәти» һеч јердә чап олунмамыш вә әлјазмасы галмамышдыр. Мүәллим Ҹәмо Ҹәбрајылбәјли өз хатирәләриндә бу әсәрдән бәһс едәрәк јазыр: «Бир ахшам бизә јығышмышдыг. Бир гәдәр сөһбәт етдикдән сонра, Сәһһәт адәти үзрә өз дәфтәрчәсини чыхартды. Һәр дәфә бир-бириндән мараглы вә көзәл олан ше'рә гулаг асмаға адәт етдијимиз үчүн, бу дәфә дә ше'рә гулаг асмаға һазырлашдыг. Лакин бу дәфә гыса бир ше'р илә башланан «Волга сәјаһәти» адлы бир романын башланғычына гулаг асдыг. Әсәр бәдии ҹәһәтдән чох дәјәрли вә мәзмун ҹәһәтдән чох зәнкин олдуғу үчүн, онун мабәдини сәбирсизликлә көзләјирдик. Сонракы көрүшләримиздә Сәһһәт романын һамысыны бизим үчүн охујуб гуртарды».

«Волга сәјаһәти» романынын мүәллиф тәрәфиндән охунушунда иштирак едәнләрдән бири дә тәләбәси Әбдүлгафар Маһмудов олмушдур. О да романын дәрин һиссијјатла јазылдығыны тәсдиг едир: «Волганын зәнкин тәбиәтиндән илһам алмыш Мирзә Шамахыја гајытдыгдан сонра «Волга сәјаһәти» адлы романыны јазмаға башлады. Шаир әсәрин парчаларыны бизим үчүн охујарды. Романын мәзмуну мараглы вә көзәл идисә, онда олан тәбиәт тәсвирләри даһа бәдии, даһа һејрәтамиз иди».

Тәхминән 15—18 шакирд дәфтәри һәҹминдә олан «Волга сәјаһәти» романында мәишәт сәһнәләрилә јанашы тәбиәт тәсвирләринә, јазычынын өз интибаларына, ше'рлә ифадә олунмуш лирик рич'әтләрә дә кениш јер верилибмиш. Бу хүсусијјәтләр, еләҹә дә нәсрлә мәнзум парчалардан истифадә көстәрир ки, мүәллиф ән'әнәви романчылыг јолу илә кетмәмиш, образларын, һадисәләрин романтик-сентиментал тәсвиринә үстүнлүк вермиш, тә'сирли, һисс вә һәјәҹан ојадан сәһнәләр јаратмышдыр.

1914-чү илдә Сәһһәт мәзмуну Азәрбајҹан мәишәтиндән көтүрүлмүш «Әли вә Аишә» адлы икинчи нәср әсәрини јазыр. Бурада јазычы гадын һүгугунун тапдаланмасына гаршы чыхараг, гыз гачырмаг, гызлары зорла әрә вермәк кими адәтләри тәнгид едир, еjни заманда, кәндлиләри вар-јохдан чыхаран, онлара бөјүк мүамиләләрлә пул верән сәләмчи мүлкәдарларын, таҹирләрин образларыны јарадыр. «Волга сәјаһәти» романы кими бу әсәрин дә әлјазмасы галмамышдыр.

Салман Мүмтаз Сәһһәтин чап олунмамыш әсәрләри ичәрисиндә мөвзусу «Шаһнамә»дән көтүрүлмүш «Сәјавуш» романынын да адыны чәкир.

Биринчи дүнја мүһарибәси заманы, бүтүн башга мәсәләләрдә олдуғу кими, мүһарибәјә мүнасибәт мәсәләсиндә дә демократ-

реалист вә мүтәрәгги романтик јазычыларла буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән јазычылар арасындакы мәфкурә ајрылығы ајдын шәкилдә мејдана чыхды, мүһарибә онларын ајры-ајры ҹәбһәләрдә дурдугларыны бир даһа ајдынлашдырды. Бу заман јерли Азәрбајҹан буржуазијасы чар Русијасынын мүһарибәјә дахил олмасындан истифадә едәрәк өз вәзијјәтини мөһкәмләтмәјә чалышыр вә бу мәгсәдлә мүһарибәдә чаризми мүдафиә етмәк мөвгејиндә дурурду. Азәрбајҹан буржуазијасы һәлә мүһарибәнин илк күнләриндән чар мүтләгијјәтинә садиг галачағыны вә галиб кәлмәк үчүн дөвләтә мүмкүн гәдәр көмәк едәҹәјини билдирмишди. Бакы буржуазијасынын нүмајәндәси кенерал Һ. З. Тағыјев мүһарибә мүнасибәтилә Гафгаз ҹанишининә көндәрдији 30 ијун 1916-чы ил тарихли хүсуси мәктубунда јазырды: «Мә'рузәм охунаркән падшаһыма сәдагәт вә үбудәтим нәзәрә алынаҹагдыр вә бу мә'рузә... Русијанын... душмәнләринә галиб кәлмәсини бүтүн вүҹуду илә арзу едән бир гоҹаман вәтән өвладынын сәси һесаб олунаҹагдыр».

Буржуа јазычыларынын бир гисми исә дүнја мүһарибәсиндә Түркијәнин галиб кәлмәсини арзулајыр вә бу мәгсәдлә Түркијә илә әлагәни даһа да мөһкәмләтмәјә чалышырдылар. Онлар ачыгдан-ачыға ишғалчы мүһарибәләри тә'рифләјиб, јени истилалара чағыран, исламын кечмишини идеализә едән әсәрләр јазыр, милли һиссләри ҹошдурмаға хүсуси сә'ј көстәрирдиләр.

Демократ вә мүтәрәгги јазычыларын мүһарибәјә мүнасибәти исә бамбашга иди. Онлар рус буржуазијасынын јени базарлар ишғал етмәк, һәрби сифариш вә тәдарүкләрдән варланмаг, еjни заманда, һәрби вәзијјәтдән истифадә едиб ингилаб һәрәкатыны јатырмаг үчүн башладығы вә јерли буржуазијанын өз мәгсәдләри үчүн тәрәфдар олдуғу бу әдаләтсиз мүһарибәнин әлејһинә идиләр. Биринчи дүнја мүһарибәсини Сәһһәт дә өз романтик мүасирләри кими — Һади, Ҹавид вә Шаиг кими зиддијјәтли әһвал-руһијјә илә гаршыламышды. Ҹәбһәләрдә ахыдылан күнаһсыз ганлар, төрәнән фаҹиәләр, Гафгаз ҹәбһәсиндәки дөјүшләр шаири там сарсытмышды. Бир јандан да ки, шаирин өз дәрдләри, өз һалы.

Мүһарибә илләриндә Сәһһәтин һәјаты даһа ағыр вә гәмли кечирди. Бу заман о, демәк олар ки, тәк галмышды: онун «мәһрәми-әсрары» Сабир, «ше'р диванәси» Тәрраһ өлмүш, башга габагчыл зијалылар исә Шамахыдан узаглашдырылмышдылар. Бу вәзијјәт «олдугча һәссас, шән вә көврәк гәлбә малик олан шаирдә» чох күскүн бир һал јаратмышды. О, һеч чүр јени шәраитлә ујғунлаша билмир, тәнһалығындан шикајәтләнәрәк, бу вәзијјәтдән хилас олмаг үчүн чыхыш јолу тапмырды. 1911-чи илдән сонра башланан күскүн, пәришан әһвал-руһијјә мүһарибәнин илк илләриндә дә давам едирди. Буну шаирин 1911 вә 1914-чү илләрдә Ф. Көчәрлијә јаздығы ики мәнзум мәктубун үмуми мәзмуну да тәсдиг едир:

Бир заман Насеһү Тәрраһ илә Сабир, бәндә
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә...
Лејк, чох чәкмәди дөвран бизә бидад етди,
Ах, о чәмијјәтимиз тезчә пәришан олду.
Мөвти-Тәрраһ, о сәфа бәзмини бәрбад етди,
«Сабир өлду» — демирәм, ше'р еви виран олду.
Јазмаға мане олур тәфригә дүшдүкләримиз,
«Ағларам хатирә галдыкча күлүшдүкләримиз».

* * *

Јазамам, мәндән олубдур даһа бизар гәләм,
Мән тәфәккүрдә, о сакитлијә мәчбур олмуш.
Јазамам, боғмададыр руһуму бөһрани-әләм,
Һәләчанларла көнүл чарпмада-рәнчур олмуш.

Үч ил сонра јазылмыш башга бир ше'риндә шаир јенә «әлдән кетмиш рәфиги-садигләри»ни хатырлајыр, әтрафыны достлар əвəзинə дүшмәнләрин әһатә етмәсиндән, ше'рә, сәнәтә гијмәт гојулмамасындан шикајәтләнир:

Бу гаранлыг мүһитим ичрә мәним
Гулағым һәбс, көзләрим дустаг.
Јумуругла мөһүрләниб дәһәним,
Олмуш ағзымда сөзләрим дустаг.
Галмышам мату ачизу мәбһут,
Етмишәм ләбуд ихтијари-сүкут.
Кечди мази, битир әзаб илә һал,
Үзүмә күлмәјир һәм истигбал.

Лакин бу манеәләр, мә'нәви сыхынтылар, пәришанлыг вә үмидсизлик Сәһһәтин јарадычылыг арзулары илә аловланан ирадәсини гыра билмир, о өзүндә мә'нәви дајаначаг тапа билир, елә бир «одлу-нәғмә» јазмаг истәји илә јашајыр ки, она әбәди бир шөһрәт газандырсын:

Дүрлү манеәләр олмаса сөзүмә,
Одлу бир нәғмә јазмаг истәјирәм.
Кәләчәк әсрләрдә мән өзүмә
Шанлы бир гәбир газмаг истәјирәм.

Бу «одлу нәғмә»нин јарадылмасы үчүн кәркин, ахтарышларла долу бир јарадычылыг иши башлады: бир-биринин ардынча мүхтәлиф жанрларда ири һәчмли әсәрләр јазылды, рус вә күрчү әдәбијјатларындан јени-јени тәрчүмәләр едилди, вәтәнин сијаси, мәдәни һәјаты илә бағлы кәскин, аловлу публисист мәгаләләр нәшр олунду. Нәһајәт кәркин, зиддијјәтли, романтик бир әһвал-руһијјәнин мәһсулу кими «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы јаранды[1], елә бир одлу нәғмә ки, һәгиги сәнәт адамларынын фикри, руһи чырпынтыларыны кәләчәк әсрләрә, кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг үчүн бәдии сәнәд сәвијјәсинә јүксәлә

[1] 1916-чы илдә «Игбал» гәзетиндә (№ *226, 229, 230, 231*) нәшр олунан бу поема икинчи дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында (1923, № 2) јанлыш олараг «Аббас Сәһһәтин басылмамыш мәнзумәси» гејди илә, өзү дә тәһриф едилмиш шәкилдә чап олунмушдур.

билмишди. Шаир сөзүндә јанылмамышды. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы илә о, һәгигәтән, XX әср Азәрбајчан поезијасынын көзәл нүмунәләриндән бирини јаратды, өз шаирлик гүдрәтини бир даһа нүмајиш етдирди.

Поемада тәсвир олунан Шаир сурәтинин кечирдији һәјәчанлар, сәнәт һаггында јүрүтдүјү зиддијјәтли фикирләр Сәһһәтин һәмин илләрдә кечирдији бөһранлы һаллара јахын иди. Бунунла белә мүһарибә дөврүндә шаирин јарадычылығында мүбаризлик, кәләчәјә инам, үмид мотивләри сон дәрәчә гүввәтләнир. Јарадычылығынын бу илләриндә о, ичтимаи чәһәтдән фајдалы ишләр көрмәјә, һәр чүр чәтинликләрә гаршы бојун әјмәмәјә, «гәләми атәшбар» олмаға чағыран, эталәти, бәдбинлик әһвал-руһијјәсини тәнгид едән «Шәрарә» кими әсәрләр јазыр.

Мүһарибә илләриндә Сәһһәт мәнзум әсәрләр нисбәтән аз јазмышдыр. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасыны, бир-ики кичик мәнзумәни («Вәтән», «Нәвaји-ашиганә», «Шәрарә», «Тәхлијјә, јахуд гачгын») вә күрчү шаири Николоз Бараташвилинин «Мерани» поемасындан, Акаки Серетелидән етдији тәрчүмәләри чыхсаг, јарадычылығынын бу дөврүнә аид башга мәнзум әсәрләр әлдә јохдур.

1914—1917-чи илләрдә Сәһһәт «Волга сәјаһәти» вә «Әли вә Аишә» романларындан башга һекајәләрини («Бәдбәхт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә», «Чәрраһлыг») вә сијаси, педагожи, тибби вә әдәби мөвзулара һәср олунмуш мәгаләләрини јазыр. Јарадычылығынын бу мәрһәләсиндә шаирин бирдән-бирә нәсрә бу гәдәр мејл көстәрмәси сәбәбсиз дејилди. Бу әкәр бир тәрәфдән мүһарибә дөврүнүн мүхтәлиф вә чох мүрәккәб һадисәләринә даһа кениш планда мүдахилә етмәк, чаваб вермәк еһтирасы илә әлагәдар идисә, дикәр тәрәфдән, Сәһһәтин фикир, дүшүнчә аләминдә долашан мөвзуларын, идејаларын рәнкарәнклији илә бағлы иди. Көрүнүр, дөврүн проблемләрини о публисист, алим, насир кими ишыгландырмағы даһа мүнасиб һесаб етмишди.

Сәһһәтин јарадычылыг ахтарышлары вә зиддијјәтләри мүһарибә илләриндә дә давам етмишдир. Белә ки, романтик шаир бу мәрһәләдә дә реалист әсәрләр јаратмаг һәвәсиндән узаглашмамышды. Һәлә бир аз әввәл сатирик «Кәлнијјәт» журналында «Шејх Шејпур» вә «А. С.» имзалары илә 30-а гәдәр дөврүн мүхтәлиф ичтимаи-сијаси, етик-әхлаги мөвзусунда Сабиранә сатираларла чыхыш едән шаирин 1915-чи илдә «Чәрраһлыг» һекајәси чап олунур. «Чәрраһлыг» да Сәһһәтин реалист сәнәтин сирләрини өјрәнмәјә доғру јөнәлән ахтарышларынын давамы нәтичәсиндә јаранмышды вә бу нәср нүмунәсиндән дә алынан үмуми тә'сир белә иди ки, Сәһһәт романтик сәнәткардыр, онун реалист методда јазмаг истәдији әсәрләр өз естетик-емосионал тә'сири е'тибарилә романтик әсәрләри сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишләр.

«Чәрраһлыг» А. П. Чеховун ејни адлы һекајәсинә нәзирә олараг јазылмышды. Мүәллиф адыны чәррaһ гојуб ади сәһијјә

танун-гајдаларына әмәл етмәјән, хәстә диш јеринә саф диши чәкән нашы, күт, чох данышыб аз иш көрән бир дәлләјин сурәтини јаратмаға чалышмышдыр. Һекајәдә реалист деталлар аз дејил, сурәтләрин мүкалимәләри вә мәишәт лөвһәләри дә реалистсајағыдыр. Анчаг бәдии камиллији бахымындан бу һекајә «Бәдбәхт аилә» вә «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәләриндән сечилир. Бурада ифадә сәлислији вә тәбиилији зәифдир, тәсвирдәки реалист мәнтиг, һадисәләрин типиклији вә үмумиләшдирилмәси реалист сәнәт сәвијјәсиндә дејил, ајдын һисс олунур ки, бу һекајә сәнәтин үмуми ганунларыны билән, бунунла белә реалист олмајан бир гәләм саһибинин әлиндән чыхмышдыр. Сәһһәт романтик иди, бу исә онун реализм принсипләринә там әмәл олунмуш әсәрләр јазмасыны хејли чәтинләшдирирди.

Бир нечә ил сонра «Чәрраһлыг»дакы әһвалаты ејнилә һекајә устасы реалист Ә. Һагвердијев гәләмә алды, адыны да «Диш ағрысы» гојду. Бу, артыг XX әср реалист Азәрбајчан һекајәчилијинин нүмунәләриндән бири кими јаранмышды.

Өмрүнүн ахыр илләриндә Сәһһәт ичтимаи-сијаси мөвзуларда јазылмыш публисистикаја даһа бөјүк мејл көстәрир. Бунлар шаирин һәмин мәрһәләдә дүнјакөрүшүнүн мәфкурә истигамәтини, ону дүшүндүрән, мәшғул едән проблемләри ајдынлашдырмаг үчүн зәнкин материал верир.

«ГҮТБИ-ШИМАЛДАН ТҮЛУ ЕДӘН ҺҮРРИЈЈӘТ КҮНӘШИ»

Сәһһәт 1917-чи илин февралында чаризмин — истибдад јувасынын деврилмәсини, Русијада буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсини белә адландырмышды — «һүррijјәт күнәши». Беләликлә, бу күнәшин истиси илә гызынмаға чалышан, һәлә онун әсл сијаси маһијјәтини дәрк етмәјән шаирин һәјатында јени бир дөвр башлајыр, гызғын ичтимаи, мәдәни-фәаллыг дөврү! О бир тәрәфдән маариф саһәсиндә чалышыр, Шамахыда ингилабын төрәтдији вәзијјәтә даир мәгаләләр јазыр, мүхтәлиф мәдәни, сијаси тәдбирләрдә иштирак едир, дикәр тәрәфдән дә әсрләрдән бәри гардаш олан Азәрбајчан вә ермәни халглары арасында әдавәт салмаг үчүн дәридән чыхан милләтчиләрә гаршы чидди мүбаризә апарыр, бу мүнасибәтлә Шамахынын габагчыл зијалылары илә бирликдә тәдбирләр кечирир. Һәмин илдә о, ејни заманда М. Маһмудбәјов, Ә. Әминзадә вә башга маариф хадимләрилә бирликдә јени ачылмыш дарулмүәллиминин курсунда мүәллимлик едирди. Белә гарышыг әјјамда Сабири дә унутмурду, бөјүк сатирикин өлүмүнүн алты иллијинә һәср едилмиш јығынчагда о курсун тәләбәләри үчүн әтрафлы бир мә'рузә етмиш вә һаггында јазмыш олдуғу сон ше'ри охумушду. Мәтбуат бу һадисәни «Шамахыда Сабир күнү» ады илә гејд етмишди: «...һәмин ијул ајынын 12-дә Шамахыда мүәллимләр курсунда иштирак едән мүәллимләр мәрһум Сабирин алты иллик јөвми-вәфаты

мүнасибәтилә биринчи шәһәр мәктәбиндә бир әдәби сәһәр тәртиб етмишдиләр. Саат 12-дә мәчлис ачылыр. Әввәл А. Сәһһәт чәнаблары мәрһумун тәрчүмеји-һалы илә һазируну ашина едир вә һәмин күнә даир мәрһумун һаггында сөјләдији ше'ри охујур. Сонра мүәллимләр тәрәфиндән мәрһумун өз ше'рләри охунур... Әләлхүсус Сәһһәт чәнабларынын сөјләдији ше'р хәлајигдә јени бир руһ әмәлә кәтирир».

* * *

1905-чи илин 23 февралындан башлајараг 1917-чи илин 20 нојабрына гәдәр Сәһһәтин Азәрбајчан мәтбуатында ијирмијә јахын мәгаләси чап олунмушдур. Онун 1917-чи илә гәдәр јазылан мәгаләләри әдәбијјат, милли адәт-ән'әнә, маариф-мәдәнијјәт мәсәләләринә һәср едилмишсә («Тәзә ше'р нечә олмалыдыр», «Сабир», «Сыныг саз» вә «Мәғриб күнәшләри» китабларына јазылан мүгәддимәләр, «Е'дади мәктәбләрдә милли тәрбијә», «Мәктәбләрдә ана дили», «Милли идеаллар» вә саир), ингилабдан сонра «Шамахыдан» ады алтында дәрч етдирдији мәгаләләр сијаси мәзмундадыр.

Сәһһәт маарифчи романтик иди, XX әср Азәрбајчан маарифчилијинин бир чох сәчијјәви идеја-естетик хүсусијјәтләри она да аид иди. Шаир бүтүн әдәби-ичтимаи фәалијјәти боју маарифи, елми халгын мүасир милләтләр сәвијјәсинә јүксәлмәси, азад вә мүстәгил олмасы, ичтимаи тәрәггиси үчүн әсас васитәләрдән бири һесаб етмишдир. Буну биз онун бәдии јарадычылығы кими публисист әсәрләриндә дә көрүрүк. Бәс дөврүнүн габагчыл бир шәхсијјәти кими Сәһһәт конкрет олараг һансы мәдәни тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини ирәли сүрүрдү? Бу тәдбирләрин маһијјәтиндә һансы дүнјакөрүшү дајанырды?

Бу мәсәләләрдән бири Азәрбајчандакы рәсми мәктәбләрдә («рус-татар», кимназија вә реални мәктәбләрдә) Азәрбајчан дилинин там һүгуглу фәнләр сырасына кечирилмәси иди. О, бу фикирдә иди ки, ана дилинин елликлә өјрәнилмәсинә вә онун мүнтәзәм тәдрисинә наил олмадан һәгиги вәтәндашлар јетишдирмәк олмаз. Дил һәр халгын варлығыны тәсдиг едән, кәләчәјини шәртләндирән ән гүдрәтли амилләрдән биридир.

XX әсрин әввәлләриндә ингилаби вә мүтәрәгги фикир чәбһәсиндә дуран тәрәггипәрвәр сијасәт вә мәдәнијјәт хадимләри мәһкум милләтләрин ана дили уғрундакы мүбаризәсини онларын азадлыг уғрундакы мүбаризәләриндән ајырмамышлар. Чүнки, Русија пролетариатынын мәнафеји тәләб едирди ки, онларын сәрбәст тәһсил ала биләчәкләри, өз милли мәдәнијјәтләрини инкишаф етдирә биләчәкләри бир дилдән истифадә һүгугуна малик олсунлар. Белә бир дил исә, шүбһәсиз, ана дили иди.

Бу мәгсәдлә габагчыл Азәрбајчан зијалылары, ингилаби мүбаризәјә гошулан зәһмәткешләр чаризмин мүстәмләкә сијасәти-

нә гаршы мүбаризә апараркән, һәм дә мәктәбләрдә ана дили тәдриси һүгугуну да әлдә етмәјә чалышырдылар. Әдәбијјат вә маариф хадимләри исә (Н. Нәриманов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Сабир, Ә. Һагвердијев, А. Шаиг, Ф. Көчәрли вә б.) ана дилинин сафлығы вә әчнәби сөзләрдән тәмизләнмәсини һәм дә онун тә'лим вә тәдриси уғрундакы мүбаризә илә әлагәләндирир, мәтбуат сәһифәләриндә бу мәсәләнин ишыгландырылмасына бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Ф. Көчәрли јазырды ки, «Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир». А. Шаиг дә ејни фикирдә иди: «Јашамаг мәгамында олан һәр бир гөвм јалныз мүкәммәл әдәби дилә малик олмаг сајәсиндә јашаја биләр».

Бу һәгигәт Сәһһәт үчүн дә кизли дејилди вә дөврүнүн фәал шәхсијјәти кими фасиләсиз олараг, бир чох маариф вә мәдәнијјәт хадимләринин мәһз фасилә вердикләри бир вахтда о һәмин мәсәлә илә ҹидди мәшғул олмаға башламышды. 1915—1917-чи илләрдә јаздығы «Е'дады мәктәбләрдә милли тәрбијә», «Мәктәбләрдә ана дили» вә «Милләт мәҹлиси» мәгаләләриндә о, мәктәбләрдә ана дилинин там һүгуглу фәнләр сырасында кечирилмәсинин вахты чатмасындан вә ону мәктәбләрдә нечә тәдрис олунмасы методикасындан данышыр, һәтта бүтүн фәнләрин ана дилиндә кечилмәси нәзәрдә тутулан милли мәктәбләрин ачылмасыны ирәли сүрүрдү. Мөвҹуд вәзијјәт тәдрисдә белә ислаһатлар апарылмасыны тәләб едирди. Чүнки шаирин өзүнүн дәрс дедији мәктәбдә олдуғу кими башга мәктәбләрдә дә ана дилинә әһәмијјәт верилмирди:

Бурда дәрс вердијим беш-он илдир,
Дејирәм һәр заман ки: «гејрәт един,
Түрк дили бир көзәл, ширин дилдир,
Ону өјрәнмәјә һәмијјәт един».
Етмәјир кимсәјә сөзүм тә'сир,
Олурам күндә бир сајаг дилкир.
...Өз дилин билмәк истәјән јохдур,
Вәтәнин, милләтин севән јохдур.
Аталар вермәјир һеч әһәмијјәт.
Сөнмүш онларда һисси-миллијјәт.

1914-чү илдә Ф. Көчәрлијә көндәрдији мәктубунда ана дилинин тәдрисиндә јаранмыш бу ағыр вәзијјәти шәрһ едәндән бир ил сонра Сәһһәт әсаслы шәкилдә һәмин мәсәлә илә мәшғул олмаға башлајыр, күрҹү гәзетләриндән мисаллар кәтирәкәтирә Азәрбајҹанда да тәдрис ислаһаты кечирилмәсини зәрури һесаб едирди. О, көстәрирди ки, 1916-чы илләрин әввәлләриндә маариф хадимләринин тәшәббүсү илә Күрҹүстан мәктәбләриндә ана дилинин тә'лимини јахшылашдырмаг ишиндә бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдүр, ана дили әсас фәнләр сырасына дахил едилмиш, тә'лим саатларынын сајы артырылмыш, һәм дә бүтүн шакирдләр үчүн мәҹбури е'лан олунмушдур. Ејни тәдбирләри башга халглар да һәјата кечирмәјә башламышдылар. Онлар Гафгаз мүсәлманларыны да бу мәтләбдә онларла мүттәфиг олуб биркә чалышмаға» чағырырды[1].

Сәһһәт ана дилинин јүксәк сәвијјәдә өјрәнилмәсини бир нечә ҹәһәтдән әһәмијјәтли сајырды. Онун фикринчә, ана дилини камил билән һәр тәләбә өз исте'дадыны инкишаф етдирмәк, «әгли вә зеһни сәвијјәсини јүксәлтмәк», һәгиги вәтәндаш кими јетишмәк үчүн тәбии имканлар газаныр. Ана дилинә биканә олан јенијетмә өз халгына, онун адәт-ән'әнәсинә дә биканә бөјүјүр, милли вүгарыны итирир, нәјә вә кимә хидмәт етдијини мүәјјәнләшдирә билмир: «...е'дади мәктәбләрдә ана дилинин мә'гуланә гајда тәһтинә алынмасы саир дәрсләрдә вә шакирдләрин исте'дадларынын артмасына сәбәб ола биләр вә мүтәллимләрин әгли вә зеһни сәвијјәсини јүксәлтмәјә мүҹиб олар».

Бунун үчүн Сәһһәт халгын бүтүн габагчыл нүмајәндәләрини фәалијјәтә, иш көрмәјә чағырырды, «бир әлдән сәс чыхмаз»—дејә үзүнү онлара тутуб үрәк јанғысы илә дејирди: «...Әфради-милләтдән һәр кәс кәрәк өз өһдәсинә дүшән вәзифәни ифа етмәкдә гејрәт көстәрсин... бу әсри-һазырда, милләтләрин чарпышдығы бу заманда бош отуруб гуру бир истимдад илә вахт кечирмәк мә'сијәтдир. Јашамаг истәјирсән, кәрәк чалышалым... ҹәмијјәтләр тәшкил едәлим; авам күтләнин башыны бир јерә топламаға, үмуми руһу јенириләшдирмәјә чалышалым».

Мараглыдыр ки, бүтүн бу јени тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә мүәллимләрә биринҹи дәрәҹәли јер верилирди. Шаир бу фикирдә иди ки, белә тәдбирләрлә әсасән «ел мүәллимләри» мәшғул олмалыдырлар: «...бурада зәнни-аҹизанәмә көрә вәзифәнин ән ағыры, ән зәһмәтли һиссәси ел мүәллимләринин өһдәсинә дүшүр. Һамыдан артыг кәрәк онлар ҹидди сурәтдә ишә киришсинләр, әзм көстәрсинләр, тәпәрли олсунлар. Гоншу милләтләрин мүәллимләри нечә ҹидди-ҹәһд илә чалышырларса, нечә гејрәт көстәрирләрсә, биз дә онлардан ибрәт дәрси алалым».

Көрүндүјү кими шаир һәлә дә мүһүм ичтимаи тәдбирләрин маариф хадимләри васитәсилә һәјата кечириләҹәјинә үмид бәсләјирди. Онун нәзәриндә мүәллим — ичтимаи хадим, бүтүн мәдәни тәдбирләрә башчылыг едән, онлара истигамәт верән фәал бир шәхсијјәт олмалыдыр, о, өз фәалијјәтини әсла мәктәблә мәһдудлашдыра билмәз. Хүсусән вәтәнин белә мүрәккәб, зиддијјәтли бир чағында!

Шаир мүәллимләрә мүраҹиәтән дејирди ки, «вахт кечир, заман бизи бәкләмир»[2], инди әл-әлә вериб, истираһәти бурахыб фәалијјәтә башламаг, «мәҹбури тә'лим ганунуну тәтбиг» етмәк уғрунда мүбаризәјә башламаг лазымдыр. Азад ҹәмијјәт гурмаг

[1] Һәмин илләрдә Ҹ. Мәммәдгулузадә дә «Молла Нәсрәддин»дә (2 феврал 1917) «Гејрәт» адлы фелјетонунда Тифлис маарифчиләринин ана дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг үчүн һәјата кечирдикләри тәдбирләри алгышлајыр вә Азәрбајҹан мәктәбләриндә ана дилинин тә'лиминә е'тинасыз јанашан зијалылары, дума вәкилләрини тәнгид едирди.

[2] Көзләмир.

452—15

үчүн бу ҹәмијјәти идарә едән савадлы, гејрәтли вәтәндашлар јетишдирилмәлидир, «ҹәмијјәти-идарәјә малик олмаг үчүн», «ҹүмһуријјәти-руһа» малик олмалыјыг: «Әкәр милли мәктәбләримиз олсајды, әкәр милләтимизә хор бахмасајдыг јахуд үмуми, мәҹбури тә'лим гануну тәтбиг олунсајды, букүнкү күн бу һала галмаздыг... **Инди нә етмәли?... зәнни-аҹизанәмә көрә инди истираһәти милләтә фәда етмәлијик... һүррijјәт вә мәшрутијјәт бабына садә вә асан бир дил илә ҹамаата бәјанат вермәк, әмнү асајиши бәрпа етмәк, һүррijјәтин мөһкәм вә пајидар олмасы хүсусунда тәлгинат вә тәблиғатда булунмалыдыр... дурмаг вахты дејил, ишләмәк, чалышмаг вахтыдыр...**

Еј халгын бәркүзидә алимләри, еј милләтин мөһтәрәм мүәллимләри! Үмиди-истигбал сизәдир. Милләтин көз дикәҹәји сизләрсиниз. Гошунуз милләтин имдадына, гошунуз... Милләтин сәвијјәји-фикријјәсини, јүксәлтмәјә, балалары пәрваз етмәјә чалышыныз... Тә'лимләринизә илә ҹаһанын чөһрәсини сизләр дәјишдирә биләрсиниз, еј мүәллим әфәндиләр».

Сәһһәт өзү белә мүәллим иди вә бүтүн өз мүасир мүәллим вәтәндашларыны халгын иҹтимаи һәјатында фәал иштирака чағырырды.

Сәһһәт дејирди ки, «иш јалныз дил билмәклә», мүәллимләри фәаллашдырмагла битмир. Бунунла јанашы, халгын мә'нәвијјатыны, һиссијјатыны тәрбијә етмәк, адәтләрини өјрәнмәк, бир сөзлә, ону милли зәминдә инкишаф етдирмәк лазымдыр. Башга милләтләрә алудә олмаг јох, онлардан өјрәнмәк лазымдыр. «Өз гәдрини билмәјәнин гәдрини өзкә һеч вахт билмәз». Милләтләр бәрабәр, бир-биринә үстүнлүк вермәдән тәрәгги етмәлидирләр: «...бәс букүнкү күндә бу милләтләр мүһарибәси нә үчүндүр? Јәгин ки, бир милләтин дикәр милләтә үстүнлүк етмәсинин габағыны сахламаг үчүндүр».

Бу көрүшләрдә Биринҹи дүнја мүһарибәсинин империалист характерләри нәзәрдән гачырылса да милли-мәдәни инкишафын үмуми принсипләри габагҹыл мөвгедән мүәјјәнләшдирилирди.

Милли һиссијјат, милли адәт-ән'әнә дејәндә Сәһһәт һансы конкрет мәсәләләри нәзәрдә тутурду? Шаирин мүһарибә дөврү публисистикасы бу суала ајдын ҹаваб верир. Бура вәтән вә халг мәһәббәти, ана дили вә әдәбијјата мүнасибәтлә јанашы ајры-ајры милли адәт-ән'әнәләрдән нечә истифадә етмәк кими мәсәләләр дахил иди. Шаир белә бир нәтиҹәјә кәлмишди ки, һәр һансы халг әкәр өз дилинә, әдәбијјатына, адәтләринә — бир сөзлә, мә'нәви хәзинәсинә биканәлик көстәрирсә, о, мүтләг башга халгларын тәглид, јамсылама јолуна дүшәҹәкдир. Бу һәгигәти баша дүшмәјәнләрә Сәһһәт гәзәблә дејирди: «Биздә миллијјәт дујғусу өлүр. Һәр шејдә авропалылары тәглидән бүтүн варлығымызы унутмаға, һүррijјәти-миллијәмизи гејб етмәјә мајилик. Мә'сум балаларымызы һәлә көз ачмамыш хариҹи мүрәббијәләрә тәслим едирик. Бәдбәхт балаларымызын дүнјаны билмәмишдән, танымамышдан руһуну зәһәрләјиб өлдүрүрүк... Чүнки инсанын һәгиги

руһу дәјанәт вә миллијјәтдир. О зәһәрләндикдән сонра, о мәһв олдугдан сонра јердә нә галыр? Ҹансыз бир ҹәсәд».

Ана дилини, әдәбијјатыны билмәјән, Азәрбајҹан дилиндә чыхан гәзетләри охумајан вә халг бајрамларыны кечирмәјәнләри— Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «оброзованныларыны» Сәһһәт дә лаға гојур, өзү демишкән бу «господинләри» мәдәни милләтләрдән, гоншу рус вә күрҹү халгларындан өјрәнмәјә чағырырды. Шаир белә бир факты үрәк јанғысы илә хатырладырды ки, «севкили Сабиримизин китабынын нәшри үчүн бир доктор, бир инжинер, бир адвокат бир гәпик дә ианә вермәди». Гәзетләримизин дилинин чәтинлијини бәһанә едәнләр «лап асан дилдә јазан «Молла Нәсрәддин»и белә охумурлар.

Шаир Азәрбајҹанын габагҹыл, маарифпәрвәр зијалыларыны беләләринә гаршы гојур, онларын фәалијјәтиндән үрәкдолусу данышырды. «Милли идеаллар» адлы мәгаләсиндә о үмумхалг мәзмуну дашыјан јајылмыш адәтләрин, мәрасимләрин кениш шәкилдә кечирилмәсини халгын мә'нәви тәрбијәси үчүн әһәмијјәтли һесаб едирди. Новруз бајрамыны о белә бајрамлардан сајырды. Ҹәмо Ҹәбрајылбәјлинин Шамахы «Русски-татарски» мәктәбиндә кечирдији Новруз бајрамы шәнлијини Сәһһәт бу бахымдан јүксәк гијмәтләндирмишди: «...ҹаван шаирләримиздән вә габил мүәллимләримиздән Шамахы шәһәринин биринҹи «русски-татарски» мәктәбинин назири Ҹәмо Ҹәбрајылбәјли ҹәнаблары ахырынҹы чаһаршәнбә ахшамы өз мәктәбиндә биринҹи дәфә олараг ушаглар үчүн бојлә бир мүсамирә дүзәлдиб хонча бәзәди, христианлар јолка бәзәдији кими Ҹәмо Ҹәбрајылбәјли ҹәнаблары да дүрлү ушаг ојунҹаглары илә, рәнкбәрәнк бајраглар илә, әлван чичәкләр вә шамлар илә үч мәртәбә гајәт рәнкин көзәл бир хонча бәзәмишди. Мәктәбин залында рәнкбәрәнк фануслар илә чирағбан јаныб хончаја даир шәргиләр, Новруз бајрамына мүнасиб ширин нәғмәләр вә ушагларын дәрс китабларында охудуглары азәрбајҹанча, русча әзбәр һекајәләр, ше'рләр охутдугдан сонра милли мусиги нәғмәләримиз илә һәр кәсин гәлбиндә бир миллијјәт дујғусу ојандырды. О ҹәнабын бу тәшәббүсү милләтпәрәстанәсинә даир әрзи-тәшәккүрат едиб саир үрәфамыздан да милли адәтләримизи һәмишә нәзәрдә тутмаларыны тәманна едирәм. Зира ки, бунларсыз милләт јашамаз, бунлар бизим идеалларымыздыр».

Сәһһәт милли тәрбијәнин үфүгләрини нисбәтән мәһдуд тәсәввүр етсә дә чаризмин мүстәмләкә сијасәти нәтиҹәсиндә јаранмыш дөзүлмәз вәзијјәтдән хилас олмаг үчүн јоллар да көстәрирди, әлбәттә, маарифчилик чәрчивәсиндә олан јоллар.

* * *

Феврал ингилабы Сәһһәтин көрүшләриндә, публисистиканын мәфкурә вә мәзмунунда бөјүк дәјишиклик әмәлә кәтирир. Онун мәгаләләри сырф сијаси мәзмун алыр. Бу мәгаләләрдә әсасән

Шамахыда ингилабдан сонра баш верән мүһүм һадисәләрдән данышылыр. Ингилаб шаирдә истибдад вә әсарәтин ләғв едиләчәјинә вә бунун әвәзиндә «һүгугча мүсави һүрләр аләминин» јаранначағына дәрин бир инам јаратмышды. Бир чох мүасирләри кими о да әввәлчә елә күман едирди ки, чаризмин јыхылмасы илә бүтүн «сијаси ишләр» саһмана салыначаг, арзу етдији «һүррләр дүнјасы» гурулачагдыр. Феврал ингилабынын гәләбәси хәбәринин Шамахыја чатмасыны көрүн шаир нечә бөјүк севинч вә һәјәчанла тәсвир едир: «Бөјүк Русијанын мө'чүзнүма ингилаб хәбәри шәһәримизә јетишдикдә үмуми әһалидә гәрибә һаләтирүһијјәләр төрәтди. Бә'зи кимсәләр бөһт вә һејрәт аләминә далмыш, инанмаг истәмәди. Бә'зи кәсрәти-фәрәһ вә сүрурундан чылдырмаг дәрәчәсинә кәлди. Гаракүруһ фиргәсинә мәнсуб бә'зи һөкумәт мә'мурлары чашыб изтираба дүшдүләр. Мүзтәриб көнүлләр тәскин тапды, инанмајанлар инандылар. Ишин белә олмасыны севмәјәнләр јаса батдылар.

Икинчи күн әср чағы рус килсәсинин чүнбүндә ваге олан мејдана чамаат топланды. Бу һала гәдәр беш нәфәрин бир јерә чәм олмасына мүманиәт едән полис нәфәраты бу һала биканә дурараг тә'сирсиз галды. Бир нечә нәфәр мүстәсна олараг, үмум әһалинин үзүндә бир шөвг вә мәсәррәт ә'сары нүмајан олду. Һәр кәс горхусуз, үркүсүз өз фикрини, өз душүнчәсини, өз әгидәсини бәјан едир. Һәр кәсин ағзындан елә сөз, елә кәлмәләр ешидилир ки, беш күн бундан ирәли о сөзләр онун ганынын баһасы иди.

Бунун сәбәби нәдир? Һүррijјәт! Еј бөјүк шаирләрин, әдибләрин пәрәстидеји-руһу! Еј фириштеји-асимани! Күнләр, ајлар дејил, илләр илә һәсрәти-чәмалы илә гара күнләрдә галан милләтин ишыглы ситарәси! Еј һүрријјәт мәләји!

Еј тари-зүлфүнә дили-диванәләр фәда,
Чанлар дејил, гүдумуна чананәләр фәда.
Мән көрмәдән чәмалыны гурбанын олмушам,
Шәм'и көрүб олурса да пәрванәләр фәда.

...Гапалы ағызлардан гыфыллар көтүрүлдү. Бөјүк-кичик, ә'ла-әдна, бәј-рәијјәт, забит-әскәр... һәр кәс һүгугча мүсави олараг сајеји-һүрријјәтдә ичтима етдиләр».

Әлбәттә, бу илк тәәссүрат иди, буржуа-демократик ингилабынын илк мүвәффәгијјәтләринин тә'сирилә јаранан дујғулар иди. Лакин шаирин «илләрлә көзләдији һүрријјәт мәләји» «мәләк» мәфһумунун өзү гәдәр мөвһуми, думанлы иди. Азадлыг-һүрријјәт анлајышы һәлә онда ајдын сијаси мә'наја малик дејилди, бәлкә шаирин әдәби јарадычылығында олдуғу кими, дүнјакөрүшүндә дә романтик, хәјали маһијјәт дашыјырды. Тәсадүфи дејилдир ки, о өзү дә һүрријјәт «фириштеји-асиман»—көјләрин мәләји адландырыр.

Доғрудур, о, һәмин мәгаләсиндә азадлыға синифли чәмијјәтдәки зиддијјәтләри, «ә'ла илә әдна», «бәјлә рәијјәт» арасында олан фәрги арадан галдыран, «һәр кәси һүгугча бәрабәр едән» бир мә'на верир. Лакин шаирин бу фикирләри һеч бир конкрет дүнјакөрүшә, тарихи дөврә бағланмадығы үчүн һавадан асылы бир вәзијјәтдә галыр. Бунун нәтичәсидир ки, о, бә'зән үмумијјәтлә, чәмијјәтдәки ганунлара инсанын мәнлијини буховлајан амилләр кими бахыр, һәтта һәр чүр өзбашыналыг, сәрбәстлик она азадлығын шө'ләси, гығылчымы кими көрсәнир.

Феврал ингилабы Сәһһәтин мүасири романтик Һадидә дә ејни руһ, тәәссүрат ојатмышды. «Һүрријјәт шәнлији вә үлви мәнзәрәләр» адлы мәгаләсиндә шаир ингилабын јаратдығы «үлви мәнзәрәләрдән» вәчдә кәлир, ингилабы «һүрријјәт күнәши» адландырараг «сөндүрүлмүш фикирләрә, дондурулмуш руһлара һәрарәти-һүрријјәт» верәчәјинә инам бәсләјир. Сәһһәт кими Һадидә дә ингилаба бу мүнасибәт онун илк мәрһәләдә һәм дә милли истиглалијјәт шүары алтында кетмәсилә әлагәдар иди. Әсрләр боју әзилән Русија милләтләри илк дәфә залимләрлә, мүстәмләкәчиләрлә үзбәүз дөјүш үчүн имкан тапмышдылар. Лакин ингилабдан сонра һадисәләрин кедиши тамам башга шәкил алды.

Сәһһәтин ингилаба вә онун кәтирдији «һүрријјәт»ә мүнасибәтилә о заман «бөјүк һүрријјәт» — дејә гәзет сәһифәләрини долдуран буржуа публисистләри арасында мүһүм ајрылыг вар иди. Онлар өз синифләринин сијаси мөвгејини мүдафиә едирдиләр. Бу мөвге исә ајдын иди; Азәрбајчан буржуазијасы өзү үчүн мүәјјән азадлыглар, еләчә дә милли-мәдәни мухтаријјәт әлдә етмәк арзусунда иди, һакимијјәти өз әлиндә мәркәзләшдирмәјә чан атырды.

Сәһһәтин азадлыг идејалары исә һаким синифләрин мәнафеләрилә әсла ујғун кәлә билмәзди. Одур ки, кетдикчә ингилабын буржуа сәчијјәсини, онун халг һәјатында һеч бир әһәмијјәтли дәјишиклик јаратмадығыны көрән шаир чох чәкмәдән јени вәзијјәтин өзүнү дә тәнгид етмәјә башлајыр. О көрүр ки, феврал ингилабы халгын арзуларыны һәјата кечирә билмәјәчәкдир, чүнки о, асајиш әвәзинә сијаси «интригалар»а мејдан верди, јени јаранан ичраијјә комитәләри, мүхтәлиф тәшкилатлар һаким синифләрин сәрәнчамына кечди, «халг ачлыг бәласына мә'руз галды». Шамахыдакы өзбашыналығы, һәрч-мәрчлији тәнгид едән мәгаләсиндә шаир ингилабын көзләнилән нәтичәни вермәдијини тәәссүфлә јазырды: «һасили-кәлам, һүрријјәт вә мәшрутијјәтин анчаг ады кәлмиш, өзү кәлмәмишдир. Сабир мәрһум демишкән:

Көһнә идарәмиз дурур,
Рәнки дә солмујуб һәлә».

Һәмин дөврдә Бакыда нәшр олунан фәһлә гәзетләри сәһифәләриндә дә феврал буржуа ингилабынын јерләрдә әсаслы дәјишиклик әмәлә кәтирмәдијиндән, мүвәггәти һөкумәтин буржуа характериндән бәһс едән јазылара кениш јер верилирди. Чәнуби Азәрбајчан болшевикләринин «Әдаләт» партијасынын органы

олан «Бајраги-әдаләт» журналынын илк нөмрәләриндән бириндә бу һагда јазылырды: «...Биз көзләјирдик ки, бүтүн идарәләрдә тәбәддүлати-әзимә ваге олачаг. Һаман һөкумәти-залимәнин ишарәсилә кирибанымыза дүчар оланлар, идарәләрдән говулачаглар вә онларын мөвгеләри намускар мә'мурлуға тапшырылачаг.

Фәгәт, мә'тәәссүф, көһнә һамам, көһнә тас...» (1917, № 2).

Һәгигәтән, 1917-чи ил ингилабындан сонра Мәркәзи Русијада олдуғу кими «учгарларда» да мүһүм дәјишиклик јаранмамышды. Чаризмин јыхылмасы вә Милјуков-Керенски һөкумәтинин мејдана кәлмәси кәдәрли мәнзәрәни әсла јахшылашдырмамышды, чүнки јени јаранмыш дөвләт В. И. Ленинин дедији кими, «буржуазијанын вә буржуалашмыш мүлкәдарларын» нүмајәндәләриндән ибарәт јени бир дөвләт һакимијјәти иди. Јерләрдә ејни вәзијјәт һөкм сүрүрдү, һакимијјәт буржуазијанын, мүлкәдар вә дин нүмајәндәләринин әлиндә мәркәзләшмишди, онлар бир чох һалларда ингилабын буржуа ингилабы олдуғу, сосиалист чеврилишинин Русијада һәјата кечирилә билмәмәзлији мөвгејиндә дуран есер-меншевик гүввәләри илә дә бирләшир, онларла әлбир һәрәкәт едирдиләр: «...Мүвәггәти һөкумәт Русијанын рус олмајан милләтләринин мүстәмләкә әсарәтиндә сахланмасы тәрәфдары иди. Азәрбајчаны вә бүтүн Загафгазијаны өз мүстәмләкәси һесаб едән мүвәггәти һөкумәт Азәрбајчан халгына вә Загафгазијанын башга халгларына, демәк олар ки, һеч бир сијаси һүгуг вермәмишди... Мүвәггәти һөкумәтин јерли һакимијјәт органлары һаким милләтчилик руһу илә ашыланмыш сијасәт јеритмәкдә давам едирдиләр. Мәктәбләрдә тәдрис, идарәләрдә каркүзарлыг кечмишдә олдуғу кими јалныз рус дилиндә кечилирди. Азәрбајчанлылара һүгугсуз «јад халг» кими бахан чар ганунлары гүввәдә галмышды. Мүвәггәти һөкумәт милли һәрәкаты амансызчасына јатырыр, амма өзүнүн шовинист сијасәтини чох мәһарәтлә вә пәрдәли сурәтдә јеридирди»[1].

Белә мүрәккәб вәзијјәтдә гүввәләрин ингилаби, мәфкурәви мәнсубијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк, өзү дә Шамахы кими милли тәркиби мүхтәлиф олан шәһәрдә Сәһһәт үчүн чәтин иди. Анчаг Шамахы мәктубларындан мүәјјән етмәк олур ки, шаир бә'зи сијаси һадисәләрә ајыг көзлә гијмәт верә билмишдир. О, 1917-чи ил һадисәләри заманы ингилабчыларын, демократик тәшкилат вә партијаларын фәалијјәтинә мүсбәт јанашыр вә онлара рәғбәт бәсләјирди, Шамахыда провокаторларын гызышдырдығы милли әдавәтин гаршысыны алмаг үчүн белә партијалары көмәјә чағырырды.

Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра пролетариат вә әһалинин башга ингилабчы тәбәгәләри тәрәфиндән јарадылмыш фәһлә-солдат депутатлары Советләринә дә Сәһһәт рәғбәт бәсләјирди. Мәгаләләриндән бириндә о, Шамахыда фәһлә-солдат депутатлары Советинин јарадылмасыны, она сонралар Азәрбајчанда партија хадими сәвијјәсинә јүксәлмиш Әлиһејдәр Гарајевин сәдрлик етмәсини сијаси һәјатда фәрәһли бир һадисә кими гијмәтләндирирди («Ачыг сөз» гәзети, 30 мај, 1917). Сәһһәтин Әлиһејдәр Гарајевин илк ингилаби фәалијјәтинә мүнасибәтиндән хатирәләр дә хәбәр верир. Бир хатирәдә охујуруг: «Ингилабчы Әлиһејдәр Гарајев дә Аббас Сәһһәт мүәллимин истәкли тәләбәләриндән иди. Шаир онун атасы вә хүсусән әмисилә јахындан һагг-салам сахлајырды. 1917-чи илдә болшевикләр партијасынын гәрары илә Әлиһејдәр Шамахыја кедир, орада јығынчаглар кечирир, өзәкләр тәшкил едир. Бу заман бир нечә нәфәр она суи-гәсд һазырлајыр. Мирзә бундан хәбәр тутур, өзүнү тәһлүкә гаршысында гојмасына бахмајараг Әлиһејдәркилә кедир вә кечә тә'кид едәрәк ону Шамахыдан Күрдәмирә јола салыр».

Бу да чох әһәмијјәтлидир ки, Бөјүк Октјабр ингилабындан сонра Шамахыда мүһафизәкарларын, фитнәкарларын, провокаторларын фәаллығынын сәбәбини Сәһһәт «һәвәскар фәһлә фиргәләринин» јохлуғу илә изаһ едирди: «...әсәбиликдән чылдырмаг дәрәчәсинә кәлмиш әһали каһ әрзаг комитәсинә, каһ кооператив дүканларына һүчумлар едиб өз интихабкәрдәләри олан мә'мурлары сөјмәк вә вурмаг илә мин нөв рүсвајчылыглар төрәдирләр. Лакин бу да јенә сәһлдир, буна да тәһәммүл етмәк олар. Фәгәт бунларын һамысындан бәдтәри провокаторлуг бәласыдыр ки, онунла мүбаризә етмәк һәр шејдән мүшкүлдүр...

Гафгазијанын гејри шәһәрләриндә, бәрәкәт версин, мүтәдир чамаат хадимләри, фәал демократија фиргәләри мөвчуд олдуғундан провокаторлуғун габағыны ала билирләр. Лакин бизим бәдбәхт Шамахымызда нә карашинә милләт башчылары, нә һәвәскар фәһлә фиргәләри вар ки, о мәнһус провокаторлуғун өнүнү ала билсинләр. Заваллы мүсәлманлар бир нечә сәрсәри гасибләрин әлиндә базичә галмышлар».

Халгын ағыр күзәранындан, «ачлыг бәласындан, гәһәтликдән» бәһс едән башга мәгаләсиндә исә Сәһһәт милли гырғын салмаға чалышан «гара үрәкли провокаторларын» ич үзүнү ачыр, онларын гурдуглары һијләләри ифша едир. Мүәллиф ингилабдан соңра һакимијјәтә кечмиш буржуа мә'мурларынын мәс'улијјәтсизлијиндән, «адыны халг, ингилаб тәрәфдары гојуб халгын дәрдинә галмајан, она гәјјум олмаг истәмәјән» дөвләт адамларынын ријакарлығындан данышдыгдан сонра бу нәтичәјә кәлир ки: «Дөври-мәнһуси-истибдадда мәсунијјәти-шәхсијјәдән мәһрум едилмиш бичарә мүсәлманлар чүмһуријјәт бајрағы дашыјан индики Русијада јенә дә о бәлаја мүбтәладырлар».

Шамахы мәктубларында Сәһһәтин сијаси көрүшләриндәки зиддијјәтләр дә нәзәрә чарпырды. О, икиһакимијјәтлилик дөврүндә буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән Шамахы Ичраијјә Комитәсинин (мүвәггәти һөкумәтин органы олан «Ичтимаи тәшкилатлар Ичраијјә комитәси»нин јерләрдәки нүмајәндәликләридир) ишиндәки нөгсанлары, милли әдавәт тәблиғаты

[1] Азәрбајчан тарихи, III ч., I һиссә, Бакы, 1973, с. 26.

апаран провокаторларын фәалијјәтини тәнгид едирдисә дә, габагчыл гүввәләри бунлара гаршы әлбир мүбаризәјә чағырырдыса да, сијаси партија вә гүввәләр арасында кедән дахили мүбаризәләрин маһијјәтини ајдын тәсәввүр едә билмирди. Буна көрә дә о, мүвәггәти һөкумәтин Шамахыдакы органы олан Ичраијјә комитәсинин вә онун башында дуран комиссарын, еләчә дә, һәлә о заман әсасән есер вә меншевикләрин әлиндә олан Фәһлә-солдат депутатлары Советинин буржуазија мәнафејинә иш көрдүјүнү көстәрә билмирди. Тәсадүфи дејил ки, 1917-чи илин апрелиндә зијалыларын руһаниләрлә бирликдә кечирдији Гафгаз мүсәлманлары гурултајыны да Сәһһәт мүсбәт бир һадисә кими гијмәтләндирмишди.

Јарадычылығы вә дүнјакөрүшү демократик маһијјәт дашыјан Сәһһәтин сијаси һадисәләрә мүнасибәтиндәки бу зиддијјәтләрин сәбәбләриндән бири, һеч шүбһәсиз, бу заман шаирин ингилаб Бакысы илә јахын әлагә сахлаја билмәмәси, Бакыдакы сијаси һадисәләрдән әтрафлы хәбәр тутмаг имканларындан мәһрум олмасы илә дә әлагәдар иди.

Ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин кенишләндији, көрүшләриндә ирәлијә, ајдынлыға, фәһлә-кәндли идеолокијасына доғру инкишаф башладығы бир дөврдә, ән чох әлејһинә мүбаризә апардығы провокаторларын Шамахыда јаратдыглары горхулу вәзијјәт нәтичәсиндә Сәһһәт өз публисистик јарадычылығыны да дајандырмалы олду. Сон мәгаләсини 1917-чи илин 20 нојабрында чап етдирмәјә мачал тапды. Шамахыны фәлакәт бүрүдү, јүзләрлә аилә баш алыб өз доғма јурдларыны атыб кетмәјә мәчбур олдулар. Сәһһәтин аиләси дә Шамахыны тәрк едән гачгынлар ичәрисиндә иди.

«АББАС СӘҺҺӘТИН ҮФУЛИ-ӘБӘДИСИ»

1917-чи ил феврал ингилабындан сонра Сәһһәтин бир сыра демократик сијаси тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә фәал иштиракы, шамахылылар арасында апардығы күтләви тәшвигат иши, хүсусән милли әдавәт һиссини гызышдырмаға чан атан фитнәкарлара гаршы ачыг мүбаризәси мүһафизәкарлар ичиндә она чохлу дүшмән газандырмышды. Шаири тә'гиб етмәјә, өлүмлә горхутмаға башламышдылар, евиндә ахтарыш апармыш, тәһгир етмиш вә һәдәләмишдиләр. 1918-чи илин мартында провокаторларын сә'јилә баш верән милли әдавәт вә онун јаратдығы кәркинлик Шамахыдакы вәзијјәти хејли ағырлашдырмышды.

Сәһһәтин Шамахыда галмасы кетдикчә чәтинләширди. Вәзијјәти белә көрән шаир март ајында аиләсилә бирликдә јахынлыгдакы Көјләр кәндинә кетмәли олур. Лакин «сәфәр» узун чәкмир. Бир нечә күн сонра Көјләрә кәлән гардашы Мәһәммәд Рза хәбәр кәтирир ки, Шамахыда нисбәтән сакитликдир, архајынлашан шаир аиләсилә бирликдә кери, шәһәрә гајыдыр. Анчаг һәмин күн јерли фитнәкарларын фәалијјәти јенидән шиддәтләнир, Азәрбајчан мәһәлләләринә басгынларын сајы артыр. Бу дәфә һәм Сәһһәтин, һәм дә гардашынын аиләси гачгынлара гошулараг шәһәрдән чыхмалы олур. Сәһһәт вар-јохуну, о чүмләдән бүтүн әлјазмаларыны, хүсусән јарадычылығынын сон дөврләринә аид гејри-мәтбу әсәрләрини дә өзү илә апармаға имкан тапмыр.

Бүтүн бу һадисәләрин шаһидләри олан Сәкинә ханым Абидованын (Сәһһәтин гардашы арвадыдыр) вә шаирин оғуллуғу Бөјүкаға Меһдизадәнин вердикләри мә'лумата көрә, онлар илк әввәл Ағсуја, сонра бир нечә кәнд кечәрәк једди күнә Сығырлыја кедиб чыхырлар. Чап олунмамыш әсәрләрини Шамахыда гојуб чыхдығы үчүн Сәһһәт чох пешиман вә нараһат имиш. О дејирмиш ки, мән анчаг сон әсәрләримлә халгыма әсл хидмәт көстәрә биләчәк, адымы һәмишәлик әбәдиләшдирәчәк идим. Одур ки, шаир јолларын горхулу олмасына, Шамахыда гарышыглығын давам етмәсинә бахмајараг, оғуллуға көтүрдүјү дајысы оғлу Бөјүкағаны әлјазмаларыны кәтирмәк үчүн Сығырлыдан Шамахыја көндәрир. Бөјүкаға Меһдизадә Шамахынын јахынлыгларына гәдәр кедирсә дә, шәһәрә дахил ола билмәјиб кери гајыдыр.

Ики күн Сығырлыда галдыгдан сонра һәр ики аилә гатарла Гарасуја, орадан исә пијада Петропавловкаја (индики Сабирабада) јола дүшүр.

Шамахыдан Петропавловкаја кәлиб чыхана гәдәр бу ики аилә јолда олмазын чәтинликләрлә үз-үзә кәлмишди. Һәлә Сығырлыја чатмамыш онлара икинчи бир фәлакәт үз верир; гулдурлар тәрәфиндән талан едилирләр[1]. Ачлыг, хүсусән чөрәк еһтијатынын түкәнмәси онлара даһа ағыр тә'сир бағышлајыр; азачыг галмыш чөрәји ушаг вә гочалара једириб, өзләри исә чөлдән јығдыглары мүхтәлиф отларла доланырдылар. Ушаг вә гочалары дашлы-кәсәкли, енишли-јохушлу јолларла апармаг да бөјүк чәтинликләр төрәдирди. Бә'зән Сәһһәт тамамилә тагәтдән дүшмүш, сәксән јашлы атасы Әлаббасы архасында апармалы, сәккиз јашлы гызы Руғијјә Солтаны гучағына алмалы олурду.

Беләликлә, Петропавловкаја онлар чох ағыр бир вәзијјәтдә кәлиб чыхырлар. Илк күнләр дајысы оғлу Мир Сәһабын евиндә галдыгдан сонра, јахынлыгда бир ев кирајә едәрәк, һәр ики аилә орада јерләшир. Сәһһәтин бурада гыздырма хәстәлијинә тутулмасы аиләнин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырыр. Елә һәмин күнләрдә өз аиләси илә Шамахыдан Петропавловкаја көчмүш республикамызын танынмыш һәкимләриндән олан профессор Әмин Әфәндијевин дедијинә көрә, бу заман Сәһһәт чох зәиф, гәмкин вә гајғылы имиш. Сәһһәтлә кәлмиш һәр ики аиләни шаирин Петропавловкада алвер едән гардашы Мәһәммәд Рза доландырырды.

[1] Бу мә'луматы Мәһәммәд Һадинин шаирин өлүмү мүнасибәтилә јаздығы мәгалә дә тәсдиг едир.

Ики аја јахын Петропавловкада галдыгдан сонра ијун ајынын әввәлләриндә тамамилә диләнчи вәзијјәтинә дүшмүш аилә Кәнчәјә көчүр. Бу заман бир тәрәфдән, Петропавловкада да иғтишаш башлана биләчәјини, дикәр тәрәфдән дә мадди вәзијјәти нисбәтән јахшы олан гајынатасы вә балдызы аиләләринин Кәнчәдә олмасыны нәзәрә алараг, Сәһһәт ораја кетмәји гәт едир. Кәнчәјә кәлдији күндән јатаға дүшүр. 40 күнә јахын ач, мүаличәсиз јатагда галан шаир тәхминән ијул ајынын әввәлләриндә јаталаг хәстәлијиндән вәфат едир.

Шаири Кәнчәнин «Сәбискәр» гәбиристанлығында дәфн едирләр.

Сәһһәтин өлүм тарихи (11 нојабр, 1918-чи ил) М. Һадинин 1918-чи илин 18 нојабрында «Азәрбајчан» гәзетиндә шаирин өлүмү мүнасибәтилә чап етдирдији мәгаләнин тарихинә әсасән гәбул олунмушдур. Лакин дәлилләр бу тарихин јанлыш олдуғуну сүбут едир.

Һадисәләрин кедишиндән ајдын олур ки, Сәһһәтин өлүм тарихилә Һади тәрәфиндән јазылан мәгаләнин јазылыш тарихи арасында узун бир фасилә олмушдур. Буну биринчи нөвбәдә Һадинин өз һәјаты сүбут едир. Сәһһәт вәфат етдији заман (ијул ајында) о Кәнчәдә иди, буна көрә дә шаир достунун өлүм хәбәрини Бакы мәтбуатына јаза билмәмишди. Буна о, анчаг 1918-чи илин нојабрында, Кәнчәдән Бакыја гајытдыгдан сонра наил олур. Мәгаләнин сонунда олан «Бакы» гејди дә онун Бакыда јазылдығыны көстәрир.

Мәгалә мүәллифи Сәһһәтин өлүмүнә даир һеч бир шеј јазылмадығыны гејд едир ки, буну да шаирин өлүмү илә мәгаләнин јазылыш тарихи арасында мүәјјән заман кечдијини биләи бир адам дејә биләрди. Одур ки, некрологун чап олунмасы тарихилә шаирин өлүм тарихини ејниләшдирмәјә, јахуд бу тарихләри бир-биринә јахынлашдырмаға һеч бир әсас јохдур.

Сәһһәтин дәфниндә шәхсән иштирак етмиш Сәкинә ханым сөјләјир ки, март ајында Шамахыдан чыхмыш шаир он беш күнә гәдәр јолларда, 2 аја јахын Гала-гајында, 5—6 һәфтә исә Кәнчәдә олмушдур. Беләликлә, Сәһһәтин Шамахыдан чыхдыгдан сонра чоху 4 ај јашадығыны нәзәрә алсаг шаирин ијул ајындан кеч өлмәдијини гәтиләшдирмәк олар[1]. Бу да мә'лумдур ки, сентјабр ајынын әввәлләриндә артыг һәм Сәһһәтин, һәм дә гардашынын аиләси Шамахыја гајытмышды. Сәкинә ханымын дедијинә көрә пајызын илк ајында онлар Шамахыда имишләр. Һәмин ајда да бу нәслә јени фәлакәтләр үз вермишди. Узун мүддәт ачлыг вә сәфаләт ичәрисиндә јашајан һәр ики аиләнин үзвләри бир ајын ичиндә о заман кениш јајылмыш јаталаг хәстәлијиндән мәһв олмушлар. Шамахыја гајытдыгдан бир нечә күн сонра Мәһәммәд Рза, аз сонра Сәһһәтин гызы Ругијјә Солтан, анасы Сејид Ругијјә вә арвады Солтан Нисә бу хәстәликдән вәфат едирләр.

[1] Салман Мүмтаз шаирин өлүм тарихини 1918-чи ил мај ајынын орталарына аид едир.

1947-чи илдә партија-совет тәшкилатларынын гәрары илә шаирин мәзары Кәнчәнин Пионер күчәсиндәки Саһил бағына көчүрүлмүшдүр вә она абидә гојулмушдур (Абидәнин лајиһәси архитектор Мүтәллиб Әлијев тәрәфиндән һазырланмышдыр).

Сәһһәтин гәбринин мүәјјәнләшдирилмәси вә абад едилмәсиндә әдәбијјатшүнас Ә. Сәидзадәнин хүсуси хидмәти олмушдур. 1929-чу илә гәдәр шаирин мәзары Азәрбајчан ичтимаијјәтинә мә'лум дејилди. Һәмин илдә чаван алим Кәнчәдә оларкән Сәһһәтин јахын досту Тәрраһын оғлу Нәчәфгулу илә көрүшмүш вә онун көмәјилә шаирин итиб-батмагда олан гәбринин јерини мүәјјәнләшдирмиш вә абад едилмәсинә чалышмышдыр. Нәчәфгулу да 1918-чи илдә Шамахыдан Кәнчәјә көчмүш гачгынлардан иди. Сәһһәтин аиләсилә чох јахын олан бу шәхс Кәнчәдә һәм шаирин өзүнүн, һәм дә оғлуну дәфн етмәјә кедәркән јол үстүндәки сусуз бир гујуја јыхылараг һәлак олмуш Молла Әлаббасын Сәбискәр гәбиристанлығындакы дәфниндә иштирак етмишди. Ә. Сәидзадә Сәһһәтин дәфн олундуғу саһәни мүәјјәнләшдирдикдән сонра ичтимаи тәшкилатларын јардымы илә һәмин јердә мәзар дашы гојдурмушдур. Нәчәфгулунун көстәрдији саһәни, гәбрин тикилиши просесини вә гәбри ајрылыгда тәсвир едән фотолары да Ә. Сәидзадә бизә вермишдир. Ә. Сәидзадәнин бу мүнасибәтлә јаздығы вә бизә тәгдим етдији чох пәракәндә һалда олан әлјазмасында да бә'зи әлавә фактлар вардыр: «Аббас Сәһһәтин Кәнчәдә вә тәхминән 1918-чи илдән кеч олмајараг тиф хәстәлијиндән өлмүш олдуғуну һамымыз билирдик. Кәрәк хатырларда олсун ки, һәмин илләрдә Мәһәммәд Һади Әбдүссәлимзадәдән сонра бу икинчи шаир иди ки, сағлығында өзләринә гаршы бөјүк әдәби рәғбәт ојандырмыш олдугларына бахмајараг чәмијјәт онларын өлүмүндән (вахт вә јериндән) хәбәрсиз иди. Бу хүсусда һәтта өз вахтында вә сонралар да бә'зи ахтарышлар апарылмыш иди. 1929-чу илдә мән Кәнчәјә кетмишдим. Һадијә нисбәтлә Сәһһәтин мәсәләси даһа јүнкүл олдуғу үчүн вахтдан истифадә едәрәк Сәһһәтин гәбрини (басдырылдығы јери) ахтармаг фикринә дүшдүм... бир хошбәхт һадисә бу ишин кедишини хејли тезләшдирди...

...Мәним шүбһәләндијими һисс едән Нәчәфгулу (Сәһһәтин дәфниндә иштирак етмиш Шамахылы Тәрраһын оғлудур—*К. Т.*) һәјәчан илә анлатмаға башлады, Сәһһәтин гоншулуғундакы гәбирдә кимләрин басдырылмыш олдуғуну бир-бир сајды. Һәтта бурајадәк јадымдадыр, о нағыл етди ки, Сәһһәтин атасы көзүнүн көрмәдијинә бахмајараг евдә дура билмәјиб оғлунун басдырылан күнү гәбир үстүнә кәләндә јолда бөјүк бир чухура дүшүб өлүр...».

Азәрбајчан халгынын севимли шаиринин өлүм хәбәрини илк дәфә көркәмли тәнгидчи Ејнәли Султанов (1863—1935) хәбәр вермишди. О «Возрожденије» гәзетиндә нәшр етдирдији некро-

логунда (18 ијул 1918) бу иткинин бөјүклүјүнү өзүнәмәхсус һәссаслыгла вә дәгигликлә ифадә етмишди: «Мүсәлман аләминдә Аббас Сәһһәт тәхәллүсү илә мәшһур олан чаван Азәрбајчан шаири Мирзә Аббасгулу бу күнләрдә Јелизаветпол шәһәриндә (индики Кәнчәдә) вәба[1] хәстәлијиндән вәфат етмишдир...

Јаранмагда олан Азәрбајчан ше'риндә мәрһум шаирин мүһүм хидмәтләри варды: о, мәһкумларын, әзиләнләрин кәдәр вә изтирабларына һавадарлыг көстәрмәсилә сечилирди.

Мәшһур Азәрбајчан сатирики Сабирин јахын досту вә онун биринчи (һәләлик јеканә) биографы олан Сәһһәт ән јени Азәрбајчан ше'ринин парлаг нүмајәндәләриндән бири иди (буну биз ифтихарла гејд едирик!), көзәллијә вә үлвијјәтә пәрәстиш, хејирхаһлыға вә јахшылыға хидмәт, маариф вә азадлыға мәһәббәт, һәр чүр тәзјиг вә чәһаләтә нифрәт бу јени ше'рин истигамәтини тәшкил едирди... Бир сөзлә, о көзәл вә ајдын фикри истигамәтә хидмәт едән бир шаир иди.

Бәшәријјәтә мәһәббәт, елмә мејл, сәнәтә пәрәстиш — Сәһһәт ше'ринин әсас мотивләридир. О бу идејаларын... һәмишә садиг вә еһтираслы пәрәстишкары олмушдур. Чаван шаирә рәһмәт!..»

Һәссас, гәдирбилән тәнгидчи бу јарым сәһифәлик тәәссүратында елә бил Сәһһәт јарадычылығынын бүтүн маһијјәтини ача билмиш, онун идеја истигамәтини нечә дәгиг мүәјјәнләшдирмишди. Белә исте'дадын чаван јашларында сырадан чыхмасыны Е. Султанов әдәбијјат үчүн бөјүк итки һесаб едир вә бүтүн варлығы илә әдәбијјата бағлы бир вәтәндаш кими јас тутурду.

Икинчи некролог исә 6 күн сонра Тифлисдә чыхан «Кәләчәк» гәзетиндә—1918-чи илин 24 ијулунда (№ 5) «Аббас Сәһһәт» ады илә нәшр олунмушду. Мүәллиф Азәрбајчан Демократик Республикасы илләриндә публисистик әсәрләри вә сијаси фәаллығы илә сечилән Мирзә Бала Мәммәдзадә иди.

«Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» сәрлөвһәсилә јазылмыш үчүнчү некрологун мүәллифи Сәһһәт кими «горхунч вә мүдһиш һадисәләрин» гурбаны олан М. Һәди иди. 1918-чи илин октјабрына гәдәр Кәнчәдә олан Һәди Бакыја гајытдыгдан сонра анчаг өз башсағлығыны билдирмәјә имкан тапмышды. Бу башсағлығы әслиндә кәдәр вә гүссә, тәәссүф вә үрәкјанғысы илә долу, философ шаирин гәләм досту һаггында көзјашлары илә јанашы, онун сәнәтинин дәрин гијмәтини верән, үз вермиш иткинин ағырлығыны е'лан едән мәнсур ше'р иди: «Бу мүдһиш, бу горхунч вәлвәлеји-һадисат ичиндә шаир-тәбиб Аббас Сәһһәт дә сүкунәткаһи-әбәдијјәтә чәкилиб кетди... Чүһәлаји-әвам тәрәфиндән дүчари-тәһгир вә тәкдир олунан, фәгәт әзми-хүрушани-фикриндән кери дөнмәјән севкили шаиримиз Сәһһәт Кәнчә мәзарыстанында дәфни-хаки-әбәдијјәт булунур. Затән Шејх Низамијә бөјүк һөрмәти варды... Ән нәһајәт «Пәнч кәнч» шаири-мөһтәрәмилә һәмчивари-мәзар олду... Сәһһәтин бу үфули-набеһникаһы әдәбијјатымызын дүнјасында бөјүк бир бошлуг бурахдығындан чиддән шајани-тәәссүфдүр».

[1] Јаталаг олмалыдыр.

Сонунчу некролог бир-ики ај сонра көркәмли маарифпәрвәр Фәрһад Ағазадәнин (1880—1930) имзасы илә нәшр олунмушду. Сәһһәтин һәјат вә јарадычылыг јолуну һәраләтлә тәсвир едән мүәллиф онун әдәби ирсини әбәди ше'лә сачан зијаја бәнзәтмишди.

Бир-биринин ардынча һәјәчан вә мәһәббәтлә јазылмыш мәгалә-некрологлар јенидән Сәһһәт ирсинә мараг ојатды. Салман Мүмтаз «Мәрһум Сәһһәтин сон мәктубуна чаваб» ше'рини јазды. Бу, романтик шаирин ирсинә көстәриләчәк сәдагәт үчүн ичилән анд иди:

Чаһанда халгы едән доғру, дүз јола дә'вәт,
Һәгиги рәһбәрә, рәһнүмаја анд олсун!..
...Сәнин нәшидәләрин, рәнганә ше'рләрин,
Дәјәр чаһанә, чаһанә, сәмаја анд олсун!
Мәни чыхарма јадындан, чыхармарам мән һәм,
Тәбиәтә, суја, хакә, һаваја анд олсун!

Шаирин вәфатындан хәбәр тутуб она өз гардашлыг вә јолдашлыг мүнасибәтләрини билдирәнләр ичәрисиндә Ф. Көчәрли, А. Шаиг, С. Һүсејн дә вар иди. Чох гарышыг бир заманда онлар гәләм достларынын чап олунмамыш әсәрләрини нәшр етдирир, ајры-ајры ше'рләринин охунушуну вә мүзакирәсини кечирирләр...

Сәһһәт һәгигәтән «горхунч вә мүдһиш һадисәләрин» гурбаны олмушду. О, сон сөзүнү демәдән, арзу вә әмәлләринә чатмадан өлмүшдү. Лакин онун шаир хәјалы һәмишә кәләчәјин илыг нәфәсилә исинмиш, истигбалын «ешг вә мәһәббәтилә», «көзәллији вә һәгигәтләрилә» мајаланмышды. Бу өлүм кәләчәјин әбәдијјәтилә анчаг белә говуша биләрди:

Вәгта ки, кечәр бу лејли-зүлмәт,
Ишраг едәр әхтәри-һәгигәт,
Елм илә зијаланар бу милләт
Галхар бу тәәссүби-чәһаләт...
Аләм һамы ешг олар, мәһәббәт,
Еј дәрк едән ол көзәл заманы,
Гыллам сәнә ништә бир вәсијјәт:
Јад ет мәни, гаибанә јад ет!

Халгын мә'нәви дүнјасына әбәди јол тапан арзулар шаиринин вәсијјәти өз чавабыны үмумхалг мәһәббәтиндә тапды: әсәрләри китаб рәфләрини бәзәди, мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә едилләри, ше'рләри маһныларда охунду, балачалар үчүн јаздығы әсәрләр дилләр әзбәри олду; адына хәстәханалар, китабханалар, мәктәбләр гојулду, гочаман Кәнчәнин аллы-әлванлы бир кушәсиндә үзүндән нур төкүлән абидәси учалды.

Икинчи фәсил

ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

«ЈЕНИ ШЕ'Р НЕЧӘ ОЛМАЛЫДЫР?»

Ичтимаи-сијаси һадисәләрлә зәнкин олан XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан әдәбијјатында јени, гүввәтли бир чанланмаја вә интибаһа сәбәб олмушду. Мәдәнијјәтин башга саһәләри кими бәдии фикирдә дә мүрәккәб вә зиддијјәтли, лакин тарихән зәрури вә ганунаујғун бир тәрәгги просеси башламышды. Бу, әсрләрлә давам едиб кәлән дүнја шөһрәтли, гәдим бир әдәбијјатын ән'әнәләрини сүзкәчдән кечириб саф-чүрүк едән, сафлашдыран күчлү бир просес иди. Әдәбијјат өз тарихи инкишафында јени мәрһәләјә гәдәм басырды: бу вахта гәдәрки әдәби-тарихи һәрәката јекун вурмаг вә онун әсасында әсрин јени әдәбијјатыны јаратмаг лазым иди. Башга сөзлә, бу дөвр — јени заманын тәләбләринә ујғун бир әдәбијјат уғрунда идеја-естетик мүндәричәјә малик мүбаризә илләри иди.

Әср јени, әсрин өзү илә кәтирдији һадисәләр јени иди. Ичтимаи шүур сүр'әтлә ојанмыр, ичтимаи һәјата мүдахилә мејли гүввәтләнирди. Әдәбијјатын вәзифәләри дә мүәјјән едилмәли иди. Көһнәни ејнилә давам етдирмәк мүмкүн дејилди. Еләә исә јени әдәбијјат нечә олмалыдыр? Һансы јарадычылыг методлары мүасир тәләбләрә чаваб верә биләр, әдәби ән'әнәләрдән нечә истифадә едилмәлидир? Нәдән имтина етмәк, нәји мәнимсәјиб ирәли апармаг? Дахилдә һансы әдәби гүввәләрә истинад етмәк, һансы әдәби чәрәјан вә истигамәтләрә сөјкәнмәк лазымдыр? Һансылара үстүнлүк вермәк лазымдыр? Харичи әдәбијјатлары да өјрәнмәк јени әдәби мәрһәләнин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири иди. Рус, һәмчинин Шәрг вә Авропа әдәбијјатлары мүасир јазычылары чох чәлб едирди. Бу әдәби өјрәнмә, тә'сирләнмә һансы јолларла кетмәли, һансына даһа чох мејл көстәрмәк, һансына үстүнлүк вермәк фајдалыдыр? Рус реализминәми, түрк романтизминәми, Авропанын Азәрбајчанда сүр'әтлә јајылмаға вә мәшһурлашмаға башлајан онларла дүһаларынамы? Нечә, нә шәкилдә?

Бу суалларын сајы чох иди вә әлинә гәләм алан һәр јазычынын гаршысында бу суаллар бу вә ја башга шәкилдә, башга дәрәчәдә дururду.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатынын мүрәккәблији, мәфкурәви мүбаризәләрин кәскинлији әдәби просесин дә мүрәккәблијини тә'јин етмишди, мүхтәлиф мөвгели әдәби чәрәјан, истигамәт вә групларын чохлуғу һәмин суалларын чавабларыны да мүрәккәбләшдирмишди.

Чаваблар чох мүхтәлиф иди. Һәр кәс өз синфинин, групунун, зүмрәсинин, мәнсуб олдуғу әдәби мәктәбин вә чәрәјанын мәнафејинә, идеја-бәдии мәрамына мүвафиг чаваблар ахтарыр вә тапырды.

М. Ф. Ахундов һәлә өтән әсрин орталарында маарифчи-реалист нәсрин вә драматуркијанын тәмәл дашларыны гојмушду. Сонралар бу мәктәбин онларла көркәмли нүмајәндәләри јетишди, онлар мүасир дөврдә дә фәалијјәтләрини давам етдирирдиләр. Бәс јени мәрһәләнин нәсри, драматуркијасы нечә олмалы иди? Бу суала һәр кәсдән әввәл Ч. Мәммәдгулузадә чаваб верди, о, «Почт гутусу», «Уста Зејнал», бир аз сонра «Өлүләр» кими дөврүн шаһ әсәрләрини јаратды, милли реализм тарихиндә јени бир мәрһәләни — тәнгиди реализм мәрһәләсини е'лан етди. Ејни мәктәбин ше'р јолу Сабирин дүһасы илә кәшф олунду. Ахы бүтүн шаирләр сатирик исте'дада малик дејилди?! Дүнјаја халг һәјатынын ағры вә фәрјадлары илә јанашы арзуларда јашајан кәләчәјин фәрәһини, севинчини тәрәннүм етмәк үчүн кәлмиш Һади, Чавид, Шаиг, Сәһһәт кими шаирләр дә варды. Бәс «дөрдләр» өз шаирлик исте'дадларыны нечә нүмајиш етдирмәли, нечә јарадычылыг зирвәләринә учалмалы идиләр?

Әсрин беш поетик исте'дадындан бири һәгиги сәнәт јолуну тапмыш, ше'рин ән уча зирвәсини фәтһ етмишди: Сабир! «Дөрдләр» дә чох ахтарыш апармыш, чох гәләм ишләтмиш, Биринчи рус ингилабына гәдәр фасиләсиз бәдии јарадычылыгла мәшғул олмушдулар. Анчаг онларын илк гәләм тәчрүбәләри уғурла нәтичәләнмәмишди. Милли ше'рин ән'әнәләриндән исә бу шаирләр Мирзә Һәсиб Гудси, Ә. Чәннәти, А. Мунири, Фәна, Азәр кими фајдалана билмәздиләр. Чүнки «дөрдләр» јени дүнјаны мүасир бахышла дәрк едән, дөврүн габагчыл әдәби вәзифәләрини ичра етмәјә чан атан әдәби шәхсијјәтләр идиләр, јени дүнјанын адамлары идиләр. Бу чәһәтдән онлара заманча ән јахын классик шаир Сејид Әзим Ширвани иди. Анчаг бу бөјүк әдәби исте'дадын поезијасы јени тәләбләрлә чох чәтин сәсләширди, онун «Фүзули јүкү» даһа ағыр иди. Јени дөврүн Фүзулиси тәләб олунурду, онун чошуб-дашан, инсан гәлбини түғјана кәтирән, һиссләри, фикирләри тәрпәдән, ојнадан ше'ринә, беләә хүсусијјәтләрә малик шаирә еһтијач дујулурду, Фүзулинин өзүнә јох, әсрин Фүзули кими Фүзулисајағы шаиринә. Ахтарышларын беләә гызғын бир чағында әдәбијјатын үфүгләриндә бирдән-бирә өз дәрин билији, мә'луматы илә әдәби ичтимаијјәтин көзүнү гамашдыран, романтик әдәбијјаты дөврүн әсас јарадычылыг методу кими тәгдим едән Әлибәј Һүсејнзадәнин (1864—1940) шәхсијјәти көрсәнди. Бу шаирләр еләә бил ахтардыгларыны тапдылар, чох чәкмәди ки, онун е'лан етдији романтизмә доғру үз тутдулар. «Һәјат», «Фүјузат» бу шаирләрин илк романтик гәләм тәчрүбәләринин нәшри үчүн әсас мәтбуат органлары олду. Анчаг әсасында «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәри мүддәасы дуран «Әлибәј Һүсејнзадә романтизми» «дөрдләр» үчүн ганеедичи бир јарадычылыг јолу ола билмәзди. Јени милли романтизмин әсас нәзәријјәчиси вә бу чәрәјанын илк бәдии нүмунәләрини јарадан Әлибәјин о заманкы әдәби мүһитә көстәрдији тә'сирдән вә бу тә'сирин идеја-естетик маһијјәтиндән данышараг А. Шаиг 1927-чи илдә

јазырды: «Лакин бу јени әдәбијјат, бу јени чәрәјан там мә'насы илә һәгиги бир чәрәјан дејилди. Аз заман зәрфиндә кәнчлијә танытмыш олдуғу (Б. Һүсејнзадәнин — *К. Т.*) мүхтәлиф әдәби сималар, чәрәјанлар әдәбијјатымыза сабит бир рәнк, ајдын бир сима вә мүәјјән бир чәрәјан вермәмишди. Кәнчлик бир-бириндән даһа дилбәр, даһа афәт олан шаирләрин һамысынын тә'сиринә гапылмыш вә мүхтәлиф чәһәтләрдән әсмәкдә олан рузкарларын гаршысында әјилмәк мәчбуријјәтиндә галмышды».

Әсрин әввәлләриндәки әдәби мүһитин бир истигамәтини сәчијјәләндирән бу мүлаһизәләрдә чанлы, чох дәгиг мүшаһидәләр вардыр. Һәгигәтән, «дөрдләр» илк мәрһәләдә јени әдәби парылтынын ишығындан бир ан фајдаландыларса да, бу просес узун давам етмәди. Әлибәјин әдәби програмынын нә идеја әсаслары, нә дә естетик принсипләри онлары милли әдәби мүһитин өз тәләбләриндән доған вәзифәләрлә бағлаја билмәди. Сабир вә Сабир кими реалистләрә «Молла Нәсрәддин» ајдын ингилаби-демократик идејаларла бағлы сәнәт јолуну көстәрмишди. Амма нә «Һәјат», нә «Фүјузат» бүтүн сәмәрәли чәһәтләрилә јанашы «дөрдләр» вә бу «типли» чаван истеʼдадлары бирдән-бирә романтик јарадычылығын мүтәрәгги јолуна сала билмәди. Беләликлә, онларын јарадычылығында тәрәддүдләрлә, зиддијјәтләрлә, јени, јоручу ахтарышларла долу бир дөвр башлады. «Дөрдләр» — романтик сәнәтин мүтәрәгги идеја-бәдии мәнбәләрини кәшф етмәк үчүн кениш бәдии јарадычылыг тәдгигаты апардылар: милли ше'р ән'әнәләри, хүсусән Фүзули ше'ри тәдгигата чәлб едилди, бөјүк шаирә онларла нәзирә јазылды, дүнја әдәби тәчрүбәсинә, Авропа романтикләринин јарадычылыгларына мүрачиәт олунду; зәнкин рус романтик ше'ри нәзәрдән кечирилди — Пушкин, Лермонтов, Колтсов, Надсон, Фет поезијасы јени романтикләр үчүн әлверишли јарадычылыг мејданы ачды; түрк романтизми дә ишә чох јарады; көмәјә Намиг Камал, Тофиг Фикрәт, Әбдүлһәг Һамид ше'ри кәлди. Бир сөзлә ојанма кениш бир вүс'әт алды.

Анчаг бу ахтарышларда «дөрдләр»ин һәрәсинин өз јолу, өз истифадә мәнбәләри, өз нәтичәләри варды. Онларын арасында бир-биринә бәнзәјән-бәнзәмәјән хүсусијјәтләрин тәшәккүлү дә гисмән бу мәнбәләрлә бағлы иди.

Белә мүрәккәб әдәби мүһитдә өз кәләчәк јарадычылыг јолуну ахтаранлар ичәрисиндә «дөрдләр»дән бири — Сәһһәт дә варды. Һәлә 1905-чи илдә о өз ахтарышларына «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» («Һәјат», 23 феврал) суалы илә башламышды. Илк ше'рләриндән бирини дә о ејни сәрлөвһәли мәгаләсилә бирликдә нәшр етдирмишди[1].

[1] Бу ше'р шаирин бүтүн әсәрләринә «Дәрја кәнары» ады илә дахил олмушдур. «Сәһһәт» тәхәллүсүнү дә о илк дәфә бурада ишләтмишдир.

Та руһума табәндә олуб нури-чамалын,
Сәһһәт кими душмүш башыма шүри-чәмалын.

Мәгалә «әдәбијјатымызын ислаһы» мәгсәдилә јазылмышды. Шаир епигончу ше'рин сабитләшмиш, јекнәсәг форма вә мәзмун хүсусијјәтләринә, милли ше'ри халг һәјатындан узаг салан схоластик-формалист поезијанын сүн'и, реал олмајан мәчазлар системинә гаршы чыхыр, мүасир «инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсулә кәтирмәјән» ше'ри рәдд едирди. Сәһһәт өз мүасирләрини «һиссијјати-тәбиијјә» илә јазыб-јаратмаға, јә'ни һәјат һадисәләрини, гәләмә алынан мөвзулары һәгигәтә јахын, өз тәбии һалында тәсвир етмәјә чағырырды, елә тәсвир етмәјә ки, «охучуларын гәлбиндә тә'сири ола вә башгасынын һиссијјати-гәлбијјәсини ојандыра».

Анчаг тезисләр һалында ајдын вә садә көрүнән бу мүһакимәләр бәдии јарадычылығә тәтбиг олунанда чох мүрәккәбләширди, чүнки шаирин ше'рләриндәки маарифә, азадлыға, хошбәхтлијә, һамынын бәрабәр олачағы идеал бир аләмә доғру чағырыш мотивләри онун дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр, әтрафда баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләрә гејри-мүәјјән мүнасибәт илә бирләширди ки, бу да мүхтәлиф мәзмунлу, мүхтәлиф аһәнкли ше'рләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олурду.

Сәһһәтин «јени сәпкидә» јаздығы ше'рләринин бир гисми тәбиәт мәнзәрәләринин тәсвиринә һәср едилмишдир. «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләсинин сонунда нүмунә үчүн верилән ше'р дә бу мөвзуда иди:

Јаз мөвсүмү ендикчә сәмадан јерә ахшам,
Күн нуру верир дағлара мин рәнки-диларам.
Аһәстәликијнән үфүгә ејләјир аһәнк,
Шәффаф сәмада көрүнүр шәфги-фәзарәнк.

1905-чи илин сонларында А. Шаигә көндәрдији мәктубунда «үсули-чәдид» илә јазылмыш ше'рә нүмунә олараг шаир јенә јухарыдакы мәзмунда бир ше'ри тәгдим етмишди:

Бир күн гәми-дөвраидан усанды дили-зарым,
Бир саһили-дәрјаја тәрәф душду күзарым.
Ол мәнзәрәји-дилкәшә етдикчә тамаша,
Мин лиззәти-руһани олуб гәлбдә пејда,
Көрдүм ки, јел әсдикчә едәр бәһр тәлатүм,
Бир мәнзәрәји-дилкәш ачар сәһәти-гүлзүм.

Һәмин ше'р һаггында Сәһһәт мәктубунда јазырды: «Әзизим, вәрәгпарәләрдә хәјалым кими пәришан олан бә'зи әш'арымдан нүмунә олараг хидмәтинизә пишнәһад едирәм. Чүн үсули-чәдид Авропа шаирләринин сәбки вә сәлигәси үзрә нәзм олунуб».

Бу ше'р нүмунәләри әдәбијјата јени орижинал бир истеʼдадын, өзү илә сәнәтә тәравәтли мәзмун вә форма хүсусијјәтләри кәтирмәјә чан атан бир шаирин кәлдијини хәбәр верирди. Һәм дә бу әдәби јенилијин үмуми истигамәти бир чәһәти дә ајдын көстәрирди; шаирин јарадычылыг методу һәр шејдән әввәл, романтизмин идеја-бәдии хүсусијјәтләри илә сәсләнир.

Буну Сәһһәтин илк тәбиәт ше'рләри дә тәсдиг етди. Һәлә

452—16

1905-чи илә гәдәр Алфред де Муссе, Сулли Прудом, Жан Рома кими франсыз романтикләринә мүрачиәт едән, онлардан тәрчүмә етдији әсәрләри «тәзә ше'р»ә нүмунә көстәрән шаир өзү дә бу мәзмунда тәбиәти тәсвир едән бәдии парчалар јазыр, јени романтик ше'рин илк нүмунәләрини јарадырды.

Тәбиәт мотиви Авропа вә рус романтикләриндә олдуғу кими Азәрбајчанын романтик шаирләриндә, еләчә дә Сәһһәтин јарадычылығында дүнјакөрүшү вә һәјата мүнасибәтлә бағлы бир мәсәлә иди. Тәбиәт, вәтәнин зәнкин ландшафты, мәнзәрәси шаирин «Хәјалы кими пәришан олан» әһвали-руһијјәсини, хәјал аләмини ифадә етмәк үчүн биринчи дәрәчәли амилләрдән биринә чеврилир.

А. Сәһһәтин «јени сәпкидә» — «үсули-чәдид» үзрә јаздығы ше'рләрин икинчи гисми ичтимаи-сијаси мөвзуларда иди.

«ЈЕНИ СӘПКИДӘ» ШЕ'РИН ЈАРАНМАСЫ ЈОЛЛАРЫНДА

А. Сәһһәт лирик шаир иди. О, әдәби фәалијјәтә XIX әсрин 90-чы илләриндә башламыш вә илк ше'рләрини әсасән классик поезијанын гәзәл, гәсидә кими јајылмыш шәкилләриндә јазмышды.

Сәһһәт лирикасынын бу дөврдәки мәзмунундан, форма хүсусијјәтләриндән бәһс етмәк чәтиндир. Шаирин илк гәләм тәчрүбәләриндән јалныз 1898-чи илдә Ширазда икән јаздығы «Хачә Һафиз» вә «Шејх Сә'ди» мәнзумәләри бизә чатмышдыр ки, бунлар да һәмин чәтинлији арадан галдырмыр. Лакин ајдын һисс олунур ки, Сәһһәт өзү дә јарадычылығынын илк илләриндә јаздығы әсәрләрдән разы галмамышды: Онун бу әсәрләри әсасән схоластик мәзмунда олуб, әдәбијјата һеч бир јенилик кәтирмәмишди. Шаири дөврүн ичтимаи-сијаси мәсәләләриндән даһа чох дар, интим һиссләр, һеч бир јенилији олмајан ешг-мәһәббәт мотивләри мәшғул едирди. «Бир заманлар сағәрә, чананә маил олуб шаирлик етмәсини», гәзәл, гәсидә јазмагла вахт кечирдијини шаирин өзү дә тәсдиг едир. Одур ки, Сәһһәт сонралар јарадычылығынын бу илләрини «гәфләт вә пәришан јуху» — дејә јад етмишдир.

Бунунла бәрабәр әлдә олан ики ше'р көстәрир ки, А. Сәһһәтин илк әсәрләри ичтимаи мәзмундан тамамилә мәһрум олмамышдыр. «Шејх Сә'ди» вә «Хачә Һафиз» ше'рләри дил, үслуб вә тәсвир васитәләри е'тибарилә епигончу ше'рә јахын олса да, бурада шаирин илк ичтимаи фикирләри дә өз ифадәсини тапмышдыр, сөзүн, ше'рин ичтимаи мә'насыны дујан, охучусуна тә'сир етмәјә чалышан бир шаирин арзулары дујулмагдадыр, һисс олунур ки, ән'әнәви ше'р һәм мәзмун, һәм дә шәкилчә шаири тә'мин етмир. О, јени бир шеј, вәтәндашларынын ирадәсинә тә'сир едә биләчәк јени бир сөз демәк истәјир. Тәсадүфи дејил ки, елмә, маарифә чағырыш һәр ики ше'рин әсас мәфкурә истигамәтини

тәшкил едир. Шаир «елму фәнни-заманәдән бихәбәр олан иранлылары» Сә'ди вә Һафиз кими сөз усталарыны лајигилә гијмәтләндирмәдикләри үчүн мәзәммәт едир, бунун әсас сәбәбини мәдәни кериликдә, елмсизликдә көрүр. О, әсрин тәләб етдији сәвијјәдә олмајан иранлылары ајылмаға, классик ше'рин көзәл нүмунәләрини јаратмыш Һафиз, Сә'ди кими сәнәткарлара дәрин һөрмәт бәсләмәјә чағырыр.

Бу ше'рләрдә һәлә мүәјјән јарадычылыг јолуна дүшмәмиш кәнч шаирин илк ичтимаи арзулары, мәдәни керилијә гаршы е'тиразлары өз әксини тапмышдыр ки, бунлар Сәһһәтин кәләчәк лирикасынын рүшејмләри иди. Сәһһәтин кечдији илк јарадычылыг јолларыны вә дил хүсусијјәтләрини ајдынлашдыран бу ше'рләриндәки һисс вә һәјәчан үстүнлүјү, кәләчәјә чағырыш пафосу бир шеји дә — шаирин сонралар лирик жанра үстүнлүк верәчәјини, романтик метода мејлини дә габагчадан хәбәр верирди.

1905-чи илә гәдәр јаздығы әсәрләр Сәһһәти бир шаир кими танытдыра билмәди. Бу јазыларда ше'р-сәнәт исте'дадына малик кәнч бир гәләм саһибинин бачарығы дујулса да, бунлар шаир Сәһһәти ејни јолу давам етдирән онларла башга шаирләрдән ајырмырды. Бу ше'рләр, олса-олса, әдәбијјат аләминә јени атылмыш, һараја кетдијини, нәдән вә нечә јазачағыны билмәјән, лакин јазыб-јаратмаг еһтирасы илә јанан кәнч бир шаирин илк гәләм тәчрүбәләри иди.

Һәлә ајдын бир истигамәт алмамыш Сәһһәтин јарадычылыг инкишафы үчүн 1905-чи ил ингилабы һәм ичтимаи-сијаси, һәм дә әдәби зәмин јаратмыш олду. Анчаг бундан сонра шаирин лирик гәһрәманы өзүнәмәхсус јени истигамәтдә тәшәккүл етмәјә, дөврүн мүһүм һадисә вә проблемләрилә сәсләшмәјә башлады.

Инди әсас вәзифә шаирин өз јарадычылыг кредосуну «кәшф етмәкдән», билаваситә онун идејалар дүнјасыны, форма, үслуб компонентләрилә вәһдәтдә тәмсил едән јарадычылыг методуну, бу методун мәфкурәчә даһа мүтәрәгги истигамәтини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәт иди. Һәр һансы јени идеја, идеја дөнүшү дәрһал «јени метод» јарада билмир. Идејанын, дүнјакөрүшүн бәдии һадисәјә, «јени метода» чеврилмәси үчүн о естетик кејфијјәтләрлә, бәдии структура илә тә'мин едилмәлидир.

Сәһһәтин белә гызғын ахтарышлары дөврүндә 1905-чи ил ингилабынын күчлү тә'сирилә мүхтәлиф истигамәтли, ајры-ајры әдәби јоллара башчылыг едән ики журнал фәалијјәтә башлады. Бунлардан бири Тифлисдә, дикәри Бакыда: «Молла Нәсрәддин» вә «Фүјузат».

Беләликлә, реалистләрлә романтикләр арасындакы әдәби мөвге ајрылығы «Молла Нәсрәддин» илә «Фүјузат» арасындакы әдәби мөвге ајрылығында өз әксини тапмышды.

Сәһһәт молланәсрәддинчи ола билмәзди, һәр шејдән әввәл она көрә ки, о, анадан романтик кими доғулмушду. Журналын сатирик јолу, чан кими севдији Сабирин сәнәт јолу она туш кәлмирди. Шаирин сонралар сатираја мүрачиәти дә көстәрди ки, бу

бир јарадычылыг һәвәси олараг галды, о бир сатирик кими сәнәтин зирвәләринә јүксәлә билмәди. Сәһһәт «Молла Нәсрәддин» журналына, онун ән бөјүк шаири Сабирә, ингилаби-сатиранын ичтимаи-сијаси тә'сир күчүнә нә гәдәр бөјүк гијмәт версә дә, өз көрүшләриндә о ингилаби-демократизмә кәлиб чатмамышды. Азадлыг вә вәтәнпәрвәрлик мотивләри, бәрабәрлик вә гардашлыг идејалары, керилијин вә фанатизмин тәнгиди, мөвчуд гурулушун инкары вә кәләчәјә түкәнмәз үмид — бүтүн бу идејалар шаирин јарадычылығында әсасән маарифчилик мөвгејиндән һәлл олунурду. Тәсадүфи дејил ки, журналда онун бир ше'ри белә чап олунмамышды. Һәтта, Ҹ. Мәммәдгулузадә ики дәфә журнал сәһифәләриндә Сәһһәтин ше'рләриндә чәтин анлашылан әрәб-фарс сөзләрини ишләтмәсини, бә'зи Шамахы дин нүмајәндәләринә либерал мүнасибәт бәсләмәсини, онлардан «көмәк уммасыны» кәскин тәнгид етмишди. Икинчи тәрәфдән, Сәһһәт ше'ринин үслубу, формасы, гурулушу реалист «Молла Нәсрәддин» ше'ри үслубуна ујғун дејилди. Бу ше'рин һәм тематикасы, һәм дә форма вә поетик структурасы реалист ше'рдән ајры иди (Сабиранә сатиралар јазмаг, һәјат һадисәләринин реалист планда тәсвиринә чалышмаг бу һәлә реалист олмаг демәк дејилди).

Бу да марагдыдыр ки, јарадычылыг үслублары илә Сәһһәтә јахын олан М. Һади, А. Шаиг, С. С. Ахундов, Диванбәјоғлу кими һәмин дөврүн мүтәрәгги сәнәткарлары да «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак етмәмишләр (А. Шаигин бир-ики нәср парчасыны чыхмаг шәртилә). Онлар «Молла Нәсрәддин»ин нәшрини бөјүк рәғбәтлә гаршыламыш, она мәдәнијјәтимизин тарихиндә мүһүм бир һадисә кими бахмыш, орада иштирак едән јазычылары өз гәләм јолдашлары һесаб етмиш, бунунла белә журналын әмәкдашы олмамышлар.

Сәһһәти «Фүјузат»ла әлагәләндирән бағлар исә чох гүввәтли вә дәрин иди. Бу, һәр шејдән әввәл, журналын редактору Әлибәј Һүсејнзадә илә әлагәдар иди. Әлибәј «Јени романтизмин» илһамчысы вә идеја рәһбәри иди. О халгы парчаламадан Русијанын бојундуруғундан, Иранын тә'сириндән азад олмаға чағырырды. Сијаси, игтисади, мәдәни инкишафда Түркијә илә сых әлагә јаратмағын тәрәфдары иди. Журнал вә онун баш мүһәррири 1905-чи ил ингилабыны алгышлајанда, Русијанын мүстәмләкә халгларыны азадлыг мүбаризәсинә сәсләјәндә, «Әбди-глаф вә мәһфәзагулу» повестиндә өз гынына чәкилән, ичтимаи һәјатдан узаг, мешшан әһвал-руһијјәли һәмвәтәнләрини тәнгид атәшинә тутанда, бөјүк Фүзулини, Авропа, түрк вә рус романтикләрини тәблиғ едәндә, романтизмин бир чох «инчә мәтләбләринә» тохунанда Сәһһәтә даһа јахын вә доғма көрүнүрдү. Башга Азәрбајчан романтикләри кими Сәһһәтин көзләри гаршысында о «даһијеји-әзим Әлибәј Һүсејнзадә чәнаблары» кими чајланырды.

Анчаг бүтүн бунларла јанашы Сәһһәтлә «Фүјузат» вә онун редактору арасында бир чох һәјат вә әдәбијјат мәсәләләринә

мүнасибәтдә ајрылыглар да вар иди. Јахын досту Сабир вә еләчә дә јени әсрин романтикләри кими Сәһһәт дә Түркијә илә, хүсусән онун әдәбијјаты илә сых әлагә јаратмағын тәрәфдары иди. Шаир түрк романтикләрини демәк олар ки, әзбәрдән билирди. Әбдүлһәг Һамидә даһа чох алудәчилик көстәрдијинә көрә Сабир ону һәтта зарафатла «Һамид» дејә чағырарды. Бунунла белә Сәһһәт Ә. Һүсејнзадәнин мүасир Азәрбајчан мәдәнијјәтини гејд-шәртсиз османлылашдырмаг сијасәти илә там разылыға кәлә билмирди.

Сәһһәт сөзүн әсл мә'насында милли тәфәккүрә малик шаир иди. Мүасир ше'ри Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир кими Азәрбајчан классикләринин ән'әнәләри зәмининдә инкишаф етдирмәјә чалышырды, бунунла јанашы, о, түрк әдәбијјатына, онун Ә. Һамид, Намиг Камал, Т. Фикрәт кими классикләринә дә бөјүк еһтирам бәсләјирди. Ә. Һүсејнзадә «сәнәт сәнәт үчүндүр» тә'лиминә әсасланырды, охучуларыны өзү дедији кими «...анчаг вәзн вә гафијә зүмзүмәләрилә әјләндириб ујутмаг, аләмин гилү-галындан, вәлвәләләриндән бихәбәр» етмәјә чалышыр, ачыгдан-ачыға дејирди ки, «чаным, ја нәггаша, ја рәссама, (ја шаирә) демәк олурму ки... чамаатымызы елм вә маарифә тәшвиг ет: шаирлијин, рәссамлығын мејдани-һүнәри башгадыр». Сәһһәт исә, әксинә, ингилабын лап илк күнләриндән «инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсула кәтирмәјән» ше'рин әлејһинә чыхмыш, өз әдәби мәгсәдини чох ајдын е'лан етмишди: «Фикримиз, тәрбијеји-милләтдир», «Шаир — ајинәсидир дөвранын».

Дејиләнләрдән башга әдәби просесин өз кедишиндә еләә һадисәләр баш вермишди ки, бунлар Сәһһәти истәр-истәмәз Ә. Һүсејнзадәдән узаглашдырмышды. Ә. Һүсејнзадә һәлә «Һәјат» гәзетинин редактору олдуғу заман Сәһһәтин һәмин гәзетдә чап етдирдији ше'рини о гәдәр дә објектив олмајан тәнгидлә гаршыламышды. «Идарәдән, Сәһһәт Ширванијә» сәрләвһәсилә чыхан бу јазыда (23 феврал 1905) кәнч шаир «түрк лисаниҹәвандини» билмәмәкдә иттиһам олунур вә «ирәлидә бу ихтарәты нәзәри-диггәтә алмағы» мәсләһәт көрүрдү. Һәтта ше'р редаксијада тәсһиһ олунмуш, «күн», «итмәк», «заман» сөзләри «шәмс», «гајиб олмаг», «дәм» кими әрәб-фарс мәншәли сөзләрлә әвәз едилмишди.

Ајдындыр ки, илк дәфә јени әдәби програм илә мәтбуат аләминә чыхан бир шаир үчүн бу чох хошакәлмәз бир мүнасибәт иди.

Үмумијјәтлә, бу заман Ә. Һүсејнзадәнин тәрәггипәрвәр јазычылара, мүәллимләрә гаршы чыхышлары ардычыл бир шәкил алмышды. Сәһһәтдән бир гәдәр сонра, «Һәјат» гәзетиндә «Мүсәлман вә ермәни вәтәндашларымыза» гејдилә «Бејнәлмиләл» адлы ше'рини чап етдирән Сабир дә ејни мәзмунлу төһмәтләрлә гаршыланмышды. Чаризмин әлилә гызышдырылан милли әдавәт әлејһинә јазылмыш вә ики гардаш халгы әсрләрдән бәри давам едән достлугларыны давам етдирмәјә, даһа да мөһкәмләндир-

мәјә чағыран бу ингилаби шe'p дә редаксија тәрәфиндән тәнгидлә гаршыланмышды. Редаксија адындан верилән мә'луматда Сабирин дили тәнгид олунурду: «Шe'риниздә түркчәјә мүхалиф бә'зи әлфаз вә чүмләләрлә бәрабәр гәваиди-әрузә дәхи мүғајир бә'зи мисралар вә кәза мүтәаддид ималәләрә раст кәлдијимиздән тәсһиһә лүзум көрдүк» (1 ијул 1905).

Ә. Һүсејнзадәнин өз ана дилиндә әсәр јазан азәрбајчанлы јазычылара гаршы чыхмасы бунунла битмәди. О, өз фикирләрини «Икинчи ил» дәрслијинин нәшри мүнасибәтилә јаздығы мәгаләдә даһа габарыг вә ачыг шәкилдә е'лан етди.

1909-чу илдә бир нечә јазычы вә мүәллим тәрәфиндән шәһәр мәктәбләринин икинчи синфи үчүн тәртиб олунан «Икинчи ил» дәрслији мәфкурә вә мүндәричәси е'тибарилә педагожи принсипләринин мүасирлији бахымындан хејирли бир тәдрис васаити иди. Јени педагожи принсипләр әсасында јазылмыш дәрслијин мүндәричәси чох рәнкарәнк иди. Сабир, Сәһһәт, Шаиг кими мүасир шаирләрлә јанашы, бурада башга халгларын әдәбијјатларындан, рус јазычыларындан едилмиш тәрчүмәләрә дә кениш јер верилмишди. Көрүнүр, дәрслијин мәһз бу чәһәти Ә. Һүсејнзадәјә хош кәлмәмиш вә о, «Јазымыз, дилимиз, икинчи илимиз» адлы «Тәрәгги» гәзетиндә чап олунан мәгаләсилә мүәллифләрә ачыг е'тиразыны билдирмишди (9—10 феврал, 1909). Китабын имла сәһвләриндән данышдыгдан сонра, мүәллиф А. Сәһһәт, А. Шаигин ше'рләрини нәзәрдән кечирир. Һәр ики шаирин саф Азәрбајчан дилиндә јазылмыш ше'рләрини «түрк дилинин ганунларыны позан» әсәрләр адландырыр. О, Сәһһәтин «Гушлар, гушлар, а гушлар» мисрасы илә башлајан көзәл ше'ри һаггында јазырды ки: «Сәһһәтин бу нәзми гәтијјән сәһһәти-кәламдан харичдир». Ә. Һүсејнзадәни даһа чох «Икинчи ил» мүәллифләринин (М. Маһмудбәјзадә, С. Ахундзадә, Ф. Ағазадә, А. Талыбзадә вә б.) тәртиб етдикләри дәрслијә османлы әдәбијјатындан нүмунәләр салмамалары наразы салмышды. О, ачыг јазыр ки, Сабир, Сәһһәт кими шаирләрин әсәрләри əвәзинә китаба османлы әдәбијјаты нүмунәләри салынмалы иди: «Анламырам ки, бизим бура мүәллимләриндә, чығатај вә османлы әдәбијјатына гаршы бу инад нә үчүндүр. Чаным, османлы әш'ар вә әдәбијјатында еләә нүмунәләр вардыр ки, сизин бу кими ше'рләриниздән даһа түркчә, даһа азәрбајчанча вә гафгазчадыр».

Ә. Һүсејнзадәнин мәгаләси вә үмумијјәтлә, онун Азәрбајчан әдәбијјаты вә дилинә бу чүр мүнасибәти о заман кениш ичтимаи мүзакирәјә сәбәб олмуш, әдәби ичтимаијјәтдә дәрин е'тираз доғурмушду. Ч. Мәммәдгулузадә, М. Маһмудбәјов, Гафур Рәшад кими бир чох јазычы вә мүәллимләр ири һәчмли мәгаләләр јазыб, Ә. Һүсејнзадәнин јухарыда көстәрилән фикирләрини тәнгид едирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә Ә. Һүсејнзадәнин һәмин мәгаләсинә, онун Бакыдакы фәалијјәтинә белә гијмәт верирди: «Бакыда отуруб мүәллимләрин китабларынын бир нечә гүсуруну бәһанә еләјиб Абдулла Чөвдәтдән изн алмамыш јаздыглары китабын үстүнә гәләм чәкмәк олар». («Молла Нәсрәддин», 22 феврал, 1909, № 8). М. Маһмудбәјов А. Сәһһәт вә А. Шаигин Әлибәј тәрәфиндән тәнгид олунан ше'рләрини мүдафиә едәрәк она чох јеринә дүшән суал верирди: «Нә үчүн османлы ушаглары өз әдиб вә шаирләрини өјрәнсин, бизимкиләр јох?» («Тәрәгги» гәзети, 1909, № 71).

Ә. Һүсејнзадәнин әдәби просесә көстәрдији зиддијјәтләрлә долу идеја-естетик тә'сир тарихиндән кәтирилән бу дәлилләр сүбут едир ки, Сәһһәтин бир шәхсијјәт, романтик шаир кими тәшәккүлүндә «Фүјузат» мәктәби мүһүм рол ојнамыш, онун сәнәткар талејинин бүнөврәсини гојмушдур.

* * *

Сәһһәт 1905-чи илдән сонра лирикасыны халгын, вәтәнин талејилә бағлады; азадлыг — «һүррijјәт», маарифә вә елмә чағырыш Сәһһәт рүбабынын тәрәннүм етдији әсас мотивләр олду. Дөврүн бир сыра мәсәләләри: ичтимаи бәрабәрсизлијин, чәһаләт вә наданлығын тәнгиди, зәһмәткеш синифләрә мәһәббәт шаирин үмид вә кәдәр долу поезијасында өз ифадәсини тапды; бөјүк сатирик Сабирин көз јашлары ичиндә гопардығы гәһгәһәләр Сәһһәт ше'риндә, чидди руһда, бә'зән әләм вә фәрјад шәклиндә ифадә олунмаға башлады.

Биринчи рус ингилабы Сәһһәтдә азадлыға дәрин бир мејл ојатмышды, әсрләрлә «хаби-гәмә алудә олуб јатан»ларын ојанačағына, көзләрини ачыб јени дүнја илә ајаглашачағына дәрин бир инам јаратмышды. Доғрудур, бә'зи әдәбијјатшүнаслар 1905-чи илдән сонра Сәһһәтин дүнјакөрүшүндә, јарадычылығында әмәлә кәлән ирәлијә доғру инкишафы нәзәрә алмајыб, ингилабын күјә шаирә мүсбәт тә'сир көстәрмәдијини иддиа етмишләр. Һалбуки фактлар бу иддианын тамамилә әксини тәсдиг едир.

Биринчи рус ингилабынын Асија халгларына көстәрдији тә'сирдән бәһс едәрәк В. И. Ленин јазырды: «...Русијадакы 1905-чи ил һәрәкаты Асијаны гәти ојатмышдыр. Орта әср дурғунлуғу шәраитиндә чәһаләт ичиндә боғулан јүз милјонларла мәзлум әһали ајылыб јени һәјата вә инсан үчүн ән ибтидаи һүгуглар уғрунда мүбаризәјә, демократија уғрунда мүбаризәјә гошулмушдур»[1].

Ингилабын бу ојадычы ичтимаи тә'сири бурулғанына дүшән Азәрбајчан сәнәткарларындан бири дә Сәһһәт иди. Ингилаб онун гаршысында јени вә кениш јарадычылыг перспективләри ачмышды, бир нөв бәдии јарадычылығынын кәләчәк инкишаф истигамәтини дә — мәзмунуну, үслубуну, форма хүсусијјәтләрини дә мүәјјәнләшдирмишди. Халгы, вәтәни ојанмаға, заманла ајаглашмаға чағыран романтик ше'рин илк нүмунәләри белә иди:

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 23-чү ч., Бакы, 1980, с. 159.

Ајыл, еј үммәти-мәрһумә, ајыл.
Ајыл, еј милләти-мәзлумә, ајыл.
Ајыл, еј бүлбүли-күлзари-вәтән.
Нәгмән илә ола бидар вәтән.
...Ајыл, еј хаби-гәмә алудә,
Бу гәдәр јатма дәхи асудә.

Бу ше'р «хаби-гәмә алудә» вәтәндашларыны «чәһаләт јухусундан» ојатмаг үчүн Сәһһәтин илк чағырышы иди. Шаир үзүнү охучуларына, Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин, Сабирин мүрачиәт етдији «мүсәлман гардашлара» тутараг, онлары елм, мәдәнијјәт јолу илә тәрәггијә чағырырды. Ејни руһ, ејни чағырыш ингилаб илләриндә јазылдығыны зәнн етдијимиз «Нитги-мәнзум» адлы башга бир шер'дә дә һакимдир:

Гардаш, көзүн ач, бирчә ојан, көр нә замандыр,
Дүнја үзү елм илә бу күн рәшки-чинандыр.
Афагы ишыглатмыш нијирминчи гәринә,
Мәғриблиләрин јер үзүнә һөкмү рәвандыр.
Бәсдир бу гәдәр гәфләт илә јатдын, әзизим,
Аллаһы севирсән, бир ајыл, јатма, ојан, дур.
Диггәтлә өз әһвалына бир дәм нәзәр ејлә,
Биллаһ, бу гәдәр гәфләтин әнчамы јамандыр...
Гануни-һәјатдыр, јашамаз чаһил олан гөвм,
Сә'ј ејлә, оху, гејрәт елә, гардаш, амандыр!

Бу ше'рин һәр мисрасы бир дә'вәт, бир чағырышдыр: еј азәрбајчанлы гардаш, јени әсрин — «нијирминчи гәринәнин афагы ишыглатмыш» һадисәләринә нәзәр сал, елм илә, маариф илә ирәли кедән мүасир дүнјада даим ојаг олмаг, елмә јијәләнмәк лазымдыр, анчаг бу јолла јенилији дәрк етмәк, гуртулуш јолуну әлдә етмәк мүмкүндүр. Чүнки «Гануни-һәјатдыр, јашамаз чаһил олан гөвм». Көрүндүјү кими ингилабын ирәли сүрдүјү бир чох сијаси проблемләри Сәһһәт маарифин, елмин көмәји илә һәлл етмәјә чалышыр, мә'нәви тәрбијәнин имканларына хүсуси әһәмијјәт верирди. Мүасир азәрбајчанлынын мә'нәви тәрбијәсиндә Сәһһәт үмумијјәтлә динин, еләчә дә ислам дининин мөвгејини дә нәзәрдән гачырмырды. Онун динә бахышы дүнјакөрүшүнүн мүһүм бир саһәсидир вә шаирин поезијасынын бир сыра проблемләринин һәллилә сых әлагәдардыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, динә мүнасибәт вә ондан истифадә шаирин јарадычылығында ајры-ајры мәрһәләләрдә мүхтәлиф характер вә мә'на дашымышдыр.

Дини мөвзуда олан әсәрләринин әксәријјәтини Сәһһәт јарадычылығынын илк илләриндә јазмышдыр. Һәмин илләрдә ки, о, халгын азадлыг идеаллары илә ислам дини арасында даһа сых әлагә көрүрдү.

Бу заман Сәһһәт ичтимаи-мәдәни керилијин сәбәбләрини вә тәбиәт һадисәләрини ајдынлашдырмаг, һабелә мөвчуд вәзијјәтдән чыхыш јолу тапмаг үчүн дүшүнүркән, динә мүрачиәт едир, идеалист нәтичәләрә кедиб чыхырды. Каинатын «һејрәтәфза» сирләриндән бәһс едән шаир аллаһын гүдрәтини, ваһидлијини

исбата чәһд етдији «Төвһид» адлы ше'риндә белә бир нәтичәјә кәлир ки, дүнјада һәр бир варлығы јарадан илаһи сәбәб вардыр. О, аллаһын варлығыны сәбәбләр силсиләсилә әсасландырырды:

Бу нә һејрәтәфза сәмаји-рәфи?
Бу нә биинтиһа фәзаји-вәси?
Нијә хуршид атәшәфшандыр?
Нијә гурси-гәмәр дирәхшандыр?
Бу нә биәд сәвабиту сәјјар?
Бу нә биһәд кәвакиби-дәввар?
Ким бу тә'дади биниһајәт едәр?
Нијә дурмаз булар сәјаһәт едәр?
Бу нә ибрәтнүма бүрузу зүһур?
Нурдан зәррә доғду, нердән нур?

Мәсәләнин белә гојулушу, чох тәбии олараг, шаири агностисизмә апарыб чыхарыр. Сәһһәт инсанын тәбиәт сирләрини ашкар етмәкдә ачиз олдуғуну гәт едәрәк дејир:

Ачизәм дәрки-сирри-хилгәтдән,
Кимдир акаһ олан һәгигәтдән?

Шаир һәмин фикри Гур'андан кәтирдији мисалларла сүбут етмәјә чалышараг, бүтүн бу сирләрин, һикмәтләрин ваһид олан Аллаһын шәхсиндә бирләшмиш олдуғуну иддиа едир. Онун фикринчә, бүтүн һикмәтләри јарадан — дәрк олунмајан, лакин һәр аддымда «шану гүдрәтини көрдүјүмүз ваһидүл-гәһһар» Аллаһдыр. Ејни фикри шаир мәнзум бир мәктубда да тәкрар едир. Һәмин мәктубда о, «вүчуди-гадирин» гүдрәтинә инанмаға чағырыр, каинатын сирринә «халиги-аләмдән» башга һеч кәсин вагиф ола билмәјәчәјини јазыр («Сыныг саз», с. 30).

Бу заман Сәһһәт тарихи һадисәләрә мүнасибәтиндә дә алудәчилик көстәрир, онлара објектив гијмәт верә билмирди. Тарихи инкишафдакы ганунаујғунлуғу вә мүасир ичтимаи һәјатдакы мөвчуд зиддијјәтләри дәрк едә билмәмәк шаирин исламын кечмиш күнләрини арзуламасына сәбәб олур; шаир «һаны о күнләр» — дејә кечмиши һәсрәтлә јад едир.

Јарадычылығынын илк дөврүндә «аләми-исламдан», вахтилә онун «дирәхшан» олмасындан бәһс едән Сәһһәт ислам Шәргиндәки тәнәззүлүн әсас сәбәбини «ајеји-Гур'анә мүт'и олмамагла», «Гур'ан, дин еһкамынын позулмасы» илә изаһ етмәјә чалышырды. Проф. Мир Ҹәлал Пашајев дә Сәһһәтин бәдии дүшүнчәсиндәки бу чәһәти вахтилә мүшаһидә етмишди: «Сәһһәтин фикринчә, мүсәлманлар она көрә кери галмыш, гапаз алтына дүшмүшләр ки, еһками-дини поздулар, шәриәти дүз јеринә јетирмәдиләр»[1]. Бу, Сәһһәтин илк ше'рләриндә өзүнә јер тапан мәсәләләриндәндир. Шаир мәнзум мәктубларындан бириндә јазырды:

Биз әкәр олса идик ајеји-гур'анә мүт'и,
Олмаз идик белә сәркәштәву аварә вәтән.

[1] *Мир Ҹәлал.* Аббас Сәһһәт һаггында, А. Сәһһәт. Әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1935, сәһ. 13—14.

Лакин бүтүн бунлара көрә бә'зи тәдгигатчылар кими Сәһһәти панисламист, ислампәрәст адландырмаг, һәр шејдән әввәл, шаирин көрүшләринә, вулгар, јанлыш мүнасибәтин нәтичәси иди. Мәсәләнин белә гојулушу динә мүрачиәтин әсл јарадычылыг сәбәбләринин ашкарланмасына, арашдырылмасына да имкан вермир. Сәһһәтин бу көрүшләрини панисламизмин тә'сири кими дејил, билавәситә ислам дининин өзүнүн тә'сири кими изаһ етмәк лазымдыр. Ислам тарихинә мараг тәкчә динин дүнәнинә марагла мәһдудлашмыр, бу романтик сәнәткара һәм дә һәгарәтлә бахдығы мүасир аләмдән ајрылмаг, кечмишә гајытмаг үчүн бир бәһанәдир, кечмиши идеализә дә тәкчә исламы идеализә мәзмуну јох, һәм дә бу күнә гаршы гојулан кечмиши идеализә мәзмуну дашыјыр. Үмумијјәтлә, тарих, кечмиш, өтән күнләр романтик сәнәткарын јарадычылығында һәмишә әлчатмаз үлви, мүгәддәс бир аләм кими чанландырылыр, башга сөзлә, кечмиш, һәм тарих, һәм дә онун ширин күнләри кими өз ифадәсини тапыр. Беләликлә, ислам тарихи, исламын дүнәни романтик сәнәткары исламы идеализәдән даһа чох кечмишә гајытмаг кими, мүасир аләмдән узаг бир аләмә јахынлашмаг кими, лирик-романтик гәһрәманын әһвал-руһијјәсинә ујғун бир узаглыг кими чәлб едирди.

Дин, ејни заманда, һәлә ајдын истигамәт алмамыш, кәләчәкдә јени дөврүн ән гүдрәтли романтикләриндән бири кими јүксәләчәк шаирин поезијасына романтик истигамәт верән бир чох мәнбә вә мә'хәзләри өзүндә кизләдирди. Јарадычылығынын илк дөврүндәки «ислам дининин хиласедичи гүввәсинә», инам, сонралар онун ше'риндә романтик сәнәткарын өз дахили дүнјасыны, мүасир һәјати проблемләри ифадә васитәсинә чеврилмишди.

Дин—реал олмајан, идеал бир варлығын, һамыны хәлг едән, һәр шеји јарадан, һамыја бир көзлә бахан адил, ваһид бир варлығын — аллаһын мөвчудијјәтини тәсдиг едир, бу варлығын илаһилијини вә гејри-адилијини сүбут үчүн мүхтәлиф васитәләрә — мө'чүзәләрә, сеһрләрә мүрачиәт едир, пејғәмбәрләр вә имамларын кәлишини ганунилəшдирир, чәһәннәм, чәннәт, чәбрајыл, мәләк, шејтан, иблис вә пәри кими онларла гејри-реал аләм вә образлар һаггында әфсанәви тәсәввүр јарадыр. Әкәр романтик сәнәткар динин мистикасына бир идеолокија кими мүрачиәт едиб ону өз јарадычылығынын идеја хәттилә бирләшдирирсә, мә'лумдур ки, бу һалда о истәр-истәмәз заманын мүтәрәгги идеалларындан узаглашмалы олур, дин онун мүасир һадисәләрә ајыг көзлә бахмасыны чәтинләшдирир. Әксинә, әкәр дин вә дини әфсанә вә образлар, мифләр, әсатирләр романтик сәнәткара әсасән бир васитә кими, онун мүрәккәб, зиддијјәтли, туфанлы, һәјәчанлы дахили дүнјасыны, букүнлә, дүнәнлә, сабаһла бағлы руһи аләмини ифадә етмәк васитәсинә чеврилирсә, бүтүн бунларын мәркәзи идеја истигамәти — мүасир дөврүн габагчыл идеалларынын ифадәсинә хидмәт едирсә, демәк, онда романтик гәһрәман мүасир инсандыр, онун романтик дүнјасы мүтәрәгги маһијјәт дашыјыр.

Диндә романтик сәнәткары чәлб едән бә'зи үмумбәшәри һуманист идејалар да, инсанлары үмуми мәһәббәтә чағырыш да вардыр. Бу идејалар аллаһын, пејғәмбәрләрин, сеһрли көјләрин мө'чүзәләрилә долу бир думана бүрүнмүш һалдадыр. Романтик сәнәткар өз идеја вә хәјал дүнјасыны кенишләндирмәк вә тә'мин етмәк үчүн динә бу мөвгедән дә мүрачиәт едир. Әкәр дини һуманизм вә үмуммәһәббәт идејасындан истифадә сәнәткары күнүн актуал габагчыл проблемләриндән ајырараг синфи зиддијјәтләри пәрдәләмәк васитәсинә јөнәлдирсә, мүртәче романтизмин, јахуд әксинә, сәнәткар дини идеолокијаја вә онун шәрти әфсанәви ифачылары олан образлара бир бәдии тәсвир васитәси кими мүрачиәт едирсә вә бүтүн бунлар дөврүн габагчыл идејаларынын ифадәси мәгсәди күдүрсә, мүтәрәгги романтизмин гида мәнбәјинә чеврилир.

Әдәбијјатшүнас Вәли Османлы Һүсејн Чавид романтизминин динлә әлагәли мәгамларына даир тәдгигатында мараглы нәтичәләрә кәлмиш, динин романтик сәнәткарын идеолокијасы илә бағлы чәһәтләрини көстәрмишдир. Сәһһәт ше'риндә исә дин Чавид поезијасындан фәргли олараг даһа чох шәрти мәзмуна маликдир, даһа чох романтик сәнәтин ичрасы васитәси ролуну ифа едир.

Ингилабын илк илләриндә Сәһһәтин романтик гәһрәманы нә гәдәр зиддијјәтли әһвал-руһијјә вә фикри мөвгејә малик олса да, онун думанлы үфүгләриндә мүасир дүнјанын, мөвчуд чәмијјәтин бә'зи реал һадисә вә сәһнәләри дә ајдын көрсәнирди.

«ЈЕНӘ БУ ДӘРДЛӘРИН ЧАРӘСИ БАКИДӘН ОЛУР»

1905-чи илин сонларында А. Шаигин «Вәтән» ше'ринә чаваб олараг көндәрдији мәнзум мәктубунда Сәһһәт «Вәтән» мөвзусуна өз мүнасибәтини поетик диллә шәрһ едир. Охучуја үч вәтән тәгдим олунур: Фирдовсинин, Ибн-Синанын, Һарунун, Ибнәр-Рүштүн адлары илә тәмсил олунан гәдим Шәрг — бир вәтән рәмзи кими шаирин тәсвириндә еһтирамла хатырланыр. Онун хәјал аләминдә чанланан кечмиш вәтәнин сәрһәдләри дә гејри-мүәјјәндир, романтикчәсинәдир. Ислам дининин еһкамлары бу вәтән үчүн мүгәддәс вә тохунулмаздыр. Икинчиси — шаирин үз-үзә дурдуғу, гаршылашдығы, мүасири олдуғу «бичарә», «дәрдинә дәрман тапмајан» вәтәндир. Бу вәтән «ганлы залымын» әлиндә кирифтардыр, онун «өвладларынын фәрјады көјләрә учалыб», пәришан вә хәстәдир, сағалмасына исә үмид јохдур. Ше'рин бу һиссәсиндә лирик гәһрәман аһ-фәган ичиндәдир, бу пәришанлыг ајдын бир е'тиразын, мөвчуд гурулуша кәскин бир нифрәтин әкс-сәдасыдыр. Лакин лирик гәһрәман кәләчәјә нәзәр салынча әһвал-руһијјәси дәјишир, ше'рин аһәнки, романтик пафосу реал

зәминлә эләгәләнир, үмид гығылчымлары парлајыр, охучунун гаршысында кәләчәјин чизкиләри көрсәнир. Нәзәрләр ингилаб, мәдәнијјәт мәркәзи Бакыја чеврилир.

Јенә бу дәрдләрин чарәси Бакидән олур,
Чешми-үммид тутублур ора һәмварә вәтән.
Вәтәнин илләтинә бејти-шәфадыр Баки,
Бу мәкандан тапачаг чарә дили-зарә вәтән.
Чохдур үммид, бу тәдбир илә тапсын Сәһһәт,
Дәф олуб илләти-гәмдән дәхи гуртара вәтән.

Кечмишә еһтирамла јанашы ону идеализә мејли, мүасир чәмијјәтә нифрәт вә е'тираз, вәтәнин һәм кечмиши, һәм дә кәләчәји бахымындан чәмијјәтин кәскин тәнгиди, хүсусән кәләчәјә бөјүк үмид тәкчә бу ше'рдә ифадә олунан әһвал-руһијјәни јох, бүтүнлүкдә Сәһһәтин романтик поезијасынын идеја-бәдии мәзмунуну чох јахшы характеризә едир. Бу мотивләр, идеја хүсусијјәтләри кет-кедә долғунлашмыш, тәрәддүд вә зиддијјәтләрдән азад олмаға башламыш, фикри, бәдии ајдынлыг кәсб еләмишдир. Ишыглы бир «кәләчәк» идеалы бахымындан мөвчуд керчәклијин инкары — мәһз бу чәһәт шаирин романтизминин идеја истигамәтини, сәчијјәсини, өзүнәмәхсуслуғуну шәртләндирмишдир («Дә'вәт», «Налеји-тәһәјјүр јахуд милләтә хитаб» вә с.).

Нә идин дүн, нә олмусан, еј ваһ?
Сән ки, дүнјаја пәртөфәвкән идин,
Олмусан инди ганлы зүлмәткаһ,
Сән ки, афага шәм'и-рөвшән идин?

Нә идин дүн, нә олмусан әфсус?
Кеч ојандын бу гәмли рө'јадан.
Јохса тутмуш мәкар сәни кабус?!
Ачыл, еј сүбһ, лејли-јелдадән!

Биринчи рус ингилабы илләриндә јаздығы ше'рләри «һакимләр» вә «мәһкумлар» дүнјасына шаирин мүнасибәтини ајдын ифадә едирди. Бу мәсәләдә Сәһһәт тәрәддүд көстәрмәмишдир. О. илк әсәрләриндән башлајараг әзиләнләрин, истисмар олунанларын хејирхаһы, тәрәфдары, мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир. Зәһмәткешләрин мәнафеји онун поезијасынын лејтмотивидир. Дөвләтлиләр, халгын ганыны соранлар исә онун ше'рләриндә «әғнијалар», «рүәсалар», «башчылар», «ә'јани-зәманә», «мүфтә јејәнләр» ады алтында тәнгидә тутулмуш, рәдд едилмишдир. Шамахы зәлзәләсиндән зијан чәкмиш «бичарәләри» тә'мин етмәк, харабәликләри абад етмәк үчүн тәдарүк едилмиш ианәнин «башына даш салан» «рүәсалар»ы Сәһһәт ше'рләриндән бириндә нифрәтлә белә дамғаламышдыр:

Јох, јох, буна бансди фәгәт мәһфәзә-гули!
Јох кимсә ки, бичарәләрин дадына чатсын.
Әрбаби-гинанын башы, јарәб, јерә батсын!
Һәрчәнд јығылмышды јарым милјон ианә,
Бәл' етди ону бир нечә ә'јани-зәманә.

1905-чи илдән сонра Сәһһәтин һәртәрәфли әдәби-ичтимаи фәалијјәт дөврү башлајыр. Һәјат өзү, чәмијјәтин гаршысында дуран вәзифәләр шаирин фәалијјәтинин истигамәтини мүәјјәнләшдирир. Беләликлә, Сәһһәт јарадычылығынын јени мәрһәләсинә гәдәм гојур.

«А ҺҮРРИЈЈӘТ, А МҮНФӘРИД ӘМӘЛИМ»

Чарын 17 октјабр 1905-чи ил манифестиндә вердији «азадлыг» узун сүрмәди. Чох чәкмәдән өлкәни гара бир иртича бүрүдү. Демократик тәшкилатлар, ингилабчылар тә'гиб олунмаға башлады, һәбсханалар ағзына гәдәр ингилабчыларла долду. Ингилаби гүввәләр болшевикләр партијасынын рәһбәрлији алтында мүтәшәккил олараг керијә чәкилиб, кизли ишә кечдиләр. Чар назири Столыпин азадлыг һәрәкатынын гаршысыны алмаг үчүн бир сыра әксингилаби фәрманлар верди.

Бу мүрәккәб тарихи һадисәләр Сәһһәтин ше'р рүбабында мүхтәлиф әкс-сәдалар ојатмышды.

Маарифә, елмә, мүасир биликләрә јијәләнмәклә бәшәрин ән бөјүк идеалына — азадлыға говушмаг еһтирасы романтик шаирин ингилабдан сонракы илләрдә јаздығы ше'рләрин идеја мәзмунунда мүһүм јер тутур.

Мaариф вә елм — Сәһһәт ше'ринин даими мөвзуларындандыр. Шаир ахтарышларла долу бир јарадычылыг јолу кечмишдир. Бу ахтарышларын мәзмуну тез-тез дәјишсә дә мәркәзиндә даими, дәјишмәз бир проблем дururду: маарифин, елмин халга нилчат кәтирә биләчәк гүдрәти!

Доғрудур, Сәһһәтин әдәби ирсиндә «Әһмәдин гејрәти» поемасы, «Нефт фонтаны» пјеси кими әсәрләр дә вардыр. «Әһмәдин гејрәти» XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында фәһлә мөвзусунда јаранан ән көзәл нүмунәләрдән биридир вә бу поемада Бакы фәһләсинин синфи шүурунун ојанмасы, ингилаби һәрәката, азадлыг мүбаризәсинә гошулмасы кими дөврүн чох актуал мәсәләси гәләмә алынмышдыр. Бакынын «Чорны город» адыны дашыјан рајонундакы заводда чалышан Әһмәд, әлигабарлы бир фәһлә «вәтәни мүдафиә үчүн» силаһа сарылыр, «әлиндә ал бајраг» Чәнуби Азәрбајчана кедәрәк азадлыг мүбаризәсиндә бир фәдаи кими иштирак едир. Шүбһәсиз, белә бир мөвзуја мүрачиәт Сәһһәтин мүсбәт гәһрәман ахтарышларында ирәлијә доғру бир аддым иди. «Нефт фонтаны» пјеси дә Бакы фәһләсинин һәјатынын, әмәк шәраитинин тәсвиринә һәср олунмушду. Лакин бу мөвзу шаирин јарадычылығынын даими, ардычыл мөвзусуна чеврилә билмәмишди. Маарифин ничат кәтирә биләчәк гүввәсинә инам онда даһа күчлү иди.

Азадлыг мөвзусу Сәһһәтин романтик поезијасында маариф мөвзусунун ајрылмаз, үзви бир һиссәси кими тәрәннүм олунурду, онун апарычы идеја хәтләриндән бири иди. Азадлыг — бу поезијанын әтинә-ганына һопмуш, бүтүн руһуна нүфуз етмиш,

онун идеја-естетик маһијјәтини тәшкил едән бир мөвзу иди. Шаир азадлығы бәшәријјәтин ән бөјүк мә'нәви наилијјәтләриндән бири кими, чәмијјәтин, инсан мә'нәвијјатынын ән јүксәк не'мәтләриндән бири кими гијмәтләндирирди:

А һүррijјәт! А мүнфәрид әмәлим,
Иштә сәнсән сәадәти бәшәрин!

Сәһһәт азадлығы тәкчә өз халгы үчүн јох, бүтүн халглар үчүн, бүтүн инсанлар үчүн тәләб едирди. Онун фикринчә инсан јашадығы чәмијјәтдә һәр чүр тәзјигдән, мәһрумијјәтдән азад олмалыдыр. Чәмијјәт бәрабәрлик әсасында гурулмалыдыр, орада «бүтүн инсанлар мәс'уд јашамалыдыр». Анчаг азад чәмијјәт өзү азад инсан проблемини һәлл едә биләр. Чәмијјәтдәки бүтүн ганунлар инсанын ләјагәтини јүксәлтмәјә һәср олунмалыдыр:

Сән мүкафатыны инсанлыға хидмәтдә ара!

Инсан ләјагәтини уча тутмаг, ону азадлыг проблеми илә әлагәләндирмәк Сәһһәтдә олдуғу кими Сабир поезијасында да ејни аһәнклә сәсләнир:

Ким ки, инсаны севәр, ашиги-һүррijјәт олур,
Бәли, һүррijјәт олан јердә дә инсанлыг олур.

Азадлыг мөвзусу Сәһһәтин образлар, системини дә, ајры-ајры сөзләрин, ифадәләрин рәмзи, мәчази мә'наларыны да тә'јин едирди. Романтик шаирин тез-тез ишләтдији бир чох сөзләр — дәрја, дәниз, сәһра, үфүг, үмман, илдырым, шимшәк, вулкан, булуд, фыртына, гијамәт, ишыг, шө'лә вә с. азадлыг мөвзусунун бу вә ја дикәр мә'насыны, мотивини ифадә етмәк үчүн истифадә олунурду. Һәтта шаирин дилсиз көјләрә, узаг улдузлара, сеһрли мәләкләрә, хәјали чәннәтләрә мүрачиәти дә азадлыг мөвзусу илә әлагәдар иди, онун романтик хәјалыны кәләчәклә, јаранаҹаг јени бир дүнја илә бағлајан мәфһумлар иди.

«КӨНЛҮМҮН СЕВКИЛИ МӘҺБУБУ МӘНИМ»

Романтик гәһрәманын кечмиш, бу күн вә кәләчәк һаггындакы бүтүн дүшүнчәләрини бирләшдирәрәк үмумиләшдирән ән әсас мөвзу — вәтән мөвзусудур. Вәтәнин талеји, вәзијјәти онун кәдәринин сәбәбини, үмидинин мә'насыны, хәјалынын сәчијјәсини мүәјјән едир. О, һәр фәдакарлығы вәтән үчүн едир; вәтән онун чаныдыр, ганыдыр. Ән уча мәһәббәт — вәтән мәһәббәтидир.

Мән вәтәни чаным кими севирәм,
Руһум, әтим, ганым кими севирәм.

Вәтәни охучуларына шаир сеһрли, зәнкин тәбиәти илә, бу тәбиәтин е'чазкар көзәллији, рәнкарәнк, чешидли не'мәтләри илә тәгдим едир. Шаирин романтик хәјалы вәтәни гарыш-гарыш кәзир, бу торпағын һәр хүсусијјәти, һәр кејфијјәти онун руһуну

чошдурур, бунлары садаламагдан зөвг алыр: шаирин вәтәни јер үзүнүн ән көзәл күшәләриндән биридир. Бура әфсанәви Гафгазын әсрарәнкиз бир һиссәсидир, тәрланлар бу дијарын султаныдыр, вәһши чејранлар, ојлағы олан уча дағлары булудларла гучаглашыр, галын, јамјашыл мешәләри көз гамашдырыр, мејвәли бағлары елә бил чәннәтдир, адама кәл-кәл дејир, чөлләри, чәмәнләри күл чичәклидир. Шаир һәтта бу көзәллијин аһәнкини, она говушан сәсләри, сәдалары belә унутмур: гырговулларын, турачларын шаггылтысы, бүлбүлләрин чәһ-чәһи аләми бүрүјүр.

Хәјалы чошдуран көзәлликләри өз гојнунда бәсләјән торпағын өзү дә бәрәкәтли, гызыл кими гијмәтлидир. Шаир, беләликлә, көзгамашдыран, үрәкачан бир мәнзәрә рәсм едир. Гочаман бир халг исә бу мәсканин саһибидир. О халга шаирин мүнасибәти ајдындыр:

Өвладлары гејрәтлидир, дамарлы,
Шүчаәтли, һүнәрли, е'тибарлы.

Ше'р ашағыдакы мисраларла тамамланыр:

Көзәл торпаг, көзәл өлкә, көзәл јер!
Дүнја үзрә бимислү бибәдәл јер!
Бу чүр көзәл мәмләкәти ким севмәз?
Бунча фираван не'мәти ким севмәз?

Ше'рдә вәтәнә конкрет мүнасибәт јохдур, шаир елә бил һәр шеји көзәлләшдирир, екзотик, идиллик бир аләмин тәсвирини верир. Ону әһатә едән чәмијјәти, бу чәмијјәтин дахили аләмини бир анлыға унудур, бирчә мәгсәд изләјир: доғма торпаға, доғма јурда мәһәббәт ојатсын. Шаир әсәрини чаван охучуларына мүрачиәтлә јазмыш, мәгсәдинә дә наил олмушдур.

Бу ше'р бир нөв Сәһһәтин 1909-чу илдә јаздығы ејниадлы «Вәтән» ше'ринин мабәдидир. Доғрудур, биринчи «Вәтән» ше'ри өз тәсвир үсулу илә икинчидән сечилир. Бурада вәтәни тәсвир јох, тәгдим әсасдыр, буна көрә дә әсәр марш, нәғмә, һимн сәчијјәси дашыјыр. Анчаг мәгсәд ејнидир: вәтәнә мәһәббәт ојатмаг:

Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним,
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним.
Вәтән әчдадымызын мәдфәнидир,
Вәтән өвладымызын мәсканидир.
Вәтәни севмәјән инсан олмаз:
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз.

Шаирин ичтимаи идејасы өз гидасыны вәтәндән алыр. Вәтәнә һәср олунан ше'рләрдә һәрарәтли, одлу бир үрәјин дөјүнтүсү ешидилир, вәтәндаш үрәјинин, һуманист шаир үрәјинин, һәгиги инсан үрәјинин дөјүнтүсү! Лакин Сәһһәтин вәтәнпәрвәрлији үмумбәшәри мәзмундан да мәһрум дејил. Онун вәтәнпәрвәрлији бүтүн халглара мәһәббәт ојадан, бүтүн инсанлары вәтәни севмәјә сәсләјән һуманист мүндәричәли бир мә'наја малик иди.

Вәтән мөвзусу вә онун романтик һәлли Сәһһәт ше'риндә халг

мөвзусунун да идеја-естетик сәчијјәсини мүәјјән едир. Мә'лумдур ки, реалистләрдә халг әсасән ајры-ајры фәрдләрин — типик фәрдләрин шәхсиндә тәмсил олунур. Онлар—Һачы Гара вә Уста Зејнал, Шејх Шә'бан вә Новрузәли, Искәндәр вә Фәрһад — ајры-ајры типик характерләри өзләриндә бирләшдирән сурәтләрдир. Бу типләр топлусу бүтүн әлванлығы илә мәһз халгын сурәтини јарадыр. Бу, өзлүјүндә реалист јарадычылыг методунун маһијјәтиндән ирәли кәлир. Романтикләрдә исә белә фәрдиләшдирмә јохдур. Халг үмуми әламәтләри илә тәсвир олунур; гәһрәман, тип, сурәт фәрди кејфијјәтләрдән даһа чох үмуми кејфијјәтләрә малик олурлар. Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли сурәтләри кими.

Романтик поезијанын халга мүрачиәт формасында бир үмумилик, мүчәррәдлик нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, башга романтикләрдә олдуғу кими, Сәһһәтдә дә халга мүрачиәт мәфһуму кими ишләнән «мүсәлманлар», «ислам аләми», «түрк гөвмү» вә с. мәһз бу үмумилијин вә мүчәррәдлијин нәтичәсидир. Белә мәфһум, сөз вә ифадәләри мүәллиф әксәр һалларда «Азәрбајчан» вә «Азәрбајчан халгы» сөзләринин әвәзиндә ишләдирди.

XX әср реалистләри илә Сәһһәт арасында халга мүнасибәтдә мөһкәм идеја әлагәси вардыр. Онун романтик гәһрәманы «јухары» тәбәгәләрә, һаким синифләрә, «әһли-ғинаја» нә гәдәр гәзәб вә нифрәт бәсләјирсә, «ашағылара», мәһкум синифләрә бир о гәдәр гајғы вә мәрһәмәт көстәрир, онун кәләчәјинә үмидлә бахыр.

Реалистләрдәки мәнфиликләри тәнгид, конкрет нөгсанлара, мәнфи әхлаг нормаларына күлүш, романтикләрдә ачыг е'тиразла, һуманизмә чағырышла, ичтимаи кәдәрлә, чәмијјәтин кәләчәјинә инамла әвәз олунур. Романтики Новрузәлинин күлүш доғуран вәзијјәтиндән даһа чох кәдәр вә е'тираз доғуран вәзијјәти, сабаһы, сабаһкы дүнјасы марагландырыр. Халг үчүн бу бәдии тәчәссүмүн икиси дә лазым иди. Ајылмаг, ирәлиләмәк үчүн өзүнүн нечә олдуғуну, һазырыны, букүнүнү көрмәк, дәрк етмәк нә гәдәр лазым идисә, нечә олмаг лазымдыр? — суалына да ејни чавабдеһликлә чаваб вермәк, бу барәдә дә ајдын тәсәввүрә малик олмаг бир о гәдәр лазым вә вачиб иди. (Кәләчәк һаггында тәсәввүр вә хәјалын маһијјәти, сәчијјәси, шәксиз, чәмијјәтин инкишаф ганунларыны романтик сәнәткарын нечә, нә дәрәчәдә реал, елми шәкилдә дәрк етмәсиндән асылыдыр.)

Лакин Сәһһәтин романтик гәһрәманыны күнүн һадисәләри даһа мүһүм амил кими чәлб едир, букүнүн мүбаризәси онун диггәт мәркәзиндәдир. Доғрудур, Әһмәд әлдә силаһ өз азадлығы уғрунда мүбаризәјә гошуланда да, фәдаиләрлә бирликдә истисмар, зүлм вә истибдад дүнјасына мејдан охујанда да, реал, тарихи бир шәхсијјәт кими чанланса белә, ше'рин үмуми идејасы јенә кәләчәклә, арзу илә, халгын кәләчәк азадлығы илә әлагәләнир. Бунунла белә мөвзу конкрет һәјат һадисәси олдуғу үчүн тәсвирдә бир ајдынлыг, конкретлик вардыр. Бу ајры чүр ола да билмәз. Хәјалда јаранан сәнәткарын субјектив аләминин мәһсу-

лу олан тәсвирлә, конкрет һәјат һадисәсинин тәсвири арасында конкретлик, һәјатилик бахымындан фәргләндиричи чәһәт олмалыдыр. Сәһһәтин романтик гәһрәманынын реал һәјат һадисәләринә мүдахилә етмәк хүсусијјәти она имкан верир ки, бә'зән мүасир чәмијјәт һадисәләринә реалист мүнасибәт бәсләјә билсин, һәтта өз дөврүнүн ән бөјүк әдәби шәхсијјәти кими гијмәтләндирдији Сабир үслубунда сатиралар јазсын. Сәһһәт реализм јарадычылыг методунун сон дәрәчә гүввәтли тә'сири илә јазыб-јарадан романтикләримиздәндир. Бу чәһәтдән онун романтизми илә Шаиг романтизми арасында бөјүк бир јахынлыг вардыр.

«АДЫ СӘҺҺӘТКӘН, ӨЗҮ ХӘСТӘ, ӘЛИЛ»

Сәһһәтин романтик гәһрәманынын азадлыг јолунда арамсыз ахтарышлары һеч бир нәтичә вермирди. Онун арзулары, хәјаллары ичтимаи әдаләтсизлијә әсасланан гурулушла, иртичанын сәрт далғалары илә гаршылашдыгча зәифләјир, күчдән дүшүр, азадлыг дүшүнчәләрини пәришанлыг вә үмидсизлик әвәз едирди. Романтик гәһрәман дөврүн өзүнә гаршы чыхыр, ону рәдд едирди. Лакин инкарын, рәдд етмәнин ајдын јолларыны көрмәјән, кәләчәји думан ичиндә хәјалына кәтирән бу гәһрәманын тәбиәтиндә бир пәришанлыг, үмидсизлик, күскүнлүк дә өзүнү көстәрирди.

XX әср Азәрбајчан романтизминин башга нүмајәндәләри кими, Сәһһәт үчүн дә кәдәр мотиви сәчијјәви иди вә бу, шаирин һәм мүасир чәмијјәтә, һәм кәләчәјә, һәм дә кечмишә мүнасибәтиндә ашкарлашан идејалары, һиссләри үмумиләшдирәрәк ифадә едирди. Шаир, бир тәрәфдән иртича илә үз-үзә кәләрәк мөвчуд чәмијјәтә нифрәтләр јағдырыр, е'тираз сәсини учалдыр, мүтәрәгги мејл вә гүввәләри көрәрәк, «парлаг истигбала» дәрин инам бәсләјир, дикәр тәрәфдән өзүндә бир ачизлик, зәифлик дујараг үмидсизләшир, бәдбинлијә гапылырды. Бу икилик Сәһһәтин романтик гәһрәманынын әһвал-руһијјәси үчүн ән сәчијјәви хүсусијјәтләрдән биридир.

Сәһһәт јарадычылығындан бәһс едәнләрин чоху шаирин поетик јарадычылығындакы кәдәр вә пәришанлығын сәбәб вә мәзмунуну изаһ етмәјә чалышмышлар, буну онун шаир «мән»и үчүн сәчијјәви әһвал-руһијјә һесаб етмишләр. Бу да тәсадүфи дејил ки, Сәһһәт илк ше'р мәчмуәсини «Сыныг саз» адландырмышдыр. «Сыныг саз» — һәгигәтән, романтик шаирин сыныг, инчик, гүссәли гәлбинин һәзин сәдалары иди, онун нараһат көнлүнүн фәрјадлары иди. Сәһһәт «Охучуларыма» деје мүрачиәтлә јаздығы ше'риндә дә китабчаја топланан әсәрләрин «үрәкдән чыхан ихтијарсыз фәрјад» олдуғуну билдирмишди. Лакин бу фәрјад вә шикајәтләр, бу инилти вә сызылтылар ичтимаи мәзмунла долу иди. Бунларда е'тираз да, мүбаризәјә чағырыш руһу да вардыр. Бу шикајәтләр шаирин наразылығынын, е'тиразынын даһа јаныглы вә трагик ифадә формасындан башга бир шеј дејилди.

Еј мөhтәрәм гаре'ләрим! Топладығым бу әш'ар —
hәп үрәкдән чыхан бүтүн ихтијарсыз фәрјаддыр...
Тохунмадан сызылтылы чыхан hәзин наләси,
Әлдән дүшмүш бир «сыныг саз» олдуғуну андырыр.

Романтик гәhрәман дөврүн ичтимаи зиддијјәтләрини ајдынлашдыра билмәдијинә көрә өз әмәлләрини дә hәјатла, халгла кифајәт гәдәр әлагәләндирә билмир:

Ағлым чатмаз, зеhним јетмәз, руhум фәрјад гопарар,
Вичданымы әзәр икән ән дәhшәтли hәгајиг.
Үјгу көрмүш бир лалам мән, аләм әhли бүтүн кар,
Сөјләмәкдән мән ачизәм, динләмәкдән хәлајиг.

Доғрудур, шаир ичтимаи haгсызлыглара гаршы чыхмаг, үрәјиндәки сөзләри, «вичданыны әзән дәhшәтли hәгигәтләри» бирбир ачыб демәк, «јанар вулкан» кими пүскүрмәк истәјир.

Лакин шаирин арзусу дөврүн амансыз манеәләринә, иртичанын сәрт гајаларына раст кәлдији заман зәифләјир, онун мүбариз руhуну пәришанлыг вә сызылты әвәз едир.

Ичтимаи варлыгла шаирин «мән»и арасындакы тәзаддан доған кәдәрин маhијјәтини, она говушмуш дәрин үмид гығылчымларыны мүшаhидә үчүн тәкчә «Тәрчүмеји-hалым, јахуд hүлүлү» ше'ри зәнкин материал верир.

«Тәрчүмеји-hалым...» hәгигәтән, романтик гәhрәманын тәрчүмеји-hалыдыр. Бурада онун әмәлләри, дөјүшкәнлији, азадлыг мејли, раст кәлдији манеәләрин сәртлији, амансызлығы, нәhајәт, бу гәhрәманын hәр шејдән әл чәкәрәк, үмидсизләшмәси, тәклији, күчсүзлүјү бир нечә мисрада мәhарәтлә, јүксәк романтик пафосла ифадә олунмушду:

Ешг зәнчири гырылды, јол ачын.
Еј ушаглар, hүлүлү кәлди, гачын.
Од сачыр, ағзы, вүчуду алышыр,
Од тутур, ким она бир дәм јанашыр.
Мәғзи бир саигә, бир вулкандыр,
Көнлү нејран, әмәли хүсрандыр.
Далдығы фикри дәрин дәрјалар,
Дүшдүјү ешги чәтин сөвдалар,
Гәлби ган, hалы јаман, ханәхәраб.
Көз јашы ичдији су, бағры кабаб,
Сатдығы чинси бөјүк нијјәтләр.
Алдығы нәф'и фәна төhмәтләр.
Фикри али, бәдәни хар, зәлил,
Ады Сәhhәткән, өзү хәстә, әлил.
Ганлы әлләрлә тыханмыш нәфәси,
Бағырыр, чыхмајыр амма ки сәси.
Чырпыныр бәлкә гутарсын өзүнү,
Динләјәнләр ешидәрләр сөзүнү:
Шишә чәксәз дә дирикән этими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими.

Романтик гәhрәманын тәрчүмеји-hалы чох дәгиг тәсвир олунмушдур. hәр шејдән әввәл о, шаирдир. Ән бөјүк идеалы — вәтән мәhәббәтидир. Вәтән јолунда шаир hәр фәдакарлыға hазырдыр.

О, hәм дә «али фикирләр», «бөјүк нијјәтләр» саhибидир, кимсә бу «вулкан кими пүскүрән», «оддан јаранмыш» варлыға јанаша билмир, о вәтәнә хидмәт ешгилә јаныб-јахылыр. Лакин бөјүк идеаллары hәјата кечирмәк мүмкүн дејил, чүнки бунун үчүн heч бир шәраит јохдур, шаирин «нәфәси ганлы әлләрлә тыханмышдыр». Буна көрә дә онун «гәлби ган», «бәдәни зәлил», «өзү исә хәстәдир». Ән бөјүк бәла да будур ки, ничаты үчүн чалышдығы күтлә ону әсла баша дүшмүр, «hүлүлү» дејә әлә салыр, зәнчирдән ачылмыш дәли јеринә гојур. Лакин бу дәhшәтли манеәләр, әзаблар, руhи чырпынтылар романтик гәhрәманы өз әзминдән, мәсләкиндән, мәгсәдиндән дөндәрә билмир. О, шишә чәкилмәјә белә hазырдыр, «вәтәни, милләти исә атмаг» мүмкүн дејил. Онун бүтүн варлығы бунун үчүн јаранмышдыр, ахыра гәдәр она да hәср олуначагдыр.

Беләликлә шаир образы үч кејфијјәтилә чанландырылыр. Шаир — хиласкар; Шаир — чәфакеш; Шаир — «hүлүлү», сәрсәм, дәли.

Романтик гәhрәманын дахили аләминдәки бу тәлатүмүн, зиддијјәтин ганунаујғунлуғуну, мәhз романтизмә мәхсуслуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн әдәби мүгајисәләр дә зәнкин материал верир.

Сәhhәтин пәрәстиш етдији Низами Кәнчәвидән нүмунә кәтирдији бир бејт вардыр. Бурада дәhи шаир мүгәддәсләр, бөјүкләр сырасында биринчи јери пејғәмбәрә, икинчи јери исә шаирләрә верир:

Мөhтәшәмләр өндә вә архада чәркә гураркән,
Өндә пејғәмбәрләр, сонра исә шаирләр кәлдиләр[1].

Низаминин тәсәввүрүндә сөз тәрәзисинин јарадычысы аллаh шаирләр кими өз пејғәмбәрләрини дә сөзлә бәсләмишдир, фикир вә дүшүнчә онларын hәр икисини одлајыб мәләкләр сәвијјәсинә јүксәлтмишдир. Пејғәмбәр вә шаирләрин ағзындан чыхан hәр сөз ләʼл-чәваhир парчасына бәнзәјән чан парчасыдыр.

Шаирлә пејғәмбәр арасында бу фикир вә мәгсәд јахынлығы романтик әдәбијјатда чох тәсадүф олунан hалдыр. Сәhhәтин шаири бә'зән ше'р пәриси симасында заhир олур, мүгәддәсләшиб мәләјә чеврилир, көјләрә учур, аллаhа јахынлашыр, бә'зән исә Пушкинин, Лермонтовун пејғәмбәрләри кими гара чамаатын хиласкары донуна кирир, каh да ади дәли кими тә'гиб олунур, мәсхәрәјә гојулур. Сәhhәтин hәр ики рус шаириндән тәрчүмә етдији «Пејғәмбәр» ше'рләринә нәзәр салаг:

---

[1] *Низами Кәнчәви.* Сирләр хәзинәси, филоложи тәрчүмә, Бакы, 1981, с. 52. фарсчасы:

Пишо пәси бәст сәфе кибрија,
Пәс шуәра амедо пиш әнбија.

Бах: *А. Сәhhәт.* Сыныг саз, Бакы, 1912, с. 3.

О замандан ки, һакими-мүтләг
Мәни гылмыш пејәмбәри-бәрһәт,
Халги аләмдән ејләјиб мүмтаз,
Мәнә вермиш кәраматү е'чаз.
Адәм өвладынын көзүндә мудам
Сәфһә-сәфһә хатаву зүлм охурам.
Онлары әмри-һәглә мән һәр вәгт,
Әдлү инсафә ејләдим дә'вәт.
Мәнә әгвамым етди истеһза,
Атдылар тә'нә илә сәнки-чәфа.
...Мәни әтфалә көстәриб сөјләр:
— Еј ушаглар, будур, бахыз, о дәли —
Ки, дејир вар әлимдә аллаһ әли.
...Данышыр. Бир бахыз, нә гәмкиндир,
Нечә солгун, зәифү мискиндир.

Лермонтовун Пејғәмбәри аллаһын ирадәсилә јер үзүндәки писликләри, хәта вә зүлмү арадан көтүрмәк үчүн фәалијјәт көстәрир, инсанлары әдаләтли, инсафлы олмаға чағырыр, анчаг Сәһһәтин шаири кими ону да ушаглара нишан вериб әлә салырлар, дәли адландырырлар, халг тәрәфиндән дәрк олунмајан Пејғәмбәр солур, гәмкинләшир, мискинләшир.

Бәс Пушкинин Пејғәмбәри һансы миссијаны јеринә јетирир? Аллаһын көмәкчиси — мәләји «алты шәһпәрли Исрафилин» васитәсилә һәр чүр «мүнкирләри дәф етмәк» үчүн гүввәтли бир дилә, даим аловланан үрәјә саһиб олан Пејғәмбәр дә аллаһын әмрләрини јер үзүндә ичра едән бир гүввәдир. Онун да аллаһдан ешитдији сөзләр јер үзүндәки «сәһра, дәрја мөвчудатын»ы ојанмаға чағырыр:

— Еј пејғәмбәр! Дур көр, ешит, гијам ет!
Кет, әмрими мәхлугата е'лам ет!
Сәһра, дәрја мөвчудатын ојандыр,
Кәламынла халгын гәлбүн јандыр.

Һ. Чавидин Пејғәмбәри дә ејни амала хидмәт едир, ејни әһвали-руһијјә кечирир, ејни вәзијјәтләрә дүшүр. Ону ачыг тәһгир едир, дәли вә сәрсәм шаир адландырырлар. Бу тәһгирләрә чаваб олараг Пејғәмбәр дејир:

Шаирим, бәсләдијим сидги-сәфа,
Чырпыныб изләдијим нури-дәһа.
Мән фәгәт һүсни-худа шаиријәм,
Јерә енмәм дә сәма шаиријәм.

Көрүндүјү кими Пејғәмбәр шаир тимсалында һәрәкәт едир, үрәјиндә али фикирләр кәздирир, мүчәррәд дә олса хејирхаһ арзуларла јашајыр.

Беләликлә, бу әдәби мүгајисәләр тәсдиг едир ки, романтик әдәбијјатда Шаир дә, Пејғәмбәр дә ән јүксәк варлыг кими тәгдим вә тәсвир олунурлар. Она көрә ки, онларын һәр икиси јер үзүнүн јеканә реал варлыгларыдыр ки, көјләрлә әлагә сахламаг имканларына маликдирләр: онлар мүгәддәсдир, көјләрлә әлагәдәдирләр, — јер үзүнүн бүтүн фитнәләриндән узаг бир аләмлә. Елә буна көрә Һ. Чавидин Пејғәмбәри ачыг-ајдын дејир:

Мән фәгәт һүсни-худа шаиријәм,
Јерә енмәм дә сәма шаиријәм.

Романтик әдәбијјатда һәр ики образын талеји дә охшар, јахын мәгамларла тәсвир олунурлар. Онлар али арзуларыны, ули мәгсәдләрини јер үзүндә һәјата кечирмәк үчүн олмазын чәтинликләрлә гаршылашырлар, һәр јердә мүстәбидин, һакимин, пислијин, шәррин мүгавимәтинә раст кәлирләр, бәндәләр тәрәфиндән тәһгир олунурлар, бу исә онлары руһән сыхыр, һәвәсдән салыр, мүбаризә әзмини пәришанлыг, кәдәр әвәз едир. Бу руһи зиддијјәт, икилик бир-бирилә гаршы-гаршыја дуран тәрәфләр — јахшылыг-пислик, хејир вә шәр, севинч вә гәм вә с. чәмијјәтдән кәлир, чәмијјәтдә дә беләдир. Бу икилик, дуализм — романтик гәһрәманын чәмијјәтдәки мөвгејини тә'јин едир.

Јерлә көј арасында галан, өз бөһранлы, зиддијјәтли вәзијјәтиндән гуртара билмәјән Сәһһәтин романтик гәһрәманы да бә'зән мә'јуслашыр, ичтимаи һәјатла үмуми дил тапмагда чәтинлик чәкир, бурадан да онун әсл фачиәси јараныр: јазыларынын «сојуглуғу онун хатирини јандырыр».

«Сөјләмәкдән мән ачизәм, динләмәкдән хәлајиг.»

Бунун нәтичәси олараг Сәһһәт ше'ринә дәрин бир кәдәр вә гүссә чөкүр. Одур ки, јүксәлмәк, бағырмаг истәјән шаирин «нәфәси ганлы әлләрлә тыханыр», «ады Сәһһәткән, өзү хәстә» олур.

Бу әһвал-руһијјәни вә зиддијјәти биз XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын башга сималарында да көрмәкдәјик. Мәсәлән, өз јарадычылыг хүсусијјәтләрилә Сәһһәтә чох јахын олан А. Шаиг, бир тәрәфдән, јашадығы мүһитин рәзаләтини, ијрәнчлијини дујараг, «заманын ингилабчыларына» мүрачиәт едәрәк, онлары «думанлы кечмишләрдән узаглашыб, чәннәт гәдәр көзәл бир аләм» гурмаға чағырырдыса («Заманын ингилабчыларына», «Ирәли»), дикәр тәрәфдән, бу мүбаризә һәвәси давамлы олмур, онда әкс бир әһвал-руһијјәјә, тәрәддүд вә инамсызлыға чеврилирди, Сәһһәтин романтик дүнјасынын ифадәси олан «Сыныг саз» «гырыг бир рүбаб» кими сызлајырды:

Үмиду јәс арасында јуварланан көнлүм —
Мәләр ичимдә гырыг бир рүбаб шәклиндә.

Сәһһәтин кәдәри ичтимаи маһијјәт дашыјырды. XX әср Азәрбајчан романтизминә мәхсус вәтәндашлыг кәдәри иди. Вәтәни өз мәрамынча, халгы өз арзулары сәвијјәсиндә көрмәјән бир вәтәндаш шаирин кәдәри иди. Бу, елә бир кәдәр һисси, әслиндә «кәдәр идејасы» иди ки, ондан XX әсрин һеч бир һәгиги вәтәндашыны ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Мәкәр «аризи гәмләр әлиндән үрәји шишмиш» Сабири, көз јашлары арасындан күлән Чәлили,

јени әсрин бу ики бөјүк реалистинин јарадычылығыны һәмин кәдәрсиз тәсәввүр етмәк мүмкүндүрмү?

Реалистләрдә олдуғу кими, XX әсрин романтикләриндә дә кәдәр ојадычы, интибаһа чағыран, көһнәлијә, пислијә, алчаглыға, үфунәтә, гәбаһәтә нифрәт ојадан бир кәдәр иди. Бу кәдәр нәтичә е'тибарилә үмидсизлијә апарыб чыхармырды. Һәјатын, чәмијјәтин өзү илә, һадисәләрин маһијјәти илә әлагәдар олдуғу үчүн иртичанын, мүһафизәкарлығын, тә'гибләрин ичиндә белә үмидлә, кәләчәк арзулары илә говушурду. Һади кәдәринин бу чәһәтини Әзиз Мирәһмәдов дүзкүн гијмәтләндирир: «Һадинин вә онун мүасирләриндән чохунун диггәтәлајиг чәһәти о иди ки, ән ағыр күнләрдә, иртичанын зүлмәтләри ичиндә дә онлар өз башларынын үстүндәки гәм булудларыны дағытмаға чалышмыш, **көзләри јашла долу оланда да јенә ишыг,** севинч ахтарышларындан әл чәкмәмишләр».

Сәһһәт кәдәринин дә идеја-естетик маһијјәти белә иди.

«КӘЛӘЧӘКДИР БУ ШАНЛЫ ИСТИГБАЛ!»

Инсан вә онун арзулары илә һәјатын ганунлары арасындакы тәзад Сәһһәт романтизминин идеја хүсусијјәтләриндәндир. Шаирин романтик гәһрәманы өзүнү чәмијјәтдән үстүн тутур, о һәтта нифрәт етдији ичтимаи гурулушла, мөвчуд чәмијјәтлә әлагәни гырмаға белә, һазырдыр. О көрүр ки, инсан мә'нән азад дејил, онун әмәлләри илә, азадлыға доғру чырпынтылары илә ичтимаисијаси гурулушун чәрчивәләри арасында бир зиддијјәт вардыр. Бу исә романтик гәһрәманын тракик тәбиәтли гәһрәман кими мејдана чыхмасыны шәртләндирирди.

Мөвчуд чәмијјәтә мәнфи мүнасибәт, бу зәминдә јаранан пәришанлыг, кәдәр вә тәрәддүдләр Сәһһәтин романтик гәһрәманыны үчүнчү бир дүнјаја — кәләчәјә, хәјал аләминдә јаранан бир дүнјаја учурурду. Беләликлә, кечмиш, һазыр вә кәләчәк — шаирин романтикасынын заман вәһдәтини тәшкил едир. Кәләчәк — романтик гәһрәманын үмидләрилә, әһвал-руһијјәсиндәки никбинликлә, инам вә мүбаризә ешгилә сәчијјәләнир:

> Нә идин дүн, нә олмусан? Јарәб,
> Һаны, еј ваһ, о шан, ол шәрәфин?..
> Нә идин дүн, нә олмусан һала?
> Күл кими бир заман ачыл, чичәјим!
> Дөвр елә әзми-өвчи-истеʼла,
> Халигимдән будур мәним диләјим —

дејән шаир үзүнү кәләчәјә чевирир, онун хәјал аләминдә јени бир дүнјанын мәнзәрәси јаранмаға башлајыр. Лакин бу аләмдә һәр шеј думана бүрүнмүшдүр, һәмин аләм үрәкачан вә тәсәлливеричи олса да хәјалидир, үмумидир, мүчәррәддир вә елә бу хүсусијјәтләр шаирин кәләчәк һаггында поетик гәнаәтләринә романтик руһ ашылајыр.

Кәләчәјә мүрачиәт романтик гәһрәманын дүнјакөрүшүнүн, әһвал-руһијјәсинин ганунаујғун нәтичәсидир. Тәбиәти е'тибары илә нараһат олан, дөвр вә заман гаршысында мәс'улијјәт, чавабдеһлик дујан бу гәһрәман тәбиидир ки, әлдә едиләнләрлә әсла кифајәтләнә билмәзди. Узаг кечмиш шаирин гәһрәманынын хәјалында нә гәдәр ширин олса да артыг кечмиш иди, бир «ширин хатирәјә» чеврилмишди. Һал-һазыр — бу күн исә фәлакәт вә гәбаһәтләрлә долу иди, демәли јеканә үмид кәләчәјә иди. Одур ки, романтик гәһрәманын әһвал-руһијјәсиндәки нараһатлығы, тәрәддүд вә пәришанлығы анчаг үчүнчү бир дүнјанын — кәләчәјин, јахуд онун рәмзи олан хәјали бир аләмин јаранмасы илә әвәз етмәк оларды. О дәрк едир ки, тәбиәт, чәмијјәт бир јердә дурмур, һәр шеј дәјишир, даима нә исә доғулур, нә исә өлүр, нә исә јаранып. Чүнки «Дәјишмәкдир тәрәггинин әсасы». Бу барәдә шаирин гәнаәти ајдындыр:

> Нечин дәјишмәсин фикри инсанын?
> Тәгазасы дејилми бу дүнјанын?

Одур ки, романтик гәһрәманын тәбиәти, вәзијјәти сүкунәтә зиддир, о, даим ахтарыр, нараһатдыр, бу ахтаран, каһ үсјан гопаран, каһ инилдәјән, каһ нифрәт едән, каһ да ағлајан, көз јашы төкән, каһ инсаны ән ади бир варлыг һесаб едән, каһ да ону шејтана бәнзәдән («Инсанлар, аман, нә залым имиш! Шејтанлар едәрди бәлкә инсаф!») романтик гәһрәманын нәзәрләри хәјали бир аләмә чеврилир, даим јашајан, даим тәсәлли верән, үмид доғуран бир аләмә. О, нечә пәришан олур-олсун, нечә гәзәбли олур-олсун, башыны галхызыб көјләрә нәзәр салан кими — сакитләшир, үмид гығылчымлары парлајыр. Бу һал романтик гәһрәманын фикри, мә'нәви инкишафынын бүтүн мәрһәләләри үчүн сәчијјәвидир. Санки онун үчүн даими олан бир хәјали аләм вардыр, бу аләм чох күчлү тәсәлливеричи гүввәјә маликдир, руһи сарсынтыларын, кәдәр вә пәришанлығын тәрәф-мүгабилидир... Будур, бөјүк бир мүсибәт үз вермишдир; мәмләкәтин әвәзолунмаз дүһасы Сабир өлмүшдүр. Кәдәрин һәдди-һүдуду јохдур, шаири «милләтин дәрди вәрәмләтмишдир». Лакин руһи чырпынтыларын кениш тәсвирини верән ше'рин чох чәкмир ки, үмуми кәдәрли аһәнкинә бир үмид гарышыр, нәзәрләр кәләчәјә зилләнир, шаирин абидәси көјләрә учалыр:

> Тә'нү лә'н ејләрсә һәр надан сәнә,
> Ја мүсаид олмаса дөвран сәнә,
> Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
> Аз чәкәр, һејкәл јапарлар намына.

Шаирин исә јери әбәдијјәтдир, мә'нәви бир аләмдир, нәһајәти олмајан, гијаби, анчаг тәсәввүрүн мәһсулу олан «асиманиләрин», көј өвладларынын јашадығы аләм:

> Фиргәтиндән јанар чаһанилләр,
> Сәни алгышлар асиманиләр!

Бир гатилин күдазына кедән, бир гуршунун гурбаны олан мәләк хисләтли чаванын нә'шини дә шаир гәддар јерин әлиндән гопарыб көјләрдә кизләдир, ону әбәдијјәтә говушдурур:

Учдун мәләјим, нечин јох олдун?
Әфлакә апардымы мәләкләр?

Әфлак — көјләр — кәләчәјин рәмзидир, бүтүн рәзаләтләрдән хилас олмаг үчүн јеканә тохунулмаз бир мәкандыр. Һәр шеј бурададыр, инсана һөрмәт дә, мәһәббәт дә, азадлыг да, бәрабәрлик дә!

Белә бир аләмин јаранačағына үмид Сәһһәт романтик ше'ринә чағырыш руһу ашылајыр. Кәдәри үмидлә бирликдә ифадә едән ше'рләр шаир «мән»инин даһа габарыг тәзаһүрүдүр, онун руһи аләмини һәгигәтә даһа јахын шәкилдә әкс етдирир. Шаир «мән»и нечә кәдәрли вә гүссәли олурса-олсун, онун үмидинин әсасында дуран мә'нәви фикри әсаслар бәдбинлијә доғру јуварланмаға јол вермир, пәришанлыг мүтләг, тәбии бир аһәнклә кәләчәјә инамла, үмид һиссләри илә әвәз олунур. Бир анлыға «Аләми-ислама» ше'рини нәзәрдән кечирәк: «Бүтүн әтрафы инилти вә фәрјад бүрүмүшдү, һамы мүзтәриб вә хәстәһалдыр, гәлбләр ағлајыр, күнләр һүзн илә кечир, гәмли-гәмли инләјән мусигимиз кими. Лакин «хәстә-һал» вәтән әлачсыз дејил, «Сыныг саз»ын «одлу мәзмунлары» һәр хәстә руһун давасыдыр:

Динлә әлһаныны сыныг сазымын,
Милләтә гәлбән ағлајан бачыдыр.
Одлу мәзмунлары сојуг јазымын
Хәстә руһун давасыдыр, ачыдыр.

Бәс бу дава нәдән ибарәтдир? Романтик гәһрәманын тәклиф етдији «дава», хилас јолу — үмид бәсләмәк, кәләчәк ешги илә јашамагдыр. Ше'р кәләчәјә үмид ојадан мисраларла тамамланыр:

«Еј сән, еј нәчми-заһири-дәрхаб!»
Ојан, артыг үрәкдә галмады таб!
Ачыл еј шәмс, гәми-сәһанбдән!
Јүксәлиб дөвреји-камала јетиш!

Гуртар, еј севкилим, мүсанбдән,
Хубрулугла е'тидала јетиш!
Чых ки, битсин ләјали-фүргәтимиз,
Күл, түкәнсин дәмәви-һәсрәтимиз!

Азәрбајчан романтикләри үчүн сәчијјәви олан һаггында данышдығымыз хүсусијјәти «Јуху» ше'риндә дә көрүрүк. Шаирин гәһрәманы мүзтәриб вә пәришан һалда зүлмәт ичәрисиндә тәнһа галмышдыр. Зиндан кими, гәбир кими гаранлыг бир зүлмәт ичәрисиндә. Аләм өлүм ујгусуна батмыш, һәр тәрәфи гара булудлар чулғамышдыр. Ишыгдан, сәс-сәмирдән әсәр-әламәт јохдур. Өлүм сүкуту әтрафы бүрүмүшдүр.

Бир анда ган јағдыран булудлар ојнашыр, фыртына јох, бир гијамәт гопур, илдырымлар курлајыр, шимшәк чахыр, одлар пәрлајыр. Гаршыда јени бир дүнја чанланыр: бура дөрд јаны ал-әлван чичәкләрә гәрг олмуш, рә'на бир чичәкликдән ибарәтдир. Бәнөвшәләр, јасәмәнләр, јашыл сүнбүлләр әтрафа әтир сачыр, фәввәрәләр атыр, булаглар ахыр, јоллар исә парлаг сәдәфә бүрүнмүшдүр. Бир сөзлә бура көзә көрүнмәјән «чәннәтдир» ки, шаирин мәст олмуш гәһрәманы һејран-һејран бу јерләрә тамаша едир. Бу заман она лүтф вә нәвазишлә бир пәри јахынлашыр, јер-көј нура бүрүнүр, она бир сајәбан-көлкәлик көстәриб дејир: «Отур, бу јер сәниндир!» Лакин бу көрүш узун чәкмир, пәри гејб олур... Зүлмәтли, булуд бу әфсанәви дүнјаны алт-үст едир, ширин јухуја далмыш гәһрәман дәһшәт ичиндә ојаныр.

Ишыгланан дан јери јенә онун көзләриндә үмид чырағы јандырыр:

Дурдум, көрдум ишыгланыр дан јери,
Де хејр олсун бу ујгунун тә'бири!

Үмид, кәләчәк арзусу романтик гәһрәманын хәјалында, јени бир аләмин јаранмасы илә нәтичәләнир. Кәләчәк анлајышы илә гошалашан бу аләм бә'зән чәннәт, беһишт адландырылса да, әфлакла, асиманла әлагәләндирилсә дә онун реал дүшүнчә илә бағланан деталлары, контрлары да вардыр. Бура һәр шејдән әввәл «һүрләр» дүнјасыдыр, «мөһнәт вә гәмдән» узаг олан бу дүнјада һәр шеј азаддыр, «бүтүн инсанлар мәс'уд јашајыр», «тәәссүб вә чәһаләт» арадан галхмыш, «милләт елм илә зијаланмышдыр». Бајрағында амал илә ишин бирлији јазылмыш бу дијарда ешг вә мәһәббәт һөкмранлыг едир.

Шаир елә аләм арзу едирди ки, орада инсан һеч бир мәһдудијјәтә раст кәлмәсин, там азад олсун. Мөвчуд һәјатла разылашмајараг, мүәјјән олмајан, јени бир һәјата кечмәк чәһди, јенилијә, кәләчәјә доғру чырпынмаг Сәһһәтин романтик гәһрәманынын әсас хүсусијјәти иди. Максим Горки јенилијә, кәләчәјә белә бир мејли романтизмин әсас хүсусијјәтләриндән сајырды. О, романтизмин һәр бир чәмијјәтин кечид дөврләриндә мејдана кәлдијини гејд едәрәк јазырды: «...романтизмин әсас хүсусијјәтинә исә јени бир шеји көзләмәкдән, јенилик гаршысында һәјәчана кәлмәкдән, бу јенилији тәләсик, әсәби бир һаләтдә дәрк етмәк арзусундан ибарәтдир»[1].

Бүтүн мүтәрәгги романтикләрдә олдуғу кими, кәләчәјә инам Сәһһәт романтизминин дә өзәјини, әсасыны тәшкил едирди. Лакин «истигбал» мәфһуму Сәһһәтдә мүчәррәд вә думанлы иди. Шаир инанырды ки, «дүнјанын гәрары белә галмајачагдыр», бу «лејли-зүлмәт» кеч-тез мәһв олачаг, «чәһаләт, тәәссүб арадан галхачаг», «чаһан нури-һикмәтлә» ишыгланачагдыр; елә бир чәмијјәт гурулачагдыр ки, орада «нә әсарәт, нә әдавәт, нә көз јашы, нә кин, нә инад» олачагдыр. Лакин бу јенилијин нечә вә

[1] *М. Горький.* История русской литературы, М., 1938, с. 42.

һансы гүввә илә јарадыла биләчәји Сәһһәт үчүн бүтүнлүклә ајдын дејилди. Иртичанын ән ағыр илләриндә Сәһһәтин вәтәндашларына тәсәлли верәрәк, рус шаири Надсонун мисралары илә онлары руһдан дүшмәмәјә, кәләчәјә үмидлә бахмаға чағырмасы да мәһз бу инамын нәтичәси иди:

Гардашым, јолдашым, әзиз јарым!
Еј гәмү мөһнәтә кирифтарым!
Дәрд әлиндә сыхылмасын чанын,
Белә галмаз гәрары дүнјанын.
Вәһшәт етмә бу күнкү һаләтдән,
Наүмид олма гөвмү милләтдән.
Гој верилсин дә одлу фәрманлар,
Гој төкүлсүн күнаһсыз ганлар.
Зүлми-наһаг һөкумәт етсин гој,
Арифи һәтки-һөрмәт етсин гој.
Инан, әлбәттә, бир заман олачаг,
Әһли-ешг онда камиран олачаг...
Нә әсарәт, нә дә әдавәт олар,
Халг мүстәғрәги-сәадәт олар.
Нә олар көз јашы, нә кин, нә инад,
Нә мүгәссир олар, нә дә чәллад.
Гардашым, санма бу үмиди хәјал,
Кәләчәкдир бу шанлы истигбал[1].

Сәһһәтин романтик хәјалы белә бир дүнјанын гурулмасы илә мәшғул иди. Сәһһәт хәјалынын мәзмуну, идејасы белә иди вә бу, онун романтизминин мәфкурә истигамәтини, сәчијјәсини мүәјјән едирди.

Беләликлә, кәләчәјә үмидлә бахан, инсанлары азад дүнја гурмаға чағыран, реал һәјатдан гида алан Сәһһәт хәјалы маһијјәтчә фајдалы иди, тарихи инкишафла онун арасында бир үјғунлуг варды.

Һәр һансы романтик сәнәткарын јарадычылығынын маһијјәтини әсасән онун хәјал вә арзулар дүнјасынын идеја-естетик сәчијјәсиндә ахтармаг лазымдыр. В. И. Ленин «Нә етмәли?» китабында хәјалла һәгигәт арасындакы мүнасибәти белә шәрһ едирди: «Хәјал илә һәгигәт арасындакы зиддијјәт мәсәләси мүнасибәтилә Писарев јазмышды: «Зиддијјәт вар, зиддијјәт вар. Мәним хәјалым һадисәләрин тәбии кедишини өтүб кечә биләр, ја да бүсбүтүн кәнар јол тутараг, һадисәләрин һеч бир тәбии кедишинин һеч бир заман кәлиб чыха билмәјәчәји сәмтә кедә биләр. Биринчи һалда хәјал бир зәрәр вермир; о һәтта зәһмәткеш адамын чиддијјәтини артырыб ону гүввәтләндирә биләр... Әкәр инсан бу чүр хәјал етмәк игтидарындан тамамилә мәһрум олсајды, әкәр о һәрдәнбир габаға гача билмәсәјди вә әлинин алтында јеничә әмәлә кәлмәјә башлајан јарадылышын бүтөв вә тамамланмыш мәнзәрәсини өз хәјалына кәтирә билмәсәјди, — о һалда мән әсла тәсәввүр едә билмирәм ки, инчәсәнәт, елм вә әмәли һәјат саһәсиндә инсаны кениш вә јоручу ишләрә башлајыб ахыра чатдырмаға мәчбур едән нә кими бир тәһрикедичи сәбәб ола биләрди... Әкәр хәјал едән шәхс өз хәјалына чидди инанырса, һәјата диггәтлә нәзәр јетириб өз мүшаһидәләрини өз хәјали планлары илә мүгајисә вә үмумијјәтлә, өз хәјалыны һәјата кечирмәк үзәриндә вичданла чалышырса, онда хәјалла һәгигәт арасындакы зиддијјәтин һеч бир зәрәри олмур. Хәјал илә һәјат арасында бир тәмас олдугда, һәр шеј јериндә олур»[1].

Демәли, Ленин хәјалын әһәмијјәтини онун нә кими мәзмуна малик олмасы илә, онун реал һәјата вә тарихи инкишаф просесинә нә дәрәчәдә мүвафиг кәлмәсилә мүәјјәнләшдирир. О хәјал ки, бәшәријјәтин азадлығы уғрунда мүбаризәјә, үмумән тарихи һадисәләрин ганунаујғун инкишафына экс кедир, — зәрәрлидир; о хәјал ки, истибдада гаршыдыр, инсан сәадәтини һәр шејдән үстүн тутур, тарихи инкишафа әнкәл олмајыб, онунла үјғунлашыр, — хејирлидир, мүтәрәггидир.

Тарихин тәкәрини керијә чәкмәјә чалышан, нәзәрләрини кечмишин гаранлыг сәһифәләринә салараг орада тәсәлли тапан, кәләчәјә инамсызлыг нәтичәсиндә бәдбинлијә, мистикаја гапылан мүртәче романтикләрдән фәргли олараг Сәһһәт романтизми дә һәјат илә тәмасда иди, бүтүнлүкдә ирәлијә, кәләчәјә сәсләјән бир романтизм иди.

Максим Горки романтизми ики бир-биринә зидд чәбһәјә ајырырды: «Романтизмдә бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнән ики истигамәти мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр: бунлар бири гејрифәал романтизмдир ки, ја һәјаты бәзәјәрәк инсанлары онунла барышдырмаға чалышыр, ја да «һәјатын мә'шум мүәммалары», ешг, өлүм барәсиндә дүшүнмәјә, сәмәрәсиз бир һалда өз дахили аләминә гапылыб, беләликлә һәјатдан ајрылмаға чәһд едир... Фәал романтизм инсанын јашамаг ирадәсини гүввәтләндирмәјә, онда мөвчуд һәјата гаршы, онун һәр чүр зүлм вә тәзјигинә гаршы үсјанкарлыг ојатмаға чалышыр»[2].

Горкинин фәал романтизмә — башга сөзлә мүтәрәгги романтизмә аид етдији хүсусијјәтләр Сәһһәт романтизми үчүн дә доғмадыр.

Сәһһәтин романтик гәһрәманынын да хәјал аләминин үмуми мәнзәрәсиндә ичтимаи фәаллыг мүһүм јер тутурду. Ислам дини вә идеолокијасы илә бағлылыг исә бу хәјалын антифеодал мәзмунуну зәифләтмир, әксинә, милли мүндәричәсини, үмуми мүсәлман руһуну даһа да гүввәтләндирирди. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, динә мурачиәт романтик гәһрәмана бә'зән өз руһани аләминә далмаг, тәнһалыға чәкилмәк, өз «мән»и илә даһа чох

[1] *А. Сәһһәт.* «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 64—65. Рус шаири С. Ј. Надсондан (1862—1887) сәрбәст тәрчүмә едилмиш бу ше'рин идеја мәзмуну Сәһһәтин өз орижинал јарадычылығына јахын олдуғуну, һабелә шаирин бу дөврдәки әһвал-руһијјәсини чох ајдын вә габарыг ифадә етдијини нәзәрә алараг, ондан бир нүмунә кими истифадә едирик.

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 6-чы чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1975, с. 187—188.

[2] *М. Горький.* О литературе, М., 1953, с. 311.

мәшғул олмаг имканы јарадыр, башга бир аләмин варлығына үмид ојатмаг үчүн шәрти бирваситәјә чеврилир. Бу бағлылыг динин мәзмунундан чох, онун образлары, символлары илә бағлылыг иди.

Сәнәткар «мән»и, субјектив амил башга романтикләрдә олдуғу кими, Сәһһәт ше'риндә дә мүһүм јер тутур. Һәјат һадисәләри бурада шаир «мән»и илә гајнајыб-гарышмыш шәкилдә ифадә олунур, «мән» харичи аләми тәсвир етмәкдә чох күчлү бир амилә вә васитәјә чеврилир.

Лакин Сәһһәт «мән»инин мәзмуну садәчә олараг субјектив дүшүнчәләри, идејалары ифадә етмәклә мәһдудлашмыр, ичтимаи, үмумиләшмиш сәчијјә дашыјыр. Бурада шаир «мән»и варлыгдан, һәјатдан сүзүлүб кәлән һадисәләри, мөвзулары өзүндә чәмләшдириб дөврүн ичтимаи проблемләри сәвијјәсинә јүксәлдир.

«ШАИР ОЛДУР КИ, ҺӘГИГӘТЛӘРӘ ДИЛДАДӘ ОЛА»

Башга романтикләрә нисбәтән «идеал аләмә» мејл орада арамсыз ахтарышлар апармаг һәвәси Сәһһәтдә зәифдир, əксинә, онун шаир дүшүнчәси реал аләмлә даһа чох мәшғулдур, бу аләми мүшаһидә етмәјә, дәрк етмәјә чырпыныш даһа гүввәтлидир. Сәһһәтин шаир «мән»и хәјал аләминин, үмид вә нијјәтләрин, идеал аләмин тәдгиги илә Һади гәдәр, Чавид гәдәр мәшғул олмур. О, реал аләмин өзүнү тәшриһ етмәјә, ону әһатә едән аләмә нүфуз етмәјә чан атыр. Сәһһәт романтизминин хүсусијјәти кими тәшәккүл едән бу кејфијјәт онун реал керчәклијә, мүасир чәмијјәт һадисәләринә даһа јахындан бағланмасы үчүн шәраит јарадырды, реализм јарадычылыг методунун принсипләрини өјрәнмәси вә нәһајәт, сабиранә сатиралар јазмасы үчүн идеја-бәдии зәмин һазырлајырды.

1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра, иртича илләриндә буржуа јазычыларынын мәфкурәви либераллығы там ајдынлығы илә мејдана чыхды. Онлар ингилаба, фәһлә һәрәкатына вә һәр чүр мүтәрәгги идејалара дүшмән олдугларыны ачыг-ајдын е'лан етдиләр. Иртича илләри ингилабын кизли дүшмәнләрини дә ортаја чыхартды.

Реалист әдәбијјатымыз бу заман даһа да мөһкәмләнмәкдә, мүһафизәкарлыға, тәнгид һәдәфләринә гаршы даһа амансыз олмагда иди. 1907—1912-чи илләр арасында јалныз «Молла Нәсрәддин» журналынын фәалијјәтини, Сабирин вә Чәлил Мәммәдгулузадәнин бурада чап олунан кәскин сатирик ше'р вә фелјетонларыны хатырласаг, бу фикрин нә гәдәр дүзкүн олдуғуну көрәрик.

Сәһһәтин диггәтәлајиг чәһәти иди ки, иртича илләриндәки шәраитин дөзүлмәзлијинә бахмајараг, бу заман чәмијјәт мәсәләләрини даһа дәриндән дәрк етмәси нәтичәсиндә өз дүнјакөрүшү е'тибарилә ирәли кетмиш, о вахтадәк әсәрләриндә көрүнән

мүчәррәд чағырышлардан, дини тә'сирләрдән тәдричән хилас олмаға башламыш, күндәлик мүасир һәјат проблемләринә онда күчлү, давамлы бир мејл ојанмышды. О, хәјалынын, тәсәввүрләринин мәһсулу олан аләмлә, тәсәввүрләриндәки дүнја илә јанашы, һәмин «аләми» вә «дүнјаны» јарадан реал дүнјаны да, мүасир чәмијјәти дә диггәтлә нәзәрдән кечирир вә бунлардан чәсарәтлә сөһбәт ачырды. Бу заман шаирин јарадычылығындакы гүссә вә пәришанлыг мотивләри дә зәифләмиш, үмид вә никбинлик әһвал-руһијјәси даһа да гүввәтләнмишди.

Доғрудур, Сәһһәтин јарадычылыг тәбиәти романтизмдә даһа чох өзүнү тапырды, романтизм она доғма иди. Анчаг Һади вә Чавид романтизми илә мүгајисәдә елә бил онун романтизминдә нә исә чатмыр, — бу хәјалын күчү вә вүс'әтидирми, гәзәбин һиддәтидирми, фикрин вә дујғунун чошғунлуғудурму?! Бу, һәр шејдән әввәл, Сәһһәт романтизминин өзүнәмәхсуслуғудур, шаирин јарадычылығына реал һәјат фактынын даһа фәал мүдахиләси илә бағлы өзүнәмәхсуслуғудур. Бу өзүнәмәхсуслугда романтик шаирин реализмә шүурлу шәкилдә мејли көз габағындадыр.

Иртича илләриндә Сәһһәт ше'риндәки никбинлик, реал һәјат һадисәләринин тәсвиринә һәвәс, чәмијјәтин габагчыл мејлләрини көрә билмәк вә кәләчәјә инам бәсләмәк кими идеја кејфијјәтләрилә изаһ олунур. Артыг бу заман дөврүн бир сыра әсас мәсәләләри шаирин нәзәрини чәлб етмәјә башлајыр. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә һәм сәнаје, һәм дә мәдәни-маариф мәркәзи кими шөһрәт газанан Бакы шәһәри, бурадакы ингилабчы фәһлә синфи вә онун вәзијјәти шаирин бир сыра әсәрләринин мөвзусу олур.

Сәһһәт Бакыја чох бөјүк әһәмијјәт верирди. О, Бакынын «дилизар» вәтәни һәр чүр бәла вә мөһнәтдән гуртарыб, «она шәфа верәчәјинә» дәрин бир үмид бәсләјирди.

Ингилабын илк илләриндә Сәһһәт Бакыдан данышаркән ону әсасән елм, маариф вә мәдәнијјәт мәркәзи кими гијмәтләндирирди, вәтәнин талејиндә онун ролуну мәдәнијјәт очағы тимсалында көрүрдү. Лакин заман кечдикчә чаван шаирин һәјати идрак габилијјәти күчләнир, онун көрүш даирәси кетдикчә кенишләнир вә дәринләшир. О, чәмијјәтә даһа ајыг бир көзлә бахмаға, Бакы фәһләсинин вәзијјәтилә, онун мүбаризәсилә марагланмаға башлајыр. «Әһмәдин гејрәти» поемасы Сәһһәтин көрүшләриндәки бу инкишафы әкс етдирән бир әсәр иди.

Шаирин 1908—1912-чи илләрдә јаздығы әсәрләр бу бахымдан хүсуси мараг ојадыр. Јарадычылығынын бу илләриндә шаир онун әдәби фәалијјәтиндә чох мүһүм јер тутан бир сыра романтик вә реалист планда јазылмыш әсәрләрини јазыр («Әһмәдин гејрәти», «Чәһаләт сәмәрәси...», «Тағы вә Нағы», «Нефт фонтаны», «Мүсәлман үрәфалары», «Өзләрини севәнләрә», «Алимнүмалар» вә с.).

Елми әдәбијјатда реализм вә романтизм јарадычылыг методларынын гаршылыглы әлагәсинә даир мүхтәлиф фикирләр вар-

дыр. Мәсәлән, М. Горкинин һәмин јарадычылыг проблеминә мүнасибәти белә иди: «Бөјүк сәнәткарларда реализмлә романтизм санки һәмишә вәһдәт тәшкил едир... Романтизм илә реализмин бу бирләшмәси бизим бөјүк әдәбијјатымыз үчүн хүсусилә сәчијјәвидир, бу бирләшмә она елә орижиналлыг вә гүввә верир ки, бунун сајәсиндә әдәбијјатымыз бүтүн дүнја әдәбијјатына кетдикчә даһа чох вә даһа дәриндән тә'сир едир»[1]. Һүго романтизминин хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән көркәмли Гәрб әдәбијјаты мүтәхәссиси П. С. Коган да тәхминән ејни нәтичәјә кәлир: «Һүго һәмишә һәјатла тәхәјјүлүн арасында дајаныр... О маһијјәтчә реалист, ифадә тәрзиндә романтикдир. О өз орижинал поезијасында һәр ики чәрәјаны бирләшдирмишдир»[2].

Көрүндүјү кими бурада сөһбәт ики ајры-ајры јарадычылыг методунун бир сәнәткарын јарадычылығында вәһдәтиндән кедир.

Бә'зи мүтәхәссисләр бу фикирдәдирләр ки, реалист јазычы романтик әсәр јаза билмәдији кими, романтик дә реалист әсәр јарада билмәз.

Бу һөкмләрдә мүәјјән һәгигәт вардыр вә әдәбијјат тарихиндә бунлары тәсдиг едән әдәби фактлар да аз дејил. Анчаг романтизмин мүхтәлиф әдәби шәраитләрдә ајры-ајры заманларда јаранмасындан асылы олараг ики јарадычылыг методунун әлагәси нәтичәсиндә башга вәзијјәтләр дә мүшаһидә олунур. Бу бахымдан XX әср Азәрбајчан романтикләриндән А. Сәһһәтлә А. Шаигин јарадычылығы хүсуси тәдгигата мөһтачдыр.

Әдәбијјат тарихиндән мә'лумдур ки, јарадычылыгларынын ајры-ајры дөврләриндә романтик вә реалист әсәрләр јазан мәшһур сәнәткарлар да олуб. Мәсәлән, Пушкин вә Лермонтов.

Белә јарадычылыг проблеми илә мәшғул олмаға Сәһһәт ирси зәнкин материал верир. Белә ки, әдәби фәалијјәтә романтик кими башлајан шаир чох чәкмир ки, бир-биринин ардынча реалист планда јазылмыш әсәрләрини вә сатираларыны нәшр етдирир. Әкәр шаир, бир романтик кими, һәјаты поетикләшдирәрәк ону кәләчәјин хошбәхт вә азад күнләри илә бағлајыр, хәјал аләминә чумурса, һадисәләрин тәсвириндә шаир «мән»инә, субјектив дујғуларына үстүнлүк верирсә, тез-тез рәмзләрә, мүчәррәд ифадәләрә мурачиәт едирсә, ејни заманда, бир реалист кими, һәјаты реал сурәтләр вә чизкиләрлә әкс етдирмәјә чалышырды.

Сәһһәт романтизминин тәкамүлүндә јаранан дәјишиклији, јенилији нә илә изаһ етмәк олар? Дејилдији кими, бу һәр шејдән әввәл, шаирин һәјата јахынлашмасынын, чәмијјәт һадисәләрини дәриндән өјрәнмәк мејлинин нәтичәси иди. Башга бир сәбәби исә ичиндә јашадығы әдәби мүһити, кетдикчә гүввәтләнән милли реализмин, хүсусән бу заман дәриндән мүталиә етдији Гогол,

[1] *М. Горький.* О литературе, М., 1953, с. 311.
[2] *П. С. Коган.* Очерки по истории Западно-европейской литературы, Пт., М., 1922, с. 186—187.

Салтыков-Шедрин, Некрасов, Чехов, Островски кими реалистләрин тә'сирилә, әдәби көрүшләриндәки дәјишмә илә әлагәдар иди. Сәһһәтин реалист әдәбијјата, Сабир реализминә вердији бөјүк гијмәт бу дөнүшү ачыг-ајдын көстәрир. «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшрини алгышла гаршылајан, онун Азәрбајчан әдәбијјатындакы бөјүк әһәмијјәтиндән бәһс едән Сәһһәт, истәр Сабирә һәср етдији үч ше'риндә вә истәрсә дә бөјүк ингилабчы-сатирикин һәјат вә јарадычылығы һаггында јаздығы мәгаләләрдә Сабир сәнәтинин бөјүклүјүнү, һәр шејдән әввәл, онун гүдрәтли реализминдә көрүрдү. Шаир Азәрбајчан реализминин бөјүк перспективини, онун күтләвилијини вә күчлү тә'сирини, кениш халг күтләси тәрәфиндән даһа асанлыгла гәбул олундуғуну көрүрдү вә буна чох мәһрәм мунасибәт бәсләјирди.

Реалист сәпкидә јазылмыш әсәрләриндә Сәһһәт дөврүн актуал мәсәләләрини әһатә етмәјә чалышмышдыр. Бу чәһәтдән шаирин романтик вә реалист әсәрләри мөвзуча мүәјјән дәрәчәдә бир-бириндән фәргләнир. Сәһһәт сәнәти иртичанын ачыларыны, истибдадын тәзјигини, хәјалән јаратдығы «һүррләр аләмини», «шанлы истигбалы», фәрәһ вә нифрәтини, гәзәб вә мәрһәмәтини, зиддијјәтли руһи вәзијјәтләри тәсвир едән романтик истигамәт кәсб едирдисә, зәһмәткешләрин һәјатындан данышанда, чәмијјәтдәки ичтимаи хәстәликләри, чәһаләт, мөвһумат вә наданлығы тәнгид едәндә, сатирадан фајдалананда реалистләширди; демәли, мөвзунун өзү дә шаирин үслубуна тә'сир көстәрирди.

* * *

Милли романтизмин Сәһһәт вә Шаиг кими нүмајәндәләринин јарадычылыглары белә бир мулаһизәни сөјләмәјә имкан верир ки, һәр һансы романтик јазычы мүәјјән әдәби инкишаф просесиндә өз хәјал аләмини, субјектив һисс вә дүшүнчәләрини зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә конкрет реал һәјат һадисәләринә даһа кениш мигјасда, даһа интенсив шәкилдә мүдахилә вә мурачиәт едә биләр. Белә һалларда, сәнәткар романтик олараг галыр, анчаг онун бәдии методунда мүһүм кејфијјәт дәјишикликләри баш верир, онун тәркибинә реализм принсипләринә мәхсус бә'зи елементләр дахил олур. Бу дәјишмә романтизмин «сафлығыны», «тәмизлијини» позса да, онун башга јени бир типинин јаранмасына кәтириб чыхарыр: Сәһһәтдә вә Шаигдә олдуғу кими.

Анчаг бу о демәк дејил ки, романтик јазычы реалист планда дүшүнүлмүш әсәр јаза билмәз. XX әсрин әдәби тәчрүбәси көстәрир ки, адлары чәкилән романтикләрин гәләминдән реалист әсәрләр дә чыхмышдыр. Шаиг һәм «Һүрријјәт пәриси», «Јад ет!», «Бир гуш», «Идеал вә инсанлыг» кими сырф романтик әсәрләр, һәм дә «Әкинчи вә хан» кими сатиралар јазырды. «Дилбәриһүрријјәт», «Охучуларыма», «Тәрчүмеји-һалым», «Јуху» кими романтик ше'рләрин мүәллифи Сәһһәт дә онларла сабиранә сатиралар нәшр етдирмишдир. Көрүнүр, романтизм илә реализм

јарадычылыг методлары ејни вахтда, јан-јана јашадыгларь шәраитдә тә'сирләнмәнин белә бәһрәләри дә мејдана чыхыр. Анчаг бу гаршылыглы метод әлагәсиндә бир мүһүм чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр. Романтик јазычы реалист әсәри адәтән романтик кими јазыр, белә һалларда бәдии мәһсул ја лазыми сәнәткарлыг сәвијјәсинә јүксәлмир, јә'ни сырф реалист әсәр тә'сири бағышламыр, ја да бу реализм романтик сәнәтә мәхсус кејфијјәтләрлә бирләшмәли вә говушмалы олур.

Бә'зән белә дә олур ки, романтик јазычы тәрчүмә јахуд игтибас үчүн реалист әсәр сечир. Һәтта бу мәзмунда олан јарадычылыг просесиндә дә тәрчүмәчи орижиналы «романтикләшдирир», романтизмә јахын олан сәһнәләрини даһа габарыг чанландырыр. Бу јарадычылыг просеси чох заман гејри-шүури, сәнәткарын өз формалашмыш дахили субјектив аләми, тәбиәти, дүнјакөрүшү илә әлагәдар олур. Романтикин камил реалистә чеврилмәси исә јазычынын психикасында күчлү дәјишиклик, дөнүш тәләб едән, чох давамлы, узун сүрән мүрәккәб бир һалдыр.

Дејиләнләри әјаниләшдирмәк үчүн Сабирлә Сәһһәтин јарадычылыглары зәнкин материал верир.

Мә'лумдур ки, Сабир сөзүн әсл мә'насында реалист шаирдир. Сәһһәт исә романтикдир. Онлар ејни заманда јахын дост идиләр. XX әср Азәрбајчан реализми илә романтизми арасындакы идеја бағларыны көрмәкдә, тәсдиг етмәкдә чәтинлик чәкәнләр, бу үлви, мүгәддәс, гибтә олуначаг достлуғун, сәдагәтдән јоғрулмуш бирлијин тарихинә нәзәр сала биләрләр. Бу јалныз ики шәхсин, ики шаирин достлуғу дејил, һәм дә ејни шәраитдә, ејни дөврдә давам едән ики әдәби чәрәјанын — реализм илә романтизм арасындакы бирлијин, идеја әлагәләринин рәмзидир.

Һәр ики шаир әгидә вә мәсләк достлары идиләр. Бу барәдә онларын арасында ихтилаф јох иди. Һәтта Сабир дәфәләрлә шаир достунун фикрән габагчыллығына хејли ишарәләр дә етмишди. Бүтүн бу үмумиликләрә бахмајараг онларын бири бөјүк реалист иди, дикәри романтик. Демәк, сәнәткарын мүәјјән јарадычылыг методунда јазмасы, јахуд мүәјјән јарадычылыг методу «сечмәси» онун тәкчә өз арзусу вә истәји илә баш вермир. Одур ки, Сәһһәт дә, Шаиг дә дәфәләрлә Сабирә мүрачиәт етмиш, сабиранә сатиралар јазмышлар, анчаг бу јарадычылыг һәвәси һәм мүвәггәти олмуш, һәм дә бунлар камил, орижинал реалист сәнәт нүмунәси сәвијјәсинә јүксәлмәјибләр. Сәһһәт 1910—1913-чү илләр арасында 30-дан артыг сатира чап етдирмишдир. Анчаг бунлар башга романтик әсәрләри сәвијјәсинә галхмајыблар, онун романтик ше'рләриндәки тамлыг, шаир «мән»инин там ифадәси һәмин сатираларда јохдур. Әксинә, бурада тә'сир, игтибас, тәглид, һансыса мәктәби тәкрар етмәк мејли даһа гүввәтлидир.

Сатираларын үслубундакы икилик дә бурадан доғур. О, сатиралар ки, билаваситә Сабирин тә'сирилә јазылыб (охучу бираз сонра һәмин сатираларла таныш олачагдыр) онлар о гәдәр дә орижинал тә'сир бағышламыр, ше'ријјәти, ифадә сәлислији, ахычылығы илә фәргләнмир. О вахт ки, шаир реал һәјат материалына мүрачиәт едәрәк ону өз романтик «мән»и илә әлагәләндирә билир, мөвзуну конкрет һәјати деталларла јох, даһа чох тәрәннүм јолу илә ишыгландырыр, јә'ни романтик тәсвир үсулуна јахынлашдырыр, онда Сәһһәтин тәнгиди мөвзуда, сатирик үслубда јаздығы ше'рләр даһа јүксәк бәдии кејфијјәт кәсб едир.

Сәһһәтин романтизминә мүасир, ингилаби мөвзуларын, еләчә дә реализмин тә'сирини вә онда әмәлә кәтирдији идеја-естетик кејфијјәтләри нүмајиш етдирән әсәрләрдән бири «Әһмәдин гејрәти» поемасыдыр. «Нефт фонтаны» пјеси исә реалист планда јазылмышдыр. Онларын һәр икиси Бакы фәһләсинин һәјатына һәср олунмушдур.

XIX әсрин 70—80-чи илләриндән е'тибарән Бакыда ири капиталист сәнајеси сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр. Бакы кетдикчә дүнја әһәмијјәтинә малик бөјүк сәнаје мәркәзинә чеврилир, кәскин ичтимаи конфликтләр шәһәри олур. Сәнаје мүәссисәләринин, хүсусән нефт мә'дәнләринин, нефтајыран заводларын артмасы нәтичәсиндә фәһләләрин сајы да чохалыр. 1906-чы илдә Бакыда чалышан фәһләләрин сајы 40 минә чатыр. Дөврүн мәнбәләри Бакыда нефт сәнајесинин инкишафыны белә ишыгландырырды: «Чәнубла бәрабәр Гафгазы да хатырламаг лазымдыр, зира Гафгазда да мә'дән сәнајеси ислаһатдан сонракы дөврдә бөјүк бир сүр'әтлә артмышдыр. Нефт һасилаты 60-чы илләрдә 1 милјон пуддан да аз (1865-чи илдә 557 мин пуд) олдуғу һалда, 1870-чи илдә 1,7 милјон пуд, 1875-чи илдә 5,2 милјон пуд, 1880-чи илдә 21,5 милјон пуд... вә 1902-чи илдә 637,7 милјон пуд олмушдур. Нефтин демәк олар һамысы Бакы губернијасында һасил едилир, буна көрә дә Бакы шәһәри «әһәмијјәтсиз бир шәһәр икән дөнүб Русијада, 112 мин әһалиси олан биринчи дәрәчәли сәнаје мәркәзи олмушдур»[1].

Бакынын һәјатында әмәлә кәлмәкдә олан бөјүк јениликләр бир чох габагчыл јазычыларын диггәтини чәлб етмәјә башлајыр. Бакы фәһләсинин ағыр вәзијјәти, истисмар олунмасы, мүбаризәси, мүхтәлиф јолларла варланан Бакы милјончуларынын, мә'дән саһибләринин мәишәти, буржуа чәмијјәтинин дахили чиркинликләри бир чох әсәрләрин мөвзусу олур (Н. Вәзиров — «Пәһливанани-заманә», М. Ә. Сабир — «Бакы фәһләләринә», «А башы бәлалы фәһлә», «Инсанмы санырсан!», Ч. Мәммәдгулузадә — «Хејир-дуа», «Бинәсибләр», А. Шаиг — «Мәктуб јетишмәди», И. Мусабәјов — «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» с.).

Шамахыда јашајан Сәһһәт 1905-чи илдән сонра тез-тез Бакыја кәлир вә бурада әзаб-әзијјәт ичиндә һәјат сүрән фәһләләрин күзәраны, мүбаризәсилә таныш олурду. Әсәрләриндә о заман Бакынын әсас сәнаје рајонлары олан «Чорны город»дан,

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 3-чү ч., Бакы, Азәрнәшр, 1974, сәһ. 523.

452—18

«Белы город»дан тез-тез данышмасы («Әһмәдин гејрәти», «Нефт фонтаны»), Гара шәһәрин харичи көрүнүшүнү, һисли-паслы евләрини, әһалисини тәсвир етмәси, Балаханы мә'дәнләриндән мә'лумат вермәси дә шаирин Бакы вә онун әтраф рајонларындакы вәзијјәтлә, фәһлә һәјаты илә аз-чох таныш олдуғуну көстәрир. Максим Горкинин вә ингилабчы шаир Ф. Шкулјовун (1868—1930) фәһлә һәјатындан бәһс едән әсәрләрилә танышлыг Сәһһәтдә фәһлә мөвзусуна мараг вә рәғбәтин даһа да гүввәтләнмәсинә тә'сир көстәрән әсас әдәби амилләрдән иди.

А. Сәһһәт М. Горкинин мәһкум инсанларын ағыр һәјатыны тәсвир едән «Һәјатын дибиндә» (1902) пјесини охумуш вә әмәкчиләрин буржуа чәмијјәтиндә кечирдикләри изтираблары, онларын азадлыг мејлләрини ифадә едән маһныны азәрбајчанчаја тәрчүмә етмишдир. Бу, Сәһһәтин ән сәмими, ән көзәл тәрчүмәләриндәндир:

Күн ки сәһәрләр чыхыр, ахшам батыр,
Әксиләмәз зүлмәти зинданымын.
Санма ки, бир ләһзә кешикчим јатыр,
Фикри галыб мәндә никаһбанымын.
Һәр нечә истәрсән, елә, чәк кешик,
Архајын ол, мән бурадан гачмарам.
Истәјирәм кәрчи мән азадәлик,
Зәнчири амма бачарыб ачмарам.
Аһ, сиз, а зәнчир, а зәнчирләрим!
Сиз дә дәмир бәкчисиниз һәр заман.
Сизләри мүшкүлдүр ачым, сындырым,
Чатлады бағрым, аман аллаһ, аман!..

Пјесин үмуми мәфкурәсилә бағлы олан бу лирик парча Сәһһәтин бөјүк пролетар әдибинин јарадычылығы илә танышлығыны, әмәкчи синифләрин вәзијјәтинә биканә галмадығыны, эксинә, она сәмими мүнасибәт бәсләдијини көстәрир. Вахтилә чар сензурасынын гадаған етдији, лакин һеч бир манеәјә бахмајараг кениш бир шөһрәт тапан бу пјесдә Горки буржуа чәмијјәтиндә һөкм сүрән ичтимаи һагсызлыглары, һакимләрлә мәһкумлар арасындакы зиддијјәтләри экс етдирирди. Үмумијјәтлә, тәрчүмәјә мәфкурә иши кими бахан Сәһһәтин белә бир әсәрә мүрачиәт етмәси дә, шүбһәсиз, онун фикри инкишафы илә әлагәдар иди.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, фәһлә синфинин һәјат вә мүбаризәсини тәсвир етмәк тәшәббүсләри Сәһһәт јарадычылығында тәсадүфи бир һадисә дејилди.

Илк дәфә «Сыныг саз» китабчасында чап олунан «Әһмәдин гејрәти» поемасында азадлыг уғрунда мүбаризә апаран ингилабчы фәһлә образы тәсвир олунур.

Мә'лумдур ки, Иран вә Чәнуби Азәрбајчанда зәһмәткеш күтләләрә едилән зүлм вә тәзјиг нәтичәсиндә Загафгазија шәһәрләринә, о чүмләдән Бакыја ишләмәјә минләрлә чәнуби азәрбајчанлы кәлирди. Јалныз 1891—1904-чү илләрдә Чәнуби Азәрбајчандан Русија шәһәрләринә 312000-дән артыг фәһлә кәлмишди. Бу фәһләләрин чоху Бакы нефт мә'дәнләриндә ишә дүзәлирдиләр. Белә ки, 1904-чү илдә Бакы фәһләләринин 22 фаизини чәнуби азәрбајчанлылар тәшкил едирди. Бу фәһләләр Русија фәһлә синфилә гајнајыб-гарышыр, онларла бирликдә ингилаби мүбаризәјә гошулур, тә'тилләрдә, нүмајишләрдә иштирак едирдиләр. Бакыда вә Загафгазијанын башга шәһәрләриндә болшевик партијасынын рәһбәрлији алтында ингилаби мүбаризә тәчрүбәси газанан бу фәһләләр өз вәтәнләринә гајытдыглары заман орда ингилаби идејаларын фәал тәблиғатчылары олурдулар. А. Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» поемасы да дөврүн бу мүһүм мәсәләсинә, Чәнуби Азәрбајчандан кәлиб Бакыда ингилаби мүбаризә јолу кечмиш бир фәһләнин Иран ингилабы заманы өз вәтәнинә гајыдараг, милли-азадлыг һәрәкатында гәһрәманлыг көстәрмәсинә һәср олунмушдур.

Әһмәд Бакы сәнаје мүәссисәләриндә чалышан бир фәһләдир. О, аиләсини јашатмаг үчүн Чәнуби Азәрбајчандан Бакыја кәлмиш, «Гара шәһәр» мүәссисәләриндән бириндә ишә дүзәлмишдир. Бурада о чох ағыр бир күзәран кечирир, кечә-күндүз чалышыр, «әлләри габарыр», «бөјүк машынларын ағырлығындан онун чијни шишир». Бу зәһмәт, бу әзијјәт Әһмәддә истисмарчылар дүнјасына дәрин нифрәт ојадыр. Иранда гәһрәман Сәттарханын башчылығы илә истибдада гаршы күчләнән азадлыг һәрәкаты онун да вәтәнпәрвәрлик һиссини чошдурур вә Әһмәд «вәтәни хаинләрдән мүдафиә етмәјә» кедиб, фәдаиләр дәстәсинә гошулур, шаһ гошунлары илә «аслан кими» дөјүшә кедир. Мүбаризәдә бөјүк бир фәдакарлыг көстәрән Әһмәд анчаг гәләбә газандыгдан сонра, чохдан ајрылмыш олдуғу аиләсилә көрүшмәјә кедир. Поема Әһмәдин көзү јолда олан анасы, бачы вә гардашлары илә көрүшмәси сәһнәсилә битир.

Әсәрдә ики мүһүм мәсәләдән бәһс едилир. Башланғычда Чәнуби Азәрбајчандан ахыб кәлмәкдә олан, «өз вәтәнини, арвадыны вә ушагларыны гојуб гачан, ач-јалавач» адамларын (Ч. Мәммәдгулузадә) «гүрбәтдәки» ағыр вәзијјәти, әмәк һәјаты, әсәрин сонракы сәһифәләриндә исә һәмин фәһләләрин синфи шүурунун јүксәлмәси, онларын Иран мүтләгијјәти әлејһинә азадлыг һәрәкатында иштиракы көстәрилир.

Әсәрин гәһрәманы Әһмәд — фәһләдир. Поеманын әввәлиндә мүәллиф ону «фабрикләри, инсанлары даш вә торпағы гапгара» олан «Чорны город» мүәссисәләриндән бириндә чалышан, истисмар дүнјасынын ачыларыны дадмыш бир фәһлә кими таныдыр. Әһмәд бизә өз вәтәнини бурахыб Бакыја кәлмиш, фәһләлик едәрәк ағыр бир күзәран кечирән, нәһајәт нефт гујусунда һәлак олан Гурбаны («Мәктуб јетишмәди») хатырладыр. Онларын кечдији һәјат јолу бир-биринә чох охшајыр. Лакин Әһмәд «вәтәни мүдафиә үчүн» силаһа сарылдыгда, «әлиндә ал бајраг» фәдаиләрә гошулараг, дүшмәнлә мүбаризәјә башладыгда јени бир кејфијјәт алыр, өз фачиәсинә бир зәрурәт кими бахан ачиз, тәшәббүссүз гурбанлардан ајрылыр. Сабирин фәһлә сурәтләри кими, Әһмәд дә өз һүгугу, азадлығы уғрунда мүбаризә апарыр.

О да Сабирин «иддиалы», «араја сохулан», «бәј, ханла чулғалашан» («А башы бәлалы фәһлә»), «һугуг үстә әдавәт едән» («Бакы фәһләләринә») фәһләси кимидир. О да «виран олмуш, матәм чөкмүш чөлләри» — вәтәни азад етмәк үчүн мүбаризә апарыр. Бурадан ајдын олур ки, Әһмәд өз мәһкумлуғуну талејин һөкмү кими гәбул едән фәһлә дејилдир; онун синфи шүуру ојанмаг үзрәдир, о өзүндә мүбаризә гүввәси, галиб кәлмәк инамы һисс едир.

Поемада Әһмәдин мүбаризәсинә, бу мүбаризәнин тәфсилатына кениш јер верилмишдир. Мүәллифин әсас мәгсәди кәнч фәһләнин вәтәнпәрвәрлијини, дөјүш әзмини, гәһрәманлығыны вә Иран ингилабына өз рәғбәтини көстәрмәк олмушдур.

Биринчи рус ингилабынын тә'сирилә башланан Иран ингилабы бир чох габагчыл Азәрбајчан јазычыларынын да диггәтини өзүнә чәлб етмишди. Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Ордубади, Гәмкүсар кими јазычылар Иран халгларынын азадлыг һәрәкатына вә бу һәрәкатын башчысы Сәттәрхана бир сыра әсәрләр һәср етмишдиләр. Бу әсәрләрин чохунда әсасән Сәттархан, онун гәһрәманлығы, ингилаби хидмәтләри, мүәллифләрин Иран ингилабына мүсбәт мүнасибәтләри өз әксини тапмышдыр.

Сәһһәтин поемасында исә бу ингилабын тарихиндән көтүрүлмүш конкрет бир һадисә, дөјүш сәһнәси верилир. Мүәллиф Иран ингилабчыларынын Фирузкуһ јахынлығында шаһ гошунларына гаршы вуруşдуғу тарихи дөјүшләрдән бирини тәсвир едир. Әсәрдә Мәммәдәли шаһын Одессадан гајытмасыны, Фирузкуһ јахынлығында көнүллүләр дәстәсилә шаһсевәнләр арасындакы дөјүш сәһнәләрини көстәрән јерләр дә конкрет тарихи һадисәләр әсасында јазылмышдыр. Шаир ингилаби һәрәкатын мәнзәрәсини чәкмәјә, мүчаһидләрин вәтәнпәрвәрлијини, рәшадәтини тәсвирә чалышмышдыр. Бу ҹәһәтдән дә поема Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә орижинал бир јер тутур.

Фәдаиләр дәстәсиндә дөјүшән Әһмәд мүбаризә мејданында, халгын, вәтәнин мәнафејини өз шәхси һәјатындан үстүн тутан бир вәтәндаш, ҹүр'әтли бир гәһрәмандыр. Одур ки, Әһмәд «вәтәни хаинләрдән мүдафиә етмәк үчүн» Бакыдан Фирузкуһа кедиб чыхыр, шаһ гошунлары илә вурушларда иштирак едир:

Бир аз сонра һәр тәрәфдән верилдикдә команда,
Мејидләрин арасындан аддымлады ирәли.
О бир овуч әскәр о күн алты саат атышды,
Бирдән күллә јағмуруна гар јағмуру гатышды.
Дүшмән топчу атәшилә јүрүшү етди ирәли...
Әһмәд деди: «Мән дә бурда өлүб, дөнмәрәм кери».
Фәдаиләр дилиранә рич'әт етди дубарә,
Шаһпәрәстләр шикәст тапыб, үз гојдулар фәрарә.

Достуну-дүшмәнини танымјан Әһмәд киминлә вурушдуғуну да билир. О, «рәијјәтин јурдуну талан етмиш бәј-ханлара», онлары «мүһафизә едән ганичән шаһсевәнләрә» гаршы мүбаризә апарыр:

Көрдү анчаг арвад, ушаг галмыш кәнддә, обада,
Кишиләрин шаһ гырдырмыш ганичән шаһсевәнә.
Ханлар, бәјләр талан етмиш рәијјәтин јурдуну,
Ејләјирләр мүһафизә хаин Иран гурдуну.
Һәр јер виран, сәссиз, санки матәм чөкмүш чөлләрә.
Вәтәнини белә көрчәк гејрәтиндән ағлады.
Уғрунда өлмәк үчүн белин мөһкәм бағлады.

«Әһмәдин гејрәти» Сәһһәт јарадычылығында ирәлијә доғру бир аддым иди. Азәрбајчан романтизминдә азадлыг мүбаризәсинә гошулан ингилабчы Бакы фәһләсинин мүсбәт гәһрәман кими тәсвири онун ады илә бағлыдыр. Анчаг бу поема шаирин романтик гәһрәманынын реал, конкрет һәјат һадисәләрилә әлагәсинә даир фикир јүрүтмәк үчүн дә мараглы әсәрдир. О јердә ки, һадисәләр реалист манера илә тәсвир олунур, шаир ән кичик һәјат тәфәррүатына диггәт јетирир, елә бил ше'ријјәт зәифләјир, натуралист бир аһәнк алыр, елә ки, Әһмәдин шүчаәти, мүбаризәси тәрәннүм олунур, онун севинчи, арзулары, аиләси илә көрүш сәһнәләри гәләмә алыныр, бурада Сәһһәт романтикдир, өзүдүр. Поеманын композисијасы да — мүбаризәнин никбин финал илә гуртармасы мүтәрәгги, маарифчи романтизмин поетикасына ујғундур.

Шаир, башга демократ јазычылар кими, чаризм әлејһинә күчләнән ингилаби мүбаризәјә олан рәғбәтини Иранда мүтләгијјәт әлејһинә башланан азадлыг һәрәкаты илә бағлајырды. Иртича илләриндә Сәһһәт ачыгдан-ачыға чар мүтләгијјәти әлејһинә кедән мүбаризәни алгышламаг, јахуд онун бәдии әксини вермәк имканына малик дејилди. Иранда кедән азадлыг һәрәкатына өз рәғбәтини билдирмәклә о, ејни заманда, охучуларына чар мүтләгијјәтинә гаршы нифрәт вә мүбаризә руһу ашылајырды. Дикәр тәрәфдән, керидә галмыш феодал-патриархал бир өлкә олан Иранын, еләчә дә Ҹәнуби Азәрбајчанын ојанмасы дүнјанын бүтүн өлкәләриндән кәлән азадлыг сәсләрини руһ јүксәклијилә гаршылајан шаири чох севиндирирди. Бу поемада артыг үмидсизлик вә пәришанлыгдан, Сәһһәтин бир чох ше'рләринә хас олан мүчәррәдликдән әсәр-әламәт јох иди. Шаир мүәјјән бир тарихи һадисәјә истинад едәрәк, чанлы, һәјати сәһнәләр јаратмышды.

Һәм романтизмә, һәм реализмә аид кејфијјәтләрилә јанашы «Әһмәдин гејрәти» әсасән романтик поемадыр. Бурада һәјат фактынын реалист типикләшдирмә манерасындан даһа чох һадисәнин тәрәннүмү, шаирин әһвалата күчлү идеја мүдахиләси һакимдир. Шаирин идејасы, мәгсәди бүтүн әсәр боју изләнир ки, бу да маарифчи романтизмин ән сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир.

Бу тәһлилдән ајдын олур ки, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Сабир кими реалистләрин әдәби фәалијјәтинә бөјүк гијмәт верән Сәһһәт мәфкурә е'тибарилә дә онлара јахынлашмышды. Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин Бакыда чалышан иранлы фәһләләрин һәјатына даир јаздығы мәгалә вә фелјетонларла, Сабирин Бакы фәһләси-

нин ингилаби шүурунун јүксәлмәсини тәсвир едән ше'рләрлә Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» поемасы арасында сых мөвзу вә мәфкурә јахынлығы вардыр.

Нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләр чох ағыр бир вәзијјәтдә гују газырлар. Әсәрдәки бүтүн һадисәләр бу гујунун газылыб гуртармасына гәдәр мүддәтдә, бир мә'дән канторунда баш верир. Мүәллиф, ајры-ајры бәдии чизкиләрлә олса да, фәһләләрин наразылығыны, ишсизлијини нәзәрә чатдырмаға чалышыр. Саһибкар Мәммәдовун мә'дәниндә чалышан «приказчик» Әли Шәфи кантор мүдири Бәјбалаја өз е'тиразыны белә билдирир: «— Дејирәм ки, ахыр биз дә адамыг, адам баласыјыг, бир јемәкичмәјә дә мачалымыз јохдур. Арвад јох, ушаг јох, ана јох, бачы јох... Тәвәгге едирәм ки, бизим үчүн бир вахт гојасыныз ки, һачан јејәк, һачан ичәк?».

Әли Шәфи сөзүнә давам едәрәк дејир: «Донлуғум供 аздыр. Одур, инди фонтан олачаг, сән мәним донлуғуму артырмырсан. Доғрусу, мән бу донлуг илә доланмарам».

Бу е'тираза Бәјбала белә чаваб верир: «— Ај јазыг, һара кедәчәксән, ким сәнә артыг верәчәкдир?».

Бу чаваб о заман һәр тәрәфдән Бакыја ахыб кәлән фәһләләрин вәзијјәтини ајдын ифадә едир. Пјесдәки дикәр сурәтләрдән Шафагат вә Мирзәнин дә вәзијјәти Әли Шәфининки кимидир. Узун заман ишсиз галан фәһлә Шафагат анчаг ики манат рүшвәт вердикдән сонра, Мирзә исә анасы Хан Сәнәмин јалвар-јахарындан сонра ишә гәбул олунур.

Фәһләләрин ағыр һәјат тәрзини көстәрән бу јығчам һадисәләр ичәрисиндә онларын дахили аләмләрини, психоложи вәзијјәтләрини чанландыран, мәнфәәтпәрәстлијини, худпәсәнд вә вәзифәбазлығыны мәсхәрәјә гојан сәһнәләр дә вардыр. Кантор мүдири Бәјбаланын масасында отуран Әли Шәфинин үрәјиндән кечән нәләр кечир: «Һә, дәрә хәлвәт, түлкү бәј. О бәј дә мәнәм. Биз дә управлјајушши олаг, бурда отураг. Амма нечә управлјајушши оларам! Бујурарам, басарам, кәсәрәм, гышгырарам, чығырарам, ону-буну сөјәрәм, ушагларын һамысыны гамчынын алтына саларам, бијара апарарам...».

Пјесин дили садә вә ајдындыр. Мүәллиф һәр сурәти өз дилилә данышдырмаға мүвәффәг олмагла бәрабәр, өз дилилә дә онун психолокијасыны, савадыны, мәдәнијјәтини көстәрмәјә чалышмышдыр.

Бүтүн бунларла јанашы пјесдәки бә'зи сурәтләрин схематиклији, натуралист сәһнәләр, типикләшмәнин зәифлији көстәрир ки, о, маһир бир реалист сәнәткарын гәләминдән чыхмамышдыр, башга сөзлә, романтикин јаздығы реалист әсәрдир.

* * *

Сәһһәт феодал-патриархал мүнасибәтләри, мәнфи адәт-ән'әнәләри, буржуа-мүлкәдар әхлагыны, хүсусән дини хурафаты

тәнгид едән бә'зи әсәрләриндә дә реалист сәнәт принсипләринә әмәл етмишдир («Мәст вә ја сәрхош», «Өзләрини севәнләрә», «Алимнүмалар», «Мүсәлман үрәфалары» вә башга ше'рләри; «Јохсуллуг ејиб дејил» пјеси). Шаирин бу әсәрләрилә Азәрбајчан реалистләринин јарадычылыг нүмунәләри арасында мөвзу вә үслуб јахынлығы да вардыр.

Бүтүн реалист јазычыларда олдуғу кими, Сәһһәт ше'риндә дә мөвһуматын, түфејли дин хадимләринин тәнгиди аз јер тутмур. «Вавејлаји-нифрәт»дә шаир дүнјәви елмләри динә гаршы гојур, халгы елмдән, мәдәнијјәтдән, мүасир мәсәләләрдән узаглашдырмаға чалышан ваиз вә газиләри тәнгид едир. «Алимнүмалар»да савадсыз, түфејли руһаниләр ифша олунур. Халг күтләләрини әзмәк вә истисмар етмәк үчүн динин руһаниләр әлиндә бир васитә олдуғу Сәһһәт үчүн ајдын иди. Сејид Әзимин мүчтәһиди кими («Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы»), «Алимнүмалар»дакы руһани дә бир нечә ил «мүгәддәс» шәһәрләрдә тәһсил алыб, башына әммамә бағладыгдан сонра халгы сојмагла мәшғул олур, јетимләри ач-чылпаг гојуб, өз сандыгларыны долдурур, «бојнуну јоғунладыр», «милләтин еһтијачына даир данышан кәсләри тәкфир едир», мин бир һијлә илә өзүнү халгын көзүндә бөјүтмәјә чалышыр.

Беләликлә, Сәһһәт артыг керилијин, мәдәнијјәтсизлијин сәбәбләрини арашдырмаға башлајыр, чәмијјәтин инкишафыны ләнкидән, она мане олан ичтимаи хәстәликләри ахтарыр вә тәнгид едир, мөвһумат вә руһанилијин тәрәггијә мане олдуғуну көстәрир.

Шаир күтбејин буржуа зијалыларыны да габагчыл мәдәнијјәтин инкишафына мане олан тәһлүкәли бир гүввә һесаб едирди. Бу мәгсәдлә о, «Мүсәлман үрәфалары» ше'риндә өз халгынын дилинә, ән'әнәләринә вә мәдәнијјәтинә хор бахан, харичи буржуа мәдәнијјәти гаршысында пәрәстиш едәрәк «јени модалары» кор-коранә тәглид едән күт, надан зијалылары, мешшанлары тәнгид атәшинә тутур. Реалист јазычыларын бир чох әсәрләриндә, о чүмләдән Сабирин «мүсәлман үрәфалары» да күнләрини мејханаларда кечирир, ана дилиндә данышмағы өзләринә әскиклик сајыр, фирәнкчә данышыр, Һомер, Көте, Кант, Буало кими шәхсијјәтләрин анчаг адларыны өјрәниб авам адамлары алдадыр, халга һеч бир фајда вермәдән гајғысыз, фајдасыз бир һәјат кечирирләр:

Јухудан дурмағы саат бирдә,
Чај ичир орда, јатдығы јердә.
Саат үчдә дурур, јејир «дıне»[1]
Саат алты олур јејир «дє жуне»[2]
Профессор олуб бизим мүсјө
Өјрәниб «бонжур»[3] илә бир «әдјө»[4]

[1] Наһар.
[2] Шам јемәји.
[3] Салам.
[4] Худаһафиз.

Кәтирир фелјетондан үнваны,
Дағыдыр сөһбәт илә дүнјаны.
Мәтләби башлајыр о Һомердән,
Данышыр Көтедән, ја Шиллердән.
Адларын өјрәниб бу әшхасын,
Башын алдатмаға авам-насын.

«Мүсәлман үрәфалары» ше'риндән вә мәшһур рус драматургу А. Н. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасына мараг көстәрмәсиндән ајдын олур ки, Сәһһәт «фирәнкмәаблара», милли симасыны итириб Авропа мәдәнијјәтинин буржуа мәзмунлу заһири чәһәтләрини тәглид едән зијалылара, буржуа космополитизминә тәнгиди мүнасибәт бәсләмишдир. «Өзләрини севәнләрә» ше'риндә дә худпәсәнд, халгын адындан данышараг, әслиндә она һеч бир фајда вермәјән алим вә шаирләр тәнгид едилир.

Шаир бүтүн сәнәт вә пешә саһибләринин, һәр шејдән әввәл, бир вәтәндаш олмаларыны зәрури һесаб едирди. Онун фикринчә вәтәнини вә халгыны дүшүнән һәр бир кәс өз шәхси мәнфәәтини ичтимаи мәнафејә гурбан етмәлидир.

Јох исә тај сәнә мәһарәтдә,
Мүхтәресән фүнуну сән'әтдә,
Кәнди нәфсинчин ишләјирсән әкәр,
Вермәјирсән умумә фаидәләр,
Түф сәнә, һәм сәнин мәһарәтинә,
Ихтира етдијин сәнаәтинә!

Варлыларын назү-не'мәт ичәрисиндә, јохсулларын исә сәфаләтдә олмасы кими ичтимаи зиддијјәтләри көрән Сәһһәт бу фәргин синифли чәмијјәт дахилиндә арадан галдырылмасыны мүмкүн һесаб едирди. Шаирин дөвләтлиләри инсафлы, әдаләтли, әлиачыг олмаға чағырмасы да бурадан ирәли кәлир.

Аббас Сәһһәт габагчыл Авропа мәдәнијјәтинә мүсбәт мүнасибәт бәсләјирди. О, бә'зи ше'рләриндә Авропа елм вә мәдәнијјәтинә хүсуси гијмәт верәрәк Шәрги орадан өјрәнмәјә чағырыр («Вавејлаји-нифрәт», «Фәрјади-интибаһ»), Көте, Виктор Һуго, Мүссе, Жан Рамо, Морис Һартман кими Авропа шаирләринин әсәрләрини тәрчүмә едир, Азәрбајчанда Гәрб әдәбијјаты нүмунәләрини јајмаға чалышырды. Шаирин әсәрләриндә, мәгаләләриндә Һомер вә Шиллердән, Көте вә Һугодан, Буало вә Сулли Прудомдан еһтирамла данышмасы онун Авропа мәдәнијјәтилә марагландығына ајдын бир сүбутдур. Лакин әдәби фәалијјәтиндә вә көрүшләриндә Сәһһәт Авропа мәдәнијјәтини идеализә етмәк дәрәчәсинә кедиб чыхмамыш вә даима мәдәнијјәти милли зәминдә инкишаф етдирмәјин тәрәфдары олмушдур. Онун XX әср Азәрбајчанында буржуа-мүлкәдар әхлагынын бә'зи характерик мәсәләләрини екс етдирән «Јохсуллуг ејиб дејил» адлы мәнзум пјесиндә дә гисмән бу руһ вардыр. «Јохсуллуг ејиб дејил» мәшһур рус драматургу А. Н. Островскинин ејни адлы комедијасындан («Бедность не порок») игтибасдыр.

Реалист рус драмыны сон дәрәчә јүксәк бир сәвијјәјә галдыран, «рус варлығынын дәриндән анлајан вә онун башлыча чәһәтләрини кәскин вә чанлы шәкилдә тәсвир едән» (Добролјубов) Островски «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасында дөврүнүн мүһүм мәсәләләриндән биринә тохунмушдур.

Әсәрин мәзмунундан ајдын олур ки, Островски милли ән'әнәләри «керилик» сајараг Авропа мәдәнијјәтини кор-коранә тәглид едәнләри тәнгид атәшинә тутмагла бәрабәр, «гаранлыглар сәлтәнәтиндә» јашајан садә инсанларын фачиәсини, дөврүн зиддијјәтләрини дә вермишдир. Добролјубов јазыр ки: «Островскинин пјесләриндәки драматик зиддијјәтләр вә чарпышмалар ики дәстәнин — бөјүкләр вә кичикләр, варлылар вә јохсуллар, өзбашыналыг едәнләр вә мәзлумлар арасындакы тоггушма нәтичәсиндә јараныр»[1]. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасы да белә бир зиддијјәт үзәриндә гурулмушдур. Бир тәрәфдә надан, күтбејин, ловға Гордеј Карпычлар, Коршунов кими варлылар, икинчи тәрәфдә һәлә ичтимаи шүуру ојанмамыш мужикләр, өз сәадәти вә һәјаты уғрунда мүбаризә апармаға гүдрәти чатмајан Митјалар дурур.

Көрүнүр, бөјүк рус драматургунун әсәриндәки бу чәһәт, һакимләрлә мәһкумлар, варлыларла јохсуллар арасындакы зиддијјәтин бәдии ин'икасы Сәһһәтин диггәтини чәлб етмишдир.

Сәһһәтин дә јашадығы мүһитдә Гордеј Карпыч кими мәғрур, иддиалы Чәннәтәли ағалар (Н. Вәзиров, «Ады вар, өзү јох»), Рүстәмбәјләр (Н. Вәзиров, «Мүсибәти Фәхрәддин») аз дејилди. Бу мүһитдә дә Митја кими тез парлајыб тез сөнән Фәхрәддинләр, Фәрһадлар варды. Бу чәмијјәтдә Ліубим кими башы дашдан-даша дәјән, һәјатын чәтинликләринә мә'руз галан көзүачыг, ағыллы Искәндәрләр дә јетишмишди. А. Сәһһәтин «Јохсуллуг ејиб дејил» әсәри мәһз белә бир вәзијјәти тәсвир етмәк арзусундан ирәли кәлмишди.

Сәһһәт өз әсәриндә Островскинин тәсвир етдији хәтләрдән јалныз бирини — Гордеј Карпычла гардашы Ліубим вә Митја арасындакы мүнагишәни сахламыш, галан һадисә вә сурәтләри (Коршунов вә Митја илә Ліубовун севкиси, Пелакеја Јегоровна сурәти вә с.) ихтисара салмышдыр. Сәһһәт сәрбәст һәрәкәт едәрәк, игтибасла јаратдығы сурәтләрә јени кејфијјәтләр әлавә етмиш, нәтичәдә әсәрин гурулушу, жанры да дәјишмиш, комедија јеринә чидди бир драм әсәри мејдана чыхмышдыр.

Драмын баш гәһрәманы Һачы Дәмир јени әсрдә, артыг капиталист әлагәләринин инкишаф етдији бир дөврдә јашајан вә өз ишләриндә бу чәмијјәтин рәзаләтини, ијрәнч ганунларыны екс етдирән тачирдир. Башга сөзлә, Һачы Дәмир јени шәраитә, јени мүһитә дүшүб чәмијјәтин дәјишмәсилә муасирләшмиш Гордеј Карпычдыр. Башга-башга дөврләрин адамлары олмаларына

[1] *Н. А. Добролјубов.* Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1952, сәһ. 90.

бахмајараг, бу ики сурәт арасында чох јахынлыг вардыр. Гордеј Карпыч кими Һачы Дәмир дә вар-дөвләти һәр шејдән үстүн тутан ловға бир тачирдир. О да доғма атадан галма ирси бөлүшдүрәндә гардашы Сәфәри алдатмыш, күчәләрә салмышдыр. О да гардашы, јанына көмәјә кәлдији заман: «Итил бурдан, бу әтрафа доланма» — дејә ону говур; һеч бир јалварыш, хаһиш онун даш гәлбини јумшалтмыр. О, доғма гардашыны ач вә касыб олдуғу үчүн, евинин сәлигәсинә ујғун олмадығы үчүн гәбул етмир. Онун нәзәриндә касыблыг ән бөјүк ејибдир.

Лакин Һачы Дәмир тамамилә Гордеј Карпычын ејни дејилдир. Онун өзүнәмәхсус сәчијјәви хүсусијјәтләри дә вардыр ки, бунлар Һачы Дәмири о заманкы Азәрбајчанын ичтимаи һәјаты илә, дөврлә бағлајыр. Һачы Дәмир Гордеј Карпыч кими садәчә тачир дејилдир. О, Азәрбајчанда, хүсусән Бакыда капиталист әлагәләринин инкишаф етдији, капиталын артыг чәмијјәтин мүһәррик јајы кими мејдана чыхдығы бир дөврдә јашајыр вә бу ичтимаи зәмин ону башга чүр тәрбијә едир, онда јени кејфијјәтләр јарадыр. Варланмаға, пула о гәдәр һәрис олмајан Гордеј Карпычдан фәргли олараг, Һачы Дәмир пул, варланмаг хатиринә һәр чүр чинајәт етмәјә һазырдыр; бу јолда о һеч бир фырылдагдан чәкинмир. Һачы Дәмир гурдуғу јени бир кәләји мирзәсинә белә нағыл едир:

Јусиф, бу күн бир јахшы фикир етмишәм,
Ағсубәјли Әһмәд бәј, ешитмишәм,
Бир аз пул истәр едә муамилә,
Артыг тәнзил илә бир нечә илә.
Фикрим будур, ону чағырым гонаг,
Аз пул вериб кәндини киров алаг.
Вә'дә тамамында иши дүзәлмәз.
Нә ки фәр'ин, әслин дә верә билмәз.
Илдән-илә шишиб артар тәнзили,
Тәзәләрәм настојкајла вексили.
Сонра чыхардарам кәнди әлиндән,
Доланарыг фариғ, бол һасилиндән.

Буржуа чәмијјәтинин ијрәнч ганунларындан һәр аддымында истифадә едән Һачы Дәмир бунунла да кифајәтләнмир О, фырылдағы фырылдаг үстүндән едир; хәјанәти о дәрәчәјә чатыр ки, һәтта муамиләјә вердији мәблəғи белә тәлп пулла вермәк истәјир.

Бу сифәтләр Гордеј Карпычда јохдур. Һачы Дәмир XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә формалашан малијјә буржуазијасынын әһвал-руһијјәсини, пул һөкмранлығы дөврүнүн мејлләрини ифадә едән тачир сурәтидир.

Һачы Дәмирин гардашы Сәфәр исә буржуа чәмијјәтиндә бир парча чөрәк тапмајанларын, ач-сусуз јашајанларын нүмајәндәсидир. Онун да һәјаты Љјубим Торсовун һәјаты кими фачиәдир; ону да гардашы алдатмышдыр. Атасы өләндән сонра Сәфәр күнләрини ејш-ишрәтдә, мејханаларда кечирмиш, нәһајәт, вар-јоху әлиндән чыхмыш вә һәр јердән үмиди үзүлдүкдән сонра гардашына пәнаһ кәтирмишдир. Сәфәрин сон үмиди дә бошa чыхмышдыр. Љјубим кими ону да гардашы рәдд етмишдир. Лакин Сәфәр өз характери вә фәалијјәтилә Љјубим Торсовдан ајрылыр. Даима сәрхош олан Љјубим Торсовун һәрәкәт вә сөзләриндән Островски бир тәнгид васитәси кими истифадә етмишдир. Кефли Искәндәри хатырладан Љјубим Торсов өзүнүн чәсарәтли чыхышлары илә Гордеј Карпычын, Коршуновун әсл чиркин симасыны ачыр вә бу чыхышлары илә әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрә истигамәт верир. Лакин Сәфәрдә бу чәсарәт, бу фәаллыг јохдур. О, мәһдуд көрүшлү, авара, күндүзләри тинләрдә диләнән, зирзәмиләрдә кечәләјән ади бир сәфилдир. О, өз фачиәли һәјатына азачыг да олса е'тираз етмир. Сәфәр сурәтилә шаир буржуа чәмијјәтиндә пулдан, дөвләтдән мәһрум инсанларын фачиәсини көстәрмәк истәмишдир.

Јусиф сурәтини исә мүәллиф Митјаја бәнзәтмәк истәмиш вә бу мәгсәдлә Љјубим Торсовун Митја илә көрүш сәһнәсини ејнилә өз әсәринә дахил етмишдир. Һәр ики кәнч (Митја вә Јусиф) хејирхаһ арзуларла јашајыр, еһтијач ичиндә оланлара көмәк едирдиләр. Митја кими Јусиф дә Сәфәрин фачиәли һәјатына ачыјыр, көмәк үчүн она пул тәклиф едир, мәсләһәтләр верир; ону дүшдүјү горхулу јолдан чәкиндирмәјә чалышыр. Лакин бу һадисә ејнилији һәр ики сурәти сәчијјәчә ејниләшдирмир. Ағасынын ирадәсиндән асылы, итаәткар Митјадан фәргли олараг Јусиф әдаләтсизлијә, һијлә вә мәрһәмәтсизлијә гаршы е'тиразлар едән «фикри ачыг» бир кәнчдир. О, өзүнүн нәсиһәтләри, чыхышлары илә Һачы Дәмири пис әмәлләрдән, худбинликдән узаглашдырмаға, онда Сәфәрә мәрһәмәт ојатмаға чалышыр. Јусиф хәсис, ачкөз Һачынын һијләләринин үстүнү ачараг дејир:

Көрүрсүзмү нечә гара вичдандыр.
Инсан чилдиндә јыртычы һејвандыр...
Һәр күн кедир чамаатла намаза.
Башлајыр мәсчиддә разү-нијаза...
Әлдә тәсбиһ, додаглары тәрпәдир,
Халг да елә зәнн едир ки, зикр едир.
Һалбуки тәнзилин сајыр пулунун,
Шәһрин јетим-јесиринин, дулунун
Бу фәнд илә әллән алыр вар-јохун,
Гәбул едир, долашдырыр аз-чохун.

Јусиф тәнгид јолу илә варлыларда јохсуллара гаршы мәрһәмәт ојатмаға чалышыр вә бу јол илә бәрабәрсизлијин арадан галхачағына инаныр. О, ичтимаи нөгсанлары иш илә јох, јалныз сөз күчү илә, нәсиһәтлә арадан галдырмаға чалышыр.

Әкәр Островски комедијасынын сонунда Гордеј Карпычла Митјаны бир чәбһәдә бирләшдириб, Љјубим үчүн сакит бир һәјат имканы јарадырса, Сәһһәт бүтүн иштиракчылары Һачы Дәмирин әлејһинә галдырыр вә әсәр Јусифин Һачы Дәмири ифша етмәсилә гуртарыр.

* * *

Сәһһәт романтизминин бә'зи мәфкурә вә үслуб хүсусијјәтләри онун бәдии нәсриндә дә өз әксини тапмышдыр. Әсасән шаир кими танынан Сәһһәт јарадычылығынын сон илләриндә нәсрә мүрачиәт етмиш, гәләмини әдәбијјатын бу саһәсиндә дә тәчрүбәдән кечирмишдир. Көрүнүр, XX әсрин чох мүрәккәб ичтимаисијаси мәсәләләрини даһа кениш бир шәкилдә әкс етдирмәк мејли шаири һәјат вә маишәт мәсәләләрини көстәрмәкдә даһа кениш имканлара малик олан епик жанра, бәдии нәср саһәсинә кечмәјә сөвг етмишдир.

А. Сәһһәтин ики итмиш романындан башга әлдә үч һекајәси вардыр. «Бәдбәхт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә» вә «Чәрраһлыг» адлары илә мә'лум олан бу һекајәләр көстәрир ки, о, јарарычылыг методу мәсәләләрилә онларын јазылышы просесиндә дә гаршылашмышдыр.

«Бәдбәхт аилә» вә «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәләриндә Биринчи дүнја мүһарибәсинин инсанларын һәјатында төрәтдији фачиәләрдән бәһс олунур. Мүһарибәнин нәтичәләрини доғру әкс етдирмәк үчүн әдиб мәһз бу јолу сечир — инсанларын гаршылашдыглары фәлакәтләри, онларын фачиәсини көстәрмәк јолуну. Романтик сәнәткарын һәмишә диггәт мәркәзиндә олан Инсан мүһарибә илләриндә әсасән бу мөвгедән ишыгландырыла биләрди: Инсан вә мүһарибә! Мүһарибә вә инсан талеји! Мүһарибә илләриндә бүтүн Азәрбајчан романтикләрини мәшғул едән бу проблем Сәһһәтин дә ики һекајәсинин әсас идејасыны тәшкил едир...

Һуманист шаирин мүһарибәјә мүнасибәти «Бәдбәхт аилә» һекајәсиндә даһа конкрет шәкилдә верилмишдир. О, лирик-романтик аһәнклә тәсвир етдији драматик һадисәләр фонунда көстәрир ки, мүһарибәләр даим күнаһсыз инсанлары гырғына верир, аилә фачиәләринә сәбәб олур, сәфаләт вә диләнчилик доғурур. Биринчи дүнја мүһарибәси гоча Һамидин аиләсинә дә өз гара дамғасыны вурмушдур. Онун оғланларыны өлдүрмүш, гызларыны, кәлинләрини исә әсир апармышлар. Бу фәлакәтләрдән чаныны гуртарыб ач-јалавач һалда гачмыш киши он беш јашлы нәвәси вә әлдән дүшмүш гоча гарысы илә бирликдә Тифлис күчәләриндә өзүнә сығыначаг тапыр. Лакин күллә зәрбәләриндән гуртармаг, мүһарибә аловларындан узаглашмаг да бу бәдбәхт аиләјә ничат кәтирмир. Гоча Һәмидин сон үмиди, оғлунун јеканә јадикары олан нәвәси ағыр хәстәләнир, нә һәким дәрманы, нә күбар аиләсинин гајғысы она әлач етмир, ушаг бабасынын голлары арасында көзләрини јумур: «Ушагчыг арыг, назик голларыны галхызыб бабасынын бојнуна салды, нәнәси дә о севкили баласыны гучаглады, һәр үчү шиддәтли ағлашдылар. Сонра хәстә чочуг:

— Баба, мән билирәм доктор сәнә нә сөјләди, — дејиб јенә баба вә нәнәсини гучаглады вә башыны бабасынын чијнинә го-

јуб төвшүјә-төвшүјә бир гәдәр сакит олду. Бир аз динчәлдикдән сонра:

— Баба, атамдан — анамдан сонра мән даһа өлмәјими истәрәм. Анчаг сәнә вәсијјәтим одур ки, сәбир елә, чох ағлама. Нә етмәли, гәзадан бизим үчүн белә имиш...

...Анчаг сәндән тәвәггем одур ки, мәни өзүн гәбрә гојасан вә әкәр бу шәһәрдә галмалы олсаныз, тез-тез гәбримин үстә кәләрсән, мәни унутмајарсан...».

«Бәдбәхт аилә» һекајәсиндә мүһарибә фәлакәтләри конкрет бир сүжет әсасында верилмиш, јазычы һадисәләрин кәркинлијинә, образларын дахили аләминин, психолокијасынын тәсвиринә хүсуси диггәт јетирмишдир. Һекајәдә тәсвир олунан һадисәләрлә образларын психолокијасы, әһвал-руһијјәси арасында да бир ујғунлуг вардыр.

Ејни хүсусијјәтләри «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәсиндә дә көрмәк мүмкүндүр. Хүсусилә бу һекајәдә мүәллиф һадисәләри тәбиәт тәсвирләрилә јахшы әлагәләндирә билмишдир. Мәсәлән, чох фачиәли бир һадисәни нағыл етмәјә башламаздан әввәл, охучуну бу һадисәләрә һазырламаг мәгсәдилә «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәси белә бир тәбиәт тәсвирилә башланыр: «Гыш фәсли иди. Тәгрибән кечә јарысындан дәрд саат кечмишди. Дағларын, гајаларын зирвәләри зәиф, сөнүк бир ишыгла ағармышды. Күнәш һәнуз түлу етмәмишди. Һава гајәтдә сојуг иди. Јалчын гајаларын, јүксәк дағларын үзәриндә тәраким етмиш гар комалары вә буз парчалары әчәб гәрибә сурәтләр тәшкил етмишди. Шиддәтлә әсән сојуг күләк ағачларын гурумуш будагларына, гајаларын бузлу јарғанларына чарпдыгча ваһимәли сәсләр төрәдирди».

Бу сәтирләри охудугдан сонра охучу дәрһал һисс едир ки, јазычы нә исә инсанын дамарларыны гыш кими дондуран, јалчын гајаларын, јүксәк дағларын гарлы зирвәләри кими сојуг, әсәби күләјин чыхардығы сәсләр кими горхунч бир һадисә нағыл едәчәкдир.

Елә белә дә олур. Ваһимәли сәсләр кечә јарысы ваһимәли хәбәр кәтирир: мүһафизә олунан гала тәслим олур. Мүәллиф мүһарибәнин төрәтдији ачы бир әһвалат нағыл едир. Топ атышмасы нәтичәсиндә јаныб тәрк олмуш шәһәрдә Зејнәб вә Әһмәд адлы ики баласындан ајры дүшмүш Һәлимә танынмаз һала дүшмүш, онун бүтүн әзалары јанмышдыр. Тәсадүфән заваллы гадыны әһатә едән гачгынларын арасына дүшән, јолда гардашы Әһмәди итирмиш Зејнәб, анчаг сәсиндән таныјыр, ана-бала бир-биринә сарылыр...

Көрүндүјү кими, тәкчә мөвзу јох, һадисәләрин тәсвир үсулу, инсан талеләринин драматик фачиәли сәһнәләрлә чанландырылмасы да романтикчәсинәдир. Һадисәләрин лирик, вәзијјәтләрин һисси-психоложи планда тәсвири, инсан талеләринин фачиәли сонлугла һәлли вә с. бу һекајәләри јени әср романтик нәср нүмунәләри сырасына дахил етмәјә һагг верир. Бәһс олунан нәср әсәр-

ләри Сәһһәтин әлә кечмәмиш романларынын тәсвир манерасы, үслубу, гурулушу һаггында да мүәјјән тәсәввүр ојадыр.

Мәшһур рус јазычысы А. П. Чеховун «Чәрраһлыг» адлы новелласына бәнзәтмә олараг ејни адла јазылмыш һекајә исә јумористик руһдадыр. Сәһһәт бөјүк рус реалистинин тә'сирилә јаздығы бу һекајәсиндә мәишәтимиздә һәр күн, һәр јердә баш верә биләчәк һәјати бир сәһнә тәсвир едир[1]. Бурада натәмиз, хәстәләри мүаличә етмәк әвәзинә шикәст едән уста Мәшәди Әскәр кими ејбәчәр «чәрраһлар» инчә бир јуморла тәнгид атәшинә тутулур. Мүәллиф Мәшәди Әскәрин ловғалығыны, тибб ганунгајдаларына зидд олан мүаличә үсулуну, пинтилијини, бачарыгсызлығыны өз дилилә ифша едир. О, дишини мүаличә етдирмәк үчүн јанына кәлән бир хәстәјә өзүнү өјәрәк белә дејир: «О нәмәнәдир? Мәним әлимдә су ичмәкдән дә асандыр, — Мәшәди Әскәр көһнә бир фитәјә бүкүлмүш карастыларын ичиндән бир кәлбәтин чыхардыр. — Чәрраһ дејәндә чәтин бир шеј дејил; анчаг адәт лазымдыр. Әл кәрәк әсмәсин, вәссалам!.. Одур, срағакүн Марағалы оғлу Һачы Бәјдәмирин дә диши ағрыјырды. Киши Иран сөвдәкәри, чијниндә кабили күрк, ајағында сарғы башмаг. Бир дәгигәдә дишини чәкдим, гуртарды кетди. А киши, зарафат дејил, сүмүк сындырмышам. Бунлары өјрәнинчә гат-гат габыг гојмушам. Мәним әлимдән һәр шеј кәлир: гол ганы алмаг, мәлазә чәртмәк, дилалты ганы алмаг... Бунлар сәнә зарафат кәлмәсин; кәрәк биләсән ки, гејфал ганы һансыдыр, осејлим һансыдыр, әкһәл һансыдыр. Галды диш чәкмәк... диш чәкмәк мәним әлимдә су ичмәкдән дә асандыр. Бу саат чәкәрәм. Јохса һәр дана-долуг, чана-чуна адамын иши дејил. Елә диш вар кәлбәтин илә чәкәрләр, еләси вар машын илә чәкәрләр, еләси дә вар гармаг илә чәкилир. Онларын јерини билмәк лазымдыр».

Бүтүн бу тә'рифләрдән сонра уста Мәшәди Әскәр хәстәнин каһ дишини сындырыр, каһ башга дишиндән јапышыб чыхармаг истәјир; бир сөзлә, хәстәјә минбир әзаб верир, нәһајәт, ондан ачы төһмәтләр ешидир. Беләликлә, Сәһһәт А. Чеховун, еләчә дә реалист Азәрбајчан һекајәчиләринин үслубуна чох јахын бир шәкилдә јаздығы бу һекајәдә Мәшәди Әскәр кими «чәрраһлара» мөһтач олан халгын ачыначаглы вәзијјәтини тәсвир етмишдир. Һекајәнин дили дә тә'сирли вә садәдир.

Мүәллиф бир чох реалист әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да ичтимаи гүсурлары тәнгид етмәк јолу илә кетмишдир. Үмумијјәтлә, 1908-чи илдән сонра әдәбијјатын ифшачылыг ролуна, Сабирин, Ч. Мәммәдгулузадәнин тутдуғу јола, рус реалистләринин јолуна бөјүк бир мејл көстәрән Сәһһәт, ардычыл олараг ичтимаи нөгсанларын тәнгидинә һәср олунмуш әсәрләр јазырды.

Доғрудур, Сәһһәтин реалист әсәрләрдән етдији игтибаслар, хүсусән пјес вә һекајәләр бәдии камиллик бахымындан о гәдәр

[1] Ејни мөвзуну сонралар Ә. Һагвердијев дә гәләмә алыб «Диш ағрысы» һекајәсини јазмышдыр.

дә фәргләнмирләр, онларда мүкалимә јаратмаг үсулу, типикләшдирмә ибтидаи олдуғу кими, пјесләрдәки драматик мүнагишәләр вә бир сыра образлар зәиф вә сөнүкдүр. Мүәллифин лирик-романтик ше'рләринә хас олан сәмимилик, һисс вә һәјәчан, сәнәткарлыг бу әсәрләрдә кифајәт гәдәр өзүнә јер тапа билмир. Лакин шаирин дүнјакөрүшүнү, чәмијјәт мәсәләләринә мүнасибәтини, хүсусән онун реалист Азәрбајчан јазычыларына јахынлығыны ајдынлашдырмаг үчүн, еләчә дә реалист сәнәтин онун јарадычылығына нечә, һансы јолларла, нә шәкилдә тә'сир көстәрдијини тәсәввүр етмәк үчүн бу әсәрләрин әһәмијјәти вардыр.

Демәк лазымдыр ки, реалист әсәрләриндә Сәһһәт, мүасири вә досту Сабирдән фәргли олараг, ичтимаи нөгсанлары чәсарәтлә ифша етмәк дәрәчәсинә јүксәлә билмәмишдир. Сәһһәтин тәнгиди әсәрләриндә бир еһтијат, јумшаглыг, тәрәддүд вардыр.

Сәһһәт һаггында бир нечә дәјәрли әсәри олан М. Ариф шаирин јарадычылығындакы бу чәһәти белә шәрһ едир: «Аббас Сәһһәт өз заманындакы мөвһуматы, чәһаләти, халг бәдбинлијини көрүр, лакин о, нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн әсаслы мүбаризә апара билмир. О өзүнү чох ачиз, әзилмиш һисс едир. Мүртәче чәбһәләрдән јаған тә'нәләрә гаршы өзүндә бир зәифлик вә давамсызлыг көрүр...

Әләкбәр Сабир үзәринә јаған тә'нә селләринә гаршы гочаман бир дағ кими мүгавимәт көстәрдији вә һәр чүр халг дүшмәнләрилә сон нәфәсинә кими чәсарәтлә мүбаризә апардығы һалда, Сәһһәт өзүнү бир «зәрбәјә белә таб кәтирә билмәјәчәк дәрәчәдә зәиф көстәрир». О, көрдүјү һәгигәтләри демәк истәркән «ағзы јумругла мөһүрләнир», «сөзләри ағзында дустаг» олур.

Сәһһәтдәки идеја тәрәддүдләрини Чәлил Мәммәдгулузадә дә гејд етмишди. О, 1923-чү илдә «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији «Шаир вә Ше'р пәриси» адлы пародијасында ингилабдан әввәл истибдад әлејһинә апарылан мүбаризәдә Сәһһәтин демократ јазычылара, «милләтин көзүнү ачанлара», молланәсрәддинчиләрә кифајәт гәдәр јахын кәлмәдијини, јахынлашмадығыны, «Шамахыда чамаатын бојнуна кәндир салыб ојнадан» Һачы Мәчид әфәнди, Мустафа әфәнди кими шәхсијјәтләри өз әсәрләриндә лазымынча тәнгид етмәдијини јазырды. Бу тәнгиддә мүәјјән бир һәгигәт вар иди. Доғрудан да, Ч. Мәммәдгулузадәнин истисмарчы синифләрә, дин хадимләринә гаршы апардығы ачыг мүбаризә Сәһһәтдә ајры сәчијјә дашыјырды, бурада бирбаша, үнванлы тәнгид јох иди. Шаир әсәрләриндә Һачы Мәчид әфәнди, Мустафа әфәнди кимиләри тәнгид етсә дә, чәмијјәт, мәдәнијјәт мәсәләләриндә онлардан фајдаланмағы да мүмкүн һесаб едирди, һәтта бә'зән онлары рәһмли олмаға, зәһмәткешләрә көмәк көстәрмәјә чағырырды. О, бир тәрәфдән јохсулларын һәјатыны, ачыначаглы әмәк шәраитини тәсвир едир, дикәр тәрәфдән дөвләтлиләрин көмәјилә онларын чәтинликләрдән хилас олачагларына үмид бәсләјирди.

Анчаг Сәһһәтин Һачы Мәчид әфәндијә мүсбәт мүнасибәт бәс-

ләмәсинин конкрет сәбәбләри дә вар иди. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәтта Сабир дә Шамахы әфәндисинин өлүмү мүнасибәтилә мәрсијә јазмыш вә сонралар бунун үстүндә Ҹ. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән тәнгид олунмушду.

Мәсәлә бундадыр ки, дин хадимләринин һамысына ејни көзлә бахмаг мүмкүн дејил. Әсрин әввәлләриндә ахунд Руһулла ики гызыны рус дилиндә гыз мәктәбиндә охутдурдуғу үчүн намаз үстүндә гочулар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Гәзет материаллары көстәрир ки, Һачы Мәҹид әфәндинин дә фәалијјәтиндә мүтәрәгги мәзмуна малик ҹәһәтләр вар иди. Һәр шејдән әввәл о, мүсәлманларла ерменилер арасында әдавәт салмаға чалышанларын әлејһинә иди, бу ишләрдә Шамахынын мүтәрәгги зијалылары илә әлбир иди, сүнни-шиә тәрәфдарларына, мәзһәб ајрысечкилији саланлара гаршы чыхырды, бир чох мәдәни тәдбирләрдә иштирак едирди вә с. Ола биләр ки, бунлар маневр иди, халгы алдатмаг мәгсәдини күдүрдү. Тәсадүфи дејил ки, фәал молланәсрәддинчи Өмәр Фаиг дә Һ. Мәҹид әфәндинин фәалијјәтиндәки «икиүзлүлүјү» һисс етмишди.

Анҹаг Сабир вә Сәһһәт кими шәхсијјәтләрин јашадыглары чох мүрәккәб, мүтәәссиб мүһити дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Онлар нә Тифлисдә, нә дә Бакыда јашајырдылар. Шамахы кими руһаниләрин һөкмранлыг етдикләри бир шәһәрдә фәалијјәт көстәрирдиләр. Сатираларынын имзаларыны тез-тез дәјишдирмәләри дә шүбһәсиз бу вәзијјәтлә әлагәдар иди. Одур ки, бир чох мүтәрәгги тәдбирләрдә зијалыларла әлбир һәрәкәт едән руһаниләрин фәалијјәтини гијмәтләндирмәк тәбии иди. Чүнки бә'зи руһаниләрин тәрәфдар олдуглары мүтәрәгги тәдбирләрин мәдәни инкишафа објектив мүсбәт тә'сири дә олурду.

«ЕЈҺАМ ИЛӘ, КИНАЈӘ ИЛӘ НАТИГ ОЛМАЛЫ»

Сәһһәт сатирик ше'рләр дә јазмышдыр, бөјүк Сабирдән сонра о бөјүк дәрдини елә бил сабиранә ше'рләр јазмаг јолу илә азалтмаг, јүнкүлләшдирмәк истәмишдир. Бу, һәм дә реалист јарадычылыг јолларында көстәрилән нөвбәти тәшәббүсләрин башга бир саһәси вә давамы иди. Сабир јолуну, үслубуну, сатира тәрзини јашатмаг арзусундан ирәли кәлмишди. Анҹаг шаирин сатирик ирси узун заман кизли галмыш, бу исә онун реализм методуна көстәрдији јарадычылыг һәвәсинин јени нәтиҹәләрини, һәртәрәфли, ајдын мәнзәрәсини мүәјјәнләшдирмәјә хејли вахт мане олмушдур.

Бәс нечә олмушдур ки, Сәһһәтин сатирик ше'рләри илләр боју ашкар едилә билмәмиш, охуҹулара чатдырылмамышдыр? Бунлар ки, шаирин мәһв олмуш әлјазмаларына аид дејилди?!

Еләдир, бу сатиралар мәһв олмушлар сырасында дејилди, анҹаг 1971-ҹи илә гәдәр онларын кимә, һансы шаирә аид олмасы

да мә'лум дејилди, бунлары үзә чыхармаг үчүн мө'тәбәр сәнәд, дәлил лазым иди.

Аббас Сәһһәтин әдәби ирсинин талеји мүасирләрини, онун јарадычылығы илә мәшғул оланлары һәмишә дүшүндүрмүш вә нараһат етмишдир. Бу нараһатлығын илк чарчыларындан бири шаирин сәнәт досту Мәһәммәд Һади иди. Һәлә 1918-ҹи илдә өз шаир достунун өлүмүнү үрәк јанғысы илә охуҹуларына хәбәр верән Һади «Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» адлы мәгаләсиндә бөјүк тәәссүф һисси вә һәјәҹанла јазырды: «Ҹүһәлаји-әвам тәрәфиндән дучари-тәһгир вә тәкдир олунан, фәгәт әзми-хүрушани-фикриндән кери дөнмәјән севкили шаиримиз Сәһһәт Кәнҹә мәзаристанында дәфни-хаки-әбәдијјәтдир. Затән Шејх Низамијә бөјүк һөрмәти варды... Ән нәһајәт «Пәнҹ кәнҹ» шаири-мөһтәрәмилә һәмчивари-мәзар олду... Сәһһәтин бу үфули-набеһникаһы әдәбијјатымызын дүнјасында бөјүк бир бошлуг бурахдығындан ҹиддән шајани-тәәссүфдүр... Сәһһәт өлдү, фәгәт әсл дүшүнүләҹәк бурасыдыр ки, шаири-мүтәвәффанын гејри-мәтбу олан мәтрукати-гәләмијјәси нечә олду? Јохса Ширван фаҹиәсиндә јаныб-јахылан сәрвәтләр кими Сәһһәтин дә а'сари-гәлмијјәси, сәрвәти-фикријјәси јаныб кетдими? Мәнҹә шајани-əндишә бурасыдыр».

Шаир һәјәҹан вә нараһатлығына бир романтик кими кәләҹәјә олан инамы илә тәсәлли верир, ахтарышларын нәтиҹәсинә бөјүк үмид бәсләјирди: «Дүнјамыз һали-асајишә өвдәт етдикдән сонра, еһтимал ки, бу һәгигәт анлашыла биләҹәкдир».

Һәгигәтән, «дүнјамыз һали-асајишә» гәдәм гојдугдан сонра, Азәрбајҹанда совет һакимијјәтинин гәләбәсинин илк илләриндән башга классикләримизлә јанашы, Сәһһәтин ирсинин топланмасы, нәшри вә тәдгиги саһәсиндә дә ҹидди ишләр көрүлмәјә башланды. 20-ҹи илләрин әввәлләриндә Азәрбајҹан мәтбуаты сәһифәләриндә бир-биринин ардынҹа шаирин гејри-мәтбу вә јајылмамыш әсәрләри чап олунду. 1928-ҹи илдә ајрыҹа китабча шәклиндә чыхан «Мүнтәхәбат»ындан сонра Сәһһәтин илк әсәрләри күллијјаты охуҹулара тәгдим едилди (1935). Әлаббас Мүзнибин тәртиби вә Сејид Һүсејнин редактәсилә чыхан бу китаб натамамлығына, бир чох ҹидди гүсурларына бахмајараг Сәһһәт ирсинин топланмасы, тәртиби вә халга чатдырылмасы саһәсиндә илк ҹидди аддымлардан бири иди. 1950-ҹи илдә шаирин әсәрләри јенидән ишыг үзү көрдү. Бу сәтирләрин мүәллифинин тәртиби, гејдләри вә мүгәддимәси илә бурахылан һәмин нәшрдә онларла ше'рин илк мәнбәји, орижинал јахуд тәрҹүмә олуб-олмамасы мүәјјәнләшдирилмиш, мәтнләр дүрүстләшдирилмиш, китаба хејли јени әсәр дахил едилмишди.

Анҹаг бүтүн бу көрүлән ишләрә бахмајараг, јенә дә Сәһһәт ирсинин талејилә әлагәдар олан бир чох суаллар ҹавабсыз бурахылмышды.

Ҹәмо Ҹәбрајылбәјлинин вә бир чох мүасирләринин хатирәләриндән өјрәнирик ки, шаирин «Волга сәјаһәти» вә «Әли вә Аишә» адлы ири һәҹмли нәср әсәрләри, чап олунмамыш бәдии тәрҹүмә-

ләри 1918-чи илдә Шамахыда јаныб тәләф олмушду. Бу еhтималы шаирин оғуллуғу, һәмин һадисәләрин шаһиди олан дајысы оғлу Бөјүк аға Меһдизадәнин һәлә 1947-чи илдә бизә шифаһи вердији мә'луматы да тәсдиг етмәкдәдир. Ч. Чәбрајылбәјлинин хатирәләринин «Насеһ» бәһсиндә белә бир чүмлә дә диггәти чәлб едир: «...1918-чи илин һадисәләри нәтичәсиндә нәинки Насеһин, һәтта Сабирин вә Сәһһәтин дә әсәрләринин мүһүм гисми тәләф олмушдур. Тәрраһ вә башгаларындан, демәк олар ки, һеч әсәр-әламәт галмамышдыр (Хатирәләр, «Насеһ» бәһси, сәh. 6. Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архиви, инв. № 498).

Көркәмли педагог вә маариф хадими Фәрһад Ағазадәнин Сәһһәтин өлүмү мүнасибәтилә нәшр етдирдији некрологда да јени марағлы фактла растлашырыг: «Лакин чох һејф олсун ки, «Едил боју сәјаһәти» («Волга сәјаһәти» — *К. Т.*) адлы романы бир чох әлјазмалары илә бәрабәр Шамахы таланы әснасында јаныб тәләф олмушдур. Јалныз «Түркчә әруз» адлы бир әсәри әлләрдә гала билмишдир» (Ики зија, «Азәрбајчан» гәзети, 3 канунисани 1919, № 78).

Тәәссүфлә демәлијик ки, шаирин өлүмүндән сонра «әлләрдә галан» бу әсәр дә тапылмамыш вә ахтарышлар һәлә бир нәтичә вермәмишдир. Сәһһәтин Азәрбајчан әрузуна даир елми әсәр јазмасына исә шүбһә етмәмәк олар. XX әср Азәрбајчан әдәби-нәзәри фикиринин көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими о, әруз елминә хүсуси һәвәс көстәрмиш, дәрсләриндә бу мөвзуда тез-тез сөһбәт ачмышдыр.

Сәһһәтин тәнгиди сатирик ше'рләр јазмасыны 1912-чи илдән сонра бирдән-бирә дајандырмасы да бөјүк шүбһә доғурурду. Романтик шаирин бу сәпкидә нәшр олунмуш чәми үч ше'ри мә'лум иди. Бунлардан икиси илк дәфә «Сарсаг» имзасы илә «Зәнбур» журналында («Мүсәлман үрәфалары», «Алимнүмалар», 1910-чу ил), «Өзләрини севәнләрә» (јахуд «Мүсәлманын түпүрчәји») исә 1912-чи илдә «Сыныг саз» ше'рләр мәчмуәсиндә нәшр едилмишди (Бакы, 1912, сәh. 30—31). «Мүсәлман үрәфалары» сатирасыны өз мәчмуәсинә салмагла, о, өз охучуларына билдирмишди ки, «Сарсаг» имзасы илә «Зәнбур»да чыхан әсәрләр она аиддир. Анчаг бизим һәлә 40-чы илләрин ахырларында бу саһәдә апардығымыз әлавә ахтарышлар мүсбәт нәтичә вермәди, сатира мәтбуатында Сәһһәтә аид ола биләчәк вә «Сарсаг» имзасы илә нәшр олунмуш башга нүмунәләрә тәсадүф етмәдик.

Беләликлә, суал јенә дә һәлл едилмәмиш галды. Сабир ирсинә јүксәк гијмәт верән, һәлә онун сағлығында тәнгиди мәзмунда ше'рләр јазан шаир өз достуну итирәндән сонра тамамилә сатирадан узаглаша биләрдими? Сәһһәт «Зәнбур»дан сонра башга сатира журналларында иштирак етмишдими, иштирак етмишдисә, һансы имзаларла?

Бу суаллара чаваб вермәк үчүн мө'тәбәр бир ачар лазым иди, балача, дүрүст, е'тибарлы бир ишарә чох һәгигәтләри мејдана чыхара биләрди. Белә бир ачар ашкар олду.

Көркәмли әдәбијјатшүнас Салман Мүмтазын архивинин ичтимаи истифадәјә верилмәси Сәһһәтин һәјаты вә јарадычылығы илә әлагәдар бир чох гаранлыг мәсәләләрин ајдынлашмасына сәбәб олду. Доғрудур, индијә гәдәр бизә алимин «Аббас Сәһһәт» китабынын нөгсанлары» адлы бир әлјазмасы мә'лум иди. Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылан бу әлјазмасында Сәһһәтин 1935-чи илдә нәшр олунмуш әсәрләринин мүгәддимәсинә даир тәнгиди гејдләрлә јанашы һәјатына аид бир сыра јени фактлар да верилирди. Бизә бу да мә'лум иди ки, Сәһһәтин А. Шаигә көндәрдији үч мәктубу 20-чи илләрин әввәлләриндә Салман Мүмтаза верилмиш вә о, шаирин јарадычылығы, һәјаты һаггында әтрафлы мә'луматла зәнкин олан мәктублардан јери кәлинчә истифадә етмишдир (Салман Мүмтазын архивиндән бу мәктубларын анчаг бири, тәхминән 1905-чи илләрин ахырларына аид олан «Достум Мирзә Абдулла Шаиг чәнабларына!» мүрачиәти илә башланан мәктубу тапылмышдыр. А. Шаиг хатирәләриндә јазыр ки, мәктублардан дикәри онун өз сифариши илә јазылмышды вә бурада шаир өз һәјат вә јарадычылыг јолуну кениш шәкилдә тәсвир едирмиш. С. Мүмтаз мәктублардакы ики ше'ри «Тәранә» вә «Нәғмеји-ордубеһишт» адлары илә 1923-чү илдә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында нәшр етдирмишдир).

Һазырда Салман Мүмтазын Мәркәзи Әдәбијјат вә Инчәсәнәт архивиндә вә Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылан архив фондларына алимин өзү тәрәфиндән јазылмыш ики сәнәд дә әлавә едилмишдир. Сәһһәтин хатирәсинә һәср олунмуш бу сәнәдләрдән бириндә белә бир чүмлә вардыр: **«Аббас Сәһһәт «Кәлнијјәт» мәчмуәсиндә «Шејх Шејпур» имзасы илә бир чох мәзһәкә јазмышдыр»** (бах: Республика Әлјазмалары Фонду. Архив — 38, Гуту 34 (580) Хатирәни Нәчәф Нәчәфов «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә (11 мај 1971-чи ил) нәшр етмишдир. Бу чүмләдәки мә'лумат јени ахтарышлара истигамәт вермиш вә Сәһһәтин сатира јарадычылығында јени сәһифәләр ачмышдыр.

Һәр шејдән әввәл бир нечә сөз Салман Мүмтаз һаггында. Салман Мүмтаз «Шејх Шејпур» имзасынын Сәһһәтә аид олмасы һаггындакы мә'луматында јаныла биләрдими? Алимин Сәһһәтә даир јазылары нә дәрәчәдә е'тибарлы сајыла биләр?

Әлдә олан сәнәдләр бу суаллара ајдын чаваб верир. Салман Мүмтазын Сәһһәтлә гијаби танышлығы һәлә онунчу илләрин әввәлләриндә башламышдыр. Бөјүк Сабирин өлүмүндән сонра әсәрләринин нәшри илә әлагәдар вәсаит топланмасы кампанијасында фәал иштирак едәнләрдән бири дә Салман Мүмтаз олмушдур. Бу мүнасибәтлә мәтбуатда Сәһһәт она өз тәшәккүрүнү дә билдирмишди (Изһари-тәшәккүр, «Игбал» гәзети, 25 декабр 1912-чи ил).

Тәхминән бир ај әввәл исә С. Мүмтазын «Мөһтәрәм шаиримиз Аббас Сәһһәт һәзрәтләринә нәзирә» сәрлөвһәси илә «Кәлнијјәт» журналында сатирасы нәшр едилмишдир (13 октјабр, 1912, № 21).

Вәгта ки, јетәр замани-баһир,
Санма ачылар донуг үрәкләр.
Торпагда јатыр о шанлы Сабир
Гәбриндә битиб солуг чичәкләр.
Диваны одур евиндә һазир
Чап етмәјир әгнијаји-милләт,
Етмәм белә милләтә тәфахир
Сәһһәт, то мәра мәкон мәзәммәт[1],
Јад ет мәни, сабиранә јад ет!

1913-чү илдә С. Мүмтаз Сәһһәтлә шәхсән таныш олмуш вә елми фәалијјәтинин ахырына гәдәр онун ирсинин талеји илә марагланмышдыр. Шаирлә илк танышлығы һаггында о белә јазыр: «1913-чи илдә мән Тифлисдә «Сејид Әһмәд Һатиф» адлы китабчамы нәшр етдирдим. Сәһһәт Волга сәјаһәтинә кетмишди. Самарадан «Молла Нәсрәддин» идарәсинә мәктуб јазыб Тифлисдә бир аз дајанмағымы хаһиш етди. Мән дә дајандым.

Тифлисдә Сәһһәтлә етдијимиз сөһбәтләрин бири, һәм дә ән үмдәси Сабирин «Диваны»нын чап олунмаг мәсәләси иди. Лакин бу мәсәләдә сөзүмүз дүз кәлмирди. О да Сабирин Сәһһәтә вермиш олдуғу гејри-мәтбу ше'рләринин дивана салынмаг мәсәләси иди.

Сабир вәфатына бир күн галмыш Сәһһәтә ағзы бағлы бир пакет, ичиндә бир нечә ше'р верәрәк, лакин вәфатындан јалныз он ил сонра ачылыб нәшр едилмәсини тапшырмышды вә она гәлиз андлар верәрәк васијјәтинә әмәл едәчәјинә сөз алмышды. Мән нә гәдәр сә'ј етдимсә Сәһһәт сөзүндән дөнмәди, «бу мәним тәрәфимдән Сабирә гаршы хәјанәт олар» деди.

1913-чү илдән сонра даһа Сәһһәт илә көрүшә билмәдим. О ше'рләр Сәһһәтдә галды. Сәһһәтин гејри-мәтбу әсәрләри: «Сәјавуш», «Волга сәјаһәтнамәси», «Әли вә Аишә» романы, «Демон» тәрчүмәси вә саирәдән ибарәтдир. Күман едирәм ки, бу әсәрләр Сәһһәтин Шамахыдакы евиндә вә јаинки Галабазардакы гоһумларында галмышдыр». (Сабир һаггында хатирәләр, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 23 мај, 1970-чи ил).

Бу көрүшдән сонра С. Мүмтаз Сәһһәт јарадычылығына хүсуси мараг көстәрир. Бир нечә ил сонра «Мәрһум Сәһһәтин мәктубуна сон чаваб» ше'рини нәшр етдирир («Азәрбајчан» гәзети, 28 тәшрини-сани, 1918, № 51) вә бу замандан шаирин ирсини топламаға башлајыр. А. Шаиг хатирәләриндә бу мүнасибәтлә јазыр: «...1905-чи илин ахырларында Шамахыдан гајытдыгдан сонра һәр ики достуму (Сабир вә Сәһһәти — *К. Т.*) хатырлајыб онлара «Вәтән» сәрлөвһәли бир ше'р јазыб көндәрдим... Сабир илә Сәһһәт дә һәр бири ајрыча бир ше'р јазыб мәктуб илә бәрабәр мүәллим Әличаббар Оручәлијев васитәсилә мәнә көндәрмишдиләр. О, ше'рләри масамын гутусунда сәвә-сәвә сахлајырдым. Әлјазмаларын һәвәскары олан Салман Мүмтаз һәмин

[1] Тәрчүмәси: Сәһһәт, мәни мәзәммәт етмә.

ше'рләри мәндән алыб бир даһа гајтармады». (Хатирәләрим, Бакы, 1973, сәһ. 214—215).

Сәһһәтин Ҹ. Ҹәбрајылбәјлијә көндәрдији мәктублар да С. Мүмтаза верилмишдир. Бу барәдә о јазыр: «Шикајәтнамәдән нечә мүддәт сонра Сәһһәтдән башга бир мәктуб алдым. Дөрд долу сәһифәдән ибарәт олан мәнзум мәктубда шаир өзүнүн һалындан шикајәтләнмәклә бәрабәр мәнә дә тәсәлли верир вә һәр чүр мәманәтләрә дөзүб чалышмаға, вичданла ишләмәјә вә мәни әлдән кәлән гәдәр јахшылыг етмәјә чағырырды... Бу мәктубда позғун тәбиәтли, икиүзлү, хаин намәрдләрдән гачмаг, онларын һијләләринә ујмамаг, дөврүн ағыр һәјатына һәләлик дөзмәк вә халга хидмәти азалтмамаг кими мәсләһәтләр верилирди. Ејни заманда о, ишыглы бир аләм кәләчәји вә бајгушларын кор олачағы һаггында мәнә үмид верирди.

Мәктуб Салман Мүмтазда галмышдыр... Мәктублардан јалныз бирини — 1915-чи ил 9 март тарихли тәбрикнамәни ондан 6 ил сонра ала билдим» (Хатирәләр, «Аббас Сәһһәт» бәһси, сәһ. 14—15).

Сәһһәтлә јахынлыг едән тәләбәси Әбдүлгафар Маһмудовун да шәхси архивиндәки шаирә аид мәктублар С. Мүмтазда олмушдур. Өз мүәллими һаггында чох сәмими вә мәзмунлу бир хатирә јазан Ә. Маһмудов мәктубларын С. Мүмтаза верилмәсини белә нағыл едир: «1918-чи илин сону иди. Бакыда идарәдә отурмушдум. Исмајыл Һәгги кәлди. Јанында бир нәфәр дә варды. Исмајыл Һәгги бизи таныш етди. Бу шаир Салман Мүмтаз иди... Бәрабәр күчәјә чыхдыг. Салман Мүмтаз ...фајтон чағырды, бизи әјләшдириб евинә апарды вә гонаг етди, сонра да сөһбәтә башлајараг деди: «Мән Аббас Сәһһәтлә гардашлыг идим. Һәр дәфә Бакыја кәләндә мәнимлә көрүшәр, гонаг олар вә чан-дилдән сөһбәт едәрдик... Инди мән гардашым Сәһһәт һаггында бир китаб јазмышам. Чох арзу едәрдим ки, бу китабда сизин дә мәктубларыныздан истифадә едим...

Мүәллимим һаггында китаб јазмаг мәсәләси мәни о гәдәр севиндирирди ки, елә ертәси күнү бүтүн мәктублары топладым вә кәтириб Салман Мүмтаза вердим» (Мән Сәһһәти танырдым, «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 11, сәһ. 155).

Белә фактларын сајыны артырмаг да олар. Анчаг елә бу нүмунәләрдән дә ајдын олур ки, С. Мүмтазын ихтијарында Сәһһәтә даир чох мө'тәбәр сәнәдләр топланмышды вә бу чүр мәнбәләрә истинад едиб сәһвләрә јол вермәк олмазды. Одур ки, алимин «Аббас Сәһһәт» китабынын нөгсанлары» адлы тәнгиди рә'ји кими шаир һаггында јени үзә чыхмыш хатирәсини дә биз е'тибарлы мәнбәләрдән сајырыг.

Бу ҹәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, С. Мүмтаз «Кәлнијјәт» журналына јахын бир мүәллиф иди. О, Сәһһәтә һәср етдији «Хортданбәј» нәзирәсини, еләчә дә өзүнүн бир чох сатирасыны «Хортданбәј» имзасы илә һәмин журналда чап етдирмишди. Һәм Сәһһәтлә јахынлыг вә достлуг едән бир шаир кими, һәм дә «Кәлнијјәт» ре-

дaксиjасы илә әлагәси олан мүәллиф кими онун «Шеjх Шеjпур» имзасынын Сәhhәтә аид олмасы hаггындакы фикрини шүбhә алтына алмаға heч бир әсас јохдур.

Белә бир суал верилә биләр: индијә гәдәр елми әдәбиjјатда «Шеjх Шеjпур» имзасынын кимә аид олмасы hаггында сөhбәт кетмишдирми? Бу hагда јеканә мә'лумата вахты илә имзалар чәдвәли дүзәлтмәклә мәшғул олан Низами адына Әдәбиjјат Институтунун әлјазмалары шө'бәсинин әмәкдашы Новруз Ағајевин дәфтәрчәсиндә тәсадүф етмишик. Низами адына Әдәбиjјат Институтунун елми архивиндә сахланан бу дәфтәрчәдә «Шејпур» вә «Шеjх Шеjпур» имзалары Сәмәд Мәнсура аид олунур. Ахтарышлар тәсдиг едир ки, мүәллиф ики факты бир-бирилә гарышдырмышдыр. «Шејпур» hәгигәтән Сәмәд Мәнсурун имзасыдыр вә «Шејпур» журналында о бу имза илә чыхыш етмишдир. Көрүнүр, бу имзаја әсасән Н. Ағајев «Шеjх Шеjпур»ун да Сәмәд Мәнсур олдуғуну күман етмишдир. Әслиндә «Шеjх Шеjпур» имзасы илә нәшр олунан сатираларын дил вә үслуб хүсусијјәтләри, јазы тәрзи, лексик тәркиби, еләчә дә бу әсәрләрин мүәллифинин анчаг Ширванда — Шамахыда јашаја биләчәји (Сәмәд Мәнсур hәмин илләрдә Бакыда јашајырды) нәзәрә алынса, онларын Сәмәд Мәнсура аид олмамасына heч бир шүбhә галмыр.

«Шеjх Шеjпур»ун Сәhhәт олмасы hаггында «Шеjх Шеjпур» кимдир?» адлы мәгаләдә дә бә'зи инандырычы дәлилләр вардыр (Әждәр Ағајев, Рамин Исајев, «Азәрбајчан мүәллими», 30 ијул 1971-чи ил).

Әкәр белә исә «Шеjх Шеjпур»ун Сәhhәт олдуғуну даhа hансы дәлилләрлә әсасландырмаг мүмкүндүр?

«Гәлниjјәт» журналы көркәмли публисист Һачы Ибраhим Гасымовун редакторлуғу вә мәшhур насир-тәнгидчи Сеjид Һүсеjнин наширлији илә 1912—1913-чү илләрдә Бакыда чап олунмушдур. Һәр ики мүәллифин мүhүм ичтимаи-сијаси вә әдәби hадисәләрә мүнасибәтләриндәки габагчыл вә демократик мејлләр журналын үмуми идеја истигамәтини мүәjјән едирди. Тәсадүфи дејил ки, журнал өзүнү «Молла Нәсрәддин»ин давамчыларындан сајыр, Сабир ирсинин тәблиғинә хүсуси диггәт јетирирди. «Молла Нәсрәддин»ин Әлигулу Гәмкүсар, Әли Нәзми, Әли Рази Шәмчизадә, Салман Мүмтаз кими онларла мүәллифи бу журналда да иштирак едирдиләр.

Демәк, «Гәлниjјәт» журналынын үмуми фикри, әдәби мөвгеји Сәhhәтин орада иштирак етмәси үчүн heч бир чәтинлик төрәдә билмәзди, әксинә, мүәjјән јарадычылыг әлагәсинин мејдана кәлмәси үчүн hәр чүр шәраит јарадырды.

«Гәлниjјәт» журналынын нашири Сеjид Һүсеjн Аббас Сәhhәти ше'римизин көркәмли нүмајәндәләриндән сајыр вә ону мүртәче мәтбуатын вә мүhафизәкар журналистләрин hүчумларындан hәмишә горујурду. 1915-чи илдә «Бабаји-Әмир» сатира журналы шаирин тәрчүмәчилик фәалиjјәтини, елми әсәрләр јазмаг бачарығыны лаға гојуб ону әсассыз, објектив олмајан тәнгидә тутдуғу заман Сеjид Һүсеjн бу hадисәјә биканә гала билмәмиш, журналын А. Сәhhәтин тәрчүмәчилик фәалиjјәти hаггындакы мәсхәрәсини садәчә чәhаләт hесаб етмишди («Сон хәбәрләр» гәзети, 1 август, 1915, № 13).

«Гәлниjјәт»дә «Шеjх Шеjпур» имзасы илә 22 сатира, 1 тазијанә нәшр олунмушдур. Тазијанәләрин 5-и исә «А. С.» имзасы илә чыхмышдыр ки, бунларын Сәhhәтә аид олмасы әсла шүбhә доғурмур. Чүнки «А. С.» шаирин гысалдылмыш имзаларындан биридир вә о, бә'зи мә'лум әсәрләрини hәмин ишарә илә чап етдирмишдир. «Хејир хәбәр» ше'ри дә «Иттифаг» гәзетиндә «А. С.» имзасы илә чыхмышдыр (26 мај 1909, № 118). Ше'рин өзүнә аид олдуғуну шаир белә билдирир:

Бу хејир хәбәри динлә Сәhhәт?!

Журналда чап олунан бир тазијанә исә «Шеjх Шеjпур» имзасы илә чыхмышдыр (Варса доғру сөзә hәвәс сәндә, 20 ијул 1912, № 9). Еjни имза илә башга бир тазијанә дә «Игбал» гәзетиндә верилмишдир (16 нојабр, 1913, № 213). Тазијанәләрин үслубу, мөвзу даирәси, Сәhhәтин јашадығы Ширван-Шамахы hадисәләри илә әлагәси ајдын-ашкар тәсдиг едир ки, онлар еjни мүәллиф тәрәфиндән јазылмышдыр: башга сөзлә «А. С.» елә «Шеjх Шеjпурдур». Ики тазијанә: биринчи «А. С.» имзасы илә, икинчиси «Шеjх Шеjпур».

1

Чылпаг кәзәрәк гарны ач олмаг пәк еjидир,
Һәр нанәчибин суфрәсинә сәдр олунча.
Инсафыны сатмаз параја саhиби-вичдан.
Тә'гиб едәр өз мәсләкини чаны чыхынча.

2

Варса доғру сөзә hәвәс сәндә
«Гәлниjјәт» дурма, кәл бизим кәндә,
Үч нәфәр дүз адам сәнә таныдым:
Һач Хасај, hач Сәмәд, Әлибәндә.
Һеч бири өз тупурдуғун јаламаз.
Вердији сөзләри кери аламаз.

«Шеjх Шеjпур» имзасы илә чап олунан икинчи тазијанәдә дә Шамахыдакы «Үхүввәт» мәктәбинин бағланмасындан сөhбәт кедир.

Еjни мөвзу вә үслуб јахынлығыны биз «А. С.» имзалы тазијанәләрлә «Шеjх Шеjпур» имзалы сатирик ше'рләр арасында да көрүрүк. Сатираларын бир нечәси о заман Балканда кедән мүhарибәјә, болгарларын Түркијәјә гаршы апардығы азадлыг мүбаризәси мөвзусуна hәср олунмушлар. Мәсәлән, «Чәпәр чәкмәсин» сатирасында Балканда кедән мүhарибәни гызышдыран империалистләр тәнгидә тутулур, шаир дилдә бир сөз дејиб, ишдә бомба hазырлајан hәрбичи дөвләтләрә, објектив олмајан јазылары дәрч едән мәтбуат органларына истеhза едир:

Авропада илбиз, сичан јеләнләр
Исламлара вәһши, чаһил дејәнләр,
Е'дам чәзасыны бәјәнмәјәнләр,
Бомба гајырмага чәпәр чәкмәсин.

* * *

Вичдандан дәм вуран чох али зәват,
Иддиасын едир тамами исбат,
Һәр нә јазыр, дејир, јазсын мәтбуат,
Тәк бөһтан јазмаға чәпәр чәкмәсин.

«Чох јаша!», «Италија» вә «Қәлнијјәт» вә «Аз чәк даһа зәһмәт, дадаш» мисрасы илә башланан сатираларын да әсас мөвзусу Балкан һадисәләридир. Балкан халгларынын милли азадлыг мүбаризәсинә рәғбәт бу сатираларда зәиф иди. Мараглы бурасыдыр ки, «А. С.» имзасы илә журналда чыхан ики тазијанәдә дә Балкан һадисәләринә ејни мөвгедән јанашылыр, сатиралар илә тазијанәләр мөвзу вә идејача бири-дикәрини тәсдиг едир вә тамамлајыр.

Тазијанә:

Вар иди һеч олмаса Ширванда беш-үч ил габаг
Мәсчидин чүнбүндә тәк бир әһли-сүнни мәктәби.
Шиә, сүнни бирләшиб, батинләри бирләшмәмиш
Гојдулар адын онун һаша «Үхүввәт» мәктәби.
Ортаја чыхды, балыг, хәрчәнк, өрдәк јолдашы,
Моллалар билмәм дағытды, ја чәмаәт мәктәби.

Үхүввәт мәктәби

Нә олду Ширван әһли, бәс
Мәдрәсеји-«Үхүввәт»ин?
Јохса кәзә кәтирдиләр
Тезбазар олду һүммәтин?
Чатды ја ки, ушагларын
Күнһүнә елму сән'әтин.
Јахшы ки, горхуб аз једин,
Тохлуг едәр тәбиәтин.

Јени сатира вә тазијанәләрин үслуб хүсусијјәтләри дә Сәһһәтинкидир. Шаир сатира јазы манерасына садиг галараг башга мә'лум тәнгиди-сатирик ше'рләриндә олдуғу кими (мәсәлән, «Алимнүмалар», «Мүсәлман үрәфалары» вә башгаларында) өз тәнгид һәдәфләринин сурәтләрини јарадаркән ејни типли бәдии васитәләрдән, ифадә вә мисралардан, јад, әчнәби сөзләрдән, хүсусән франсыз сөзләриндән тез-тез истифадә едир. Бә'зи нүмунәләрә мүрачиәт едәк: «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында һәјат һәгигәтләриндән узаглашан, «Нәғмә-гәзәл» јазмаға мејл көстәрән Шаири иттиһамлајан белә бир бејт вар:

Јар әр ол, ортаја чых, кәл көмәк ет гардашына,
Ја кедиб евдә отур, һәм дә ләчәк сал башына.

Шаир јени сатираларындан бириндә мүт'и, һәр чүр чәсарәтдән, вәтәндашлыг һиссләриндән мәһрум, һәр шејә биканә мүнасибәт бәсләјән «мүсәлман үрәфасына» ејни ифадә илә мүрачиәт едир:

Кет отур евдә, бәшына сал шалы,
Сән ки, дејилсән киши, еј агалы.

Јахуд ашағыдакы ики нүмунә арасындакы сөз вә ифадә јахынлығына диггәт едәк:

Еј хатиримин сәфасы, Ачиз!
Еј көзләримин зијасы, Ачиз!
Еј «Қәлнијјәт!», Еј хатиримин зөвгү сәфасы.

јахуд:

Руһум, мәләким, севдичијим, нәзлы сүрушум,
Чал севдичијим, чал мәләјим, чал кәзәлим, чал.

Сәһһәт сатираларынын дили үчүн сәчијјәви олан хүсусијјәтләрдән бири будур ки, о, јаратдығы сурәтин, хүсусән вәтәнә, халга биканә мүнасибәт бәсләјән, дикбаш, әһли-кеф зијалыларын, «алимнүмаларын», мешшанларын сурәтләрини јарадыркән онлары данышыгларында јерли-јерсиз әчнәби сөзләр ишләтмәләри илә дә тәнгидә тутур. Мәсәлән, шаир мәшһур «Мүсәлман үрәфалары» сатирасындакы зијалынын фикри, мә'нәви јохсуллуғу, харичи мәдәнијјәти, франсыз дилини садәчә олараг «авамнасын» башыны алдатмаг үчүн өјрәндијини көстәрмәк үчүн онун анчаг «Һәгигәт», «Күнәш» гәзетләри әвәзинә «Морнинг», «Диба» кими франсыз гәзетләрини охудуғуну, салам јеринә «бонжур», худаһафиз јеринә «адјә» сөзләрини ишләтдијини јазыр, бу сөзләрдән сурәтин дахили аләмини ачмаг үчүн бир васитә кими истифадә едир.

Ејни бәдии үсул јени сатиралар үчүн дә сәчијјәвидир. Елә тәкчә сөзләрин сијаһысына нәзәр салмаг кифајәтдир: сан-суалист, протест, егоист, идеалист, атеист, реалист, програм вә саирә.

Сәһһәтин сатиралар јазмасы тәсадүфи јарадычылыг һәвәси дејилдир, онун үмуми јарадычылығынын тәбии, бә'зән ашкар көрүнән вә бә'зән кизләнән үзви бир идеја-естетик кејфијјәтдир. Һәлә кәнчлијиндән Лафонтенә, Крылова мүрачиәт едиб сатирик тәмсилләр тәрчүмә етмәси, фасилә вермәдән орижинал тәмсилләр, «Нефт фонтаны», «Тағы вә Нағы» кими комик вәзијјәтләрлә зәнкин пјесләр вә нәһајәт, сатиралар јазмасы бу јарадычылығын тәнгиди тәмајүлүнү мүшаһидә етмәк үчүн кифајәтдир.

Шаир өз әдәби бахышларында да сатирик әдәбијјатын мүасир мөвгејинә јүксәк гијмәт верирди. О, көстәрирди ки, бәдии әдәбијјатын мүасир сәвијјәсиндә тәнгидсиз вә сатирасыз кечинмәк мүмкүн дејил. «Әш'арда сәбки-чәдид» ачан Сабир мәһз бу јолла кетмиш вә заманында сөз сәнәтинин зирвәләринә јүксәлә билмишдир.

Сәһһәтин белә бир гәнаәтә кәлмәси әдәби инкишафын өзү илә, Азәрбајчан реализминин өзүнәмәхсуслуглары илә, тәнгиди

реализмин, хүсусән сатирик әдәбијјатын Сабир вә Ҹәлил Мәммәдгулузадә кими нүмајәндәләринин әлдә етдији бөјүк әдәби гәләбәләрлә бағлы иди. Бу, ејни заманда, ингилаби вә ичтимаи шүуру ојанмыш Азәрбајҹан халгынын милли, мә'нәви еһтијаҹлары илә әлагәдар иди.

Сәһһәт сатираны реализмин үзви бир һиссәси, һәм дә халг руһу илә сых бағлы олан бир һиссәси сајырды. О, XX әср шәраитиндә, тәзјиг вә зоракылыг дүнјасында, сензуранын һөкмранлыг етдији һәр ҹүр азадлығын «ганлы әлләрлә тыхандығы» «фәна бир заманда» сатирик әдәбијјата бөјүк еһтијаҹ олдуғуну дәрк едир вә мүасирләрини «ејһам вә кинајәдән» истифадә етмәјә чағырырды:

...Заманә ҹүнки фәна бир заманәдир,
Ејһам илә, кинајә илә натиг олмалы.

Сәһһәтин сатираја мүраҹиәти һәм онун јарадыҹылығынын өз дахили хүсусијјәтләри вә ганунаујғунлуғу илә бағлы бир әдәби һадисә идисә, һәм дә шаирин елми-нәзәри гәнаәтләрилә әлагәдар иди.

Сатираларын тәнгид вә тәсвир һәдәфләри мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Шаир мәишәт вә ҹәмијјәт мәсәләләриндән тутмуш мүһүм сијаси һадисәләрә гәдәр, ән кичик һәјат деталлары вә конкрет шәхсијјәтләрлә јанашы мә'лум дөвләт хадимләринә, сијаси мә'мурлара гәдәр һамысыны өз сатира һәдәфи етмәкдән чәкинмәмишдир. Бу сатираларда Иран шаһлары халга хәјанәт едән, өз шәхси зөвгләри үчүн һәр ҹүр әхлаг нормаларыны тапдалајан симасыз, залым вә мүстәбид дөвләт башчысы кими тәгдим олунурлар («Јол верин», «Одесса хәјалаты», «Аҹлыг давасы» вә б.). Шәриәт китабыны рус дилинә тәрҹүмә едиб газанҹ далысынҹа гачан, руһаниләрин фитвасына ујуб тәдрис очагларынын бағланмасына гол гојан, беш-он кәлмә әҹнәби сөз өјрәниб хариҹи мәдәнијјәтләр гаршысында сәҹдә гылараг милли мәдәнијјәтә хор бахан мәсләксиз, гејрәтсиз зијалылар, «мүсәлман үрәфалары», «мүфтә јејәнләр» Сәһһәтин амансыз гәзәбинә мүбтәла олурлар («Тәгдир едәлим!», «Зәһмәт чәкмә», «Бәнзәтмә» вә б.). Халглар арасына әдавәт салан, дилдә сүлһә чағырыб, далда бомба гајыран, азадлыг мүбәризләринә милли әдавәт рәнки верән империалист дөвләтләр, онларын мүстәмләкәчилик сијасәтләри тәнгид атәшинә тутулурлар («Чәпәр чәкмәсин», «Италија», «Кәлнијјәт», «Аз чәк даһа зәһмәт, дадаш» вә с.). Халг малына көз дикән, «чибишдан» хатирәси үчүн минбир дона кирән, дин пәрдәси алтында халгы талајыб-чапан руһаниләр, моллалар, һаҹылар, заһидләр, розәханлар чох рәнкбәрәнк бојаларла, рәнкбәрәнк хүсусијјәтләри вә хасијјәтләри илә јени сатираларда тәсвир олунурлар. («Оручлуғун программасы», «Кәлнијјәт», «Еј дәрдимизин дәрманы», «Розәхан» вә б.). Мәктәб — маариф, ана дили, тәдрисин истигамәти мәсәләләри, аилә-мәктәб, ушаг тәрбијәси кими һәјати проблемләрә јени сатираларда ке-

ниш јер верилир («Үхүввәт мәктәби», «Студентик», «Вар иди һеч олмаса Ширванда беш-үч ил габаг» вә б.). Әталәтин, мүт'илијин, авамлыг вә ҹәһаләтин, биканәлијин, мешшанлығын, мүһафизәкарлыг вә фанатизмин, јекәбашлыг вә зоракылығын, ловғалыг вә худбинлијин, онларла белә ҹәмијјәт, әхлаг, адәт, мәишәт мәсәләләринин тәнгидини дә јухарыда садаланан мөвзуларын сырасына дахил етсәк, Сәһһәт сатирасынын мөвзу даирәсини тәсәввүр етмәк олар.

Бүтүн бу сатиралара үмумиликдә нәзәр саланда, өз дөврүнүн мүһүм ичтимаи-сијаси нөгсанларына, она мүасир олан ҹәмијјәтә, «зүлмәт дүнјасына» гаршы чеврилмиш ҹәсарәтли, мүдрик, вәтәндашанә тәнгидин фонунда шаирин ајдын, ләкәсиз симасы ҹанланыр, халгын сәадәти үчүн арамсыз чалышан вәтәнпәрвәр бир шаирин парлаг симасы!

Сатираларда Сабир поезијасынын күчлү тә'сири вардыр. Бу тә'сир, һәр шејдән әввәл өзүнү мөвзуларда, сатира үчүн мөвзу сечмәк үсулунда, форма хүсусијјәтләриндә көстәрир. Һәтта бә'зән Сабир ше'ринин ајры-ајры мисралары, ифадәләри тәкрар олунур. Ајдын һисс олунур ки, Сәһһәт бөјүк сатирикин јолу илә кетмәјә чалышмыш, онун нүфузлу мәктәбинин ән'әнәләрини давам етдирмәк истәмишдир. Әлбәттә, бу сатиралар өз ше'рийјәти, мөвзуја мүнасибәтдәки ајдынлығы вә конкретлији, типләрин сәрраст, бүтөв сурәтини јарада билмәк баҹарығы бахымындан Сабир поезијасы сәвијјәсинә јүксәлмир. Бир дә ки, Сәһһәт романтик иди, бунлар романтик шаирин гәләминдән чыхан, романтиксајағы реалист әсәрләр иди, фикрин бирбаша, чағырышла, хитабла дејилмәсиндән кениш истифадә олунурду. Бунларла јанашы сабиранәлик, Сабирә мүраҹиәт бу ше'рләрдә көз габағында иди:

Гачын, гачын, јол верин, атланды Насирәлмүлк!
Авропадан Теһрана јолланды Насирәлмүлк!

јахуд:

Мүлки-Иран өзүмүндүр өзүмүн!
Һазырам кечмәјә мән ҹанымдан.
Һәркиз әл чәкмәрәм Иранымдан!

јахуд:

Кәлди јенә оручлуг
Мејданә ај ҹан, ај ҹан!
Мәсҹид долуб бошалды
Мејханә ај ҹан, ај ҹан!

јахуд:

Мән демәдимми бир белә
Бош-бошуна јалан демә...

јахуд:

«Кәлнијјәт», агрын бу гоча нәггала,
Бирҹә сөзүм вар, ону јаз журнала.

Бунлар, дәрһал Сабирин ајры-ајры мисраларыны, бејтләрини, ше'рләрини јада салыр, һәтта о дәрәҹәдә јада салыр ки, он-

лары тутушдурмаға белә еһтијач һисс олунмур. Бу, әлбәттә, Сабир ше'рини әзбәрдән билән вә бә'зән ондан шүурлу сурәтдә истифадә едән бир шаирин мисралары иди.

Бунунла белә, Сәһһәт сатирасынын еләјени, орижинал идеја-бәдии хүсусијјәтләри вардыр ки, онлар хүсуси тәдгигат вә тәһлил тәләб едир. Бу јенилик вә орижиналлыг ајры-ајры һәјат һадисәләринә мүнасибәтдә, сатиранын характериндә, тәсвирин ифадә үсулларында даһа ајдын көрсәнир. Бир романтик кими шаир һансы мөвзуја мүрачиәт едир-етсин, она мүтләг өз мүнасибәтини билдирир, һәтта бә'зән бир ше'рдә бир нечә дәфә һадисәјә, тәсвирә мүдахилә едиб фикрини бирбаша сөјләјир. Бу бә'зи һалларда ше'рин үмуми бәдии гүввәсинә, реализминә хәләл кәтирирсә, риториканы, дидактизми күчләндирирсә, бә'зи һалларда лап јеринә дүшүр, мүәллиф мөвгејинин даһа ајдын сәсләнмәсинә, романтик пафосуна хидмәт едир.

Шаир һәр сурәти өз дилилә данышдырмагда, тарихи, һәјати деталлардан истифадә јолу илә онун дүнјакөрүшүнү, характерини, һадисәләрә мүнасибәтини ачмагда хүсуси усталыг көстәрир. Белә ше'рләрдә о даһа чох мә'лумат вермәјә чалышыр, охучусуну мүмкүн гәдәр чох тарихи, реал һадисәләрлә таныш едир. Бунлар ше'ри мә'лумат, факт чәһәтдән ағырлашдырырса да, онун идраки тә'сирини гүввәтләндирир. Мәсәлән, дөјүшләрдә мәғлуб олуб башы-көзү јарылмыш Кирманшаһын өзүнү өјмәсинә шаир белә күлүр:

Ики гардашым әкәр етди фәрар,
Тутмушам тәхти-һөкумәтдә гәрар,
Мән олан јердә кимин чүр'әти вар?
Дәм вура мәснәди-хаганымдан,
Ја ки, үз дөндәрә пејманымдан?!

Һәмәдан шәһрини тәрач еләдим,
Тачири-мүфлүсү мөһтач еләдим,
Чүтчүсүн кәндлиләрин ач еләдим,
Баш чәкән рибгеји-фәрманымдан,

Су ичәр навәки-пејманымдан.
Истәсәм чүмлә Ираны гырәрам,
Ким фүзуллуг едә бојнун вурарам,
Ким данышса тутуб ағзын чырарам,
Истәсә бәһс едә үсјанымдан,
Ја ки, сөһбәт ача вичданымдан.

«Молла Нәсрәддин» журналы илә «Кәлнијјәт» арасындакы идеја вә мәгсәд јахынлығы Сәһһәтин дә сатираларында өз ифадәсини тапырды. Фәал молланәсрәддинчи Гәмкүсар «Кәлнијјәт» һаггында «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији ше'риндә онун идеја вә тәнгиди истигамәтинә јүксәк гијмәт верир, мүртәчеләрин фитвасы илә гапанмасына тәәссүф едир:

Өлдүнсә сәнин руһунә мән фатиһәханәм,
Рәһмәт ола, мин јол сәнә рәһмәт, јенә рәһмәт.
Мән дә өләрәм тезлик илә, санма чаванәм,
Гујлар бизи бир-бир јерә, гејрәтлиди милләт.

Инсафдыр етмәк бу гәдәр мәсхәрә халгы,
Дискиндириб адатына бирдән-бирә халгы,
Бәднам еләмәк, һәчв еләмәк бош јерә халгы?
Дөзмәз белә тәһвинләрә әрбаби-һәмијјәт.

(«Молла Нәсрәддин» журналы, 20 феврал 1913.)

«Кәлнијјәт» журналында «Молла Нәсрәддин» идејаларыны давам етдирәнләрдән бири Сәһһәт иди. Шаир нәинки «Молла Нәсрәддин» журналында чыхан ајры-ајры мөвзуларда ше'рләр јазарды. Бә'зән әксинә олурду: Сәһһәтин «Чох јаша» сәрлөвһәси илә 1912-чи илдә јаздығы сатираја («Еј бәрәкаллаһ сәнә, Камил паша») Гәмкүсар бир гәдәр сонра еіни мөвзуда, еіни мөвгедән бир нөв чаваб јазмышды: «Камил паша, камиллијинә мин бәрәкаллаһ» («Молла Нәсрәддин» журналы, 20 јанвар, 1913, № 2), һәтта ачыгдан-ачыға ингилаби-демократик идејаларын фәал мүдафиәчиси кими чыхыш едирди. Ч. Мәммәдгулузадә «Микроблар» фелјетонунда чәмијјәтин чанына дарашмыш мүфтәхорлары, «сијаси бамбылылары» тәнгид атәшинә тутур, онлары јох етмәјә чағырырды: «Гәринәләрлә милләтимизин ширин чанына милјонларча ач микроблар дарашыб ганыны сормагдадыр вә мәһз бу микроблардыр милләти хәстә едән...»

«Мүфтә-мүфтә «ничат», «мәктәб» демәклә «Фатыја туман олмаз. Лазымдыр микроблары милләтин бәдәниндән кәнар етмәк» («Молла Нәсрәддин» журналы, 2 март 1908, № 9).

Бахын көрүн һәмин микроблара Сәһһәт нечә һүчума кечир:

Еј «Кәлнијјәт!» Еј хатирмин зәвгү сәфасы,
Јалныз демә ким моллаларын бошду гафасы.
Варса охумуш кимсәләрин меһрү вәфасы,
Нејчүн дајаныр бош-бошуна бәс үрәфасы,
Сәндән көмәк истәр дәхи милләт зүәфасы,
Тәнгид одуну јағдыр, о микроблары јандыр!
Чал сури-Срафили бу әмваты ојандыр!

Јох диггәт едән, мүфтә јејәнләр һаваланды,
Халгын арасында һәрә бир рүтбә газанды,
Сонра һамы бирдән ки, доландырды сапанды
Даш атды дурулмуш сујумуз тезчә буланды,
Дурма даһа ендир гапазы, иш јаваланды,
Тәнгид одуну јағдыр о микроблары јандыр!
Чал сури-Срафили бу әмваты ојандыр!

Реалистләрдә дөврә, дүшмәнә, «јухарылара» вә «ашағылара» јөнәлән күлүш һакимдирсә, романтикләрдә күлүшү гајғы, мәрһәмәт, тәрәннүм, чәмијјәтин кәләчәјинә бахыш әвәз едир. Ону Уста Зејналын вә Новрузәлинин букүнкү күлүш доғуран вәзијјәтиндән даһа чох сабаһы, сабаһкы вәзијјәти, сабаһ нечә олачағы, үмид вә арзусу марагландырыр. Халг үчүн, чәмијјәт үчүн икиси дә лазым иди. Ајылмаг үчүн өзүнүн нечә олдуғуну, һазырыны, букүнүнү көрмәк, дәрк етмәк нә гәдәр лазым идисә, нечә олмаг лазымдыр? — суалына да чаваб вермәк, бу һагда да ајдын тәсәввүрә малик олмаг бир о гәдәр зәрури иди (Бу хәјалын, үмидин маһијјәти, сәчијјәси, шүбһәсиз, романтик јазычынын чә-

мијјәтдәки мөвгејиндән, чәмијјәтин инкишаф ганунаујғунлугларыны нечә, нә дәрәчәдә реал шәкилдә дәрк етмәсиндән асылыдыр.)

Романтикин тәсвир објекти улдузларла, көјлә, асиманла, булудларла мәһдудлашмыр. Кечмишин «идеал аләми» дә, бу күнүн мүбаризәси дә, һадисә вә мәсәләләри дә онун диггәт мәркәзиндәдир. Фәһлә Әһмәд әлдә силаһ азадлыг мүбаризәсинә гошулур, истигләлијјәт јолунда чанындан кечмәјә һазырдыр («Әһмәдин гејрәти»). Шәһәрли бөјүк сәнәт јолунда чалышыр, әдәбијјаты һәјата хидмәт етмәјә, ичтимаи идеаллар јолунда мүбаризәјә чағырыр («Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли»). Бурадакы тәсвир, әсәрләрин үмуми пафосу јенә кәләчәклә, арзу илә, халгын кәләчәк азадлыг дүнјасы илә әлагәләнир. Улдуза, аја, көјләрә, булудлара мүрачиәт едәндә, хәјалында «һуриләр, мәләкләр» дүнјасы јараданда шаирин тәсвири мүчәррәд, хәјали, утопик бир сәчијјә алырса, конкрет һадисәјә, мүасир мәсәләјә тохунанда онун хәјал аләминә бир ајдынлыг, конкретлик чөкүр. Һәр ики вәзијјәтдә јаранан әсәрләрин идеја-бәдии гијмәтини азалтмамаг шәртилә демәлијик ки, мүчәррәд мәфһумларын субјектив сәнәткар «мәни»нин даһа фәал иштиракы илә јаранан әсәрлә конкрет һәјат һадисәсинә мүрачиәтлә јазылан әсәр арасында естетик фәргләндиричи кејфијјәтләрин олачағы лабүддүр.

Сәһһәтдә дә беләдир, о, чәмијјәтдәки нөгсанлара, онун гәбаһәтләринә ики јол илә һүчум едир: һәм романтик ше'рә мәхсус тәрәннүм үсулу илә — риторик нидалардан, һәјәчанлы, нифрәт вә гәзәблә долу сөз вә ифадәләрдән, мүчәррәд мәфһумлардан истифадә јолу илә; һәм дә реалист тәсвирә мәхсус бәдии тәсвир васитәләриндән — реал деталлардан, реалист типикләшдирмә үсулундан вә с. Мәсәлән, «Алимнүмалар»да, «Мүсәлман үрәфалары»нда, еләчә дә јени сатираларында олдуғу кими.

Сәһһәтин сатирасыны сәчијјәләндирән хүсусијјәтләрдән бири мүәллиф идејасынын, мәгсәдинин бирбаша тенденсијалы шәкилдә е'лан едилмәсидир. Бу әсәрләрдә мүәјјән һәдәфә јөнәлдилмиш сатира илә јанашы шаирин һәмин мәсәләјә даир өз мүнасибәти дә билдирилир. Мә'лумдур ки, һәр һансы сатирик сәнәткар мүәјјән һәдәфи тәнгид едәркән, јахуд инкар едәркән, әвәзиндә мүтләг нәји исә тәсдиг едир, һансыса идеала архаланыр. Бу, бүтүн бөјүк сатирикләрдә беләдир. Анчаг реалист сатирада идеал, идеја адәтән тәрәннүм едилмир, долајы јол илә верилир, нәтичә кими мејдана чыхыр. Сәһһәт сатирасында исә мүсбәт идеалын билаваситә тәрәннүмүнә кениш јер верилир. Шаирин ичтимаи бәрабәрсизлијә, империализмә, зоракылыға, зүлмә, чәһаләтә гаршы чеврилмиш сатирасы, тәнгиди бу мәнфиликләрин әкс тәрәфиндә дајанан мүсбәт идеалын, мәгсәдин ашкар тәблиғи илә тәрәннүмү илә бирләшир. Бурада, шәксиз, Сәһһәтин романтик методу өз тә'сирини көстәрир, онун реализмини романтикләшдирирди.

Башдан су чох јаман буланыб, рәнки мур галыб,
Милләтдә көзлүләр гырылыб, јалхы кор галыб,
Руһанилэрдә әски нүфуз, көһнә зор галыб,
Сөнмүш тәмәддүн атәшимиз, азча гор галыб,
Сөндүрмәк истәјирләр онун да зијасыны!

јахуд:

Һијләкәр дөвраны көр,
Халгы ипдә ојнадар,
Милчәјә бах, милчәјә,
Хортумујла фил удар,
Көр нечә заманәдир.
Ринди заһид алдадар.
Рузикарә бахкинән
Довшан тутур тазыны.

Доғрудур, бу нүмунәдә образлар сатирик сәчијјә дашыјыр, үмуми мәнзәрәдә кинајә, күлүш нәзәрә чарпыр. Бунунла белә, мүрачиәт бирбашадыр, васитәсиздир.

Әлбәттә, Сәһһәтин јени сатиралары һаггында верилән бу мә'лумат онун јарадычылығынын јени саһәси һаггында олса-олса илк мүлаһизәләрдир. XX әср Азәрбајчан сатирасы һаггында тәзә сөз демәјә јени имканлар верән бу ше'рләр дәрин вә һәртәрәфли тәһлилә мөһтачдыр.

Јени сатиралар Сәһһәт ше'ринә нә кәтирмишдир, нә әлавә етмишдир?

Әлбәттә, һәр шејдән әввәл, бу нүмунәләр шаирин јарадычылығында ашкар һисс олунан бир бошлуғу долдурур. Бир нечә тәнгиди-сатирик ше'ри мә'лум олан Сәһһәт артыг отуздан јухары сатиранын мүәллифидир. Сатиралар, һәм дә Сәһһәтин дүнјакөрүшүнүн, ајры-ајры чәмијјәт һадисәләринә, Сабир јарадычылығына мүнасибәтинин ајдынлашмасына, дәгигләшмәсинә көмәк көстәрир, романтик Сәһһәтлә реалист Сәһһәтин арасында мөһкәм идеја бағларынын даһа габарыг шәкилдә көрсәнмәсинә хидмәт едир. Сатиралар бир даһа көстәрир ки, дөврүн мүрәккәб, зиддијјәтли тоггушмалары вә мүбаризәләри шәраитиндә шаир һәмишә мәзлумларын, әзиләнләрин, мәһкумларын мәнафејини мүдафиә етмиш, «рүәсалара», «әғнијалара» вә онларын дәјирманына су төкән руһаниләрә, «бојну грахмаллы» мәсләксиз, ријакар зијалылара, милләти сатанлара, башга халглара лагејдлик көстәрәнләрә дүшмән мүнасибәт бәсләмишдир. Империализмин, зоракылығын, милли тәзјигин, ичтимаи бәрабәрсизлијин тәнгидиндә Сабирлә ајаглашмаға чалышмышдыр.

«ГАЛХ, ОЈАН, ЧҮР'ӘТ ЕЛӘ, РӘ'Д КИМИ ФӘРЈАД ЕТ!»

Башга Азәрбајчан романтикләри кими Сәһһәт дә биринчи дүнја мүһарибәсини һәјәчан вә гәзәблә гаршыламышды. Мүһарибә онун һәјата бахышы илә, һуманизми, инсанлар арасында көрмәк истәдији меһр вә мәһәббәт арзулары илә тәзад тәшкил едирди. Одур ки, мүһарибәнин төрәтдији фәлакәтләрә о һеч чүр

сојугганлы мүнасибәт бәсләјә билмирди. Бу мүнасибәт М. Һадидә, Һ. Ҹавиддә олдуғу гәдәр фәрјад вә үсјан шәклиндә габарма са да, һуманизм идејасынын мүһүм чаларларыны ејни дәринликлә әһатә етмәсә дә, өз е'тираз пафосу, сүлһә, инсанлыға чағырыш руһу илә XX әср романтикләри үчүн сәчијјәви иди. Азәрбајҹан реалистләри бу кешмәкешли илләрдә бир нөв кәнара чәкилмишдиләр, һадисәләрин нә илә гуртарачағыны көзләјирдиләр. Романтикләр исә јарадычылыг фәаллығыны зәифләтмәдән јазырјарадыр, мүһарибәнин дәһшәтләрини, онун инсан үчүн кәтирдији мә'нәви, мадди зијанлары тәсвир едән әсәрләр јазыр, үсјан гопарыр, чылғынлыг едир, тәлатүмлү руһларыны, е'тиразларыны е'лан етмәјә тәләсир, буна хүсуси сә'ј көстәрирдиләр. Мүһарибә романтик гәһрәманын нифрәтини, е'тиразыны, гәзәбини билдирмәк үчүн шәраит јаратмышды, онун фәаллашмасыны тә'мин етмишди.

Мүһарибә илләри Сәһһәт јарадычылығынын да мәһсулдар дөврү олмушдур. Бу илләрдә шаир бир-биринин ардынча «Бәдбәхт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәләрини, «Тәхлијә, јахуд гачгын», «Шәрарә» ше'рләрини јазыр, мүһарибәнин нәтичәләрини тәсвир едән публисист јазыларыны нәшр етдирир. Мүһарибә фәлакәтләрини тәсвир едән әсәрләриндә инсанлары сүлһ шәраитиндә јашамаға чағыран, гардашлыг идејасыны тәблиғ едән шаир, һәм дә мәгсәдә наил олмаг үчүн гүввәтә саһиб олмағын, зор ишләтмәјин зәрурәти фикрини ирәли сүрүр. Артыг бурада романтик гәһрәман мүбаризә јолуну ән доғру ниҹат јолу кими гәбул едир. О, belә бир гәнаәтә кәлир ки, көһнәлијә, јердәки бүтүн гәбаһәтләрә мүбаризә илә сон гојмаг олар, «гәзаву гәдәр, бәхт, гисмәт» кими сөзләр бәшәријјәти кәләлијә сүрүкләјир, тәвәккүл зеһнијјәтини зорла, мүбаризә илә әвәз етмәк лазымдыр:

Көр сәнаједәки е'ҹазаты,
Хатириндән сил о мөвһуматы.
Е'тигад етмә гәзаву-гәдәрә,
Өмрүнү верди бу сөзләр һәдәрә
«Бәхтү гисмәт» кими әлфазы унут,
Сә'ј елә, базуји-игбалыны тут.
Нерәјә истәр исән зорла агар,
Мәркәзиндән јери лазымса гопар.
Јохдур аләмдә бу күн әмри-маһал,
Елмү фәнн ол сөзү етмиш ибтал.
Елминә, гүввәтинә һәр кишинин
Бағлыдыр бахты, рәвачы ишинин.

Артыг бурада инсана ачиз бир варлыг кими бахараг ону тәбиәтин сирләри гаршысында диз чөкмәјә, өртүлү пәрдәни ачмамаға чағыран, инилдәјән вә кәдәрләнән гәһрәмандан әсәр-әламәт белә јохдур, әксинә, о инаныр ки, инсан һәр шејә гадирдир, зорла, гүввәтлә, елмлә һәр мәгсәдә наил олмаг олар.

Бир тәрәфдә мәһәббәт вә гардашлыг, дикәриндә мүбаризәјә чағырыш, бир тәрәфдә сүлһ, асајиш арзусу, дикәриндә гүввәт вә зора олан инам — бу ики дүнјакөрүшү, ики фәлсәфә Сәһһәт романтизминдә гаршы-гаршыја дајаныр, онун романтик гәһрәманынын һәјата бахышындакы ајры-ајры гүтбләри тәшкил едир. О, Азәрбајҹан романтикләри үчүн сәчијјәви олан бир нәтиҹәјә кәлир: гүввәти, күҹү олан галиб кәләҹәк, әксинә, ким зәифдирсә, мүбаризәдә ачиздирсә, памал олаҹаг, ајагларда сүрүнәҹәк, мәһв олаҹаг! Һәр ики фикри вә фәлсәфи-естетик истигамәтин идеја маһијјәти романтик гәһрәманын ҹәмијјәт һадисәләрини нечә дәрк етмәси илә, ҹәмијјәтдәки мөвгеји илә әлагәләнир, башга-башга заманларда јенiләшир, јени мәзмун кәсб едир.

Белә бир дүнјакөрүш, ачизлијә вә мүт'илијә гаршы үсјан Сәһһәтин әдәбијјатын ҹәмијјәтдәки мөвгејинә мүнасибәтиндә дә әсаслы дөнүш јарадыр. Ејни чылғынлыг вә мүбаризәјә чағырыш руһу илә о гәләмә мүраҹиәт едир:

Еј гәләм! Јазмада атәшбар ол!
Еј дили-гафил, ојан, һүшјар ол!

Беләликлә, Сәһһәтин романтизминдәки азадлыг проблеминә, азад ҹәмијјәт вә онун уғрунда мүбаризә идејасына азад, кәсәрли сәнәт идејасы да дахил олур. Үмумијјәтлә, сәнәт вә ҹәмијјәт проблеми шаири бүтүн јарадычылығы боју мәшғул етмиш, онун гәһрәманынын әсас идеја компонентләриндән бири олмушдур. Сәһһәт ше'ринин романтик гәһрәманы һәм дә шаирдир. Онун јени дөврүн сәнәти уғрунда мүбаризәси ардычылдыр. «Шаир», «Тәрҹүмеји-һалым, јахуд һүлүлү», «Насеһ», «Сабир», «Бәјани-һал», «Шәрарә» кими ше'рләрдә романтик гәһрәманын јени, бөјүк әдәбијјат уғрундакы мүбаризәсинин мәнзәрәси, бу мүбаризәнин чәтинликләри өз әксини тапмышдыр. Мәшһур «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» бу мүһүм мүасир проблемин һәлли бахымындан Сәһһәт јарадычылығында ән јүксәк зирвәни тәшкил едир. Бөјүк арзуларла чырпынан, сәнәти ичтимаи мәсәләләрин бәдии һәллинә доғру истигамәтләндирмәк истәјән, ҹәмијјәтин габагчыл адамы, вәтәндашы олмаға ҹан атан гәһрәманла мүһит вә јашадығы ҹәмијјәт арасындакы тәзад, бу тәзадын доғурдуғу фаҹиә — драматик поеманын әсас конфликти вә идејасыдыр. Ики зидд гүввәнин гаршылашдырылмасы һәгигәти мејдана чыхарыр, шәһәрли габагчыл сәнәтин манифестини е'лан едир.

Поемада сәнәтә бир-бирини рәдд едән ики бахыш, ики мүнасибәт вардыр: тахсырландыран, рәдд едән габагчыл мүнасибәт, габагчыл сәнәт адамы, онун мүасир естетик дүшүнҹәси, бир дә тәнгид һәдәфи олан ичтимаи мүһит, онун мәһсулу олан идеалист сәнәт, «сәнәт сәнәт үчүндүр» мөвгејиндә дуран әдәбијјат.

Илк дәфә 1916-чы илдә тәфригә һалында чап олунмуш[1] бу поема Азәрбајҹан әдәбијјатында һәм мәзмун вә үслубу, һәм дә

[1] «Ачыг сөз» гәзети, 4, 5, 6, 7 ијул 1916, № 228, 229, 230, 231. Поема икинчи дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын 1923-чү ил феврал нөмрәсиндә чап олунмушдур.

гурулушу е'тибарилә јени бир әсәр иди. Рус вә Гәрби Авропа әдәбијјатында бу сәпкидә онларча әсәр јазылмышды (Лермонтов, «Журналист, Охучу вә Јазычы», Некрасов, «Шаир вә Вәтәндаш»; Мүссе, «Мајыс кечәси»; вә с.). Сәһһәт һәмин әсәрләрлә таныш иди. Көркәмли рус совет шаирләри. К. Симонов вә В. Луговској «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасындан бәһс едәркән јазырдылар: «Антолокијада Аббас Сәһһәтин «Шаир вә Ше'р пәриси» адлы ше'ри чап едилмишдир ки, бу да Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» адлы ше'ринә көзәл бир шаиранә чавабдан ибарәтдир»[1]. М. Арифин «Некрасов вә Аббас Сәһһәт» вә «Некрасов вә Азәрбајчан әдәбијјаты» мәгаләләриндә дә Некрасов ше'рилә Сәһһәт јарадычылығы арасындакы әлагәләрдән бәһс едилир.

Һәгигәтән Сәһһәт поемасыны һәм идеја, һәм формача дүнја әдәбијјаты нүмунәләрилә бағлајан, сәсләндирән чәһәтләр чохдур. Поеманын ики әсәр илә — А. де Мүссенин (1810—1857) «Мајыс кечәси», Н. А. Некрасовун (1821—1878) «Шаир вә Вәтәндаш» (1856) поемалары илә мүгајисәли тәһлили дә бу әлагә һаггында конкрет тәсәввүр ојадыр.

Ајдын һисс олунур ки, «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасыны Сәһһәт мәшһур франсыз романтики Алфред де-Мүссенин «Мајыс кечәси» поемасыны өз ана дилинә шаиранә тәрчүмә етдикдән сонра гәләмә алмышдыр. (Тәрчүмә шаирин өз сағлығында чап едилмәмишдир. Илк дәфә 1923-чү илдә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында (№ 1) чыхмыш поеманын һансы мәнбә әсасында нәшри бизә мә'лум дејил. Еһтимал ки, тәрчүмәни Сәһһәт ирсинә хүсуси мараг көстәрән Салман Мүмтаз чап етдирмишдир.) Һәр ики шаирин мәгсәди илһамла, ше'р илаһәсилә, исте'дадла мөвчуд чәмијјәт арасындакы тәзады, зиддијјәти көстәрмәк олмушдур. «Мајыс кечәси»ндәки Ше'р илаһәси илә Шаир, Сәһһәтин поемасындакы ше'р пәриси илә шаир нәинки ејни сәнәт идеалыны мүдафиә едән сурәтләрдир, онлар һәтта ејни аһәнкдә данышыр, ејни ифадәләри ишләдир, ејни сәнәт мөвгејини мүдафиә едирләр. Сәһһәт поемасында Шаири әсл сәнәтлә мәшғул олмаға чағыран Ше'р пәрисилә А. де-Мүссенин Ше'р илаһәсинин көрүшләри арасында нә гәдәр доғмалыг вардыр. Һәтта «Мајыс кечәси»ндә олдуғу кими Сәһһәтдә дә әһвалат «сәфалы бир мајыс ахшамында» ваге олур.

Өз шаир талејиндән шикајәт едән, «һәр јери гәмли думан» ичәрисиндә көрән, «гүссә ичәрисиндә, тәкликдә чаны ахыра јетән» Мүссенин Шаиринә Ше'р илаһәси дејир:

Ал бәрбәти, шаирчијим, еј гәмли рәфигим,
Еј зиндеји-чавидим, а мәфтуни-һәгигим!..
Гәмкинсән, әзизим, үрәјин пүрхәләчандыр,
Шүғлүн нә үчүн дәрду гәму аһү фәғандыр?..

[1] «Правда» гәзети, 17 мај 1940.

Табын јох исә дәрду гәму рәнчү бәлајә,
Бир јердә нә мөһнәт, нә әзијјәт, нә чәфа вар,
Ол јердә фәрәһ, нәш'ә, шәраб, зөвгү сәфа вар.
Кәл өп мәни, балалара пәрваз едәлим, кәл,
Үнсијјәти-дириһәнә ағаз едәлим кәл.

Бу тәклифлә разылашан Шаири Ше'р илаһәси мәзәммәт едир, она дејир ки, әсл сәнәткар јерин аһ-фәғанларыны көјләрә чатдырмаг үчүн јаранмышдыр, шаир һәр мөһнәтә дөзмәлидир, өз көксүнү, чинәданыны ач балаларына јем кими тәгдим едән, балаларынын јолунда өзүнү һәлак едән фәдакар Сәгга гушу кими шаир дә кәрәк халгын мәнафеји наминә һәр әзијјәтә, мөһнәтә гатлаша, өз чијәринин ганы илә бәшәријјәтә мә'нәви гида верә:

Сәгга гушунун һалыны ет, шаирим әзбәр,
Ејләр белә рәфтар улу шаирләр, әдибләр.
Нәгс етмәјәрәк сөзләри үстүндә дурарлар,
Нөв'и-бәшәри хуни-чијәрлә дојурарлар.

Сәһһәтин Ше'р пәриси дә Шаирә ејни мөвгедән, ејни сөзләрлә мүрачиәт едир:

Ал, бу сантуруму чал, кәлди бәһар әјјамы,
Нәғмә әјјамы, меј әјјамы, хумар әјјамы...
Шаирим! Гәм јемә, аләми-чаһан фанидир,
Чавидани-јашајыш ләззәти-руһанидир.
Сән мүкафатыны инсанлыға хидмәтдә ара,
Әбәди зөвгү, тәсәллини һәгигәтдә ара...
Аләмин фани гујудатына пабәнд олма!
Зәһмәтиндән усаныб ејшинә хүрсәнд олма...
Сән кәрәк раһи-һәгигәтдә чаһандан кечәсән,
Ханимандан кечәсән, баш илә чандан кечәсән.
Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола,
Шаирин фикри, хәјалы кәрәк азадә ола.
Кәл мәнимлә апарым өвчи-сәмавата сәни.
Орада наил едим дүрлү фүјузата сәни...
Орада һүрү пәриләрлә едәрсән хәндә,
Бәхтијарлыгла јашарсан әбәди фәрхәндә.

Һәр ики мүкалимәнин мәзмуну бир-биринә чох јахындыр. Көјләрлә, үлвијјәтлә бағлы, илһамын, исте'дадын, шаирлијин рәмзи кими верилмиш Ше'р илаһәси вә Ше'р пәриси, минбир әзаба гатлашан јер үзүнүн мүгәддәс бәндәси — һәр ики Шаир — әслиндә бир олан бу ики варлыг һәгиги сәнәткарын гаршысында дуран бөјүк амалы экс етдирирләр. Илһам шаири јердән ајырыб көјләрә, парнаса да апара биләр, ону халгла, чәмијјәтлә бағлаја да биләр.

Тәхминән бу сәпкидә мүгајисәни Шаир вә Ше'р пәриси мөвзусунда јазылмыш, романтик поезија үчүн ән'әнәви сәчијјә дашыјан бир чох поетик әсәрләрлә давам етдирмәк олар. Белә нүмунәләр чохдур вә маһијјәтчә бир-бирләринә чох бәнзәјирләр.

Сәһһәтин ejни мөвзуда jазылмыш ән'әнәви әсәрләрлә мүгаjисәси көстәрир ки, ejни мүһитдә вә ejни дөврдә jашаjан Шаир сурәтләри адәтән ejни бөһранлы вәзиjjәтләр кечирир, онларын ше'р илаһәләри илә сөһбәтләринин мәзмуну да чох jахын олур. Анчаг Сәһһәт поеманы Шаирин мә'нәви ифласы илә тамамлаjа билмәзди. Белә сонлуг онун сәнәт гаршысында гоjдуғу тәләбләрлә дүз кәлмәзди. Буна көрә романтик сәнәткар поемаjа өз сәнәт көрүшләринин билаваситә ифадәчиси олан Шәһәрли сурәтини дахил едир. Бурада ингилабчы-демократ Н. А. Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» ше'ринин Вәтәндаш сурәти онун көмәjинә кәлир.

«Шаир вә Вәтәндаш» рус ингилабчы демократларынын әдәби манифести иди.

Некрасовун поемасы Вәтәндашын иттиһамлары илә башлаjыр. Шаири jатмыш вә ишсиз көрән Вәтәндаш ачыгланыб деjир:

Опять один, опять суров,
Лежит — и ничего не пишет.

Поэт

Прибавь: хандрит и еле дышит —
И будет мой портрет готов...

Гражданин

Да глядеть обидно.

Поэт

Ну, так уйти.

Гражданин

Послушай: Стыдно!
Пора вставать! Ты знаешь сам,
Какое время наступило;
В ком чувство долга не остыло,
Кто сердцем неподкупно прям,
В ком дарованье, сила, меткость,
Тому теперь не должно спать...

Поэт

Положим, я такая редкость,
Но нужно прежде дело дать.

Гражданин

Вот новость! Ты имеешь дело,
Ты только временно уснул.
Проснись: громи пороки смело[1]...

[1] *Н. А. Некрасов.* Избранные сочинения, Москва, 1946, с. 47—48.

Сәһһәтин Шәһәрлиси дә ишсиз, гәмкин Шаири һәjата, бөjүк сәнәт jолуна чағырыр:

Шәһәрли

Буна бах, көр нечә jатмыш бурада асудә,
Jазмаjыр, ишләмәjир, вахты итир биһудә.

Шаир

Һәм дә мәчнун-сифәт, алудеjи-гәм, мәсти-гәрам,
Буну да сөjлә ки, тәсвирчиjин олсун там...

Шәһәрли

Галх, киши, ач бир көзүнү
Буланар көнлү, бу һалда көрән олса үзүнү.

Шаир

Ди буjур кет.

Шәһәрли

Утанырсанмы һеч әтварындан?
Хәбәрин вармы фәна шивеjи-рәфтарындан?
Белә чидди вә мүһүм вахтда әрбаби-һүнәр,
Сән кими атилү-батил отурар jохса мәкәр?
Һәр кимин гәлби, jа виҹданы деjилдир сатылыг,
Һәр кимин даш кими jохдур үрәjиндә гатылыг,
Милләтин һалыны көрдүкдә кәрәкдир jансын,
Дәрдинә галмағы даим өзүнә борч сансын.
Тәб'и-ше'рин ки, сәнин шөһрәт едиб дөвранә,
Мә'сиjәтдир бахасан бунча гәмә биканә.

Шаир

Мәндә вармыш, туталым, сән дедиjин фәзлү һүнәр,
Мән нә иш jапмалыjаммыш, jа әлимдән нә кәләр?

Шәһәрли

Бу нә ахмаг данышыгдыр, киши, сән шаирсән,
Шил деjилсән ки? Jазыб ишләмәjә гадирсән.
Тәрчүман олмаг үчүн кирjәләрә, хәндәләрә...
Салы вермиш сәни халлаги-чапан бәндәләрә.
Галх, оjан, чүр'әт елә, рә'д кими фәрjад ет!
Бу фәлакәтдә галан милләтинә имдад ет!

Һәр ики поеманын бундан сонракы һадисәләри арасында да jахынлыг вардыр.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында jазычы мөвгеjи Шаир илә Шәһәрлинин мүкалимәси сәһнәсиндә, Шәһәрли сурәтинин көрүшләриндә верилмишдир.

Чернышевски, Добролjубов кими ингилабчы демократларын сәнәт ҹәбһәсиндә дуран Некрасов «саф сәнәт» нәзәриjjәси тәрәфдарлары илә, мүртәҹе романтикләрлә ардычыл мүбаризә апарырды. О халгы ингилаби фәаллыға чағыран сиjаси поезиjанын баjрагдары иди. Шаир деjирди ки, «Елм дә, сәнәт дә—бунларын һа-

мысы чәмијјәт үчүн, инсанын јүксәлмәси, билијинин зәнкинләшмәси үчүндүр»[1]. Ејни фикри Некрасов «Шаир вә Вәтәндаш» поемасында да бәдии шәкилдә ифадә етмишдир. Бу одлу, һәјәчанлы ше'р ингилаби чағырыш иди. О, халгы ајылмаға, сәнәти «илдырым кими курламаға» сәсләјирди.

Јарадычылығынын сон илләриндә Сәһһәтин өз көрүшләрилә сәсләшән Вәтәндаш сурәтинә мүсбәт мүнасибәт бәсләмәси онун дүнјакөрүшүндәки мәфкурәви јүксәлиши көстәрирди.

А. Сәһһәт бүтүн варлығы илә Азәрбајчан торпағына бағлы сәнәткар иди. Онун сәнәт илһамы билаваситә јашадығы мүһитдән, о заманкы Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатындан гидаланырды. Одур ки, шаирин һеч бир әсәрини јарадычылығынын үмуми контекстиндән кәнарда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил, онлар үмум мәфкурә истигамәти, поетик руһу, формасы, ифадә тәрзи, үслубу илә бир гәләмин, ејни исте'дадын, ејни вәтәндашын илһамынын бәһрәләридир. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы да Сәһһәтин орижинал јарадычылығынын ән гүдрәтли нүмунәләриндән бири иди. Мөһкәм бир композисијаја, марағлы вә рәван сүжетә, ајдын бир идејаја малик олан бу әсәр, XX әср Азәрбајчаны илә, милли зәмин илә бағлы иди.

Поемада бәдии һәллини тапан мәсәләләр Сәһһәтин романтик гәһрәманы үчүн доғмадыр, ону һәмишә, фасилә вермәдән мәшғул етмишдир. Шаир мәгаләләрилә јанашы бир гајда оларағ бәдии әсәрләриндә дә һәмин проблемләри ишыгландырмыш, фикирләрини бәдии сурәтләрлә вермишдир («Шаир», «Бәјани-һал», «Тәрчүмеји-һалым вә ја һүлүлү», «Насеһ», «Сабир», «Шикајәт», «Шәрәрә», «Охучуларыма» вә с.).

Бу бәдии әсәрләриндә Сәһһәт әдәбијјатын гаршысында мүһүм ичтимаи тәләбләр гојур, дөнә-дөнә көстәрир ки, анчаг һәјата сәдагәт көстәрмәклә мүасир ичтимаи вәзифәләрин өһдәсиндән кәлмәк олар. «Нәзмү тә'лифдә һүнәрвәр олан» сәнәткар мүтләг халг ишинә, чәмијјәтә фајда вермәлидир. Әкәр о, ше'рдә, сәнәтдә ән јүксәк мәгамлара јүксәлмишсә, илһамы көјләрдән кәлирсә, гәләминдә Иса мө'чүзәсинин гүдрәти варса вә әкәр бүтүн бунларын мүгабилиндә халг, чәмијјәт ондан фајдаланмырса, белә гәләм саһиби анчаг тәһгирә лајигдир:

Кәр адын бир әдиби-данадыр,
Гәләмин мө'чүзи-Мәсиһадыр,
Нәзмү тә'лифдә һүнәрвәрсән,
Ја ки, бир шаири-сүханвәрсән,
Сәнә мафөвгдән кәлир илһам,
Нәф' көрмүрсә фиргеји-ислам,
Түф сәнә, һәм сәнин китабәтинә!
Һәм дә тәгриринә, фәсаһәтинә!

[1] *Н. А. Некрасов.* Собранные сочинения, III т. Гослитиздат, М.—Л., 1930, с. 437.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасына гәдәрки әсәрләрдә мүасир сәнәт хадими бөјүк идеаллар јолунда чалышан, әдәбијјатын ичтимаи мә'насыны дәрк едән бир вәтәндаш кими тәсвир едилирди. Шаир ону «вүчуду, ағзы од сачан», сәси-сәдасы «вулкан кими курлајан» бир фәал ичтимаи һәјат адамы кими көрмәк истәјирди.

Лакин гәләми, фикри әсарәт алтына алан чәмијјәтлә һәгиги, габагчыл сәнәт адамынын идеаллары арасында дәрин бир зиддијјәт варды. Заманә «мәгзи јанар бир вулкан кими пүскүрмәк истәјән», «сакитлик бачармајан» шаирин әл-голуну тутур, онун «бағырмаг истәјән ағзыны ганлы әлләрлә гапајыр». Вахты илә шаирләр шаһ мәчлисләринин башында отуруб хәл'әт алырдыларса, инди онлара ади бир «афәрин» дејән дә јохдур, «әсриһазырда» онларын нәсиби тәкдир вә тәһгирдир.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында Сәһһәт илләрлә мәшғул олдуғу бир проблеми даһа кениш планда ишләмәк мәгсәдини изләмишдир. Поемада бөјүк арзуларла чырпынан, сәнәтин ичтимаи мә'насыны баша дүшән, чәмијјәтин габагчыл адамы олмаг истәјән Шаир сурәтилә онун јашадығы мүһит арасындакы тәзад вә бунун нәтичәсиндә Шаирин кечирдији зиддијјәтли әһвал-руһијјә ифадә олунур.

Сәһһәтин тәсвир етдији Шаир сурәти «гаранлыг мүһит ичиндә» јазыб-јаратмаг имканындан мәһрум олан сәнәткарларын тимсалыдыр. О, дөврүн көзүачыг бир адамыдыр. О, өз үзәринә көтүрдүјү вәзифәнин мә'насыны јахшы дәрк едир. О билир ки, «шаир вичданынын тәлгин етдији бүтүн һәгигәтләри», гәлбиндәки бөјүк әмәлләри ифадә етмәли, мәнфиликләрә атәш ачмалы вә бунунла чәмијјәтин тәрәггисинә, ирәлиләмәсинә көмәк етмәлидир. Лакин әдаләтсиз ичтимаи гурулуш бу бөјүк гајәләр саһибини шикәст етмишдир. Мүһит онун ганадыны әзмиш, гәләмини зәнчирләмишдир. Шаири хырда ишләрлә мәшғул олмаға, бөјүк ичтимаи мәсәләләрдән бәһс етмәк әвәзинә «фајдасыз нәғмә-гәзәл» јазмаға мәчбур едән дә бу ичтимаи шәраитдир:

Вәтәнә, милләтә санма дејилә́м дилдадә,
Јазмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Һагга, намуса, ничатә, гәләмә анд олсун,
Әршә, фәршә, күнәшә, субһдәмә анд олсун,
Чох һәгигәт мәнә тәлгин еләјир вичданым,
Јохдур ондан бирини сөјләмәјә имканым.
Данышыркән һагы[1] көјдән јетишән бујругла,
Тыханыб сөзләрим ағзымда галыр јумругла.
Доғру сөз сөјләдијим һалда мәс'ул олурам.
Чарәсиз нәғмә-гәзәл јазмаға мәчбур олурам,
Истәрәм гошмағы, лакин јүк ағыр, јол да јохуш,
Нечә учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?

Бу, мүстәмләкә шәраитиндә зүлм вә тәзјиг алтында әзилән минләрлә габагчыл адамларын фачиәси иди. Сәһһәт Шаиринин дә фачиәси бу иди.

[1] Һаггы, һәгигәти.

А. Сәһһәт мүәјјән тарихи дөврүн әдәби һәјатындан бәһс едир. Поеманын экс етдирдији дөврдә бир-биринә зидд әсас ики естетик мәнафеји мүдафиә едән сәнәткар вар иди. Бунлардан бири мүасир дөврүн әсас сосиал проблемләриндән, сәвијјәсиндән, халг һәјатындан узаг дүшмүш, һансы мәгамдаса естетчилик едән, мөвгесизлик, јахуд итаәткарлыг көстәрән јазычылар иди. Бу јазычылар өз ағаларынын дедијини јеринә јетирир. Ә. Һагвердијевин дедији кими, «аға бујурур сүр дәрәјә, сүр дәрәјә» мәсәлинә һәмишә әмәл едирдиләр. Ә. Һагвердијев беләләрини нәзәрдә тутараг јазырды: «Сәбрибәјзадә дејәндә Анадолудан кәлмиш ханәбәдуш, бамбылы бир шаирдир. Бу бәдбәхт Әбдүлһәмидинми чөврүндән, ја чаван түркләринми һәмләсиндән гачыб кәлиб, өзүнү сыхыб бир нәфәр сәрмајәдарын бушгағына. Бу шәхс дә бунун габилијјәтинә бәләд олуб, көтүрүб бир журнал бина едиб, ону да әјләшдириб идарәнин башында, өзүнә дә дејибдир ки, әкәр һүрријјәти-нисван филан ады чәксән, сәни бирбаш Анадолуја көндәрәрәм. Мәндән мәвачиб алырсан, түркүн мәсәлини һәмишә гулагларына күшварә ет, јә'ни: «аға бујурур сүр дәрәјә, сүр дәрәјә». Белә јазычылар адәтән бу јол илә кедирдиләр вә өз ағаларынын «хошуна кәлән» әсәрләр јазмаг үчүн дәридән чыхырдылар.

Бир дә бу вә ја башга дәрәчәдә халгын мәнафејини мүдафиә едән, онун үчүн јазыб-јарадан, өзләрини тәрәггијә вә инкишафа һәср едән јазычылар варды. Һәмишә мүһафизәкар гүввәләрин тәзјиг вә тә'гибләринә мә'руз галан бу јазычылар да ејни әдәби мәктәбә, ејни јарадычылыг хүсусијјәтләринә малик дејилдиләр. Онларын ичәрисиндә XX әср романтизминин Сәһһәт, Шаиг кими нүмајәндәләри дә вар иди ки, онлар халг мәнафеји јолунда өзләрини ода-көзә вурур, бунун үчүн һәр васитәјә әл атыр, фәрјад гопарыр, е'тираз едир, анчаг әлләри бир јана чатмајанда гәм дәрјасына батыр, һәвәсдән дүшүр, үмидсиз вә зиддијјәтли һаллар кечирирдиләр.

Сәһһәтин поемасындакы Шаир бу гисм јазычылары тәмсил едир. Дүшмүш олдуғу зиддијјәтдән гуртармаг үчүн онун гаршысында ики јол дурур: ја јердән ајрылараг көјләрә учмалы, «нәғмә-гәзәл јазмалы», «саф сәнәт» јолуну тутмалы, ја да тамамилә мәфкурәви мүбариз сәнәт јолуна чыхмалыдыр.

Шаир чәкдији әзаблардан хилас олмаг үчүн јоллар ахтардығы заман Ше'р пәриси көмәјә кәлир. О, зиддијјәтләр бурулғанында чырпынан Шаири баша салыр ки, ики сәнәт јолу вардыр: ја инсанлығa хидмәт етмәли, һәгигәтә табе олмалы, ја да «фани дүнјаја бағланмајыб» «үлвијјәтә јүксәлмәли», көјләрә чәкилмәли, ше'рә, сәнәтә јарашыг олан гәмдән узаг бир һәјат кечирмәли:

Шаирим! Гәм јемә, аләми-чаһан фанидир,
Чавидани јашајыш ләззәти-руһанидир.
Сән мүкафатыны инсанлыға хидмәтдә ара,
Әбәди зөвгү, тәсәллини һәгигәтдә ара.
Көлкәјә алданараг севмә чәфа аләмини,

Јүксәл үлвијјәтә, сејр ејлә сәфа аләмини.
Аләмин фани гүјудатына пабәнд олма!
Зәһмәтиндән усаныб ејшинә хүрсәнд олма!
Ујма алчаглара, сән таири-үлвијјәтсән,
Гач әсарәтдән әкәр ашиги-һүррријјәтсән...
Шаир олдур ки, һәгигәтләрә диддадә ола,
Шаирин фикри, хәјалы кәрәк азадә ола,
Кәл мәнимлә апарым өвчи-сәмавата сәни,
Орада наил едим дүрлү фүјузата сәни.
Орада һуру пәриләрлә едәрсән хәндә,
Бәхтијарлыгда јашарсан әбәди, фәрхәндә.

Узун тәрәддүд вә е'тиразлардан сонра мүәјјән чыхыш јолу тапмајан Шаир «дүнјанын гәмләриндән гуртармаг үчүн» Ше'р пәрисинин тәклифини гәбул едир. Белә бир кәркин вә һәлледичи вәзијјәтдә өз гәһрәманына дөврүн габагчыл сәнәт көрүшләрини е'лан етмәк үчүн мүәллиф Шәһәрли сурәтини мүкалимәјә гошур.

Шәһәрли учурум гаршысында дурмуш Шаири сечдији јолдан чәкиндирир. Некрасовун Вәтәндашы кими о да Шаири мүбаризәјә, һәр чүр тәрәддүдү, ачизлији бурахыб «илдырымлар сачан» сәнәт адамы, олмаға, вәтәнә, халга хидмәт етмәјә чағырыр:

Галх, ојан, чүр'әт елә, рә'д кими фәрјад ет!
Бу фәлакәтдә галан милләтинә имдад ет!
Ананын дәрдинә өвлад шәрик олмазмы?
Ананын һалы вәхим олса, оғул солмазмы?
Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун,
Белә мөвсүмдә јатан кимсәләрә ар олсун!..
Санылырсан вәтән өвладларынын бир фәрди,
Вәтән имдадинә, бил ки, чағырыр һәр фәрди.
Јар әр ол, ортаја чых, ја көмәк ет гардашына,
Ја кедиб евдә отур, һәм дә ләчәк сал башына.
...Сән дә дузсуз, јарамаз, насәлис әш'арын илә,
Лакин атәшли, үрәкдән чыхан әфкарын илә,
Илдырымлар сачараг фыртыналар ичад ет!
Нәзмә чәк гәмли тәәссүрләрини иншад ет!

Бу сәтирләрдәки алов вә һәјәчан, вәтәнә мәһәббәт вә гејрәт һисси Некрасов Вәтәндашынын Шаирә мүрачиәтлә дедији аловлу, һәјәчанлы сөзләрә нә гәдәр јахындыр:

Будь гражданин! Служа искусству,
Для блага ближнего живи...
Иди в огонь за честь отчизны,
За убежденье, за любовь...

Шәһәрли руһдан дүшән Шаири ичтимаи һәјатла гајнајыб гарышмаға, вәтәнә вә халга көмәк етмәјә чағырыр. Лакин артыг зиддијјәтләр кирдабындан чыха билмәјән Шаир нәтичә е'тибарилә нә Ше'р пәрисинин тәклифилә көјләрә, мәләкләр дијарына кедир, нә дә тамамилә Шәһәрли илә разылашыр. Пәринин јолу илә она кәрә кетмир ки, бу онун мәгсәдинә зиддир. О, «нәғмә-гәзәл јазмаг», көјләрдә учмаг, «зөвгү сәфа ичәрисиндә јашамаг» үчүн јаранмамышдыр. Шәһәрлинин көстәрдији јол илә кетмәк

исә, Шаирин дедијинә көрә, шәрәфли олса да чәтиндир. Бунун үчүн шәраит вә имкан јохдур.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасынын идеја истигамәтини ајдынлашдырмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, Шаирлә Шәһәрлинин әсәрдәки тәмсил етдикләри әдәби чәбһәјә мүнасибәти мүәјјәнләшдирмәк кәрәкдир. Поеманын Сәһһәт ше'риндә јерини тә'јин етмәк үчүн бу мәсәләнин мүһүм әһәмијјәти вардыр.

Бир чох мүтәхәссисләр бу поемаја гијмәт верәркән, биринчи нөвбәдә Шаир сурәтинин кечирдији фикри зиддијјәтләрә әсасланмышлар. Буна көрә дә поемаја мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф мүнасибәт олмушдур, тәдгигатчылар онун әсас идејасыны мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкмиш, мүәллифин мөвгејини, мәгсәдини биртәрәфли шәрһ етмишләр. Романтик гәһрәманын әсәрдәки мөвгејини тә'јин едә билмәдикләри үчүн поеманы «шаирин бәдбинлијинин дәринлијини» көстәрән, «хәстә, јорғун арзулары» ифадә едән әсәр кими гијмәтләндирмишләр[1]. Бу бир чәһәтдән дүздүр. Доғрудан да Шаир сурәти илә Сәһһәт сәнәтә вә сәнәткара гијмәт гојмајан чәмијјәти тәнгид едир, мүтләгијјәтин тәзјигинә мәһкум олан вә бу сәбәбдән зиддијјәтли, бөһранлы һаллар кечирән јазычыларын фачиәсини тәсвирә чалышыр. Бурада зүлм вә әсарәтә, сәнәт вә сәнәткары ачыначаглы һала салмыш ичтимаи гурулуша гаршы објектив бир е'тираз вардыр. Лакин бунунла белә, әсәрин әсас мәфкурәси Шаир сурәтилә ифадә едилмәмишдир.

Шаир — поеманын романтик гәһрәманыдыр, о бир нөв Сәһһәтин өзүдүр. Бу сәтирләр дөврүн, заманәнин бөјүк һәгигәтини ифадә едир:

> Истәрәм гошмағы, лакин јүк ағыр, јол да јохуш,
> Нечә учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?
>
> * * *
>
> Вәтәним адланан бу гүрбәтдә
> Нә дә әфганымы дујан јохдур.

Бәс Һади нә дејирди?

> Нә гәмлидир, нә әләмли һәјатын, еј шаир!
> Едәрми шад сәни санһатын, еј шаир!
>
> * * *
>
> Мән бир дирнјәм, етди мәни дәфн тәсадүф,
> Зиндә көрүнән бир сүрү мәвталар ичиндә.

Романтик гәһрәман чыхылмаз вәзијјәтдәдир, һәјатын бөјүк һәгигәти ону ајры чүр һәрәкәт етмәјә имкан вермир. Одур ки, әсәрә Шәһәрли симасында идеал гәһрәман дахил олур. Бу артыг

[1] *Ч. Хәндан.* Аббас Сәһһәт һаггында. «Әдәбијјат гәзети», 26 сентјабр 1937, № 40; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II ч., Бакы, 1944, с. 242.

Шаирин реал вәзијјәтини јох, романтик гәһрәманын идеалларыны өзүндә әкс етдирир.

Беләликлә, мүәллиф өз гаршысына гојдуғу әсас идејаны Шәһәрли сурәти васитәсилә ифадә етмишдир. Бу фикир М. Ариф тәрәфиндән дә тәсдиг олунур: «Сәһһәтин бу ше'риндә бөјүк рус шаиринин тә'сири ачыг вә ајдындыр. Некрасовун Вәтәндашы Сәһһәтин ше'ринә Шәһәрли симасында кәлмиш вә өз мүбариз ше'р шуарыны да ејнилә кәтирмишдир. Сәһһәт онун сөзләрилә тамамилә шәрик олмуш вә ше'рин ичтимаи вәзифәсини халга вә вәтәнә чидди сурәтдә хидмәтдә көрмүшдүр».

Доғрудур, мүсбәт идеал сурәт олан Шәһәрли поемада бир гәдәр мүчәррәд верилмишдир, онун мүбаризәјә чағырышларында, иттиһамларында да мүчәррәдлик вардыр. Лакин бу романтик мүчәррәдликдир. Шәһәрли сәнәтин ичтимаи мүбаризәдә ролуну гијмәтләндирәрәк, ону һәјатын габагчыл мејлләринә хидмәт етмәјә чағыран ајыг, намуслу, фәал бир вәтәндашдыр. Вәтәнин ағыр күнләриндә өз вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирмәји инсанын ән мүгәддәс борчу һесаб етдији кими, зәифлик көстәрән, вәтән гаршысында мәс'улијјәт һисс етмәјән ачиз, горхаг, хәјалпәрвәр сәнәт адамларыны да о, иш көрмәјә, өз гәләмилә халга хидмәт етмәјә сәсләјир. Шәһәрлинин чағырышында габагчыл идејалар ифадә едән һәгиги бир вәтәндашын арзу вә истәкләри әксини тапмышдыр.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы илә Сәһһәт өз әдәби манифестини е'лан етмишди; М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан, сонралар инкишаф етдирилән бөјүк әдәбијјат, мүбариз сәнәт тәрәфдары олдуғуну, романтик сәнәтин ардычыл мүдафиәчиси олдуғуну билдирмишди. Бу көрүшләрдә Белински, Добролјубов, Чернышевски кими бөјүк ингилаби-демократларын Некрасов сәнәтиндә:

> Поэтом можешь, ты не быть,
> Но гражданином быть обязан —

— шәклиндә мејдана чыхмыш әдәби мулаһизәләринин көзәл әксәдасы варды.

Поема бәдии дәјәри е'тибарилә дә Сәһһәтин јарадычылығында хүсуси јер тутур. Шаирин поетик исте'дады, онун шаирлик мәһарәти бу поемада даһа ајдын шәкилдә өз әксини тапмышдыр: Мисралардакы ахычылыг, диалоглардакы тәбиилик, әруз вәзнинин тәләбләринә ујғун олараг Азәрбајчан сөзләриндән јерли-јериндә истифадә етмәк бачарығы, фикри ајдын вә кәскин шәкилдә ифадә етмәк јүксәк бир илһамла јазылмыш бу поеманын ән јахшы хүсусијјәтләриндәндир. Сәһһәт јарадычылығынын јүксәк бәдии мәһсулу олан «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы һәм дә милли ше'римизин надир классик нүмунәләри сырасына дахилдир.

«ОД ТУТУБ ГЫРМЫЗЫ АТӘШЛӘ ЈЕНӘ ЈАНДЫ ҮФҮГ»

Сәһһәт Азәрбајчан әдәбијјатында чох көзәл тәбиәт мәнзәрәләри јарадан јазычылардан сајылыр. Тәбиәти тәрәннүм Сәһһәт лирикасынын әсас хүсусијјәтләриндәндир. Һәлә илк јарадычылыг ахтарышлары дөврүндә шаир көстәрирди ки, һәр бир сәнәт әсәриндә инандырычы тәбии һиссләр вә мүәјјән әхлаги мәсәләләр, јахуд шаиранә тәбиәт мәнзәрәләри верилмәлидир. О заман Сәһһәт франсыз шаирләринин (Сүлли Прүдом, Жан Рамо) тәбиәт лөвһәләри тәсвир едән әсәрләрини тәрчүмә етмиш вә өзү дә бу руһда ше'рләр јазмышдыр. Јарадычылығынын һәмин илләриндә шаир тәбиәти тәсвир едән әсәрләриндә һиссә, хәјала кениш јер верирди, мүәллиф «мән»и илә тәбиәт бир вәһдәт тәшкил едирди. Бу тәсвирләрдә һәлә һәјатла, инсанларла билаваситә тәмас зәиф иди.

Сәһһәтин өзүнүн јени ше'р нүмунәси кими тәгдим етдији «Баһар ахшамы» мәнзумәсини нәзәрдән кечирәк. Ше'р белә бир тәсвирлә башланыр:

Јаз мөвсими ендикчә сәмадән јерә ахшам,
Күн нуру верир дағлара мин рәнки-диларам.
Аһәстәлијиннән үфүгә ејләјир аһәнк,
Шәффаф сәмада көрүнүр шөвги-фәзарәнк...

Кечмәз о гәдәр шәмс олур гајиб үфүгдән,
Анчаг галыр ол дәм бир ишыг рәнки-шәфәгдән.
Зүлмәт ганадын шам чәкәр руһи-чәһанә,
Мәхмур дүшәр чүмлеји-зәррати-зәманә.

Реал тәсәввүр әсасында рәсм олунан бу лөвһә ахыра гәдәр ејни руһда давам етмир. Лирик гәһрәман өз мәһәббәтини, «пәришан хәјалыны» тәбиәтлә әлагәләндирир, тәсвир олунан мәнзәрә илә өз дахили аләми арасында бир ујғунлуг, әлагә, мә'нәви охшарлыг јарадыр. «Јадындамыдыр?» ше'риндә исә тәбиәтлә лирик гәһрәманын хатирәләри бир-биринә ујушдурулур.

Сәһһәтин пејзаж тәсвир едән бу илк ше'рләриндә ичтимаи мотивләр јох дәрәчәсиндәдир. Шаирин сонракы дөврләрдә тәбиәт ше'рләриндән фәргли олараг, бу лөвһәләрдә һисс вә һәјәчана үстүнлүк верилир, шаир «мән»инин дүшүнчәләри тәсвирин бүтүн мәзмунуна нүфуз едир. Бу чәһәтдән:

Бир күн гәми-дөврандан усанды дили-зарым,
Бир саһили-дәрјаја тәрәф дүшдү күзарым, —

— бејтилә башланан ше'р даһа ајдын тәсәввүр ојадыр. Бурада «гәмли дөврандан» чана кәлиб дәрја кәнарына чыхан шаирин гүссәләри вә фыртыналы дәнизин тәсвири верилир. Мүәллиф өз кәдәрли һалы илә фыртыналы дәниз арасында мүгајисә апарыб тәбиәтин өзүндә дә кәдәр ахтарыр, өз гәмкинлијини тәбиәтлә бөлүшүр.

Бу дөврдә лирик гәһрәман һәлә даһа чох өз дахили аләми илә

мәшғулдур, о, тәбиәтә билаваситә мүрачиәт едә билмир, тәбиәт ону даһа чох әзаблардан, кәдәрдән, зиддијјәтләрдән узаглашдыран әсрарәнкиз бир аләм кими чәлб едир, о көјләрлә јанашы тәбиәтдә дә өзүнә асудә бир сығыначаг тапыр. Белә һалларда шаир «мән»и тәбиәтә даһа фәал мүдахилә едир, тәбиәтин өзүнүн објектив ин'икасына аз диггәт јетирир, өз һиссләри вә дүшүнчәләри илә даһа чох мәшғул олур.

Рус вә Гәрби Авропа әдәбијјатында ајры-ајры әдәби чәрәјанлара (сентиментализм, романтизм, символизм вә с.) мәнсуб јазычылар тәбиәтә мүхтәлиф мәгсәдлә јанашмышлар. Сентименталистләр зәнкин, көзәл тәбиәт аләмини мүасир буржуа мәдәнијјәтинә гаршы гојурдуларса, романтикләр тәбиәтдән өз азадлыг мејлләрини, үсјанкар, фыртыналы тәбиәтләрини үзә чыхартмаг үчүн истифадә етмишләр. Алман јазычысы Жан Пол Рихтер (1762—1825) классик пејзажла романтик пејзажын фәргиндән бәһс едиркән образлы дилдә јазырды: «Классик пејзаж күнәшин рәнкилә бојанмышса, романтик пејзажда ајын думанлы вә мүәммалы шуасы һөкмранлыг едир»[1]. Реалистләр исә тәбиәтә објектив мүнасибәт бәсләјиб, харичи аләми, тәбиәт зәнкинликләрини реал лөвһәләрдә чанландырырлар.

Сәһһәтин илк тәбиәт тәсвирләриндә сентиментализм әламәтләри дә вардыр. Јарадычылығынын бу мәрһәләсиндә франсыз сентименталистләриндән тәрчүмәләр едән вә онлара хүсуси мејл көстәрән шаир өз әдәби јарадычылығында да тәбиәтә һисси бир дон кејиндирирди. Лакин бу хүсусијјәт Сәһһәтдә бир чох сентименталист јазычыларда олдуғу кими мүртәче маһијјәт дашымырды; онда тәбиәти мәдәнијјәтә, чәмијјәтә гаршы гојмаг кими мәнфи мејлләр олмамышдыр.

1907-чи илдән сонра Сәһһәтин дүнјакөрүшүндә, сәнәтә бахышында әмәлә кәлән тәкамүллә әлагәдар олараг онун тәбиәтә мүнасибәтиндә, тәбиәти тәсвир үсулунда да бир дәјишиклик өзүнү көстәрир. Јарадычылығынын бу илләриндә реалист әдәбијјата гүввәтли мејл көстәрән Сәһһәт рус әдәбијјатынын Пушкин, Лермонтов, Колтсов, Плешшејев, Никитин кими нүмајәндәләринин тәбиәти тәсвир едән әсәрләрини тәрчүмә едир вә өзү дә бу руһда ше'рләр јазыр. Шаирин һәмин сәнәткарлардан орижинала јахын тәрчүмә етдији «Гыш», «Гыш сабаһы», «Гыш кечәси», «Јај сәһәри», «Тахыл бичини», «Пајыз» кими мәнзумәләри өзүнүн «Јај кечәси», «Әкинчи нәғмәси», «Јај сәһәри», «Гыш» вә с. ше'рләрдән ајырмаг чәтиндир. Бу әсәрләрин адлары бир-биринә бәнзәдији кими, мәзмуну, үслубу, гурулушу да јахындыр.

Тәбиәт тәсвирләриндә романтик Сәһһәтә реалист Сәһһәтин күчлү тә'сири һисс олунур. Бу тәсвирләрдә артыг шаир тәбиәтин дахили сирләрини ачмаға, она рәмзи мә'налар вермәјә о гәдәр сә'ј көстәрмир, өз руһи аләмилә харичи аләм арасында ејнијјәт

[1] Ситат В. Ф. Саводникин «Чувство природы и поэзии Пушкина, Лермонтова и Тютчева» китабындан көтүрүлмүшдүр, Москва, 1911, с. 8.

ахтармыр. Инди онун диггәтини тәбиәтин өзү, онун зәнкинлији, мүасир көрчәкликлә әлагәси чәлб едир. О, тәбиәти олдуғу кими, көрдүјү кими тәсвирә чалышыр.

Сәһһәт тәбиәти бүтүн чанлылығы илә дуја билмиш, онун көзәлликләрини мәһарәтлә тәрәннүм етмишдир. XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында тәбиәт тәсвирләри јаратмаг саһәсиндә Сәһһәт гәдәр мүвәффәг олан икинчи бир шаир көстәрмәк чәтиндир. Онун шаирлик исте'дады бурада даһа гүввәтли бир шәкилдә үзә чыхмышдыр. Тәкчә «Јај сәһәри» адлы мәшһур ше'ри нәзәрдән кечирмәк һәмин фикри сүбут үчүн кифајәтдир:

Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг,
Шәфәгин гырмызы рәнкилә ишыгланды үфүг.
Бир гәдәр чајдан узаг од галамыш дағда чобан,
Ојадыр өз сүрүсүн отлаја јајлагда чобан.
Јумушаг көј чәмәнин үстә дүшүб шеһ кечәдән,
Исти јохдур, һәлә вар бир балача меһ кечәдән.
Ағ думанлар учалыр көј үзүнә дағлардан,
Чох сәриндир һавасы, кечмә бу јајлаглардан.
Күн чыхыр, көјдә булуд гырмызы рәнкә бојаныр,
Кәндлиләр чох јорулуб, ујгудан инди ојаныр.
Пәјәдән мал-гараны бә'зи чыхардыр гырағa,
Бә'зи сәһраја кедир ишләмәјә, бә'зи бағa[1].

Пејзаж лирикасынын көзәл нүмунәләриндән олан бу парчада һеч бир сүн'и, хәјали, гондарма фикир вә дујғу јохдур. Шаир јај сәһәрини көрдүјү вә дујдуғу кими, бүтүн тәбии хүсусијјәтләри вә әламәтләрилә тәсвир едир. Бурада охучу санки јај сәһәринин гохусуну, шеһин рутубәтини, сәһәр нәсиминин әтрини вә нәфәсини дујур. Шаир тәбиәти инсанла, ичтимаи һәјатла говушмуш бир шәкилдә чанландырыр, бу ики аләмин ваһид бир аһәнкини тәрәннүм едир.

Сәнәтдә тәбиәтә мүрачиәт мүхтәлиф мәгсәд вә һиссләрлә әлагәдар олур. Јазычы каинатын, тәбиәт һадисәләринин онда ојатдығы тә'сири чох заман өз дүнјакөрүшү илә әлагәләндирир вә бу тәсвирләрдән өз естетик һиссләрини әјаниләшдирмәк үчүн истифадә едир.

Сәһһәтин дә пејзажлары илә дүнјакөрүшү, һәјата вә чәмијјәтә мүнасибәти арасында сых әлагә вардыр. О, тәбиәти донмуш, чансыз шәкилдә дејил, чәмијјәтлә, инсанларла бирликдә тәсвир едир, инсан онун пејзажларына бир чанлылыг, һәјатилик, ичтимаилик кәтирир («Гыш», «Јај кечәси», «Јај сәһәри» вә с.). Бу әсәрләрдә инсан әмәјини, әмәкчи синифләрин вәзијјәтини әкс етдирән реал лөвһәләр вардыр, һәр фәслин руһу, тәбии мәзмуну тәсвирин мәзмунуна ујғун олур. Гыш — касыблығын, еһтијачын, пајыз исә гәмин, јалгызлығын, тәнһалығын рәмзидир. Беләликлә, үмумиликдә тәбиәт јох, фәсилләрин өзләринин белә роман-

[1] «Мәғриб күнәшләри», I һиссә, сәһ. 18. Бу мәчмуәдә мүәллифин өз имзасы илә ики ше'р чап олунмушдур ки, онлардан бири «Јај сәһәри»дир.

тикин тәсәввүрүндә өз мә'насы вардыр, онлар мүәјјән гајәни, әһвал-руһијјәни ифадә үчүн васитәдирләр.

«Гыш» мәнзумәси гыш фәслинин тәсвирилә башланыр: уча-уча фырланан гар парчалары нәһајәт јерә дүшүр. Дағ-даш тамам ағ өртүјә бүрүнүр. Бачалардан чыхан түстү көјә учалыр. Сојугдан булагларын сују донмуш, пәнчәрәләрин шүшәси буз бағламышдыр. Белә бир вахтда бир гарын чөрәк белә тапмајан, евсиз-ешиксиз галан инсанларын, «фабрикләрдә чалышан, лағымларда күлүнк вуран фәһләләрин» һалы шаирин нәзәрини чәлб едир. «Исти отагларда јејиб-јатан даш гәлбли дөвләтлиләрә» гаршы гәзәбләнән шаир, јохсуллара, истисмар олунанлара мәһәббәт дујғуларыны ифадә едир:

Дөвләтлиләр исти евдә раһат јејиб-јатырлар,
Ун алмаға ач јазыглар палтар-палаз сатырлар.

* * *

Аллаһпајы диләјәни ачыгланыб сөјүрләр:
«Аллаһ версин, кет кәсб елә» — дејиб һәр кәс рәдд едир,
«Ачам, донуб өлмәкдәјәм» — десә говуб дөјүрләр.
Бир дејән јох фәһләлијә бунлар кетмир, ким кедир?
Бу јазыглар дејилмидир фабрикләрдә чалышан,
Лағымларда күлүнк чалан, зәһмәтләрә алышан?!

Көрүндүјү кими, шаир гыш фәслинин мәзмунундан, гарлы вә фыртыналы тәбиәтиндән истифадә едәрәк синфи зиддијјәтләрин үстүнү ачыр, һакимләрлә мәһкумлар арасында олан фәрги нүмајиш етдирир. Һәмин лөвһәләр охучуда үрәји гыш кими сојуг олан дөвләтлиләрә нифрәт һисси ојадырса, мәһкум синифләрә бир мәрһәмәт вә мәһәббәт доғурур.

Ејни хүсусијјәт шаирин башга пејзажларында да вардыр. Бу ше'рләр әсасән ики һиссәдән ибарәт олур. Ше'рин әввәлиндә сырф тәбиәти тәсвир едән лөвһә верилирсә, чох кечмәдән шаир һәмин тәсвири чәмијјәтлә, инсанла әлагәләндирир. Мәсәлән, «Јај кечәси» гурубун тәсвирилә башланыб инсан әмәјинин, «күн алтында тәр төкән», «јашамаг үчүн һәр чүр зәһмәтә гатлашан» кәндлиләрин ағыр вәзијјәтинин тәсвири илә битир:

Ахшам олду, күн батды, шамлар јанды,
Та сәһәрдән ахшамачан дурмадан
Күн алтында тәр төкәрәк чалышан
Әкинчиләр, бичинчиләр узанды...
Вар бу кәнддә јенә елә јохсуллар
Нә чүтү вар, нә котаны, нә кәли...

Халг һәјатына јахынлыг, кәнд әмәкчисинә рәғбәт вә мәһәббәт Сәһһәтин тәбиәт мөвзусуна һәср олунмуш әсәрләриндә даһа габарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Шаир кәндлинин әмәјини чәмијјәтин игтисади әсасыны тәшкил едән амилләрдән бири кими гијмәтләндирирди. «Әкинчи нәғмәси» ше'риндә о, зәһмәткеш кәндлинин әмәјини тәрәннүм едәрәк дејирди:

Әкинчи һәр кәсдән артыг чалышар,
Онун әмәјилә инсанлар јашар.

Одур ки, «Јај сәһәри», «Јај кечәси» кими ше'рләриндә «нә чүтү, нә котаны, нә кәли» олан, ачындан өлмәмәк үчүн ахшамачан хырманлары долашан», «Күн алтында тәр төкәрәк чалышан» әкинчиләрин ағыр вәзијјәтинә гаршы е'тиразыны билдирир. Бу ше'рләрдә јохсул кәндлијә мәһәббәтлә јанашмаг, онун көзүнү ачмаг, синфи шүуруну ојатмаг мејли дә күчлүдүр.

Сәһһәт илә ејни заманда, ејни тарихи шәраитдә јашајан Сабир исә кәндлини синфи шүуру ојанмыш, мүбаризә үчүн ајаға галхмыш бир гүввә кими көстәрирди. Сәһһәт минбир зәһмәтә гатлашан кәнд әмәкчисинә өз рәғбәтини, мәрһәмәтини билдирмәклә, онун зәһмәтини гијмәтләндирмәклә кифајәтләнирсә, бу вәзијјәтә е'тиразыны билдирмәклә гане олурса, Сабир даһа ирәли кедәрәк кәндли синфини тарихи инкишафла ајаглашмаға башлајан бир синиф кими, јени кејфијјәтләрлә тәсвир едирди. Сабирин кәндлиси мүлкәдар гаршысында икигат бүкүлмүр, әксинә, чәсарәтлә онун гаршысына тәләбләр гојур, заманын дәјишдијини дејир:

Бәсдир дахи фикр етмә дәдәм бәјди, бабам хан,
кечди элә дөвран,
Кетди о заман халг сизә ејләјә һөрмәт,
бәсдир бу мәзәммәт!
...Һеч кәс сизә бундан белә әјмәз биләсән баш,
олдуг һамы гардаш.

Аббас Сәһһәтин пејзажларында Азәрбајчан тәбиәтинин колорити инчәликләринә гәдәр өз әксини тапмышдыр. Шаирин тәбиәти тәсвир едән ше'рләрини охујаркән, охучу санки доғма дијарын чөлләри илә кедир, онун кениш дүзләринин, јашыл јамачларынын әтрини дујур, ахшам вә сәһәрләрини, исти вә сојуглуғуну һисс едир. Бөјүк бир усталыг вә сәнәткарлыгла јарадылмыш бу ше'рләр Азәрбајчан поезијасынын көзәл нүмунәләридир.

Бир романтик шаир кими Сәһһәт јарадычылығында тәбиәтә белә фәал мүнасибәтин сәбәби нә иди? Бу, шаирин дүнјакөрүшүнүн, һәјата фәлсәфи бахышынын һансы нөгтәләрилә әлагәләнирди? Әлбәттә, Сәһһәтин пејзаж лирикасынын формалашмасында милли ше'рин ән'әнәсини, еләчә дә онун јахшы таныш олдуғу Авропа вә рус романтик поезијасынын тә'сирләрини нәзәрдән гачырмаг олмаз. Хүсусән, Пушкин вә Лермонтовун романтик лирикасынын әсрарәнкиз руһу Сәһһәти даима тә'сирләндирмиш, ону өз нүфуз даирәсиндә сахламышдыр. Шүбһәсиз, бунлар күчлү әдәби амилләр иди. Анчаг тәбиәтә мејл, әслиндә XX әср Азәрбајчан романтизминин идејалар аләми, мөвзулар системи, психоложи вә фәлсәфи әсаслары илә әлагәдар бир проблемдир. Тәбиәтә мүнасибәт — һәјата фәлсәфи мүнасибәт демәкдир, дүнјакөрүшү мәсәләсидир. Бә'зи Азәрбајчан романтикләри кими (мәсәлән, Шаиг вә Диванбәјоғлу кими) Сәһһәти дә тәбиәт даһа сакит, даһа сабит бир аләм кими, чәмијјәтин бүтүн әдаләтсизликләринә, јарамазлыгларына гаршы дајанан саф, үлви, тохунулмаз бир варлыг кими чәлб едирди. Сәһһәтин умумбәшәри идејалары инсана мәһәббәт, бәрабәрлик, инсан сәадәти вә с. арзулары учсуз-бучагсыз, фүсункар, сирли-сеһрли тәбиәт аләми илә чох аһәнкдар иди. Онун өз һиссләри, руһи дүнјасы, кәдәр вә үмиди дә тәбиәтлә говушур, беләликлә, шаирин тәбиәт тәсвирләри һәр ики аләмин поетик вәһдәти шәклиндә мејдана чыхырды. Тәбиәт, ејни заманда шаирин пејзаж лирикасында вәтәнин, вәтәнпәрвәрлијин рәмзи кими сәсләнирди. Сәһһәтин «тәбиәт аләми» «вәтән аләми»ндән ајрылмаздыр.

«СӘН ӘЗИЗИ-ВӘТӘНҮ МИЛЛӘТСӘН»

Романтик Сәһһәтин халгын кәләчәји, сабаһы илә бағлы никбин дүшүнчәләри ушаглара, кәнч нәслә олан бөјүк үмид вә инамдан гида алыр. Мүәллим-шаир јени нәслә өз арзуларынын кәләчәк керчәклији, вәтәнинин сабаһы кими бахыр вә буна көрә гызғын педагожи фәалијјәтини ушаглар үчүн билаваситә бәдии әсәрләр дә јазыб јаратмагла тамамлајырды: Сабир, Шаиг, С. С. Ахундов кими һәмин әсәрләрин мүәллифи дә Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты тарихинә парлаг сәһифәләр јазмыш вә гәләм јолдашлары илә бирликдә бу әдәбијјаты чохәсрлик инкишафында јени, јүксәк мәрһәләјә галдырмышды. Он беш илә гәдәр мүәллимлик етмиш шаир јалныз мәктәбдә дејил, әдәби јарадычылығында да мүәллим олмушдур. Онун ушаг вә кәнчләр үчүн јаздығы бир чох лирик ше'рләри, сәһнә әсәрләри вә тәмсилләри тә'лим-тәрбијә ишинә көмәк етдији кими, кәнч нәслин естетик зөвгүнүн формалашмасына, ушаг әдәбијјатынын инкишафына да күчлү тә'сир көстәрмишдир.

XX әсрин башланғычында Азәрбајчанда маариф саһәсиндә әмәлә кәлән чанланма вә мәктәбә бөјүк еһтијачла әлагәдар олараг бир сыра габагчыл јазычылар өз әсәрләриндә маариф, ахлаг, тәрбијә мәсәләләринә дә кениш јер верирдиләр. Бу маарифпәрвәр јазычылардан бир чоху (А. Сәһһәт, С. Сани, А. Шаиг вә б.) ејни заманда мүәллимлик едирди. Онлар мәктәбдә тәләбәләрә өјрәтдикләрини һәм дә гәләмә алыр, әхлаги-тәрбијәви әсәрләр јазыр вә үмумијјәтлә өз јарадычылыгларыны мәктәблә сых әлагәләндирмәјә чалышырдылар. М. Ә. Сабир, С. Сани, А. Шаиг кими дөврүн фәал маариф хадимләри мәһз белә вәзијјәтин нәтичәсиндә ушаг әдәбијјаты мүәллифләри тәк шөһрәтләнмишдиләр. Бүтүн бунлар бир тәрәфдән Азәрбајчанда ушаг әдәбијјатынын күчләнмәсинә сәбәб олур, дикәр тәрәфдән јени-јени дәрсликләрин јаранмасына, мәктәбләрдә доғма Азәрбајчан дилинә вә әдәбијјатына кетдикчә даһа артыг јер верилмәсинә көмәк едирди.

А. Сәһһәт дә бу јолда чалышан, Азәрбајчанда ушаг әдәбијјаты саһәсиндә гызғын фәалијјәт көстәрән мүәллифләрдән иди. О, ушагларын тә'лим-тәрбијәси ишинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Бу мәгсәдлә дә шаир јарадычылығынын мүәјјән һиссәсини ушаг

әсәрләри јазмаға һәср етмиш вә бөјүк јарадычылыг уғурлары газанмышды.

Ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләр Сәһһәт јарадычылығынын ајрылмаз бир саһәси иди. О еіни мәс'улијјәтлә онларын бәдии кејфијјәтинә дә хүсуси диггәт јетирир, ушаг әсәрләринә бөјүкләр үчүн јаздығы әсәрләрдән аз әмәк сәрф етмирди. Белински мәгаләләриндән бириндә јазырды: «Ушаглар үчүн анчаг о әсәрләр јахшы вә фајдалы сајыла биләр ки, о, бөјүкләри дә мәшғул етсин вә онларын бир ушаг әсәри кими дејил, һамы үчүн јазылмыш әдәби әсәр кими хошуна кәлсин»[1].

Ушаг әдәбијјатыны дидактикаја чевирмәјә, онун бәдии тә'сир гүввәсини лазымынча гијмәтләндирмәјәнләрә гаршы дејилмиш бу сөзләр бөјүк бир һәгигәти ифадә едирди. Маарифпәрвәр Азәрбајчан јазычыларынын бәдии тәчрүбәси көстәрир ки, онлар бу мәтләби дәриндән дәрк едир, ушаг әдәбијјатына да чидди јарадычылыг иши кими бахырдылар. XX әсрин илк ики он илиндә Азәрбајчанда сон дәрәчә гүввәтли ушаг әдәбијјатынын јаранмасыны бир дә бунунла изаһ етмәк лазымдыр.

Сәһһәт ушаг әдәбијјатына тәсадүфи кәлмәмишди. Ушагларын һәјатына, тәһсилинә мараг, тә'лим-тәрбијә ишләринә диггәт үмумијјәтлә онун јарадычылыг тәбиәти үчүн сәчијјәви иди. Одур ки, 1906-чы илдә «Дәбистан» журналынын 15-чи нөмрәсиндә кәнчләр үчүн «Фәрјади-интибаһ» адлы биринчи ше'рини чап етдирдикдән сонра, шаир бу саһәдә сә'јлә чалышмыш, «Дәбистан», «Мәктәб» журналларында, «Түрк әлифбасы», «Икинчи ил», «Јени мәктәб», «Күлзар» адлы дәрсликләрдә онун чохлу әсәри чыхмышдыр.

Белински ушаг әдәбијјатыны јаш хүсусијјәтләринә көрә мүәјјән һиссәләрә ајырыр, ушағын јашыны нәзәрә алараг, онун сәвијјәсинә мүнасиб әсәрләр охумасына хүсуси әһәмијјәт верирди: «...Ушаглара мәһәббәт, ушаг јашынын тәләб, хүсусијјәт вә тәфәррүатыны дәриндән билмәк дә ән мүһүм шәртләрдәндир»[2]. Сонралар бу фикир М. Горки тәрәфиндән даһа да инкишаф етдирилмишди: «Ушаг әдәбијјаты саһәсинә кәлән мүәллиф охучу јашынын бүтүн хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Әкс тәгдирдә нә ушаға, нә дә бөјүкләрә лазым олмајан, кимин үчүн јазылдығы мә'лум олмајан бир китаб мејдана чыхар»[3].

Сәһһәтин ушаглар үчүн јаздығы әсәрләр јаш хүсусијјәтләринә көрә ики һиссәјә ајрылыр: 1. Азјашлы ушаглар үчүн јазылан кичик һәчмли лирик ше'рләр, шаргиләр: 2. Мәктәбјашлы ушаглар вә кәнчләрә мәхсус әсәрләр; бураја тәмсилләр, аллегоријалар, сырф тәрбијәви ше'рләр дахилдир.

---

[1] *В. Г. Белинский.* Новая библиотека для детей. Полн. собр. соч, под ред. С. А. Бенгерова, СПБ 10-й т., с. 508.

[2] *В. Г. Белински.* Сечилмиш мәгаләләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 129—130.

[3] *М. Горький.* О литературе, Москва, 1953, с. 643.

Шаирин кичик јашлы ушаглар үчүн јаздығы ше'рләри даһа чох јајылмышдыр. «Јаз», «Бағча», «Ики дана», «Чүчәләр», «Гушлар», «Илк баһар», «Ана вә бала» кими бу күн дә өз бәдиитәрбијәви әһәмијјәтини итирмәмиш әсәрләри шаирин ушаг психолокијасына, зөвгүнә јахшы бәләд олдуғуну, халг әдәбијјатындан маһарәтлә истифадә етдијини көстәрир. «Ана вә бала» ше'ри дә беләләриндәндир:

Отурмуш ана,
Басмыш бағрына
Назлы көрпәсин,
Лајла дер[1] она...

Дағда дарылар,
Сүнбүлү сарылар,
Гоча гарылар
Бу балама гурбан.

Дағын маралы,
Көзү гаралы,
Дүнјанын малы,
Бу балама гурбан.

Бу ше'рдә охшамаларын поетик хүсусијјәтләриндән истифадә едән шаир кичик јашлы ушагларын аләмини дә унутмамышдыр, ше'рин динамик, јығчам вә ајдын олмасына диггәт јетирмишдир. Үмумијјәтлә, халг әдәбијјаты илә бағлы олан белә ше'рләриндә Сәһһәт һәмишә өзүнәмәхсус садәлији, тәбиилији, халг руһуну вермәјә чалышырды. Еіни хүсусијјәтләрә биз «Көч», «Ики дана» кими ше'рләрдә дә раст кәлирик.

А. Сәһһәт шифаһи халг әдәбијјатындан мүхтәлиф шәкилләрдә истифадә едирди. Шаир бә'зән ајры-ајры ше'рләрин мәзмунуну халг нағылларындан алырдыса («Күн вә күләк» ше'риндә олдуғу кими), бә'зән ајры-ајры бајатылары, јахуд нәғмә һиссәләрини еінилә өз ше'рләринә дахил едирди. Мәсәлән:

Ағ дәвә алчаг кедәр,
Голунда голчаг кедәр,
Ағ дәвәнин көзләри,
Јерә дәјәр дизләри.
Енди чаја јуһ-јуһ,
Ағча маја јуһ-јуһ.

(«Көч»).

Јахуд:

Бир бөлүк атлар,
Атлар көј отлар,
Әрсиз арвадлар
Бу балама гурбан.

(«Ана вә бала»).

Бә'зән исә шаир ајры-ајры аталар сөзләрини, мәсәлләри усталыгла ше'рә кәтирир, мүрәккәб һәјат һадисәләри ичәрисиндә чашмамаг, бүдрәмәмәк үчүн кичик охучуларына халг һикмәтилә јол көстәрирди. Мәсәлән, «Әлдән галан, әлли ил галар», јахуд

---

[1] Бурада вәзн хатиринә «дејир» сөзү «дер» шәклиндә ишләнмишдир.

«Бу күнүн ишини сабаһа гојма» кими мәсәлләрин мәзмуну «Ики ушаг» ше'риндә ашағыдакы шәкилдә ишләнмишдир:

Сүбһә бу күнкү иши
Гојмаз ағыллы киши.

А. Сәһһәтин мәктәбәгәдәр ушаглар үчүн јаздығы әсәрләриндә тәрбијәви мәсәләләр әсасдыр. Шаир бир мүәллим кими һәр ше'риндә балача охучуларына мә'лумат, билик вермәјә, мүхтәлиф һәјат, тәбиәт һадисәләрилә онларын тәсәввүрүнү кенишләндирмәјә чалышыр. Бу ше'рләр аиләјә, анаја, зәһмәтә мәһәббәт һисси ојадыр; фәсилләрә даир, гушларын вә һејванларын һәјаты һаггында мә'лумат верир. «Күлләрин бәһси» аллегоријасында ушаглар ајры-ајры күлләрин хүсусијјәтләрилә, «Көч» ше'риндә кәнд һәјаты илә, «Илк баһар» вә «Јаз» ше'рләриндә көзәл тәбиәт мәнзәрәләрилә таныш олурлар. «Чүчәләр» вә «Гушлар» бу күн дә ушагларын сева-сева әзбәрләдији чох сәмими ше'рләрдәндир.

Сәһһәтин ше'рләрини ушаглар үчүн мараглы едән чәһәтләрдән бири онларын мәзмунундакы конкретликдир. Риторикадан тамамилә узаг олан белә ше'рләр ушаға мүәјјән һәјат һадисәси һаггында ајдын мә'лумат верир. Мәсәлән, һәчмчә чох балача олан «Јаз» ше'риндә ушаг јаз фәслинә даир хүсусијјәтләрлә таныш олур. О өјрәнир ки, јаз фәслиндә кечә вә күндүз арасында фәрг азалыр, һаванын истиси артыр, дағларын гары әримәјә, гушлар кери дөнмәјә башлајыр. Бүтүн бу мәсәләләри шаир садә бир дил, јүксәк поетик руһла өз кичик охучусуна белә чатдырыр:

О күн ки, фәсли-јаз олур,
Кечә-күндүз тараз олур.
Һаванын артар истиси,
Даһа сојуглуг аз олур.
Әрир дағын, чөлүн гары,
Ахар дәрәләрә сары.
Курулту илә сел кәләр,
Салар сәдаја чајлары.
Гарангуш ол заман кәләр,
Јенә тикәр јувасыны.
Гонар јашыл ағачларә,
Охур көзәл һавасыны.

Белә ше'рләриндә Сәһһәт кичик јашлы ушаглар үчүн хүсуси әһәмијјәти олан әјанилијә диггәт јетирир, фикри лөвһә вә мәнзәрәләрлә чанландырыр.

Чылпаг нәсиһәтә, дидактизмә јол вермәмәк үчүн Сәһһәт ше'рләринин чохуну һәјати һадисәләрдән ибарәт сүжетләр әсасында јазмышдыр. «Оғру вә анасы» ше'риндә оғурлуғун ачы нәтичәләрини, ушағын тәрбијәсиндә ананын мүһүм рол ојнадығыны охучусуна көстәриркән шаир садәчә нәсиһәт јолу илә кетмир, бу идејаны мараглы бир сүжет дахилиндә верир: илк дәфә јолдашынын китабыны оғурлајан ушаг анасы тәрәфиндән тәнбеһ едилмәдијинә көрә, сонралар оғурлуға адәт едиб, пешәкар бир гулдура чеврилир. Мәһкәмәдә өлүм фәрманы охундуғу заман о, һакимдән сөз алыб, әслиндә анасынын оғру олдуғуну билдирир. Беләликлә, ше'р ибрәтли бир сәһнә илә битир.

«Ата вә оғул», «Ит вә көлкәси», «Ики дана», «Ајы вә арылар», «Ики ушаг» вә саирә ше'рләр дә мараглы сүжет әсасында гурулмушдур.

Сәһһәтин мәктәб шакирдләри вә кәнчләр үчүн јаздығы әсәрләрдә ичтимаи мәзмун даһа гүввәтлидир. Бурада һәјат материалы даһа чох, мөвзу даһа кениш, идеја даһа дәрин вә әһатәлидир. Вәтән мәһәббәти, маарифә, елмә чағырыш бу әсәрләрин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Шаир һәр нәдән јазыр јазсын, гаршысына нә кими тәрбијәви мәгсәд гојур гојсун, ону вәтән мәһәббәтилә, елм вә маарифлә әлагәләндирир («Фирдөвсүл-әтфал, јахуд чочуглар бағчасы», «Мәктәб шакирди», «Бир мәктәбдә имтаһан», «Күчә ушағы» вә с.).

Сәһһәтин вәтәнпәрвәрлији мәһкумијјәтә, истисмара, әдаләтсизлијә гаршы чеврилмиш, халгын талеји вә һәјаты илә бағлы, маһијјәт е'тибарилә мүтәрәгги мә'на дашыјан вәтәнпәрвәрлик иди.

Марксизм өјрәдир ки, бир јазычынын вәтәнпәрвәрлијини ајдынлашдырыркән, биринчи нөвбәдә ичтимаи мүбаризәдә онун һансы тәрәфә — истисмарчы синифләрәми, јахуд мәһкум синифләрәми мејл етдијини изаһ етмәк лазымдыр. Онун өз вәтәниндә нәји севдијини вә нәјә нифрәт етдијини, онун арзу вә идејаларынын синфи маһијјәтини шәрһ етмәк лазымдыр. Сәһһәт јарадычылығынын үмуми идеја истигамәти, ајдын көстәрир ки, онда зәһмәткеш синифләрә дәрин бир рәғбәт, вәтәнин мүтәрәгги гүвваләринә бөјүк бир инам олмагла јанашы, башга халгларын мәдәни наилијјәтләрини гијмәтләндирмәк мејли дә гүввәтли олмушдур. Ичтимаи мүбаризәдә о өз дүнјакөрүшү чәрчивәсиндә мәһкум синифләрин мәнафејини мүдафиә етмишдир.

Сәһһәт билаваситә вәтәндән, вәтән мәһәббәтиндән бәһс едән бир нечә ше'р јазмышдыр. Бу ше'рләрдә о, вәтәнә, халга олан мәһәббәтдән данышыр; вәтән јолунда, халг јолунда һәр шејдән, чанындан белә кечмәјә һазыр олдуғуну билдирир:

Шишә чәксәз дә дирикән әтими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими.

А. Сәһһәтин мәктәблиләр үчүн јаздығы ше'рләрдә дә вәтәнә мәһәббәт идејасы мүһүм јер тутур. Шаир кәнч нәслидә вәтән севкиси тәрбијә етмәјә чалышыр. «Вәтән» ше'риндә о, вәтәнин мүгәддәслијиндән бәһс едир. М. Лермонтовун вахтилә Добролјубов тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмиш «Вәтән»[1] ше'ринин руһунда јаздығы «Вәтән» адлы икинчи бир мәнзумәсиндә шаир ушаглары ана јурдун тәбии зәнкинликләрилә таныш едир, вәтә-

[1] Сәһһәт Лермонтовун бу ше'рини азәрбајчанчаја тәрчүмә етмишдир. Бах: «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, с. 4.

нин «һәр күнчүндә јатан мин хәзинәдән», вәтәнин уча дағларындан, сәфалы абү-һавасындан, галын мешәләриндән, чејранларындан данышыб охучуларыны «бу чүр көзәл мәмләкәти севмәјә» чағырыр:

Көзәл торпаг, көзәл өлкә, көзәл јер!
Дүнја үзрә бимислү бибәдәл јер!
Бу чүр көзәл мәмләкәти ким севмәз?
Бунча фираван не'мәти ким севмәз?
Мән вәтәни чаным кими севирәм,
Руһум, әтим, ганым кими севирәм.

Бурада вәтән мәһәббәти әсасән ана јурдун көзәл, зәнкин тәбиәтинә мәһәббәт шәклиндә мејдана чыхмышдыр.

«Фирдәвсүл-әтфал јахуд чочуглар бағчасы», «Мәктәб шакирди», «Ики ушаг», «Бир мәктәбдә имтаһан» кими ше'рләриндә исә Сәһһәт бир маарифпәрвәр кими чыхыш едир, ушагларда мәктәбә, елмә, маарифә һәвәс ојатмаға чалышыр. Садә дилдә, гыса, ојнаг вәзнләрдә јазылан бу ше'рләрин дә чоху мүәјјән бир сүжет әсасында гурулмушдур. Мәсәлән: «Ики ушаг» ше'риндә мүәллиф чалышган, ағыллы бир шакирди тәнбәл јолдашы илә гаршылашдырыр. Тәнбәл ушаг өз јолдашыны дәрси бурахыб ојнамаға чағырыр. Көрүләси иши сабаһа гојмағы тәнбәллик сајан ағыллы ушаг исә јолдашына һәр иши өз вахтында көрмәји мәсләһәт көрүр:

Сүбһә бу күнкү иши
Гојмаз ағыллы киши,
Дәрсими һазырларам,
Сонра кедиб ојнарам.

А. Сәһһәт ушаглар үчүн «Чәһаләт сәмәрәси, јахуд бир јетимин хошбәхтлији» адлы бир пјес дә јазмышдыр. Бу, Азәрбајчан драматуркијасы тарихиндә илк ушаг әсәрләриндән биридир.

Пјесин мөвзусу мәктәб һәјатындан алынмышдыр. Бүтүн һадисәләри мәктәб дахилиндә тәсвир едән мүәллиф, Сабирин «Охутмурам, әл чәкин», «Гој сөјсүн, ушагдыр ушағым» сатираларында олдуғу кими, чаһил ата-аналары, тәнбәл вә дәчәл шакирдләри тәнгид едир, халгын маарифләнмәси јолунда сә'ј көстәрән мүәллимләрин, јохсул тәләбәләрин көһнә чәмијјәтдә әзијјәт чәкдикләрини, онларын гаршысындакы манеәләри көстәрир.

Әсәд вә Садај исте'дадлы тәләбәләрдир. Тәнбәл, натәмиз вә дәчәл Исмајылын әксинә олараг, онлар чалышгандырлар. Чох чәтинликләрдән сонра Гори семинаријасында бир јер алмаға мүвәффәг олан мүәллим Әсәди ора көндәрмәк гәрарына кәлир, ону јанына чағырыб дејир: «Әсәд, һәрчәнд чох зәһмәт чәкдим, амма шүкүрләр олсун ки, зәһмәтим итмәди. Гори дарүлмүәллимининдә олан пансиона бир нәфәр шакирд гәбул етмәк үчүн вердијимиз әризәни оранын мүдири гәбул етмишдир. Сәнин чалышган вә сә'јли олмағына көрә гәрар гојмушуг ки, ораја сәни

көндәрәк... Кет ата-анана хәбәр вер ки, сабаһ сәни Горијә көндәрәчәјәм. Әзизим, орада чалыш, сә'ј ет, гој мүәллимләр сәни севсинләр. Инан ки, үч илдән сонра алим вә камил бир инсан олуб, вәтәнинә гајыдачагсан. О вахт милләт вә инсанијјәтә хидмәт едәчәксән». Лакин Әсәдин Горијә көндәрилмәси хәбәрини ешидән атасы бирбаш мүәллимин үстүнә кәлир, «ушағы башдан еләдији, ону чөлләрә салыб өзкә гапысына нөкәрчилијә көндәрдији үчүн» ону данлајыр, фикриндән әл чәкмәјә мәчбур едир. Атанын наданлығы өвладын бәдбәхтлијинә сәбәб олур. Әсәд тәһсилини давам етдирмәјә кедә билмир. Онун јеринә Садајы көндәрирләр. Пјес мүәллимин бу сөзләрилә битир: «Кет, әзизим! Үмидварам ки, аз бир вахтда камил бир инсан олуб өз вәтәнинә гајыдарсан, вәтән вә милләтинә хидмәт едәрсән. Кет, елмин нуру илә ишыглан вә бу гара чамаата гандыр ки, елм вә мәдәнијјәт инсанын хошбәхтлијидир».

Көрүндүјү кими, мүәллиф тәрбијәви әһәмијјәти олан бир сәһнә јаратмышдыр. Сәһһәт көстәрмәк истәмишдир ки, јохсул ушагларын охумаг имканындан мәһрум олдуглары буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә, чәһаләтин һөкм сүрдүјү бу мүһитдә исте'дадлы кәнчләрин талеји — бәдбәхтлији ја хошбәхтлији тәсадүфләрдән асылыдыр. Әсәдин атасы Дадаш оғлунун тәһсилинә мане олуб, ону бәдбәхт етмәсәјди, Садај хошбәхт олмајачагды.

Мүәллим сурәти өз тәбиилијилә охучунун диггәтини чәлб едир. О, тә'лим-тәрбијә ишинә чан јандыран һәгиги бир мүәллимдир. Дадаш кими чәһаләт батаглығында боғулан авамлары хилас етмәк үчүн о, маарифи әсас васитәләрдән сајыр.

Пјесдә Гори семинаријасына мaариф-мәдәнијјәт мәркәзи кими әһәмијјәт верилмәси дә чох мараглыдыр. Әкәр биз Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәјов, Н. Нәриманов, Сүлејман Сани, М. Магомајев, М. Маһмудбәјов кими онларла габагчыл Азәрбајчан зијалыларынын Гори семинаријасында јетишдијини хатырласаг, Сәһһәтин бу сечкисинин мә'насыны даһа ајдын баша дүшәрик.

Сәһһәт тәмсил жанрындан да кениш истифадә етмишдир. Сејид Әзим Ширванинин тәмсилләринә јахын бир үслубда јазылан тәмсилләриндә о, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндәки ичтимаи бәрабәрсизлијин, мәнфи әхлаги хүсусијјәтләрин тәнгидини верир. Пислә јахшыны, мәнфи илә мүсбәти даһа ајдын ифадә етмәк үчүн шаир тәмсилләриндә ики ајры-ајры зидд чәбһәнин нүмајәндәләрини бир-бирилә гаршылашдырыр. Мәсәлән, мәзмуну шифаһи халг әдәбијјатындан алынмыш «Күн вә күләк» ше'риндә күләк кими зора, күчә архаланмамаг, күн кими сәбир вә инамла иш көрмәк идејасы ифадә едилир.

Чалышган, чәсарәтли вә доғручу олмаг, ловғаланмамаг, әмәјә, инсан зәһмәтинә мәһәббәт бәсләмәк шаирин тәмсилләринин идеја истигамәтини тәшкил едир. Мәсәлән: «Улаг вә аслан» тәмсилиндә асланы өлдүрмәк иддиасына дүшән ловға улаг ахырда чох күлүнч бир вәзијјәтдә галыр. О, асланын бир һәмләсиндә

мәһв олур. «Түлкү вә гурд» тәмсилиндә бошбоғазлыг, тәнбәллик писләнир.

Сәһһәтин мәшһур рус тәмсилчиси И. А. Крыловдан (1769—1844) тәрҹүмә етдији тәмсилләр дә Азәрбајҹанда чох јајылмыш, мәктәблиләрин севдији, әзбәрләдији ше'рләр сырасына дахил олмушдур («Сазандалар», «Балыг, өрдәк вә хәрчәнк», «Фил вә алабаш», «Зәһмәткеш ајы», «Гарангуш вә ары», «Гурд вә гузу», «Чүтчү вә илан» вә с.). Крылов јарадыҹылығына хас олан хүсусијјәтләри — хәлгилији, кәскин сатираны, дил садәлијини мүһафизә едән бу тәмсилләр бу күн дә бөјүк бир марагла охунур, ушаг тәрбијәси ишинә көмәк көстәрир.

Сәһһәтин ушаглар үчүн јаздығы әсәрләрдәки ајдынлыг, дәгиглик, ифадәлилик, ојнаглыг, садәлик вә тәбиилик нәзәри ҹәлб едир. Бир-ики ше'рини чыхмаг шәртилә (мәсәлән: «Фирдөвсүл-әтфал, јахуд чочуглар бағчасы» вә с.) Сәһһәтин елә ушаг әсәри јохдур ки, ону букүнкү кичик охуҹулар баша дүшә билмәсин.

Ушаг әдәбијјатында дилин ајдынлығы вә садәлији чох мүһүм мәсәләдир. Бу ҹәһәт һәр һансы бир әсәрин балача охуҹуја чатмасы, она тә'сир етмәси үчүн әсас шәртләрдән биридир. Ушаг әдәбијјаты тарихи, еләҹә дә үмум әдәбијјат тарихи көстәрир ки, дили ајдын, садә вә бәдии олмајан әсәрләр јашамыр, халгын һафизәсиндән тез силинәрәк унудулур. Сәһһәти дә бир ушаг јазычысы кими јашадан, севдирән ән мүһүм ҹәһәтләрдән бири дилинин садәлији, бәдиилији олмушдур.

Ушаглар үчүн јаздығы әсәрләр Сәһһәтин јарадыҹылығында чох мүһүм јер тутур. Бу әсәрләр шаирин ушаг әдәбијјатынын спесифик хүсусијјәтләрини јахшы билдијини вә бунлары бәдии јарадыҹылыға мәһарәтлә тәтбиг етдијини көстәрмәклә јанашы, онун сәнәткарлыг күчүнү вә гүдрәтини дә нүмајиш етдирирди.

Үчүнҹү фәсил

ӘДӘБИ ӘЛАГӘЛӘРИ ТӘРҸҮМӘЧИЛИК ФӘАЛИЈЈӘТИ

ДУЈҒУЛАРЫ ИШЫГЛАНДЫРАН «ЕЛМ ВӘ ҮРФАН КҮНӘШИ»

Милли мәһдудлуг Сәһһәт јарадыҹылығына јад иди. Шаир өз гынына сығыныб мәдәни јүксәлиш јолуну тарихи инкишафын ганунаујғунлуғуна зидд бир јол кими рәдд едирди. Онун бир чох исте'дадлы мүасирләри заманын бу чох мүһүм мәсәләсинә мүнасибәтдә сәһв етмишдиләр. Әдәби әлагә вә тә'сирин әһәмијјәтини лазымынҹа гијмәтләндирә билмәмиш, буна көрә дә халга хидмәт уғрунда кедән мүрәккәб, кәркин әдәби мүбаризә вә ахтарышларда мәғлуб олмуш, хејир әвәзинә зијан кәтирмишдиләр.

Сәһһәт исә башга халгларын мәдәни ирсинә мүнасибәт мәсәләсиндә дөврүнүн габагҹыл јазычылары илә бир мөвгедә дурурду. Шаир тә'кидлә охуҹуларыны, мүасирләрини инандырмаға чалышырды ки, анҹаг милли ән'әнәләрә јијәләниб, башга халгларын мәдәни бәдии ирсини өјрәнмәдән дүнјанын инкишаф етмиш әдәбијјатлары сәвијјәсинә јүксәлмәк олмаз: «Билмәдијимизи нә үчүн өјрәнмәјәк? Бу мәтләб мәни вадар етди ки, Гәрб әдәбијјатындан өз дилимизә тәрҹүмә етмәклә, әһалимизи онларын асарына ашина едим. Таинки о елм вә үрфан күнәшинин нурлу ишығы илә бизим дә зүлмәтдә галан дујғуларымыз ишыглансын, харичи дилләрә ашина олмајан шаирләримиз онлара нәзирә јазмагла, јени-јени, көзәл-көзәл әсәрләр мејдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбијјатымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги етсин».

Габагҹыл дүнја мәдәнијјәтинин һәгиги достуна ајдын иди ки, инкишафда, јүксәлишдә әдәби әлагәләр бөјүк рол ојнајыр. Мәгаләләриндән бириндә о, ачыг-ашкар јазырды: «Дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр. Биз көрдүкләримизи көтүрсәк, нә ејби вар?»

Шаир дедикләринә өз әдәби фәалијјәтиндә дә әмәл едирди. Сәһһәт рус, украјна, күрҹү, ермәни, фарс, франсыз, алман, маҹар әдәбијјатларындан тәрҹүмәләр етмишдир. Тәкҹә ијирмијә гәдәр рус шаири вә әдибинин әсәрини охуҹуларына чатдырмышдыр. Сәһһәт Крылов, Пушкин, Лермонтов, Горки, Колтсов, Надсон, Никитин, Плешшејевдән вә башгаларындан етдији тәрҹүмәләр илә рус ше'рини Азәрбајҹан охуҹусуна чатдырмағын нүмунәви јолуну көстәрмишдир. О, рус әдәбијјатынын наилијјәтләриндән баҹарыгла өјрәнән вә бу бөјүк сәрвәти бүтүн әдәби фәалијјәти боју тәблиғ едән, гијмәтләндирән сәнәткарларымыздан бири иди. Онун әкәр әлдә едилмәјән, итиб-батмыш онларла тәрҹүмәсини дә нәзәрә алсаг, тәрҹүмәчи-шаирин бу саһәдәки хидмәтләринин вүс'әтини тәсәввүр етмәк мүмкүндүр.

Сәһһәтин романтик шаир кими јетишмәсиндә јахшы таныш олдуғу башга милли әдәбијјатларын мүстәсна ролу олмушдур. Доғрудур, шаир классик Азәрбајҹан әдәбијјатыны дәриндән билирди вә онун орижинал поезијасы милли ән'әнәләрин бүнөврәсиндә камала чатмышды. Низами онун пәрәстиш етдији сәнәт дүһасы иди, Фүзули дилинин әзбәри иди, Баһар вә Сејид Әзим Ширвани әсл исте'дад саһибләри кими она доғма иди, Сабир «көзүнүн ишығы» иди... вә бүтүн бунлар вә бунлар кими сөз усталарынын ше'рләрини Сәһһәт кеҹә-күндүз мүталиә едир, саатларла онлары әзбәр демәкдән дојмазмыш. Буна көрә дә мүасирләри арасында «ше'р дағарчығы» ләгәбини газанмышды.

Јухарыда адлары чәкилән вә чәкилмәјән Азәрбајҹан классикләри романтик Сәһһәтин тәшәккүлүндә милли ән'әнә кими өз ишини көрмүшдү. Анҹаг шаирин әдәби әлагәләри хејли кениш иди вә бүтүн јарадыҹылығы боју бу әлагәләри дәринләшдирмәк просеси давам етмишдир.

Мә'лумдур ки, XX әср Азәрбајҹан романтизминин мәнбәлә-

риндән бири түрк әдәбијјаты олмушдур. Әбдүлһәг Һамид, Маһмудәкрәм Рәчаизадә, Намиг Камал, Тофиг Фикрәт кими Түркијәнин мәшһур шаирләри јерли романтикләрин тә'сирләндији, өјрәндији сәнәт хәзинәләриндән олмушдур. Түркијә Гәрб романтизминә, хүсусән франсыз романтик әдәбијјатына бәләд олмаг үчүн әсаслы јол ачан бир өлкә кими дә романтикләри чәлб едирди. Түркијәдә XIX әсрин сонларындан башлајараг Гәрб әдәбијјатынын вә әдәби-нәзәри китабларын кениш тәрчүмә иши башланмышды вә Азәрбајчан романтикләри мүнтәзәм олараг бу мәнбәләрдән дә өјрәнирдиләр. М. Һади, Һ. Ҹавид, А. Шаиг кими Сәһһәт дә дәрсликләриндә, дәрсләриндә түрк шаирләринә кениш јер верир, онларын мәшһур ше'рләрини әзбәр дејирдиләр. Һәтта хатирәләрдә бу да мә'лумдур ки, бөјүк Сабир зарафатла бә'зән Сәһһәтә «Әбдүлһәгг Һамид» — дејә мүрачиәт едәрмиш. Сәһһәтин Маһмудбәј Маһмудбәјовла бирликдә тәртиб етдикләри «Түрк әдәбијјатына илк гәдәм» адлы мүнтәхәбатдан ајдын олур ки, шаир түрк әдәбијјатынын онларла башга мүәллифинин дә јарадычылығына јахындан бәләд имиш.

Доғрудур, түрк шаирләринин Азәрбајчан романтикләринә тә'сири мүхтәлиф чәһәтли олмушдур, бунун мүсбәт вә мәнфи тәрәфләри дә өзүнү көстәрмишдир. Мәсәлән, көркәмли Азәрбајчан тәнгидчиси Абдулла Сур А. Шаигә көндәрдији мәктублардан бириндә Һадинин дилинин әрәб-фарс сөзләрилә ағырлашмасыны түрк шаирләринин дилинин тә'сири илә изаһ едирди. Ҹаван романтикин өзүнә исә белә мәсләһәт верирди: «Бир шеј әрз едәјим: Сиз галиба Халид Зијанын әсәрләрини пәк чох охумушсунуз вә ја охујурсунуз. О адам о гәдәр јахшы түркчә билмијор. Буну бана Абдулла Зөһди бәј сөјләди. О франсызча дүшүнүр, түркчә јазыјор, бизим бә'зи мүһәррирләримиз кими...»

Бу да мә'лумдур ки, габагчыл түрк шаирләринин Түркијәнин мүстәбид султанларына, Әбдүл Һәмидин мүһафизәкар режиминә гаршы апардыглары үсјанкар сәнәт мүбаризәси Азәрбајчан романтикләри үчүн, о чүмләдән Сәһһәт үчүн мүнасиб јарадычылыг мәктәби иди, онлар бу әдәби мәктәбин тәчрүбәсиндән вахташыры бәһрәләнирдиләр.

Сәһһәт романтизминин әдәби гида мәнбәләриндән бири дә франсыз әдәбијјаты, хүсусән Франса сентименталистләри вә романтикләри олмушдур. Шаир Теһранда франсыз дилини өјрәндикдән сонра XIX әсрин сонларындан башлајараг өмрүнүн ахырына гәдәр бу әдәбијјаты мүталиә илә мәшғул олмуш, өз орижинал јарадычылығы илә әлагәсини һәмишә давам етдирмишдир. Бу әлагә илк дәфә, Лафонтенин тәмсилләринә һәвәс көстәрмәкдән башламышса, сонралар өз әһатә даирәсини кенишләндирмиш, шаир Сүлли Прудом, Жан Рамо кими франсыз шаирләринин тә'сирләрилә лирик-романтик ше'рләр јазмышдыр. Илк ше'рләринин тә'сир мәнбәләрини Сәһһәт 1905-чи илдә А. Шаигә јаздығы мәктубунда ачыгча јазырды: «Әзизим, вәрәгпарәләрдә хәјалым кими пәришан олан әш'арымдан нүмунә олараг хидмәтинизә пишнәһад едирәм. Ҹүн үсули-чәдид үзрә Аврора шаирләринин сәбки вә сәлигәси үзрә нәзм олунуб...»

«Аврора шаирләринин сәбки вә сәлигәси үзрә нәзм олунуб»— дедикдә Сәһһәт ајдындыр ки, орижиналда охудуғу вә һәмин илләрдә тәрчүмәләр етдији франсыз әдәбијјатыны нәзәрдә тутурду. Шаир өзү:

> Бир күн гәми-дөврандан усанды дили-зарым,
> Бир саһили дәрјаја тәрәф дүшдү күзарым, —

мисралары илә башланан ше'ри «үсули-чәдид» тәрзиндә, «Аврора шаирләринин сәбки вә сәлигәси илә нәзм олундуғуну» јазыр. «Галх, ојан, чүр'әт елә, рә'д кими фәрјад ет!» фәслиндә исә биз франсыз романтики Алферд де-Мүссенин «Мајыс кечәси» ше'рилә Сәһһәтин «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы арасындакы идеја-сәнәткарлыг әлагәсинин кениш мәнзәрәси илә таныш олдуг.

Лакин Сәһһәтин орижинал јарадычылығынын тәһлили ајдын бир факты да тәсдиг едир ки, бу сәнәтин романтик истигамәт алмасында, онун идејача, сәнәткарлыгча камилләшмәсиндә рус әдәбијјатынын даһа тә'сирли вә мигјаслы ролу олмушдур. Шаир ијирмидән артыг рус классикинин әсәрини өз ана дилинә чевирәчевирә онун идеја-естетик маһијјәтинә дә јахындан бәләд олмуш, бу мәнимсәмә јарадычылыг лабораторијасында өз фајдалы бәһрәсини көрмүшдүр.

Рус әдәбијјаты дүнјанын ирәлидә кедән, бәшәријјәтин бәдии тәфәккүрүнүн инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрән бир әдәбијјатдыр. Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гогол, Некрасов, Достојевски, Туркенев, Толстој, Чехов, Горки кими классикләр јетирмиш бу әдәбијјат халгын вәтәнпәрвәрлијини, һуманизмини, ингилаби мејлләрини, мүдриклијини, гәһрәманлығыны, әхлаги сифәтләрини — бир сөзлә, онун бүтүн милли варлығыны һәгиги сәнәт дилилә әкс етдирмишдир. Һәгигәтпәрәстлик вә хәлгилик, идејалылыг вә мүбаризлик, дәрин естетик һисс бу әдәбијјатын сәчијјәви хүсусијјәтләридир.

Елә буна көрә дә рус әдәбијјаты һәмишә башга халгларын классикләринин севдији, өјрәндији бир әдәбијјат олмушдур; тәрәгги вә азадлыг јолунда мүбаризәдә халглар бу әдәбијјатдан илһам алмышлар.

Ичтимаи, тарихи вә сијаси инкишафын хүсусијјәтләринә ујғун олараг Азәрбајчан илә Русија арасында да белә фикри, мә'нәви, әдәби әлагәләр мөвчуд олмушдур. Әсрләрлә давам едән бу просес XX јүзиллијин әввәлләриндә јени бир истигамәт алмыш, сон дәрәчә кенишләнмиш, бири-дикәри үчүн әлверишли, мүнбит сәнәт, һәјат мәнбәји ролуну ојнамышдыр. Бу гаршылыглы әлагәнин вә тә'сирин бир тәрәфини рус әдәбијјаты хәзинәсинә бөјүк јарадычылыг мәктәби кими бахан онларла Азәрбајчан классикләри тәшкил едир. Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығынын чидди монографик тәдгигатларында М. Ф. Ахундов, Н. Нәрима-

нов, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ҹ. Мәммәдгулузадә, А. Шаиг, С. С. Ахундов кими габагчыл Азәрбајҹан јазычыларынын рус әдәбијјаты илә јарадычылыг әлагәләри зәнкин фактик материал әсасында елми-нәзәри тәһлил јолу илә тәсдиг олунмушдур. Милли зәминдә, классик әдәби ән'әнәләр әсасында инкишаф едән әдәбијјатымызын јүксәк бир мәрһәләјә гәдәм гојмасында, идеја вә сәнәткарлыг ҹәһәтдән зәнкинләшмәсиндә рус әдәбијјаты һәгиги бир әдәби јарадычылыг мәктәби вәзифәсини көрмүшдүр.

* * *

Рус әдәбијјатына бөјүк јарадычылыг мәктәби кими бахан, ондан јарадычы шәкилдә өјрәнән Азәрбајҹан классикләриндән бири дә Аббас Сәһһәтдир. Шаир рус әдәбијјатынын јүксәк идеја-сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә малик олмасы гәнаәтинә тәсадүфи кәлиб чыхмамышды. Һәјатын өзү, әдәби һадисәләрин өз инкишафы, мөвҹуд иҹтимаи-сијаси вәзијјәт ону бөјүк бир мәдәни-әдәби хәзинәдән истифадә етмәк, өјрәнмәк јолуна салмышды.

Империализм дөврүнүн биринҹи халг ингилабы олан 1905-ҹи ил ингилабы бүтүн Русија зәһмәткешләрилә бирликдә учгарларда јашајан, азлыгда галан мәһкум милләтләри дә ајаға галдырды, онлара рус халгы илә бәрабәр өз истиглалијјәтләри угрунда мүбаризә апармаға кениш имканлар јаратды. Биркә давам етдирилән азадлыг мүбаризәси, ингилабын бејнәлмиләл сәҹијјәси Азәрбајҹан халгы илә рус халгынын мә'нәви һәјатынын да бир-биринә јахынлашмасы зәрурәтини доғурду. Беләликлә, Азәрбајҹанда рус мәдәнијјәтинин чох сүр'әтлә јајылмасы үчүн мүнасиб бир тарихи шәраит јаранды, ајылмыш халгын мәдәнијјәтинә хүсуси бир еһтијаҹ әмәлә кәлди. Габагчыл Азәрбајҹан јазычылары күтләви бир шәкилдә рус мәдәнијјәтини тәблиғ етмәк ишинә гошулдулар, бу саһәдә бөјүк хидмәтләр көстәрмәјә башладылар. Артыг бу заман рус әдәбијјатынын пешәкар тәрҹүмәчиләри мејдана чыхыр. Азәрбајҹан зәһмәткешләри Крылов, Пушкин, Лермонтов, Толстој, Туркенев, Чехов, Горки кими рус классикләрини өз ана дилләриндә охујурлар. Демократик тәшкилатлар вә зијалылар тәрәфиндән Русијанын габагчыл мәдәнијјәт хадимләри вә јазычыларынын јубилејләри кечирилир, әсәрләри тез-тез тамашаја гојулур, мәтбуатда онларын фәалијјәтини ишыгландыран мәгаләләр дәрҹ едилир.

Рус әдәбијјатына Азәрбајҹан зијалыларынын көстәрдији бу күтләви мараг бир шеји — артыг милли әдәбијјатын өз јүксәлишини, габагчыл әдәбијјатлары гијмәтләндирмәји баҹармаг мәдәнијјәтини тәсдиг едирди. Әдәби тәҹрүбә өјрәдир ки, бир сәвијјәли әдәбијјатдан јарадычы шәкилдә өјрәнмәк үчүн, өјрәнән әдәбијјатын өзү дә о сәвијјәдә олмалыдыр. Әкс һалда, бу өјрәнмә тәглидә чеврилир, орижинал јарадычы мәзмун дашымыр.

Габагчыл Азәрбајҹан зијалылары вә јазычылары мүасир әдәби просеси доғру истигамәтдә инкишаф етдирмәк, бәдии әдәбијјатын идеја-бәдии јүксәлишинә наил олмаг үчүн рус әдәбијјатындан фајдаланырдылар. Чаризмин милли-мүстәмләкә сијасәтини дамғалајан, азлыгда галан халгларын азадлыг мүбаризәләринә рәғбәт бәсләјән рус зијалыларынын сәсинә сәс верәрәк, онлар милли әдәбијјатын һәр ҹәһәтдән зәнкинләшмәсинә, мүасир һәјат проблемләрилә әлагәләнмәсинә чалышырдылар.

XX әср әдәбијјатынын бир чох көркәмли, мүтәрәгги әдәби сималары кими А. Сәһһәт дә Азәрбајҹанда иҹтимаи фикри даһа јүксәк бир мәрһәләјә галдырмаг, Азәрбајҹан поезијасына доғру, мүасир бир истигамәт вермәк ишиндә рус әдәбијјатынын әһәмијјәтини чох јахшы баша дүшмүшдү.

Сәһһәт поетик тәрҹүмәләрилә, бир тәрәфдән Азәрбајҹан халгыны рус әдәбијјатынын габагчыл фикирләрилә таныш етмәк мәгсәдини изләјирдисә, дикәр тәрәфдән бу јолла Азәрбајҹан әдәбијјатынын өзүнүн инкишафына тә'сир көстәрмәјә чалышырды. Сәһһәт бу нәтиҹәјә бирдән-бирә, тәсадүфән кәлиб чыхмамышды.

1905-ҹи илин әввәлләриндә јаздығы «Тәзә ше'р неҹә олмалыдыр?» мәгаләсиндә шаир поезијанын инкишафы мәсәләләриндән бәһс едәркән һәлә ајдын нәтиҹәләрә кәлиб чыха билмәмишди. Бурада мүасир әдәбијјатын бә'зи үмуми мәсәләләриндән, өзү дә мүҹәррәд шәкилдә бәһс олунурду. Лакин әдәби просесин өз инкишаф истигамәтилә әлагәли шәкилдә Сәһһәтин әдәби зөвгүндә, көрүшләриндә инкишаф јараныр, рус әдәбијјаты илә јахынлыг онун сәнәт бахышында әсаслы дөнүшә сәбәб олур, әдәби һәјата даһа мигјаслы бахмаға көмәк едир. Рус әдәбијјатына шаирин бәсләдији мүсбәт мүнасибәти, ону габагчыл бир әдәбијјат кими гијмәтләндирдијини «Сабир» (1911) мәгаләсиндә вә «Мәғриб күнәшләри»нә (1912) јазылан мүгәддимәдә ајдын көрмәк мүмкүндүр. Һәмин мәгаләләриндә Сәһһәт Пушкинин, Лермонтовун, Гоголун, Салтыков-Шедринин адыны һөрмәтлә јад едир, Сабир јарадычылығы илә «рус әдибләринин мәшаһириндән вә көз јашлары арасындан күлән Гогол вә Салтыков-Шедрин» јарадычылығы арасында бир бәнзәјиш олдуғуну көстәрир. «Һазырда русларын... парлаг вә кениш әдәбијјата» малик олдуғуну гејд едән шаир, ејни заманда бу әдәбијјаты «елм вә билик күнәши» адландырыр, онунла бизим «зүлмәтдә галан дујғуларымызы ишыгландырмаға» чағырырды.

А. Сәһһәт поезијамыз гаршысында гојдуғу бу тәләби, һәр шејдән әввәл өз јарадычылығында һәјата кечирмәјә чалышырды. Индијә гәдәр шаирин рус әдәбијјаты илә олан әлагәсиндән бәһс едәркән, чох заман буну анҹаг онун тәрҹүмәчилик фәалијјәтилә мәһдудлашдырмышлар. Белә мәгаләләрдә әсас диггәт шаирин тәрҹүмә принсипләринин изаһына верилмиш, нәтиҹәдә рус әдәбијјатындан едилән тәрҹүмәләрин Сәһһәтә идеја-бәдии тә'сири мәсәләси көлкәдә галмышдыр. Әлбәттә, бу сөзләри Мәммәд Арифин «Лермонтов вә Сәһһәт», «Некрасов вә Азәрбајҹан әдәбијјаты», «Некрасов вә Аббас Сәһһәт» кими мәзмунлу мәгалә-

ләри һаггында демәк олмаз. Алим һәмин мәгаләләриндә һәгиги тәдгигат јолу илә Сәһһәтлә Лермонтов вә Некрасов јарадычылыглары арасындакы идеја јахынлыгларыны ачыб көстәрмиш, Азәрбајчан шаиринин фикри-поетик инкишафына бу сәнәткарларын көстәрдији тә'сири фактларла сүбут етмишдир. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы илә Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» ше'ри арасында илк идеја мүгајисәсини дә М. Ариф апармышдыр. Лакин јығчам бир гејд вә мүлаһизә кими дејилмиш бу фикирләр сонралар әдәбијјатшүнаслығымызда кифајәт гәдәр инкишаф етдирилмәмишдир. Һалбуки белә бир иш, белә бир тәдгигат чох лазым вә вачибдир.

Бу бир һәгигәтдир ки, ингилаба гәдәрки поезијамызы рус әдәбијјаты ән'әнәләри илә зәнкинләшдирән, бу ән'әнәләрин јарадычы тәтбигинин јолларыны әјани шәкилдә нүмајиш етдирән илк гүввәтли шаирләрдән бири Сәһһәт олмушдур. Бу мүһүм мәсәләнин тәдгиги XX әср Азәрбајчан поезијасы илә рус әдәбијјатынын әлагәләринин мәзмунуну, сәчијјәсини ајдынлашдырмаг вә бу гаршылыглы просес һаггында даһа әтрафлы тәсәввүр әлдә етмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Әдәбијјатшүнаслығымызда милли бәдии нәсрин вә драматуркијанын рус әдәбијјаты илә әлагәләринә даир хејли монографик әсәр, диссертасијалар јазылмышдыр. Әдәби әлагәләримизин бу саһәси һаггында мүәјјән елми тәсәввүр вардыр. Анчаг XX әсрин поезијасынын әлагә мәнбәләри, хүсусән онун рус ше'рилә әлагәләри нисбәтән аз өјрәнилмиш, проблемин бир чох саһәси өз һәртәрәфли елми шәрһини көзләјир. Бу бахымдан Сәһһәт ше'ри сон дәрәчә мүнасиб бир јарадычылыг мәнбәјидир. Шаирин поетик јарадычылығынын тәһлили көстәрир ки, онун рус әдәбијјатына јахындан бәләдлији, бу әдәбијјатдан фасиләсиз тәрчүмәләр етмәси өз орижинал јарадычылығынын идеја-бәдии кејфијјәтләринин јүксәлишинә күчлү тә'сир көстәрмишдир. Тәрчүмә илә ардычыл мәшғул олмаг рус әдәбијјатынын идеја вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини мәнимсәјиб, онун дахили јарадычылыг сирләрини өјрәнмәк үчүн јахшы бир мәшг иди. Бу мәшг өзүнүн ән јахшы әсәрләрини рус поезијасы нүмунәләри илә сәсләндирмәк үчүн шаирә көмәк етмишди.

Рус әдәбијјатына Азәрбајчан шаири чохчәһәтли бир јарадычылыг мәктәби кими бахмышдыр, әдәби тә'сирләнмәнин мәзмуну да рәнкарәнк олмушдур: Шаир рус романтикләрини, бөјүк реалистләри өјрәнмиш, XIX әср рус ше'ринин мүхтәлиф чәрәјанлары илә таныш олмуш, Тутчеви, Михајлову, Белоусову, Колтсову, Надсону, Никитини, Плешшејеви охумуш, бүтүн бунлар өз тәшәккүл дөврүнү кечирән Азәрбајчан ше'ринин јени истигамәтә јөнәлдилмәсиндә она јахындан көмәк етмишдир, гаршысына чыхан бир чох јарадычылыг проблемләринин һәллиндә сәмәрәли мәнбә ролуну ојнамышдыр.

Сәһһәт милли шаир иди, орижинал вә милли өзүнәмәхсуслуглара малик гүдрәтли сәнәткар иди, онун XX әсрин бир ше'р улдузу кими парламасында өз исте'дады илә јанашы Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Баһар, С. Ә. Ширвани, Сабир кими милли әдәбијјатын нүмајәндәләри һәлледичи хидмәт көстәрмишдиләр. Анчаг Сәһһәт ше'ринин јени мәзмун вә форма кәсб етмәсиндә, XX әср Азәрбајчан ше'риндә өз шәхси Сәһһәт јерини тутмасында, һеч шүбһәсиз, рус әдәбијјаты ән мүнбит мәнбәләрдән бири олмушдур.

XX әсрин јени ичтимаи-сијаси вәзијјәти әдәбијјатын гаршысында мүһүм тәләбләр гојмушду. Бу тәләбләрдән бири, өзү дә ән мүһүмләриндән бири милли бәдии әдәбијјатын әлагәләрини кенишләндирмәкдән ибарәт иди. Буну дөврүн бүтүн габагчыл сәнәткарлары дәрк едир вә шәхси јарадычылыгларында өз бачарыг вә имканлары дахилиндә јеринә јетирирдиләр. Әдәби тә'сирин әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк Чернышевски јазыр: «Бир халгын о бири халга етдији заһири, формал тә'сириндән башга бир дә ајры, чанлы вә сәмәрәли бир тә'сир дә вардыр... Дүшүнчәләри өз халгларына көмәк етмәк үчүн васитәләр ахтармагла мәшғул олан адамлар башга халгларын һәјатында елә нүмунәләр тапырлар ки, бунлара диггәт етдикдә, һәмин адамларын өз хүсуси мүлаһизәләри асанлашыр, елә фактлар тапылыр ки, милләтин һәјатыны јахшылашдырмаг үчүн, милләтин өз вәзијјәтинин тәләб етдији шәртләри һәјата кечирмәјин лазым вә мүмкүн олдуғуна күтләләри инандырмаг үчүн һәмин фактлардан бир дәлил кими истифадә едирләр»[1].

Сәһһәт дә рус әдәбијјатындан бу мә'нада, бу шәкилдә, халгын өз еһтијачларыны, еләчә дә мүасир әдәбијјатын тәләбләрини нәзәрә алараг фајдаланырды.

А. Сәһһәт тәрчүмәчилик фәалијјәтиндә олдуғу кими бәдии јарадычылығында да Лермонтов ше'ринә хүсуси мараг көстәрмиш, бу поетик аләмин бир нөв даими чазибәсини һисс етмишдир. Лермонтов Азәрбајчан шаирини фикри-поетик аләми илә өзүнә чох јахын олан бир шаир кими чәлб едирди.

Мә'лумдур ки, чәмијјәтдәки һагсызлыглардан, ичтимаи бәрабәрсизликдән доған шикајәтлә бирликдә мүбаризә руһу, мөвчуд гурулуша е'тираз Лермонтов поезијасынын әсас мотивләриндән иди. Декабристләр үсјанындан сонракы ағыр иртича шәраитиндә јашајыб-јарадан Лермонтов зүлм вә әдаләтсизлијин ағыр нәтичәләрини көрдүјү заман бәдбин вә кәдәрли, чәмијјәтин габагчыл мејлләрини, халгын ингилаби руһуну көрдүјү заман исә нөгсанлары тәнгид руһунда, мүбаризә руһунда ше'рләр јазырды. Лермонтов бәдбинлијинин өзү дә мүсбәт маһијјәтдә иди. Бу, фәаллыг, мүбаризә һисси, вәтәнә мәһәббәт ојадан бир әһвал-руһијјә иди. М. Горки бу барәдә јазырды: «...Лермонтовдакы бәдбинлик — тә'сиредичи һиссдир, бу бәдбинликдә мүасир чәмијјәтә гаршы бир нифрәт, онун инкары, мүбаризә һәвәси вә кәдәр, өз тәнһалығыны вә зәифлијини дәрк едәрәк үмидсизлијә

[1] *Н. Г. Чернышевский.* Полн. собр. соч., IV чилд, Москва, 1949, с. 65.

дүшмәк чох ачыг бир шәкилдә өзүнү көстәрир. Онун бәдбинлијинә бүтүнлүклә күбар чәмијјәтинә гаршы јөнәлмишдир»[1].

Бөјүк рус шаирини Сәһһәтә јахынлашдыран әсас идеја-естетик амилләрдән бири дә онун мәһз зүлмә нифрәт һиссилә үзвиә сурәтдә бирләшмиш вәтәндашлыг кәдәри иди.

Сәһһәт Лермонтовун «Мтсыри», «Һачы Абрек», «Чәркәсләр», «Ганлы» поемаларыны, «Мүбаһисә», «Үч хурма ағачы», «Вәтән», «Пејғәмбәр», «Терекин совгаты» адлы 9 ше'рини азәрбајчанчаја чевирмишдир. Бу мәшһур тәрчүмәләрилә шаир тәкчә Лермонтову Азәрбајчан охучусуна танытдырмаг мәгсәдини изләмирди, һәм дә о бу јол илә мүасирләринә Лермонтов идејалары, һуманизми илә тә'сир көстәрмәјә чалышыр, онларда мүбариз фикир вә һиссләр ојатмаға чалышырды. Рус әдәбијјатынын ән көзәл, өлмәз әсәрләриндән олан «Мтсыри» поемасыны тәрчүмә едәркән Сәһһәт һеч шүбһәсиз, бу әсәрдәки азадлыг мејлини, е'тиразлары өз охучусуна чатдырмаг истәмишдир. Истибдада, әсарәтә үсјан руһунда јазылан поемада азадлыг ән јүксәк бәшәри бир арзу кими тәрәннүм олунур.

Лермонтовдан тәрчүмә үчүн 9 ше'р сечән Сәһһәт јәгин ки, онун бәдии ирсинин бөјүк бир һиссәсини охумушду. Азәрбајчан шаиринин бүтүн поетик јарадычылығы көстәрир ки, гүдрәтли рус романтикинин ирси илә о чох јахындан таныш имиш; бу ирс ону елә дәриндән һәјәчанландырмыш вә мәшғул етмиш, онун руһи аләмини о гәдәр тәлатүмә кәтирмиш, романтик дүшүнчәләрини о гәдәр гидаландырмыш, зөвгүндә, бәдии идракында елә дәрин изләр бурахмышдыр ки, һәр һансы орижинал әсәрини јараданда ондан ајрыла билмәмиш, бу аләмин үмуми тәәссүраты илә јашамышдыр. Ән әһәмијјәтлиси одур ки, белә бир јарадычы тә'сирә мә'руз галан Сәһһәт өз тәкрар олунмаз шаир симасыны горујуб сахламыш, әдәбијјатда өз шаирлик имзасыны тәсдиг етдирмиш, шәхси поетик кәшфләрини даһа да тәкмилләшдирмишдир.

Лермонтов руһән, һәјатын психоложи дәрки манерасы илә Сәһһәтә јахын иди. Она көрә дә шаир Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Сабир кими Лермонтов илә дә елә бил бүтүн јарадычылығы боју јашамышдыр. Лермонтов онун шаир һәјәчанларынын санки бүтүн мәгамларында — һәм никбин чағларында, һәм мә'јус вәзијјәтләриндә, һәм дүнјаја нифрәт јағдыранда, һәм кәләчәјә үмидләр бәсләјәндә һәмишә Сәһһәтлә јанашы олмушдур.

Бу тиположи јахынлығы мүшаһидә етмәк үчүн рус романтикинин поетик аләминә, ајры-ајры әсәрләринә нәзәр јетирмәк кифајәтдир: «Пејғәмбәр», «Монолог», «Журналист», «Охучу вә Јазычы», «Тәнһалыг», «Гәлбин мә'јус анлары» вә б. Бу әсәрләрдә Лермонтов әсасән бир мәсәләни — бөјүк идеаллар саһиби олан

[1] *М. Горький.* Избранные литературно-критические статьи, Москва, 1941, с. 68.

сәнәткарла мөвчуд чәмијјәт арасындакы тәзады вә бу тәзадын јаратдығы ағыр, һәјәчанлы һаллары тәсвир едир. «Пејғәмбәр» мәнзумәсиндә инсанлары әдаләтли вә инсафлы олмаға, һагг сөзә гулаг асмаға чағыран шаир чәмијјәтдә истеһза илә гаршыланыр, «чамаат» ону алгышламаг әвәзинә «дәли, мискин, ахмаг» адландырыб тәһгир едир.

Лермонтов дәрин бир еһтирасла көстәрирди ки, сәнәткар «халгын һәм тәнтәнәли, һәм дә ағыр күнләринин тәрчүманы» олмалыдыр. О, тә'гибләрдән горхмамалы, бөјүк һәгигәтләри ашкара чыхармаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәмәлидир. Лакин мөвчуд ичтимаи шәраитдә јашајан сәнәткар чәмијјәтдәки һагсызлыглары ачыб демәк истәјирсә дә, «буна чүр'әт етмир», чүнки «гәдир билмәјән чамаат она нифрәт бәсләјир» («Журналист, Охучу вә Јазычы»). Одур ки, мүасир чәмијјәтдә һәгиги халг сәнәткарлары өз үрәк сөзләрини демәдән, «һүнәр вә бачарығыны көстәрмәдән һәјат пијаләсиндән ағулар ичир», «тез ачылыб, тез солурлар» («Монолог»). Бу чәмијјәтдә тәнһалыг һисс едән шаир әлини сыхмаг үчүн бир дост әли белә тапмыр: «һаны бир дост әли ки, сыхсын јазыг әлләрим» — дејә шикајәтләр едир («Гәлбин мә'јус анлары», «Тәнһалыг»).

Лермонтовун дахили бөһранларыны ифадә едән бу сәтрләр, бу әһвал-руһијјә заманәјә гаршы кәскин е'тираз характери дашыјырды.

Ејни мотив вә мәсәләләр, әһвал-руһијјә вә дахили бөһранлар Сәһһәт поезијасы үчүн дә доғмадыр. Азәрбајчан вә рус романтикләринин лирик гәһрәманлары һәјәчанлары, көрүшләри е'тибары илә дә сәсләширләр. Сәһһәтин лирик-романтик гәһрәманы да мүасирләринин шүуруна милли зәминдән, намус вә гејрәтини итирмиш, вәтән мәһәббәтиндән мәһрум адамлардан шикајәт јолу илә тә'сир көстәрмәјә чалышыр. Онун гүссәси, кәдәри һәјатдан әл үзмәк мәзмунунда олмајыб, фәал, тә'сиредичи, ојадычы бир сәчијјә дашыјыр. Лермонтовун «Шаир», «Пејғәмбәр» ше'рләрилә «Тәрчүмеји-һалым вә ја һүлүлү» ше'ри арасындакы идеја-естетик әлагәни биз кечән фәсилләрдә нәзәрдән кечирмишик.

Бурада мөвчуд ичтимаи һәјатын чәтинликләрилә үз-үзә кәлән, истәдијини дејиб-јаза билмәјән, фикир азадлығындан мәһрум шаирин кечирдији дахили бөһранлары вә һәјәчанлары илә јанашы мәсләк вә эгидә јолунда дөнмәзлик, мүбаризәдә ардычыллыг, горхмазлыг әһвал-руһијјәси дә ифадә олунмушдур. Доғрудан да, бу ше'р бир нөв шаирин өзүнүн мүхтәсәр бир тәрчүмеји-һалыдыр. Бүтүн чәтинликләрә, манеәләрә бахмајараг, о, өзүнү мәғлуб вә ачиз һесаб етмир, һеч бир һәдә вә әзијјәтдән горхмадығыны билдирир.

Үмумијјәтлә, сәнәткарла чәмијјәт арасындакы тәзад вә бу кәркин, чыхылмаз вәзијјәтдә сәнәт саһибинин мөвгеји Лермонтов поезијасында олдуғу кими, Сәһһәт јарадычылығында да чох мүһүм јер тутур. Бу мөвзуда јазылмыш «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли», «Шаир», «Тәрчүмеји-һалым вә ја һүлүлү», «Бәјани-

һал», «Шикајәт» ше'рләриндә романтик гәһрәман Шаир симасында көрсәнир, о нифрәт етдији буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинә гаршы чыхмаг, «вүчудуну әзән ән дәһшәтли һәгигәтләри» сөјләмәклә «гәфләт јухусунда олан» охучуларыны ојатмаг истәјир; дөнә-дөнә ше'рин, шаирин идеаллары, ичтиман маһијјәти барәдә сөһбәт ачыр, ичтимаи мүбаризәдә бәдии сөзүн кәсәрли тәблиғат силаһы олдуғуну көстәрир. Лакин мөвчуд чәмијјәт сәнәткарларын әл-голуну бағламыш, фәалијјәтләрини мәһдудлашдырмышдыр. О һагг сөз демәкдән мәһрумдур, онунла хидмәт етдији охучу арасында сүн'и бир сәдд јарадылмышдыр. Халг ону нәинки баша дүшмүр, һәтта тәпгир вә рәдд едир, дәли, һүлүлү адландырыр, рус романтикинин «Пејғәмбәр»индә олдуғу кими.

Лермонтов ән'әнәләри чох мүхтәлиф шәкилдә А. Сәһһәт тәрәфиндән әдәби тәчрүбәјә тәтбиг олунурду. Мәсәлән, азәрбајчанлы шаир дөврүнүн мүһүм проблемләринә, конкрет һадисәләрә мүрачиәт едәндә, мүчәррәдликдән узаглашанда онун орижинал јарадычы симасы даһа ајдын көрүнүр, бурада онун Лермонтов илә дахили јарадычылыг мүбаһисәси дә, она е'тиразы да, онунла фәргләнән чәһәтләри дә мејдана чыхыр.

Лермонтов романтик гәһрәманынын шәхси талејинә биканә мүнасибәт бәсләмәси, лагејдлији шаирин шәхси тәбиәтиндән кәлир, о тәнһадыр, чәмијјәтдә һеч кәслә јахынлаша, үнсијјәт бағлаја, она өз дәрдини, гүссәсини ача вә бунун сәбәбләрини изаһ едә билмир, мөвчуд вәзијјәтә е'тиразыны, нифрәтини бу јолла билдирир. Сәһһәтин романтик гәһрәманынын фачиәси нисбәтән фәрглидир — о мүасир адамдыр, чәмијјәтдә баш верән һадисәләри мүшаһидә едир, нечә олмағы да тәсәввүрүнә кәтирә билир, романтик хәјалын реал аләмлә сых әлагәси онда белә тәсәввүрүн јаранмасыны шәртләндирир. Одур ки, бә'зән о чәмијјәтин манеәләри гаршысындан керијә чәкилмир, бүтүн бунлара мүбаризә јолу илә, гүввәт илә наил олмаға чағырыр. Бурада артыг ики романтик гәһрәманын дүнја көрүшүндәки, руһундакы психолокијасындакы заманы тәмсил едән фәрг дәрһал нәзәрә чарпыр.

Сәһһәтин Лермонтовдан тәрчүмәләрилә өз орижинал јарадычылығы арасында да үмуми, мүштәрәк, тиположи сәчијјәдашыјан охшарлыглар чохдур. Һәр ики шаирин романтик гәһрәманларынын азадлыг идеаллары бу чәһәтдән хүсуси мараг ојадыр. Азадлыг идејасы — Сәһһәт ше'ринин баш мөвзуларындандыр, о һәр нәдән јазыр-јазсын, долајысы илә ону һәмин проблемлә әлагәләндирир. Шаирин Лермонтовун мәшһур «Мтсыри»синә мүрачиәти, ону јүксәк сәнәткарлыгла тәрчүмә етмәси дә белә идеја доғмалығы илә әлагәдардыр. Сәһһәтин Шамахы реалнисиндәки шакирдләриндән ријазијјатчы алим Мәммәдәмин Әфәнди мүәллиминин «Мтсыри» поемасына вурғунлуғу барәдә белә јазыр: «Хатырымдадыр, Лермонтовун «Мтсыри» поемасындан парчалары о елә һәрарәтлә охујарды ки, онун аһәнки инди дә гулагларымдадыр. Биз шакирдләр чохумуз бу поемадан бөјүк парчалары әзбәрдән билирдик. Бу күн мәним 82 јашым олдуғу һалда[1] «Мтсыри»дән тәрчүмә олунмуш парчалары әзбәр билирәм. Бу тәрчүмә, чәсарәтлә дејә биләрәм ки, Лермонтов сәвијјәсиндә олан бир тәрчүмәдир».

Сәһһәтин елә әсәрләри дә вардыр ки, бунларда Лермонтов ше'ринин вәтәндашлыг пафосунун әламәтләри һисс олунур. Бу чәһәтдән һәр ики шаирин ејни адлы «Вәтән» ше'рләри сәчијјәвидир вә ики шаирин вәтән мәһәббәтинин идеја чаларларыны ајдынлашдырмаға, һәм үмуми, һәм фәрди сәнәткарлыг кејфијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

Сәһһәтлә Лермонтовун јарадычылыг көрүшү һәм әдәби тә'сир, һәм тиположи тәһлил планында бир сәнәткарын дикәриндән өз руһуна, мәгсәдинә, идеалларына, сәнәткарлыг тәләбләринә ујғун олараг өјрәнмәсинин, тә'сирләнмәсинин кениш понарамыны әкс етдирән көзәл әдәби нүмунә вә фактдыр.

А. Сәһһәт бир шаир-вәтәндаш кими ону дүшүндүрән проблемләри сәнәт дилинә, һәм дә мүхтәлиф жанрларда ифадә етмәк үчүн игтибас вә нәзирәләрдән истифадә едирди. А. Н. Островскинин «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасындан, А. П. Чеховун «Чәрраһлыг» новелласындан ејни адла игтибаслары буна мисал ола биләр. Һәр ики әсәриндә шаир сәрбәст һәрәкәт етмиш, орижиналдакы адлары дәјишдирмиш, һадисәләри Азәрбајчан мүһитинә көчүрмүш, милли зәминә аид мәсәләләр гојмушдур. «Јохсуллуг ејиб дејил» комедијасынын исә һәтта сүжет хәтти дә дәјишдирилмиш, әсәрә Азәрбајчанын ичтимаи һәјаты илә бағлы јени мәсәләләр дахил едилмишдир.

Беләликлә, мешшанлыг, пула, варланмаға олан еһтирас вә бунун төрәтдији мәнфи нәтичәләр, тачир психолокијасынын ифшасы, тибби мүаличә үсулунун о заманкы Азәрбајчанда керилији кими мәсәләләри әкс етдирмәк истәјән Азәрбајчан шаиринә рус јазычылары һәгиги јарадычылыг көмәји көстәрмишдир.

Сәһһәт вахташыры сатира вә јумора да мүрачиәт етмишдир. Чәмијјәтдәки нөгсан вә ичтимаи хәстәликләри күлүш јолу илә тәнгид етмәк Сәһһәт ше'ри үчүн сәчијјәви олмаса да, о бә'зән әдәбијјатын бу жанрындан истифадә етмәјә хүсуси сә'ј көстәрирди. Чернышевски јазырды ки: «һәр бир јуморда һәм күлүш, һәм дә кәдәр вардыр»[2] Сатираја мәхсус олан бу кизли, дахили кәдәр өз фикир вә дујғуларыны, е'тираз вә наразылыгларыны бә'зән шикајәт тәрзиндә ифадә едән Сәһһәтә дә гисмән јахын вә лазым иди. Бир чох реалист әсәрләр мүәллифи олан шаир, реалист әдәбијјатын ајрылмаз бир һиссәси, онун чанлы, фәал вә тә'сиредичи саһәси олан сатираја әлбәттә, тамамилә биканә бир мүнасибәт бәсләјә билмәзди. Сәһһәтин сатираја мејл көстәрмәсиндә әсасы Г. Закир, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширванилә башла-

[1] Хатирә 1974-чү илдә Низами адына Әдәбијјат Институтунун А. Сәһһәтин анадан олмасынын 100 иллијинә һәср олунмуш елми сессијада сөјләнмишдир.
[2] *Н. Г. Чернышевский.* Полн. собр. соч., II чилд, Москва, 1949, с. 190.

ныб Сабирлә ән јүксәк нөгтәсинә чатан милли сатира ән'-әнәләри бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бу јарадычылыг просесиндә башга халгларын сатирикләрилә јанашы рус әдәби тәчрүбәсини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз. Сәhһәт рус сатирик әдәбијјатыны һәм мүнтәзәм мүталиә едир, һәм дә Крылов, Гогол, Салтыков-Шедрин, Чехов кими нүмајәндәләринин әсәрләрини ана дилинә чевирирди. Бу мүталиә вә тәрчүмә просеси шаирин сатирик тәсвир пријомларына јијәләнмәсинә, сатира вә јуморун әдәбијјатдакы ичтимаи, әдәби мөвгејини даһа дәриндән дәрк етмәсинә чидди көмәк көстәрирди. Бу просесдә мәшһур рус тәмсилчиси Крыловун хидмәти дә көзә чарпачаг дәрәчәдәдир.

Сәhһәт Крылов сәнәтинә, онун милли хүсусијјәтләринә, рус һәјаты илә бағлылығына јахшы бәләд иди. О билирди ки, Крыловун тәмсилләри реализм вә хәлгилијин көзәл нүмунәләридир, бунлар рус халгынын руһуну, онун дилиндәки сатира вә јумор хүсусијјәтләрини, инчәликләрини мәһарәтлә экс етдирән әсәрләрдир. Анчаг Азәрбајчан шаири бу классик сәнәт хәзинәсиндә өз заманы, дөврү илә сәсләшән мәгамлара да тез-тез тәсадүф едирди. Шәрг тәмсил јарадычылығы илә бағлы олан бу сатиралар Сәhһәтә үрәјини бошалтмаг, бирбаша дејә билмәдикләрини сөјләмәк үчүн әлверишли јарадычылыг шәраити јарадырды. Одур ки, бир тәрәфдән рус классикинин тәмсилләрини бөјүк мәһарәтлә тәрчүмә едиб нәшр етдирир, дәрсликләрә салыр, дикәр тәрәфдән өзү орижинал тәмсилләр јазырды. Ејни шаирин јарадычылығынын мүхтәлиф ики саһәси арасында һәм идеја, һәм сәнәткарлыг јахынлығыны дәрһал мүшаһидә етмәк олур. Сәhһәтин тәмсилләринин мәзмуну, форма хүсусијјәтләри кими адлары да Крыловун тәмсилләринә чох охшајыр, һәтта ичәрисиндә тәкрар оланлары да вардыр: «Ајы вә шир», «Гарышга вә милчәк», «Ајы вә гурд», «Түлкү вә мејмун», «Күн вә күләк», «Улаг вә аслан» вә б. Крылов сәнәткарлығы Сәhһәтин Азәрбајчан әдәбијјатында тәмсил жанрынын ән көзәл јарадычыларындан бири сәвијјәсинә јүксәлмәсиндә, онун романтик ше'ринин реалистик хүсусијјәтлә зәнкинләшмәсиндә сәмәрәли сәнәт мәнбәләриндән олмушдур.

Азәрбајчан поезијасында пејзаж лирикасынын ән көзәл нүмунәләрини јарадан мүәллифләрдән бири Сәhһәтдир. «Јај сәһәри», «Јај», «Јаз», «Гыш», «Јај кечәси», «Әкинчи нәғмәси» кими Азәрбајчан тәбиәтини мәһарәтлә, зөвг вә һәрарәтлә тәрәннүм едән ше'рләр белә нүмунәләрдәндир. XX әср Азәрбајчан ше'ринә јени руһ, рәнкарәнклик кәтирмиш бу ше'рләрдә тәбиәтин објектив, реалист чаларларла зәнкин романтик тәсвири верилмишдир. Шаирин рус әдәбијјатындан тәрчүмә етдији бир чох пејзажлары көстәрир ки, о, бу саһәдә дә ајры-ајры рус шаирләриндән фајдаланмышдыр. Сәhһәт пејзаж тәсвир едән әсәрләриндә милли ән'әнәләрлә рус әдәбијјаты ән'әнәләрини бирләшдирирди. Шаир Пушкин, Колтсов, Никитин, Козлов, Гофман, Греков, Шкулјов, Нечајев, Белоусов кими ондан артыг рус шаиринин пејзаж тәрәннүм едән ше'рини азәрбајчанчаја чевирмиш, өзү дә бу просесдә пејзаж јаратмаг јолларыны өјрәнмиш, тәчрүбәсини зәнкинләшдирмишдир. Тәдгигат көстәрир ки, бу саһәдә Сәhһәт, ән чох рус әдәбијјатында маһир пејзаж мүәллифләри кими танынмыш Колтсов вә Никитинә мејл көстәрмишдир.

А. В. Колтсов вә И. С. Никитин рус әдәбијјатында реал тәбиәт тәсвирләри јарадан, рус халгынын руһуну рус тәбиәтилә бағламағы бачаран шаирләрдән сајылырлар. Һәр ики шаир тәбиәт мөвзусуну күзәраны тәбиәтлә сых бағлы олан кәндли сурәтләрилә әлагәдар шәкилдә тәрәннүм едир. Онларын тәбиәт тәсвирләриндә о заманкы рус кәндлисинин вәзијјәти вә һәјаты усталыгла ачылыб көстәрилир. Белински бу чәһәтдән Колтсовун поезијасыны гијмәтләндирәрәк јазырды: «Колтсов јаратдығы поезија үчүн дүнјаја кәлмишди. О, сөзүн кениш мә'насында халгын оғлу иди... О, рус тәбиәтини, бир рүшејм, бир һәјат әламәти кими рус кәндлисинин тәбиәтиндә јашајан бүтүн јахшы вә көзәл чәһәтләри руһилә, үрәјилә, ганилә севирди...

...О башгасынын тарласына өз тәрилә суварылмыш зәмисини севән кәндлинин мәһәббәтилә бахырды. О, кәндли дејилди, лакин мәһсул јығымы онун үчүн ишыглы бир бајрам иди: Онун «Әкинчи маһнысы»ны вә «Мәһсул»уну охујун»[1].

Никитин исә «Чүтчү» кими ше'рләриндә кәндли зәһмәтинин ағырлығыны, онун ач-јалавач бир һәјат кечирдијини көстәрдији үчүн мүртәче әдәбијјатчыларын тәнгид вә һүчумларына мә'руз галмышды. Онлардан бири һәтта шаири «Чүтчү» ше'риндә коммунизм идејаларыны јајмагда тәгсирләндирир вә ону сијаси мәсәләләрә тохунмамаға чағырырды.

Сәhһәтин халг һәјатына јахынлығы, хүсусән кәндли синфинә рәғбәт вә мәһәббәти онун тәбиәт мөвзусуна һәср олунмуш әсәрләриндә даһа габарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Онда објектив тәбиәт тәсвирләри әсасән кәндли вә әкинчи зәһмәтилә биркә тәсвир олунур. Шаирин демократик көрүшләрини, халга инамыны, истисмар олунан әкинчиләрә гајғысыны көстәрән бу ше'рләр, ејни заманда, онун рус әдәбијјатынын габагчыл идејаларындан, сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән өјрәндијинә дә јахшы сүбутдур. Мәсәлән, Белинскинин Колтсов јарадычылығында јүксәк гијмәтләндирдији «Мәһсул» ше'рилә[2] Сәhһәтин «Јај сәһәри» ше'рини мүгајисә едәк. Колтсов өз ше'рини сәһәрин тәсвирилә башлајыр:

Јенә од тутду, дан јери јанды,
Шө'ләләнди үфүг, аловланды.
Чәкилир, јүксәлир, думан учалыр,
Јер үзүндән јаваш-јаваш азалыр...
Күн чыхыб јер үзү ишыгланды,
Ағ думан дағлар үстә топланды.

[1] *Белинский.* Собр. соч. в трех томах, III чилд, Москва, 1948, с. 136—137.
[2] Сәhһәт Колтсовун бу ше'рини «Тахыл бичини» ады илә тәрчүмә етмишдир.

Көрүнүр көј үзүндә гөвси-гүзеһ,
Чүтчүләрдә, әкинчиләрдә фәрәһ...
О саат бә'зиси котан гошду,
Бә'зиси чүт гошуб јола дүшдү...
Көтүрүб кәндлиләр һәрә бир чин,
Башланыбдыр тахыллар ичрә бичин.

Сәһһәтин јај сәһәринин тәсвирилә башланыб кәндлиләрин сәһраја, бағлара ишләмәјә кетмәси сәһнәсилә битән мәшһур «Јај сәһәри» ше'ри дә руһу, идејасы илә «Мәһсул» ше'ринә чох јахындыр.

Сәһһәтин мисал кәтирдијимиз «Јај сәһәри» ше'рилә Никитиндән тәрчүмә етдији ејни адлы ше'р арасында да идеја вә шәкил јахынлығы вардыр. Бу маһир тәбиәт тәрәннүмчүсү дә өз ше'рини сәһәрин тәсвирилә башлајыр, чох чәкмир ки, онун да нәзәрини «мал-гарасыны јатагдан чыхардан», «котан гошуб чөлә кедән», «әлиндә дәрјаз от бичән» әкинчиләр чәлб едир.

Сәһһәт јохсул кәндлиләрин әмәјинә чәмијјәтин игтисади әсасыны тәшкил едән амилләрдән бири кими бахырды. Лакин бу синфин чәмијјәтдә чох мүһүм мөвге тутмасына бахмајараг, онун ачыначаглы, јохсул, дөзүлмәз бир һәјат кечирмәси шаирдә чох чидди е'тираза сәбәб олурду. «Әкинчи нәғмәси» ше'риндә Сәһһәт зәһмәткеш кәндлинин әмәјини тәрәннүм едәрәк дејирди ки, мадди не'мәтләр истеһсалында, хүсусән кәнд тәсәррүфатында әкинчинин бөјүк зәһмәти вардыр:

Әкинчи һәр кәсдән артыг чалышар,
Онун әмәјилә инсанлар јашар.

Белә бир нәтичәјә кәлдији үчүндүр ки, шаири јохсул кәндлинин вәзијјәти нараһат едир. О, «Јај сәһәри», «Јај кечәси» кими ше'рләриндә «нә чүтү, нә котаны, нә кәли» олан, өзү чамааты дојуздурдуғу, кејиндирдији һалда, ачындан өлмәмәк үчүн «ахшамачан хырманлары доланан», «күнүн алтында тәр төкәрәк чалышан» әкинчиләрин вәзијјәтинә ачыјыр, ишкәнчәли күзәраны арадан галдырмаг үчүн халга мүрачиәт едир, онлары көмәјә чағырыр. Бу ше'рләрдә шаирин јохсул кәндлијә мәһәббәтилә јанашы кәндли синфинин көзүнү ачмаг мејли дә күчлүдүр. Бу чәһәтдән Сәһһәтин, һаггында бәhс олунан ше'рләри Никитинин «Чүтчү» ше'рини хатырладыр. Габагчыл вә һуманист бир идеја ифадә едән һәмин ше'рдә Никитин рус кәндлисинин ағыр, ач вә јохсул вәзијјәтини әкс етдирир, ону бу вәзијјәтә салан ичтимаи гурулуша, мүлкәдарлыға нифрәтләр јағдырыр:

Уж когда же ты, кормилец наш,
Возьмешь верх над долей горькою?
Из земли ты роешь золото,
Сам-то сыт сухою коркою!

...Хлеб поспел — тебе кручинушка:
Убирать ты не управишься,
На корню-то он осыплется,
Без куска-то ты останешься.

Урожай — купцы спесивятся:
Год плохой — в семье все мучатся —
Все твой двор не поправляется,
Детки грамоте не учатся[1].

Мәһз белә ше'рләринә көрә, һәтта бир дәфә чар сензурасы Никитинин ше'рләр китабынын чап олунмасына ичазә вермәмишди.

Сәһһәтдә тәбиәтә сонсуз бир мәһәббәт варды, вахтыны күнләрлә Шамахынын, әфсанәви Ширванын әсрарәнкиз тәбиәтинин гојнунда кечирән, һәр чичәкдән бир зөвг алан, шакирдләрини тез-тез тәбиәт кәзинтисинә чыхаран вә онлара шаиранә «тәбиәт дәрси» верән Сәһһәт тәбиәти тәрәннүмдә дә мисилсиз иди.

Шаир пејзажларында тәбиәтлә јанашы она бағлы инсанын да көзәллијини, учалығыны, мүгәддәслијини тәрәннүм едирди. Кәндли вә кәндли зәһмәтини, онун фикир вә һиссләрини тәсвир белә идеја-естетик консепсија илә әлагәдар иди. Доғрудур, биз шаирин тәбиәт лөвһәләриндә кәндли әмәјинин ағырлығыны, мәһрумијјәтләрини, ағры вә ачыларыны да көрүрүк, анчаг шаир бир гајда олараг тәбиәти никбин әһвал-руһијјә илә тәрәннүм едир. Бурада инсан зәһмәти зөвг верир, тәбиәт вә инсан, тәбиәт вә зәһмәт — бир-биринә говушмуш, ајрылмаз образлардыр. Беләликлә, Сәһһәт поезијасында тәбиәт вә зәһмәтин идиллијасы јарадылыр, ағыр, дөзүлмәз, тәр төкән, бел бүкән әмәјин, өзү белә, хош нијјәтлә чанландырылыр, шаири даһа чох бу әмәјин нәтичәси — халг һәјатына кәтирәчәји фајда марагландырыр.

Сәһһәт поезијасында објектив романтик истигамәт үстүнлүк тәшкил едир вә бу үслуби хүсусијјәт онун пејзажлары үчүн даһа сәчијјәвидир, елә бу хүсусијјәтләри илә дә о Колтсов вә Никитинә чох јахындыр. Сәһһәти дә һәмин шаирләр кими тәбиәтин ән чох сәһәри вә ахшамы, күнәшин доғушу вә батмасы, фәсилләр — онларын һәрәсинин өз көзәллији, фүсункарлығы вә өз мәзмуну чәлб едир. Субјектив романтикләрдә олдуғу кими шаир тәбиәти өз «мән»индә әритмир, әксинә, реаллыға, тәбиәтин «һәјати көкләри»нә даһа күчлү мејл көстәрир, реалист типикләшдирмә вә психолокизм үнсүрләринә, халг һәјатыны көстәрән фолклор нүмунәләринә мүрачиәт, тәбиәтин көзәллијинин, аһәнкдарлығынын објектив тәсвири онун пејзажларына реалист бир чалар вә аһәнк верир.

А. Сәһһәтин әдәби әлагәләри, еләчә дә рус әдәбијјатындан нечә вә нә шәкилдә өјрәнмәси, тә'сирләнмәси кениш вә ајрыча бир тәдгигатын мөвзусудур. Шаирин јарадычылыг тәкамүлү ајдын көстәрир ки, о, башга халгларын әдәбијјатларыны өјрәндикчә, онлара даһа дәриндән нүфуз етдикчә шаир өзү дә бир сәнәткар кими јүксәлмиш, камилләшмишдир. Бу өјрәнмә просе-

[1] *Никитин*. Избранные произведения, М.—Л., 1948, с. 34.

синдә, шүбһәсиз, онун тәрчүмәчилик фәалијјәтинин мүстәсна ролу олмушдур.[1].

«ЈАЗМАГ, БИР ФИКРӘ МӨҺТАЧ ИСӘ, ТӘРЧҮМӘ ЕТМӘК ИКИ ФИКРӘ МӨҺТАЧДЫР...»

Аббас Сәһһәт бәдии тәрчүмәләрдән ибарәт «Мәғриб күнәшләри» адлы икичилдлик әсәринә јаздығы мүгәддимәни түрк шаири Сәидбәјдән кәтирдији јухарыдакы епиграфла башламышды[2]. Бунунла о, диггәти һәр шејдән әввәл тәрчүмәнин мүрәккәблијинә, чәтинлијинә јөнәлтмәк истәмишди. Шаир демәк истәјирди ки, тәрчүмә јарадычылығы сәнәткардан ики мүхтәлиф сәчијјәли истедад тәләб едир: о һәм тәрчүмә үчүн сечдији әсәрин өзүнә нүфуз етмәли, ону дујмалы, онунла јашамалыдыр, һәмин бу јарадычылыг психолокијасына јүксәлмәлидир, һәм дә бир сәнәткар кими ону өз ана дилинә, халгынын милли зөвгүнә ујғун шәкилдә елә ифадә етмәлидир ки, о идеја-бәдии чәһәтдән оријиналдан сечилмәсин, охучу ондан оријиналдан алынан зөвгү алсын.

Сәһһәт бәдии тәрчүмәјә белә, чидди јарадычылыг иши кими бахыр, она бөјүк мәс'улијјәтлә јанашырды. Тәсадүфи дејил ки, бүтүн мүасирләри ону һәмишә шаир-мүтәрчим кими гијмәтләндирмиш, әдәби фәалијјәтинин һәр ики саһәсини бир-бириндән фәргләндирмәмишләр. Шаирин тәрчүмәләрини диггәтлә изләјән Фәрһад Ағазадә 1919-чу илдә јазырды: «...Бу тәрчүмәләр әсилләрилә о гәдәр јахын, о гәдәр мүтабигдир ки, һәр ики дилә вугуфу олан зәват «онларын русчалары илә бәрабәр түркчәләрини дә рус шүәрасы јазмышдыр» — дејә иддиа вә һөкм вермиш олурлар. Һәгигәтән индијә гәдәр түрк шүәрасы арасында Мирзә Аббасын[3] тәрчүмәси кими дүзкүн бир тәрчүмәјә раст кәлмәдик. Одур ки, мәрһума «Түркләрин Лермонтову» ләгәби верилирсә, бәһәг сәзадыр».

Бәдии тәрчүмә илә мәшғул олмаг јалныз һәвәсдән, марагдан ирәли кәлмирди. Бу, шүурлу, мүәјјән мәгсәдә доғру јөнәлдилмиш гызғын, арасыкәсилмәз бир јарадычылыг иди. Сәһһәт бу саһәдәки фәалијјәтилә мәдәнијјәт тарихимиздә пешәкар тәрчүмәчилијин әсасыны гојмушду: Һәлә сағлығында «икинчи Жуковски» адыны газанан шаир, тәрчүмәләринин истәр кәмијјәти, истәрсә кејфијјәтилә елә бир сәвијјәјә јүксәлә билмишди ки, бу саһәдә онунла мүгајисә олуна биләчәк икинчи шәхсијјәти нишан вер-

[1] Азәрбајчан романтикләри илә, о чүмләдән Сәһһәтлә түрк ше'ринин әлагәләри дә хүсуси арашдырмаја мөһтач олан мөвзудур. Мә'лум сәбәбләр үзүндән бу монографија јазылдығы илләрдә һәмин мөвзуја тохунулмамышдыр.

[2] Сәидбәјә мәхсус бу фикри рус әдәбијјатшүнасы А. М. Лејтес «Бәдии тәрчүмәнин сәнәткарлығы» мәгаләсиндә тәһриф олунмуш шәкилдә А. Сәһһәтин ады илә нәшр етмишдир. «Литературнаја газета», 21 сентјабр, 1961.

[3] Аббасгулунун олмалыдыр.

мәк чәтиндир. Ики китабдан ибарәт олан «Мәғриб күнәшләри» (Бакы, 1912) бәдии фикир тарихимиздә анчаг тәрчүмәләрә һәср олунмуш илк нүмунә, илк мәчмуәдир. Һәлә шаирин сағлығында дәрсликләрдә, мәтбуатда тез-тез ара вермәдән чап олунмуш тәрчүмәләри дә нәзәрә алсаг, онун бир мүтәрчим кими о заманкы әдәби просесә нечә күчлү тә'сир көстәрдијини тәсәввүр едә биләрик.

Демократик вә тәрәггипәрвәр зијалыларын мәтанәтли мүбаризәси сајәсиндә 1905-чи илдән сонракы үмуми чанланма заманы башга халгларын мәдәни ирсилә даһа артыг таныш олмаг еһтијачы әмәлә кәлмишди. Бунунла әлагәдар олараг бәдии әдәбијјат тәрчүмәсинә диггәт чох артмыш вә күчләнмишди.

Доғрудур, XIX вә XX әсрин бир чох јазычылары Азәрбајчанда бәдии тәрчүмәнин инкишафы ишиндә хејли иш көрмүшдүләр. А. Бакыханов, Һ. Гарадағи, Ә. Чаваншир, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, Ф. Көчәрли кими јазычылар XIX әсрдә рус әдәбијјатындан тәрчүмә ишинин әсасыны гојмушдулар.

Һәлә XIX әсрин 80-чи илләриндә вә даһа әввәлләр Азәрбајчанда поезија нүмунәләринин нәсрлә тәрчүмәсинә тәсадүф олунур ки, бу тәрчүмәләр, әлбәттә, анчаг бир тәчрүбә, бир мәшг, бәдии тәрчүмә ишиндә садәчә олараг илк мәрһәлә кими гијмәтләндирилмәлидир. «Вәтән дили» дәрслијиндә чап олунмуш «Гурд вә дурна», «Гурд вә гузу» кими тәмсилләри белә тәрчүмәләрә нүмунә көстәрмәк олар. Крыловун ејни адлы тәмсилләриндән нәсрлә тәрчүмә олунмуш бу парчалар оријиналын садәчә олараг мәзмунуну нағыл едир. Бу чүр тәрчүмәләр мәтнин мәзмунуну доғру-дүрүст ифадә едә билмәдији кими, онун поетик тә'сирини, бәдии форма хүсусијјәтләрини дә горуја билмирди.

XIX әсрин сонларына доғру рус әдәбијјатындан тәрчүмә иши даһа да кенишләндији кими, тәрчүмәләрин бәдии кејфијјәти дә кетдикчә јахшылашмаға башлајыр. Мәсәлән, Һ. Гарадағинин тәрчүмәләринә нисбәтән Пушкинин «Торчу вә балыг» («Сказка о рыбаке и рыбке») поемасынын Ф. Көчәрли тәрәфиндән едилмиш тәрчүмәси сәнәткарлыг е'тибарилә даһа јүксәк сәвијјәдә дурурду. 1892-чи илдә Ирәванда ајрыча китабча шәклиндә чап олунмуш бу тәрчүмәнин дили садә, сүжети исә оријинала хејли јахын иди. Лакин бунунла бәрабәр Ф. Көчәрли оријиналын бә'зи бәдии хүсусијјәтләрини, ајры-ајры јерләрдә мә'нача дүрүстлүјүнү горуја билмәмиш, сәрбәст тәрчүмәјә мејл көстәрмишди. Бу мәзмунда нөгсан вә кәсирләр исә бөјүк шаирин сәнәткарлыгла јаратдығы әсәринин јүксәк бәдии сәвијјәдә Азәрбајчан охучусуна чатмасына мане олмушду.

Ф. Көчәрлидән сонра Пушкинин һәмин нағыл-поемасыны Рәшидбәј Әфәндијев тәрчүмә етмиш вә өз «Бәсирәтүл-әтфал» дәрслијинә салмышды (с. 87—99). Бу тәрчүмә оријинала јахынлығы, онун бә'зи бәдии хүсусијјәтләрини, колоритини сахламасы е'тибарилә даһа мүвәффәгијјәтли иди. Тәрчүмәчи оријиналын

садәчә мәзмунуну дејил, онун бәдии вә шәкли хүсусијјәтләрини дә мүһафизә етмәјә чалышмышды. Р. Әфәндијевин «Ушаг бағчасы» (1898) вә «Бәсирәтүл-әтфал» (1901) дәрсликләриндә чап етдирдији башга тәрҹүмәләри дә (Крыловун «Түлкү вә үзүм», «Ешшәк вә бүлбүл», «Мејмун вә чешмәк», «Ајы вә мејмун», «Гурд вә пишик» вә саирә тәмсилләри) бу ҹәһәтдән диггәти ҹәлб едир. Азәрбајҹанда поетик тәрҹүмәнин инкишафында мүһүм рол ојнајан бу тәрҹүмәләрин әһәмијјәтини азалтмамаг шәртилә демәк лазымдыр ки, бунларын бәдии тәрҹүмә принсипләрини горумаг, орижиналын идеја вә форма хүсусијјәтләрини сахламаг бахымындан зәифликләри дә аз дејилди.

Рус әдәбијјатынын идеја-бәдии әһәмијјәтини дујараг, онун тәрҹүмәсилә мәшғул олан, сәләфләринин јолу илә кедән Сәһһәт тәрҹүмәчилији јени инкишаф мәрһәләсинә галдырды. Тәрҹүмәјә бөјүк һәвәс көстәрәрәк буну о өзүнә бир пешә сечди, еһтираслы вә ардычыл әмәјин сајәсиндә Азәрбајҹанда професионал тәрҹүмәнин әсасыны гојду. Сәһһәт тәрҹүмәјә илһамла јанашырды. О, тәрҹүмә етдији мәтнә јарадычы бир мүнасибәт бәсләјир, орижиналын идејасыны дәриндән гаврамаға, үслубуна јијәләнмәјә чалышыр, јазычынын јарадычылыг сирләрини өјрәнир вә бунлары тәрҹүмәдә мүвәффәгијјәтлә әкс етдирмәк үчүн јени-јени формалар, јоллар ахтарыр вә тапырды. Бу саһәдә әлдә етдији бөјүк мүвәффәгијјәтләрин нәтиҹәси иди ки, һәлә сағлығында пешәкар тәрҹүмәчи кими мәшһурлашмыш вә тәгдир олунмушду. Шаирин өз сағлығында јазылмыш бир тәрҹүмеји-һалда дејилирди ки, «Сәһһәтин тәрҹүмәдә даһа артыг мәһарәт вә истеʼдады олдуғу үчүн рус әдибләриндән икинҹи Жуковски дејә биләрик. Белә ки, ҹаван шаиримизин «Мәғриб күнәшләри» нам әсәриндә мәшһур рус шуәрасындан Пушкин, Лермонтов, Никитин, Крылов вә бир чох башга шуәраларындан етдији тәрҹүмәләр әслилә мүвафиг олмагла бәрабәр шајани-тәгдирдир» (А. Шаиг. «Күлзар», 1912).

1905-чи ил рус ингилабындан сонра, башга халгларын әдәбијјаты илә Азәрбајҹан халгыны даһа кениш өлчүдә таныш етмәк зәрурәти мејдана чыхдығы заман габагчыл зијалылар бәдии тәрҹүмә ишинә, хүсусән рус әдәбијјатындан тәрҹүмә мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирирдиләр. Онлар бир тәрәфдән рус әдәбијјатындан тәрҹүмәләр едир, рус әдәбијјаты нүмунәләрини јајмаға чалышыр, дикәр тәрәфдән дә бәдии тәрҹүмәнин кејфијјәти уғрунда мүбаризә апарырдылар. Доғрудур, бу заман һәлә бәдии тәрҹүмәнин принсипләри нәзәри шәкилдә ишләнмәмишди. Лакин ајры-ајры јазычылар мөвҹуд тәрҹүмәләр һаггында јери дүшәндә фикир сөјләјирдиләр. Мәсәлән, Крыловдан («Гарға вә түлкү»), Фирдовсидән («Шаһнамә»дән бир парча), Хәјјамдан, Сәʼдидән бир сыра тәрҹүмәләр етмиш олан Сабир «Отелло» фаҹиәсинин тәрҹүмәсини бәјәнмәмишди. Тазијанәләриндән бириндә о, һәрфи, механики тәрҹүмәјә мејл көстәрән Һ. Вәзирову белә тәнгид етмишди:

Ојлә бир тәрҹүмә ки, руһи-Шекспир көрҹәк,
Ағлады руһи-Отеллојла бәрабәр өзүнә,
«Ах, мүтәрҹим» — дејә бир одлу түфүрҹәк атды,
Шүбһәсиз, дүшдү о да тәрҹүмәкарын көзүнә.

Азәрбајҹан јазычылары бәдии тәрҹүмәни үмумхалг иши һесаб етдикләри үчүн онун дилинин садәлијинә, хәлгилијинә хүсуси фикир верирдиләр. Орижиналы халга доғру-дүрүст чатдырмаг, ондан сәмәрәли истифадә едилмәсини асанлашдырмаг үчүн тәрҹүмә дилинин мүмкүн гәдәр садә олмасына чалышырдылар. Бәдии дилин садәләшмәси ишиндә чох бөјүк хидмәти олан Ҹ. Мәммәдгулузадә мәһз белә бир ҹәбһәдә дурурду. О, Крыловун «Јолчулар вә итләр» адлы тәмсилинин адыны әрәб сөзләрилә тәрҹүмә едән бир мүәллифи «Молла Нәсрәддин» журналында белә сатираја тутурду: «Ачдым Крыловун мәҹмуәсини вә варәгләјиб «Абирин вә килаб» адында бир тәмсил тапа билмәдим...

Мәним хәјалыма бир шеј дә кәлир: русча охујанлара мәʼлумдур ки, Крылов тәмсилләрини с а д ә р у с д и л и н д ә јазыб ки, рус милләти ј а х ш ы б а ш а д ү ш с ү н.

Әкәр Крылов билсәјди ки, түркләр (азәрбајҹанлылар—*К. Т.*) онун тәмсилләрини түрк дилинә тәрҹүмә едәндә јолчулара «абирин» вә итләрә «килаб» ады гојаҹаглар, јәгин ки, Крылов да тәмсилләрини фрәнк, ја немсә дилиндә јазарды» (1966, № 21).

Сәһһәт бәдии тәрҹүмәчилик фәалијјәтини тәрҹүмәјә бу гәдәр тәләбкарлыгла јанашылан бир дөврдә давам етдирмиш вә бир мүтәрҹим кими иҹтимаијјәтин үмуми рәғбәтини вә етимадыны газанмышды.

Әдәбијјат кими бәдии тәрҹүмә дә о заман Азәрбајҹандакы әдәби фикир дөјүшләрини, габагчыл вә мүһафизәкар гүввәләр арасында кедән идеја мүбаризәсини әкс етдирирди. Һаким буржуа-мүлкәдар идеолокијасына, руһанилијә хидмәт едән јазычылар «17 рәмәзан», «Инкилис ханымы», «Әзраи-гүрејш» кими дини мәзмунлу, маҹәраларла, шит порнографик сәһнәләрлә долу ири һәҹмли романлар, ислам динини идеализә вә тәблиғ едән сәһнә әсәрләри, новһә, синәзән, мәрсијә вә һәҹвләрдән ибарәт диванлары тәрҹүмә едирдиләр. Габагчыл әдәби-фикри мөвгедә дајанан јазычылар исә тәрҹүмә үчүн мүасир сәсләнән, идеја-бәдии ҹәһәтдән охуҹунун зөвгүнү охшајан әсәрләр сечирдиләр. Онларын тәрҹүмә етдикләри әсәрләрин әһатә даирәси, мүндәрәҹәси чох кениш вә зәнкин иди. Дүнја әдәбијјатынын, Русијада јашајан халгларын классикләри илә јанашы бу јазычылар рус әдәбијјатынын тәрҹүмәсинә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Тәсадүфи дејил ки, јени әсрин әввәлләриндә әдәбијјат аләминдә фәалијјәт көстәрән, аз-чох тәрҹүмә баҹарығына малик јазычылар, зијалылар рус әдәбијјатындан тәрҹүмә саһәсиндә өз баҹарыгларыны сынамышлар.

Бир тәрҹүмәчи кими Сәһһәт дә икинчиләрин јолу илә кедирди. О, Бакыхановла башланыб, М. Ф. Ахундов тәрәфиндән инкишаф етдирилән, сонралар Азәрбајҹан классикләринин бөјүк еһтирас-

ла горудуғу әдәби јолун — рус әдәбијјатыны тәблиғ вә тәшвиг јолунун һәгиги бир давамчысы кими мејдана чыхмышды. Бу чәһәтдән Сәһһәт М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбинин һәгиги варисләриндән бири иди.

Сәһһәт тәрчүмәјә милли әдәбијјатларын инкишафыны сүр'әтләндирән вә онлары бир-бирилә әлагәләндирән зәрури јарадычылыг васитәси кими бахырды. О билирди ки, тәрчүмә һәр һансы әсәрин бир дилдән башга бир дилә механики тәрчүмәси дејилдир; бу, мүрәккәб идеја-јарадычылыг просесидир. Бу просес мүәјјән мәгсәдлә бағлы олур. Тәрчүмә олунан әсәр һәмин халгын мәдәни сәвијјәсини, мә'нәви тәләбләрини, арзу вә истәкләрини, еләчә дә тәрчүмәчинин өз дүнјакөрүшүнү әкс етдирир. Одур ки, охучу үчүн «һеч бир сурәтдә мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсула кәтирмәјән» әдәбијјата гаршы мүбаризә ишиндә Сәһһәт тәрчүмәдән кениш истифадә етмәјә чағырырды. «Мәғриб күнәшләри»нин мүгәддимәсиндә шаир јазырды: «Авропалыларын өз әдәбијјаты о гәдәр васе олдуғу һалда, јенә әрәб вә фарсын мәшһур әдиб вә шаирләринин әсәрләрини өз дилләринә тәмамән тәрчүмә етмишләр. Белә олан сурәтдә биз нә үчүн авропалыларын асарыны өз лисанымыза тәрчүмә етмәјәк? Билмәдијимизи нә үчүн өјрәнмәјәк? Бу мәтләб мәни вадар етди ки, Гәрб[1] әдәбијјатындан бәгәдри-гүввә өз дилимизә тәрчүмә етмәклә әһалимизи онларын асарына ашина едим. Таин ки, о шүмуси-елмү үрфанын әнвари-әшү'әсилә бизим дә зүлмәтдә галан дујғуларымыз ишыгләнсын; харичи лисанларына ашина олмајан шаирләримиз онлара нәзирә јазмагла јени-јени, көзәл-көзәл әсәрләр мејдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбијјатымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги етсин».

Беләликлә, Сәһһәт үчүн бәдии тәрчүмә халгларын мәдәни ирсини бир-биринә јетирән, халглар арасында мәдәни әлагәни мөһкәмләндирән бир васитә иди. Шаир мүхтәлиф халгларын әдәбијјатындан етдији тәрчүмәләрилә бир тәрәфдән Азәрбајчан поезијасында һәлә XX әсрдә дә давам едән схоластик-формалист ше'р галыгларыны арадан галдырмаг ишинә көмәк едир, дикәр тәрәфдән, һәмин әсәрләрлә охучуларын фикри инкишафына, зөвгүнә, шүуруна тә'сир көстәрмәјә чалышырды.

Бә'зән әдәбијјатларын тә'сири вә әлагәләриндән сөһбәт кедәндә бәдии тәрчүмәнин бу просесдәки иштиракы лазымынча гијмәтләндирилмир. Бу исә әдәби тә'сирин мүһүм мәнбәләриндән бирини кифајәт гәдәр ајдынлашдырмаға мане олур. Һалбуки һәр һансы бәдии тәрчүмә әсәри өзү илә бәрабәр, әдәбијјата јени идејалар, јени бәдии үсул вә тәсвир васитәләри дә кәтирир. Бәдии тәрчүмәнин бу хүсусијјәти Сәһһәт үчүн ајдын иди. Шаир «харичи лисанларына ашина олмајан шаирләримиз онлара нәзирә јазмагла јени-јени, көзәл-көзәл әсәрләр мејдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбијјатымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги етсин» — дедикдә, әлбәттә, бәдии тәрчүмәнин мәһз бу мүсбәт тә'сир гүввәсини нәзәрдә тутурду.

[1] Бир чох тәрәггипәрвәр Азәрбајчан јазычылары кими Сәһһәт дә бурада «Гәрб» вә «Авропа» сөзләрини ејни заманда «рус» сөзү јериндә ишләтмишдир. Буну, Сәһһәтин әсасән рус әдәбијјаты нүмунәләриндән ибарәт олан ики чилдлик китабчаја «Мәғриб күнәшләри» (*Гәрб күнәшләри*) ады вермәсиндә дә көрмәк олар.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Сәһһәт тәрчүмә илә тәсадүфи мәшғул олмамыш, она бир вәтәнпәрвәрлик иши кими, чидди идеја јарадычылыг иши кими бахмышдыр.

А. Сәһһәт 1905-чи илдән башлајараг бүтүн әдәби јарадычылығы боју мүтәрчимлик етмиш, азәрбајчанлы охучуну рус, Авропа, Украјна, фарс вә күрчү әдәбијјатлары илә таныш етмәкдә мисилсиз хидмәт көстәрмишдир. Онун тәрчүмәләри әсасән «Мәғриб күнәшләри» адлы китабчада, «Түрк әлифбасы», «Икинчи ил», «Јени мәктәб», «Күлзар», «Әдәбијјат мәчмуәси» кими дәрсликләрдә, «Дәбистан», «Мәктәб» журналларында, мүхтәлиф гәзетләрдә чап олунмушдур.

Сәһһәт тәрчүмәчилик фәалијјәтиндә ән кениш јери рус әдәбијјатына вермишди. О ијирмидән артыг рус јазычысынын онларла әсәрини өз ана дилинә чевирмиш, бүтүн јарадычылығы боју бу сәнәт хәзинәсиндән өјрәнмиш, онун тәблиғинә хүсуси мә'нәви еһтијач дујмушдур. Тәкчә «Мәғриб күнәшләри»ндә вә мүхтәлиф мәнбәләрдә чап олунан 70-ә гәдәр тәрчүмә, игтибас вә тәбдилин 50-дән артығы рус әдәбијјатына аиддир. Нечә олмушдур ки, түрк, фарс вә франсыз дилләрини вә әдәбијјатларыны јахшы билән, илк тәһсилини Шамахыдакы моллаханада, али тәһсилини Иранда алан шаир тәрчүмәдә әсас диггәтини рус әдәбијјатына ајырмышдыр?

Бу, һеч шүбһәсиз, романтик шаирин өз мә'нәви-јарадычылыг тәләбләрилә, ону һәјәчанландыран, дүшүндүрән һәјат, сәнәт проблемләрилә әлагәдар бир мәсәлә иди. Бу шүурлу, идејалы просесдә шаири гејри-ихтијари чәкиб апаран бир јарадычылыг инстинкти дә вар иди.

Мараглыдыр ки, тәһсилини Иранын Мәшһәд шәһәриндә тамамлајан Сәһһәтин романтик мүасири А. Шаиг дә рус әдәбијјатына даими бир јарадычылыг һәвәси көстәрмиш, мүнтәзәм шәкилдә бу әдәбијјатын тәблиғи вә тәрчүмәсилә мәшғул олмуш, игтибас вә тәбдилләр етмиш, ондан бәдии јарадычылыг мәнбәји кими фајдаланмышдыр. Метод вә үслубча, бәдии мәһсулун мәзмуну вә шәкли хүсусијјәтләри, истифадә олунан жанрлары илә бир-биринә чох бәнзәјән һәр ики шаирин мүрачиәт етдији әдәби шәхсијјәтләр дә чох јахын, һәтта ејни олмушлар: Крылов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Никитин, Чехов, Горки вә б. Бу, бир факты тәсдиг етмәк үчүн әсас верир ки, XX әср Азәрбајчан маарифчи романтикләрини (Шаиг вә Сәһһәт голу) рус әдәбијјаты вә рус романтизми илә бағлајан идеја-естетик хүсусијјәтләр, көрүнүр, даһа гүввәтли олмушдур.

Демәк лазымдыр ки, бир мүддәт, даһа доғрусу, кениш әдәби фәалијјәтә башладығы илк илләрдә Сәһһәтин тәрчүмәчилији башга јол илә кетмишдир. Теһранда франсыз дилини мүкәммәл

өјрәнән шаир әсасән 1905—1907-чи илләрдә Франса әдәбијјатындан тәрчүмәләр етмишдир («Нәғмеји-ордибеһишти», «Бир вәрәгдир китаби-хилгәтдән» вә с.). Тарих е'тибарилә онун илк тәрчүмәси «Нәғмеји-ордибеһишти» (1905) ше'ри һесаб олунур[1].

Чүн көрдүм олуб алма ағачлары чичәкли,
Сордум, нијә олдуз әчәба бојлә бәзәкли? —

— бејтилә башланан бу ше'рдә баһар фәслинин тәсвири верилир. Өзүнүн бу дөврдәки јарадычылығына ујғун олараг шаир тәрчүмә үчүн дә тәбиәти тәсвир едән һисси ше'рләр сечирди. Илк тәрчүмәләриндә о, «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләсиндә гојдуғу тәләбләр чәрчивәсиндә һәрәкәт едирди. Бурада ичтимаи мәзмун зәиф олдуғу кими, дил, үслуб, ифадә тәрзи дә нисбәтән көһнәдир.

Франсыз дилиндән тәрчүмәләрин орижиналларыны мүәјјәнләшдирә билмәдијимиз үчүн онларын әсас мәтнә нә гәдәр јахынлығы һаггында да фикир јүрүтмәк мүмкүн олмады. Анчаг бу илк бәдии нүмунәләр көстәрир ки, тәрчүмәчилијә хүсуси мараг вә һәвәслә јанашан мүәллиф орижиналын әсири олмур, ону өз поетик «мән»и илә ујушдура билир.

Белински бәдии исте'дадын бир хүсусијјәтини дә башгаларынын әсәрләринин руһуна нүфуз етмәк вә онларын көзәллијини, руһуну, бәдиијјатыны дујмаг бачарығында көрүрдү. Бу бачарыг Сәһһәтин илк тәрчүмәләриндән өзүнү көстәрмәјә башламышды. Жан Рамодан едилән «Нәғмеји-ордибеһишти» адлы лирик ше'рин тәрчүмәсиндә чәтин анлашылан сөз вә ифадәләрин ишләнмәсинә бахмајараг, бир ахычылыг, ојнаглыг, дујғуларын сәрбәст ифадәси һисс олунур ки, бу да чаван тәрчүмәчинин бу јолда уғурлу аддымлар атачағыны габагчадан хәбәр верирди. Сонралар франсыз романтики Алфред де-Мүсседән (1810—1857) едилән «Мајыс кечәси» Сәһһәтин ән поетик тәрчүмәләриндән сајылыр.

Бунлардан башга Сәһһәт Гәрби Авропа шаирләриндән И. В. Көте (1749—1832) вә Морис Һартмандан да (1821—1872) тәрчүмәләр етмишдир.

Күрчү әдәбијјатындан исә Сәһһәт романтик шаир Николоз Бараташвилинин (1817—1845) мәшһур «Мерани», Акаки Серетелинин «Мән мүгәддәс тәсвирләрин өнүндә» вә «Ханәндә Гоги» ше'рләрини чевирмишдир.

1916-чы илдә Күрчүстанда Бараташвилинин анадан олмасынын 100 иллији гејд олундуғу заман (шаирин 1817-чи илдә доғулдуғу сон илләрдә исбат олунмушдур) Сәһһәт дә өз тәрчүмәсилә күрчү романтикинә һөрмәт вә мәһәббәтини билдирмишдир. О өзү ше'ри «күрчү шаиринин јубилеји мүнасибәтилә» тәрчүмә етдијини көстәрир. Ихтисарла тәрчүмә олунан бу ше'р «Н. Бараташвили нәшидәләриндән» гејдилә чап едилмишдир.

[1] Шаирин Иранда Лафонтендән етдији тәрчүмәләр әлдә јохдур.

Тәрчүмә үчүн «Мерани» (1842) ше'ринин сечилмәси тәсадүфи дејилди. Күрчү шаири бу фәлсәфи-лирик ше'риндә азадлыг севән гүввәләрин гара гүввәләр гаршысында мәтанәтини, инсан ирадәсинин әјилмәзлијини тәрәннүм етмишдир. Өлүм кабусу романтик гәһрәманы горхутмур, о инаныр ки, кәләчәк нәслин хошбәхтлијинә јол ача биләчәкдир. Сәһһәт романтик гәһрәманын өлүм һаггында дүшүнчәләрини тәсвир едән һиссәсини өз сәнәтинә мәхсус романтик һәссаслыгла тәрчүмә етмишдир:

Јүкүр, еј түнд јүрүшлү јорға атым,
Та ки, сәрмәнзили-мурадә чатым...
Едирәм мөвтү кәндим истигбал,
Гој әчәл ејләсин мәни, пәмал.

Сәһһәтин кениш тәрчүмәчилик фәалијјәти 1907-чи илдән сонра башланмышдыр. 1906-чы илдә Шамахыда ачылмыш реални мәктәбдә чалышан шаир мүәллим достларынын көмәјилә аз бир заманда рус дилини өјрәнир вә рус классикләринин әсәрләрини һәвәслә мүталиә едир; бу замандан онун рус әдәбијјатынын тәрчүмәси вә тәблиғи саһәсиндәки фәалијјәтинин әсасы гојулур.

Сәһһәтин әсас тәрчүмә принсипи — тәрчүмә олунан мәтнә мүмкүн гәдәр јахынлашмаг принсипи иди. Бу принсипә о, јарадычы бир тәрчүмәчи олмаг е'тибарилә мүхтәлиф шәкилләрдә әмәл едирди. Шаирин тәрчүмәләриндә әсас ики јол нәзәрә чарпыр. Бунлардан бири орижиналын мәтнини дәјишдирмәдән, онун һәм мә'на, һәм дә бүтүн шәкли хүсусијјәтләрини сахламаг јолудур ки, шаир чох вахт бу үсул илә кетмәјә чалышырды. Ше'р тәрчүмәсиндә бу јол чәтин олса да, милли ше'рин сирләринә јахындан бәләд олан Азәрбајчан шаири онун өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлирди. Икинчи јол исә, орижиналын идеја вә мәзмунуну әсас көтүрәрәк, јә'ни гаршыја чыхан чәтинликләр үзүндән мәтндәки бә'зи деталлара сәрбәст јанашараг, әсәрин әсас мә'насыны вә руһуну вермәк јолудур. Бу јол илә етдији тәрчүмәләриндә шаир орижиналын әсири олмурду; о, мәтнә нисбәтән сәрбәст јанашыр, бә'зән ајры-ајры мисралары ихтисар едир, бә'зән јени мисралар артырырды. Лакин бүтүн бунлар бир шејә — тәрчүмә олунан әсәрин идеја мәзмунунун долғун, дүзкүн верилмәсинә хидмәт едирди. Беләликлә, һәр ики јол илә ејни принсип—орижиналын идеја бәдии вәһдәтини горујуб, ону мүмкүн гәдәр әслинә јахын шәкилдә тәрчүмә етмәк принсипи көзләнирди.

Сәһһәтин биринчи јол илә етдији тәрчүмәләриндә орижиналы доғру-дүрүст әкс етдирмәјә хүсуси бир мејл, дәгиглик вардыр. Бурада шаир орижиналы һәрчәһәтли гаврамаға, һеч бир тәһрифә јол вермәмәјә, онун руһуну, бәдии хүсусијјәтләрини әкс етдирмәјә чалышыр. «Гафгаз», «Учгун вә ја учурум», «Пејғәмбәр», «Мтсыри», «Терекин сөвгаты», «Һачы Абрек», «Һәјатын дибиндә», «Хәбәрдар!», «Ирәли», «Сазандалар», «Фил вә алабаш» кими онларча тәрчүмәни буна мисал көстәрмәк олар.

Бу чәһәтдән тәрҹүмә тарихимиздә ән көзәл нүмунәләрдән сајылан Пушкинин «Гафгаз» ше'ри даһа сәчијјәвидир. Сәһһәт тәһрифә јол вермәдән мәнзумәнин идеја мәзмуну сахламаға мүвәффәг олмуш, Пушкин ше'ринә хас олан хүсусијјәтләри, образлары Азәрбајҹан дилинә мәхсус бәдии ифадәләр, бәдии образлар васитәсилә вермишдир. Нүмунә үчүн орижинал илә тәрҹүмәнин илк дөрд мисрасыны мүгајисәли шәкилдә нәзәрдән кечирәк. Пушкиндә охујуруг:

Кавказ подо мною!! Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины:
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне.

Тәрҹүмәси белә дир:

Гафгаз алтымдадыр... Ән мүдһиш олан зирвәдә мән
Тутмушам тәк учуруму, гарлы дағ үстүндә гәрар.
Гара гуш учмаға галхарса узаг бир тәпәдән,
Нә гәдәр јүксәк учарса, јенә дөврәмдә учар[1].

Пушкинә мәхсус мәһарәтлә тәсвир олунан бу лөвһә тәрҹүмәдә дә ејни гүввәт вә дәгигликлә, сәнәткарлыгла верилмишдир. Лакин шаир һәрфи тәрҹүмәјә јол вермәмәк үчүн ајры-ајры сөзләри механики тәрҹүмә етмәмиш, Азәрбајҹан дили вә ифадә хүсусијјәтләринин тәбиилијини сахламагла, онун дахили ганунларыны горумагла, мисраларын үмуми мә'насыны вермишдир. Мәсәлән, шаир: «Парит неподвижно со мноj наравне» мисрасыны «Нә гәдәр јүксәк учарса, јенә дөврәмдә учар» шәклиндә тәрҹүмә етмишдир. Һәр ики мисраны сөз-сөз, кәлмә-кәлмә мүгајисә етдикдә хејли фәрг мејдана чыхыр. Тәрҹүмәјә орижиналда олмајан, «нә гәдәр», «јүксәк», «јенә» сөзләри артырылдығы кими, «неподвижно», «со мноj» кими сөзләрдән дә истифадә едилмәмиш, «наравне» сөзү «дөврәмдә» сөзү илә әвәз едилмишдир. Көрүндүјү кими, сөзләр бир-биринә о гәдәр дә ујғун кәлмир. Лакин һәр ики мисра ејни фикри, һәм дә бир-биринә сон дәрәчә јахын бир фикри јүксәк поетик шәкилдә ифадә едир. Һәр ики мисра ејни мәнзәрәни ҹанландырыр.

Тәрҹүмәјә белә јарадыҹы шәкилдә јанашмаг баҹарығы Сәһһәтин тәрҹүмәләринин јүксәк бәдии кејфијјәтини тә'мин едән әсас амилләрдән иди. Она көрәдир ки, бу әсәрләр асанлыгла охунур, бәдии гүввәсилә охуҹуну дәрһал өз тә'сири алтына ала билир; чох заман онларын һәтта тәрҹүмә олдуғуну белә мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур.

Әлбәттә, дәгиг тәрҹүмәни һеч вахт һәрфи тәрҹүмә кими, ејни сөзләрин мә'нача бир-биринә нә дәрәҹәдә ујғун кәлиб-кәлмәмәси кими баша дүшмәк доғру дејилдир. Һәгиги бәдии тәрҹүмә сөзләрин тәрҹүмәсини дејил, орижиналын идеја мәзмуну вә бәдии

[1] «Гафгаз» ше'рини Сәһһәт «Гардашым Абдулла Шаигә» сәрлөвһәсилә чап етдирмишдир. «Һәгигәт» гәзети, 25 мај, 1910, № 117.

ифадә көзәллијини ачыб көстәрмәлидир. Әкс тәгдирдә тәрҹүмә механики бир просесә чеврилә биләр, онун бәдии кејфијјәти ашағы дүшәр. Бүтүн јарадыҹы бәдии тәрҹүмәләрдә олдуғу кими, Сәһһәтин тәрҹүмәләриндәки дәгиглији дә бу мә'нада анламаг вә гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Сәһһәтин сәнәткарлыгла Лермонтовдан тәрҹүмә етдији «Мтсыри», «Һачы Абрек» поемалары да әслинә јахындыр. Шаир ајры-ајры мисралары белә ејнилә вермәјә чалышараг, тәрҹүмәнин камил чыхмасына мүвәффәг олмушдур. «Һачы Абрек» поемасында Лејла илә Һачы Абрекин мүсаһибәси, тәбиәт тәсвирләри, гоҹа ләзкинин изтираблары, Һачы Абрекин һәјәҹанлары, јахуд «Мтсыри» дә кәнҹ монахын азадлыг мејлини тәсвир едән сәһнәләр усталыгла тәрҹүмә олунмушдур[1]. Сәһһәтин тәрҹүмәләринә хас олан ајдынлыг, тәбиилик бурада да габарыг шәкилдә мејдана чыхмышдыр.

Ән көзәл тәрҹүмәләриндән сајылан «Мтсыри»дә шаир поеманын үслуби вә шәкли хүсусијјәтләрини бүтүн әсәр боју горуја билмиш, бәдии, ахыҹы, охунаглы тәрҹүмә әсәри јаратмышдыр. Тәрҹүмәдә орижиналла јахындан сәсләшән, һәм мәзмун, һәм дә формача чох јахын олан парчалар чохдур:

Но, верь мне, помощи людской
Я не желал... я был чужой
Для них навек, как зверь степной;
И если б хоть минутный крик
Мне изменил — клянусь, старик,
Я б вырвал слабый мой язык[2].

Мтсыринин монастрдан гачдығы заман кечирдији һәјәҹанлары тәсвир едән бу парча белә тәрҹүмә олунмушдур:

Чүнки сәһраји-вәһшиләр кими мән
Јад идим инсан адлыја әбәдән,
Гоҹа, анд олсун, ејлә сән бавәр
Бир дәгигә сәсим чыхајды әкәр,
Диләсәјди дилим дөнүб јардым,
Ришәсиндән ону гопардардым.

Көрүндүјү кими тәрҹүмә фикри, мәзмуну горујуб сахламагла јанашы, орижиналын үмуми руһуну, аһәнкини дә мүһафизә етмәјә наил олмушдур.

Шаир тәрҹүмәләриндә јығҹамлыға хүсуси диггәт јетирир. О, баҹардыгҹа мисралары парчаламадан, верилән фикирләри гыса вә мә'налы ифадәләрлә тәрҹүмә едир. Бөјүк сөз еһтијаты, усталыг тәләб едән бу ҹәһәт исә тәрҹүмәнин даһа тә'сирли, даһа дәгиг чыхмасына сәбәб олур.

[1] Поема ихтисарла тәрҹүмә едилмишдир. Бә'зи фәсилләрин мәзмуну нәсрлә верилмишдир. Илк вариант «Јени мәктәб» дәрслијиндә (Бакы, 1909, с. 150—155), јени ишләнмиш вә кенишләндирилмиш вариант исә Фәрһад Ағазадәнин «Әдәбијјат мәҹмуәси» мунтәхәбатында нәшр олунмушдур. (Бакы, 1912, с. 234—244).

[2] *М. Ю. Лермонтов.* Избранные произведения, Ленинград, 1946, с. 163.

Нүмунә үчүн ашағыдакы мисраларын тәрҹүмәсинә диггәт едәк:

Вперед, забудь свои страданья,
Не отступай перед грозой...
Буди уснувших в мгле глубокой,
Упавшим руку подавай[1].

Тәрҹүмәси:

Арш ирәли, арш, унут гәмләри
Гачма бәлалар габағындан кери...
Ујгуја далмышлары галдыр, ојат,
Ачизү бичарәләрә әл узат.

Јахуд:

С тех пор как вечный судья
Мне дал всеведенье пророка,
В очах людей читаю я
Страницы злобы и порока[2].

Тәрҹүмәси:

О замандан ки, һакими-мүтләг
Мәни гылмыш пејғәмбәри-бәрһәг,
Адәм өвладынын көзүндә мудам
Сәһфә-сәһфә хәта вә зүлм охурам.

Бә'зән Сәһһәт дөрд мисрада верилән фикри усталыгла ики мисраја сығышдырыр:

Лермонтовун «Терекин сөвгаты» ше'риндә дејилир:

Расступись, о старец море,
Дай приют моей волне!
Погулял я на просторе,
Отдохнуть пора бы мне[3].

Тәрҹүмәси:

Гоча Каспи! Чәкил, јол вер, далғаларым гој кәлсин!
Бас бағрына, јер вер, сәнин ағушунда динҹәлсин!

Тәрҹүмәләрдә ајры-ајры мисраларын синтактик гурулушуну сахламаг һалларына да тәсадүф едилир. Бу, бәдии тәрҹүмәдә аз тәсадүф едилән бир јол олса да, шаир Азәрбајҹан дилинин инҹәликләрини дәриндән билмәси һесабына белә чәтинликләрин өһдәсиндән уғурла кәлирди. Мәсәлән, Пушкинин «Гыш јолу» ше'риндән: «Ни огня, ни черной хаты» мисрасыны о, мәһарәтлә, ејни синтактик гурулушда, ејни кәлмәләри ишләдәрәк тәрҹүмә етмишди: «Нә ишылты, нә дә чыраг, нә бир гара дахма вар». Тәрҹүмәјә шаир јалныз «чыраг» кәлмәсини әлавә етмишдир ки, бу да һәмин мисрадакы мә'наны гәтијјән позмур.

[1] *С. Я. Надсон.* Вперед. Стихотворения, 9-е изд., с. 10—11.
[2] *М. Ю. Лермонтов.* Пророк, Избранные произведения, Ленинград, 1946, с. 91.
[3] *М. Ю. Лермонтов.* Дары Терека, Избранные произведения, Ленинград, 1946, с. 71.

Кәтирилән мисаллар көстәрир ки, Сәһһәт рус дилинә мәхсус ифадәләри ана дилинин имканлары дахилиндә тәрҹүмә етмәк јолларыны мејдана чыхарырды. Бә'зән о, тәрҹүмә етдији ше'рин ритмини, аһәнкини, мүәјјән дәрәҹәдә вәзнини дә сахламаға мүвәффәг олурду. Мәсәлән, Лермонтовун «Пејғәмбәр» ше'ринин тәрҹүмәсиндә орижиналын фикри истигамәтилә јанашы, онун аһәнки дә мүәјјән дәрәҹәдә, горунуб сахланмышдыр.

Бә'зән гаршыја елә мәтнләр чыхыр ки, онлары ејнилә тәрҹүмә етмәк олмур. Белә чәтин һалларда да Сәһһәт мәһарәтлә вәзијјәтдән чыхыш јолу тапырды. О идиомалары, Азәрбајҹан охуҹусу үчүн анлашылмаз ифадәләри ејнилә, механики шәкилдә тәрҹүмә етмәјиб, дилимиздә бунлара мүвафиг мисаллар, ифадәләр тапырды. Мәсәлән, онун ишләтдији «Бу баш-гулаг каманчаја јарашмаз» («Сазандалар»), «Дәлијә амма күндә бајрамдыр» («Һәјат»), «Тохун ачдан хәбәри олмаз» («Диләнчи») кими идиоматик мисралар орижиналдакы мисралара чох ујғундур.

Белински Көтенин әсәрләринин рус дилинә тәрҹүмәләриндән бәһс едәрәк јазырды: «Көтедән едилән тәрҹүмәләрдә биз онун мүтәрҹимини дејил, Көтени көрмәк истәјирик. Әкәр Пушкин дә Көтени тәрҹүмәјә башласајды, биз ондан тәләб едәрдик ки, о бизә өзүнү дејил, Көтени көстәрсин»[1].

Сәһһәтин дә тәрҹүмә принсипи белә иди. Шаир чох заман орижиналын мәзмунуну, үслуб хүсусијјәтләрини, адлары вә саирәни ејнилә мүһафизә едирдисә дә, бу онда һәрфи тәрҹүмәјә чеврилмирди.

Тәрҹүмә әдәбијјаты тарихиндән мә'лумдур ки, һәрфи тәрҹүмә һәмишә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышдыр. Бунун сәбәби ајдындыр. Чүнки һәр бир әсәр тәрҹүмә олунанда јарандығы ичтимаи-әдәби шәраитдән ајрылараг, башга бир ичтимаи-әдәби шәраитә дүшүр, јени бир дилдә ифадә олунур. Һәрфи тәрҹүмә исә һәмин әсәри башга халг үчүн анлашылмаз, марагсыз бир шәклә салыр. Ф. Енкелс «Капитал»ын инкилис дилинә тәрҹүмәси мүнасибәтилә јазырды ки, мүтәрҹим тәрҹүмә етдији әсәрин дилинин бүтүн инҹә хүсусијјәтләрини билмәли вә механики олараг сөзләрин тәрҹүмәсини дејил, үмуми мә'наны вермәлидир[2].

Сәһһәт бәдии тәрҹүмәнин бу хүсусијјәтини јахшы дәрк етдији үчүн, орижиналын мәзмун вә үслубуна хәләл кәтирмәмәк шәртилә тәрҹүмәдә бә'зи дәјишикликләрә јол верирди. Бунлар анчаг тәрҹүмә мәтниндә мә'наны даһа ајдын вермәк вә ону Азәрбајҹан охуҹусу үчүн анлашылан бир вәзијјәтә салмаг мәгсәдилә едилән дәјишикликләрдир. Белә һалларда шаир тәрҹүмәјә лазым кәлдикдә јени мисралар артырыр, фикри јығчамлашдырмаг үчүн бә'зи мисралары ихтисара салыр, сөзләрин, мисраларын

[1] Бу ситат *П. Скосыревин* «Об искусстве поэтического перевода» адлы мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр. «Литературное творчество», 1946, № 1, с. 99.
[2] Бах: *А. Федоров.* О художественном переводе, Ленинград, 1941, с. 16—17.

јерини дәјишир вә башга лазыми дәјишикликләр един. Илк нәзәрдә бу дәјишикликләр мәтндән узаглашмаг тә'сири бағышлајыр. Әслиндә исә белә дејилдир. Буна јарадычы тәрчүмәнин мүхтәлиф үсуллары, пријомлары кими гијмәт вермәк лазымдыр. Чүнки мәтни узадыб-гысалтмаг бә'зи һалларда һеч дә орижиналдан узаглашмаг демәк дејилдир. Бу чүр зәрури дәјишикликләр һәмишә фикрин, идејанын тәһрифинә апарыб чыхармыр, әксинә, орижинал јени тәрчүмә олунмуш дилдә даһа да јахшы, ајдын, тәбии сәсләнир.

Мә'лумдур ки, бәдии әсәр сүн'и шәкилдә бирләшмиш ајры-ајры һиссәләрин, сөзләрин садәчә јығынындан ибарәт дејилдир. Одур ки, тәрчүмәчи дә әсәри башга бир дилә чевирдикдә орижиналдакы идиомалары, һәмин халга мәхсус бир чох милли адәт вә ән'әнәләри изаһ етмәли, ајдынлашдырмалыдыр. Бу исә тәрчүмәнин мәтниндә мүәјјән дәјишикликләр едилмәсинә сәбәб олур.

Доғрудур, Сәһһәт бә'зән орижинала һәддиндән артыг сәрбәст јанашыр, мүәјјән тәһрифләрә јол верирди. Мәсәлән, Лермонтовун «Вәтән» ше'ринин сон дөрд мисрасыны шаир чох сәрбәст тәрчүмә етмиш, орижиналдакы рус һәјатына мәхсус милли хүсусијјәтләри нәзәрдән гачырмышдыр. Бә'зән исә о, адлары, милли хүсусијјәтләри мәһәллиләшдирир, ону Азәрбајчан һәјаты илә ујғунлашдырырды. Нәтичәдә орижиналын милли колорити зәифләјир, тәрчүмә мә'нача мәтндән узаглашырды. Мәсәлән, Сәһһәтин «Вәтән», «Һәјат», «Ирәли», «Јај сәһәри» тәрчүмәләриндә ишләтдији «һампа», «азан», «кәлим», «Вадији-Сина», «Тур» кими Шәрг һәјатына мәхсус мәфһумлар, дини сөзләр орижиналын мә'нача тәһриф олунмасына сәбәб олмушдур.

Сырф милли колоритә малик олан вә бүтүн тәфәррүаты илә верилмәси чәтин олан ше'рләри дә Сәһһәт сәрбәст тәрчүмә етмишдир. Белә тәрчүмәләрдә шаирә ајдын олмајан мисралар атылмыш вә онлар мүнасиб фикирләрлә әвәз едилмишдир; бә'зән исә белә јерләр садәчә ихтисар олунмушдур. Мәсәлән, Крыловун «Гарагуш вә ары», «Көл вә чај», «Чүтчү вә илан» кими тәмсилләриндә бә'зи мисралар мә'нача дәјишдирилмиш, орижиналда һәр тәмсилин башланғычында верилмиш јығчам, нәсиһәтамиз парчалар, бә'зи мисаллар ихтисар олунмушдур. Лакин белә һаллар Сәһһәтин тәрчүмәләриндә бир систем шәклиндә дејил, тәсадүфи характер дашыјырды. О, бир чох башга рус шаирләри кими, Крыловун да Азәрбајчанда ән көзәл тәрчүмәчиләриндән бири олмушдур. Шаир өзүнә гәдәр Крыловдан едилән тәрчүмәләрин бә'зи мүвәффәгијјәтли чәһәтләрини өјрәнмиш, бөјүк рус шаиринин тәмсилләринин тәрчүмәсини Азәрбајчанда јени бир мәрһәләјә галдырмышдыр. Сәһһәтин бу саһәдәки мүвәффәгијјәтләрини вә шаирин Крылов јарадычылығына хүсуси һәвәс көстәрмәсинин сәбәбләрини ајдын тәсәввүр етмәк үчүн бөјүк рус шаиринин әсәрләринин тәрчүмәси тарихинә гысача бир нәзәр салмаг мараглыдыр.

Русијада тәмсили илк дәфә ичтимаи һәјатла сых бағлајан, ону кәскин сатирик бир жанр сәвијјәсинә галдыран И. А. Крылов олмушдур. Ондан әввәлләр дә рус әдәбијјатында тәмсил јазанлар вар иди. Лакин Крыловун бөјүклүјү бунда иди ки, о, тәмсилә јени вә орижинал хүсусијјәтләр верәрәк, онун ичтимаисијаси тә'сир гүввәсини артыра билмишди. Кәскин сатирик бир руһда јазылмыш бу тәмсилләрин чоху билавасит мөвчуд дөвләт гурулушуна, чаризмин сијаси хадимләринә, өлкәдәки һәрчмәрчлијә ишарә илә јазылмышды. Крыловун һәр тәмсили бир һәдәфи нишан алырды. Бүтүн бунларла јанашы Крыловун тәмсилләри мүәјјән, конкрет тарихи дөврүн мәсәләләрини әкс етдирмәклә бәрабәр, үмумиләшдиричи бир маһијјәт дашыјырды. Крыловун бир тәмсилчи кими дүнја мигјасына чыхмасынын бир сәбәби дә мәһз онун тәмсилләринин белә үмуми, дәрин ичтимаи мәзмуна малик олмасы иди.

Азәрбајчан әдәбијјатында Крылова мүрачиәтин, онун тәмсилләрини Азәрбајчанда јајмағын хүсуси бир тарихи вардыр. Бу саһәдә кениш тәдгигат апаран Мәммәд Ариф «И. А. Крылов вә Азәрбајчан әдәбијјаты» (1944) китабчасында Крыловун тәрчүмәләринин тарихини изләмәклә Азәрбајчанда поетик тәрчүмәнин кечдији инкишаф јолуну да гисмән ишыгландырмышдыр, бу саһәдә Сәһһәтин фәалијјәтини хүсуси гијмәтләндирмишдир.

Азәрбајчанда Крыловун илк тәрчүмәчиси А. Бакыханов олмушдур. О, сәрбәст шәкилдә тәрчүмә олунмуш «Ешшәк вә бүлбүл» тәмсилилә бөјүк рус тәмсилчисинин әсәрләрини тәрчүмә етмәјин Азәрбајчанда әсасыны гојмушдур. Бундан сонра Крыловдан тәрчүмә иши хејли гүввәтләнмиш, кетдикчә күтләви шәкил алмаға башламышдыр. Бу тәмсилләрдәки тәнгид вә сатирасынын кәсәрини, бәдии јеткинлији, халг руһу вә садәлији һисс едән габагчыл мүәллим вә шаирләр XIX әсрин сон онилликләриндә јени тәртиб олунмуш дәрсликләрдә Крыловун ирсиндән кениш истифадә едирләр. «Вәтән дили» (1883), «Ушаг бағчасы» (1898) кими дәрсликләрдә Крыловун бир сыра тәмсилләринин тәрчүмәси чыхыр. Јухарыда бәһс едилдији кими, бу тәрчүмәләрдә һәм орижинала јахынлыг, һәм дә бәдии чәһәтдән бир сыра нөгсан вә кәсирләр варды. Әлбәттә, Һ. Гарадағи, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев тәрәфиндән едилмиш тәрчүмәләр Крыловун бәдии тәрчүмәсини вермәк ишиндә илк тәшәббүсләр олдуғу кими, рус әдәбијјатынын мүсбәт тә'сирләрини кәтирмәк е'тибарилә дә әһәмијјәтли иди. Лакин онлар орижиналдакы халг ифадәләрини, идиомалары, тәмсилләрин форма хүсусијјәтләрини мүһафизә етмәкдә, онларын колоритини сахламагда чәтинлик чәкмиш, бә'зән исә мүвәффәг олмамышлар. Крыловун һәгиги бәдии тәрчүмәсини вермәк илк дәфә А. Сәһһәтә нәсиб олмушдур.

Крылов чох чәтин тәрчүмә олунан шаирләрдәндир. Онун тәмсилләрини франсыз, инкилис вә саир дилләрә чевирән тәрчүмәчиләр һәмишә бу чәтинликдән шикајәт етмишләр. Онлардан бири јазыр ки: «Крылов ән орижинал бир шаир олдуғу үчүн о,

рус шаирләринин һамысындан даһа чәтин тәрчүмә едилир. Онун тәзадларында, кәскин вә гыса сатирасында, дузлу-мәзәли һакиманә сөзләриндә, ше'ријјәтиндә елә көзәлликләр вардыр ки, онлары нәсрлә белә ејнән вермәк мүмкүн дејилдир». Бу чәтинлијин әсл сәбәби Крылов тәмсилләринин милли колоритә малик олмасыдыр. Истәр өз орижинал тәмсилләрини вә истәрсә башга шаирләрдән игтибас етдији тәмсилләри Крылов «тамамилә милли рус сүзкәчиндән кечирәрәк» рус мәишәтинә ујғунлашдырыр, халг јумору илә, халг дилиндә јазырды. Белә әсәрләри исә башга бир дилә ејнилә чевирмәк, ејни мә'на вә сәнәткарлығы сахламаг тәрчүмәчидән мәһарәт истәјир.

А. Сәһһәт бу чәтинлијин өһдәсиндән кәлә билмишдир. О, Крыловдан тәрчүмә етдији тәмсилләри Азәрбајчан һәјатына, халг руһуна ујғунлашдырмышдыр. Крылов кими, јығчам вә мә'налы һәрфи тәрчүмә далынча кетмәмишдир.

Крыловдан тәрчүмәләриндә Сәһһәтин һәм орижинала јахынлығыны, һәм дә бәдии чәһәтдән сәләфләриндән нә гәдәр ирәли кетдијини әјани шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн ејни мәтнин ашағыдакы тәрчүмәләринә нәзәр салаг.

Крыловун «Квартети» белә башланыр:

1 Проказница-Мартышка,
2 Осел,
3 Козел,
4 Да косолапый Мишка
5 Затеяли сыграть Квартет.
6 Достали нот, баса, альта, две скрипки
7 И сели на лужок под липки, —
8 Пленять своим искусством свет[1].

А. Сәһһәтин тәрчүмәси:

1. Дәчәл мејмун, чолаг ајы, чәп кечи,
2. Бир улаға јолдаш олду һәр үчү.
3. Дөрд сәсличә бир мусиги нәғмәси
4. Чалмаға һәмаһәнк олду чүмләси.
5. Ики каманча, ики тар тапдылар,
6 Бир чәмәнин үстә мәчлис јапдылар.
7 Отурдулар, тәрәб бәзми гурдулар

(«Јени мәктәб», Бакы, 1909, с. 90)

Р. Әфәндијевин тәрчүмәси:

1 Бир күн мејмун, ол ојун фәррәш,
2 Ајы, ешшәк, кечи — бу дөрд јолдаш,
3 Отуруб бир чәмәндә һәлгә илә
4 Гурдулар мәчлиси сәлигә илә.
5 Ајы тар алды, кечи бир дүнбәк,
6 Мејмун алды каманча, дәф ешшәк.
7 Јығылыб башлајыб муғаматы
8 Сәс-сәсә вердиләр чох әбјаты.

(«Ушаг бағчасы», Истамбул, 1898, с. 19.)

[1] *И. А. Крылов.* Сочинения, 3-й т., Москва, 1946, с. 82.

Бу мисал көстәрир ки, Р. Әфәндијев орижиналы мә'нача доғру екс етдирмәкдә чәтинлик чәкдији кими, ону бәдии јүксәклијә дә галдыра билмәмишдир. Мәсәлән, тәрчүмәдә тәмсилин сатирик руһу илә әлагәдар олараг ајыја верилән сифәт (косолапый) тамамилә атылмыш, орижиналын 5-чи вә 6-чы мисралары мәһәллиләшдирилмиш, јә'ни дәф, дүмбәк, тар, муғамат кими сөзләр әсәрин милли колоритини дәјишдирмиш, квартет кәлмәси исә изаһсыз галмышдыр. Ејни тәрчүмә үсулу демәк олар ки, бүтүн тәмсил боју давам етмишдир. Лакин әсл мәсәлә бундадыр ки, мә'на тәһрифләри тәрчүмәнин бәдии чәһәтдән дә зәифләмәсинә сәбәб олмушдур. Тәрчүмәдә сөзләрин јериндә ишләнмәси, јығчамлыг, ахычылыг чәһәтдән дә гүсурлар вардыр.

Доғрудур, Сәһһәтин тәрчүмәсиндә дә бә'зи мә'на тәһрифләри јох дејилдир. Лакин шаир тәрчүмәнин илк мисрасында орижиналын үмуми сатирик руһуну чох усталыгла сахлаја билмишдир. Р. Әфәндијев ајыја верилән «чолаг» сифәтини тамамилә ихтисар етдији һалда, Сәһһәт, «дәчәл», «чолаг» сифәтләрини сахламагла јанашы «кечи» кәлмәсинә «чәп» сифәтини дә әлавә етмиш, нәтичәдә Крыловун тәсвир етдији мәнзәрәни бир гәдәр дә күлүнч, сатирик вәзијјәтә салмышдыр.

Р. Әфәндијевин тәрчүмәсиндә «квартет» кәлмәси тамамилә атылмышдыр. Сәһһәт исә һәмин кәлмәни «Дөрд сәсличә бир мусиги нәғмәси» шәклиндә тәрчүмә етмишдир. Тәмсилин өзүнүн «Квартет» адланмасы тәрчүмәдә һәмин кәлмәнин изаһ олунмасы зәрурәтини мејдана кәтирмишди. Бу чизкиләр орижиналын мә'нача даһа доғру ифадә едилмәсинә көмәк етдији кими, тәрчүмәнин поетик чәһәтдән гүввәтли чыхмасына да сәбәб олмушдур.

Р. Әфәндијевин тәрчүмәләриндә Крыловун тәмсилләриндәки јығчамлыг да кифајәт гәдәр мүһафизә едилмәмишдир. Мүтәрчим бә'зән Крыловун лаконик бир шәкилдә ифадә етдији мәтләби узадыр, изаһ едир ки, бу да тәмсилин бәдии тә'сир гүввәсинин зәифләмәсинә сәбәб олур. Бунун нәтичәсидир ки, 32 мисралыг «Гурд вә пишик» тәмсили 42 мисраја, 40 мисралыг «Гугу вә кәбутәр» тәмсили 62 мисраја гәдәр узадылмышдыр. Сәһһәт исә Крылову јығчам вә даһа доғру тәрчүмә етмәјин нүмунәсини вермишдир. Одур ки, онун тәрчүмәләрилә орижиналлар арасында һәчмчә әһәмијјәтсиз бир фәрг олур. Бүтүн бу хүсусијјәтләр Сәһһәти Азәрбајчанда Крыловун ән уста тәрчүмәчиләриндән бири кими мәшһурлашдыра билмишдир. Онун «Сазандалар», «Фил вә алабаш», «Гурд вә гузу» кими тәрчүмәләри инди дә севилә-севилә охунан әсәрләрдәндир.

А. Сәһһәтин тәрчүмәләри дилинин садәлији вә образлылығы е'тибарилә дә нәзәри чәлб едир. Шаир рус әдәби дилинә хас олан садәлији, ајдынлығы тәрчүмәләриндә мүмкүн гәдәр горумаға чалышмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, онун тәрчүмәләринин дили өз орижинал әсәрләринин дилиндән хејли садә вә ајдындыр. Буна о, һәр шејдән әввәл, халг дилинин зәнкинликләрини јахшы билмәси вә ондан бачарыгла истифадә етмәси сајәсиндә

наил олмушдур. О, Азәрбајҹан дилинин түкәнмәз хәзинәсинә јахындан бәләд олдуғу үчүн дил материалы илә сәрбәст даврана билир, бу исә орижиналын бәдии форма бүтөвлүјүнү мүһафизә етмәјә имкан јарадырды.

Аббас Сәһһәтин бәдии тәрҹүмәләринин идеја-бәдии тә'сири чох гүввәтли иди. Јени фикир хүсусијјәтләри вә јени һиссләрлә Азәрбајҹан ше'ринин инкишафына тә'сир көстәрән бу әсәрләр о заман схоластик-формалист ше'р галыгларына, епигончулуға гаршы гүввәтли мүбаризә васитәси олдуғу кими, бир чох габагчыл шаирләрин бу руһда ше'рләр јазмасында, башга халгларын әдәбијјатларындан тәрҹүмәләр етмәсинә дә тә'сир көстәрмишдир.

Бу тәрҹүмәләр Азәрбајҹанда, ејни заманда, габагчыл фикирләрин јајылмасына вә инкишафына да тәкан вермишдир.

* * *

А. Сәһһәт һәр раст кәлдији, тәсадүфи әсәри тәрҹүмә етмирди. Тәрҹүмә үчүн о, биринҹи нөвбәдә өз јарадычылыг хүсусијјәтләринә вә көрүшләринә мүвафиг олан, руһуна вә үслубуна ујғун кәлән әсәрләр сечмишдир. Онун тәрҹүмәләри мүәјјән дәрәҹә Азәрбајҹан һәјаты илә бағлы иди. Бунлар, ејни заманда Азәрбајҹан мүһитинин мүәјјән мәсәләләрини әкс етдирирди. Одур ки, һәм идеја, һәм дә руһ вә үслуб е'тибарилә Сәһһәтин орижинал әсәрләрилә тәрҹүмәләри арасында мөһкәм дахили әлагә вардыр. Сәһһәтин бүтүн тәрҹүмә јарадычылығынын инкишаф тарихи буну ачыг-ајдын көстәрир. Әкәр шаир 1905—1906-чы илләрдә, әсасән, франсыз шаирләринин һисси, сентиментал үслуба даһа јахын әсәрләринин тәрҹүмәси илә мәшғул олурдуса, сонралар һәјата, сәнәтә бахышында әмәлә кәлән инкишафла әлагәдар олараг, о, даһа чох рус вә дүнја әдәбијјатынын ичтимаи мәзмунча сечилән нүмунәләринә мүраҹиәт едирди. Сәһһәтин јарадычылығындакы инкишафы, ичтимаи һәјатдакы һадисәләри әһатә етмәк мејлини, романтик әдәбијјаты конкрет һәјат һадисәләрилә әлагәләндирмәк тәшәббүсләрини онун тәрҹүмә јарадычылығында да көрмәкдәјик. Шаирин јарадычылығындакы бир сыра мөвзулар, әһвал-руһијјә вә үслуб зиддијјәтләри тәрҹүмәләриндә дә нәзәрә чарпыр. М. Арифин «Лермонтов вә Сәһһәт» мәгаләсиндә дедији кими, сәнәтин ичтимаи мөвгејини јүксәк гијмәтләндирән Сәһһәт тәрҹүмәјә дә мәфкурә иши кими бахмышдыр: «Шаир, һәр шејдән әввәл, өз руһуна јахын олан ше'рләри сечмәјә чалышмыш вә ејни заманда рус поезијасынын характерик ҹәһәтләрини нәзәрдән гачырмамышдыр. Буна көрәдир ки, Сәһһәтин тәрҹүмә етдији әсәрләрдә әсас мотив ичтимаи мотивдир. Һәјатын сыхынтыларындан хилас олмаг үчүн чырпыныш, заманәдән шикајәтлә бәрабәр мүбаризәјә, ирәлијә доғру чағырыш, реал тәбиәт, әмәк вә мәишәт мәнзәрәләри — будур Сәһһәти ҹәлб едән әсас поетик аләм» (1939).

Бу ҹәһәтдән Сәһһәтин Лермонтовдан етдији тәрҹүмәләр чох характерикдир. Бир аз әввәл шаирин өз јарадычылығы илә Лермонтов арасында нә гәдәр јахын идеја бағлары олдуғуну көрдүк. Белә бир јахынлыг онун Лермонтовдан етдији тәрҹүмәләрдә дә вардыр. Нүмунә үчүн «Вәтән» ше'ринин идеја истигамәтинә диггәт јетирәк.

Н. А. Добролјубовун јүксәк гијмәт вердији бу ше'рдә Лермонтов «һәгиги вәтән мәһәббәтини» тәрәннүм етмишдир. Русијанын зәнкин тәбиәтинә, доғма чөлләринә, кәнд һәјатына дәрин бир мәһәббәт ојадан бу ше'рдә мүлкәдар ҹәмијјәтинә, тәһкимчилијә гаршы нифрәт дә ифадә олунмушдур. Ејни мотивләр Сәһһәтин вәтән мөвзусунда јаздығы ше'рләрдә дә вардыр.

Ағыр иртиҹа илләриндә «Мтсыри» поемасына мүраҹиәт дә Азәрбајҹан шаиринин фикри, мә'нәви еһтијаҹлары илә әлагәдар иди. Шаир һәмишә һәсрәтиндә олдуғу азадлыг идејалары илә сәсләшән үрәк сөзләрини рус шаиринин мисралары илә билдирмәк истәмишди.

Поеманын јазылмасынын рус шаиринин өз һәјаты илә бағлы тарихчәси вардыр. Лермонтов Гафгаза сүркүн едилән зијалылардан иди. Бурада о декабристләрлә јахынлашмыш, онларын азадлыг идејалары шаирин дүнјакөрүшүндә силинмәз изләр бурахмышды. Һәмин илләрдә Шејх Шамилин рәһбәрлији алтында дағлыларын рус чаризминин мүстәмләкәчилијинә гаршы мүбаризәси давам едирди. Чаризм өзүнә дүшмән һесаб етдији адамлары дағлыларын күлләси гаршысына көндәрирди. Лермонтов Гафгаза Гафгаз һәрби дәмир јолу илә кәлир, бу јерләрин тәбиәти ону валеһ едир, дағлыларын тарихи абидәләри, адәтләри, гәһрәман инсанлары онда јени һиссләр ојадыр. Елә бу вахт о бир раһибдән ешитдији әһвалаты «Мтсыри» ады илә гәләмә алыр. Азадлығын зөвгү, ону әлдә етмәк үчүн мә'нәви, физики чәтинликләр, ичтимаи-сијаси аб-һаванын дөзүлмәзлији илә әлагәдар Мтсыринин кечирдији һәјәҹанлар, рус шаирини мәшғул едән һәјат проблемләри Сәһһәт үчүн дә доғма иди, ејни мәсәләләр, суаллар ону да дүшүндүрүр, кәдәрләндирирди:

Бир көрәјдим көзәлмидир бу ҹаһан?
Бир билејдим нечүн доғуб инсан?!
Мәһбәс үчүнмү ја азадлыг үчүн,
Дәрдү-гәм, гүссә ја ки, шадлыг үчүн.

Үчҹә күн азадлығын зөвгүнү дадан, вәтәнин ширинлијини дујан Мтсыри Сәһһәтин тәрҹүмәсиндә белә данышыр, елә бил бу азәрбајҹанлы романтикин өз үрәк сөзләридир, елә бил бу сөзләр онун үрәјиндән тикан чыхарыр:

Билмәк истәмирсән, бајаг демишәм, —
Ки, азадлыгда мән нә ејләмишәм?
Мән бу үч күндә өмр едиб раһәт,
Јашамагдан чох алмышам ләззәт,
Олмасајды әкәр бу үч хош күн,
Мәним өмрүм оларды пәк дүшкүн.

Мтсырінин азадлыг еһтираслары илә Сәһһәтин:

А һүрријјәт! А, мүнфәрид әмәлим!
Иштә сәнсән сәадәти бәшәрин, —

дејән романтик гәһрәманынын көрүшләри, дујғулары арасында јахынлығы көрмәк чәтин дејил.

Вәтән вә онун азадлығы Сәһһәтин тәрчүмәләринин әсас мөвзуларындан биридир. Шаир тәрчүмә үчүн бу мөвзунун трагик, романтик планда ишләнмиш нүмунәләрини сечирди. Бу чәһәтдән бөјүк Украјна шаири Т. Г. Шевченконун (1814—1861) «Јан Гусун дилиндән сөјләнмишдир» илә мәшһур күрчү шаири вә ичтимаи хадими А. Р. Серетелинин (1840—1915) «Ханәндә Гоги» ше'рләринин тәрчүмәси өз поетик тә'сир гүввәсилә фәргләнирләр.

«Јан Гусун дилиндән сөјләнмишдир» ше'ри Украјна шаиринин «Кафир» («Еретик») адлы ше'ринин ихтисарла сәрбәст тәрчүмәсидир. «Мәғриб күнәшләри»ндә ше'рин мүәллифи рус шаири вә мүтәрчими И. А. Белоусов (1863—1930) көстәрилир (II һиссә, с. 67—68). А. Сәһһәт чех вәтәнпәрвәри Јан Гуса һәср олунмуш тәрчүмәсини белә изаһатла нәшр етмишдир: «Јан Гус гүруни-вүстада папаларын јолсуз мәсләкини тәрк етмәји төвсијә едән христиан рәһбәрләриндәндир ки, билахирә папалар тәрәфиндән е'дам чәзасына мәһкум олуб еһраги-биннар едилмишдир».

Тәрчүмәни икинчи дәфә А. Сәһһәт «Гуртулуш» журналында нәшр етдирмиш (16 октјабр 1915, № 2) вә она белә шәрһ јазмышдыр: «Гүруни-вүстәда Франса мәликәси Констансын фәрманы илә одда јандырылмагла е'дам чәзасына мәһкум едилән шәһиди-һүрријјәт, раһиби-мәшһур Јан Гусун дилиндән сөјләнмиш. Шевченкодан тәрчүмә».

Беләликлә, Сәһһәт икинчи нәшрдә ше'рин әсл мүәллифини көстәрир. Илк нәшрдә мүәллиф кими көстәрилән Белоусов әслиндә Шевченконун һәмин ше'рини рус дилинә чевирән тәрчүмәчидир. Көрүнүр, Азәрбајчан шаири тәрчүмә үчүн рус мәтнинә мүрачиәт етмишдир.

Јан Гус (1369—1445) — чех халгынын милли азадлығы уғрунда мүбаризә апаран тарихи гәһрәманларындандыр. О, католик килсәсинин тәблиғ етдији дини еһкамларын әлејһинә олмуш вә бунун үчүн килсәдә мүһакимә олунуб бир динсиз кими јандырылмышдыр. Шевченко Јан Гусун симасында вәтәнин азадлығы уғрунда мүбаризә апаран халг гәһрәманынын сурәтини јаратмышдыр. Елә Сәһһәти дә ше'рин бу әсас идејасы — азадлыг јолунда ән ағыр чәзаны мәрдликлә гаршыламаг, иртича гаршысында икидлик вә дөзүмлүлүк көстәрмәк, мәсләк дөнмәзлији кими мотивләр чәлб етмишдир. Тәсадүфи дејил ки, тәрчүмәни шаир ики дәфә, ајры-ајры вахтларда чапа вермишдир. Иртичаја, истибдада, милли зүлмә, әсарәтә үсјан едән Јан Гусун дилиндән јүксәк поетик еһтирасла дејилән бу мисралар көрүн Сәһһәтин

өз поетик дүнјасы илә, онун нифрәти вә кәләчәк һаггында арзулары илә нечә сәсләшир.

һара бахсан бүтүн хәјанәтдир,
һәр тәрәф гејддир, әсарәтдир.
Јашајыр халг зәчрү зәһмәтдә,
Горхудан лејк һәп сүкунәтдә.
Тәхти-пејғәмбәрә олуб саһиб
Мүфтәхор, тәнпәрәст олан раһиб
Јазыг инсан ганы тичарәтидир,
Чәннәти халга сатмаг адәтидир...
Јохдур әлләрдә гүввәтү гүдрәт
Зәнчирини ачмаға едә чүр'әт.
Јығылыб бир јердә елә имдад,
Гәсб олунмуш һүгуги-истирдад.
Барилаһа һачаг кәләр о заман,
Чыха мүзлим булутлар алтындан, —
Шәмси-һәг, аләми едә рәхшан?
һаны ол јовми-ә'зәм, еј сүбһан, —
Едәсән әдл илә өзүн диван?
Тапачагдырмы гүдрәт әһли-чаһан?
Көрәчәкдирми халг о әјјамы?

Азадлыг вә кәләчәк еһтирасы илә јоғрулмуш һәмин бу ше'рин икинчи дәфә нәшри илиндә — 1915-чи илдә Сәһһәт Акаки Серетелинин анадан олмасынын јүз иллији мүнасибәтилә ики ше'ринин тәрчүмәсини охучуларына чатдырмышды. «Мән мүгәддәс тәсвирләрин өнүндә» мисрасы илә башланан вә «Ханәндә Гоги» адланан ше'рләрин дә мөвзусу вәтән вә онун азадлығыдыр. Шаир өзүнүн вәтән вә инсанлыг уғрундакы фәдакарлығыны, әмәјини кечә-күндүз әтрафына нур сача-сача әријән, пуч олан шама бәнзәдир, вәтән үчүн јанманы ән мүгәддәс әмәл һесаб едир:

Ән мүгәддәс тәсвир мәнчә вәтәндир,
Инсанијјәт аләмидир мә'бәдим.
Мәһәббәтдән дејилдир, бәс нәдәндир, —
Шәм' кими јанмаг олмуш мәгсәдим?

Мөвзусу фолклордан көтүрүлмүш «Ханәндә Гоги»нин дә гәһрәманы беләчә вәтән фәдаисидир, о, анасыны, бачысыны вә јеничә евә кәтирдији тәзә кәлини көз јашлары ичәрисиндә гојуб вәтәни гәсбкарлардан хилас етмәјә кедир, ону бу јолдан нә ананын ачы сөзләри, нә бачынын түкәнмәз мәһәббәти, нә дә кәлинин ејһамлары чәкиндирә билмир, Гоги вәтәнә борчуну вермәк үчүн бирбаша дөјүш мејданына кедир, орада гәһрәманчасына һәлак олур. Аилә үзвләринин һәјәчанларыны Гоги белә сакитләшдирмәјә чалышыр:

«Аначығазым, вәтәнә борчлу олдуғу вәзифәсини ифа етмәјән шәхс ана-бачы мәһәббәтинә әсла лајиг дејилдир. Үмуми тәһлүкә вахтында киши үчүн өврәт голтуғуна сығынмаг ејбдир. Елә бир киши әркәк дејилдир, гадындыр... Анам-бачым мәни гучмагдан өтрү бурада галмаг, јахуд әјалымла отуруб ешгү мәһәббәтдән

данышмаг кими шејләр мәним ихтидарымдан мафөвгдүр. Даһа мән артыг дајана билмәрәм. Аллаһ билир ки, тале мәним үчүн нә гәдәр ләмиш. Бу гәдәр вар ки, кетмәјә әзми-чәзм етмишәм. Гә'ри-гәлбимдән чыхан бу гәт'и гәрарын тәғјири билмәррә гејри-мүмкүндүр».

Ше'рин сонунда Гогинин өлүмүндән хәбәр тутан Ана — даим «оғлум Гоги... оғлум Гоги» — дејиб ағлајан Сарыкөјнәк гушуна, бачы — гызылкүлү гардаш гәбри зәин едиб даим она пәнаһ апаран, одлу нәғмәләр охујан Булбулә, кәлин — вәсвәсәли һалда чәмәнләрдә сычрајыб торпағы димдикләјә-димдикләјә Гогинин гәбрини ахтаран Алабәзәк Шапапипијә чеврилирләр.

Балаја ана мәһәббәтини, ајрылыг дәрдини ананын нәғмәсиндә тәрчүмәчи бөјүк сәнәткарлыгла охучуја чатдыра билмишдир:

Сән кедәни, оғул, јалгыз галмышам,
Дәрддән, гәмдән, гүссәдән буналмышам,
Сәндән ајрыландан бәри кул оғлум,
Гара-гара хәјаллара далмышам.

Бәлкә ачсан, ја сусуздан јанмысан?
Үшүмүшсән, јағмурдан исланмысан?
Нечә дејим, дилим-ағзым гурусун,
Јыхылмысан мејданда, охланмысан?

Анан јохдур башын үстә ағласын,
Сәни басыб бағрына гучагласын.
Су тапмазса, көзјашы илә јусун,
Өрпәји илә јараны бағласын...

Саралыб каш солајдым.
Дөнүб бир гуш олајдым.
Гонајдым нәш'ин үстә
Сачларымы јолајдым.

Бүтүн ше'р белә еһтирасла, јүксәк бәдии зөвг вә илһамла тәрчүмә олунмушдур. Бу јарадычылыг уғурунун әсас сәбәби, шүбһәсиз, һәр ики шаирин лирик-романтик гәһрәманынын вәтән вә азадлыг үчүн ејни һәјәчан вә һиссләр кечирмәләрилә бағлыдыр. Сәһһәтин:

Шишә чәксәз дә дирикән әтими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими, —

Јахуд:

Еј вәтән, кетмә ки, әлдән кедәриз!..
Нәгди-чан ешгинә исар едәриз.

— дејән романтик гәһрәманы илә Јан Гусун, Гогинин вәтәнпәрвәрликләри, фәдакарлыглары арасында нә гәдәр доғмалыг вә јахынлыг вардыр...

Тәрчүмәчи шаири рус әдәбијјатынын ингилабчы шаирләри дә марагландырырды. О биринчи нөвбәдә зүлм вә әсарәтә, ичтимаи һагсызлыглара е'тираз, нифрәт ојадан әсәрләри тәрчүмә едирди. Ингилабчы шаир Голс-Миллердән (1842—1871), өмрүнү сүркүн-

ләрдә кечириб, ингилабчылара дәрин рәғбәт көстәрән А. Н. Плешшејевдән (1825—1893) вә нәһајәт, С. Ј. Надсондан (1862—1887) тәрчүмә едилән «Хәбәрдар!», «Диләнчи», «Истигбал бизимдир», «Ирәли», «Зиндан» кими ше'рләр бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

Азадлыг јолунда вурушан бир мүбаризин фачиәли өлүмүнү тәсвир едән «Хәбәрдар!»[1] ше'риндә зүлмкар гурулуша гаршы атәшин е'тираз вардыр. Бурада азадлыг уғрунда мүбаризә апаранларын чар һәбсханаларында, сүркүнләрдә кечирдикләри әзаблы күнләр, онларын мәтанәти, ирадәси көстәрилир. Сәһһәт Русијада чох кениш јајылан вә кәнчләрин чох севдији, маһныларда охудуғу бу ше'ри һәрарәтлә тәрчүмә етмишдир.

Плешшејевин «Диләнчи» ше'риндә исә «фәһләлик едиб чөрәк газанан», «бәнзи учуг, вәрәмли» инсанларла «фајтонларда өтүшән», «даш гәлбли дөвләтлиләр» арасындакы зиддијјәтдән данышылыр. Мәһкум синифләрә мәһәббәт һиссилә јазылан бу мәнзумәдә Плешшејев диләнчи ушағын бир дөвләтли тәрәфиндән рәдд едилиб, јохсул кәндли тәрәфиндән һимајә олунмасыны чох сәмими, реал шәкилдә көстәрмишдир. Сәһһәтин «Гыш», «Әкинчи нәғмәси» кими ше'рләрилә «Диләнчи» мәнзумәси арасында фикри, поетик бир әлагә вардыр.

XIX әсрин икинчи јарысында Русијада лирик бир шаир кими танынмыш Надсон да Сәһһәтин диггәтини чәлб едән сәнәткарлардан олмушдур. Надсон әдәбијјат аләминә Некрасов ше'ринин давамчысы кими кәлмиш, јарадычылығынын сонларында исә символизмә мејл көстәрмишдир. Кәдәр вә үмид, мүасир буржуа чәмијјәтинә нифрәт, кәләчәјә инам вә мүбаризәјә чағырыш онун бир чох әсәрләринин мәфкурә истигамәтини тәшкил едир. Сәһһәтин диггәтини дә Надсона мәхсус бу чәһәтләр чәлб етмиш вә о, шаирин «Истигбал бизимдир»[2], «Һәјат», «Зиндан», «Ирәли» кими ше'рләрини тәрчүмә етмишдир.

«Истигбал бизимдир», «Ирәли» вә «Зиндан» ше'рләриндә әдаләтсиз чәмијјәти, «гүссәли һәјаты» алт-үст етмәјә чағырыш, мүбаризә руһу әсасдыр. Шаир инаныр ки, «наһаг ганлар төкән», «јер үзүнү көз јашы илә исладан» һакимләр мәһв олачаг, кечтез һәр чүр зүлм вә әсарәтдән хилас олмуш бир аләм јаранačагдыр. Одур ки, азадлыг уғрунда мүбаризә едәнләрин зинданлара атылмасы шаири бәдбинләшдирмир, о, «азадлыг јолунда» әсир оланлары «зәнчирә чәкилмиш ширләр» адландырыр:

Һүррijјәт јолунда әсирәм, әсир,
Зәнчирим ағырдыр, бојнуму кәсир.
Башлајараг залымлары тәһгирә,
Чәкилмишик ширләр кими зәнчирә.

(«Зиндан»)

[1] «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 59. Голс-Миллердән тәрчүмә олунан бу ше'р («Слушай») китабда сәһв олараг шаир М. Л. Михајловун ады илә кетмишдир.

[2] С. Ј. Надсонун «Друг мој, брат мој, усталыј, страдајушиј» мисрасы илә башланан ше'ринин тәрчүмәсидир.

Надсонун лирик гәһрәманы әзаблы вәзијјәтләрдән чыхыш јолу тапыб кәләчәјә үмидлә бахыр, мүбаризә руһу илә јашајыр, бу јолда һәр чүр чәтинлијә гатлашмаға чағырыр:

Арш ирәли, арш, унут гәмләри!
Гачма бәлалар габағындан кери.
Зүлмәти-шәбдә гызарыр дан јери.
Һајды, гочаг, һајды, игид, гош, јүрү...
Кет ирәли, кет, кери гојма ајаг!
Елму ишыг намына јандыр чыраг.
Гој сәни тәкфир еләсинләр һаман,
Гој сәни тәһгир еләсинләр һаман,
Гој чүһәлаләр сәнә бөһтан десин,
Гој үләма гәтлинә фәрман десин,
Горхма, бу зәһмәтләрә гатлаш, алыш,
Гејрәт илә мәсләкин үзрә чалыш! («И р ә л и»).

А. Сәһһәтин ингилабчы мачар шаири Морис Һартмандан тәрчүмә етдији «Ағ палтар» ше'ри дә ејни мүбариз руһдадыр. Онун мәнбәји Михајловун тәрчүмәсидир. Михајлов тәрәфиндән «Ағ өртүк» ады илә тәрчүмә олунан бу ше'р һәлә о заман рус ингилабчыларынын ән севимли ше'рләриндән бири олмушду. Бу ше'р зүлмә, әсарәтә гаршы үсјан бајрағы галдыранлара мәрд олмағы, «өлүм гаршысында диз чөкмәмәји» өјрәдирди.

Азәрбајчанда ингилаби һәрәкатын күндән-күнә јүксәлдији, халгын сијаси шүурунун күндән-күнә гүввәтләндији бир заманда Сәһһәтин белә мүбариз руһлу әсәрләрә мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилди.

Бәдии тәрчүмәләринин, хүсусән рус әдәбијјатындан олан тәрчүмәләрин Сәһһәтин јарадычылыг методуна, үслубуна, онун методунун јени идеја-бәдии кејфијјәтләрлә зәнкинләшмәсинә — башга сөзлә сәһһәтләшмәсинә күчлү тә'сир көстәрирди. Бу бахымдан әдәби тә'сир вә әлагәләрин көркәмли тәдгигатчысы академик Н. А. Конрадын мараглы мүшаһидәләри вардыр. Мәсәлән, о, белә бир фикир ирәли сүрүр ки, һәр һансы бир јазычы тәрчүмә васитәсилә јени јарадычылыг методуна јијәләнә биләр: «Тәрчүмәчи өз гаршысына хүсуси әһәмијјәти олан бир вәзифә гоја биләр: тәрчүмәнин көмәјилә јени јарадычылыг методуна јијәләнмәк вәзифәси, бу метод үчүн сәчијјәви олан дил васитәләрини ишләјиб һазырламаг вәзифәси... Белә олдугда тәрчүмә јазычы үчүн јарадычылыг чәһәтдән јенидән силаһланма васитәләриндән бири, охучу үчүн исә варлығы дәркетмәнин јениләшмәси васитәләриндән бири олур. Буна көрә дә ајдындыр ки, метод вә истигамәт бахымындан јени олан һәр һансы бир әдәбијјатын бәргәрар олмасы мәрһәләсиндә тәрчүмәчилик иши белә бөјүк јер тутур вә бу ишлә мәһз јазычылар чидди сә'јлә мәшғул олурлар».

Тәрчүмәчи јазычыларын јарадычылыг јолу бурада дејиләнләрә гисмән бәраәт газандырыр. Һәгигәтән, романтик сәнәткар

реалист әсәри тәрчүмә едәндә истәр-истәмәз реалист типикләшдирмә үсулуна, реалист тәсвир васитәләринә, реалист тәһкијәјә јијәләнмәли олур, јахуд әксинә, реалист сәнәткар романтикә мүрачиәт едәндә өз методуна ујғун кәлмәјән бәдии тәсвир васитәләриндән фајдаланмаға башлајыр. Белә гаршылыглы әлагә тәрчүмә просесиндә зәруридир, чүнки, бир методла јазылан әсәри башга методун идеја-естетик принсипләрилә тәрчүмә етмәк олмаз.

Сәһһәт тәрчүмәләри бу проблемлә әлагәдар мараглы нәтичәләрә кәлмәк үчүн зәнкин материал верир. Әлдә олан тәрчүмәләр көстәрир ки, шаир өз методуна ујғун әсәрләри — јә'ни романтикләри вә романтик методла јазылмыш әсәрләри даһа мүвәффәгијјәтлә ана дилинә чевирмишдир. Бу тәрчүмәләрдә тәкчә фикир дәгиглији јох, үслуб, һисс вә һәјәчан зәнкинлији, романтик пафос, дилдәки тәмтәраг көзләнилмишдир. Орижинала ән јахын тәрчүмәләр романтик методла јазылмыш әсәрләрдир.

Анчаг реалист әсәрләрин тәрчүмәсиндәки јарадычылыг мәнзәрәси тамамилә башгадыр. Сәһһәт чох заман реалист нүмунәләри игтибас вә тәбдил јолу илә охучусуна чатдырырды. Бунун әсас сәбәби о иди ки, реалист әсәрләри дәгигликлә тәрчүмә етмәјә шаир чәтинлик чәкирди. Бу јарадычылыг просесини бир игтибас вә бир тәбдил — «Јохсуллуг ејб дејил» (А. Н. Островски) вә «Ҹәррәһлыг» (А. П. Чехов) ачыг-ајдын көстәрир. Маһир тәрчүмәчинин гәләминдән чыхмыш һәр ики әсәр Азәрбајчан дилиндә зәиф сәсләнмишдир, романтик тәрчүмәләрдә, игтибасларда олан бәдиилик бу нүмунәләрдә һисс олунмур, бурада гүдрәтли Сәһһәт тәрчүмәчилији көрсәнмир, вәзијјәтләрин, һадисәләрин психоложи дәринлији, тәбиилији лазыми бәдии јүксәклијә галхмыр, башга сөзлә, тәрчүмәчи елә бил өз сәнәткар «Мән»ини лазымынча тапа, ифадә едә билмир. Бурада «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» сәнәти, «Пејғәмбәр», «Мтсыри», «Гафгаз» тәрчүмәчиси јохдур, «Истигбал бизимдир» тәрчүмәсинә мәхсус бәдии камиллик јохдур. Бүтүн бунларын да әсас сәбәби одур ки, бу мәшһур реалист әсәрләрдә романтик шаирин поетик аләми үчүн лазыми олан доғмалыг, әсас идеја-естетик гида аз иди.

Сәһһәтин тәрчүмәләри вә тәрчүмә принсипләрилә әлагәдар белә јарадычылыг проблемләри чохдур вә шүбһәсиз, бунлар хүсуси тәдгигата мөһтачдырлар.

«Парлаг вә кениш» дејә тә'риф етдији рус әдәбијјатынын, еләчә дә Гәрби Авропа әдәбијјатынын Азәрбајчанда интишар етдирилмәси ишиндә Сәһһәтин чох бөјүк хидмәти олмушдур. О, һәлә ингилабдан габаг рус әдәбијјатынын гүдрәтини дуја билмиш, Азәрбајчан охучуларынын нәзәрини бу бөјүк сәнәтә чәлб етмишди.

Һеч шүбһә јохдур ки, Сәһһәтин бәдии тәрчүмәләри бу күн тәрчүмә илә мәшғул олан шаирләримиз үчүн өз сәнәткарлыгларыны тәкмилләшдирмәк ишиндә көзәл нүмунәләрдир.

Дөрдүнчү фәсил

СӘНӘТӘ БАХЫШЫ. СӘНӘТКАРЛЫҒЫ

«ШАИР АЈИНӘСИДИР ДӨВРАНЫН»

Зәманәсинин габагчыл вә мәдәни сәнәткары олан Сәһһәт дөврүнүн әдәби-фикри мүбаризәләриндә дә фәал чалышырды. О, Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафына көмәк мәгсәдилә елми-тәнгиди мәгаләләр јазыр, бир чох мүһүм әдәби мәсәләләр һаггында фикир јүрүдүр, әсәрләриндә түрк, рус вә Авропа әдәбијјатшүнаслығындан да ара-сыра фајдаланырды; Гәрби Авропа әдәбијјатшүнаслығындакы фактлардан истифадә едирди. Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, Сабир, Пушкин, Лермонтов, Некрасовда вә бир чох мүасирләриндә олдуғу кими, шаир бәдии әсәрләриндә, мәктубларында да тез-тез әдәбијјат мәсәләләринә тохунурду. Онун реализм, сатира, тәнгид, әдәбијјатда идејалылыг вә хәлгилик, классик ирсә мүнасибәт, бәдии тәрҹүмә кими мәсәләләр һаггында фикирләри јени әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда маарифчи-романтик тәнгидин әдәби мөвгејини, идеја-естетик принсипләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир.

А. Сәһһәтин әдәби көрүшләрини бүтүн ајдынлығы илә шәрһ етмәк вә онун идеја истигамәтини, мөвгејини доғру тәсәввүр етмәк үчүн дөврүн әдәби мүбаризәләринә мүхтәсәр нәзәр салмаг лазымдыр.

Јени әсрин әдәбијјаты кими онун үзвн саһәси олан әдәби тәнгид дә Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси вә әдәби һәјатында баш верән һадисәләрин, фикри-естетик ихтилаф вә мүбаризәләрин мәһсулу иди. Сијасәт, тарих, фәлсәфә, игтисадијјат, әхлаг, тә'лим-тәрбијә, дил, әлифба вә бу кими башга мәсәләләрә мүнасибәтдә демократ јазычыларла мүһафизәкар јазычылар арасында кедән мүбаризә әдәби тәнгиддә естетик принсипләр, зөвгләр арасында кедән мүбаризә шәклиндә мејдана чыхмышды.

1905-чи илдән сонра јени мәрһәләјә гәдәм гојан тәнгид мүасир әдәбијјатын чох мүһүм мәсәләләри илә мәшғул иди. Әдәбијјатын һәјата мүнасибәти, сәнәт вә ичтимаи һәјат, халг әдәбијјатындан истифадә јоллары, бәдиијјат вә бәдии дил, сатира, әдәбијјатда идејалылыг, хәлгилик, классик ирсә мүнасибәт, бәдии тәрҹүмә, әдәби тәнгидин әһәмијјәти вә с. јени әсрин тәнгидиндә бу вә ја башга дәрәҹәдә изаһ едилән мәсәләләрдән иди. Мәтбуатда чыхан мәгалә вә ресензијаларда, ајры-ајры бәдии әсәрләр, театр тамашалары тәһлил олунур, реализм, романтизм, натурализм, декадентизм кими әдәби мәктәбләр вә онларын мөвгеји мүхтәлиф ҹәбһәләрдән ишыгландырылырды.

Бунлардан әлавә ајры-ајры јазычыларын әдәби фәалијјәтләринә һәср олунмуш елми әсәрләрдә, әдәбијјат тарихи вә тәзкирәләрдә, јухары синифләр үчүн јазылмыш дәрсликләрдә, бәдии

әсәрләрин мүгәддимәләриндә әдәбијјат тарихинин мүхтәлиф мәсәләләри илә јанашы әдәби ирсә мүнасибәт, ән'әнә, әдәбијјатын тәрбијәви ролу кими проблемләрдән бәһс олунурду.

Әлбәттә, бүтүн бу мәсәләләр мүәллифләрин дүнјакөрүшүндән, синфи, мәфкурәви вә әдәби мөвгејиндән асылы олараг һәлл олунурду. Әдәби мүбаризәнин бир гүтбүндә М. Ф. Ахундовун естетик принсипләрини ардычыл шәкилдә давам вә инкишаф етдирән реалист тәнгид[1] дуруредуса, дикәриндә романтик тәнгид дурурду. Бу заман Азәрбајчанда әдәби просесә идејача сафлашдырычы тә'сир көстәрән марксист тәнгидин бүнөврәси гојулмаға башламышды ки, бу да мүһафизәкар әдәби тәблиғатын гаршысыны алмагда, ингилаби естетиканын бә'зи мүддәаларынын јајылмасында мүһүм рол ојнајырды.

XX әсрин әввәлләриндә јаранмыш сијаси, ичтимаи вә мәдәни шәраит әдәби тәнгидин мәгсәд вә вәзифәләринин мүасир тәләбләр әсасында изаһ олунмасы еһтијачыны доғурмушду. Әдәби мүһит, әдәби инкишафын характери, азадлыг һәрәкаты милли мәдәнијјәт, бәдии әдәбијјат кими тәнгидин дә мөвгејини мүәјјән едән әсас амилләр иди.

В. Г. Белински өз дөврүнү сәчијјәләндирәрәк јазырды: «Тәһлил вә тәдгигат зәманәмизин руһуну тәшкил едир. Инди һәр шеји, тәнгидин өзүнү дә тәнгид етмәк лазымдыр. Зәманәмиз гејд-шәртсиз һеч нәји гәбул етмир, авторитетләрә инанмыр, әфсанәләри рәдд едир. Зәманәмиз е'тигад истәјир, һәгигәт ачлығы чәкир»[2].

Тәхминән белә бир вәзијјәт XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда јаранмышды. Јени әгли интибаһ дөврүнә гәдәм гојмуш ҹәмијјәт һәр шејә олдуғу кими, өзүнүн мә'нәви вәзијјәтинә дә, әдәбијјата да тәнгиди мүнасибәт бәсләмәјә еһтијач һисс едирди. Ҹәмијјәтин бүтүн синиф вә зүмрәләриндә белә бир үмуми фикир јаранмышды ки, артыг тәнгидсиз кечинмәк мүмкүн дејил, һәр шејә тәнгиди јанашыб онун јахшы вә пис тәрәфләрини мејдана чыхармаг лазымдыр. Тәнгидсиз мүасир әдәбијјат ирәли кедә билмәз, одур ки, әдәби тәнгидә, фикирләр дөјүшүнә, мүбаһисә вә музакирәјә кениш мејдан верилмәлидир. Әсрин көркәмли тәнгидчиси А. Сур јазырды: «...бизи интигад етсинләр ки, ортаја һәгигәт чыхсын, милләтимиз истифадә етсин, бу тәриг илә «интигада» дәхи алышалым». Ј. В. Чәмәнзәминли дә бу фикирдә иди: «Кәрәк мүстәид вә көрүш мә'луматлы мүнәггидләримиз ола ки, гәләмләри гүввәси илә дил вә әдәбијјатымызы дүз јола чыхардалар». С. Һүсејн исә јаранмыш вәзијјәти даһа дәриндән тәһлил едәрди: «1906—1907-чи сәнәләрдән сонра јаваш-јаваш биздә өз дилимиздә китаблар нәшр олунмаға башлады... Бу мү-

[1] «Реалист тәнгид», «романтик тәнгид» терминләри реализми, романтизми мүдафиә вә изаһ едән тәнгид мә'насында анлашылмалыдыр.

[2] *В. Г. Белинский.* Собрание сочинений в трех томах, том II, Москва, 1948, с. 344.

вәффәгијјәтимиз бир тәрәфдән шајани-тәгдир вә тәшәккүрә лајигдирсә дә, фәгәт тәәссүф едиләчәк дикәр бир нөгтәси дә вардыр. Белә ки, биздә тәнгидчи мүһәррирләрин олмамасы үзүндән мәзкур китабларын тәнгид едилмәмәсидир. Тәнгидсиз һеч бир милләтин мәтбуаты вә әдәбијјаты тәрәгги едәмәз. Бу тәнгидсизлик нәтичәсидир ки, һәр әли гәләм тутан бир әсәр јаздыгда вә бир тәрчүмә етдикдә даһа чамаатымызын руһуна вә әхлагына онун мәнфәәтли вә зәрәрли олмасыны белә нәзәрә алмајыб һаман интишарына игдам етмишдир».

Бу мәзмунда о заман мәтбуатда онларла мәгалә нәшр олунмушду: «Интигад ајинеји-милләтдир», «Интигадын гијмәти», «Интигад јахуд әдәбијјатын әләји», «Тәнгид», «Тәнгид нәдир?» кими о заман мәтбуат сәһифәләриндә чыхан мәгаләләрдә әдәби тәнгидин вачиблијиндән, она јаранмыш еһтијачдан бәһс едилирди.

Бүтүн бу чағырышлар, бу тәләбләр нәтичәсиз галмамышды. Чох чәкмир ки, мәтбуат сәһифәләри әдәби-тәнгиди мәгаләләрә кениш јер вермәјә башлајыр, чап олунан онларла гәзет вә журналын һәр нөмрәсиндә әдәбијјатын ајры-ајры мәсәләләри һаггында мәгаләләр, мә'лумат вә хәбәрләр дәрч едилир. Мәтбуат сәһифәләриндә әдәби тәнгидә һәср олунмуш даими рубрикалар ачылыр: «Тәнгид», «Тәгриз», «Тәнгид вә тәгриз», «Тәнгидат», «Мүталиәләр», «Арчыг» (тәнгид демәкдир) «Тәнгид гисми», «Театр вә мусиги» вә с. Беләликлә, тәнгид дөврүн чох јајылмыш вә күтләви бир әдәби жанрына чеврилир, тәнгиди мәгаләләр нәшр етмәк ән'әнә шәклини алыр.

Азәрбајчан әдәби тәнгиди илә мәшғул олан дәрнәк вә чәмијјәтләрин тәшкили дә бу дөврдә олмушдур. С. Һүсејн мә'лумат верир ки, Бакыда 1908-чи илдә јаранмыш әдәби чәмијјәтдә јени јазылмыш әсәрләр охунар вә музакирә едиләрмиш. Һәтта, сонралар «Гафгаз түрк әдәбијјаты чәмијјәти» ады алтында бүтүн Гафгаз јазычыларыны бирләшдирән бир тәшкилат јаратмаг һаггында план һазырланмыш вә онун нәздиндә «әдәби вә елми китаб вә мәгаләләри тәнгид етмәклә» мәшғул олан ајрыча «Тәнгид шө'бәси» јаратмаг истәмишләр. Анчаг кәнч әдәбијјатчыларын бу тәшәббүсү о заман баш тутмамышды. Бир гәдәр сонра Н. Нәримановун рәһбәрлији алтында Бакыда «Ничат» чәмијјәтинин нәздиндә әдәби тәнгидлә мәшғул олан «Тәнгид кечәләри» адлы дәрнәк јарадылыр. Бу дәрнәк Бакыда тәнгидчилик сәнәтинин инкишаф етдирилмәсиндә, онун професионал бир сәвијјәјә јүксәлмәсиндә хүсуси хидмәти олмушду. Тәнгидчи јазычылар нөвбә илә бурада мүхтәлиф әдәби мөвзуларда мә'рузә едирләрмиш.

XX әсрин әввәлләриндә тәнгидин әдәби һәјатла мөһкәм гајнајыб гарышмасы нәтичәсиндә онун мәгсәд вә вәзифәләри, ичтимаи һәјатда тутдуғу мөвгеји һаггында мүлаһизәләр дә формалашмаға башлајыр. Јени шәраитә ујғун олараг тәнгидин принсипләри мүәјјәнләшдирилир. Тәнгид бу заман тәкчә бәдии әдәбијјатын хүсусијјәтләрини дејил, әдәби тәнгидин өзүнүн дә хүсусијјәтләрини изаһ етмәклә мәшғул олурду.

XX әср мүәллифләри әдәби тәнгиди, һәр шејдән әввәл, әдәбијјатын мүсбәт вә мәнфи, гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини мејдана чыхаран, нөгсанлары арадан галдырыб, мүсбәт кејфијјәтләри инкишаф етдирмәк јолу илә әдәбијјаты ирәли апаран бир васитә һесаб едирдиләр. «Әдәби тәнгид нәдир?» суалына онлар чох заман белә чаваб верирдиләр: «Интигаддан мәгсәд тәрәфи-мүгабилин гәләт, јахуд сәһвини тәсһиһ етмәкдир»; «Һәр чүр әсәрын көзәл вә фәна чәһәтләрини көстәрмәјә тәнгид дејирләр».

Романтизмин идеја рәһбәри Ә. Һүсејнзадә јени әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда көклү дәјишикликләр етмәк мәгсәди илә ишә башламышды. О, тәбиәтән романтик адам иди, әдәбијјатын зөвг-сәфа башланғычыны идејаја гурбан верәнләрин әлејһинә иди. О, романтик әдәбијјатын нәзәријјәсини дә өз көрүшләри мөвгејиндән јазырды, реалист тәнгид тәрәфдарларынын тәблиғатларындакы ифрат идејалылығын гәти әлејһинә чыхырды. О, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини бир дә бу мөвгедән мүдафиә едирди, сәнәтин бүтүн ганунларыны идејаја гурбан вермәмәјә чағырырды. Бу мүнасибәтлә Әлибәј «Фүјузат» журналында јазырды: «Османлы түркләринин әдәбијјати-чәдидәләри мүстәсна олдуғу һалда, Иранла бәрабәр саир түркләрин әш'ар вә әдәбијјатлары тилсимә кирифтар олмуш кими бир нөгтәдә донуб галмышдыр... Бә'зи рәһбәрләримиз буна чарәсиз олмаг истәдиләр. Лакин шаирләримизи даһа фәна јоллара сөвг етдиләр. Бунлара дедиләр ки, чаным, бүлбүлдән, мәһбубдан әл чәкиниз, бир аз да елмә, маарифә, сәнајејә, мәктәбә мәдһијјәләр јазыныз... Бичарә шаирләр дә мәктәбин, елм вә сәнәтин хидмәтчиси олмаға башлајыб, ше'ри бүтүн-бүтүн тәдәннијә уғратдылар... Чаным, нәггаша, ја рәссама демәк олурму ки, нә үчүн бир күһсарын, бир мәшчәрәнин... бир гүрубун ләвһеји-мәнзәрәси илә мәшғул олурсан? Бизә бол-бол мәктәб рәсмләри вер, чамаатымызы елм вә маарифә тәшвиг ет; шаирлијин, рәссамлығын мејдани-һүнәри ајрыдыр» (1906, № 3, с. 4.).

«Фүјузат» журналынын тә'гиб едәчәји сијаси, әдәби истигамәти шәрһ едән вә бир нөв журналын әдәби програмы олан бу мәгаләни Ә. Һүсејнзадә көркәмли демократ-публисист Һ. Зәрдабинин әдәбијјатын, сәнәтин идејалылығы мәсәләләринә һәср етдији бир мәгаләсинин әлејһинә јазмышды. «Халг нәғмәләри» сәрлөвһәсилә чап олунан һәмин мәгаләдә Зәрдаби «бүлбүлү вә күлү тә'риф едән», «бир-бирләрини һәчв едән» шаирләри «елм тәһсил етмәкдән», «мүсәлманлара олан зүлмләрдән» јазмаға чағырырды. О, муасир чәмијјәт вә керчәклик һаггында схоластик вә јаланчы тәсәввүр ојадан епигончу әдәбијјаты тәнгид едәрәк «Һәјат» гәзетиндә јазырды: «Кечмишдә «Әкинчи» гәзети чыханда о вахтын шаирләриндән јазыб тәвәгге еләмишдим ки, бүлбүлү вә күлү тә'риф вә бир-бирини һәчв етмәкдән әл чәкиб, елм тәһсил етмәк нәф'ләриндән вә биз мүсәлманлара олан зүлмләрин ба-

рәсиндә ше'рләр јазыб, онлары бизим ашыглара хош сөвг илә охумағы өјрәтсинләр ки, ашыглар онлары тојларда охујуб әһалини ојатмаға сәбәб олсунлар. Онлардан бирчә Сејид Әзим Ширвани елм тәһсил етмәк нәф'ләриндән бир нечә ше'р јазмышды ки, «Әкинчи»дә чап олунмушду...

Хүласә, **ше'р бөјүк бир аләтдир ки**, онунла бизим **јухуда олан гардашларымызы ајылтмаг** чох асандыр» (1906, № 6).

Ајдындыр ки, Ә. Һүсејнзадә күл-бүлбүлдән данышан әдәбијјаты тәнгид едиб елмдән, мәктәбдән, маарифдән јазмаға чағыран «бә'зи рәһбәрләрә» гаршы чыханда һәр кәсдән әввәл Һ. Зәрдабини нәзәрдә тутурду. Зәрдабинин мәгаләсиндә әдәбијјатын идејалылығы һаггында сөјләнән фикирләр романтизм идеологијанын сәнәтә бахышлары илә ујғун кәлмәдији үчүн тәнгидә мә'руз галмышды. «Фүјузат» редакторунун фикринчә, сәнәти анчаг тәрбијәви проблемләрлә мәшғул етмәк ону «инһитата уғратмаг», сәнәткар дујумундан, хәјалындан, мәниндән мәһрум етмәк демәкдир.

А. Сәһһәт әдәби фәалијјәтини белә бир естетик фикир мүбаризәси шәраитиндә давам етдирмишдир. Шаирин әдәби-нәзәри көрүшләрини бүтүн ајдынлығы илә шәрһ етмәк, зәиф вә гүввәтли тәрәфләрини мејдана чыхармаг үчүн онун елми-тәнгиди фикирләрини инкишафда алмаг лазымдыр.

Әдәби јарадычылыға XIX әсрин 90-чы илләриндә башламыш Сәһһәт 1905-чи илә гәдәрки фәалијјәти нәтичәсиндә әдәби һадисәләри өјрәнмиш, мүасир поезијанын бир чох зәиф чәһәтләринин шаһиди олмушдур. Одур ки, шаир 1905-чи илин әввәлиндә, артыг гызғын јарадычылыг ишинә бөјүк мејл көстәрдији заман әдәбијјатын нәзәри мәсәләләрилә дә марагланмаға башламышды. О һисс едирди ки, епигончулугла мәшғул олуб схоластик-формалист поезијанын ән'әнәләрини давам етдирән шаирләр заманын тәләбләринә чаваб верә билмирләр. Бунун үчүн поезијаја јени руһ, јени мәзмун кәтирмәк лазымдыр. Шаир бу заман дүшүндүјү әдәби мәсәләләр һаггында ајрыча бир мәгалә јазмыш вә ону «Һәјат» гәзетиндә чап етдирмишди (23 феврал, 1905, № 14). «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» сәрлөвһәсилә чап олунан һәмин мәгаләнин башланғычында дејилдији кими, Сәһһәт ону «әдәбијјатымызын ислаһы» мәгсәдилә, «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» суалыны изаһ етмәк үчүн јазмышды.

Мәгаләдә әсас ики мәсәләдән бәһс олунур. Әввәлчә шаир епигончулуғу, схоластик поезија галыгларыны кәскин тәнгид едиб көстәрир ки, «гәдди сәрвә, үзү аја, кирпији оха, гашы јаја» бәнзәдән, мүасир охучунун һиссләрини, зөвгүнү корлајан нәзирәчи ше'рин далынча кетмәк вә онун ишләтдији сүн'и тәсвир васитәләрини тәкрар етмәк ше'ри инкишафдан гојмаг демәкдир. Сәһһәтин фикринчә, јени шәраитдә тәбии һиссләрә әсасланмајан, «инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсулә кәтирмәјән» епигончу ше'рин јолу илә кетмәк мүмкүн дејил.

Әлбәттә, Сәһһәт епигончу ше'ри классик ше'р илә ејниләшдирмирди. Классик Азәрбајчан вә Шәрг әдәбијјатына мүсбәт мүнасибәт Сәһһәтин бәдии јарадычылығында олдуғу кими, әдәби көрүшләриндә дә үстүн чәһәтләрдән бири иди. О, классик әдәбијјата бир ирс кими, халгын мәдәнијјәт тарихинин мүһүм бир саһәси кими бахырды. Мәсәлән, Сәһһәтин тез-тез Низамијә мүрачиәт етмәси, ондан мисаллар кәтирмәси, Сә'ди вә Һафизә ше'рләр һәср етмәси, Фирдовси сәнәтинә јүксәк гијмәт вермәси, Фүзулинин: «Дәһәнин дәрдимә дәрман дедиләр чананын» мисрасы илә башланан гәзәлинә тәрби' јазмасы классик әдәбијјата јахындан бағлы олдуғуну вә бу әдәбијјатдан өјрәндијини сүбут етмәкдәдир. Шаир Сејид Әзими Сабирин мүәллими һесаб едирди. Насеһә мәнзум мәктубунда да о, классик әдәбијјатын әдәби инкишафдакы ролуна бөјүк әһәмијјәт вердијини јазырды:

Бу сөзүмдән о дејил гәсдү мурад
Ки, һәгарәтлә едәм мазини јад.
Һашалиллаһ тохунам әслафа,
Кәр тохунсам тохунар инсафа.

Сәһһәт өтән әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјатынын ичтимаи мәзмунча зәифләмәсинин, формализмә мејл көстәрмәсинин бир сәбәбини өлкәнин ичтимаи-сијаси керилијилә изаһ едирдисә, дикәр сәбәбини һаким синифләрин әдәбијјатдан өз мәнафеләри үчүн истифадә етмәләриндә көрүрдү. Шаир көстәрирди ки, һаким синифләр халгы гәфләтдә сахламаг мәгсәдилә әдәбијјатдан да истифадә едир, «раһат јашамаг үчүн сәнәти», шаири әлләриндә бир аләтә» чевирирдиләр. Одур ки, сарај шаирләринин мүһүм бир гисми гәзәл-гәсидә, мәдһ вә һәчвләр јазмагла «бөјүк бир милләти игфал етмишләр». Халгын мәнафејини көзләјән, онун инкишафына хидмәт едән сәнәткарлар исә тә'гиб олунмуш, олмазын әзаб-әзијјәтләрә мә'руз галмышлар: Нәтичә е'тибарилә бу вәзијјәт әдәбијјатын сүр'әтлә ирәлиләмәсинә, халгын мә'нәви инкишафына мане олмушдур. Һәмин фикирләри Сәһһәт шаир достуна изаһ едәрәк јазырды:

Чүн будур лазымеји-истибдад,
Ишрәтә, гәфләтә ујсун әфрад.
Мүстәбидләр јашамагчүн раһәт,
Шаири әлдә едибләр аләт.
Бәхш едиб шаирә ән'аму сәлат,
Раһәт етмиш бу да имрари-һәјат...
Мәдһү төвсифү гәсаид јазмыш.
Гәзәлијјат, фәранд јазмыш.
Нәзм едиб ләһвү ләәб һәзлијјат,
Дүрлү әхлаги позан һәчвијјат.
Халгы әфсанәјә ишғал етмиш,
Бир бөјүк милләти игфал етмиш...
Халгын ијгазына даир бир әсәр
Јазмыш исә, газаныб нифрәтләр...

Бурадан ајдын олур ки, Сәһһәт классик әдәбијјатын бә'зи мәһдуд тәрәфләрини көстәрмәкдән әлавә епигончулуг едән фор-

малист-схоластик ше'рә **мәнфи бир мүнасибәт бәсләмишдир.** Буна көрә дә вахтилә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән тәнгид олунан бу поезијаны Сәһһәт јени шәраитдә давам етдирмәјин тамамилә әлејһинә иди.

Мәгаләнин икинчи һиссәсиндә исә шаир јени ше'рин идеја-естетик принсипләрини әсасландырмаға чалышыр, «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» суалына чаваб ҝерир. О, ше'рдә һиссә биринчи дәрәчәли јер вермәји тәләб едәрәк јазырды: «Бизим бурада данышдығымыз бу мәтләбдир ки, тәзә ше'р нечә олмалы? Ј а з ы ј а з д ы ғ ы м ы з в а х т һәр шејдән мүгәддәм һ и с с и ј ј а т а т а б е о л м а г к ә р ә к, таинки кәламын охујанларын гәлбиндә тә'сири ола вә башгасынын һиссијјати-гәлбијјәсини ојандыра. Пәс бу сурәтдә һиссијјаты билмәк лазымдыр. Һиссијјат ики нөвдүр: чә'ли вә тәбии. Һиссијјати-чә'лијјәнин кимсәјә тә'сири ола билмәз. Һиссијјати-тәбијјәдир ки, башгасына тә'сир едәр».

Көрүндүјү кими, Сәһһәт мүасир ше'рин инкишафыны тә'мин етмәк вә ону доғру јола истигамәтләндирмәк үчүн «гејри-тәбии», сүн'и һиссләрдән, тәсвирләрдән узаглашыб «һиссијјати-тәбиијјә»-јә үстүнлүк верир, ше'рдә дујғуја, шаир «мән»инин һиссләр васитәсилә ифадәсинә мејдан ачмаға чағырыр. Онун фикринчә, сәнәткар әлинә гәләм аланда һәр шејдән әввәл һиссә табе олмалыдыр. Тезисин биртәрәфлилији көз габағындадыр. Бу естетик тезисдә ејни заманда романтик ше'рин илкин принсипләрини дә мүшаһидә етмәк чәтин дејил. Шаирин бу гәнаәтә кәлмәсиндә һәмин илләрдә мүталиә етдији түрк вә франсыз романтикләринин тә'сирини дә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Лакин Сәһһәтин һәмин мәгаләсинә реализмин әлејһинә чеврилмиш, әдәбијјатын һәјатла әлагәсини инкар едән бир әсәр кими бахмаг да доғру олмаз. Шаир: «Јазылмыш ше'рин мәзмунлары б и р л ө в һ е ј и-н ә г г а ш к и м и т а м а м н ү к а т в ә д ә г а ј и г и-м ә т л ә б и б ә ј а н ә к ә т и р м ә л и д и р»—дедикдә, һеч шүбһәсиз, реалист әдәбијјатын мүһүм принсипләриндән биринә, һәјаты деталларла, инчәликләринә гәдәр тәсвир етмәк мәсәләсинә ишарә едирди.

Сәһһәтин сәнәтә бахышы онун әдәби ахтарышлары илә бағлы иди. Реализмин габагчыл бир әдәби үслуб олдуғуну дәрк едиб, өз бәдии јарадычылығында она бөјүк мејл көстәрдији кими, о, бу әдәби чәрәјаны бир нәзәријјәчи кими тәблиғ етмәклә дә мәшғул олурду. Бу чәһәтдән Сәһһәти Азәрбајчанда М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан реализм нәзәријјәсинин давамчыларындан бири һесаб етмәк олар.

М. Ф. Ахундов кими А. Сәһһәт бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролуна, бәдии сөзүн ичтимаи тә'сир гүввәсинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Бу идеја шаирин әдәбијјат һаггындакы бир сыра әсәрләринин, фикирләринин мәркәзиндә дурур. Онун фикринчә, һәр бир сәнәт әсәри халгын мә'нәви, мәфкурәви инкишафына хидмәт көстәрмәли, онун ирәлиләмәсинә көмәк етмәлидир; әкс һалда әдәбијјатын үзәринә дүшән вәзифә јеринә јетирилә билмәз. Бу

фикирләр онун Насеһә јаздығы мәнзум мәктубда әтрафлы шәрһ едилмишдир. Шаир сәнәтдә ичтимаилији инкар едәрәк «анчаг јарын үзүндән, көзәллијиндән, хәттү-халындан» јазмағы тәләб едән «көһнә ше'рин» сон нүмајәндәләриндән олан Насеһин сәнәт көрүшләрилә әсла разылашмыр, онун иддиаларыны бир-бир рәдд едир. «Насеһ» адланан мәнзум мәктуб — бу ики мүхтәлиф әдәби чәбһәјә мәхсус шаирин мүбаһисәсидир. Елә бил Шамахы әдәби мәчлисидир, Насеһлә Сәһһәт — «көһнә ше'р»лә «јени ше'р»ин нүмајәндәси үз-үзә дајаныб мүбаһисә едирләр, һәрә өз мөвгејини е'лан едир, тәсдигләјир, анчаг мүбаһисә чох гәти вә принсипиалдыр, Сәһһәт һеч нәјә күзәшт етмәдән, устадына һөрмәт даирәсиндә «көһнә ше'р»ин мәһдудлугларыны бир-бир сајыр, «јени ше'р»ин мәгсәд вә вәзифәләрини ајдынлашдырыр:

Бу заман сиз бујуран көһнә үсул
Ејбдир, ејб; дејилдир мәгбул.
Чүнки инди дәјишиб вәз'и-чаһан,
Башгадыр, башга тәгазаји-заман.
Варса тә'лимә бизим рәғбәтимиз,
Биләсиз, кәсб дејил нијјәтимиз...
Фикримиз тәрбијеји-милләтдир,
Гәсдимиз милләтә бир хидмәтдир...
Јазалыммы јенә дә ринданә?
Дуралыммы бу күнә биканә?
Јох кәрәк биз кечә-күндүз чалышаг,
Дүрлү-дүрлү зәһмәтә алышаг.

Сәһһәт устады илә мүбаһисәјә белә башлајыр, һәр шејдән әввәл, нәзәрә чатдырыр ки, заман дәјишдији үчүн ше'рин гаршысында дуран вәзифәләр дә дәјишибдир. «Бир шаир ше'рини әхлаг дәрси вермәк үчүн сөјләмәз» — дејә сәнәтин тәрбијәви ролуну инкар едәнләрин әксинә олараг, о әдәбијјата күтләләрин шүуруна тә'сир едән бир васитә кими бахырды. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән шаир епигончу ше'рә, мәдһијјәјә вә һәчвә гаршы чыхмышдыр. Сәһһәт дејир ки, кечмишдә шаирләр «әхлагы позан һәчвләр», «ләјагәтсиз шаһлара мәдһијјәләр» јазыб, «халгы әфсанәләрлә мәшғул етмиш», бунунла онун гәфләтдә галмасына сәбәб олмушлар. Ширван шаирләринин мүһүм гисми һазырда халг ичәрисиндә бөјүк нүфуз газанмышлар (Сабир, Һади кими дөврүн ән мәшһур шаирләри нәзәрдә тутулур — *К. Т.*). Бунун сәбәби одур ки, онлар «сәпки-чәдид»дә јазырлар. «Јени үсул»да јазан бу шаирләр пула, дөвләтә маил дејилләр, фикирләри милләтин тәрбијәси, гәсдләри милләтә хидмәтдир. «Шаир дөврүнүн ајинәсидир», о, «әлдә аләт ола билмәз». Одур ки, биз даһа риндане јазмамалыјыг, халгын дәрдләринә, еһтијачларына биканә галмамалыјыг.

Ајдын көрүнүр ки, Шамахы әдәби мәчлисиндә әсас мүбаһисәләр јени ше'рин ичтимаи мөвгеји мәсәләсилә бағлы олмушдур. Сәһһәт мүасир ше'рин, үмумијјәтлә, әдәбијјатын ән үмдә мәсәләләриндән бирини онун ичтимаи мәзмунунда, идејалылығында, тәрбијәви тә'сир гүввәсиндә көрүрдү. Бу проблеми о әсасән Са-

бирә һәср олунмуш мәгаләләриндә, «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында шәрһ етмишдир.

Сабир һаггында јаздығы ики мәгалә[1] вә үч ше'риндә[2] Сәһһәт ингилабчы шаирин бөјүклүјүнү, һәр шејдән әввәл, онун сәнәтинин јүксәк идејалылығында көрүрдү. Үмумиjјәтлә, Сәһһәт ингилабдан әввәл Сабир јарадычылығына ән доғру гијмәт верән, онун јарадычылығынын тәһлили вә тәдгиги илә хүсуси мәшғул олан мүәллифләрдәндир. Онун Сабир мәгаләләри елмилији, дәринлији, әһатә дәрәчәсилә, фактик дәгиглији вә дүрүстлүјү илә ингилаба гәдәр ејни мөвзуда јазылан мәгаләләрдән сечилир.

О, Сабир ше'ринин јаранмасыны «әдәбиjјатымызда бөјүк бир ингилаб» адландырырды. Буну шаир Сабирин әдәбиjјата кәтирдији «јени мәзмун» вә «јени ибарәләрдә», јә'ни јени идеја вә форма хүсусиjјәтләриндә көрүрдү. Сәһһәт јазырды ки, Сабирин «әсәрләриндә ишләтдији ибарәләр вә јени мәзмун кимсәни тәглид дејил, мәһз өз фикирләринин нәтиҹәсидир».

Сабири новатор сәнәткар кими гијмәтләндирмәк бүтүн романтик тәнгид үчүн сәчиjјәви иди вә сәбәби дә бу иди ки, реалист тәнгид кими о да епигончу ше'рин әлејһинә чыхыш едирди, јени ше'рин истигамәти барәсиндә һәр ики тәнгиди истигамәт бу ҹәһәтдән бир-биринә чох јахынлашырды. Әкәр Сәһһәт: «Ше'рдә тәрһи-нөв ичад ејләдин», «Јени бир шивә ихтијар етдин» — дејә новаторлуғу Сабир поезијасынын ән үмдә кејфиjјәтләриндән бири кими ирәли сүрүрдүсә, дөврүн башга романтик шаири А. Шаиг бөјүк реалистин поезијасынын ејни ҹәһәтини — онун јенилијиндә, епигончу ше'р үчүн «өлүм зәнки» чалмасында көрүрдү: «Әдәбиjјатда бир чығыр ачдын».

Мәгаләләрдә һәјата, шүурлара, сијаси һадисәләрә Сабир ше'ринин тә'сириндән хүсуси бәһс олунур, ингилабчы сатирикин кениш халг күтләләри ичәрисиндә сүр'әтлә јајылмасынын, шөһрәтләнмәсинин бир сәбәби дә онун ичтимаи-бәдии гүввәсилә изаһ едилир. Мәсәлән, «Сабир» мәгаләсиндә дејилирди ки, бөјүк шаирин әсәрләри «бу беш илин мүддәтиндә Иран мәшрутәсинә... бир ордудан зијада хидмәт етмишдир». Сәһһәт ингилабчы сатирикин Иран вә Түркијә ингилабларына, мүртәҹе дөвләт башчыларына, руһаниләрә, јалтаг вә мәсләксиз буржуа зијалыларына һәср етдији сатиралар үзәриндә дајанараг онлары «һәјатымыздан бир сәһифә тәшкил едән ше'рләр» адландырыр.

Сабир сәнәтинин новаторлуғу, јенилији, «Азәрбајҹан әдәбиjјатында јени бир чығыр ачмасы» да онун ичтимаи һәјатла, сијаси һадисәләрлә, күнүн актуал мәсәләләрилә сых бағлы олмасы

[1] «Сабир», «Јени иршад» гәзети, 1911, № 2, 4, 7; «Сабирин тәрҹүмеји-һалы», «Һопһопнамә». Бакы, 1912.
[2] «Гара хәбәр», «Мә'лумат» гәзети, 19 ијул, 1911, № 16; «Сыныг саз», сәһ. 30; «Мәктәб» журналы, 1913, № 11.

илә әлагәләндирилирди. Шаир јазырды: «Сабир... мүгаллид дејил, бәлкә елә мүҹәддидлир ки, көһнә ше'рләр илә јени ше'рләр арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб, о учуруму атланмаға кимсәдә ҹүр'әт вә ҹәсарәт галмады.

Бир кәрә дүшүнүлсүн, әдәбиjјатымызда нә гәдәр бөјүк бир тә'сир, нә гәдәр әзим бир ингилаб вүҹудә кәтирмиш!..»

Сәһһәтин Сабир ше'ринин идеја мәзмунуна бу гәдәр бөјүк гијмәт вермәси тәсадүфи дејилди. Узун замандан бәри поезијанын јени инкишаф мәрһәләсинә галхмасыны арзулајан шаир Сабир јарадычылығында бунун ҹанлы вә гүдрәтли бир тәзаһүрүнү көрмүшдү. Чүнки бу поезија схоластик-формалист ше'рә ағыр бир зәрбә ендирмиш, әдәбиjјата јени мәзмун, јени руһ кәтирмиш, дөврүн мүһүм ичтимаи-сијаси мәсәләләрини әһатә едәрәк, сәнәтин јени, јүксәк сәвиjјәсинә галха билмишди. Буна көрәдир ки, шаир, Сабирин јаратдығы мәктәбин әдәби просесә көстәрдији күчлү тә'сири јүксәк гијмәтләндирирди: «О көзәл ше'рләри охујуб анлајанлар, о көзәлликләрин зөвгүнә, фәргинә варанлар онлары һифз етмәјә һәвәс етдиләр. Шаирләримиз... о шивејимүстәһсәндә јазмаға, тәглидә башладылар. Даһа билмәррә көһнә үслуб тәрк олунду». Буна көрәдир ки, Сәһһәт Сабири ән керидә галмыш адамларын белә шүуруна тә'сир көстәрән, онларда «көзәл дујғулар ојандыран Гафгаз шаири» адландырырды.

Сабир ше'ри өз әдәби әлагәләри илә дә тәнгидчи Сәһһәтин нәзәриндән јајынмамышды. Романтик шаир бөјүк сатирики Фирдовси, Гогол, Салтыков-Шедрин, В. Һүго, Ф. Шатобриан кими дүнја классикләрилә, түрк шаирләрилә јахынлашдыран вә ајыран идеја-сәнәткарлыг бағларыны вахтында көрүб көстәрә билмишди.

Әдәбиjјатын идејалылығы вә онун ҹәмиjјәтә тә'сири проблемини Сәһһәт өзүнүн бир нөв әдәби манифести олан «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында даһа ајдын вә конкрет шәкилдә һәлл етмишдир.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасында бәдии һәллини тапан мәсәләләрдән бири — әдәбиjјатын ичтимаи әһәмиjјәти мәсәләсидир. Шаирин фикринҹә, әдәбиjјатын идејалылығыны вәтәнпәрвәрлик вә вәтәндашлыг идејаларындан ајырмаг олмаз. Һәјата, мүасир ҹәмиjјәтә биканә мүнасибәт бәсләјиб көјләрә учмаға һәвәс көстәрән сәнәткар өз ичтимаи вәзифәсини јеринә јетирә билмәз. Јазычы, шаир өз дөврүнүн габагчыл, «көзү ачыг» бир адамы олмалы, «милләтин дәрдинә галмалыдыр». О, халгын «һәм күлүшләринин, һәм дә дәрд вә гүссәләринин тәрҹүманы олмалыдыр»; «зүлм зәнҹири алтында инләјән ҹәкән милләтә» ниҹат вә гуртулуш јолу көстәрмәлидир. Одур ки, поеманын мүсбәт гәһрәманы Шәһәрли образы Шаири јатмыш, бекар вә дүшкүн вәзиjјәтдә көрәндә она е'тираз едир, ону баша салыр ки, «белә чидди вә мүһүм вахтда» һеч бир сәнәт адамы сакит отурмамалыдыр.

Сәһһәт Сабири бир дә она көрә даһиләр, әсл халг сәнәткар-

лары сырасына дахил едирди ки, о, мәһз белә мүбариз, горхмаз, халг үчүн јашајан вә јазан, һәр чүр мәшәггәтә дөзән, еjни заманда халгы үчүн олмазын мә'нәви хејирләр кәтирән нәһәнк сөз усталарындан биридир; о, «тә'н вә лә'ндән, тәкфир вә тәһгирләрдән, јағыш кими үстүнә јаған төһмәт вә нифрәтләрдән әсла кери кетмәјиб, өз мәсләкиндә кәмали-сәбати-әзмлә давам етди вә севкили милләтинә хидмәтиндән бир ан гафил олмады».

Сәһһәтин реализм вә сатира һаггындакы фикирләри дә мараглыдыр. Сәнәти ичтимаи бир һадисә һесаб едән шаир, еjни заманда, она һәјаты әкс етдирән бир васитә кими бахырды. Бу барәдә о өз тезисини чох ајдын билдирмишди: «Шаир ајинәсидир дөвранын». Бу мисрада Сәһһәтин әсас естетик көрүшү верилмишдир. Бу тезис, һеч шүбһәсиз, М. Ф. Ахундовун реалист әдәбијјат һаггында сөјләдији фикирләрлә бағлы иди. Бу, еjни заманда, шаирин әдәби мүбаризәләрдән, халгын еһтијач вә тәләбләриндән чыхардығы доғру бир нәтичә иди. Вахтилә Белински дә бәдии әдәбијјаты «һәјатын күзкүсү» адландырмышды.

Шаир сәнәт гаршысында реализмин ән әсас хүсусијјәтләриндән бири олан һәјаты доғру әкс етдирмәк мәсәләсини гојурду. Насеһә мәктубунда о, схоластик-формалист ше'ри биринчи нөвбәдә һәјатдан узаглашмасы үчүн тәнгид едирди. Еjни фикирләри Сәһһәт «Шаир, Ше'р париси вә Шәһәрли» поемасында даһа да инкишаф етдирмиш, Шәһәрли образынын дилилә һәјат һәгигәтләриндән узаглашыб, нағыл, гәзәл јазмагла мәшғул олан Шаирә күлмүшдү. Бу нөгтеји-нәзәрдән Сабирин «Нә јазым?» ше'ринә хүсуси әһәмијјәт верән Сәһһәт «Сабир» мәгаләсиндә һәмин ше'рин сәнәт мәсәләләринә аид јерини нүмунә кәтирирди:

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
Көрдүјүм нику бәди ејләјим изһар, јазым,
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым,
Писи-пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым.
Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән, а гәре көзүнү?
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?..

Сәһһәтин бөјүк шаирә һәср етдији мәгаләдә бу ше'рә хүсуси мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилди. Бунунла о, «шаирәм, әсримин ајинәсијәм» — дејә Сабирин реализминә, онун һәјат һәгигәтләрини доғру-дүрүст әкс етдирмәсинә, писи-пис, әјрини-әјри јазмасына ишарә едирди. Сәһһәтдә олдуғу кими, бу ше'рдә дә сәнәт һәјаты әкс етдирән бир ајнаја бәнзәдилир.

Реалист тәнгиддә олдуғу кими романтик тәнгиддә дә сәнәтин һәјата мүнасибәти әсас проблемләрдән биридир. Мүтәрәгги рус романтизминин нәзәри әсасларыны ишыгландыран «Московскиј телеграф» журналында Н. Полевој јазырды ки, «Романтизмин биринчи шәрти — тәсвирин һәгигилијидир» (1832, 43, 373).

Бөјүк реалист кими Сабир дә «заманын ајнасы» иди, романтик Һади дә. Һәр ики тәнгиди истигамәтин естетик консепсијасы һәгигәти тәсвирин нечәлијини изаһ едәндә мејдана чыхырды. Онда романтик Һади дејирди ки, һәјаты узагдан сејр етмәк лазымдыр, онун тәфәррүатыны гәләмә алмаг вачиб дејил, һәјат узагдан даһа көзәл көрсәнир.

Сабирин һәјат һәгигәтинә сәдагәти биринчи мә'нада да романтик Сәһһәт үчүн гијмәтли иди вә буна көрә дә бөјүк сатирикин реализминин бу чәһәтинә о хүсуси әһәмијјәт верирди. Мараглыдыр ки, Сәһһәт Сабирин реализминин тәнгиди истигамәтини дә илк дәфә көрә вә көстәрә билмиш, милли тәнгиди реализмин илк нәзәри принсипләрини мүәјјәнләшдирмишди.

Шаир мүасирлији, күнүн актуал мәсәләләрини әкс етдирмәји реалист әдәбијјатын әсас шәртләриндән сајырды. Онун фикринчә, јазычы «әфсанә јазмагла мәшғул олмамалыдыр», елә һадисәләри, елә мәсәләләри гәләмә алмалыдыр ки, онлар халга, чәмијјәтә хидмәт етсин. Бу, сәнәтин вә сәнәткарын чәмијјәтдә мөвгејини мүәјјәнләшдирә, әдәбијјатын орижинал јолла инкишафыны тә'мин едән әсас амилләрдән биридир.

Сәһһәтин сатира, әдәбијјатда күлүшүн ролу һаггындакы фикирләри дә әсасән реалист әдәбијјат мәсәләләрилә әлагәдардыр. О, бәдии әдәбијјатда тәнгидә, хүсусән сатираја чох бөјүк әһәмијјәт верирди. Сәһһәтә көрә, сатира ичтимаи хәстәликләрлә мүбаризәдә гүввәтли васитәләрдән биридир. О, белә бир гәнаәтә кәлирди ки, реалист әдәбијјатын мүасир сәвијјәсиндә тәнгидсиз, сатирасыз кечинмәк, һеч кәсин үрәјинә тохунмадан нөгсанлары көстәрмәк мүмкүн дејилдир.

Сәһһәтин белә нәтичәјә кәлмәси әдәби инкишафын өзү илә, Азәрбајҹан реализминин өз дахили хүсусијјәтләрилә, XX әсрдә јүксәк инкишаф нөгтәсинә чатмыш тәнгиди реализмин, хүсусән сатирик әдәбијјатын Сабир вә Ҹ. Мәммәдгулузадә кими нүмајәндәләринин әлдә етдији бөјүк әдәби гәләбәләрлә бағлы иди. Бу, еjни заманда, ингилаби шүуру ојанмыш Азәрбајҹан халгынын мә'нәви еһтијачлары илә әлагәдар иди.

Сәһһәт сатира һаггында әсас фикирләрини «Молла Нәсрәддин» журналындан вә Сабир јарадычылығындан бәһс едәркән сөјләмишдир. Азәрбајҹан әдәбијјатында сатираны јени инкишаф мәрһәләсинә галдыран «Молла Нәсрәддин»и шаир ағлајыб күлмәсилә халгы ајыг салан бир журнал кими гијмәтләндирир вә онун нәшрини алгышлајырды.

Сәһһәт сатираны реализмин ајрылмаз, үзви бир һиссәси, һәм дә халг руһу илә сых бағлы олан бир һиссәси һесаб едирди. О, XX әср шәраитиндә сатирик әдәбијјата бөјүк еһтијач олдуғуну баша дүшүр вә јазычылары бу јолдан кениш фајдаланмаға, өз фикирләрини еjһам вә кинајә илә сөз демәјә чағырырды:

...заманә чүнки фәна бир заманәдир,
Еjһам илә, кинајә илә натиг олмалы.

Ичтимаи мәзмуну, чәмијјәтин мәнафејилә бағлы олмағы Сәһһәт сатира үчүн зәрури сајырды. Онун фикринчә, ичтимаи әһәмијјәти олмајан, сөјүш вә тәһгирләрлә долу олан һәчвләри сатира илә гарышдырмаг доғру дејилдир; «Һәзлијјат вә һәчвијјат

јазмагла милләти анчаг иғфал етмәк олар». Сабирин бөјүклүјүнү шаир бир дә бурада, онун дәрин ичтимаи мәзмуна малик сатира јолу илә кетмәсиндә көрүрдү.

О, Сабир сатираларынын әһатә етдији мөвзулары вә онларын ичтимаи әһәмијјәтини гејд едәрәк көстәрирди ки, Сабир: «һәчвкуји демәклә һәр кәсин фикринә кәлән әлфази-мәрдудәни һеч вахт ше'рдә ишләтмәмишдир».

Демәк лазымдыр ки, Сабир һаггында бәһс едәркән, Сәһһәт «Азәрбајчан әдәбијјатында ән әввәл јени бир чығыр ачды ки, ондан мүгәддәм кимсә о көзәл шивәдә јазмамышды» дедикдә, еjни заманда, Сабирин сатирасына ишарә едирди. Һәмин ифадәдән сонра шаир өз фикирләрини белә әсасландырырды: «Нөгсанларымызы, ејбләримизи мәзһәкә вә мәзаһ тәригилә гајәтдә ширин вә һәр кәсин анладығы бир дил илә, гәһгәһәләр илә охудуб ислаһа чалышырды». Сабирлә Фирдовси арасындакы фәргләрдән бирини дә Сәһһәт, бөјүк шаирин сатирик үслуба малик олмасында, бу сатиранын сијаси-бәдии гүввәсиндә көрүрдү. Шаир көстәрир ки, «заманын фәналыгларыны шикајәт, јахуд мүстәһзијанә бир сурәтдә нәзм едән», «мө'минләри вә ријакар моллалары... чох ширин мәзмунларла, зәриф кинајәләрлә» тәнгид едән Сабирин күлүшүндә ачы бир ичтимаи кәдәр вардыр. Бу кәдәри бөјүк бир халгын нөгсанларыны, зәиф тәрәфләрини көрүб ону чәсарәтлә гырмачлајан, үрәји дәрдлә долу олан бир шаирин күлүшүндән ајырмаг олмаз. Сабирин күлүшү һәгигәтән күлдүрүб-ағладан бир шаирин күлүшү иди. Бу күлүш ичтимаи кәдәрлә јоғрулмушду. Сабир сатирасынын бу хүсусијјәти Сәһһәтин дә нәзәриндән гачмамыш, әксинә, о, мәгалә вә ше'рләриндә буну дәфәләрлә, тәкрар-тәкрар гејд етмишди: «Ағладыб күлдүрүрдүн инсаны», «Еј гоча бир гөвмә ағларкән күлән» кими мисралары о, Сабирә һәср етдији ше'рләрдә ишләтмишдир. «Сабир» адлы мәгаләдә исә дејилирди: «Һеч шүбһә јохдур ки, Сабир... бизләри ани-ваһиддә ағладыб, һәм күлдүрән бир шаири-кинајәафәриндир».

Сабир сатирасында чох бәјәндији бу хүсусијјәтин Сәһһәт, үмумијјәтлә, башга сатирикләр үчүн дә характерик олдуғуну көстәрирди. Бу чәһәтдән о, Сабири рус јазычыларындан Гогол вә Салтыков-Шедринә бәнзәдирди. Бу әдәби паралелдә чох инчә бир чәһәт нәзәрдә тутулмушду. Мәгаләдә дејилирди ки, Сабир «көз јашларынын арасындан күлән Гоголдан зијадә Салтыкова бәнзәјир». Доғрудур, шаир «Сабир» адлы ше'риндә јени бир әдәби мәктәбин баниси кими Сабирин «Гоголу јад етдијини» јазырды. Бунунла белә, Сабирин јарадычылыг хүсусијјәтләрилә Шедринә даһа јахын бир јазычы һесаб едилмәсиндә мүәјјән бир һәгигәт вардыр. Бурада, еһтимал ки, һәр ики сатирикин тәблиғ етдикләри ингилаби-демократик идејалар, сатираларындакы сијаси кәскинлик, халг һәјаты вә азадлыг һәрәкатына сых бағлылыг е'тибарилә бир-биринә јахын олдуглары нәзәрдә тутулмушдур.

Бу фактлар Сәһһәтин рус әдәбијјаты илә дәриндән таныш олдуғуну бир даһа тәсдиг едир.

А. Сәһһәтин әдәби-тәнгиди әсәрләри ичәрисиндә 1912-чи илдә «Һопһопнамә»нин илк чапына јаздығы тәрчүмеји-һал хүсуси јер тутур. Охучулары илк дәфә олараг Сабирин һәјаты илә кениш таныш едән бу мәгалә инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Мүәллиф бурада Сабирин һәјатыны гисмән дөврүн ичтимаи-сијаси, әдәби һадисәләрилә бирликдә алмыш, онун Азәрбајчан әдәбијјатындакы јерини көстәрмәјә чалышмышдыр. «Сабир» мәгаләсиндәки бир чох мүлаһизәләр ејнилә бураја да дахил едилмишдир.

Сабири даһи шаир адландырмасы, онун адыны дәфәләрлә дүнја әдәбијјаты классикләрилә јан-јана чәкмәси вә нәһајәт, «беш илин мүддәтиндә әдәбијјатымызда бөјүк бир ингилаб јетирди» — демәси Сәһһәтин ингилаби сатиранын бу бөјүк симасыны нә гәдәр јүксәк гијмәтләндирдијинә парлаг бир сүбутдур. Одур ки, Сабирин өлүмүнү о, поезија бинасына вурулмуш ағыр бир зәрбә кими мә'наландырмышды:

Сабир өлдү демирәм, ше'р еви виран олду.

Бу поетик мисрада халгын бөјүк кәдәри, әдәбијјат аләминә үз вермиш әвәзсиз .бир иткинин ачысы ифадә едилмишди.

Сабир бир сәнәткар талеји мөвзусу кими дә Сәһһәт үчүн доғма иди. Сәһһәтин әсәрләриндә јаратдығы талесиз, өз дөврү тәрәфиндән дәрк олунмајан, идеаллары илә мүһити арасында дәрин зиддијјәтләр олан шаир сурәтилә Сабирин сәнәткар талеји арасында бөјүк бир јахынлыг варды. Сабир бир шәхсијјәт олараг бүтүн Азәрбајчан романтикләри кими Сәһһәт үчүн дә мүнасиб мөвзу иди вә мәһз буна көрә о бир нечә бәдии әсәрини, өзү дә мүвәффәгијјәтли әсәрини һәмин мөвзуја һәср етмишди. Сабирин ачы һәјаты романтик шаири гејзә кәтирирсә, онда е'тираз вә нифрәт дујғуларыны чошдурурса, кәләчәк она динчлик кәтирир, хәјалән јаратдығы дүнјада бөјүк шаирә һејкәл гојдурур:

Сабир, еј алами-халгә тәрчүман,
Еј һәр анда касә-касә зәһр удан.
...Тән'ү лә'н ејләрсә һәр надан сәнә,
Ја мусаид олмаса дөвран сәнә,
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һејкәл јапарлар нәмына.

Сәһһәтин сәнәт көрүшләри XX әсрин әввәлләриндә јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојан демократик тәнгидин бир чох мүһүм проблемләрини әһатә едирди. Дүнјакөрүшүнүн демократик вә һуманист истигамәти, халг азадлыг һәрәкаты илә јахынлығы, әдәби просеслә сых әлагәси она мүасир әдәбијјатын бир чох мәсәләләрини габагчыл мөвгедән ишыгландырмаға имкан вермишди.

«ТӘРЗҮ ҮСЛУБИ-БӘЈАНЫН САДӘДИР, ҸӘЗБИ-ГӘЛБ ЕТМӘКЛИЈӘ АМАДӘДИР»

XX әср Азәрбајҹан ше'ринин чох орижинал сималарындан олан Сәһһәт бу бејти Сабирә һәср етдији ше'рләриндән бириндә ишләтмишди. Бөјүк шаирин сәнәткарлығынын ики хүсусијјәтини онун сәнәтинин әсас идеја-естетик компоненти кими гијмәтләндирмишди. Бири: фикрин, тәсвирин, үслубун, ифадә тәрзинин садәлији, ајдынлығы; дикәри, охучуну ҹәлб етмәк, гәлбини әлә ала билмәк усталығы вә гүдрәти.

Сәнәтин мә'насыны халга хидмәтдә, әхлаги-тәрбијәви ролунда көрән Сәһһәт өз әсәрләринин дә бәдии камиллијинә, хүсусән онларын ифадә тәрзинә, ајдынлығына, садәлијинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Буна көрә дә шаир узун илләр ана дилинин тә'лими вә онун сафлашмасы уғрунда мүбаризә апармышдыр. Биринҹи фәсилдә бәһс етдијимиз «Мәктәбләрдә ана дили», «Е'дади мәктәбләрдә милли тәрбијә» кими мәгаләләрдә Сәһһәтин ана дили тә'лиминә нә гәдәр ҹидди мә'на вердијини көрдүк. О, «ана дилинә әһәмијјәт вермәјән, өз дилини билмәк истәмәјән» шакирдләрә һәмишә дејәрди:

> Түрк дили[1] бир көзәл, ширин дилдир,
> Ону өјрәнмәјә һәмијјәт едиз.

1906-чы илдән сонра «Молла Нәсрәддин» вә «Фүјузат» арасында дил мәсәләләри әтрафында кедән мүбаһисәләрдә Сәһһәт молланәсрәддинчиләрә даһа јахын бир мөвге тутурду. «Молла Нәсрәддин» бәдии дили үмумхалг дилинә кетдикҹә даһа чох јахынлашдырмаг уғрунда мүбаризә апарырды, ону халг дили әсасында зәнкинләшдирмәк вә демократикләшдирмәк јолунда чалышырды. Мә'лумдур ки, бу ҹәһәтдән журналын әдәби дилимизин инкишафына бөјүк мүсбәт тә'сири олмушдур. Бу тә'сир өз әдәби тәҹрүбәсиндә дујан шаирләрдән бири дә Сәһһәт иди. Бир нечә ше'ри истисна едиләрсә, онун ше'р дили мүһафизәкар романтик јазычыларын дилилә мүгајисә едилмәјәҹәк дәрәҹәдә садә вә халга јахындыр.

Шаирин 1907-чи илләрә гәдәр јаздығы әсәрләриндә һәлә фарс вә әрәб дилләринин тә'сирләри галмагда иди; епигончуларын вә түрк романтикләринин тә'сириндән тамамилә гуртара билмәмишди.

> Һафиз, еј мүршиди-ситудәсијәр,
> Һафиз, еј устади-ше'рү һүнәр.
> Әсәриндир мүтәрҹими-ларејб,
> Иштә сәнсән бу күн лисанүл-гејб —

— мисрасы илә башланан «Хачә Һафиз» (1898) мәнзумәсиндә әкәр чәтин анлашылан әрәб-фарс ибарәләри вә сөзләри варса, «Јад ет!» ше'риндә түрк романтик ше'р үслубунун вә дилинин тә'сирләри вардыр. Тәкҹә «Јад ет!» ше'риндә бир азәрбајҹанлы үчүн чәтин анлашылан, јахуд анлашылмајан 35-ә гәдәр әрәб-фарс тәркибләри, сөзләри (әбри-тирә, чөһрәји-хәндәризи-шадан, саһиби-евһа, ҹәвани6, нәваһи, тәкәллүф вә с.) ишләнмишдир.

[1] Азәрбајҹан дили нәзәрдә тутулур.

Лакин демәлијик ки, бу ҹәһәтләр Сәһһәтин бүтүн јарадыҹылығы вә дили үчүн сәчијјәви дејилдир. Шаирин ше'р дили әсасән халг дилилә бағлы, онун көзәлликләрини ифадә едән бир дил олмушдур. Азәрбајҹан дилинә мәхсус образлылыг, садәлик, ајдынлыг, көзәллик бу вә башга дәрәҹәдә Сәһһәтин ше'р дилиндә дә өз әксини тапмышдыр. Бир чох ше'рләринин сүр'әтлә јајылмасынын вә әзбәрләнмәсинин әсас сәбәбләриндән бири дә шаирин халг әдәбијјатындан, ҹанлы халг дилиндән бачарыгла истифадә етмәси олмушдур. Ишләтдији аталар сөзләри, зәрбүлмәсәлләр, бајатылар онун ше'рләринин мәзмун вә формаҹа халгиләшмәсини тә'мин етмишдир. Шаирин ушаглар үчүн јаздығы «Ана вә бала» вә «Көч» ше'рләриндә фолклорун, халг руһунун чох дәрин изләри вардыр:

> Отурмуш ана,
> Басмыш бағрына
> Назлы көрпәсин,
> Лајла дер она:
>
> Дағда дарылар,
> Сүнбүлү сарылар,
> Гоча гарылар
> Бу балама гурбан.

Јахуд:

> Киши әлиндә чомаг
> Сүрүр јүклү өкүзү,
> Дәвә үстә бир ушаг
> Чох охујур бу сөзү:
>
> Ағ дәвә алчаг кедәр,
> Голунда голчаг кедәр,
> Ағ дәвәнин көзләри
> Јерә дәјир дизләри;
> Енди чаја јуһ-јуһ,
> Ағча маја јуһ-јуһ.

Сәһһәтин әсәрләриндә «Нә тас галыб, нә һамам», «Јохсуллуг ејб дејил», «Дәлијә күндә бајрамдыр» («Һәјат»), «Тохун аҹдан хәбәри олмаз» («Диләнчи») кими мәсәлләр ишләнмишдир.

Шаирин ше'рләринә тәбиилик вә ојнаглыг верән хүсусијјәтләрдән бири бәдии дилиндәки ахыҹылыг, сөзләри јериндә ишләдә билмәк бачарығыдыр. Шаир мисралардакы сөзләри бир-бирилә елә мөһкәм бағлајыб әлагәләндирә билир ки, бунлар һәм ади, тәбии данышыг гајдаларына, грамматик ганунлара ујғун олур, һәм дә поетик ҹәһәтдән чох гүввәтли сәсләнир. Бу ҹәһәтдән ашағыдакы нүмунәләрә диггәт јетирмәк кифајәтдир:

> Дәҹәл мејмун, чолаг ајы, чәп кечи,
> Бир улаға јолдаш олду һәр үчү;

јахуд:

Үрәјимдә даhа јох гөнчә додаглар дәрди,
Вардыр ев дәрди, гадын дәрди, ушаглар дәрди.
Бири әкмәк, бири башмаг, бири палтар диләјир,
Вердији гәрзи дә hәр күндә тәләбкар диләјир.
...Атмышам мән hәвәси, ешги дәхи, дилбәри дә,
Сәни дә, ше'ри дә, илhамы да, дәфтәрләри дә...

Көрүндүјү кими, бу парчаларда шаир санки охучу илә данышыр, халг дилинин ганун-гајдаларындан кәнара чыхмыр, јериндә олмајан артыг сөз ишләтмир; бунунла јанашы о, јүксәк поетик еффект дә јарада билир; өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн мүвафиг бәдии форма, вәзн вә гафијә, сөз вә образ тапмагда hеч бир чәтинлик чәкмир.

Азәрбајчанда бәдии тәрчүмә дилинин јаранмасы вә инкишаф ишиндә дә Сәhhәтин хидмәти бөјүкдүр. Шаир өз тәрчүмәләрилә әдәби дилимизә рус әдәби дилинин садәлијини вә јығчамлығыны кәтирмишдир. Рус әдәбијјаты Сәhhәт үчүн, башга јарадычылыг саhәләриндә олдуғу кими, дил саhәсиндә дә бир мәктәб олмушдур. Шаир рус әдәби дилини ән јүксәк сәвијјәјә галдыран Пушкин вә Лермонтовун јолу илә кетмәјә чалышараг дилинин садәлијинә, тәбиилијинә хүсуси диггәт јетирирди. Тәсадүфи дејил ки, бу көзәллик вә тәбиилик онун рус әдәбијјатындан етдији тәрчүмәләрин дилиндә даhа гүввәтли вә габарыгдыр. Одур ки, М. Ариф чох hаглы олараг Сәhhәти XX әср Азәрбајчан поезијасынын ән көзәл дилини јарадан бир сәнәткар hесаб едир: «Аббас Сәhhәт рус вә Гәрби Авропа классикләриндән етдији бәдии тәрчүмәләрдә ән көзәл ше'р дилини... јарадырды».

Сәhhәтин бу күн дә өз тәравәтини, идеја-бәдии гүввәсини сахламыш онларла тәрчүмәси бу фикри тәсдиг едә биләр. Мәсәлән, Никитиндән «Јај сәhәри» ады илә тәрчүмә олунан ашағыдакы парчаја нәзәр салаг:

Галын мешә күлүмсәјир, гаралыр,
Ағачларын далындан күн учалыр,
Күнәш чыхыр, ишыг дүшүр hәр јерә,
Чөлә, көлә, чәмәнләрә, күлләрә.
Котан гошуб кедир чөлә әкинчи,
Әлиндә дәрјаз от бичир бичинчи.

Шаирин бәдии тәрчүмәләринин чохунда олдуғу кими, бу парчанын да дили лексика вә ифадә тәрзи чәhәтиндән букүнкү бәдии дилимизә чох јахындыр. Үмумијјәтлә, Сәhhәт XX әсрдә ше'р дилини зәнкинләшдирмәклә јанашы ону даhа да инкишаф етдирмишдир. Көзәл, сәлис бәдии дилә малик бир шаир кими, о, hәм дә совет поезијасынын дилинә сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир.

* * *

Сәhhәт XX әср әдәбијјатында өз јери олан шаирләрдәндир. О, јарадычылығы илә поезијамыза елә хүсусијјәтләр көстәрмишдир ки, бунлар онун әсәрләринә јени бир руh, тәравәт вермишдир. Шаир өз сәнәткарлығыны бир тәрәфдән классик Азәрбајчан, Шәрг, рус вә Гәрб поезијасындан өјрәнмәк hесабына артырырдыса, дикәр тәрәфдән бир јарадычы шаир кими поезијамыза өзүнәмәхсус јени бәдии васитәләр кәтирирди. Әввәлки фәсилләрдә биз ајры-ајры әсәрләри тәhлил едәркән шаирин сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән јери кәлдикчә бәhс етдијимизи нәзәрә алараг бурада анчаг дејиләнләрә бә'зи әлавәләр етмәк фикриндәјик.

Сәhhәт сәнәтә, ше'рә чох јүксәк тәләбкарлыгла јанашырды. О, hәр јазылмыш ше'ри hәгиги сәнәт нүмунәси сајмадығы кими, hәр ше'р јазаны да шаир hесаб етмирди. Бу тәләбкарлыг онда о гәдәр ифрата вармышды ки, о, hәтта «Сыныг саз»а јаздығы мүгәддимәдә «Шаир дејиләмсә дә, бир аз шаир кимијәм» — дејә өзүнү belә hәгиги сәнәткар сәвијјәсинә јүксәлмәсиндәки чәтинликләрини гејд едирди. Истәр тәвазөкарлыгла дејилмиш бу сөзләрдән, истәрсә дә hәмин мүгәддимәдә шаирләр hаггында Низамидән кәтирилән мисалдан, «Охучуларыма» ше'риндән ајдын олур ки, Сәhhәт сәнәт әсәриндән идејалылыгла јанашы поетик вүс'әт дә тәләб едирди. Лакин бә'зән шаирин өз јарадычылығы hаггында тәвазөкарлыгла дедији фикирләрдән суи-истифадә едәрәк онун куја үмумијјәтлә зәиф бир шаир олдуғуну сүбута чалышыр, тәрчүмәләрини орижинал јарадычылығына гаршы гојурлар. Бу, әлбәттә, әдаләтсиз вә јанлыш бир мүлаhизәдир. Сәhhәтин тәрчүмәләринин бөјүк идеја-бәдии әhәмијјәтини азалтмагдан демәк лазымдыр ки, о, бир орижинал шаир кими дә јени чәhәтләрә маликдир. Мәкәр онун лирикасындакы сәмими вә тәбии hиссләри, мүхтәлиф бәдии васитәләрлә (хитаб, суал, нида, мүгајисә вә тәшбиhләрлә) фикир ифадә етмәк бачарығыны инкар етмәк олармы? Сәhhәтин пејзаж лирикасындакы мәhарәтинә hансы азәрбајчанлы охучу валеh олмамышдыр? Онун ушаглар үчүн јаздығы онларла көзәл лирик ше'р hансы мәктәблинин әзбәри дејилдир? Әлбәттә, Сәhhәтин бир шаир кими мәшhурлашмасынын сиррини бир дә онун көзәл сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә малик олмасында ахтармаг лазымдыр.

Әдәби-тәнгиди әсәрләриндә ирәли сүрдүјү тәләбләрә шаир өз јарадычылығында да әмәл етмәјә чалышырды. Мәсәлән, о, сатираны бәдии әдәбијјатын чох мүhүм бир жанры кими гијмәтләндирир, өзү дә бу жанрда гәләмини сынајырды. Ушагларын тәрбијәсинин мүhүм ичтимаи әhәмијјәтиндән данышыр, өзү ушаглар үчүн әсәрләр јазыр, дәрсликләр тәртиб едирди. Јени ше'рин идеја-естетик принсипләрини шәрh едир, өзү бу ше'рин нүмунәләрини јарадырды.

Сәhhәт поезијасынын поетикасындан бәhс едәркән онун вәзнләри үзәриндә ајрыча дајанмаг лазымдыр. Вәзнләрдән усталыгла истифадә етмәк бачарығы онун ше'рләринә ојнаглыг вә ахычылыг верирди. Сәhhәт ше'ринин поетик тәhлили көстәрир ки, о әруз вәзнини, онун сирләрини јахшы билир, мүасир ше'рин тәләб вә еhтијачлары даирәсиндә ондан усталыгла фајдаланыр-

ды. Мүасирләринин вердији мәтбу мә'лумата көрә шаирин әруз вәзни һаггында ајрыча елми әсәри вармыш вә куја бу әсәр ахыр вахтлара гәдәр әлләрдә имиш.

А. Сәһһәт ше'рләринин чохуну әруз вәзниндә јазмышдыр. Лакин о, бу вәзнин Азәрбајчан дилинин хүсусијјәтләринә ујғун кәлмәјән чәһәтләрини билдијиндән бәһрләрин сечилмәсинә хүсуси диггәт јетирирди. Шаир әрузун хәфиф (фәилатүн, мәфаилүн, фәилүн) вә рәмәл (фәилатүн, фәилатүн, фәилүн) бәһрләриндән даһа чох истифадә етмишдир. Бу бәһрләрин гысалығы, аһәнкдарлығы шаирин үслубуна ујғун иди.

Шаир адәтән һеча вәзнинин аһәнкинә, гурулушуна јахын, Азәрбајчан дилинин ганунларына ујғун бәһрләр сечирди. Буна көрәдир ки, онун әрузла јазылмыш бир чох ше'рләринин вәзнини һеча вәзниндән ајырмаг чәтин олур. Мәсәлән, әрузун сәри бәһриндә (мүфтәилүн, мүфтәилүн, фаилат) тәрчүмә едилмиш «Јај сәһәри» ше'ри илк бахышда һеча вәзниндә јазылан әсәр кими нәзәрә кәлир:

Јаваш-јаваш сөнүр, батыр улдузлар,
Сары булуд көјүн үзүн јалдызлар...
Ал шәфәгин әкси дүшүбдүр көлә,
Аг думан енмиш онун үстә чөлә.

Бу парчанын илк үч мисрасында һеча вәзнинә мәхсус бөлкү дә көзләнилмишдир (6—5). Ејни хүсусијјәти шаир «Јағышдан сонра» адлы тәрчүмәсиндә дә көзләмишдир.

Сәһһәт фикри тә'сирли ифадә етмәк үчүн ше'рин гафијәләринә хүсуси диггәт јетирирди. О, ше'рин аһәнк вә мусигисини артырмаг үчүн чох заман ејни мигдарда һечасы олан гафијәләр ишләтмишдир; мәсәлән, «Олмалы» рәдифли ше'рдә анчаг ашиг, шаиг, фаиг, садиг, лајиг, натиг кими ики һечалы гафијәләр ишләдилмишдир. Јахуд «Фәрјади-интибаһ вә ја амали-вәтәнпәрвәранә» ше'риндә ишләдилән гафијәләрин чоху бу чүр «мәрһумә-мәзлумә, алудә-асудә, пәрваз-дираз, aләм-адәм, јад-ад, милләт-үммәт вә с.) аһәнкдар вә бәрабәр һечалы гафијәләрдир. Шаир фе'ли гафијәләр дә ишләдир ки, онлар чох заман мүвәффәгијјәтсиз олуб, ше'рин бәдии тә'сирини зәифләдир.

Сәһһәт ифадә етмәк истәдији фикри бир гәдәр дә габарыг нәзәрә чатдырмаг үчүн классик поезијада чох ишләнән рәдифдән кениш өлчүдә истифадә етмишдир («Вәтән», «Олмалы», «Јаз», «Насеһ» вә с.). Онун чох аз ше'рини көстәрмәк олар ки, орада рәдиф олмасын:

Ајыл, еј үммәти-мәрһумә, ајыл.
Ајыл, еј милләти-мәзлумә, ајыл.
Ајыл, еј бүлбүли-күлзари-вәтән.
Нәғмәни илә олә бидар вәтән.

јахуд:

А севдијим, нечүн фәрар едирсән?
Үз дөндәрмә, кетмә, шитаб ејләмә.
Көнүлләри чох бигәрар едирсән,
Ач бир үзүн көстәр, һичаб ејләмә.

Мә'лумдур ки, әдәбијјатын башга саһәләри кими, поезија да сөз сәнәтидир, һәјатын бәдии образларла ифадәсидир. Һәр бир шаир өз халгынын бәдии тәфәккүрүнә о заман тә'сир көстәриб, орада өзүнә мөһкәм јер тута билир ки, о, габагчыл фикирләрин ифадәси үчүн бәдии сөз васитәләриндән бачарыгла, усталыгла истифадә едә билсин, поезијаја өзүнәмәхсус јени хүсусијјәтләр кәтирсин: Сәһһәтин бәдии јарадычылығына мәхсус бир чох сәнәткарлыг хүсусијјәтләри мәһз бу чәһәтдән әһәмијјәтлидир. О, Азәрбајчан поезијасынын мәзмун вә формача зәнкинләшмәсиндә фәал иштирак едән сәнәткарлардан олмушдур.

* * *

Әдәбијјат тарихини әлван рәнкли, һәр чичәјиндән бир әтир кәлән лаләзара, күлзара бәнзәтмәк олар. Бу күлзарда һәр чичәјин, һәр күлүн өз әтри, өз рәнки, өз көзәллији олдуғу кими, әдәбијјат тарихини бәзәјән һәр классикин дә, һәр көркәмли сәнәткарын да өз әдәби мөвгеји, өз јери, өз нәфәси, өз сәси олур. Ајры чүр ола да билмәз.

Доғрудур, бә'зән ајры-ајры даһи, нәһәнк сәнәткарлар әсрләрин гаранлығында парлајараг өз кур ишыглары илә һәр шеји көрүнмәз едирләр: Низами, Фүзули, Ахундов, Сабир кими. Анчаг өз-өзлүјүндә бу даһи сәнәткарлар, бу нәһәнк сөз усталары нә гәдәр бөјүк олсалар да, нә гәдәр нәһәнк олсалар да әдәбијјат тарихини бүтүнлүклә тәмсил едә билмирләр. Өз бағча-бағындан, әтрафыны бәзәјән чичәкләрдән ајрылмыш үч-беш сечмә әтиршаһ кениш бир күлзар һаггында там тәсәввүр ојада билмәдији кими, бу бөјүк сечилмиш сәнәткарлар да әдәбијјат тарихини тәшкил едән мүхтәлиф сәпкили классикләрсиз әдәби һәрәкаты бүтүнлүкдә тәмсил едә билмирләр. Әдәби просес ганунаујғун просесдир, бурада һәр классикин өһдәсинә ајры бир вәзифә дүшүр, анчаг онун өзүнә мәхсус олан бир вәзифә дүшүр. Классик она көрә дә классик олур ки, мәһз онун ичра етмәли олдуғу вәзифәни јеринә јетирир. Аббас Сәһһәт XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында белә өзүнәмәхсус мөвгеји олан классикләрдән биридир.

1949-чу илдәки чыхышларындан бириндә Сәмәд Вурғун Азәрбајчан совет ше'ринин сәләфләри сырасында Аббас Сәһһәтә дә хүсуси јер ајырмышды. Шаир диггәти һәр шејдән чох Сәһһәти јашадан хүсусијјәтләрә — онун ше'риндәки орижиналлыға, «һәјат сәһнәләрини бөјүк сәнәткар кими тәсвир етмәк» бачарығына, Вагиф вә Сабирдән сонра ше'р дилини үмумхалг дилинә јахынлашдырмагда әлдә етдији јарадычылыг наилијјәтинә чәлб етмәјә чалышмышды, ону «шаир-рәссам» адландырмышды. Рәсул Рза исә Сәһһәтлә, онун тәрчүмәчилик мәһарәти илә илк дәфә нечә таныш олдуғуну белә хатырлајыр: «...Бу, 1920-чи илдә Көјчајда олмушду... Мүәллим ајдын, ачыг бир сәслә Пушкинин «Гафгаз» ше'рини охумаға башлады. Онун үзүнә елә бил нур чиләнди... Ше'рин охунушу гуртаранда синифдә там сакитлик

иди. Биз ше'рин мусигисиндән вәчдә кәлмишдик. Мәнә елә кәлди ки, бир анда пәнчәрәләр ачылды вә синиф јаз һавасынын әтри илә долду... Беләликлә, мән Пушкинлә илк дәфә Сәһһәтин тәрчүмәсилә таныш олдум» («Бессмертие», «Бак. рабочий», 10 феврал, 1952, № 35).

Бу, тәкчә Пушкин ше'рилә танышлыг дејилди. Бу, бөјүк кечмиши олан Азәрбајчан поезијасынын классик ән'әнәләри илә, бу ше'рин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә, онун һәгигәтән мусиги кими аһәнки, ритми, гафијәси илә танышлыг иди. Әлбәттә, бу, ејни заманда рус шаиринин ше'ринә мәхсус идеја-сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә танышлыг иди. Јәгин ки, бу зәвгү, ејни тәәсүраты о заман тәкчә һәмин синфин шакирдләри дејил, јүзләрлә, минләрлә әлинә гәләм алан, елмә, әдәбијјата һәвәс көстәрән Азәрбајчан балалары, кәнчләри дә олмушду вә бүтүн бунлар сәмәрәсиз галмамышды.

Вә әкәр биз инди мүасир ше'римизә диггәт јетирсәк, орада Фүзули вә Вагифлә, Сабир вә Һади илә јанашы Сәһһәт ше'ринин дә лиризминин, бурадакы вәтәндашлыг идејаларынын, романтик вүс'әтин, тәбиәти дујмаг вә бу зәнкин һисси ше'р дилинә чевирмәк усталығынын изләрини көрмәјә билмәрик.

Сәһһәт поезијасынын өлмәзлији, әбәди, даими Сәһһәт тазәтәрлији онун һуманист вә бејнәлмиләлчи мүндәрәчәси илә бағлыдыр. Бу күн шаири бизим мә'нәви мүасиримизә чевирән дә вахтилә Сәһһәт романтикасына гида вермиш ејни ишыглы вә вәтәндашлыг амалларыдыр.

АББАС СӘҺҺӘТИН
ҺӘЈАТ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНА ДАИР
ӘСАС ТАРИХЛӘР

1874 — Аббас Сәһһәт Әлаббас оғлу Меһдизадә Шамахыда анадан олмушдур.

1881 — атасы Әлаббасын Шамахыдакы мәһәллә моллаханасында тәһсилә башлајыр.

1894 — тәһсилини давам етдирмәк үчүн Иранын Мәшһәд шәһәринә кедир. Орада Мирзә Чәфәр мәдрәсәсиндә охујур.

1894—1900—Теһранын «Мәдрәсәји-низамијјеји-Насиријјә» адыны дашыјан Университетинин тибб шө'бәсиндә охујур.

1898 — Шираза кедир, мәшһур Иран шаирләри Сә'ди вә Һафизин мәзарларыны зијарәт едир, онлара һәср олунмуш ше'рләрини јазыр.

1901 — Ирандан Шамахыја гајыдыр. Сабир, Насеһ, Тәрраһла достлуг әлагәләри башлајыр.

1902 — Солтан Нисә илә евләнир.

1903 — Ф. Көчәрли илә гијаби таныш олур.

1904 — «Аббасгулу тәбиб Меһдијев Шамахылы» имзасы илә илк ше'ри нәшр олунур («Шәрги-Рус» гәзети, 3 март, 1904, № 25).

1905 — Абдулла Шаиг илә Шамахыда таныш олур, она илк ше'р вә тәрчүмәләрини көндәрир. «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләсини нәшр етдирир.

1906 — Шамахы реални мәктәбинә мүәллим тә'јин олунур.

1907 — Шамахы гираәтханасынын ачылышында фәал иштирак едир.

1908 — Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсынын премјерасында иштирак етмәк үчүн Шамахыдан Бакыја кәлир. 8 Март Јерли һәвәскар зијалыларын гүввәсилә Шамахыда Н. Вәзировун «Ады вар, өзү јох» комедијасыны тамашаја гојур.

1909 — Јеканә гызы Ругијјә Солтан анадан олур. М. Ј. Лермонтовдан тәрчүмә етдији «Мтсыри» поемасы «Јени мәктәб» дәрслијиндә чапдан чыхыр.

1906—1910 — «Һәјат», «Иршад» гәзетләриндә, «Фүјузат», «Дәбистан», «Рәһбәр», «Зәнбур» журналларында, «Түрк әлифбасы», «Илк гираәт», «Јени мәктәб», «Икинчи ил» дәрсликләриндә ше'рләри нәшр олунур.

1911 — Сабирин өлүмү мүнасибәтилә «Мә'лумат» гәзетиндә ики ше'ри, «Јени иршад» гәзетиндә «Сабир» мәгаләси нәшр олунмушдур.

1912 — «Сыныг саз», «Мәғриб күнәшләри», «Нефт фонтаны», «Јохсуллуг ејиб дејил» китаблары нәшр олунмушдур. Тәртибиндә иштирак етдији «Һопһопнамә»дә «Сабирин тәрчүмеји-һалы» чап едилир. «Кәлнијјәт» журналында сатиралары чыхыр.

1913 — Сабиг тәләбәси Исмајыл Һәгги Вејсов вә Әләвсәт Әфәндијев илә бирликдә Ставропол јајлағына кедир. «Волга сәјаһәти» романыны јазыр.

1914 — Мөвзусу Азәрбајчан мәишәтиндән көтүрүлмүш «Әли вә Аишә» романыны јазыр.

1916 — Мәшһур «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы нәшр олунур.

1917 — Чаризмин деврилмәсини, 1917-чи ил феврал буржуа ингилабыны алгышлајан «Шамахыдан» башлығы алтында мәгаләләри чыхыр.

1918 — Март. Өз аиләсилә Шамахыдан Kәнчәјә көчүр. Ијул ајында јаталаг хәстәлијиндән вәфат едир.

1928 — *Ә. Музнибин* тәртиби, *Һ. Зејналлынын* редактәсилә «Мүнтәхәбат» адлы ше'рләр китабы нәшр олунмушдур.

1935 — «Сечилмиш әсәрләри» нәшр олунмушдур (Тәртибчи *Ә. Музниб*, редактору *Сејид Һүсејн*).

1947 — Партија-совет тәшкилатларынын гәрары илә шаирин мәзары «Сәбискәр» гәбристанлығындан Пионер күчәсиндәки Саһил бағына көчүрүлүр.

1950 — Бир чилдлик сечилмиш әсәрләри нәшр олунур. (Тәртибчи: *Камал Талыбзадә*. Редактору: *Аббас Заманов*).

1974 — Азәрб. КП МК-нын гәрары илә јүзиллик јубилеји кечирилир.

1974—1976 — Илк дәфә ики чилдлик «Әсәрләри» күллијјаты нәшр олунур. (Тәртибчи: *Камал Талыбзадә*; редактору: *Әзиз Мирәһмәдов*).

МҮХТӘСӘР ӘДӘБИЈЈАТ
АББАС СӘҺҺӘТИН ӘСАС НӘШРЛӘРИ

Аббас Сәһһәт. Сыныг саз, Бакы, 1912.
Аббас Сәһһәт. Мәгриб күнәшләри, I, II чилдләр, Бакы, 1912.
Аббас Сәһһәт. Јохсуллуг ејиб дејил (А. Н. Островскијә нәзирә), Бакы, 1912.
Аббас Сәһһәт. Нефт фонтаны, Бакы, 1912.
Аббас Сәһһәт. Чәһаләт сәмәрәси, јахуд бир јетимин хошбәхтлији, Бакы, 1914.
М. Маһмудбәјов. *Меһдизадә Аббас Сәһһәт.* Јени мәктәб, (*үчүнчү илә мәхсус гираәт китабы*), Бакы, 1909.
М. Маһмудбәјов. *Аббас Сәһһәт.* Түрк әдәбијјатына илк гәдәм (*али вә е'дади мәктәбләрин ашағы синифләринә мәхсус*), Бакы, 1914.
Аббас Сәһһәт. Мүнтәхәбат (тәртиб вә мүгәддимә *Әлаббас Музнибиндир*; редактору: *Һәнәфи Зејналлы*), Бакы, 1928.
Аббас Сәһһәт. Әсәрләри, (топлајыб тәртиб едәни *Әлаббас Музниб*, редактору: *Сејид Һүсејн*), Бакы, 1935.
Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри (тәртиб, гејдләр вә мүгәддимә *Камал Талыбзадәниндир*. Редактору: *Аббас Заманов*), Бакы, 1950.
Аббас Сәһһәт. Әсәрләри, ики чилддә (тәртиб, гејдләр вә мүгәддимә *Камал Талыбзадәниндир*. Редактору: *Әзиз Мирәһмәдов*), Бакы, 1974, 1975.
Аббас Сәһһәт, М. Ә. Сабир. Дүнја әдәбијјаты китабханасы, (тәртиб едән: *Камал Талыбзадә*); Бакы, 1985.

АББАС СӘҺҺӘТ ҺАГГЫНДА ӘСАС МӘНБӘЛӘР

а) *китаблар*

Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, Бакы, 1948.
Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, Бакы, 1955.
Талыбзаде К. Аббас Саххат, Бакы, 1963.
Талыбзадә К. Вәтәндаш шаир, Бакы, 1975.
Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, Бакы, 1986.

б) *Мәгаләләр*

Аббас Сәһһәтин вәтәниндә, «Коммунист» гәз., 24 декабр, 1974.
Аббас Сәһһәтин јубилеји шәрәфинә, «Бакы», гәз., 13 нојабр, 1974.
Абдулла Шаиг. «Сәһһәт» тәхәллүс Мирзә Аббасгулу Меһдизадә, «Күлзар», Бакы, 1912.
Абдулла Шаиг. Түрк әдәбијјаты, Бакы, 1924, с. 171—173.
Абдулла Шаиг. 1905-чи ил ингилабындан сонра јетишмиш әдәбијјатымыза сәтһи бир нәзәр, «Маариф ишчиси» журн., 1927, № 2, 3, 4.
Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1973, с. 207—217.

Абдулла Шаиг. Аббас Сәһһәт, «Вәтән уғрунда» журн., 1944, № 6, с. 51—58.
Абдуллајев Аббас. Дөјүшкән шаир, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.
Ағазадә Ф. Ики зија, «Азәрбајчан» гәз., 3 јанвар, 1919, № 78. Антология азербайджанской поэзии, под редакцией В. А. Луговского и С. Вургуна, Москва, 1939, с. 10—11, 157—167.
Ариф М. Лермонтов вә Сәһһәт, «Коммунист» гәз., 15 октјабр 1939.
Ариф М. Крылов вә Азәрбајчан әдәбијјаты, Бакы, 1944, с. 38—40.
Ариф М. Некрасов вә Аббас Сәһһәт, «Әдәбијјат гәзети», 7 декабр, 1946. «Вахт кәләр һејкәл јапарлар намына», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 5 декабр, 1974.
Гулузадә Н. Аббас Сәһһәт һаггында бә'зи мүлаһизәләр, «Маариф ишчиси» журн., 1926, № 6—7, с. 14—15.
Гурбанов Шамил. Классик рус поезијасы Азәрбајчанда, Бакы, 1985, с. 201—208.
Әкрәм Чәфәр. Аббас Сәһһәт ше'ринин бәһрләри. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.
Әлијев Ә. Јубилеј хәбәрләри. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.
Әфәндизадә Азад. Севимли мүәллимим һаггында кичик бир хатирә. А. Сәһһәт. Әсәрләри. II ч., Бакы, 1976, с. 275—277.
Заманов А. «Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола...» «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.
Заманов А. Поэт, просветитель, демократ, «Бакинский рабочий», 26 декабр, 1974.
Јүзбашов Р. Аббас Сәһһәт реалист мәктәбдә, «Јени Ширван» гәз., 18 мај, 1972.
Лағлағы. Сәһһәтнамә, «Молла Нәсрәддин» журн., 4 октјабр, 1909.
Маһмудов Әбдүлгафар. Мән Сәһһәти танысырдым... «Азәрбајчан» журн., 1963, № 11, с. 152—155.
Мәммәдәмин Әфәнди. Шаир мүәллимимин хатирәси, А. Сәһһәт. Әсәрләри, II ч., Бакы, 1976, с. 278—280.
Мәммәдов К. Ханәндә Гоги, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 11 нојабр, 1961.
Мәммәдов Х. Вәтәндаш шаир, «Азәрбајчан кәнчләри» гәз., 26 декабр, 1974.
Мир Чәлал. Аббас Сәһһәт һаггында, А. Сәһһәт. Әсәрләри, Бакы, 1935, с. 9—19.
Мир Чәлал. Аббас Сәһһәт, Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II ч., Бакы, 1944, с. 239—243.
Мир Чәлал. А. Сәһһәтин романтикасы, «Әдәбијјат гәзети», 1944, № 16.
Мир Чәлал. *Фиридун Һүсејнов.* Аббас Сәһһәт, XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты, Бакы, 1982, с. 265—376.
Мирәһмәдов Ә. Бараташвили Азәрбајчанда, «Әдәбијјат гәзети», 16 октјабр, 1945.
Мирәһмәдов Ә. Сәһһәтин нәср әсәрләри, «Әдәбијјат гәзети», 4 феврал, 1946.
Мирәһмәдов Ә. Ашиг кими... «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.
Нәчәфов М. Шаир-рәссам, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 21 декабр, 1974.
Оручәли Һ. А. Сәһһәт — драматург. «Әдәбијјат вә инчәсәнт» гәз., 21 декабр, 1974.
Памяти выдающегося поэта и просветителя, «Вышка», 29 декабр, 1974.
Рзагулузадә М. Аббас Сәһһәт, А. *Сәһһәт*. Мүнтәхәбат, харичи дилләр әдәбијјаты нәшријјаты (әрәб әлифбасы илә), Бакы, 1945, с. 3—12.
Сабир. Ики мәктуб. М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», Бакы, 1914, с. 335—337.
Салман Мүмтаз. Сабир һаггында хатирәләр, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 23 мај, 1970. Мәгаләни проф. А. Заманов чап етдирмишдир.
Салман Мүмтаз. Аббас Сәһһәт һаггында, «Азәрбајчан кәнчләри» гәз., 11 мај, 1971. Мәгаләни ф. е. н. Нәчәф Нәчәфов чап етдирмишдир.
Султанов Ејнәли. Аббас Сәһһәт һаггында, «Возрождение» гәз., 18 ијул, 1918.

Талыбзадә К. А. Сәһһәтин јарадычылыг јолу, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журн., 1949, № 11, с. 137—151.
Талыбзадә К. А. Сәһһәтин рус әдәбијјатындан тәрчүмәләри һаггында, Азәрб. ССР Елмләр Академијасынын «Хәбәрләри», 1949, № 9, с. 79—89.
Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, А. Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, с. 5—43.
Талыбзадә К. «Сыныг саз»ын гүдрәти, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 15 нојабр, 1958.
Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», II ч., Бакы, 1960, с. 829—859.
Талыбзадә К. «Мәсләким—тәрчүмеји-һалымдыр», «Коммунист» гәз., 26 декабр, 1974.
Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт. А. Сәһһәт. Әсәрләри, I ч., Бакы, 1975, с. V—XXVIII.
Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, Бакы, Кәнчлик, 1986, сәһ. 272.
Таһирли Мәммәдсәлим. Бөјүк достлуг нүмунәси, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.
һади М. Сәһһәтин үфули-әбәдиси, «Азәрбајчан» гәз., 18 нојабр, 1918.
һачыјев Тофиг. А. Сәһһәт вә рус поезијасы, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 28 декабр, 1974.
Чавадов Р. Һуманист шаир, һәким, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 21 сентјабр, 1974.
Чәбрајылбәјли Ч. Шамахы хатирәләриндән, «Вәтән уғрунда» журн., 1945, № 5, с. 75—81.
Чәфәр Хәндан. Аббас Сәһһәт һаггында, «Әдәбијјат гәзети», 16 сентјабр, 1937.
Чәфәр Хәндан. Аббас Сәһһәт, Азәрбајчан әдәбијјаты, XX әср. (али мәктәбләр үчүн дәрслик), Бакы, 1939.
Чәфәр Хәндан. Шаир вә вәтән, Азәрбајчан әдәбијјатында халг гәһрәманлары, Бакы, 1941, с. 43—47.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән 3
Тарихә күвәнән дүшүнчә (*Низамәддин Шәмсизадә*) 6

СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫ: ШӘХСИЈЈӘТЛӘР, ПРОБЛЕМЛӘР

Һәмишә јадымда галан инсан 13
Сәнәткарын шәхсијјәти 23
«Әзәл јахшы бағлан бу торпаға сән...» 41
Јазычы, идејасы вә тәһкијә 46
Поетик илһамын өзүнәмәхсуслуғу 55
Мүасир кәнд вә нәсримиз 58
«Азәрбајчан» журналы — 1981 74
Азәрбајчан Горки јарадычылығында 95

СӘНӘТКАРЫН ТӘНГИДЧИ МӨВГЕЈИ

Ч. Мәммәдгулузадәнин сәнәтә бахышы 123
Ингилаби поезијанын әдәби принсипләри 137
Нәриман Нәримановун әдәби көрүшләри 143
Сәмәд Вурғунун әдәби ирсиндә тәнгид мәсәләләри 155

Меһдинин јерн көрсәнир 166
Бөјүк идеаллар мөвгејиндән 174

АББАС СӘҺҺӘТ (монографија)

Биринчи фәсил

ҺӘЈАТЫ

«Мәсләким — тәрҹүмеји-һалымдыр» 187
«Өлү шәһәр»ин Сарыторпаг мәһәлләсиндә 189
Јоллар, шәһәрләр, «тармар олмуш» Иран 191
«Бөјлә мөвсүмдә јатан кимсәләрә ар олсун!» 197
«Сабир өлдү демирәм, ше'р еви виран олду» 210
«Одлу бир нәғмә јазмаг истәјирәм» 215
«Гүтби-шималдан түлу едән һүррijјәт күнәши» 222
«Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» 232

Икинчи фәсил

ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

«Јени ше'р нечә олмалыдыр?» 238
«Јени сәпкидә» ше'рин јаранмасы јолларында 242
«Јенә бу дәрдләрин чарәси Бакидән олур» 251
«А һүррijјәт! А мүнфәрид әмәлим!» 253
«Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним» 254
«Ады Сәһһәткән, өзү хәстә, әлил» 257
«Кәләҹәкдир бу шанлы истигбал» 262
«Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола» 268
«Еjһам илә, кинаjә илә натиг олмалы» 288
«Галх, ојан, ҹүр'әт елә, рә'д кими фәрјад ет!» 303
«Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг» 316
«Сән әзизи-вәтәни милләтсән!» 321

Үчүнчү фәсил

ӘДӘБИ ӘЛАГӘЛӘРИ ВӘ ТӘРҸҮМӘЧИЛИК ФӘАЛИЈЈӘТИ

Дујғулары ишыгландыран «елм вә үрфан күнәши» 328
«Јазмаг бир фикрә мөһтаҹ исә, тәрҹүмә етмәк ики фикрә мөһтаҹдыр» 344

Дөрдүнҹү фәсил

СӘНӘТӘ БАХЫШЫ. СӘНӘТКАРЛЫҒЫ

«Шаир ајинәсидир дөвранын» 368
«Тәрзү үслуби-бәјанын садәдир, Ҹәзби-гәлб етмәклијә амадәдир» 382
Аббас Сәһһәтин һәјат вә јарадычылығына даир әсас тарихләр 389
Мүхтәсәр әдәбиjјат. Аббас Сәһһәтин әсас нәшрләри 390
Аббас Сәһһәт һаггында әсас мәнбәләр 390

Т 17 **Камал Талыбзадә.**

Сечилмиш әсәрләри, ики чилддә, I чилд, 1991. 393 сәһ.

Азәрбајчан ССР ЕА-нын академики, проф. Камал Талыбзадәнин «Сечилмиш әсәрләри»нин I чилдинә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ајры-ајры шәхсијјәтләринә вә проблемләринә, сөз усталарынын әдәби-естетик көрүшләринә һәср олунмуш тәдгигатлары, «Аббас Сәһһәт» монографијасы дахил едилмишдир. «Совет әдәбијјаты: шәхсијјәтләр, проблемләр», «Сәнәткарын тәнгидчи мөвгеји» кими бөлмәләрдә совет классикләринин јарадычылыг хүсусијјәтләриндән, әдәби әлагәләрдән, бәдии јарадычылыг вә сәнәткар шәхсијјәти кими мәсәләләрдән, Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир, Н. Нәриманов, С. Вурғун кими јазычыларын сәнәтә бахышларындан, әдәби фикирлә бәдии јарадычылығын гаршылыглы тә'сириндән, вулгар сосиолокија, репрессија вә дурғунлуг илләринин тәнгиди просесә көстәрдији тә'сирин ағыр нәтичәләриндән бәһс олунур.

Охучу јени дөвр әдәбијјатынын ајры-ајры шәхсијјәт вә проблемләри һаггында ашкарлыг вә јенидәнгурманын фикри-мә'нәви тәләбләри ишығында кениш мә'лумат әлдә едәчәкдир.

Т $\frac{4702060204-114}{М-65(07)-91}$ 152—91

ISBN 5—552—00801—0 **ББКС(Аз)2**

Талыбзаде Камал Абдулла Шаиг оглы

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В двух томах, том 1

(на азербайджанском языке)

Баку—Азернешр—1991

Редактору *Илјас Тапдыг*
Рәссамы *X. Гасымов*
Бәдии редактору *В. Мартынов*
Техники редактору *С. Әһмәдов*
Корректорлары *Р. Мәммәдова, Ф. Әләскәрова*
ИБ № 5442

Јығылмаға верилмиш 08.01.91. Чапа имзаланмыш 11.09.91. Китаб-журнал кағызы. Әдәби гарнитур. Форматы 60×90[1]/16. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 25,0. Учот нәшр вәрәги 25,8. Тиражы 4500. Сифариш 452. Гијмәти 10 ман.

Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәси.
Халглар Достлуғу орденли Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты.
Бакы—370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
26 Бакы комиссары адына мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Типография им. 26 бакинских комиссаров. Баку, ул. Али Байрамова, 3.

АЗӘРНӘШР 1992-ЧИ ИЛДӘ АШАҒЫДАКЫ КИТАБЛАРЫ ЧАП ЕДӘЧӘК.

Әждәр Фәрзәли. «Дәдә Горгуд јолу». Б.: 1992, (I кв.) 20 ч. в. 30 000 нүсхә. Азәрбајҹан дилиндә.

«Дәдә Горгуд јолу» китабы мүәллифин 1969-чу илдә Азәрнәшр тәрәфиндән чап олунмуш «Дәдә Горгуд јурду» китабынын давамыдыр. Биринчи китабда ирәли сүрүлән фикир икинчи китабда даһа да инкишаф етдирилир. Улу дастанымыз «Китаби Дәдә Горгуд»да кетмиш бә'зи сөзләрин сөзачымы етимолокијасы шәрһ едилир. Китабда Азәрбајҹан торпағынын бир сыра улу јер адлары илә бағлы елми-күтләви тәдгигатлар мүәллифин сон илләрдә мәтбуатда чап олунмуш «Дәдә Горгуд јурду» серијалы силсилә очеркләриндән сечмәләр дә верилир.

Ш а м и л Ә с к ә р о в. **Азәрбајҹан дилинин мәнзум ҹинас лүғәти.** — Б.: Азәрнәшр, 1992 (II кв.) 30 ч. в. 30 000 нүсхә. Азәрбајҹан дилиндә.

Лүғәтдә ҹинас јарадылма саһәсиндә Азәрбајҹан дилинин һәдсиз имканлара малик олдуғу сүбута јетирилмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, ҹинаслар фолклорун инҹиси сајылыр. Буна көрә дә һаггында данышылан лүғәти фолклорумузун зәнкин инҹи топлусу адландырмаг олар.

Кениш охуҹу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.